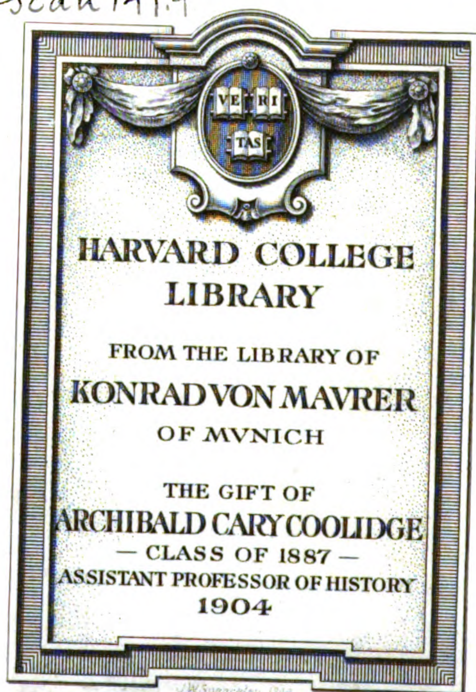

WIDENER
HN XXZQ

VE RI
TAS
HARVARD COLLEGE
LIBRARY
FROM THE LIBRARY OF
KONRAD VON MAVRER
OF MVNICH
THE GIFT OF
ARCHIBALD CARY COOLIDGE
— CLASS OF 1887 —
ASSISTANT PROFESSOR OF HISTORY
1904

Historisk Tidsskrift,

Sjette Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

C. F. Bricka,
Foreningens Sekretær.

Andet Bind.

Kjøbenhavn.

Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri (F. Dreyer).

1889—90.

Indhold.

Litteratur og Kritik.

Smaastykker.

Holbergs Forhold til det ældre tyske Drama.

Af

J. Paludan.

I.

Naar vi undertiden i tyske Geografier finde Danmark ligesom Holland, Schweiz og andre Lande betegnede som „deutsche Aussenländer“, saa støder denne „Annexion“ med Rette i høj Grad vor Nationalfølelse. Stammeslægtskabet er neppe saa stærkt, som Tyskerne mene; de senere Tiders Begivenheder have gjort os mindre og mindre tilbøjelige til at anerkjende det, og saavel i Handel og Vandel som i Aandslivet er det lykkedes os, bestandig mere at frigjøre os fra den tyske Indflydelse og hente vore Fornødenheder, de materielle som de aandelige, direkte fra Kilderne. Men søge vi noget opad i Tiden, blot halvandet hundrede Aar, saa maa vi anerkjende, at Danmark den Gang virkelig i aandelig Henseende var at betragte som „ein deutsches Aussenland“. Allerede i Middelalderens Slutning, men især siden Reformationen vandrede vor Literatur ganske uselvstændig i den tyskes Fodspor, og Tyskland var for os det Mellemled, hvorigjennem alle store aandelige

Rørelser naaede os; vi lærte dem kun at kjende i tysk Form, ofte ogsaa i tysk Sprog. Saaledes ikke mindst da den danske Digtning i det 17de Aarhundrede tog et nyt Opsving under Renaissancens Paavirkning. Denne oprindelig romanske Bevægelse tilegnedes her kun i tysk Forklædning og Udartning. Det frugtbringende Selskab gav Stødet til Pontoppidans og Peder Syvs sproglige Bestræbelser, og de danske Digteres store Mønster blev Opitz; efter hans Regler reformerede Arrebo, Hans Ravn, Søren Gullænder og Peder Syv vor Versbygning; hans og hans Efterligneres kolde, glatte didaktiske og religiøse Digte stode som uopnaaede Forbilleder, hvilke Wichman og Søren Terkelsen nøjedes med at omplante paa Dansk. Hos Bording slog den nationale Humor lidt friere med Vingerne, men kvaltes dog snart i kedsommelige rimede Aviser efter Hamburgeren Grefflingers Mønster. Kingo stod i Tankens Dybde og Fantasiens Kraft ved Siden af eller over alle Tidens tyske Psalmedigtere; men i Formens uægte Svulst blev den anden schlesiske Skoles Poeter hans Læremestre, og endnu mere virkede de paa Povl Pedersen og Hans Lønborg. Det moderne Drama indførtes af en Tysker, Hans Lauremberg; fra Scenen lød Aarhundredet igjennem kun Tysk, og vi kjendte kun Renaissancedramaet i dets platteste tyske Forvildelse, som Haupt- und Staatsaction.

Paa Overgangen til det 18de Aarhundrede røber sig en begyndende Opmærksomhed for den nye Smag og de nye Mønstre i Verdensliteraturen, den franske Klassicisme. Hofskuespillet, Reenberg, Carsten Worm vise Tilbøjelighed til at frigjøre sig fra det tyske Formynderskab, føre Poesien uden om Tysklands Grændser og øse umiddelbart af franske Kilder. Først Holberg fuldfører

imidlertid Omslaget, udvider Digtningens Synskreds og kaster hele vor Literatur midt ind i de almeneuropæiske Bevægelser, efter at den saa længe havde vegeteret i en Udkant. Hvad Videnskaben angaar, lærer Holberg endnu af Pufendorf, Thomasius og Leibnitz ved Siden af de engelske og franske Historieskrivere, Bayle, Leclerc, Montesquieu og Englands Philosopher. Men i Poesien tager han saa godt som intet Hensyn til Tyskland; han nævner næsten aldrig en tysk Digter, end sige at han med Bevidsthed skulde lade sig paavirke af nogen. Dette har to Grunde. For det første gjaldt det nu med et Ryk at løsrive vor Digtning fra den tyske Stamme, paa hvilken den hidtil kun havde været en Snylteplante, og fra hvilken saa megen Vansmag havde bredt sig til den. Skulde den blive national og et Udtryk for moderne Aandsliv, saa maatte den ganske bryde med den hidtidige Udvikling, og dertil var Øjeblikket særlig gunstigt. Thi — og dette er den anden Grund — den tyske Digtning havde aldrig staaet lavere end netop paa denne Tid. Den anden schlesiske Skoles Førere, Gryphius, Hoffmannswaldau, Lohenstein, som med al deres Unatur dog havde besiddet noget Talent, vare alle døde i den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede, og Klopstock, Lessing, Wieland, som i det 18de skulde skabe en ny tysk Digtning, fødtes først, da Holberg allerede var i fuld Virksomhed. Mellemtiden udfyldtes kun af uformelige „Stats“romaner og Hamburger Operaer, og under denne aandelige Tørke stræbte Tyskerne selv at lede fremmede Aandsstrømninger ind: Canitz, Gottsched, König, Wernicke og Neukirch banede Vej for den franske Klassicisme, mod hvilken Hamburgerskolen, Richey, Brockes og Hagedorn, stillede engelsk Følelses- og

Naturpoesi. Men af disse Mænd havde Holberg intet at lære; han stod højt over dem, baade hvad digterisk Talent og omfattende Kjendskab til nyeuropæisk Aandsliv angaar, og i Tilegnelsen af dette bragte han alene sit Fædrelands Literatur et godt Skridt videre, end alle hine med forenede Kræfter kunde føre Tysklands. Tyskerne, der nylig havde staaet som vore ubestridte Mønstre, have paa den Tid intet at opvise, der taaler Sammenligning med Peder Paars og Niels Klim, end sige med Komedierne, hvor Holberg naaede højest, og med hvilke vi her særlig skulle beskjæftige os.

Før 1722 var der aldrig opført et moderne dansk Skuespil, knap talt Dansk fra et virkeligt Theater; Dramaet var i Danmark en rent tysk Domæne. Men ved Aarhundredets Midte var den danske Komedie bleven et Forbillede for den tyske, og Holberg var nær ved at beherske i alt Fald Nordtysklands Skuepladser. I Løbet af snart et Hundredaar havde Dramaet nemlig ingen Fremskridt gjort i Tyskland; Senecas og den romerske Sølvalders Tragedier i fransk eller nederlandsk Efterligning stod fremdeles som Forbilleder ligesom i den anden schlesiske Skoles, Gryphius's og Lohensteins, Dage. Men disse lærde, svulstige og maniererte Dramatikere tiltalte ikke Mængden og kom ikke paa Scenen; der herskede den raat og plumpt folkelige Haupt- und Staatsaction eller Hanswurstiaden, medens Hofferne og det lidt mere dannede Publikum kun interesserede sig for Opera i italiensk Stil, hvor det dramatiske aldeles var underordnet det musikalske Element, og Vægten blev lagt paa pragtfuld Udstyrelse og scenisk Effekt. Ingen nye Talenter aabenbarede sig, og der syntes at være indtraadt fuldstændig Stagnation. De

faa Mænd, der havde Øje for Theatrets dybe Forfald, vendte enten som Christian Weise tilbage til den gamle Skolekomedie, som dog var lidt jævnere og naturligere, — eller de søgte som Gottsched Hjælpen ude fra, ved Indførelse af den fransk klassiske Smag. Men de nye Smagsregler hjalp kun lidt, saa længe der ingen Digtere var til at følge dem; Gottsched og hans Hustru maatte nøjes med at stille Oversættelser af franske Tragedier og af Holbergs Komedier i Stedet for Schlesiernes Drama og Hauptactionen.

Under disse Omstændigheder er det let forstaaeligt, at Holberg, der dog uden Betænkelighed laante Motiver og Enkeltheder fra den græske og latinske, den italienske og franske, ja endog fra den spanske Komedie, saa godt som slet ikke har ladet sig paavirke af den tyske, skjøndt han naturligvis meget vel kjendte Tysklands dramatiske saa vel som dets historiske, juridiske og philosophiske Literatur. I Digtningen ansaa han det snarest for sin Opgave at føre sine Landsmænd bort fra Tyskerne, til nye og bedre Mønstre. I sin „Betænkning over nogle europæiske Nationer“ roser han Tyskernes „Meriter i lærde Sager“, hvor andre ofte øse af deres Kilder, „thi skrive andre Nationer zirlig, da skrive de Tyske grundig“. Men om deres Smag og Stil falder Dommen ikke saa gunstig ud: deres Skrifter „synes snarere at være Samlinger end vel indrettede Værker“, og „det tyske Sprog er i sig selv haardt og vanskeligt, . . . thi ved det, at de skille de Ord ad, som Naturen har sammenføjet, og tage det forreste og sætte bagest, kan man ikke forstaa noget deraf, førend man kommer til Enden af Meningen . . . . Denne Pinebænk kalde de Tyske Sprogets Zir og Gravitet.“ Den samtidige J. E. Schlegel vidner i sine Breve

til Hagedorn udtrykkelig, at Holberg ikke forstod meget Tysk og „hat sich um gute deutsche Schriftsteller wenig bekümmert“, en Udtalelse, der dog i alt Fald kun gjælder Poesien og til Dels kan være et Udtryk for den indvandrede Tyskers krænkede Nationalstolthed (Hagedorns Werke v. Eschenburg, 1800, V 291—92).

Men selv om Holberg saaledes nærmest bestræbte sig for at holde den tyske Digtning paa Afstand og sjelden, om overhovedet nogensinde, direkte søgte sine Forbilleder i den, saa var den dog gjennem Aarhundreder bleven saa stærkt, ja næsten udelukkende efterlignet hos os, og var endnu paa hans egen Tid saa udbredt og anset i Danmark, at end ikke en Reformator som Holberg kan tænkes at have holdt sig aldeles upaavirket af den aandelige Atmosphære, der saaledes til alle Sider omgav ham. Bevidst eller ubevidst maa han have faaet Impulser og Motiver ogsaa fra den, og ere disse end ubetydelige i Sammenligning med, hvad han skylder andre Literaturer, saa kunde det dog maaske nok for en Gangs Skyld lønne sig at fæste Blikket paa Holbergs Forhold til den tyske Digtning og søge at udrede dets Omfang og Beskaffenhed. Thi medens der lige fra Rahbek, Werlauff, Smith og N. M. Petersen ned til Legrelle, Skavlan o. a. er anstillet saa grundige og omfattende Undersøgelser om Holbergs øvrige fremmede Forbilleder og Kilder, at der snart ikke kan være mere at opdage, saa glide de fleste af disse Forskere temmelig let hen over den tyske Poesi i den Forudsætning, at her intet Udbytte er at finde. Kun paa et Punkt, med Hensyn til Ulysses v. Ithacia, er den fuldt draget med ind under Betragtningen; ellers er det egentlig kun Rahbek, som i sine omhyggelige, men noget

spredte Kildestudier til Holberg, mest i Udgaven af de udvalgte Skrifter 1804—14 og Undersøgelsen om Holberg som Lystspildigter 1815—17, fæster Opmærksomheden ogsaa paa denne Side af Sagen. Senere have, som man kan tænke, især tyske Forfattere lejlighedsvis antydet en og anden Parallel mellem Holberg og deres egen ældre Literatur; men selv Prutz, Schlenther (og Hoffory) dvæle mere ved den Indflydelse, Holberg har udøvet paa Tyskland, end ved den, han mulig maatte have modtaget derfra. Naar jeg nu optager denne sidste til mere samlet Behandling, er det med den Bevidsthed, at Resultatet for en stor Del vil blive negativt, idet mange og maaske de fleste Berøringer mellem Holberg og tyske Digtere ville vise sig at bero paa Tilfældighed eller Misforstaaelse; men selve dette Forhold kan det vel have sin Betydning at faa oplyst og slaaet fast.

II.

En Hovedgrund til saadanne Misforstaaelser maa vi søge deri, at Holberg ligesom Molière og mange andre Komediedigtere i Almindelighed ikke frit opfinder eller opdigter sit Stof, men ofte søger det i den Skat af gamle Sagn og Fortællinger, som efterhaanden er bleven de fleste cultiverede Nationers Fælleseje, i hine interessante Vandresagn, som vi kunne forfølge helt op i de østerlandske Literaturers Taageverden, og som derfra gjennem den tidlige Middelalders latinske Legende- og Anekdotsamlinger ere gaaede over i franske og italienske Fabliaux, som have næret den senere Middelalders Farcedigtning og af Renaissancen omsattes i Novellens og Komediens Form. I ældre Dage, før Literaturhistorikerne

forstod at anvende Kritik og sammenlignende Literaturforskning, skjelnede de ofte ikke ret mellem saadanne Tilfælde, hvor to eller flere Forfattere ganske uafhængig af hverandre havde øst af samme Kilde, og saadanne, hvor den yngre ikke blot havde Emne til fælles med den ældre, men ogsaa i hele Behandlingen og characteristiske Enkeltheder røbede sig som Efterligner.

Et godt Exempel herpaa frembyder Jeppe paa Bjerget. Udførligst har nylig A. v. Weilen i en Afhandling „Skakespeares Vorspiel zu der Widerspenstigen Zähmung“ 1884 paavist, hvorledes Sagnet om Bonden eller Almuesmanden, der gjennem Bedøvelse og Rus hensættes i en Lyksalighedstilstand og atter vækkes, stammer fra Østerland, fra Assassinerne paa Korstogstiden, som paa denne Maade lokkede og fortumlede de Haandlangere, de anvendte til deres Forbrydelser. I en uskyldigere Form gjenfindes Fortællingen i 1001 Nat, og fra Araberne er den vandret over til Hertugerne af Burgunds Hof, hvor den stedfæstes under Philip den gode, † 1467. Om ham fortæller den spanske Humanist Lud. Vives, der et hundrede Aar senere levede i England og Nederlandene, at han har drevet samme Spas med en Bonde som Holbergs Baron Nilus. I en noget anden Skikkelse har Lud. Vives's lidt yngre samtidige Henrik Smith (Vejgere) fra Malmø († 1563) ført Historien over i vor Literatur, hvor vi første Gang finde den som Anekdote paa Latin, løst tilføjet ved Slutningen af en temmelig broget dansk Aarbog, der tillægges denne flittige Humanist (Rørdam, Monumenta I 648). Medens L. Vives ender sin Beretning med en Henvisning til, hvor nær Drøm og Virkelighed ligge hinanden, og hvorledes Livet flyver som en Drøm, lægger vor Landsmand en tungere

Moral ind, og ser i Begivenheden et Bevis paa, hvor forgængelig al jordisk Herlighed er, og hvor lidet man bør knytte sig til den. Han nævner heller ikke Philip den gode, men siger kun „superioribus annis in aula principis cujusdam historia gesta est“. H. Smiths Omtale af Sagnet, der hører til de ældste i Europa, kjender v. Weilen ikke; ej heller nævner han dets ældste Dramatisering ved den bekjendte Hans Sachs i dennes „Fastnachtspiel“ Der Bauer im Fegefeuer, før 1570. Her er det en Bondekone, der beklager sig for Abbeden i det nærliggende Kloster over sin Mands ugrundede Skinsyge. Abbeden lader hende da sende Manden til Klosteret, giver ham en Sovedrik og lader ham kaste i Klosterfængslet, hvor han bliver sultet og pryglet, idet man bilder ham ind, at han er død og lider i Skjærsilden til Straf for den Uret, han har gjort sin Hustru. Bonden fortryder nu sin Skinsyge og klager sig ligesom Jeppe over at maatte forlade Hus og Eje:

Erst reuet mich mein Weib und Kinder,
Mein' Äcker, Wiesen, Säu' und Rinder,

hvorpaa han ligesom hin atter bliver bedøvet, bragt op af Fængslet, og man fortæller ham, at han er kommen til Live igjen. Som det ses, er det kun Sagnets alleryderste Omrids, hvilke Hans Sachs i helt anden Forbindelse har til fælles med Holberg; hans Bonde mishandler sin Hustru i Stedet for at lide Mishandling af hende, og sover sig ind i Skjærsildens Pine, medens alle Sagnets andre Versioner føre Bonden ind i et kortvarigt Paradis; men alligevel er H. Sachs i Tyskland bleven nævnt som muligt Forbillede for Holberg.

Paa Overgangen til det 17de Aarhundrede træffe vi Sagnet i England, først i et ældre Skuespil, der atter

ligger til Grund for Shakespeares Taming of the shrew. Forspillet til dette shakespeareske Drama er af Rahbek i Holbergs udv. Skrifter VI oversat og udførlig sammenstillet med Jeppe for at vise, at heller ikke her kan være Tale om andet end tilfældigt Sammentræf og fælles Sagnemne. Før Shakespeare findes Historien for Resten i Anekdotform i et Par af v. Weilen nævnte engelske Samlinger og er desuden mere allegorisk benyttet af den som opbyggelig Skribent ogsaa her til Lands bekjendte og oversatte Biskop Jos. Hall, der c. 1600 skrev en moraliserende eventyrlig Rejse paa Latin, Mundus alter et idem, hvor han lader Præsterne ved Lykkens Tempel daare og skuffe Menneskene med kortvarige Lykkedrømme, omtrent som det forhen fortaltes om Assassinerne (Udg. Ultrajecti 1643, p. 180, cfr. Paludan, Om Holbergs Niels Klim 39). En omtrent samtidig tysk Version har v. Weilen fremdraget i den pommerske Præst Ludwig Hollonius's Komedie Somnium vitæ humanæ 1605; men den har lige saa lidt Berøring med Holberg som Calderons senere højromantiske Benyttelse af Motivet i Livet en Drøm eller de tyske og franske Jesuitkomedier med beslægtet Emne, blandt hvilke v. Weilen dog glemmer en af de interessanteste, Jacob Masenius's Rusticus imperans 1657, hvoraf allerede Rahbek (Holb. som Lystspildigter I 260) har givet Uddrag til Sammenligning med Jeppe. Forfatteren er en køllnsk Jesuit, der optager Stykket som dramatisk Exempel i sin „Palæstra eloqventiæ ligatæ“, et stort metrisk og rhetorisk Arbejde, som ogsaa var kjendt hos os og benyttet af Prof. Jørgen Ejlersen 1662 (Paludan, Renaissancebevægelsen i Danmarks Lit., 245. 481), uden at dog Skuespillet her er medtaget. Betydningsfuldere er en af Masenius's ældre Ordensbrødre, Schwaberen

Jacob Bidermann, af hvis latinske Anekdotsamling Utopia 1640 Holberg selv vedgaar at have laant Stoffet til Jeppe, medens Rahbek ved et Uddrag af Bidermanns lange Fortælling i Holb. udv. Skr. VI 152 viser, at det ikke alene er Stoffet, der er laant, men hele Handlingen næsten i alle Enkeltheder. Navnlig er det først hos Bidermann, at vi træffe den holbergske Komedies Katastrofe, Bondens forstilte Henrettelse og Tilbagevenden til Livet, som ikke hører Sagnets ældre Former til, ligesaa lidt som Jeppes Forhistorie og huslige Forhold hos Holberg[1]). Da nu Holberg paa lignende Maade har benyttet Bidermann i „Det arabiske Pulver“ og „Den pantsatte Bondedreng“ og i alt Fald hentet Motiver fra ham i Jacob v. Thyboe (Rahbek, anf. St. 308. 385. 475), saa kunde man mene her at have fundet en tysk Hovedkilde for Komedierne. Men Bidermann er ikke Dramatiker, kun Fortæller; han har altsaa ikke øvet nogensomhelst Indflydelse paa Holbergs Digtning, men blot rent tilfældig ydet ham et Raastof, som allerede var europæisk Fælleseje. Ikke heller kan en Jesuit, der paa Latin behandler rent kosmopolitiske Emner, paa nogen Maade regnes til den særlig tyske Literatur, blot fordi han træffer til at være tysk født.

Naar Tyskerne ville forsøge at annectere Holberg, maa de altsaa se at finde nærmere liggende Forbilleder. Man skulde antage, at dette maatte være lykkedes, naar man hører en anset Literaturhistoriker som Gervinus (Gesch. d. deutschen Dichtung, 1853, III 453) udtale sig

[1]) Til disse sidste har Nyerup og siden Birket Smith paavist en med Shakespeare samtidig Parallel i vor egen Literatur, i Peder Thøgersens Moralitet De mundo et paupere 1607, der har et Mellemspil om en Bonde og hans onde Hustru.

med største Bestemthed om Spørgsmaalet: „... so ward das, was Weise vortrefflich begonnen hatte, von Holberg vollendet, der von Weiseschen oder ähnlichen Stücken in Kopenhagen angeregt war. Sein Lustspiel persiflirt oft die deutschen Alamodenarren; gleich der politische Kannengiesser baut sich auf einer Klasse deutscher Prosaromane auf, und Herman v. Bremen hat auch seine Weisheit aus dem Hercules und dem politischen Stockfisch.“ Det er allerede foran antydet, hvorledes Chr. Weise, Rector i Zittau, mod Slutningen af det 17de Aarhundrede søgte at modarbejde det lærde tyske Dramas Svulst og Unaturlighed saa vel som de vandrende Truppers Raahed ved atter at gjøre Skuespillet til en Skoleøvelse som i Reformationsaarhundredet. I dette Øjemed skrev han en Mængde Stykker af det mest brogede Indhold, som han lod opføre af sine Disciple, og i hvilke han udviklede en vis rutinemæssig Lethed og Humor, men som dog ikke blev meget andet end Fabrikarbejde uden virkelig Poesi. Blandt dem er ogsaa en Komedie Von dem träumenden Bauer am Hofe Philippi Boni in Burgundien, 1685, der har Emnet, men heller ikke mere, til fælles med Jeppe. Den er ikke tilgængelig paa vore Bibliotheker; men v. Weilens Uddrag er nok til at vise, at den giver Sagnet i en Form, der afviger ikke lidet fra Holbergs, pynter det ud med en Mængde Hofscener og giver det en rent pædagogisk Anvendelse, der ogsaa i Stilen fjerner det fra Jeppe paa Bjerget, hvormed Weises Stykke i det enkelte slet ingen Berøring har. R. Prutz har i sit Arbejde „Ludv. Holberg, sein Leben und seine Schriften“, 1857, S. 152 energisk tilbagevist Gervinus's Paastand om, at Weise skulde være Holbergs aandelige Fader. „Der träumende Bauer“ er, saa vidt

vides, det eneste af hans Stykker, der nærmer sig til et af Holbergs; der er ikke Spor af, at noget af dem nogensinde er opført i Danmark, eller at Holberg endog blot kjender Weise af Navn. De to Digtere ere tvertimod i Aand og Retning fuldstændige Modsætninger: den ene vil reformere Dramet ved at føre det tilbage til Fortidens Simpelhed og gjøre det til et blot Middel for Belæring og Undervisning, den anden ser Frelsen i Fremskridt mod den moderne, især franske Kunststil.

Weise er den sidste Forfatter før Holberg, hvis Behandling af Stoffet i Jeppe paa Bjerget der er Anledning til at dvæle ved. Senere er det ofte benyttet paa ny, som det bl. a. fremgaar af v. Weilens Afhandling, og i det hele er neppe noget andet holbergsk Komedieemne med saa stor Omhyggelighed forfulgt i sin Oprindelse og Udvikling baade op ad og ned ad i Tiden. Undersøgelsens Resultat bliver imidlertid, at om end ikke meget af Stoffet er Holbergs eget, saa har han gjennem Behandlingen tilegnet sig det med genial Selvstændighed og af en tilsyneladende ubetydelig Anekdote udviklet en paa een Gang almenmenneskelig og ægte national Charactertype paa Baggrund af et slaaende sandt Samfunds- og Culturbillede, der staar højt over, hvad hans Forgængere, Shakespeare iberegnet, have bragt ud af det gamle Sagn.

Vende vi os nu til Holbergs øvrige Komedier for at undersøge, hvor vidt der i dem skulde findes Spor af tysk Indflydelse, saa behøve vi ikke at opholde os længe ved Gervinus's før omtalte Paastande. Den samme Overfladiskhed og Mangel paa Kjendskab til Holberg og danske Forhold paa hans Tid, som betegner Forsøget paa at gjøre ham til en Discipel af Weise, røber sig ogsaa i Ytringen om, at han skulde have spottet „die deutschen

Alamodenarren“. Vistnok gaves der Jean de France'r i Tyskland som hos os, og Beundringen for fransk Sprog og franske Moder naaede os til Dels over Tyskland, hvor allerede i det 17de Aarhundrede Lauremberg og Rist, Schupp og Weise satirisere over den. Men intet af disse lejlighedsvise satiriske Udfald gaar igjen i Holbergs Jean de France, hvor Satiren er ganske anderledes uddybet og gjennemført. Holberg havde mere end nok at gjøre med Gallomanien blandt sine egne Landsmænd; at han skulde have skjænket den tyske blot en Tanke, kan kun falde en Tysker ind, der betragter det som en Selvfølge, at Danmark paa den Tid ikke havde andet Aandsliv og anden Literatur end „des grossen Vaterlandes“. Derimod har jo for ikke længe siden Dr. Gigas i en interessant Artikel i Dagbladet 1884, Nr. 172 fremdraget et utvivlsomt spansk Forbillede for Jean de France i Moretos († 1669) Lystspil „El lindo Don Diego“. — Ikke bedre grundet er Gervinus's Antydning af den politiske Kandestøbers tyske Oprindelse, hvorom der siden vil blive Lejlighed til at tale.

Heller ikke kan det tillægges nogensomhelst Betydning, at man undertiden gjenfinder et holbergsk Indfald eller en af ham benyttet Anekdote hos en ældre tysk Forfatter. I „Vor Ungdom“ 1887, S. 159 er det paavist, at den hamborgske Præst og Satiriker Balthasar Schupp († 1661) et Steds fortæller om en „Respublica plane democratica“, hvor der sad Haandværkere i Raadet, og hvor en af disse, da han skulde stemme, for op af en lille Slummer med de Ord: „Jeg er af samme Mening som Bødkeren“; men Bødkeren var slet ikke til Stede i Mødet. Det er muligt, at Richard Børstenbinders Replik i 2. Act. 1. Sc. af „Den politiske Kandestøber“ er en

tilfældig Reminiscens fra Holbergs Læsning af den med ham i flere Henseender aandsbeslægtede tyske, folkelige Satiriker; det er ogsaa muligt, at begge have benyttet en den Gang almindelig Anekdote; med Hensyn til Spørgsmaalet om tysk Indvirkning paa Holberg gjør det hverken fra eller til.

Hr. Skuespiller Karl Mantzius har i Februarheftet 1889 af „Literatur og Kritik“ — med en for Resten temmelig ubegrundet og ilde anbragt Dadel over danske Forskeres manglende Interesse for Holbergs Komedier — gjort opmærksom paa en middelalderlig fransk Farce, der i Indhold er nær beslægtet med Erasmus Montanus. Han har dernæst efter eget Sigende anstillet flittige Efterforskninger angaaende de Veje, ad hvilke Holberg har lært dette Farceemne at kjende, men — hvad man i øvrigt i Betragtning af hele Tidens Smagsretning og Holbergs Individualitet kunde sige sig selv — uden Resultat. Holberg, der ringeagtede vor egen middelalderlige Digtning, kunde naturligvis aldrig falde paa at beskjæftige sig med den gamle franske Farce, som desuden den Gang var saa godt som forglemt og ubearbejdet i sit eget Fædreland, hvor den herskende klassiske Smag mere end noget andet Sted betragtede Middelalderen som et stort barbarisk Mørke. Vi have heller ikke i Erasmus Montanus at gjøre med et Emne, som krævede nogensomhelst Opfindsomhed eller behøvede at hentes langvejs fra, men tvert imod med et, der bød sig af sig selv. Hos os som i Frankrig forekom det hyppig nok i det virkelige Liv, at Folk, der fordybede sig i Tidens pedantiske Lærdom, glemte deres Modersmaal over Latinen og deres sunde Fornuft over logiske Syllogismer. Lettere end nogen anden maatte en raa Bondedreng,

der blev sat til Studier, saaledes forse sig paa disse, at han kom i en komisk Modsætning til sine fordums Omgivelser, hvilken kun kunde løses ved at bringe ham til Fornuft gjennem Anvendelse af kraftige udvortes Midler. Men andet end disse ganske almindelige Grundtræk har Holberg ikke til fælles med Farcen om Maistre Mimin. Vil man alligevel finde det usandsynligt, at dette Sammentræf skulde være rent tilfældigt, saa er det dog sikkert ikke det franske Stykke, Holberg har kjendt, men som saa ofte en eller anden folkelig Anekdote, der er vandret Europa rundt som Udtryk for den almindelige Erfaring om den pedantiske Lærdoms latterlige og skadelige Følger. Traditionen kan i alt Fald paavises i en Form, der baade i Tid og i Udførelse ligger Holberg nærmere. Dr. Joh. Bolte har for nylig i Zeitschr. f. deutsches Alterthum u. deutsche Litt. XXXII, 1888, S. 20 omtalt en i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede trykt Farce. Fastnachtsspiel von einem dölpischen und groben Baurenknecht, genandt der Steffl von Newhaussen, hvor en Bondedreng bliver kjed af at tjene og søger til Universitetet i Ingolstadt for at studere. Begyndelsen spotter nu især Tidens groteske Depositionsskikke og lader Bonden blive immatrikuleret paa Kjøkkenlatin lige som ved Doctorpromotionen i Molières „Indbildte Syge“ og til Dels i „Farce de Maistre Mimin“. Denne Del af Stykket er maaske ikke upaavirket af de samtidige og lidt ældre dramatiske Skildringer af Tidens forvildede Studenterliv, som fra Tyskland ogsaa naaede op til de nordiske Riger (Hist. Tidsskr. 5. R. II 18, Note 2), men som ikke synes beslægtede med Erasmus Montanus, i alt Fald saa vidt man ser af den Oversættelse af en blandt de ældre, Stimmelius's „Studentes“ 1550, som

H. Meyer har givet i „Studentica“, Leipz. 1857. Derimod falder Slutningen nær sammen med Holberg: den nybagte Student kommer ud paa Landet igjen og er nu bleven saa indbildsk, at han ikke vil tale andet end Latin med sin Kjæreste og sin forrige Husbond; men denne sidste driver de lærde Nykker ud af ham med en Egekjæp. Navnlig de slaaende Argumenter, hvorved Opløsningen hidføres og Helten bringes til Fornuft, minde jo ganske anderledes om Erasmus Montanus end Katastrofen i den franske Farce, hvor Maistre Mimin spærres inde i et Hønsebur for atter at lære Brugen af sit Modersmaal, men dog først lader sig bøje ved Kjærestens milde Ord og Overtalelser. Da det tyske Stykke kun er tilgængeligt i Boltes Referat, bliver det umuligt at afgjøre, om der i Enkeltheder og Dialog skulde være Ligheder, der gjøre det sandsynligt, at Holberg har kjendt det; men foreløbig maa jeg anse dette for en urimelig Gisning; Stykket har neppe nogensinde faaet stor Udbredelse eller været opført af tyske Trupper i Danmark, og Ligheden skyldes vist blot en fælles Tradition.

Der er ogsaa for ikke længe siden i nogle tyske Tidsskrifter fremkommet løse Antydninger af et Forhold mellem Holberg og den tyske Dramatiker og Satiriker Christian Reuter. Prof. Zarncke i Leipzig har vakt megen Opsigt ved at fremdrage denne hidtil saa godt som ubekjendte Digter (Abhdl. d. sächsischen Gesellsch. der Wissensch., philosoph.-hist. Klasse, IX, 1884, og senere i samme Selskabs „Berichte“), en Leipziger Student, hvis Levnet afgiver et godt Bevis for den realistiske Naturtroskab i de før nævnte „Komödien vom Studentenleben“. Det var Spektakler med hans Værtinde, som gav ham Anledning til at drage hendes og hendes Fami-

lies indre Liv frem paa Scenen og i Romaner, der trods det umiskjendelige Talent og Lune, hvormed de ere skrevne, og trods Zarnckes Forsøg paa at besmykke Forholdet, nærmest maa betragtes som Skandskrifter, og som ogsaa førte til Proces og til Reuters Relegation fra Universitetet, hvorefter han synes at have levet i Berlin som Lejlighedspoet. Hans bekjendteste Arbejde er „Schelmuffskys curiose Reisebeschreibung“ 1696, en satirisk Roman, som har nydt en vis Anseelse i den ældre tyske Literatur, længe før man kjendte Forfatterens Navn og de af Zarncke oplyste personlige Forhold, der ligge til Grund for den som for Reuters Lystspil „Die ehrliche Frau“ 1695 og „Der ehrlichen Frau Schlampampe Krankheit und Tod“. Det er dog ikke i Forbindelse med disse Reuters betydeligere Værker, at man har nævnt Holbergs Navn, men i Anledning af en senere Komedie, „Graf Ehrenfried“ 1700, hvor han, ligeledes med stærk Benyttelse af personlige Forbilleder (en Adelsmand af den sachsiske Familie Lüttichau). skildrer adelig Fattigdom og Hoffærdighed. Hans Don Ranudo adskiller sig dog allerede i Charactertegningen bestemt fra Holbergs ved stærke Træk af Datidens tyske Adels Raahed, men ogsaa ved en vis forsonende, lunefuld Selvironi, som ganske mangler den holbergske Type. Om denne end tager satirisk Sigte paa den gamle danske Adel. saa er Satiren dog her mindre localiseret end i Holbergs fleste andre Stykker, og i Hovedcharactererne spores snarere en Duft af Højtidelighed og Grandezza fra Spanien, hvortil Scenen er henlagt. Medens Stykkets Enkeltheder ikke have nogetsomhelst til fælles med „Graf Ehrenfried“, ere derimod virkelig adskillige af dem laante fra den spanske Literatur, som det er paavist af

Rahbek i Minerva 1818, I 350 med Hensyn til Quevedos († 1645) berømte Gavtyveroman „El gran Tacaño“, og af Gigas i Dagbladet 1884 Nr. 179 ved Sammenligning med Alcala's Novelle Alonso 1624 og især Diego de Mendozas Roman „Lazarillo de Tormes“ 1520. Efter Dr. Gigas's interessante Opdagelser kunde der nok være Anledning til at underkaste Holbergs Forhold til Spanierne en nøjere Undersøgelse (s. ogsaa E. Dorer. Holberg und das spanische Theater, i Mag. für die Litt. des In- und Auslandes 1885—86). Det beror dog neppe paa første Haands Bekjendtskab til den spanske Literatur, og Motivet til Don Ranudo hører ogsaa til dem, der gjenfindes i de europæiske Folks fælles anekdotiske Traditioner. Saaledes beskriver Jos. Halls i det foregaaende nævnte „Mundus alter et idem“, p. 171 ff., et Folk, hvis Adel sætter sin Stolthed i lange Navne og Titler, holder et talrigt Tjenerskab og gjør pragtfulde Gjæstebud ved Nytaarstid, skjøndt de maa bo i forfaldne Rønner og sulte hele Resten af Aaret, medens de dog stadig bruge Tandstikkeren for at bilde andre ind, at de lige have rejst sig fra et rigeligt Maaltid. Dette sidste Træk, som kommer igjen baade i de spanske Romaner og i Don Ranudo, er ogsaa i vor Literatur benyttet før Holberg, i Vilh. Helts Satire Irus, der skildrer en kjøbenhavnsk Praler og Snyltegjæst, en af Datidens pauvres honteux, der gjør sig til af sine fornemme Forbindelser og stanger Tænderne med Sneppefjer, naar han i al Hemmelighed har spist sig mæt i Melgrød, men som dog heller end gjerne nedlader sig til at modtage en Indbydelse paa Kaal og Flæsk hos sin Husvært. Birket Smith har i Danske Saml. 2 R. II 245 sammenstillet dette Digt med Don Ranudo. — Inden vi forlade Chr.

Reuter, kan der endnu være Anledning til at gjøre opmærksom paa en Komedie, hvilken Zarncke anfører som paavirket af ham, nemlig Die durch seltsame Einbildung und Betriegerey Schaden bringende Alchymistengesellschafft, 1699. Jeg kjender den ikke, men allerede Titlen viser, hvad der bekræftes af Zarncke, at det er et tungt, pedantisk Product, der kun i Emnet har tilfældig Berøring med „Det arabiske Pulver" og maaske viser tilbage til Bidermanns Utopia som fælles Kilde.

En ældre tysk Digter, der med mere Ret end Reuter er bleven stillet i Forhold til Holberg, er Hans Lauremberg, der 1623 blev indkaldt til Sorø Akademi og virkede som Lærer der indtil sin Død 1658. Her have vi altsaa en Tysker, der levede og skrev i Danmark, om end i sit eget Modersmaal, hvis Værker have afsat blivende Spor i vor Literatur, og som kjendes og nævnes af Holberg selv. I en Undersøgelse „Om Dramet i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg", i dette Tidsskrifts 5 Række II, har jeg i sin Tid henledet Opmærksomheden paa et Par Festskuespil af Lauremberg i Anledning af Christian IV's Søns, den udvalgte Prins Christians, Formæling 1634, ved hvilke Renaissancesmagen i Skuespillet først kan siges at være bleven bekjendt i Danmark. I det ene af disse, „Aquilo og Orithyja", optræder en forelsket Pedant, Blax, i hvem jeg fandt „en uudviklet Type" for Stygotius i Jacob v. Thybo. Prof. L. Daae har senere i sit Festskrift til Holbergjubilæet „Om Humanisten og Satirikeren Joh. Lauremberg« 1884 underkastet Forholdet mellem denne og Holberg en udførligere Drøftelse, og bl. a. Side 21—22 sammenstillet Orithyjas Bortførelse i det nævnte Skuespil

med Helenas i Holbergs Ulysses 1. Act 3—4. Scene. Derimod finder Prof. Daae, at Blax snarere minder om Jacob v. Thybo selv end om Stygotius, og henviser navnlig til hans Tro paa sin egen Uimodstaaelighed samt til, at han betegner sig selv som „ein vornehmer Officier“. Jeg tror nu rigtignok, at „Officier“ her kun betegner den, der beklæder et Officium, altsaa en Hofbetjent. Blax optræder aldeles ikke med den militæriske Bramarbasering, som er ejendommelig for Thybo, og som Lauremberg, der skrev midt under Trediveaarskrigen, sikkert lige saa lidt som senere Gryphius vilde have ladet gaa Ram forbi, hvis han havde villet skildre en af Samtidens Soldatertyper. Det characteristiske for Blax er hans pedantiske Udtryksmaade og Sprogblanding, hvor Fransk vistnok spiller en Rolle ved Siden af Latinen; men det var den Gang ikke noget ualmindeligt i Tyskland, selv hos de lærde, netop paa Grund af de mange Beroringer med Frankrig gjennem Trediveaarskrigen. Hos os trængte de franske Gloser langt senere ind, først i Militærsproget, hvor vi møde dem sammen med Tysk hos Thybo, siden hos de lærde, f. Ex. Gram og Holberg selv, medens Stygotius, som repræsenterer en noget tidligere Tid end Holbergs egen, endnu kun broderer sin Tale med Latin. Det er dette Pedanteri tilligemed en lige saa ægte pedantisk Stridssyge og Forfængelighed af „sein hohes ingenium“ og „gelahrter discurs“, der gjør Blax til en komisk Figur som Frier og bringer hans tilbedte Amaryllis til at slukke hans Elskovslue ved en Overhældning ligesom den, hvormed Lucilia og Pernille afkøle baade Thybo og Stygotius, men rigtignok med et Fluidum, der mere har hjemme i den ældre og plumpere Satire, om det end hist og her ogsaa benyttes hos Holberg.

Det er dog ikke af stor Betydning, om Blax nærmer sig mere til den ene eller den anden holbergske Figur, thi i Hovedsagen er ingen af Lighederne mellem den laurembergske Komedie og Holberg saa stærk, at den forudsætter et Laan fra Holbergs Side. Det umiskjendelige Slægtskab mellem de to Digtere beror ikke paa Ligheder i det enkelte, men paa Aandsfællesskab og paa Satirens fælles Sigte. Berøringerne med Holberg ere ogsaa hyppigere i Laurembergs plattyske Skjemtedigte (Jean de France, Holbergs Fire Skjemtedigte) end i hans Komedier, hvilket jeg allerede har udtalt i den oven nævnte Afhandling, og Daae nærmere paavist i sin Sammenstilling af Lauremberg og Holberg.

III.

Derimod er der en anden tysk Dramatiker, hvem det neppe kan nægtes, at Holberg har benyttet, nemlig Grundlæggeren af det moderne tyske Drama, Andreas Gryphius, † 1664. Foruden pathetiske og nerverystende Tragedier efter Seneca og Hollænderne har han skrevet et Par Lystspil, der i al deres Ubehændighed indeholde virkelig komiske Tilløb baade i Situationer og Charactertegning, nemlig „Peter Squenz", der har samme Emne som Haandværkerkomedien i Shakespeares Sommernatsdrøm, og Horribilicribrifax, beslægtet med Holbergs Jacob v. Thybo. Allerede Holbergs samtidige Biograf og personlige Ven, den tyske Kapelmester Scheibe, nævner 1764 udtrykkelig Gryphius som et nærmere Forbillede for dette Stykke end Plautus. Udførligere har Rahbek i Hesperus VIII, 1828, gjort opmærksom paa Overensstemmelsen og oversat nogle Hovedscener af Gryphius's

Stykke. Han kommer til det Resultat, at Gryphius har havt ikke ringe Indflydelse ej blot paa Jacob v. Thybo, men ogsaa stedvis paa andre holbergske Komedier. Hans Antydninger i sidste Retning ville vi lade staa hen — de have neppe meget paa sig —, men hvad Jacob v. Thybo angaar, synes Paavirkningen ubestridelig, trods Prutz's, P. Schlenthers og selv Werlauffs Benægtelse deraf. Personantallet i Horribilicribrifax er meget stort, og Handlingen gammeldags ubehændig og forvirret; romantiske Episoder slynge sig imellem de satiriske, og Tidens spidsborgerlig ceremonielle Prosastil bidrager sit til at gjøre det hele tungt og pedantisk langtrukkent. Med Hensyn til Greb paa scenisk Virkning stod Tyskerne den Gang som nu langt tilbage for Franskmændene, og Holberg saa med Rette i Molières simple, klare Stykker sit Mønster for Plan og Anlæg. Men fra de satiriske Partier hos Gryphius har Holberg taget Motiver baade til Jacob v. Thybos Character og til de komiske Situationer, gjennem hvilke denne fejge og dumme Storpraler belyses. Han er nærmest tænkt som en af de Lykkeriddere, der i Frederik IV's Dage gjorde den spanske Arvefølgekrig med blandt de fra Danmark udlejede, hvervede Tropper og kom hjem igjen fulde af münchhausenske Historier om deres Bedrifter i fremmede Lande, pyntede op med et latterligt fransk-tysk Blandingssprog. Dertil svare hos Gryphius to lignende Typer, Horribilicribrifax og Daradiridatumtarides, et Par reducerede Capitainer fra Trediveaarskrigen, der paa samme Maade have tumlet sig blandt fremmede Nationer og blande deres Tale, den ene med Italiensk, den anden med Fransk, men som iøvrigt ligne hinanden som et Æg det andet. Allerede denne Tvedeling svækker Virkningen hos Gryphius,

som desuden er endnu mere grotesk overdreven i sin Carricatur end den 60—70 Aar senere danske Digter: „Der grosse Schach Sefi von Persien erzittert, wenn ich auf die Erden trete. Der Türkische Kaiser hat mir etlich mahl durch Gesandten eine Offerte von seiner Cron gethan. Afrika habe ich vorlängst meinen Cameraden zur Beute gegeben .... Wenn er mir itzund begegnete, wolte ich ihn bey der äuszersten Zehe seines linken Fusses ergreifen, dreymal um den Hut schläudern, und darnach in die Höhe werffen, dasz er mit der Nasen an dem grossen Hundsstern solte kleben bleiben"; — det er Rodomontader, mod hvilke Thybos Bedrifter i Brabands Belejring og Kongen af Hollands Bemærkning om hans „herkulianiske Bravour" ere forholdsvis discrete, og som kun finde Paralleler i de drastiske Udbrud, hvormed Underofficerer af den gamle Skole endnu af og til opmuntre Rekruterne paa en Exercerplads.

Hver af disse to Storskrydere hos Gryphius har nu sit Elskovsæventyr, den ene med en Pige, som han anser for rig, og som tror det samme om ham, hvilket efter Forlovelsen, da det viser sig, at begge ere Stoddere, giver Anledning til ubehagelige Forklaringer ligesom i Holbergs „Henrik og Pernille". Denne Intrige er uden Berøring med Jacob v. Thybo; derimod er den anden Bramarbas, Horribilicribrifax, indtagen i en Dame, til hvem ogsaa Pedanten Sempronius bejler, men som sammen med sin Kammerpige holder dem begge for Nar, ligesom Lucilia ved Pernilles Hjælp gjækker Thybo og Stygotius. Sempronius blander uafladelig Latin og Græsk i sin Tale „endog til Fruentimmer og gjør Amour udi lutter Syllogismis", ganske som Jesper siger om Stygotius; endog den Egenhed, at han midt i sine Repliker jævnlig nævner de klassiske

Forfattere, han citerer[1]), gjenfindes i Stygotius's Replik Act 3 Sc. 4: „... thi jeg, som tilforn, som Poeten siger Metamorphoseon lib. 2, havde et glaciali frigore pectus, maa nu raabe med Poeten igjen ibid.: „In flammas abeo ...“ Ogsaa her carrikerer Gryphius imidlertid langt stærkere; navnlig fylder han ikke mindre end 5 lange Scener med haartrukne Misforstaaelser og søgte Vittigheder foranledigede ved, at Sempronius ikke kan lægge af at tale Latin til ulærde Personer, især til den gamle Koblerske Cyrilla, der ikke har nogen tilsvarende Type i Jacob v. Thybo, men er en af Gryphius's mest characteristiske Figurer ved den imbecille Maade, hvorpaa hun trods sin øvrige Snuhed stadig gaar og mumler gamle Rimbønner og overtroiske Trylleformularer hen for sig. Spor af, at Holberg ogsaa har kjendt disse Scener hos Gryphius, forekomme iøvrigt i et af de siden udeladte Partier af Jac. v. Thybo, som Rahbek har optrykt i Holb. udv. Skr. VI 394: Tychonius: „Kom til mig paa Studiegaarden, ... jeg skal temmelig klemme Præsidem og forelægge ham en Syllogismum, som jeg allerede har formeret udi Barbara ... Forstaar Du nu vel min Mening?“ Jens: „Jeg hører, at jeg skal finde Herren paa Studiegaarden hos Portnerens Barbara.“

Gryphius lader nu de to Medbejlere, den militære Storskryder og Pedanten, mødes hos deres elskede, ganske som Thybo og Stygotius Act 3 Sc. 5, og komme i et

[1]) Saaledes i Monologen i 1. Act, som Rahbek oversætter i Hesperus VIII 244: „Omnia vincit amor, omnia, id est omnes homines et omnia pecora campi. Et nos cedamus amori, siger de latinske Poeters Vidunder, Virgilius ....“, sml. Pernille i Jac. v. Thybo Act 3 Sc. 3: „See til alle andre Mennesker, see til Dyr, see til Fugle, ja Ormene selv: Naturen haver indprentet Kjærlighed udi alting.“

Skænderi, hvor den ene overbyder den anden i Fremhævelse af sine Fortrin, men som trods alle Trusler ender ganske ublodig med Disputere- og Veltalenhedsprøver. Sempronius lader sig lige saa lidt som Stygotius skræmme af sin stortalende Modstander; han henviser næsten ordret som hos Holberg i et senere Optrin til „meinen alten, guten spanischen Degen, mit welchen ich auf so manchen Universitäten den Bachanten Löcher geschlagen, . . . die Steine auf der Gassen gespalten, dem Rectori Magnifico die Fenster ausgestochen . . .“ sml. Stygotius i Jacob v. Thybo Act 5 Sc. 8: „Jeg haver endnu den samme Kaarde . . . med hvilken jeg har slaget ind saa mangen ærlig Professors Vindue udi Rostock.“ De sidste Scener hos Holberg, hvor Thybo og Stygotius drage i Felten mod hinanden med Soldater og Studenter, men begge ere lige bange trods deres Pral og sluttelig gaa paa Forlig og forene deres Stridsmagt for at belejre Lucilia og tage Hævn over hende og Moderen, indtil de med Skam blive slagne paa Flugt af Leonard alene, — svare temmelig nøje til Mødet mellem Daradiridatumtarides og Horribilicribrifax, der efter at have truet med at drukne hinanden i Blod ende med at gjenkjende og omfavne hinanden som gamle Krigskammerater og dernæst blive tiltalte af Statholderens Tjener for den Larm, de gjøre. Ligesom Thybo dækker sig bag ved Slagordenen og opmuntrer sine Folk til at gaa frem, vil her den ene stadig afstaa den anden Æren af at tugte den frække Tjener, indtil denne slaar dem begge om Ørerne med deres egne Kaarder og jager dem bort. Og som Thybo skjælver og stammer i sin Tale, da han hører Fjenderne rykke frem, saaledes afbrydes Daradiridatumtarides's Pralerier i første Scene hos Gryphius

ved Synet af en Kats Øjne, der funkle i Mørket: „Ey last uns weichen! ich will nicht von mir sagen lassen, dass ich mich der Finsterniss zu meiner Victorie missgebrauchet“, og strax efter, da Vægteren begynder at synge, tror han, at det er Spøgeri, og søger hjem.

Ligesom endelig Thybos Omgivelser, Tjeneren Peer og navnlig Jesper, med al deres skrømtede Smiger og Underdanighed i Grunden have ham til Nar og fuldstændig gjennemskue hans Pral og Fejghed, saaledes lader ogsaa Gryphius sine to Storskryderes Tjenerskab blotte og fremhæve Herskabets Dumhed og Kujoneri netop gjennem overdreven Hyldest. Som Jesper i den store Pralescene Act 2 Sc. 1 supplerer sin Herres Fortælling om Brabands Belejring med hollandske Skipperefterretninger og selv vil have drømt, at han slog 400 Mand ihjel, saaledes overdriver og carrikerer Pagen Harpax overfor Coelestina og Selenissa sin Herres Jagthistorier og Krøniker om, hvorledes han har forfærdet Rettens Folk, saa at det tilsidst bliver Horribilicribrifax selv for meget. I 2. Act 2. Sc., hvor Thybo i sin Forbitrelse over, at en Pedant som Stygotius tør bejle sammen med ham, trækker Kaarden og truer med at hugge sin Rival i tusind Stykker, falder Jesper af Forfærdelse paa Knæ og beder for sit Liv; men Thybo beroliger ham med, at han elsker ham for højt til at ville bruge sin Styrke paa ham. Og atter i 5. Act Sc. 6 og 8 kan Thybo ikke komme sig af sin Forbauselse over, at „en saadan Karl, en Philosophus, en Grammaticus, en Pedantus“, vover at møde ham med væbnet Haand, og prøver paa Jesper det Ansigt, hvormed han løb Storm til Braband, og hvormed han haaber ogsaa nu at slaa sine Fjender paa Flugt. Jesper kan ikke taale at se det; han ser deri

„ligesom afmalet den hele trojanske Krig eller Jerusalems Forstyrring i kort Begreb ...; ingen islandsk Løve kan se mere forbandet ud. Der gik slige Ildstrimler fra Herrens Øjne, at man kunde stikke an en Pibe Tobak dermed.“ Ganske tilsvarende Optrin og Repliker har Gryphius. I Indledningsscenen finder Daradiridatumtarides, at den ene Side af hans Skæg ikke ganske svarer til den anden, hvilket Tjeneren forklarer af, at „die Haare der linken Seite sind etwas versenget von den Blitzen seiner feurschiessenden Augen“. Lige saa forbitret, som Thybo er over Stygotius's Formastelse, er Horribilicribrifax, „dass Sempronius sich unterstehet, seine Gedancken da einzuqvartiren, wo allein der unüberwindliche Horribilicribrifax Winterläger halten soll ... ich erbasiliske mich gantz und gar, die Haare vermedusiren sich in Schlangen, die Augen erdrachen sich, die Stirne benebelt sich mit donnerspeienden Wolken ...“, hvorpaa Pagen Harpax forsigtig spørger, om han tør træde sin Herre under Øjne uden at frygte for at blive antændt, da han er noget fortørret af Sult. Men Horribilicribrifax trøster ham som Thybo Jesper: hans Øjenstraaler have Forstand og skade ikke dem, der leve med ham og tjene ham. Ligesaa fortæller han senere, hvilken Skræk han har indjaget en Modstander ved „einen unversehenen Blick mit diesen zwei brennenden Carfunkeln oder glänzenden Lanternen meines fleischlichen Thurms“, hvilket Harpax som Jesper secunderer med et: „Ich zittere und bebe über diesem Angesichte!“ I Mødet mellem de to Pralere true de hinanden i Udtryk, der minde om Jespers: „Ich will die gantze Belägerung von Troja mit dir spielen.“ „Und ich die Zerstörung von Constantinopel.“ Deres Folk gjøre Nar af dem op

i deres aabne Øjne; til Jespers Replik: „der kan ingen Skræder i Byen have bedre Taille .. (hoster) at gjøre Klæder efter“, svarer en lignende Fortalelse eller Fortielse af Tjeneren i Indledningsscenen hos Gryphius; og bag Herskabets Ryg udtale de sig endnu mere uforbeholdent. Peer ved godt, at Thybo aldrig har været paa den anden Side af Belt, end sige udi Braband, og i Fredsforhandlingen mellem Jesper og Jens 5. Act. Sc. 8 lægge de Kortene paa Bordet: „Herr Thybo er saa bange som en Hare.“ „Min Herre ligesaa.“ „Saasnart I avancerede et Skridt, havde vi sat os for at løbe.“ „Vi ligesaa.“ Saaledes tilstaar Harpax i en kritisk Situation: „Wo Noth vorhanden, wird mein Herr gewisz der fertigste zu dem Lauff seyn, und ich der nächste hinter ihm.“

Nu er det ganske rigtigt, hvad Skavlan bemærker (Holberg som Komedieforfatter 200), at det Hovedtræk at stille en Praler og en Pedant overfor hinanden ikke er noget, som Holberg har tilfælles med Gryphius alene, men at begge kunne have laant det f. Ex. i den italienske Maskekomedie. Men dersom Skavlan havde underkastet Gryphius's Stykke eller blot Rahbeks Uddrag deraf en nøjere Undersøgelse, vilde han neppe have hævdet, at Ligheden kun bestaar i enkelte Spor og uvæsentlige Reminiscenser, saa lidt som Schlenther (Holberg und Deutschland 88, Indl. til Hofforys og Schlenthers Udg. af Holbergs Dänische Schaubühne 1888) under samme Forudsætning vilde have paralleliseret Holbergs Forhold til Gryphius med det til Weise. Handlingen i sine Hovedtræk kunne to Forfattere have fra en fælles Kilde; et enkelt, selv slaaende Sammentræf i Detaillen kan være tilfældigt; men en saadan Mængde spredte Fællestræk, fælles Indfald og Ligheder ikke blot i Cha-

racterskildring og Repliker, men især i Situationerne og de Forhold, hvori Personerne stilles indbyrdes, som jeg nylig har paavist, — en saa paafaldende Overensstemmelse forudsætter nødvendig, at den yngre Forfatter har kjendt og benyttet den ældre. Det nære indbyrdes Slægtskab lader sig ikke bortforklare, heller ikke ved Henvisning til, at Gryphius's Stykker neppe ere opførte, i alt Fald ikke hos os, og at Holberg hverken nævner ham i Anledning af Jacob v. Thybo eller andet Steds røber Bekjendtskab til ham. Den anden schlesiske Skoles Dramatikere vare dog gjennem Læsning vel kjendte her hjemme, og Holberg er, som man ved, hverken udtømmende eller paalidelig i Angivelsen af sine Kilder. Dette ses bl. a. af hans egne Udtalelser om Jacob v. Thybo, hvortil han alene vil have taget Ideen af Plautus' Miles gloriosus. Unægtelig er her Urbilledet for den siden i saa mange Landes Komediedigtning gjennemgaaende komiske Sammenstilling af den stortalende Soldat, der ikke tror at kunne faa Fred for Fruentimmernes Forelskelse, og den smigrende og applauderende Parasit, der tager Oprejsning for sine Ydmygelser ved at haane sin Herre paa hans Ryg. Men Rahbek, der i Holbergs udv. Skr. VI 364 oversætter en plautinsk Hovedscene, tilføjer flere Optrin af Terents's Eunuchus, der staa Jacob v. Thybo fuldt saa nær, uagtet Holberg i Epist. 195 benægter, nogensinde at have benyttet Terents, og særlig nævner Eunuchus, hvori meget maatte ændres, hvis den skulde blive brugelig for Scenen. Thraso og Gnatho i Eunuchus have dog, i alt Fald hvad Handling og Situationer angaar, ubestridelig snarere afgivet Forbillede for Thybo og Jesper end Pyrgopolinices og Artotrogus i Miles gloriosus. Gnathos højrøstede Beundring af de daarlige Vittig-

heder, hvormed Praleren tror at have affejet sine Modstandere i Discussionen, svarer aldeles til Jespers stadige Tilbagevenden til det uforlignelige: „Mr. Christoffersen, I er mafoi en Nar!“ Thraso vil som Thybo have staaet i det fortroligste Forhold til Konger og Fyrster og belejrer ligesom han sin Elskerindes Hus med sine Folk, idet han dog sørger for at holde sin egen Person dækket. Da Chremes ligesom Leonard i Jacob v. Thybo optræder for at standse Angrebet, spiller Gnatho som hist Jesper paa Skrømt Mægleren og advarer forgjæves Chremes mod at lægge sig ud med en saadan Mand, som Thraso er; men tilsidst maa Storpraleren ligesom hos Holberg trække af med Skam.

Det synes da tydeligt, at Holberg i Jacob v. Thybo som i Jeppe har laant hele Stykkets Idee og Handlingens vigtigste Motiver, saa at kun Æren for den nærmere Udførelse tilkommer ham selv. Fra Gryphius har han især den komiske Modsætning mellem Thybo og Stygotius, Praleren og Pedanten; fra Plautus og Terents derimod Hovedtrækkene af Forholdet mellem Thybo og Jesper, Parasiten, der stiller sin Beskytters Svagheder i det rette satiriske Lys. Dertil kommer saa et af Intrigens vigtigste Drivhjul, Forvexlingen af de to Punge, som er hentet fra en Anekdote i Bidermanns Utopia, hvilken Rahbek ligeledes har oversat i sine Kildesamlinger til Holbergs udv. Skr. VI 385. Men det gaar atter her som med Jeppe paa Bjerget: af de fra Gryphius laante Motiver har Holberg bragt noget helt andet og mere ud. Han har givet sit Stykke og hver enkelt Person deri langt større Klarhed, Enhed og Virkning. Medens han har beskaaret sit Forbilledes Udvæxter og dramatiske Ubehændigheder, har han paa den anden

Side udvidet Satiren, f. Ex. til Tidens Lejligheds- og Skillingspoeter. Han har uddybet Thybos Character, modereret baade Praleriet og Fejgheden og gjort begge Dele sandsynligere og mindre groteske, ligesom han har tilføjet nye komiske Træk: Heltens Forfængelighed af sine personlige Fortrin og af den Lykke, han tror at gjøre hos Kvinderne. Stygotius har Holberg localiseret og individualiseret gjennem en Satire over de hjemlige Disputereøvelser, der ofte minder om Erasmus Montanus; i Jesper har han efter antikt Mønster tilføjet en ypperlig Type paa en Øjentjener og Snyltegjæst, gjennem hvem Parodien paa Thybos Latterligheder træder frem med en kraftig Komik, der langt overgaar Tjenerskabets hos Gryphius.

Alligevel skylder Holberg Gryphius saa meget, at hvis der kunde paavises lignende Gjældsforhold til andre tyske Digtere, lod den Sætning sig vanskelig forsvare længere, at Holberg har frigjort vor Literatur fra tysk Paavirkning.

For ganske nylig er der nu gjort en formentlig Opdagelse af denne Art. I et fortjenstligt Arbejde, „Das niederdeutsche Schauspiel“, 1884, har Dr. Gaedertz, Custos ved Bibliotheket i Berlin, behandlet det plattyske Dramas Historie, især i Hamburg, og der gjort opmærksom paa et temmelig forglemt, polemisk Lejlighedsstykke af Hamburger Digteren Barthold Feind: Das verwirrte Haus Jacob oder das Gesicht der bestraften Rebellion an Stielcke und Lütze, 1703, paa hvilket „det første og berømteste danske Lystspil, Holbergs Politiske Kandestøber, hviler“ (S. 184). Formodningen er først opstillet af den plattyske Sprogforsker Dr. Christoph Walther i Hamburg, men kun meget løst begrundet ved en almin-

delig Lighed mellem de to Stykkers Emner i de allergroveste Omrids og ved Henvisning til, at Holberg ogsaa ellers ofte laaner sit Stof, især fra Molière. Mærkelig nok gaar Motiveringen for en stor Del ud paa at bevise, at Holberg maa have tænkt sig Hamburg som Scene for sin Politiske Kandestøber, — som om dette ikke tydelig nok stod paa Titelbladet og gjentoges flere Gange i Stykket selv. Tager man Hensyn til Tidsforholdene, kunde der imidlertid vel anføres en Del andre Grunde, som ved første Øjekast synes at bestyrke Sandsynligheden af et saadant Laan. Lige indtil den Tid, da Holberg skrev dette sit første Stykke, hvilede den danske Digtning unægtelig fortrinsvis paa den tyske; fra Tyskland havde vi modtaget hele den nyere Kunstpoesi, og den mægtige frie Rigsstad Hamburg var ifølge sin Beliggenhed lige paa vore Grændser og de mangfoldige politiske og commercielle Berøringer med Danmark bleven et Hovedovergangsled for den tyske Indflydelse. I Hamburg selv rørte sig den Gang et frodigt literært Liv; der eller i Omegnen levede i det 17de Aarhundredes første Halvdel Paul Flemming, Philip v. Zesen, Jacob Schwieger, Georg Grefflinger, Balthasar Schupp og Johan Rist, alle Digtere af stor Anseelse, der ofte stod i Forbindelse med vort Hof og mere eller mindre beundredes og efterlignedes i Danmark. Paa Overgangen mellem det 17de og 18de Aarhundrede blomstrede navnlig Romandigtning, Skuespil og Opera i Hamburg med Happel, Postel, Hunold, Bostel, König og Barthold Feind, Joh. Riemer (Forfatter til „Den politiske Stokfisk") og Erdmann Neumeister, medens nyere poetiske Retninger indsloges af Wernicke, Richey og Brockes. Under Christian V indvirkede den hamburgske Operasmag stærkt i Danmark,

og det kunde nok synes rimeligt, at Holberg, om han end ikke var nogen Ven af tysk Digtning og foretrak at søge ind paa andre Baner, dog især i Begyndelsen af sin Digtervirksomhed bevidst eller ubevidst kunde være paavirket af de Forbilleder, som den Gang vare de nærmeste og de raadende i hans Fædreland.

I Hamburg herskede der ved denne Tid som saa ofte i republikanske Samfund en stærk politisk og religiøs Spænding. Det lavere Borgerskab var skinsygt paa Raadet og de herskende aristokratiske Slægter, saa at det flere Gange i det 17de Aarhundrede var kommet til Gadekampe og blodige Optrin, hvori Nabostaterne havde blandet sig, ogsaa Danmark, som endnu ikke formelt havde opgivet sin gamle Lehnshøjhed over Staden. Paa Overgangen mellem Aarhundrederne forvikledes disse Stridigheder yderligere ved den religiøse Gjæring, der vaktes af en fanatisk Ivrer, Dr. Johann Mayer, Præst i St. Jacobs Menighed, som beskyldte en anden Hamburger Præst for Vranglære og bragte ikke blot sin egen Menighed, men hele Byen, Gejstligheden og Raadet i den vildeste Partistrid. Da Mayer endelig blev sendt som Superintendent til Pommern i Aaret 1700, vilde Jacobs Menighed ikke give Slip paa ham, men søgte under Ledelse af et Par Possementmagere, Stielcke og Lütze, ved tumultuariske Bevægelser at tvinge Raadet til at kalde ham tilbage, indtil dette endelig nødtes til at paakalde det tyske Riges Hjælp til Ordenens Opretholdelse og lade lægge en Besætning af Kredstropper i Staden fra 1708—12, da den indre Forfatning blev fastsat ved den saa kaldte Hovedreces.

Det er disse Forhold, den hamburgske Advocat, Opera- og Lejlighedsdigter, Lic. jur. Barthold Feind

behandler i sit nævnte Stykke „Das verwirrte Haus Jacob“ (ɔ: Jacobs Sogn i Hamburg), som opførtes midt under Urolighederne 1703, og er at betragte som et af de mange Stridsskrifter, polemiske Digte og Pamphleter, disse fremkaldte. Stykket er uden noget som helst poetisk Værd: en Række løse Scener, der uafladelig skifte Sted, føre Dagens Begivenheder frem for Tilskuernes Øjne og tale Raadets og Ordenens Sag mod Folkelederne, som optræde under eget Navn uden nogen Forklædning, medens andre af Personerne, især Raadsherrer og fornemme Mænd, betegnes med allegoriske latinske Benævnelser [1]). I det hele er Skuespillet holdt i gammeldags ubehændig Stil som Indlæg i Dagens politiske og religiøse Stridsspørgsmaal, hvilke det discuterer tungt og pedantisk. Nogle Scener slaa over i den 2den schlesiske Skoles Svulst og Rædselseffect, f. Ex. de sidste, hvor Demagogerne i Fængslet angre deres Optræden og beklage deres ulykkelige Skjæbne, eller den, hvor Luthers, Calvins og Weigels [2]) Gjenfærd „under en sagte Musik“ stige op af Ligkisterne for at protestere mod Religionens Misbrug i den politiske Ærgjerrigheds Tjeneste, og hvor Optrinet sluttes med en „Geistertanz“, ligesom der andet Steds, ganske uden Forbindelse med Handlingen, indlægges Dans af Possementmagere og deres Hustruer.

[1]) Det er mærkeligt, at Gaedertz har forstaaet Sagen, som om der ved den optrædende Politibetjent Johann Meyer var alluderet til Uordenernes egentlige Ophavsmand, Dr. Mayer. Denne opholdt sig paa den Tid slet ikke i Hamburg, og Politibetjenten, der i øvrigt kun spiller en højst underordnet Rolle, er vistnok ligesom de fleste andre Figurer i Stykket en virkelig Person fra de Dage.

[2]) Den sachsiske Landsbypræst Valentin Weigel, † 1588, efterlod mystisk speculative Skrifter, der grundede en Sect, hvis Eftervirkning ogsaa spores hos os i det 17de Aarhundrede.

Disse blot paa Øjenslyst beregnede Divertissementer vise tilbage til den raat folkelige Haupt- und Staatsaction, som Holberg netop førte vort Theater bort fra. Ogsaa den gamle Skolekomedies Hanswurst optræder, som det synes endog i sin brogede Harlekinsdragt, under Navnet Jocoso Veracio og siger i burlesk Form Oprørerne Sandheden, udspionerer dem og bringer dem for Raadet, hvorved da de obligate Pryglescener ikke mangle; men denne Figur er som sine Forbilleder mere plump end morsom og staar Holbergs Omdannelse af Typen, den af ægte realistisk Liv og Lune sprudlende Henrik, overmaade fjernt. Heller ikke Juristen, der skræmmer Demagogerne med sine latinske Romerretscitater, røber nærmere Slægtskab med de holbergske Advocater; dertil ere den Slags Figurer for almindelige i Tidens Literatur efter Molière som Fællesmønster, ikke at tale om, at det er meget tvivlsomt, om Feind ikke tager de latinske Citater ganske alvorligt.

De eneste Optrin, der mulig kunde have paavirket Holberg, blive da et Par Samtaler mellem Stielckes og Lützes Hustruer, Beecke og Geeske, om deres Mænds politiske Rolle og de Forhaabninger, de knytte dertil. Saaledes den, hvormed Stykket indledes. Geeske finder Beecke i Færd med at udbanke sin Mands gamle Kappe:

G. So geschäftig meine liebe Ampts-Schwester?

B. Ja ja, sieht Sie doch wohl, man muss ja so was in Händen haben. Mein Mann will aufs Rathhaus gehen, so muss ich ihm doch helffen, dass er fort komme. Ach du liebe Zeit, was hat doch so ein Mann für eine Last auf dem Halse, dem die Wohlfart des gemeinen Wesens im Kopf steckt.

G. Ach, Herzens Ampts-Schwestergen, ich habe das Meinige auch mit meinem Manne, und denke immer, dass ein vergessener Bürger am allerglücklichsten sey.

Kappens daarlige Udseende bringer dem til at tale om deres Fattigdom og om, hvorledes Mændene (ligesom Herman v. Bremen) forsømme Haandværket for Politiken, der ikke indbringer noget. Imidlertid trøste de sig med Udsigten til fremtidig Storhed:

G. Wir hoffen noch auf dieser Art so viel zu erbeuten, dass wir Kutsche und Pferde zulegen können ... Ich hoffe, es soll mir noch mancher um Gnade anflehen.
B. Ich muss noch eine Jiffro (ↄ: gnädige Frau) werden!

Siden minder Juristen Tribonianus satirisk Stielcke, der begiver sig til Borgerforsamlingen paa Raadhuset, om hans Haandværk og spørger, om han har naaet at faa Lidserne til Dr. Mayers Livree færdige, og om det er ved at lave Guldsnorer, han har lært den store Kunst at styre Staten. — I 2den Handlings 9de Optrin gjenoptage Beecke og Geeske deres Discurs i den førstes Kjøkken:

B. Nun, liebe Frau Amptmeisterin, werden wir bald etwas werden.
G. Ja, ich dachte nicht, dass mich mein Mann so vornehm machen solte, wie er mich erst nahm.
B. Wenn unsere Männer das erhalten, dass Dr. Mayer wieder kömmt, so wollen wir nicht mehr Mann, sondern Herr sagen, und ich werde alsdann kaum eines Rathsherrn Frau zuerst grüssen.
G. Es soll kaum 4 Wochen währen, so soll mein künftiger Herr in einem Taffent-Mantel und ich in einem Kanten Regen-Kleid gehen.
B. Dieser Braten-Wender soll die Woche 3mal gehen. Frau Amptmeisterin, ich sage es ihr bey Aufhebung aller unser grossen Freundschaft, dass Sie wenigstens die Woche 2mal mich besuche.
G. Ich will Ihr allemahl die Kutsche vor die Thür senden, und wenn Sie nicht gleich einsteigen wird, so soll es aus mit uns seyn. Aber mit Gunst, Frau Collegin, wird Sie diesen Michaelis auch einschlachten?

Dermed kommer Samtalen ind paa Kjøkken- og Ammestuesager, som interessere de brave Husmødre saa

levende, at de derover ere nær ved at glemme den forventede nye Værdighed:

G. Wenn mein Mann (doch potz velten, ich denke noch an den alten Stand!), wenn mein künftiger Herr ein Oessel Branntwein-Suppen mit Oel hat ... so hat er alle genug.

Unægtelig minder dette meget om visse Expositionsscener i de første Acter af den politiske Kandestøber og om den komiske Maade, hvorpaa de gamle Vaner hos Herman v. Bremens Husstand støde an mod den nye Højhed. Ligheden er dog af saa almindelig Art, at den intet Steds forudsætter directe Efterligning, men naturlig maatte affødes af Slægtskabet i Emne og af den ensartede Tænke- og Levemaade hos den lavere Borgerstand i Danmark og Nordtyskland, uden at Holberg derfor behøver at have kjendt Feinds Stykke. I Handlingens Udvikling og Katastrophen er der i øvrigt ikke den svageste Berøring; ej heller tør man lægge nogen Vægt paa, at en af Hovedpersonernes Hustruer hos Feind hedder Geeske ligesom Herman v. Bremens Kone. Holberg har jo i den politiske Kandestøber overensstemmende med Handlingens Sted brugt tyske Navne; men særlig det oprindelig plattyske Geeske var paa den Tid neppe heller noget ualmindeligt Navn i Danmark og forekommer f. Ex. ligesom flere af de tyskagtige Fruentimmernavne atter i Barselstuen.

At Holberg, da han skrev den politiske Kandestøber, meget vel kjendte de indre Uroligheder, som en halv Snes Aar før havde fundet deres Afslutning i Hamburg, og benyttede dem til Baggrund for sit Stykke, er ikke nogen ny Opdagelse. Det er bemærket af næsten alle hans Commentatorer, lige fra Rahbek, som i Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1831 Nr. 37—38 giver en udførlig

Fremstilling af disse politiske Forhold, til Molbech i Udg. af Komedierne 1843, I 268, og Werlauff i Antegnelserne 1858, S. 12. Men Hentydningerne dertil i den politiske Kandestøber indskrænke sig i Grunden til Klagen i Collegium politicum over, at „her udi Hamborg berømmes en Bormester allene deraf, at han kan holde det lovlige Borgerskab i Tvang“, og Henriks Udtalelse om, at „Raadet har aldrig havt meer at sige end nu, siden den Tid Kredstropperne laae udi Hamborg“, hvorfor ogsaa Geeske mener, at „vi faaer Vagt for vort Huus, førend vi veed et Ord deraf, og min gode Herman v. Bremen blir trækket i Fængsel“, ligesom det hos Feind virkelig gaar Stielcke og Lütze. Den lejlighedsvise Omtale af Kredsoberster, „Kriegssteuer“ og „Römermonaten“, og Henriks Ønske om at blive „Reutendiener“ ɔ: faa Tjeneste i det hamburgske ridende Politi, er jo kun ganske løse Localiseringsforsøg, og den hele hamburgske Baggrund er saa let antydet og almindelig holdt, at den ikke paa noget Punkt forudsætter Bekjendtskab til Feinds Stykke eller nogen anden Viden om de politiske Forviklinger i Hamburg end den, enhver dannet Mand maatte have her i Danmark, hvor man naturligvis havde fulgt dem med Interesse. Holberg havde jo desuden selv besøgt Staden midt under Urolighederne 1709 og atter faa Aar efter deres Ophør paa Hjemvejen fra sin lange europæiske Rejse 1716. Werlauff paaviser i sine Antegnelser til Stykket klart nok de Grunde, der bragte Holberg til at henlægge Scenen til Hamburg, idet nemlig hele Handlingens Gang vilde være umulig i Danmark under den stramt concentrerende Enevælde, men kun passer i en delvis demokratisk styret Fristad. Ikke mindre klart udvikler han imidlertid, hvorledes de

fremmede Træk kun ere rent uvæsentlige og udvortes paaklistrede, medens Aand og Personer ere saa ægte danske som vel muligt og characteristiske for den Tid, da den gjennem Aarhundreder ene herskende religiøse Interesse gav Plads for en mere verdslig og „politisk“ Dannelse, og da de nye Samtaleemner bleve grebne med umaadelig og overdreven Begjærlighed af den politisk umodne Middelstand, som derved drog dem ned i det carrikerede og latterlige. Disse Tidsejendommeligheder maatte naturligvis ytre sig under meget beslægtede Former i Danmark og i det nærliggende Nordtyskland; men det er mærkeligt at se, hvorledes Tyskerne, ubekjendte med vore Forhold og indtagne af deres egne, aldeles miskjende dette og, støttende sig paa at Scenen rent tilfældig og vilkaarlig er henlagt til Hamburg, tage alle disse Fællestræk til Indtægt, saa at de til sidst ere nær ved at opfatte Holbergs Stykke som en tysk Original. Dette kommer allerede frem i Titelen paa den gamle plattyske Oversættelse, som blev opført med meget Bifald i Hamburg: „De Politsche Kannengehter, uut Holbergs Dänschen Schuu-Platz bii Winters Aavends-Tiid äversett in sine eegene Fruu-Mooder Spraak“, 1743. „Das durchweg Hamburgische Gepräge tritt in dieser Übertragung ganz besonders hervor“, siger Gaedertz og anfører nu til Bestyrkelse af denne specielt hamburgske Colorit nogle Scener paa Plattysk, hvoraf det imidlertid netop fremgaar, at Oversættelsen er aldeles ordret, uden Spor af Forsøg paa at localisere yderligere, og at det altsaa blot er Holbergs enestaaende Evne til at stille den typisk almenmenneskelige Komik i fuldt Lys hos sine ud af det danske Hverdagsliv grebne Figurer, der i en Tyskers Øjne lader den politiske Kande-

støber tage sig ud som et „echt hamburgisches und echt niederdeutsches Stück“. En anden Sag er det, at den Retning i Tiden, som Holberg her polemiserer imod, den mere verdslige og verdenskloge Livsbetragtning, som man betegnede som „politisk“, og dermed ogsaa Interessen for egentlig Politik, indvandrede til os fra Tyskland paa Overgangen til det 18de Aarhundrede og næredes ved tyske Skrifter, ikke blot virkelig politiske og oekonomiske som „Der europäische Herold“, „Der politische Nachtisch“ og „Statscabinetterne“, men ogsaa de saa kaldte „politiske“ Romaner ɔ: historiske eller Statsromaner: „Hercules“, „Herculiscus“ og „Der politische Stockfisch“ (Werlauff, Antegn. 1858, 19 ff.). Det er for saa vidt rigtigt nok, naar Gervinus som nys omtalt hævder, at Herman v. Bremen har sin Visdom af disse tyske Værker; men derfra er et langt Spring til den anden Paastand, at Holbergs Stykke „er bygget paa en Klasse tyske Prosaromaner“. Det er lige saa ubegrundet at tro Stykket bygget paa disse Romaner, fordi de lejlighedsvis nævnes og benyttes deri, som at antage det for bygget paa Feinds Drama, fordi det tilfældigvis spiller under de samme historiske Forhold.

Mod denne fejlagtige Opfattelse have allerede Hoffory og Schlenther taget til Gjenmæle i Indledningen til Stykket i deres nye Udgave af Holbergs „Dänische Schaubühne“ i tysk Oversættelse 1888. Det er her med fornuftigt Maadehold paavist, at Holbergs Stykke ikke er afhængigt af Barthold Feinds, og selv Hypothesens Ophavsmand, Walther, maa indrømme, at Holbergs overlegne Aand har gjort noget helt andet ud af Emnet, end Feind formaaede, og at der er den Grundforskjel, at det ene er et Tendensstykke, en Paskvil, det andet derimod

en virkelig moralsk Characterkomedie. Det bliver herefter et Spørgsmaal af underordnet Betydning, om Walther skulde have Ret i, at Holberg sandsynligvis maa have kjendt Feind og hans Stykke, som kan have givet ham en første Impuls eller Ideen i dens alleryderste Omrids. Hvorvel dette er aldeles ubevisligt, kan Muligheden deraf ikke benægtes. 1708, Aaret før Holberg var i Hamburg, oplagdes „Das verwirrte Haus Jacob“ anden Gang, og er formodentlig altsaa endnu ved den Tid blevet spillet. Senere tildrog Barthold Feind sig Opmærksomhed hos os, idet han under den store nordiske Krig skrev i svensk Interesse og derfor, da han vovede sig op i Hertugdømmerne, af de Danske blev sat i Fængsel i Rendsburg 1717, hvor man tidligere har ment, at han døde, medens man nu er paa det rene med, at han igjen var paa fri Fod ved sin Død 1721, Aaret før Holberg skrev den politiske Kandestøber.

Paa den anden Side maa det bemærkes, at der mig bekjendt intet Steds i Holbergs Skrifter er Antydning af, at han endog blot har kjendt Feind af Navn, og at jeg forgjæves har eftersøgt dennes Arbejder i flere af de mange bevarede Kataloger over store Bogsamlinger, som solgtes i den første Halvdel af det 18de Aarhundrede. Det synes saaledes ikke, at den temmelig ubetydelige tyske Forfatter har vakt nogen som helst Opsigt i Danmark, og hvad særlig „Das verwirrte Haus Jacob“ angaar, er det temmelig givet, at det som politisk Lejligheds- og Tendensstykke har gjort en kortvarig Lykke i Hamburg selv, men derefter meget hurtig er gaaet aldeles i Glemme. Da Walther og Gaedertz i nyeste Tid gravede det op, var det ubekjendt selv for de For-

fattere, der mest indgaaende havde beskjæftiget sig med Hamburgs indre Historie i de paagjældende Aar.

IV.

Skjøndt Parallelen mellem Holberg og Feind ikke savner Interesse, er det altsaa ikke lykkedes Walther og Gaedertz at paavise nogen directe Forbindelse mellem dem, og dermed er foreløbig hele det Omraade afsøgt, hvor man paa Forskningens nuværende Standpunkt kunde tænke sig Muligheden af, at Holberg havde laant noget fra Tyskerne. En anden Sag er det, at vi efter hele Holbergs Stilling til tysk Digtning maa vente at finde Berøringspunkter af ganske modsat Art mellem ham og den, nemlig saadanne hvor han, langt fra at tage den til Mønster, snarere opstiller den som afskrækkende Exempel og retter sin Satire mod dens Udartning og dennes uheldige Indflydelse paa vor egen Literatur. Dette gjælder som bekjendt ganske særligt en af hans Komedier, „Ulysses von Ithacia“, 1724, der stiller sig bestemt negativt, afvisende og parodierende, til Tidens tyske Skuespil, baade det reciterende og Operaen.

Hvad angaar den tyske Opera, som Holberg endnu samme Aar, 1724, atter har fat paa i „Kilderejsen“, saa har nuværende Vicepolitidirecteur V. C. Ravn i en god lille Afhandling i For Idee og Virkelighed 1873, I 513, „Den tyske Opera i Kjøbenhavn 1721—23“, paavist, at Satiren i Ulysses lige saa fuldt rammer Operaen som de tyske Dramer, og det ikke blot hvor den directe nævnes, som i 3. Acts 2. Scene mellem Chilian og Trojaneren. Den Formløshed og Vansmag, den Svulst og Plathed, de historiske og mythologiske Urimeligheder, den raa

Jagt efter udvortes Effect, som parodieres i Ulysses, var fælles for Operaen og Haupt- und Staatsactionerne; Emner, Sprog og Behandling vare ens, men „Machiner og Præsentationer“, scenisk Udstyr og Pragt, samt det overvejende Hensyn til Musiken fremfor til det dramatiske Element gjorde i visse Maader Operaen endnu mere smagløs og unaturlig. Med Rette bemærker Ravn, at ved den Tid, da den danske Skueplads grundlagdes, vare de tyske Skuespillertrupper, Spiegelbergs noget før og Capions 1721, ingenlunde dens farligste Concurrenter; det var derimod den af Hoffet beskyttede Opera, paa hvilken Holberg derfor især maatte tænke, om han end for ikke at støde Magthaverne for Hovedet tilsyneladende nærmest rettede Angrebet mod den anden, beslægtede Gren af det tyske Theater.

Det Operaselskab, som 1721 indkaldtes af Frederik IV, efter at der tidligere 1689 og 1703 mere lejlighedsvis havde været givet tyske og italienske Operaforstillinger, var en Del af Personalet fra Hamburger Operaen, som længe havde været den bedste i Tyskland, men netop nu begyndte at gaa af Mode i sin Hjemstavn og maatte se sig om efter Anvendelse andetsteds. Ravn oplyser, at Directeuren var en tysk Eventyrer, Johan Kayser, ikke derimod, som Overskou og Werlauff synes at antage, den berømte Hamburger Componist Reinhard Keiser, som dog i Aarene 1722—23 jævnlig opholdt sig i Kjøbenhavn, arbejdede for Operaen og fik Titel af kgl. Capelmester. Primadonnaen, der ogsaa hed Kaiser, var i Følge Ravn hverken Directeurens eller Componistens Hustru. Hvorfra denne Oplysning stammer, angives dog ikke; hidtil har man efter Gerber, Lexikon der Tonkünstler I 713 (cfr. ogsaa Allg. deutsche Biographie under

Keiser) antaget, at hun var gift med Reinhard Keiser; men da troede man jo rigtignok ogsaa, at denne var Directeuren. Det er under alle Omstændigheder paafaldende at finde det samme Navn hos tre forskjellige og hverandre uvedkommende Personer, alle knyttede til Operaen, ligesom det er vist, at R. Keisers Hustru var en bekjendt Sangerinde. Forestillingerne begyndte paa Hoftheatret d. 18 December 1721, og Ravn gjennemgaar en Del af de opførte Operaer, Makværker i italiensk-tysk Blandingssprog, som fuldstændig berettigede Holbergs Satire, om de end sjelden synes at frembyde directe Tilknytning til den. Ravn har imidlertid ikke benyttet den ganske interessante Samling af tyske Operaer fra denne Tid paa Universitetsbiblioteket (Tysk Katalog, 4to. S. 479), som i flere Retninger supplere hans Meddelelser. Vi finde her adskillige af de tidligste Hamburger Operaer[1]: Postels „Hermione“ 1695, „Kayser Justinus“ 1706 (begge oversatte fra Italiensk og den sidste særdeles rig paa „Præsentationer“), samt „Julia“ 1717 af Hofraad Hoë v. Hoënegg og R. Keiser, hvilken Overskou i Den danske Skueplads I 147 ff. citerer som Exempel paa denne Digtarts Smagløshed. Overskous Formodning om, at Julia ogsaa er opført af det hamburgske Selskab i Danmark, viser sig rigtig, idet der i samme Samling forekommer første Del af denne Opera, trykt i Kjøbenhavn, „auf dem Kgl. Schauplatze zu Copenhagen vorgestellet im Jahr 1722“ under Titlen „Antoninus“, med ændret Actinddeling og flere Forandringer og Forkortelser, vistnok betingede ved

[1]) Sml. Mattheson, Musikalischer Patriot, Hamb. 1728, med senere Tillæg optrykt i Leipziger allg. musikal. Zeitung XII, 1877; Gottsched, Nöthiger Vorrath, 1757—65, og Lindner, Die erste stehende deutsche Oper, 1855.

den kjøbenhavnske Operascenes tarveligere Udstyrelse. Dette er altsaa et af de hidtil ubekjendte Stykker, som det tyske Operaselskab ifølge Ravn 546 har havt paa sit Repertoire. Desuden findes paa Universitetsbibliotheket Operaerne „Endymion“ (af Nothnagel og R. Keiser 1700?) i mythologisk Stil, „Ismene“ (af Bressand og Keiser 1699) i Hyrdestil, begge uden Forfatternavn, Sted eller Aar, „Ariadne“, Hamb. 1722, med italienske Arier og Skærsliberintermezzo, og „Adelheid“, Hamb. 1727, af historisk Indhold med Bondemellemspil og Musik af Telemann. „Der durch Grossmuht und Gnade siegende Augustus“, af Hoë v. Hoënegg, er trykt i Hamburg og bestemt til Opførelse formodentlig samme Steds til Forherligelse af Frederik IV's Fødselsdag 1722, med en utrolig svulstig og krybende Dedikation og Prolog. At den ikke kan være spillet i Kjøbenhavn paa Fødselsdagen fremgaar af, at det Kayserske Selskab ved denne Lejlighed her havde forberedt et andet Feststykke, som imidlertid paa Grund af Primadonnaens Sygdom først kom til Opførelse noget senere. Det var nemlig den for os interessanteste af alle disse Operaer, „Ulysses“, om hvis sandsynlige Forhold til Holbergs Komedie Ravn taler, uden dog selv at kjende Operaen. Den findes imidlertid ogsaa paa Universitetsbibliotheket: Ulysses, In einem Musicalischen Schau-Spiel Auff Ihro Kgl. Maj. Friderich IVten ... Den 11 Octobris 1722 Höchst-erfreulich eingefallenen Geburths-Tag Auffgeführet von Der Kgl. Academie der Music. Copenhagen, Gedr. bey J. Georg Höpffner, Univ. Buchdr. „Musikakademi“ kaldte Operaselskabet sig efter den hamburgske og andre ansete Operaers Exempel, cfr. Ravn 543. Musiken var af Vogler.

Dette Stykke opførtes altsaa en Maaneds Tid efter,

at den danske Skueplads den 23 Sept. 1722 var aabnet for at concurrere med den tyske Opera. Det kan betragtes som afgjort, at dette ikke har været uden Betydning for Holbergs Valg af samme Emne til en Parodi paa de tyske Skuespil, hvilken efter hans egne Ord i første Tome af hans Komedier allerede var forfattet 1723. Men atter her er det kun Motivet, Holberg har fra Tyskerne, uden at der spores Benyttelse eller Laan selv af et saa nærliggende Forbillede. Operatexten, der mod Sædvane skyldes en i Kjøbenhavn ansat Mand, Storkansler Holsteins Secretær Fridrich Lesner eller Lersner, er bearbejdet efter Italiensk og begynder med en underdanig og smigrende Prolog i Anledning af den kongelige Fødselsdag, hvor Danmarks Indvaanere, Jupiter og Neptun synge Frederik IV's Pris. Uden nogen Forbindelse med Prologen drejer den egentlige Handling sig om Ulysses's Hjemkomst til Ithaka, hvorhen Circe „för tillfället“ er flyttet. Hun forbinder sig med Frierne mod Penelopes Troskab, bringer ved Trolddomskunster Ulysses til at mistænke og glemme Penelope og vil, da Fortryllelsen hæves, dræbe sin Medbejlerske. Sluttelig besejrer Ulysses de oprørske Bejlere. Det er altsaa kun et lille Stykke af Handlingen, Operaen har til fælles med Holbergs Komedie, der ligesom Haupt- und Staatsactionerne eller Tidens Romaner omfatter hele Trojanerkrigen med Odysseen i Tilgift. Det mythologiske Emne er ikke behandlet i heroisk Tone, men med sødlig italiensk Operaerotik, tilsat med tysk Svulst. Recitativerne vexle med Arier og Chor af „Amouretter“ (Amoriner), Tritoner osv. Det eneste, der minder om Holberg, er Ulysses's „lustiger Diener“ Arpax, der ligesom Chilian tvivler om Penelopes Bestandighed:

Ich will mich nicht dem Henker drauf ergeben.
Ein junges Weib
Kan ohne Männer Zeitvertreib
Nicht so viel Jahre leben.
Zwar wenn der Mann verreisen will,
So lassen sie so viel
Das Thränen Springwerck sich ergiessen,
Dass man wahrhafftig meinen sollte,
Dass sich die Frau zu Tode weinen wollte.
. . . .
Doch ist der Mann nur über seine Schwelle,
So stopfft sich schon der Thränen Quelle.

Som Chilian ynder han heller ikke den lange Omflakken og ridderlige Færd til Lands og til Vands:

Es ist doch auff der See kein boden, keine Wand,
Ich halt es mit dem trocknen Land,
Ich bin nicht für die Wasser Leute,
Bald geht es auff die rechte Hand,
Bald auff die linke Seite ....

Han spiller imidlertid kun en ringe Rolle i Stykket og har intet af Chilians kostelige Ironi over dets Urimeligheder. En saadan Lystigmager var lige fra Middelalderen af et nødvendigt Element i Dramet og gik derfra over i Operaen, som Holberg selv siger:

Ja det, som mest fornødent er
For dem, som sligt behager,
En Harleqvin man ogsaa seer
Med Snak, der Herskab plager.

Det er dog kun Typen, som næsten overalt var fejg, plump og materielt sindet, men vittig og forslagen, Holberg har ført over i sine Skuespil, hvor han mangfoldig har nuanceret og individualiseret den som Henrik, som Arv, mest glimrende og ejendommeligt vel som Chilian. Efter Navnet at dømme er denne sidste maaske snarere end fra Operaen hentet fra de plattyske „Possen“

eller Bondemellemspil, hvormed Skuespillertrupperne den Gang almindelig opmuntrede deres Publikum. I et samtidigt komisk Sangspil „Der Hamburger Jahrmarkt“ af Prætorius med Musik af Keiser 1725 skændes tre Plakatbærere om deres forskjellige Kunstarters Fortrin: den ene roser Operaens Pragt, den anden Komediens Morsomheder:

Wenn Harlequin beliebte Possen macht,

og den tredie svarer:

Myn Kilijan is oock keen Farcken,

hvor det plattyske Bondenavn altsaa synes at være blevet typisk for Bondefarcen som Harlekins for Komedien.

Der gives for Resten flere omtrent samtidige tyske Operaer med samme Emne, f. Ex. Hamburger Oversætteren og Librettisten Bressands Ulysses med Musik af Keiser 1702, som falder i to Afdelinger: Circe og Penelope, og maaske er den samme Opera Ulysses, der nævnes i Gottscheds Nöthiger Vorrath som trykt i Leipzig 1703.

Betydelig større Vanskeligheder end Forholdet til Operaen frembyder Bestemmelsen af Holbergs Forhold til Samtidens tyske reciterende Skuespil. Den Del af dette, som han spotter i Ulysses, er de omvankende Skuespillertruppers Repertoire, hvormed „hochteutsche Comödianten“ paa Skrædernes Lavgshus i Brolæggerstræde og Marionetspilleren Salomon v. Qvoten nylig vare optraadte i Kjøbenhavn, og hvormed Capion havde begyndt sine Forestillinger paa Theatret i lille Grønnegade, saa at disse tyske Skuespil stadig stod som en truende Concurrent for de danske. Det var de saakaldte „Haupt- und Staatsactionen“ med efterfølgende Farce eller „Posse“, lige plumpe og raa, enten Emnet

var tragisk, komisk eller, hvad der var det hyppigste, en ufordøjet Blanding af begge Dele, hvor Hanswurst drev sit Spil paa en Scene, der svømmede af Blod, gjennem hvilket de bibelske, historiske og romantiske Helte vadede paa den svulstige Dictions højpathetiske Stylter. Dette Væv af Smagløshed, Urimelighed og Anstød mod Geografiens, Historiens og Tidsregningens simpleste Elementer har kun den ene Fortjeneste at have fremkaldt Holbergs kostelige Parodi, og denne er det ogsaa, vi skylde vort meste Kjendskab til Haupt- und Staatsactionerne. Paa Grund af deres særegne Tilblivelsesforhold ere nemlig saa godt som ingen af disse naaede ned til os. Digtningen i Tyskland havde den Gang aldeles skilt sig ud fra det forvildede og udartede Theater; Dramatikerne skrev for det dannede Læsepublikum, men beregnede ikke deres Stykker for Scenen eller i ethvert Fald kun for en enkelt Opførelse, i Almindelighed som Festspil ved Højtider i deres fyrstelige og fornemme Beskytteres Familier. For saa vidt bevarede de Traditionen fra den gamle Skolekomedie, der ogsaa kun var bleven opført som Dilettant-, Lejligheds- og Festspil af lærde og dannede Mænd. Derimod ringeagtede de den staaende Scene, der efterhaanden havde uddannet sig med Skuespillere af Profession, og hvor de ynkelige omrejsende Bander kun samlede en temmelig raa Almue. Skuespillerne maatte da selv sørge for deres Repertoire, som blev sammenskrevet af Truppens egne mest opvakte Hoveder: forkomne Studenter og halvstuderede Eventyrere. Disse Haupt- und Staatsactioner gjorde ingen Fordring paa at regnes til Literaturen og bleve aldrig trykte, blandt andet for at ikke rivaliserende Trupper skulde bemægtige sig dem. Ofte udførtes de ikke en

Gang skriftlig: man nøjedes med Scenarier, der angav Handlingens Gang gjennem Acter og Scener, de indlagte Sange og Replikskiftet i Hovedoptrinene, men overlod Resten, især de komiske Partier, til Skuespillernes frie Improvisering, for hvilken der da i hver Trup uddannede sig en Tradition.

Vi staa saaledes temmelig blottede for directe Kjendskab til de tyske Forbilleder for Holbergs Ulysses. Nyere Teaterhistorikere have i Tyskland selv søgt at samle de spredte Efterretninger om Haupt- und Staatsactionerne og deres Opførelse; hos os have Overskou og Werlauff (især i Antegnelserne til Ulysses v. Ithacia) stræbt at belyse Holbergs Forhold til dem; men af disse Stykker selv er kun et eneste udgivet: „Carl XII vor Fridrichshall“, Dessau 1845, med historisk Indledning af Lindner, og det savnes paa vore Bibliotheker. I Wien, hvor Skuespilleren Stranitzky i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var meget populær i Haupt- und Staatsactionernes Hanswurstroller, gjemmes en Samling Scenarier; men de nyere Arbejder, der give Udvalg og Prøver af dem, ere heller ikke tilgængelige her i Landet. Derimod findes der en maaske ikke tilstrækkelig benyttet Kilde til Kundskab om de i Danmark før og ved Holbergs Tid opførte Haupt- und Staatsactioner, nemlig det kgl. Bibliotheks Samling af gamle Theaterplakater. Imellem de tidligste Plakater fra den danske Skueplads er her ogsaa bevaret nogle Annoncer fra tyske Trupper, af hvilke den ældste skal være en fra Ribe, hvor en unævnt tysk Trup opførte „Der verirrte Liebes-Stand oder der durchlauchtige Bauer“, med „Nach-Comoedia Arlequin der betrogene Kup ...“ (ler?), „dediciert und präsentirt dem Hoch- und Wohlgeb. Herrn Hans Schach, Graff von

Schackenburg etc., Stifts-Befehlungs-Mann über Riber Stifft und Ampt-Mann über Riber-Hausz Ampt". Paa Grund af de Grev Schack tillagte Embedsstillinger henfører Werlauff denne Plakat til Aarene 1697—1711 og ser deri det første sikre Vidnesbyrd om en Haupt- und Staatsactions Opførelse hos os. De andre Annoncer ere fra Kjøbenhavn, hvor de kgl. polske og churfyrstelig preussiske Hof-Komedianter (Velthens Trup) formodentlig 1707 spillede Hauptactionen „Statua oder die in ein Marmor-steinernes Bild verliebte Princessin Adamira" med Farcen „Pickelherings doppelte Heyrath", — og „Hochteutsche Comedianten" (rimeligvis Spiegelbergs Trup) c. 1719 „Der grossmüthige Rechts-Gelehrte Æmilius Paulus Papinianus oder der kluge Phantast und warhaffte Calendermacher" med „Nach-Comoedie", og rimeligvis samtidig „Des Glückes Probierstein oder der im Krieg verirrte und in der Liebe verwirrte Liebes-Soldat" og „Die vier verliebten Geister", samt „Der unschuldige Bruder-Mord oder das blutige Rom unter der Regierung Caracallæ, wie auch der kluge Phantast und warhaffte Astrologus", med „Arlequin eine verstellte Mumie". Samme Aar saa Rostgaard ifølge Riegels's Frederik IV's Historie II 427 en tysk Marionetkomedie af lignende Art, „Titus Andronicus", med Rotrous Tragedie Wenceslas som „lustiges Nachspiel". Disse Plakater ere med fornødne Oplysninger aftrykte af Overskou og Werlauff; allerede de braskende Titler vise noksom Stykkernes Character. Desuden meddele efter den ved disse Forestillinger almindelige Skik alle Plakaterne undtagen den til „Der unschuldige Bruder-Mord" ikke blot Personlisten, men en udførlig Indholdsangivelse efter Acter, der vel neppe giver et saa tydeligt Indblik i Haupt- und

Staatsactionens Væsen og Bygning som de for nævnte Scenarier, men i Mangel af disse og i Betragtning af den store Sparsomhed paa trykte Efterretninger om denne Skuespilart overhovedet dog afgiver et ikke forkasteligt Bidrag til Kundskab om dens Ejendommeligheder. Emnerne ses da at være hentede dels fra Historien, dels fra Tidens historisk „politiske“ og galante Romaner, der ligesom senere den fransk klassiske Digtning med Forkjærlighed bevægede sig paa Samfundets Tinder, mellem Konger og Fyrster. Intrigen var gjerne overmaade kunstig og indviklet; flere løst forbundne Handlinger løb ved Siden af hverandre, idet Romanen og efter den Hauptactionen stræbte at fængsle Interessen ved raa stoflig Spænding, i Mangel af Evne til Characterudvikling og af stilistiske Fortrin. Om Stil og Sprog kunne disse Referater uden Repliker ikke give os nogen Forestilling, og for saa vidt en Del af Dialogen synes at have været improviseret, kan der jo overhovedet ikke være Tale om nogen literær Stil. Utvivlsomt har den Svulst og forlorne Pathos, som betegner Tidens tyske Digteres, en Gryphius's, Lohensteins og andres Læsedramer, ogsaa været gjennemgaaende i Hauptactionen, kun neddragen i en langt lavere Sphære af de raa Skuespillerbander, gjennem hvis Mund og Pen den gik. En Hovedforskjel ligger i, at hine Digtere altid behandlede højere Emner paa Vers, Hauptactionen derimod paa Prosa; selv naar Skuespillerne af og til opførte et af de egentlig literære Dramer, lavede de det først om efter deres egen og deres Publikums grovere Smag og omsatte det i Prosadialog, der højst slog over i Vers paa enkelte Steder, hvor Stemningen hævede sig, ligesom Ulysses's Enetale i 5te Act af Holbergs Parodi. Her

mangle os imidlertid tilstrækkelige Prøver, og vi maa holde os til, at Holbergs Fyrster, Helte og Elskerinder i Ulysses sikkert føre samme Sprog som Hauptactionens. Naar da Prins Paris taler om „den Horizont, hvor Ithaciens Sol og Morgenstjerne i Dag skal fremkomme“, og frygter for at daane af Elskov ved Synet af hende, medens Helenas Kyskhed ikke fordrager at høre Tale om et Mandfolk, uden at hun faar ondt og maa bruge Hovedvandsægget; naar den „slange-giftige Avind“ afmaler sig paa „de af Dyd som Maanen af den gyldne Sols Straaler skinnende Ridderes“ „adelige Kinder“, saa snart hendes „Diamant-Øjne“ fæste sig paa en anden; naar Ulysses forlanger sit „med Drageblod besmurte Sværd Dyrendal“, sit Skjold, som han „tog fra Kongen af Mesopotamien i det store Slag bey Minchrelien“, tilligemed sin Hjelm, „som den brasilianske Dronning von Saba satte paa hans ridderlige Hoved med sine Alabaster-Hænder, da han skulde i Kamp med den firehoved Ridder Langulamisopolidorius“; naar han sender Bud om Hjælp til „Holophernes, Greven af Bethulien ... med sine fem Tusinde Elfenbens Kanoner, som alle ere Tredsindstyve-Pundiger“, ligesom naar „Morpheus, Søvnens Gud og Dødsens Broder, sætter sig paa hans Øjenbryne“, eller „Gudernes Monarchs Indvolde rørede sig af Medynk over Tiresium, at han begavede ham med Magt at udfodre Gejsterne von des Höllischen Gottes Plutarchi Wohnungen“, — saa minder denne Blanding af mythologisk Affectation med Ridderbogernes opstyltede Galanteri og svulstige Tirader og med Samtidens halv tyske militære Hugafers bombastiske Pral mindre om Gryphius's og Lohensteins stive Alexandrinere med deres snart søgte og slikkede, snart buldrende rhetoriske Pathos end om Tidens tyske Prosa-

romaner, af hvilke den ligeledes prosaiske Hauptaction nok saa hyppig laante baade Stil og Indhold. I disse heroiske og pseudohistoriske Romaner maa vi vistnok se en tredie Skive for Satiren i Ulysses v. Ithacia ved Siden af Hauptactionen og Operaen; men paa dette vidtløftige og ganske ubearbejdede Spørgsmaal skal jeg her ikke gaa nærmere ind.

Vort utilstrækkelige Kjendskab til Haupt- und Staatsactionerne tillader altsaa ikke blandt disse at eftervise noget umiddelbart Forbillede for Parodien i Ulysses. Ligesom Operaen søgte Tidens reciterende Skuespil ofte sit Emne hos Homer, især i Odysseen; saaledes opførte den bekjendte Velthenske Trup 1690 i Torgau en Haupt- und Staatsaction „Ulysses und Penelope" (Devrient, Gesch. der deutschen Schauspielkunst, 1848, I 264). Chr. Ludwigs „Ulysses v. Ithaca" spilledes i Berlin i første Halvdel af det 17de Aarhundrede, dog næppe før 1730, altsaa senere end Holbergs, og maaske atter i Wien 1735 og 45 (Plümicke, Theatergesch. v. Berlin, 1781, S. 169, Gottsched, Nöthiger Vorrath, Note ved Slutningen af Fortalen); men den omtales af Gottsched som indrettet efter nyere Smag (sml. J. E. Schlegels Brev fra Kjøbenhavn 1743 i Hagedorns Werke v. Eschenburg, 1800, V 287). Efter Holbergs Parodi stod endnu 1748 paa v. Quotens Repertoire i Kjøbenhavn „Ulysses und Penelope oder die treue Beständigkeit" (Overskou II 64; Werlauff, Antegn. 1858, S. 300). Disse Stykker og deres mulige Forhold til hverandre indbyrdes eller til Holberg ere os imidlertid aldeles ubekjendte. Derimod findes der paa Universitetsbiblioteket, i en ganske interessant Samling af gamle tyske Skuespil fra Aarene mellem 1625—80, et langt ældre Stykke, der ligesom de samme Steds bevarede

tyske Operaer kan tjene til Oplysning om, hvorledes Emnet har været behandlet i den tyske dramatiske Literatur. Men det staar rigtignok ikke i nogensomhelst directe Berøring med Holberg, og der er ingen Spor af at det har været kjendt af ham eller opført her i Danmark. Titlen er Poetisches Freuden-Spiel von des Ulysses Wiederkunft in Ithaken. Der Durchl. ... Fürstin Sophia Elisabeth, verwittibten Hertzogin zu Braunschweig Lüneburg, geb. Hertzogin zu Mecklenburg .... zu Ehren und Willkommen zu halten verordnet worden von I(hro) F(ürstl.) D(urchl.) zu Mecklenburg. Güstrow, Chr. Scheippel, 1668. Om Forfatteren gives ingen Oplysning, og Stykket er, mig bekjendt, ikke omtalt af tyske Literaturhistorikere. Det hører til de den Gang almindelige fyrstelige Festspil, men er for saa vidt af en ganske egen Art, som der kun meddeles en Ramme for Handlingens Gang, Sceneinddeling og Arrangement, men ingen Dialog. Ved første Blik tror man at have et af de før omtalte Scenarier til en Haupt- und Staatsaction for sig, og det fra en meget tidlig Tid, thi denne Skuespilart udviklede sig først over Midten af det 17de Aarhundrede og bragtes til sin Blomstring ved den bekjendte Bandeprincipal Joh. Velthen omkring 1680. Men den nød sjelden den Ære at komme til Hoffet, og Festspillets Indhold er heller slet ikke i Haupt- und Staatsactionens Stil; det minder snarere om de ved Hoffesterne saa moderne Opera-Balletter, som Kong Frederik III havde indført i Danmark, noget før de bleve almindelige ved nordtyske Hoffer. Til disse Balletter tryktes et Program, der angav Gangen i Stykket, optog de indlagte Sange og forklarede den Del af Handlingen, der frem-

stilledes i Dans. Alligevel er „Ulysses' Wiederkunft“ heller ingen Opera-Ballet, men har aabenbart havt Prosadialog, skjøndt den ligesom Balletterne er inddelt i „Eintritte“, som ofte slutte med Sang og Danseoptrin, snart af et Chor Nympher, snart af Hyrder, og tilsidst af „ein Chor Tugenden“, som synge „ein Dactylisches Danck- und Freuden Lied auff das Hochfürstl. Hausz Mecklenburg appliciret“. Det er altsaa et Festspil med indlagt Sang og Dans af samme Art, som noget før Rist i Tyskland og Lauremberg her havde bragt i Mode, en Række temmelig løse mythologiske eller allegoriske Scener, hvor Indholdet kun er Vehikel for smigrende Allusioner i Festens Anledning. Efter en prosaïsk Indholdsangivelse optræder „die Liebe“ som Prolog og siger de høje Herskaber Behageligheder, hvorpaa Handlingen udvikler sig gjennem temmelig korte og fragmentariske Optrin paa Calypsos Ø, i Phæakernes Land med Nausikaa og efter Hjemkomsten til Ithaca med Eumæos og Hyrderne samt Telemachos og Penelope, som „ihr Elend in einem dreyfachen Sonnet beklaget“. Om Bejlerne og Ulysses's Kamp med dem forekommer intet. Stykket har altsaa endnu færre Berøringer med Holberg end den tidligere omtalte Opera Ulysses, idet der ikke kan være Tale om Sammenligning af Stil og Dialog; men det afgiver dog et nyt Exempel paa, hvorledes Holbergs Emne var behandlet i den tyske Komedie. Dets ejendommelige Form som Program i Lighed med Hauptactionernes og Balletternes er vanskelig at forklare, og jeg kjender intet andet Exempel derpaa i Tidens tyske eller danske reciterende Kunstdrama end et i Goedeckes Grundriss zur Gesch. d. deutschen Dichtung, 2 Ausg. 1887, III 214 nævnt anonymt Festskuespil „Ariadne“, opført paa Kejserinde Marias

Fødselsdag 1641. At en Hofforestilling skulde have været improviseret ligesom de omrejsende Banders Skuespil, er højst usandsynligt; men dersom Dialogen blev foredragen efter et trykt eller skrevet fuldstændigt Exemplar, behøvede Tilhørerne jo paa den anden Side intet omdelt Program for at kunne følge Handlingen.

Samlingsbindet paa Universitetsbibliotheket indeholder desuden et Par Sangspil af Opitz og en hel Del Helte-, Hyrde- og Lystspil, for det meste skrevne til Fest- og Hofforestillinger, af bekjendte eller ubekjendte Forfattere, deriblandt de fleste af „Filidors Trauer-, Lust- und Mischspiele“ fra Hoffet i Rudolstadt, som tilskrives Altonaer Digteren Jacob Schwieger. Et Par af disse Skuespil er der Anledning til at dvæle lidt ved, fordi de tjene til at belyse Overgangen imellem Kunstdramet og Haupt- und Staatsactionen og altsaa, om end kun indirecte, afgive Bidrag til Kundskab om de historiske Betingelser for Holbergs Virksomhed. Saaledes behandler Hieronymus Thomas fra Augsburg i sit Sørgespil Titus und Tomyris, beygenahmt die rachbegierige Eyfersucht, Giessen 1662, det samme Emne, som Shakespeare har optaget fra den ældre engelske Skueplads og bearbejdet paa Vers i „Titus Andronicus“ 1600. Nærmest i den ældre Form og i Prosa var dette Stykke gaaet over til Tyskland med de tidligste vandrende Skuespillertrupper, de saakaldte „engelske Komedianter“, og er trykt i deres Repertoire „Engelländische Comoedien und Tragoedien“, 1620 (Aftryk hos Tieck, Deutsches Theater I, 1817). Den Række blodige Slagter- og Lemlæstelsesscener, der udgjør Hovedindholdet, egnede sig særlig til at gjøre Lykke hos Haupt- und Staatsactionernes Publikum og bevarede

Stykket paa Scenen i mindst 100 Aar, hvis det da virkelig, som Overskou (I 141) paastaar, var denne samme „engelländische Tragoedie“ Titus Andronicus, der 1719 blev opført i Kjøbenhavn som Marionetkomedie i Overværelse af Rostgaard og andre fornemme Mænd [1]). — Men ogsaa Kunstdigterne vare Børn af deres Tid og rettede sig efter dens raa Smag og Lyst til nervepirrende Rædselseffect. Det er derfor vistnok ganske med Urette, at engelske Kritikere have villet frakjende Shakespeare Forfatterskabet til Titus Andronicus som et ham uværdigt Stykke; endnu 60 Aar efter hans Tid fristede Emnet

[1]) Efterretningen kan dog være tvivlsom. Overskous Kilde er sikkert alene den før omtalte Notits i Riegels's Frederik IV's Historie II 427; han har neppe selv set det af Riegels omtalte Haandskrift, hvori Meddelelsen skal være given, og et saadant Haandskrift findes i alt Fald nu ikke mere i Rostgaards Samlinger paa Universitetsbibliotheket. Efter Riegels var Stykkets Indhold i Haandskriftet refereret paa hele 2 Ark (!), men dette kan da neppe have været en Plakat med Indholdsoversigt, som det var sædvanligt ved Haupt- und Staatsactionerne: det tyder snarere paa en Afskrift af hele Tragedien, som i den Tieckske Samling ikke er stort længere. Det Par Linier, Riegels citerer som Prøve, er dog nærmest kun Referat; men hvorfra har Overskou saa sit langt udførligere Uddrag? Skulde han ikke, ligesom Rahbek i Holbergs udv. Skrifter VI 532, blot af Riegels's Ord have sluttet, at det maa være den „engelske Tragedie“, der er bleven opført, og saa uden videre referere dennes Indhold efter den ham bekjendte Samling „Engelländische Tragoedien und Comoedien“, som om det var en Fortsættelse af Rostgaards Beretning? Det vilde i alt Fald stemme godt nok med hans løse Hypothes om, at det var „engelske Comedianter“, der gav Forestillingen, uagtet saadanne ikke havde vist sig i Tyskland og Danmark siden Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Men hvis Forholdet er dette, vide vi kun, at der 1719 er spillet et Stykke med det yndede Emne om Titus Andronicus, uden at det kan bestemmes, om det har været selve den „engelske Tragedie“ eller en Omstøbning deraf i nyere Haupt- und Staatsactionsform.

altsaa en tysk Digter, rigtignok ikke af stort Navn. Det var snarere ved Behandlingen og ved en mere udviklet Formsans, at Kunstdigterne skilte sig fra Folkedigterne: de hæve Dialogen op i Versets ædlere Tone og lægge lidt mere Vægt paa dramatisk Motivering, medens Folkekomedien drager Rædselsscenerne frem for deres egen Skyld og behandler dem i et Sprog, der er lige saa raat som Indholdet. Hier. Thomas kjender iøvrigt aabenbart ikke Shakespeares Drama, men bygger sit Sørgespil paa Haupt- und Staatsactionen, ligesom Shakespeare byggede sit paa den ældre engelske Folkekomedie. — Saaledes afspejle sig i dette Stykke paa en ret mærkelig Maade flere Faser af Skuespillets Udvikling gjennem det 17de Aarhundrede, idet det baade i England og i Tyskland har været bearbejdet baade i folkelig og i højere dramatisk Stil, rigtignok med delvis ændret Personliste og henlagt til noget forskjellig Tid i den romerske Historie.

Det andet af de tyske Skuespil, der frembyder Stof til Sammenligning med de i Kjøbenhavn opførte Hauptactioner, er i og for sig bekjendt nok; det er nemlig Digteren Andreas Gryphius's Tragedie „Papinian“, men i den ændrede Form, hvori den blev arrangeret til Opførelse ved en Dilettantforestilling af Ungdommen i en schweizersk By (St. Gallen, c. 1680). Det minder om den gamle naive Skolekomedie, som Chr. Weise just ved den Tid bragte til Ære igjen, naar vi af den ret curiøse Dedication og Slutning se, hvorledes ved denne Lejlighed Tragediens Roller og Repliker bleve skaarne itu og fordelte paa flere, for at hele det højvise Raad og velfornemme Borgerskab kunde have den Fornøjelse at se sine Poder paa Brædderne. Men paa det væsentlige i Digtningens Form og Indhold forgreb man sig her ikke, saaledes som Haupt- und

Staatsactionen gjorde, naar den lavede Kunstdramerne om efter sit Behov. Gryphius's Grossmüthiger Rechtsgelehrter oder sterbender Æmilius Paulus Papinianus 1659 var nu netop paa Grund af den gruopvækkende Skildring af Tyrannen Caracallas blodige Regeringstid et af de Kunstdramer, som Skuespillertrupperne med Forkjærlighed tilegnede sig, og blandt de gamle Komedieplakater fra Kjøbenhavn 1719 finde vi det to Gange, først under sit eget Navn, dernæst med forandret Titel: „Der unschuldige Bruder-Mord oder das blutige Rom“, formodentlig for at trække som et nyt Stykke. Begge Steder har det den characteristiske Bititel „Der kluge Phantast und wahrhafte Calendermacher (Astrologus)“ som Antydning af de Harlekinsløjer, hvormed Hauptactionen for at imødekomme sit Publikums Smag udstyrede endog de mest ophøjede og tragiske Emner. Denne ufordøjede Blanding af det pathetiske og det burleske er det, som tillige med den halv improviserede Prosadialog, Jagen efter raa udvortes Effect og fuldkommen Ligegyldighed for al dramatisk og historisk Sandsynlighed betegner det lavere Standpunkt, hvorpaa Hauptactionen drog Tidens Digtning ned, naar den førte den frem paa Scenen. Sammenligne vi den første af de nævnte Plakater med Gryphius' eget Arbejde, saa finde vi Handlingen noget forkortet, de lyriske Chor, som høre til det smukkeste, ere naturligvis udeladte, og Personlisten indskrænket; men derimod er der rent udvortes paaklistret en Række med det tragiske Indhold stridende Harlekinsscener mellem „Trasullus, Stern-Kijcker“, og „Trarreus, Calendermacher“, de i Bititlen nævnte komiske Personer. Om den første hedder det bl. a. i Indholdsangivelsen, efter at Caracalla har ladet

sin Broder Geta dræbe, at han „hat etliche Kurzweil mit dem todten Körper“. I Gryphius's Tragedie forekommer vel det ene af disse Navne, „Trasullus, der Juliæ Sternseher“, men som en fuldkommen alvorlig holdt Biperson; i Bearbejdelsen fra St. Gallen, der bevarer Originalens højtidelige Tone, er han ganske udeladt. Derimod finde vi i en Mængde bevarede Titler paa Haupt- und Staatsactioner fra Tyskland udtrykkelig og reclamerende Fremhævelse af, at det tragiske Emne er oplivet ved saadanne plumpt paaklistrede Hanswurstløjer: „Triumph der Ehre und des Glücks od. Tarquinius Superbus, mit Hanns Wurscht, dem unglückseligen Verliebten, durchgetriebenen Hofschrantz, interessirten Kupler“ o. s. v., „Die Enthauptung des weltberühmten Redners Ciceronis, mit H. W., dem seltsamen Jäger, lustigen Fallirten, verwirrten Briefträger, lächerlichen Schwimmer“, o. s. v., „Die Verfolgung aus Liebe od. die grausame Königin Atalante, mit Hanns Wurscht, dem lächerlichen Liebes-Ambassadeur, betrogenen Curiositetenseher, einfältigen Meuchelmörder“ o. s. v., alle fra Aar 1724, samt mange flere.

V.

Endnu vil jeg omtale et Stykke af den tyske Samling, ikke fordi det mere end de andre kan antages at have været kjendt og benyttet af Holberg, men fordi det har sin Plads som Led i en hel europæisk Ahnerække for den af hans Komedier, der hidtil har været betragtet som særlig knyttet til danske Sæder, aldeles specielt national og autochton — nemlig „Barselstuen“. Det lader sig paavise, at dette Emne for Satiren er almeneuropæisk og i det 17de Aarhundrede har været behandlet baade i

Frankrig og i Tyskland paa meget beslægtet Maade. I vort kgl. Bibl. findes Recueil général des caquets de l'accouchée, mis par ordre en huict journées, 1623 (siden udgivet af E. Fournier med Indledning af le Roux de Lincy, i Bibliothèque Elzevirienne, chez Jannet, Paris 1855). Det er en Prosasatire, hvor en ung Mand efter Lægens Raad for at forfriske sit Sind efter en Sygdom har skjult sig i en Barselstue og belurer den der holdte „Faddersladder". Et Titelkobber fremstiller den unge Moder, der modtager Besøg liggende i en prægtig opredt Paradeseng, ligesom ogsaa i første Redaction af Holbergs Stykke „Barselsengen præsenteres" paa Scenen. Le Roux de Lincys Indledning handler om de gamle franske Barselstueskikke, der havde meget til fælles med vore, og som han fører lige op til det 12te Aarhundrede. Satiren gaar dog mindre ud over selve disse Skikke, Barselvisiterne og Barselsladderen, men benytter dem som en Ramme for Skildring af Tidens Sæder og allehaande Pariser Forhold, offentlige og private, Bysnak og komisk ugenerte Skandalehistorier, vistnok højst indiscrete og med den Gang let gjennemskuelige Allusioner til virkelige Hændelser.

I den tyske Samling findes nu en meget lignende Wochen-Comedie uden Titelblad, Forfatter, Sted eller Aar; men det er sandsynligvis den i Gottscheds Nöthiger Vorrath 114 og Goedeckes Grundriss, 2 Ausg. 1887, III 222 anførte „Apocalypsis mysteriorum Cybeles, d. i. Eine Schnackische Wochen-Comedie oder Verplauderte Stroh-Hochzeit . . . Autore Wigando Sexwochio, Bojemo", fra 1662, atter oplagt 1679 og i Leipzig 1734, maaske snarest denne sidste Udgave. Handlingen er henlagt til Leipzig og indledes med en rimet Prolog om Tidens Bryllups-

og Barselovertro, der naturligvis indeholder en og anden Parallel med Holberg. Medens den franske Satire kun giver Referat af Barselsladderen, er den tyske holdt i Dialogform, men uden nogensomhelst dramatisk Handling. Til de franske „huit journées“ svare her 5 „Abhandlungen“: „die erste Abhandlung oder Wäsche, die zweite od. Klätschung, die dritte od. Dröschung, die vierte od. Plauderung, die fünfte od. Gänse-Geschnatter“, uden indbyrdes Overgang eller Forbindelse; kun optræder hver Gang et nyt Sæt besøgende. Disse betegnes mest blot ved Fornavne: „Frau Wöchnerinn“, „Frau Margarita“, „Frau Käthe“, „Fr. Ursel“, „Fr. Suse“, men i den sidste Afhandling efter Stand: „Fr. Pfarrnerin“, „Fr. Secretarin“, „Fr. Apoteckerin“; desuden optræder Huslæreren, forskjellige Piger og „die Muhme“. Ammen, som afslutter hver Scene ved at synge Barnet i Søvn med Datidens Vuggeviser og Børneremser, der ikke ere uden Interesse. Ogsaa andre Vers ere hist og her indskudte ligesom til Afvexling og uden videre Forbindelse med Handlingen, saaledes en temmelig plump Tobaksvise og et Par satiriske Digte om Barselsladder, det ene i Form af Bryllupsdigt i Alexandrinere. Den tyske som den franske Satire frembyder altsaa kun Berøringspunkter med 2den og 3die Act af Barselstuen, hvor Handlingen staar mere stille, og Sædeskildringen gjennem Barselvisiterne er Hovedformaal. Det dramatiske Element, som Holberg ogsaa her lægger ind gjennem den skarpe og vittige Characteristik af de enkelte besøgende, savnes i begge de fremmede Behandlinger; men ellers staar den tyske aabenbart Holberg nærmest, idet Barselsnakken i den ikke synes at være gjennemsigtig Indklædning for picante Hentydninger til virkelige Privatforhold, men selv

er den vigtigste Gjenstand for Satiren, der altsaa ligesom hos vor store Digter er almindelig moralsk, ikke personlig. Atter her viser det sig, at Sæderne i Nordtyskland og Danmark i mange Henseender vare de samme. Ceremoniellet ved Visiterne, de vidtløftige Hilsener og Complimenter ved Ankomst og Bortgang, Værtindens Nøden til at tage Plads og Gjæsternes skrømtede Vægring, Beværtning og Barselkost („die Pfannkuchen"), saa vel som Bagtalelsen af de bortgaaende Gjæster, saa snart de have vendt Ryggen, — alt dette spiller en lignende eller snarest større Rolle end hos Holberg; selv den Skik, at Mandfolk ikke kunne komme ind i Barselsstuen uden at løse deres Hat ved Drikkepenge (1. Act 5. Sc., 4. Act 3. Sc., cfr. Werlauff, Antegn., S. 121) kommer igjen i et af de indskudte Digte:

Ich gehe nicht hinein, es kostet meinen Hut.

Ellers findes der ingen paafaldende Overensstemmelser i det enkelte; Samtalerne dreje sig endnu mere end hos Holberg i samme Kreds, om Barselfærden, Huset og Køkkenet: Moderens Tilstand og hendes og de andre gifte Damers Udsigt til at komme i Barselseng igjen, Barnets Pleje, den dermed forbundne Overtro og de besøgende Damers gode Raad; Klager over Mændene og Tyendet, især Jordemødres og Ammers Fordringer og Upaalidelighed; Børnenes Opdragelse og Forkjælelse, de høje Varepriser, jævnlig ogsaa Bysnak og Skandaler. Tidens tyske Kvinders aandelige Synskreds var aabenbart ikke videre end de danskes; derimod synes deres Tone og Samfundstilstandene i det hele at have været betydelig mere raa. Skjøndt de fleste af de optrædende Kvinder høre til det højere Borgerskab og Embedsstanden, altsaa

i social Stilling staa et Trin over Personerne i Holbergs Barselstue, krydre de i rigeligt Maal deres Tale med Eder og Ukvemsord, ligesom det ikke lader til at være noget uvant, at Ægtemanden tyer til Stokken for at skaffe Fred i Huset.

Heller ikke i vor egen satiriske Literatur vare Barselstuerne og Faddersladderen gaaede Ram forbi indtil Holberg. Conferensraad Vilhelm Helts lange Satire Lima mordendo decorat 1690, der omtrent behandler „omnia scibilia et nonnulla alia“ og giver et ganske fyldigt, om end meget uordnet Billede af Tidens Sæder, indeholder ogsaa nogle ret træffende Vers om denne Uskik, der meget minde om Holberg og sikkert have været kjendte af ham. Har han end ikke i „Barselstuen“ laant af sine Forgængere, saa har han dog her som næsten overalt med rigtigt Blik for Satirikerens Opgave valgt Emner og Motiver, der saa at sige laa i Luften og beskjæftigede Samtiden, for med sit overlegne Talent at give dem en fyldigere og ofte afsluttende Behandling. Efter hans Tid finde vi vistnok kun een Gang i vor Poesi, 1744 blandt Sædeskildringerne i „den danske Spectator“, et Udfald mod Barselstuerne (Werlauff, Antegnelser 1858, p. 124).

Bidrag til censurens historie under Fredrik V.

Af

L. Koch.

Censur er et ord, som nu i mere end 100 år har havt en dårlig klang i alles øren, og det var et påfaldende vidnesbyrd om, hvilket tryk den havde øvet på folket i sine sidste dage, da det 1849 indsattes i grundloven, at den aldrig kunde genindføres. Man vil vist nok også i hele dette århundredes literatur forgæves søge efter nogen anden betragtning af den end fordømmelse over den tvang, den pålagde tænkningen, og beklagelse over, at den forhindrede fri drøftelse af statens og kirkens vigtigste anliggender. Det er ikke noget under, at det stillede sig således for forfatterne fra 1830—48; de havde jo selv følt censors sværd hænge over deres hoveder, og mange af dem vare blevne ramte af det. Men det er dog utvivlsomt, at en institution, der i sin første begyndelse viser tilbage til den tid, da bogtrykkerkunsten blev opfundet, og som har været indført i hele Evropa med undtagelse af Holland og England, og som har bestaaet uanfægtet i 2—300 år, må have gjort sin nytte. Det er vist nok, at der al tid har været store ulemper

ved den, og især kunde det ikke være andet, end at de, som vare komne i kollision med den, beklagede sig derover; det var ikke fornøjeligt for en forfatter, når hans manuskript lå månedsvis hos censor for derefter at komme tilbage uden approbation eller fuldt af rødkridtsstreger, der udslettede, hvad der ikke havde behaget denne, eller endelig — ti også det skete — med kritiske anmærkninger og gode råd. Det er stundom gået hårdt ud over mænd, der havde udtalt anskuelser, der formentes at stride mod kirkens og statens love, og det var ikke al tid de, i det mindste når de vare embedsmænd, slap med, at skriftet undertrykkedes, eller at de vare sikrede ved, at censor havde billiget det. Det er bekendt, hvor stærkt Holberg har udtalt sig mod censuren[1]); men når man læser Holbergs skrifter, får man dog egentlig ikke det indtryk, at den har generet ham i nogen høj grad. Vi skulle ikke lægge vægt på, at man vil have meget vanskeligt ved at påvise i det enkelte den skade, censuren har gjort literaturen; ti det ligger i sagens natur, at dens veje vare lønveje, det er tilfældigt, om vi vide, at det er bleven nægtet at lade en bog trykke, og vi kende ikke de steder i de trykte bøger, som censor har udslettet eller forandret, langt mindre hvad forfatteren har havt lyst til at skrive, men udeladt af frygt for censuren. Men censuren var et nødvendigt appendix til statskirken og enevoldsmagten; disse kunde — det har det 19. århundrede tilstrækkelig vist — ikke forliges med den frie drøftelse af de grundsætninger, hvorpå de byggede. Vil man fælde en fordømmelsesdom

[1]) I sit levnet. saml. skr. XXI. 496. N. M. Petersen. 2 udg. IV. 78. E. Holm, Holbergs statsretlige og politiske synsmåde 60.

over disse former for kirkens og statens ordning, da falder censuren under samme dom; men anerkender man, at de til sin tid have været berettigede, og at de åndelige som de materielle interesser have kunnet trives under dem, da tør man heller ikke ud af en nutidsbetragtning fælde en forkastende dom over en institution, der væsentlig hører med til dem.

Vi skulle ikke her komme ind på censurens ældre historie[1]). Danske lov 2. 21. 1 havde fastsat den orden, der gjaldt i vort tidsafsnit, idet den bestemte, at alle bøger skulde gennemgås af universitetet, og at forfattere og bogtrykkere skulde være straf underkastede, hvis de unddrog sig dette eftersyn. — Der har, trods de enkelte ytringer, man til alle tider kan finde om, at en større frihed var ønskelig, ikke været nogen misfornøjelse med denne bestemmelse. Der var jo så at sige ingen, der drog i tvivl, at statskirke og enevoldsmagt vare heldige former for samfundets styrelse, hvilke man derfor ønskede beskyttede mod angreb i pressen, og dertil kom, at de enkelte satte lige så stor pris på selv at være beskyttede for ubehagelig omtale. Vi skulle siden anføre exempler på, både at der førtes klage til regeringen af private, og at denne bestræbte sig for at forhindre, at der især i aviserne skulde fremkomme „personalia“. I det hele er der næppe i Fredrik V's tid fremført nogen klage over censurvilkårlighed; tvært imod var den almindelige mening, at pressen nød al den frihed, der var ønskelig[2]).

---

[1]) Hvad der vides herom, vil omtrent findes samlet i Rørdams universitetshistorie samt hans danske kirkelove. Se begge steder registeret under „bogcensur“. Jvfr. Danske magazin 5. r. I. 203–11.

[2]) E. Holm, Kongemagt, folk og frihed 1746—70. 23 f.

Og dog danner netop vort tidsrum begyndelsen til en udvikling af literaturen, der skulde fortsættes på en måde, der gjorde censuren til en utålelig byrde. Så længe literaturen i sin helhed var og kaldtes lærd, kunde den ikke lide synderlig ved det bånd, der var lagt på den. Der lå ikke stor magt på, om nogle ytringer i en disputats eller et opbyggelsesskrift bleve udeladte eller forandrede, og overfor større arbejder har censuren ganske sikkert kun havt liden betydning. Mange bøger ere trykte, uden at der på dem er anført nogen approbation, f. eks. Torfæus's antiquitates og Slanges Christian IV. Og hvem skulde vel også have kunnet gå manuskripter af dette omfang igennem med den årvågenhed, der kræves af en censor? Når J. P. Anchersen, der ikke var nogen virksom mand, har sat imprimatur på to af de tykke kvartbind af Pontoppidans kirkehistorie, kan man også være temmelig sikker på, at dette er sket i tillid til forfatterens navn og ikke, fordi han havde gennemlæst dem. Censuren var ikke for de lærde, men for det store publikums skyld, og den ramte ikke mænd, der havde vundet et navn i literaturen, men kun dem, der endnu vare ubekendte, og om hvem man ikke vidste, hvilke anskuelser de nærede, og som man — ti der var tillige noget faderligt beskyttende ved den — burde forhindre fra at gøre ubesindige skridt ind på den lærde vej. — Det havde overfor denne slags literatur heller ikke meget at sige, om bogen blev opholdt nogen tid hos censor; ti alt gik dengang langsommere, og en bogs trykning tog en tid, man i vore dage vilde finde urimelig. Når professorerne skulde have disputatser trykte hos universitetets bogtrykker, kunde han ikke expedere mere end et ark om ugen eller i det højeste 3 i 2 uger, da

han var optaget af sine aviser og kongeligt arbejde, „og begge dele kan han dog ej heller forsømme“ [1]).

Men anderledes blev det, da, hvad netop i vor tid var tilfældet, aviser og piecer begyndte at behandle dagsbegivenheder. Her var man inde på et langt farligere område end i de egentlige bøger; censuren måtte komme hurtigt, og det voldte vanskeligheder, når den krævede forandringer og udeladelser; ti der var ikke tid til at sætte noget andet i stedet, og dertil kom, at uagtet tilsynet med aviserne var lagt i særegne censorers hænder, var det dog ikke skarpt eller omhyggeligt nok til at forhindre, at der blev trykt ting, som censuren ikke friede forfatterne fra at bære ansvaret for. Regeringen skærpede da tilsynet, og den var stærk nok i vort tidsrum til at give dagspressen et overordentlig forkuet præg, men ikke til at forhindre, at dens udtalelser dog bestandig vakte anstød. Det følgende vil vise, at det langt mindre var på de egentlige bøger end på aviserne, regeringens opmærksomhed i Fredrik V's tid var henvendt.

Bogcensuren besørgedes af universitetet; i reglen indsendtes manuskripterne til decanerne, som da efter en vis orden fordelte dem mellem fakulteternes medlemmer; dog kunde hvert enkelt af disse også modtage sådanne og afgive censur extra ordinem. Enkelte forfattere fritoges helt for censur, således Pontoppidan, J. S. Sneedorf og det danske selskab; det lærde trondhjemske selskab fik, formodentlig på grund af, at den lange vej gjorde det besværligt at sende manuskripterne til København, tilladelse til at lade dem

---

[1]) C. Kall i et universitetscirkulære 1 Oktober 1761.

censurere af biskoppen i Trondhjem; men iøvrigt måtte intet skrift trykkes, før manuskriptet havde fået det bekendte mærke imprimatur med censors underskrift. Den groveste forseelse var det altså, når et skrift udkom, uagtet det var bleven påtegnet med forbud mod trykningen. Dette var tilfældet, da legationsråd A. Schumacher 1757 udgav: „Sandfærdig og på authentique dokumenter grundet efterretning om den hartad utrolige urenlige tilstand, i hvilken Snøde præstegård på Langeland befandt sig i året 1711.“ Det vilde dog næppe have vakt opmærksomhed, at dette skrift var udkommet på så uregelmæssig en måde, hvis ikke præsten i Simmerbølle på Langeland, Fredrik Marstrand, en søn af den præst, der skulde have bragt Snøde præstegård i så elendig en tilstand, havde klaget over den uret, der tilføjedes hans faders minde. Manuskriptet, hvorefter bogen var trykt, havde, som han påviste, været fremlagt i en sag, der havde været ført imod hans moder, og det var af højesteret „gjort til intet som noget, der ikke kunde komme hende til forkleinelse“. Universitetet tilrådede desuden at konfiskere „dette modbydelige skrift“, og det blev virkelig beslaglagt, og der blev dikteret både forfatteren og bogtrykkeren mulkter; men disse bleve siden eftergivne [1]).

Dette er det eneste exempel, der kendes på ligefrem trods mod et af censor nedlagt forbud. Ti det kan ikke regnes herhen, at prof. Rosenstand Goiske selv satte imprimatur på sine „Billige tanker mod ubilligt fritænkeri“, selv om det er rigtigt, hvad hans søn meddeler,

[1]) Sæll. tegn. 1757 nr. 415 og 1758 nr. 53. Konsistoriets kopibog 1757 nr. 599 og 601. Smlgn. Luxdorphiana 138.

at han gjorde dette, fordi „bogen eller et enkelt sted i bogen anstod ej den daværende censor; han vilde ej uden at få det forandret sætte stemplet på den“ [1]). Men dette ser kun lidet sandsynligt ud; skriftets første hefte udkom 1753, og det kan næppe tænkes, at andre af de daværende professorer end Holm skulde have gjort vanskeligheder mod et skrift af fakultetets mest ansete medlem; men Holm vilde næppe have fundet sig stiltiende i, at hans forbud således var bleven omgået. Langt rimeligere er det, at R. Goiske enten har benyttet sig af, at bogen udkom anonym, til selv at censurere den extra ordinem, eller at decanus ligefrem har sendt ham manuskriptet, så at her ikke en gang foreligger en formel uregelmæssighed. — I provinserne synes det, at bogtrykkerne have havt lyst til at emancipere sig; ti i året 1756 befaledes det stiftsøvrighederne i Odense, Ålborg og Bergen at oplyse, om de der boende bogtrykkere lode deres skrifter censurere [2]), og i Sorø siger F. Danneskjold, at han som overhofmester for at standse Basedows fordærvelige skriveri „satte igen i sin fulde kraft den tilforn efter loven anordnede, men da under fødder trådte censur“ [3]).

Når et skrift skulde udkomme på regelmæssig måde, skulde det efter sit indhold indsendes enten til det theologiske eller det philosophiske fakultets decanus. For det theologiske fakultets vedkommende skulde tillige de

[1]) Borgervennen 1794, 384. Udtrykket „den daværende censor“ viser, at man den gang havde glemt, hvorledes censuren var ordnet. Se N. M. Petersen, 2 udg., IV, 78.

[2]) Oversekretærens brevbog i det danske kancelli, 1756 nr. 310, 311 og 312.

[3]) Luxdorphiana 32. J. Krafts „Kritiske breve“ 1761 ere udkomne uden censur, medens et senere trykt tillæg til dem har denne.

extraordinære professorer E. Pontoppidan, præsten ved Trinitatis kirke L. Leth og den tyske hofpræst J. A. Seydlitz deltage i censuren. Dette var bleven bestemt i Christian VI's tid [1]), og hensigten hermed var, at man vilde åbne adgang for bøger, der gik i pietistisk retning, til at udkomme; men det synes mærkeligt nok, at ingen af censorerne i vort tidsrum har holdt så skarpt udkig efter Herrnhutisme som Seydlitz.

For theologiske skrifters vedkommende skulde man synes, at der var sørget omhyggeligt nok, så det måtte være umuligt, at noget utilbørligt kunde slippe igjennem: de vare nemlig underkastede et tredobbelt eftersyn, først af biskoppen i det stift, hvori forfatteren boede, dernæst af den ordinære censor og endelig endnu af generalkirkeinspektionen [2]). Men hvad biskoppens gennemsyn angår, da blev det ofte sprunget over; Sællands biskop erindrede ved et landemode 1755 om, at theologiske og særlig kateketiske bøger skulde gennem ham indsendes til universitetet; men dette modtog mange manuskripter, som ikke vare gåede den vej, og censorerne viste dem da enten tilbage eller, hvad der var det almindeligste, approberede dem på vilkår, at de forevistes biskoppen. — Endnu mindre havde sikkert kirkekollegiets gennemsyn at sige; det var allerede omtrent sovet hen, og prof. P. Holm udtalte lejlighedsvis, at formodentlig ingen der gennemlæste andre af de bøger, der vare censurerede af fakultetet, end sådanne, som vare mistænkte. Men heller ikke disse synes kollegiet at have givet sig synderlig af med; ti den nævnte

---

[1]) L. Koch, Christian VI, 131—33.
[2]) Smstds. 133.

ytring er fremkommet ved, at en bog af en velbekendt herrnhutisk forfatter var sluppet gennem alle tre instanser.

Det theologiske fakultets protokol over alle af det censurerede skrifter under 50 ark i manuskript er opbevaret og giver os et levende billede af, hvorledes fakultetet røgtede sit hverv som værner for literaturen[1]). Opgaven var at passe paa, at „ikke noget løber med igennem, som kunde agtes anstødeligt for fædrenelandet i henseende til religionen og staten så vel som til gode sæder". Disse ord ere udtalte af prof. B. Møllmann i anledning af, at politimester Torm i København havde konfiskeret et af ham censureret skrift „Bondesamtale angaende krigen" (1758). Han indrømmer, at det er et dårligt skrift, „ligeså begærligt læst som mørkt og uforståeligt"; men derfor mener han, at han intet ansvar har, og alle hans kolleger med prokansleren i spidsen vare enige med ham så vel om, at han havde opfyldt sin pligt som censor, som i at andrage på, at beslaglæggelsen skulde hæves[2]).

Men så rigtig denne grundsætning end kunde være, er den dog langt fra bleven holdt; ti der er ikke så lidt kritik i censurerne udover, hvad der måtte have hensyn til statens og kirkens tarv. — I året 1746 indgav Eilschow et manuskript: „Den kristelige religions sammenhæng forestillet i et skuespil". Men P. Holm nægtede at approbere det, da han ikke skønnede rettere, „end at det måtte blive til liden nytte, men megen anstød for de fleste, om den kristelige religion i skuespil

---

[1]) Universitetets arkiv, pakken „Censura librorum argumenti theologici".

[2]) Universitetets kopibog 1758 p. 744 og et tilsvarende cirkulære.

skulde fremsættes og en aktør der repræsentere den herre Kristum selv“. Det næste år prøvede forfatteren, enten dette har været Eilschow selv eller en anden, atter sin lykke med en omarbejdelse; det var nu blevet til „en historie og adskillige samtaler“. Men Pontoppidan, som nu gennemlæste manuskriptet, vilde heller ikke tillade trykningen af „dette komiske skrift“, der „vist vilde hjælpe til at gøre Kristi kors forfængeligt i de fleste læseres hjærter“. — Samme år nægtede Holm trykningen af en oversættelse[1]), „siden den fast overalt er saa urigtig og slet, at det både i henseende til dominum interpretem og andre er allerbedst, at den ikke trykkes“. — En jubelprædiken 1749 af den senere stiftsprovst O. Holmboe i Kristiania får vel imprimatur af Seydlitz, men med det tillæg, at der skal udelades adskilligt, „som forråder en for en Guds ords tjener i kirken utilladelig misbrug af Guds ord“. — Et andet lille skrift af P. Rifberg approberes ligeledes af Holm, men med den bemærkning, at „poesien og rimene vise på mange steder alt for liden flid at være anvendt“. — Endelig skal endnu anføres, uagtet det er en udsættelse af en anden art, at da Alb. Bengels „60 opbyggelige taler over Åbenbaringen“ 1769 oversattes, forlangte Rosenstand Goiske, at der skulde udelades „en deklamation mod universiteter og skoler“. — De her anførte exempler ville være tilstrækkelige til at give et billede af de formelle udsættelser, der gjordes over de indleverede skrifter. Der findes ikke noget exempel i det theologiske fakultets protokol på, at censor har givet et skrift en anbefaling. Dette kunde dog ogsaa ske, og Kofoed Ancher kom

[1]) J. Hall, Himlen på jorden, oversat af Boy Klingenberg.

ved en sådan lejlighed galt afsted. Grev Manderup Rantzau havde leveret ham et manuskript, og da han troede, at skriftet var forfattet af greven selv, „fandt han sig forbunden af besynderlig egard for skriftets formente illustre autor at approbere et så nobelt foretagende med en eloge“. Men da det viste sig, at F. C. Schønau var den virkelige forfatter, tilbagekaldte han sin ros i avisen, „da det var højstbemeldte greve alene og ingen anden, som approbationen sigtede til og med rette tilkom“ [1]).

Hovedopgaven for det theologiske fakultet var at forhindre trykningen af herrnhutiske skrifter. Det viste sig her ret, at medens den egentlige pietisme næppe kan siges at have slået rod i Danmark, var dette i høj grad tilfældet med herrnhutismen. Af Københavns præster var det, foruden L. Leth ved Trinitatis kirke, som dog ikke synes at have været meget fremtrædende, især den tyske garnisonspræst Gottlieb Seeboth, som tilhørte denne retning. Han fik 1763 med nød lov til at lade et skrift trykke, og to år efter nægtedes det ham ligefrem at udgive en prædiken, da den indeholdt „sådanne meninger, talemåder og læremåde, som smage for meget af Herrnhutianismo“, og Holm udtalte lejlighedsvis med en let forståelig hentydning til Leth, der var studenternes præst, at „det er alt for bekendt, at ej alene en del prædikestole, også sådanne, på hvilke sådant kan være skadeligt, længe have været således betjente, at større splid i kirken og sektens tilvæxt derved har været sær befrygtelig, men og en stor mængde herrnhutiske sange ere tid efter anden oversatte på

[1]) G. L. Baden, Fredrik V's årbog 87 og Posttidende 1751 nr. 70.

Dansk". Det var egentlig ikke så underligt, at en theologisk professor kunde blive betænkelig; ti det er en forbavsende mængde herrnhutiske piecer, der indleveredes til censur. Det var ikke præster, men lægmænd, ofte almuesmænd, der forfattede eller oversatte dem, og de indleveredes af bogtrykkerne eller af professor Kalls tjener, grev Holsteins løber og mænd i lignende stillinger. Det theologiske fakultets censur kan ikke siges at have været streng, det approberede en stor mængde sådanne småskrifter, der, efter titlerne at dømme, utvivlsomt ere udgåede fra den herrnhutiske kreds, men når det nægtede tilladelse til trykning, var det i de allerfleste tilfælde, fordi skriftet var „skreven i den gout, som i herrnhutiske sange er observeret og har været til anstod", eller fordi det indeholdt „vildfarelser, tåbelige talemader og forvirrede zinsendorfske tautologier" o. desl. Det skal også her nævnes, at da H. Gerner, der havde opgivet sit embede som Sællands Stiftsprovst for at blive „administrator for den lutherske tropus og inspektør for de evangelisk-lutherske brødremenigheder i Schlesien", 1750 vilde udgive nogle „Casualprædikener" i København, vilde fakultetet ikke tillade, at de bleve trykte[1]). Hvor agtpågivende man var, især for at forhindre udbredelsen af herrnhutiske sange, kan ses af, at det 1747 forbødes i Kristiania at synge selv utrykte sange ved bryllupper og begravelser, når disse ikke først vare forelagte biskoppen. — Forandringen i den danske kirkes forhold til Herrnhuterne var allerede indtrådt, før Fredrik V besteg tronen; men det kunde dog ikke undgå

[1]) Det er formodentlig de samme Casualprædikener, som s. å. tryktes i Görlitz.

opmærksomheden, at man i tidligere tider havde ladet meget passere, som nu ikke vilde kunne være sluppet igennem censuren. Således gjorde generalsuperintendent Struensee 1762 opmærksom på en i Tønder trykt salmebog, hvis indhold mestendels, om ikke helt, var taget af herrnhutiske salmebøger, og som indeholdt mange i vor kirke usædvanlige udtryk; den brugtes, siges der, meget i forsamlinger. Det viste sig imidlertid, at den var censureret og approberet af det theologiske fakultet[1]).

En ejendommelig censurvanskelighed indtrådte, da en Jøde, Kappel Samson, 1755 ansøgte om i forening med en broder at måtte oprette et jødisk bogtrykkeri i København. Universitetets erklæring indhentedes, og professorerne vare meget uenige om, hvad der skulde svares. Adskillige frarådede helt at give en sådan tilladelse, dels fordi det var en kristelig stat betænkeligt at tillade sligt, dels fordi det var unødvendigt; ti, siger C. Kall, „der er Gud ske lov hidindtil her i landet ej så mange jøder, at for deres skyld et bogtrykkeri turde behøves, helst da de her boende Jøder slet ikke trykkes af jødisk erudition“. — Den liberaleste var Rosenstand Goiske, der ikke mente, at den kristelige religion kunde have nogen skade, eller den jødiske vildfarelse nogen styrke af et sådant bogtrykkeri, hvortil han føjer, „at Jøder ej vindes ved den indbildning om mangel på kristnes velvillighed mod dem“. Han foreslår derfor, at tilladelsen skal gives, og at den hebraiske professor skal påtage sig censuren af de skrifter, der måtte blive trykte.

[1]) Oversekretærens brevbog 1762 nr. 121. Det er uden tvivl en i Tønder 1755 trykt udgave af Ægidius's salmebog med et tillæg af den såkaldte Warnitzer salmebog.

Men denne, C. Kall, nægtede på det bestemteste at overtage dette hverv; han vilde eller kunde ikke læse hebraiske manuskripter; ti „disses caracteres ere så adskillige fra den ordinære hebraiske skrift, derhos litterarum så intrikate, at det er et helt arbejde for den, som ej selv er Jøde, at læse slig skrift“. — Enden blev da, at det tillodes Kappel Samson at oprette et trykkeri; men han måtte kun udgive bøger, der tilforn andensteds havde været trykte, efter at disse vare approberede af universitetet; med nye skrifter måtte han ej befatte sig, da de ikke kunde udkomme uden censur, men gennemlæsning af jødiske håndskrifter vilde være alt for møjsommelig og spilde for megen tid for hvilken censor ved universitetet det end måtte være. — Det kan derefter ikke undre os, at bevillingen ikke blev benyttet [1]).

En gren af literaturen, som man skulde have antaget måtte føle sig særligt besværet af censuren, var den netop nu opkommende undersøgelse af statens næringsveje og dens hele økonomiske tilstand. Det blev nemlig anset for uforsvarligt at skrive noget, der kunde give fremmede en ufordelagtig mening om staten og dens institutioner samt om beboernes vilkår. Men dette måtte være vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at undgå for dem, der netop vilde fremkalde reformer. Da vi ikke have samme kendskab til det filosofiske fakultets censurer som til det theologiskes, kunne vi ikke påvise, hvorledes det er gået de enkelte

[1]) Universitetscirkulære 17 Oktbr. 1755. Konsistoriets kopibog s. a. p. 398. Sæll. register 1755 nr. 747. Ifølge A. D. Cohen, De mosaiske trosbekendere i Danmark, 468 fik Isr. Moses Israel 7 Juli 1786 det første privilegium på et hebraisk bogtrykkeri.

skrifter. Men det tør antages, at der ikke er lagt dem hindringer i vejen. Den økonomiske literatur var i høj grad på moden, og meget af den fremkom under grev Moltkes beskyttelse og var altså sikker nok. Dog må det bemærkes, at da Fr. Lütken udgav sine „Økonomiske tanker“, der gjaldt for det frimodigste af alle den slags skrifter, anså han det dog „efter de nuværende tiders lejlighed for sømmeligt og rådeligt“ at udelade adskilligt af, hvad han havde skrevet. Han har vel således været sin egen censor, men dog vist nok kun af frygt for, at hans skrift ikke skulde slippe gennem censuren eller, om også dette lykkedes, dog blive ilde optaget[1]). Lütken havde måske ubehagelige erindringer om, hvad en censor kunde tillade sig; ti han skal engang have fået et skrift om en theologisk materie tilbage „rettet, ligesom en skolelærer retter en discipels stil“, hvilket skrift derfor aldrig blev trykt[2]).

Det var dog den mærkeligste og tillige den betænkeligste side ved hele censurvæsenet, at når et manuskript var sluppet igennem skærsilden og havde fået sit imprimatur, var forfatteren derfor ingenlunde fri for videre tiltale; ansvaret var ikke, som man skulde tro, overflyttet på den censor, der ikke havde passet tilstrækkelig nøje på; men det var forfatteren, der blev tiltalt og straffet, hvorimod der i sådanne tilfælde ikke rejstes nogen anklage mod bogtrykkeren eller forhandlerne, om det end kunde komme til at gå ud over dem, når oplagene konfiskeredes. Vi skulle anføre

---

[1]) De udeladte stykker ere trykte i Suhms nye samlinger II, 3die hefte, 65—90.

[2]) Ph. Rosenstand Goiske i „Borgervennen“ 1794, 385.

exempler herpå, og da først et sådant, i hvilket det theologiske fakultet selv tog en censur tilbage.

En norsk kapellan, C. Norman[1]), der lå i København for at søge embede, havde oversat nogle passionsprædikener af J. G. W. Forstmann[2]). Manuskriptet var d. 14 Maj 1763 bleven leveret prof. J. O. Bang, og denne havde samme dag påtegnet det: „Imprimatur extra ordinem“, hvilket vil sige, at han havde påtaget sig censuren, uden at skriftet var bleven ham sendt fra decanus. Men der var i tidligere tid bestandig bleven nægtet tilladelse til at lade trykke skrifter af Forstmann, og da det her nævnte udkom, slog P. Holm alarm. Han skrev til Waisenhusets bogtrykker, Stein, at han ufortøvet havde at forevise ham manuskriptet og opgive, af hvem det var approberet. Hvad der især havde vakt anstød, var, at tilhørerne i prædikenen om Peders fornægtelse formanedes til ikke at fragå, at de hørte til „disse folk“, og til ikke at være bange for Annas og Kaifas, hvortil Holm føjer som forklarende parenthes: „De fornemme gejstlige“. Stein svarede, at Bang havde approberet skriftet; dette var nu trykt i 2540 exemplarer; men forfatteren nægtede at udlevere manuskriptet med det påtegnede imprimatur, da dette var det eneste, han havde at holde sig til. Sagen blev forhandlet mellem professorerne, og Holm beklagede sig over Bangs forhold ved at skrive imprimatur på sådanne skrifter, endog

[1]) Præst ved Fredriks hospital 1765, i Kongsberg 1771. Worms forfatterlexikon II. Det her omhandlede skrift var „Fire passionsprædikener om Jesu bøn og knæfald i Gethsemane, Peders fornægtelse og Peders omvendelse“.

[2]) Præst i Solingen, f. 1706, † 1759. „Han sluttede sig til Zinsendorfs lære om forsoningen uden at blive sin kirke utro.“ Allg. deutsche Biographie.

extra ordinem, og siden at undskylde sig med, at han i det kun havde fundet nogle udtryk, som han ikke selv vilde bruge. Da det nu tilmed viste sig, at der i bogladerne solgtes flere skrifter af Forstmann, udstedte universitetet en „plakat“, hvorved det forbødes at sælge disse, især til studenter og ustuderede folk; andre køberes navne skulde opskrives. Dette var ikke nogen ualmindelig form for forbud mod fremmede bøger; det var kun de umyndige, hvis sind ikke måtte forgiftes ved at læse dem; men man vilde ikke afskære de lærde vejen til at lære at kende, hvad der rørte sig i udlandet. Tillige skrev fakultetet til patronen, dels for at forespørge, hvorledes det skulde forholde sig overfor Norman, dels for at foreslå en forandring i den orden, der var bleven truffet ved reskript 10. Oktober 1738, da det bestemtes, at censuren ikke skulde undertegnes af den enkelte professor, der havde læst manuskriptet, men udfærdiges af notarius i henhold til protokollen. Hensigten hermed havde utvivlsomt været at dække over det, når især de extraordinære professorer vare mildere i bedømmelsen af pietistiske skrifter end deres kolleger. Nu, da man netop ønskede at føre en strengere kontrol med sådanne, vilde man vende tilbage til det gamle. Dette blev bifaldet af kancelliet, der tillige pålagde Norman at opfylde forlangendet om at indsende manuskriptet, men iøvrigt henviste ham til fakultetet, hvis han havde noget at søge. Et egentligt forbud mod skriftet synes der ikke at have været udstedt, og da kancelliets resolution først kom 1765, har det formodentlig også inden den tid været udsolgt[1]).

---

[1]) Reskr. 29. April 1765 og flere aktstykker i pakken: Censura librorum argumenti theologici i universitetsarkivet. Smlgn. L. Koch, Christian VI, 132—133.

I dette tilfælde var det altså universitetet selv, der optrådte mod sin egen censur; men det kunde også være regeringen. I året 1756 udgav præsten F. Monrad i Agerup en „Catechismi forklaring“. Denne var gennemset af fakultetet og formodentlig også både af biskop og kirkekollegiet. Men ikke desto mindre fik universitetet ordre til strax at føje anstalt til, at alle exemplarer af den beslaglagdes. Prof. Ziegenbalch gik til bogtrykkeren, A. H. Godiche, hos hvem han dog intet fandt; derimod blev en del exemplarer borttagne hos tre forhandlere. Som grund til beslaglæggelsen anføres, at der „i den fandtes en del mod ærbarhed stridende spørgsmål“. Forfatteren bruger ganske vist temmelig uforbeholdne udtryk i sin forklaring over det 6te bud, men de ere ikke af en sådan beskaffenhed, at man skulde synes, de kunde gøre så streng en fremgangsmåde nødvendig.

Der synes ikke at have været tale om at pålægge Monrad nogen anden straf end konfiskationen; dette blev derimod tilfældet, da den siden så berygtede J. C. Bie 1765 udgav „Moralske fabler“. Han havde fået prof. Kratzensteins imprimatur ved at dedicere bogen til hans kone; men dette hjalp ham ikke; den blev konfiskeret og forfatteren ved resolution af 30. September 1765 dømt til at hensættes på Kristiansø for „udi den 6te fabel om bæveren på formastelig måde at have taxeret udfaldet af en sag, som var afgjort ved kongelig resolution“. I denne fabel fortælles der, hvorledes bæveren, der var et skikkeligt og fredeligt dyr, blev af en ondskabsfuld abe bagvasket således, at dyrenes konge forviste den fra skoven. Der er herved uden tvivl sigtet til grev Danneskjold-Laurvigs forvisning, fordi han

havde bortført skuespiller Roses datter[1]), og aben er formodentlig ingen ringere end grev A. G. Moltke, der antog sig den forurettede. Bie slap dog for fængselsstraffen, og han var ikke bleven afskrækket fra at fortsætte sin literære virksomhed; ti allerede i året 1767 ansøgte han om at måtte udgive et blad på vers: „Den poetiske novellist“ i stedet for den hidtil udkomne „Skjaldtidende“. Men universitetet frarådede at tillade dette, da generalfiskal F. W. Wivet nedlagde indsigelse, fordi det stred mod et ham 1754 givet privilegium på at udgive „Den danske Mercurius efter Bordings måde“, hvilket blad nu var udkommet hver måned i 4 år, uden at han havde tjent en skilling derpå[2]).

En noget lignende sag var bleven afgjort året i forvejen, kun at det her ikke var en kongelig resolution, men en højesteretsdom, der var bleven kriticeret. Det kombinerede admiralitets- og generalkrigskommissariats-kollegium havde nemlig anlagt en sag mod en af Københavns store købmænd, etatsråd Iselin, fordi en del hamp, han havde leveret til marinen, havde været ubrugelig, og højesteretsdommen var gået Iselin imod. Denne udgav da, som han selv sagde, for ikke at lide skade på sin kredit, anonymt en „Species facti“, der meddelte omstændighederne ved denne sag. Hertil havde han så føjet et postscriptum, hvori det hed, at han desuagtet var bleven dømt af højesteret. Det var især denne sidste ytring, der blev betragtet som en kritik af dommen, og for hvilken han idømtes en mulkt af 1000 rd. Men sagen viser yderligere, hvorledes censuren egentlig

---

[1]) C. D. Biehl. Hist. tidsskr. 3die række IV, 278 f.

[2]) Biografisk lexikon, art. J. C. Bie. — Sæll. tegn. 30. September 1765, nr. 506. Universitetets kopibog 2. Marts 1767 p. 848.

kun var en sikring for bogtrykkeren, og det var også kun ham, forseelsen faldt til last, hvis den manglede. Dette var nemlig her tilfældet; men det kom ikke i betragtning overfor Iselin, hvorimod bogtrykker Philibert blev idømt en bøde af 30 rd. for at have trykt skriftet[1]).

Hvad den fremmede literatur angår, da har den omtrent uhindret og uprøvet fået lov til at komme her ind. Så vidt vides, blev der ikke af regeringen skredet ind mod salget af fremmede skrifter, undtagen når det forlangtes af gesandterne; men dette skete også jævnligt. Et særdeles graverende tilfælde var det, da en bogtrykker i Kristiania, Berg, 1756, netop det år, da det svenske kongepar forsøgte at indskrænke „friheden", havde trykt et svensk skrift med titlen „Sverrigs nuværende tilstand". Den svenske gesandt forlangte denne pasqvinade beslaglagt, bogtrykkeren blev arresteret og idømt en mulkt, der dog af hensyn til hans lange arrest og hans fattigdom kun sattes til 50 rd.[2]). Også den preussiske gesandt udvirkede et forbud mod salg af et par bøger[3]); men især var den russiske gesandt efter 1762 påpassende for at forhindre, at noget af de talrige skrifter, der udkom i Holland og andensteds om Peter III's afsættelse og mord, her skulde forhandles[4]).

Hvad vi således vide om bogcensuren, som den i vort tidsrum udøvedes, gør ikke indtrykket af strenghed, men snarere af holdningsløshed og tilfældighed. Det var kun lidet betydelige skrifter, overfor hvilke der gjordes vanskeligheder, og snarere end man kunde beklage sig

---

[1]) Stampes erklæringer IV, 556.
[2]) Oversekretærens brevbog 1756, nr. 265 og 412.
[3]) Sæll. tegn. 1758 nr. 523.
[4]) Oversekretærens brevbog 1762 nr. 359 o. fl. st.

over for skarpt et tilsyn, kunde forfatterne have grund til at være misfornøjede med, at dette var så slapt, at det ikke sikrede dem mod misfornøjelse og ubehageligheder, når deres bøger bleve trykte. Censuren var ganske vist et sværd, der til enhver tid kunde slibes på ny og da bide skarpt nok i literaturens legeme; men for tiden var det så sløvt, at det kun føltes lidt.

Anderledes gik det derimod med aviserne, der efterhånden kom under et sådant tryk, at man ikke kan undre sig over, at deres indhold gør det fattigste indtryk. Aviscensuren var 1738 bleven henlagt under generalpostdirektørerne, og det var ved reskr. af 6. Maj 1740 bleven pålagt disse, at de herefter „ikke separatim men conjunctim“ skulde gennemgå aviserne for at forhindre, at de indeholdt noget, som kunde være anstødeligt mod en eller anden stat. Men i årene 1742 og 44 var dette tilsyn blevet ophævet, først for Postrytterens, siden for Statstidendens vedkommende, og i en række år udkom aviserne uden at være underkastede noget gennemsyn[1]). Men i året 1752 skrev det danske kancelli til generalpostamtet, at forfatterne af aviserne i den tidste tid havde indført dem aldeles uvedkommende personalia, samt tiltaget sig andre utilstedelige friheder. De skulle derfor advares om at være forsigtige, „så fremt de ikke ville vente, at deres aviser efter den udi 1738 og 1739 gjorte foranstaltning skulle først indsendes til de gode herrers approbation og revision“ [2]). Det næste år gentoges advarslen i en endnu skarpere form: der indføres

[1]) Stolpe, Dagspressen i Danmark til 1750 III, 191. Om aviscensurens tidligere historie se smstds. I, 129, II, 293—95, III, 176 f. 180.

[2]) Oversekretærens brevbog 1752 nr. 339. Smlgn. Christian VI, 134.

i aviserne „uden eftertanke eller skønsomhed paa et blot løst spargement sådanne ting, hvortil forlæggerne aldeles ingen rede kunne vide, men som anføres alene for at fylde bladet". Anledningen til denne skarpe tiltale var, at en af aviserne havde berettet, at der skulde udrustes 6 linieskibe og 4 fregatter; det tilføjes derhos, at der aldeles ingen undskyldning kunde søges i, at sådanne efterretninger havde stået i fremmede blade. Denne gang blev kancelliet dog endnu stående ved at true med mulkt og med, at avisernes trykning uden gennemsyn vilde blive forbudt; men det varede ikke længe, inden den sidste trudsel blev udført.

I året 1756 klagede nemlig fremmede gesandter over, at aviserne indeholdt „passager, der vare anstødelige og skadelige for deres hoffer". Bernstorff henvendte sig da til det danske kancelli, og dette besluttede nu atter at sætte censuren i kraft. Men denne blev, uden at det kan siges, hvad grunden dertil har været, nu henlagt under selve det danske kancelli, måske dog især fordi alle den slags sager måtte behandles af dette. Politimester Torm og Luxdorph i egenskab af maître des requêtes skulde foretage eftersynet. I den instrux, der gaves for dette, og som i alt væsentligt var en gentagelse af en tidligere instrux fra 1701, da avisgennemsynet ligeledes for en tid henlagdes under det danske kancelli[1]), hedder det: Alt skal udelades, som kan være „Os, vore ministre, høje standspersoner og vor stat til præjudice .... Alt, hvis eragtes, at fremmede potentater og regeringer, aller mest Vore frænder, forvandter, naboer og allierede, eller almindelig de ved Vores hof

---

[1]) Stolpe, anf. skr. II, 296.

accrediterede gesandter .... kunde have billig årsag til at støde sig på ... Ellers må om Vore kundbare allierede og venner et og andet anføres, som kunde være dem til nogen ære og fornøjelse". — Man vil ikke kunne påstå, at det var anvisning til nogen fuldstændig eller upartisk fremstilling af de udenlandske forhold, her gaves[1]).

Det danske kancelli skulde nu altså gennemse bladene, før de tryktes. Men hertil ansås det for nødvendigt, at det skulde være i besiddelse af de udenlandske blade, hvoraf de optog beretninger, og det pålagdes udgiverne at holde et exemplar af disse til brug for censorerne. Dertil vare bogtrykkerne, brødrene Berling og Høpfner, også villige, men kancelliet forlangte, at hver af dem skulde holde blade, som den anden ikke holdt, og navnlig at „de regensburgske tidender" skulde være derimellem, uagtet de begge erklærede, at de ingen brug havde for dette blad. Universitetet fik da ordre at tilholde de genstridige til at opfylde kancelliets fordring, som professorerne også anså for rimelig; „ti eftersom begge bogtrykkere efter kongelig ordre skal forskaffe fremmede aviser til revisores, så holde vi det for billigt, at en af dem holder et slags og den anden et andet slags fremmede aviser, på det revisores kan få de aviser, de bør have, og dog ikke få nogen in duplo". Nu have uden tvivl bogtrykkerne måttet give efter og holde „de regenburgske tidender", så kancelliet har fået afvekslende avislæsning[2]).

Den nye ordning lader iøvrigt ikke til at have været mere tilfredsstillende end den gamle; ti klagerne vedblev,

[1]) Reskr. 15. Oktober 1756. Sæll. tegn. s. å. nr. 506 med indlæg.
[2]) Oversekretærens brevbog 1757 nr. 112. Konsistoriets kopibog s. å. nr. 584.

og revisorerne holdt ikke sådanne udtalelser ude af aviserne, om hvilke man dog på forhånd kunde sige, at de vilde blive ilde optagne. I året 1760 havde Adresseavisen (nr. 57) optaget en oversættelse fra Tysk, hvori der taltes meget uforbeholdent om den hensynsløse behandling, der blev protestanterne til del fra Østrigs og de andre katholske magters side. Den østrigske gesandt klagede derover; men om denne sag var det gammel skik at udtale sig mere frit end om andre udenlandske anliggender; regeringen selv benyttede også alle lejligheder til at optræde som protestanternes talsmand, og gesandten opnåede ingen anden oprejsning, end at det forbødes bladet at optage fortsættelsen af den påklagede artikel[1]). Derimod fik politimesteren 1764 ordre til at arrestere forfatteren til en højst anstødelig relation, der havde stået i de Berlingske tidender om, at kejserinde Catharine skulde have meddelt senatet, at lægerne havde erklæret, at hendes søn ikke kunde leve[2]). Vi se således atter her, hvor lidt forfatterne betryggedes ved censuren; det var netop politimesteren, som ved gennemsyn af bladet skulde have forebygget, at det indeholdt noget, der kunde volde anstød, hvem det blev pålagt at straffe den ulykkelige forfatter. Det var måske denne sag, der gav anledning til en ny forandring, i det der, da de udenlandske magter bestandig klagede over, at bladene vare uforsigtige med, hvad de optog af fremmede aviser, under 31. Januar 1765 befaledes, at der skulde beskikkes en særegen censor over aviserne[3]).

---

[1]) Oversekretærens brevbog 1760 nr. 282 og 357.
[2]) Smstds. 1764 nr. 556.
[3]) Smstds. 1765 nr. 62.

Det var vel diplomaternes ømskindethed, der således drev regeringen til bestandig at holde aviserne strammere og strammere. Men private folk gav dem ikke stort efter, og enhver, der var bleven genstand for en dadel i aviserne, søgte til autoriteterne for at få oprejsning. Således klagede studenterne 1750 over, at der i Postrytteren, som tryktes af universitetets egen bogtrykker, Høpfner, var talt om, at „deres ryggesløse og vilde opførsel gav stor forargelse og drog onde suiter efter sig“ [1]). Hvor stor frygt man nærede for, at der offentlig skulde blive sagt noget, der kunde anses for krænkende for enkeltmand, viste sig også, da grev Holstein 1757 gav prokansler Pontoppidan ordre til at advare udgiverne af „Lærde tidender“, som vare begyndte at udkomme året i forvejen, da Holstein fandt, at de gik noget for vidt i deres kritiker, „så det kunde have anseende af at sigte til personalia, der muligen kunde give anledning enten til besværinger eller forvolde dem selv en slags fortrædelighed, som kunde hindre det i sig ellers gode instituts fremgang“. Men denne advarsel skulde gives underhånden og i så mild en form, „at de ikke derover decourageres fra deres arbejde, men for det øvrige heller opmuntres til at fortfare i dette deres ellers rosværdige foretagende“ [2]).

Vi se altså, at i hele den sidste del af kong Fredrik V's tid blev pressen holdt under et skarpt tilsyn. Det eneste, der, så vidt vides, blev foretaget til dens fordel, var, at det 1748 befaledes kollegierne at meddele pålidelige efterretninger om embedsbesættelser, forord-

---

[1]) Indbundne universitetscirkulærer I, p. 17.
[2]) Oversekretærens brevbog 1757 nr. 389.

ninger og andre offentlige foranstaltninger til en mand, som skulde redigere disse og tilstille bladene dem[1]).

Det vil af det foregående ses, at de strenge forholdsregler mod pressen først indtræde, efter at Bernstorff 1750 var bleven Schulins eftermand. Det synes, som om Schulin har havt blik for, at pressen kunde benyttes, i det han stundom forsøgte ved hjælp af den at dementere ubehagelige rygter. Da således forholdene i året 1749 vare spændte til det yderste, i det man ventede et udbrud af fjendtligheder i hele Nordevropa og da også mellem Danmark og Sverrig, lod han „Posttidenden" meddele, at det var urigtigt, når det påstodes, at hensigten med kongens forestående rejse til Norge var at inspicere de der samlede tropper[2]). Ud på sommeren samme år, da krigsfaren var overstået derved, at Danmark havde fornyet sit forbund med Frankrig, gik der endnu rygter om, at det var med det modsatte parti, Rusland, England, Østrig og Holland, det havde forenet sig. Også dette rygte modsagdes i Posttidenden af 25. Avgust med den diplomatiske vending, at det „synes endnu intet andet at være end en gætning".

En lignende benyttelse af aviserne i politiske øjemed vil man formentlig forgæves søge, efter at Bernstorff var bleven minister. Det var hans anskuelse, at „tidendeskriveren må blot fortælle det, som virkelig er foregået, men overlade dommen derom til sine læsere. Men allermindst må han indblande sådanne domme og betragtninger, hvorved ansete mænd forulempes. En skrivemåde, som strider derimod, forråder kun en kådhed, som ikke bør lades ustraffet, når den endog formastelig

[1]) Det tyske kancellis brevbog 24. Febr. 1748.
[2]) Posttidende nr. 36 d. 5. Maj 1749.

slippes løs imod højtstående personer" [1]). Men disse grundsætninger måtte nødvendigt bevirke, at han betragtede pressen med uvillie; ti hvor tarvelig den end er, kan den ikke holde ræsonnement og kritik ude af bladene. Der er derfor heller ingen tvivl om, at Bernstorff egentlig kun har betragtet disse som en faktor, der let kunde faa en ubehagelig indflydelse på statssagernes afgørelse, og som man derfor gjorde klogest i at holde så meget udenfor som muligt. Vi tænke herved ikke blot på, hvad ovenfor er påvist, at Bernstorff bestandig gør sig til talsmand for diplomaternes anker mod pressen; han har måske stundom vanskelig kunnet undgå dette, om det end må antages, at han nok, hvis det havde været ham magtpåliggende, vilde have kunnet finde andre udveje end bestandig at forlange censuren skærpet. Men man får et stærkt indtryk af en forkuet presse, når man gennemgaar aviserne fra året 1762. I hele den første halvdel af dette beredte Danmark sig til en kamp på liv og død mod Rusland, og det slår ikke fejl, at der under sådanne omstændigheder må have været en stærk bevægelse i det mindste i København. Men i aviserne findes der ikke spor af, ja ikke en gang hentydning til, at Danmark gik en frygtelig krig imøde, hvis man da ikke dertil vil regne to forbud, der udstedtes d. 16. Januar og 5. Marts mod udførelsen af korn, flesk, smør og ost [2]). Da så faren var ovre og Posttidenden d. 6. Avgust berettede tronskiftet i Rusland, stod det som en notits mellem udenlandske begivenheder uden nogen antydning af, at det havde betydning for Danmark, og dog må der ved denne efterretning være

---

[1]) Stolpe, anf. skr. III, 224.
[2]) Posttidende nr. 15 og 20.

lettet en tung sten fra alle fædrelandskærlige mænds hjærter. Den eneste officielle tilkendegivelse af, at faren var ovre, var ophævelsen af de nævnte udførselsforbud og en bekendtgørelse om, at kongen vilde lade c. 800 tdr. korn fra magasinerne sælge billigt til fordel for de fattige[1]). Bernstorff har indlagt sig udødelig ære ved det mod, hvormed han mødte den uhyre fare, der truede Danmark; men han har tillige lagt for dagen, i hvor høj grad han var kabinetspolitiker, og hvor lidt han forstod betydningen af, at folket blev forberedt på de ofre, der skulde kræves af det og stemt til villigt at yde dem, og var faren ikke så uformodentlig bleven afvendt, kunde Danmark være kommet til at betale hans forsømmelse dyrt nok.

---

[1]) Posttidende nr. 63.

Nogle Bemærkninger om Ottar's Beretning til Kong Alfred om Hvalros- og Hvalfangst i Nordhavet paa hans Tid.

Af

Japetus Steenstrup.

Til de Undersøgelser over Glacial-Dannelsen i Vendsyssel, som Professor Fr. Johnstrup offentliggjorde i sit Universitets-Program for 1882, havde jeg efter denne min Kollegas Ønske knyttet nogle Optegnelser om de Dyreformer, jeg da havde erkjendt i det af os i Forening i flere Aar undersøgte Dybvandsler fra en Glacialtids Havbund, nemlig det saakaldte *Glacial-* eller *Yoldia-Ler*. Det havde vist sig, at et stort Antal af de deri forefundne Skaller af Bløddyr netop tilhørte saadanne Arter og Former, der nu kun kjendes fra meget fjerne, nordlige Have, fra Finmarkens Kyster og Havet om Spitsbergen og Grønland. Dertil kom endvidere, at de Stillinger, som Skallerne nu indtoge i det i største Ro paa Datidens Havbund afleirede (for ikke at sige bundfældte) Lerlag, paa utvivlsom Maade antydede, at vedkommende Dyr ikke alene havde levet paa de Steder, hvor nu deres Skaller sad, men at de ogsaa, som døde, netop indtog de

Stillinger i Havbunden, som de havde haft i levende Live. Med Hensyn til den meget kolde Beskaffenhed af Hav og Havbund pegede ogsaa de i Lerlaget iagttagne Krebsdyr, *Cirripeder* nemlig og *Ostracoder*, i samme Retning som Bløddyrene. Derimod lodes vi i denne Henseende aldeles i Stikken af Hvirveldyrene ved den totale Mangel paa Levninger af disse. Derfor sluttede hine korte Optegnelser saaledes[1]): „Det bliver kun Gisning, naar man skal gaa til høiere Klasser. Af Pattedyr haves næppe mere end een sikker Levning, en Ryghvirvel af en Sæl; thi de til fem forskjellige Tider ved Foden af Lerbakkerne ved Lønstrup fremkomne Hvalros-Tænder vilde nok afgive et stærkt arktisk Vidnesbyrd, hvis de virkelig ere udskyllede af Lerbakken, men dette er hidtil mere end tvivlsomt.“

Saalænge der nemlig ikke var fundet Knokler eller Tænder af Hvalrossen enten i oprindeligt Leie i selve Glacialleret eller under saadanne Forhold, at slige Levninger med stor Sandsynlighed kunde betragtes som udvaskede af dette, forekom det mig uberettiget, og i hvert Fald betænkeligt, at ville antage dette arktiske Dyrs Tilstedeværelse ved vore Kyster i den Tid, da de nævnte Lag afsattes. Hine store Hjørnetænder af Hvalrossen, der vare bragte mig til forskjellige Tider, havde vist sig at tilhøre fem forskjellige Individer, og den nærmere Forfølgelse af deres Herkomst, saavidt det var muligt at udrede denne, har paa en utvetydig Maade røbet, at de alle fem efterhaanden, med Mellemrum af et Par eller nogle faa Aar, umiddelbart efter stærke Bølgebevægelser

[1]) F. Johnstrup, Om de geologiske Forhold i den nordlige Del af Vendsyssel. S. 11.

ere fremkomne saagodtsom paa et eneste lille Punkt, det saakaldte „Tvorn“ (ɔ: Tjørn) ved Rubjerg Knude. Dér ere de nemlig blevne optagne tæt ved og mellem de meget store Stenblokke, som danne den yderste Del af denne, ved de talrige Strandinger paa den saa bedrøvelig bekjendte Stenpynt. Hvalrostændernes Forekomst just paa dette Punkt forklares derfor, efter min Mening, paa en saare naturlig Maade ved at antage, at der blandt de utallige i Aarhundredernes Løb her forliste Skibe ogsaa har været et, der fra Ishavet eller Grønlandshavet er hjemvendt med et større eller mindre Antal af disse Dyrs tunge og kostbare Tænder.

Imidlertid har det ingenlunde undgaaet min Opmærksomhed, at min Betænkelighed ved at indrømme Hvalrossen en sydlig Udbredelse helt ned til vore Kyster i hin fjerne Tid, ikke ubetinget er bleven delt af alle Naturkyndige, og den Understrøm af Sandsynligheds-grunde, der kunde gjøre dens tidligere Forekomst her ret rimelig, er heller ikke forbleven mig ubekjendt eller ladet upaaagtet af mig. Paa den ene Side ere jo de i Glacialleret talrigste og mest dominerende Muslinger *Byssomya arctica* og *Mya truncata* Hvalrossens kjæreste Føde, saa at den daværende Havbund med disse maatte synes fuldtud at kunne tiltale dette Dyr. Paa den anden Side viser Erfaringen fra de sidste Aarhundreder, at Hvalrossen i en tidligere Del af disse indfandt sig i umaadelige Skarer paa mange Steder, hvortil den nu ikke søger, og at den baade i den østlige og vestlige Halvdel af det egentlige Ishav kom just til noget sydligere Landstrækninger, end nu. Netop dette sidste Forhold har ikke været uden en vis Indflydelse paa den Opfattelse, at Hvalrossen derfor i endnu tidligere Tider

maatte have gaaet meget sydligere. Muligheden heraf kan vistnok ikke ligefrem benægtes, men for Øieblikket har den næppe noget at støtte sig til.

For selve det nordligste Skandinaviens Vedkommende har man imidlertid ikke sjelden villet finde Bestyrkelse for en saadan Opfattelse ved Nordmanden Ottar's bekjendte Reiseberetning til den engelske Kong Alfred om Begivenhederne paa hans Opdagelsesreise fra Helgeland, hvor han boede, op med Finmarkens Kyster, Norden om Norge og over til det Hvide Hav, til Bjarmerne, der vare hans Reises Maal.

Denne Beretning indtog, som bekjendt, Kong Alfred endog med Ottars egne Ord i sin Oversættelse af Orosii Verdenshistorie og sammen med Alfreds egen Beskrivelse af Europa; men forsaavidt man har villet paa Ottars Udtalelser støtte den Anskuelse, at Hvalrossen da forekom ved Finmarkens Kyster, eller at Ottar har forefundet den udenfor det Hvide Hav, da har man mistydet dennes Angivelser.

De følgende Bidrag til Forstaaelsen af disse — hvilke jeg forelagde i det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Møde den 13. Oktober 1876, men som hidtil ikke have været offentliggjorte — ville derfor maaske have Interesse for Historikere saavel som for Naturhistorikere.

Ottar's Reiseberetning lyder i den angelsaksiske Text[1]) saaledes:

---

[1]) Her benyttes Rasks Gjengivelse af Texten i Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1815. Jvfr. iøvrigt Antiquités Russes, II. 462 og især Bosworth: A description of Europe and the voyages of Ohthere and Wulfstan, written by King Alfred the Great. London 1853.

Sviðost he fór ðider, to eacan þæs landes sceavunge, for þæm horshvælum, for þæm hí habbað svyðe æðele bán on hyra toðum; þa teð hy brohton sume þæm cyninge; and hyra hýd bið sviðe gód to sciprápum. Se hvæl bið micle læssa þonne oðre hvalas, ne bið hę lengra þonne sýfan elna lange. Ac on his ágnum lande is se betsta hvælhuntað, þa beoð eahta and feovertiges elna lange, and þa mæstan fiftiges elna lange; þára he sæde þæt he syx asum [*eller maaskje* ascum] ofslóge syxtig on twám dagum.

Dette Stykke har Rask i sin Oversættelse gjengivet saaledes:

Fornemmelig drog han did (næst efter Lysten at betragte Landet) for Hvalrossernes Skyld: ti de have meget kosteligt Ben i deres Tænder (nogle saadanne Tænder bragde de Kongen), og deres Hud er meget god til Skibstog. Den Hval er meget mindre end andre Hvaler, den er ikke længere end syv Alen.

Men i hans eget Land er den bedste Hvalfangst; de (Hvaler) ere aatte og fyrretyve Alen lange, og de største halvtredsindstyve Alen; af dem berettede han at han med 6 Harpuner (eller 6 Skibe) dræbte 60 paa 2 Dage.

Ved denne Gjengivelse er der for det Første at bemærke, at Haandskriftet har *syxasum*, hvad der uomtvistelig betyder: en af sex, selv sjette[1]).

Vanskeligheden for Rask og Andre ved at forstaa denne Sætning efter Bogstaven har givet Anledning til, at man foreslog forskjellige Textrettelser. Saaledes læser Rask — som man af det Ovenstaaende vil se — i Stedet for *syxasum syx asum* eller *ascum* og oversætter det paa følgende Maade: „at han med 6 Harpuner (eller 6 Skibe) dræbte 60 paa 2 Dage"; *asum* skulde altsaa være Dativ Pluralis af *æs* eller *as*, Kobber (latinsk *æs*), *ascum* samme Casus af *æsc* (oldnordisk *askr*) et Skib.

---

[1]) Bosworth, Anglo-Saxon Dictionary; Ettmüller, Lexicon Anglosaxonicum, Beówulf 413: fiftina sum, unus e quindecim, Genesis 46. 27: hundseofontigra sum, unus ex septuaginta. J. Grimm, Deutsche Grammatik, IV. 458: ic the álædde of Caldea ceastre feovera sumne, eduxi te cum tribus aliis e Chaldæa (Genesis 15. 7).

Dahlmann følger den sidste Tydning, idet han oversætter: „at han med sex store Skibe dræbte 60 af dem i to Dage“ [1]).

Da Bosworth udgav sin Oversættelse og Forklaring af Texten, kunde han dog ikke tilbageholde sine Tvivl, om virkelig denne Læsning og de deraf følgende Tolkninger overvandt Vanskelighederne ved Forstaaelsen. Bosworth havde derfor tilskrevet den berømte Ishavsfarer og Hvalfanger William Scoresby, som i sine yngre Aar i en saa udpræget Grad havde drevet Hvalfiskefangst, at han havde deltaget i Fangsten af 322 Hvaler, og navnlig havde Bosworth forelagt ham de tre Spørgsmaal: 1. Er det muligt, at 6 Mænd kunne dræbe 60 Hvaler i 2 Dage? 2. Kunde 60 Hvaler dræbes i 2 Dage med 6 Harpuner, som Rask antager? 3. Kunne 6 Skibe sættes saaledes i Virksomhed, at de kunne nedlægge 60 Hvaler i 2 Dage? Scoresby svarede paa det første Spørgsmaal: „Jeg kan aldeles ikke anse det for muligt, at 6 Mænd kunne dræbe 60 Hvaler af den store Art (Balæna mysticetus) i 2 Dage. Jeg kjender ikke noget Exempel paa, at endog kun én Hval, naar den har været af den større Art, er bleven dræbt ved en enkelt Baads Mandskab paa 6 eller 7 Mand. Sædvanlig anser man 3 eller 4 Baade, med 18 til 25 Mand, nødvendige til Fangsten af en enkelt Hval. 2. Det kunde være muligt, hvis Hvalerne i stort Antal laa og solede sig i en af den arktiske Regions Fjorde, at man kunde dræbe 60 Hvaler med 6 Harpuner og Mandskab i Forhold dertil, lad os sige 36 til 40 Mand. Men jeg bør tilføje, at om man end leilighedsvis har truffet Hvaler sammen i

---

[1]) Dahlmann, Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. I. 424.

stort Antal, er jeg overbevist om, at slig en Bedrift ingensinde har været udført af Mandskabet paa 1 Skib, der førte 6—7 Baade og 50 Mand. I Gjennemsnit tager Fangsten af en enkelt Hval med 4—6 Baade tre Timer. Hvis to eller tre Hvaler ad Gangen stadig vare Gjenstand for Angreb, og intet Uheld eller Feilskud indtraf, vilde det være et mærkeligt Kunststykke, om 50 Mand med et halvt Dusin eller 8 Harpuner fangede Halvdelen af det opgivne Antal! 3. Sex Skibe, udrustede paa sædvanlig Maade med Mænd og Baade, kunde utvivlsomt, saafremt Hvalerne vare meget talrige og Forholdene gunstige med Hensyn til Is, Stilling o. s. v., benyttes saaledes, at de hver kunde dræbe 10 store Hvaler i 2 Dage. Med Hensyn til Hvaler af mindre Størrelse har man oftere naaet dette Forhold, men aldrig, saavidt jeg véd, med den større Hval. Den fornøielige Jagt og Slagtningen gribe i Virkeligheden saa forstyrrende i hinanden, at der sjælden dræbes mere end et halvt Dusin af dem paa engang, hvilken Størrelse de end maatte have. Jeg har kjendt det Tilfælde, at ti eller tolv dræbtes under en uafbrudt fortsat Fangst“ [1]).

---

[1]) To the following queries, 1st, Is it possible that 6 men could kill 60 whales in 2 days? 2dly, Could 60 be killed in 2 days with 6 harpoons, as Rask suggests? 3dly, Could 6 ships be so employed, as to kill 60 in 2 days? He replied — 1. I do not conceive it in at all possible, that 6 men could kill 60 whales of the large size [Balæna Mysticetus] in two days. I know of no instance of even one whale having ever been killed, of the largest size, by a single boat's crew of 6 or 7 men. Ordinarily 3 or 4 boats, with 18 to 25 men, are deemed necessary for the capture of a single whale. — 2. It might be possible, if the whales were sunning in vast numbers, in any of the bays of the Arctic regions, that 60 might be killed by 6 harpoons, and men in proportion, say 36 to 40 men. But, I may add, though whales have been met with occasionally, in great numbers

Det fremgaaer af disse Oplysninger, at de af Rask og Dahlmann foreslaaede Ændringer i Texten aldeles ikke hjælpe ud over Vanskelighederne ved Textens Forstaaelse, hvorfor Bosworth ogsaa anseer det for rigtigst at beholde den gamle Læsemaade „selvsjette“.

I Virkeligheden kan Forstaaelse i denne Form give meget god Mening, saaledes som det nu skal paavises. I Rasks Oversættelse (og ligeledes i Udgaven i Antiquités Russes) er nemlig tvende nøie sammenhørende Sætninger blevne skilte fra hinanden og med den sidste af disse endog et nyt Stykke begyndt. Beretningen om Hvalfangsten i Ottars eget Land lader Rask nemlig udgjøre et Stykke for sig, hvormed denne Beretning ender (se S. 99), medens det i Virkeligheden kun er et Indskud i Beretningen om den Hvalrosfangst i Bjarmernes Land, for hvis Skyld Ottar drog derover, og et Indskud, foranlediget ved Bemærkningen om denne „Hvals“ Størrelse, idet der som Modsætning nævnes, at de store Hvaler

together, no such feat as this, I am persuaded, had ever been performed by the crew of one ship containing 6 or 7 boats and 50 men. A single whale may, on an average, cost about 3 hours for its capture, with 4 to 6 boats. If two, therefore, or three, were constantly under attack, at the same time, and neither accident nor failure happening, it would be a wonderful feat for 50 men with half a dozen or eight harpoons, to capture half the number specified! — 3. Six ships, with their ordinary complement of men and boats, might, no doubt, be so employed, if the whales were very numerous and the circumstances, as to ice or position, favourable, as to kill 10 large whales a piece in two days. In whales of a small size, this proportion has often been reached; but never, that I am aware of, where the kind was of the largest. The pleasing process, indeed, so interferes with the enterprize of slaughter, that more than half a dozen, of any size, is seldom killed at once. I have known 10 or 12 within one period of unceasing exertion. Bosworth l. c. S. 12 note 46.

fandtes hjemme ved hans eget Land og bleve indtil 50 Alen lange. Haandskriftets Udseende eller dets Interpunktionstegn[1]) give ikke Rask's Læsning Medhold eller berettige til en Adskillelse i disse Stykker. Man vil endvidere se, at Texten er sammensat af Sætninger, der staa parallelt Side om Side, samt at flere af disse logisk ere Indskud, om hvilke man kan anbringe Parenthes. Saadanne Parentheser har Rask i dette lille Stykke anbragt paa to Steder, men de bør aabenbart ogsaa sættes paa et tredie, saaledes at Oversættelsen altsaa kommer til at se saaledes ud:

Fornemmelig drog han did (næst efter Lysten at betragte Landet) for Hvalrossernes Skyld, thi de have meget kosteligt Ben i deres Tænder (nogle saadanne Tænder bragte de Kongen), og deres Hud er meget god til Skibstoug; den Hval er meget mindre end andre Hvaler: den er ikke længere end syv Alen (men i hans eget Land er den bedste Hvalfangst: de (Hvaler) ere otte og fyrretyve Alen lange, og de største halvtredsindstyve Alen), af dem berettede han, at han selv sjette dræbte 60 paa 2 Dage.

Altsaa er det Hvalrosser, hvoraf han har kunnet dræbe 60 paa to Dage, og sligt er jo ganske sikkert noget sædvanligt ved Fangst af Hvalrosser.

For at man kan overbevise sig om, at dette Stykke om Hvalrosfangsten med alle dets Mellem- og Indskudssætninger just gjengiver Kong Alfreds almindelige Stil, behøver man kun at jevnføre det med et hvilketsomhelst Stykke af Rask's Oversættelse af Kongens Skildring af Europa efter Orosius — i hvilken jo endogsaa hele Ottars Reise i Grunden kun er en Indskudssætning —, f. Ex. det her gjengivne Stykke om Europas Landemærker:

---

[1]) Se Facsimilet af Cotton Manuskriptet — det eneste, hvori denne Del af Texten er bevaret — i Bosworths foran anførte Udgave.

Fra Floden Don vester paa til Floden Rin (den udspringer paa det Bjerg, man kalder Alpis, og løber derpaa mod Norden ud i den Arm af Verdenshavet, som omskyller det Land, man kalder Brittannien) og atter sønder paa til Donavfloden (dens Udspring er nær ved Rinstrømmens, og siden løber den mod Østen, norden for Grækenland, ud i Middelhavet) og mod Norden til det Verdenshav, man kalder Kvenersøen; imellem de (Vande) bo mange Folkefærd, og alt det (Land) kalder man Germanien. —

Men af denne simple Klaring af Texten fremgaaer endvidere en tilfredsstillende Besvarelse af to andre Spørgsmaal, der ere reiste i Anledning af den misforstaaede Sætnings Indhold. Saaledes faa vi for det Første Svar paa det Spørgsmaal, hvor det var, at Ottar havde gjort den Fangst, om hvilken han gav Kongen Beretning.

Ottars tvende Udsagn til Kong Alfred, at han fornemlig var draget did (til Bjarmerne) for Hvalrossernes Skyld, fordi disse Dyr havde en kostelig Benmasse i deres Tænder og en værdifuld Hud til Skibstouge, og at disse Hvaler vare smaa (kun 7 Alen lange) i Forhold til andre Hvaler, kunne ikke efterlade os nogen Tvivl, naar de nemlig sammenholdes med, hvad der umiddelbart efter i en Mellemsætning indskydes som Modsætning dertil, nemlig at i Ottars „eget Land er dog den bedste Hvalfangst“ og det af „Hvaler, som ere 48—50 Alen lange“; thi det kan da ikke være i Ottars eget Land, Norge eller særligt Helgeland, at den omtalte Hvalrosfangst fandt Sted. Af den forudgaaende Sætning om Formaalet for Ottars Reise gaaer det paa den anden Side lige saa umiskjendeligt frem, at det maa have været under hans Bjarmelandsfart, hans Fart til eller ind i det Hvide Hav, at han havde truffet og slaaet Hvalrosserne. Enhver Tanke om, at Ottars heldige Jagt paa disse Dyr naturligst lader forudsætte, at Hvalrosserne den Gang havde

en anden geographisk Udbredning end den, der er bekjendt fra de senere Aarhundreder, maa derfor anses for ganske ugrundet.

Vel véd jeg, at man ogsaa har villet se Tanken om en større Udbredning af Hvalrossen langs med Norges nordligste og vestlige Kyster (f. Ex. de finmarkiske) noget bestyrket derved, at Ottar angiver ikke blot Hvalrostænder, men Skibstouge eller Reb af Hvalroshuder som Bestanddele af den Finneskat, der efter hans egne Ord udgjorde den største Herlighed for det Land, hvori han boede. Saadanne Touge („60 Alen lange") høre nemlig ikke til de Varer, der let lade sig føre over Land, og Indkrævningen af en Skat, der ogsaa omfattede slige Skibsreb, kunde da let lade formode, at i det Mindste denne Bestanddel af Skatten erhvervedes fra nærmere Egne, f. Ex. hos de Finner, der efter Ottars Beretning, om end spredte og i ringe Antal, kom ned til Norges Vestkyst for Fuglefangstens og Fiskeriets Skyld, og som man maaske da kunde tillægge en Hvalrosfangst tillige. Men Ottars Skildring giver ikke paa noget Punkt denne Opfattelse Medhold. Han angiver udtrykkelig, at paa den lange Strækning Norden for hans Bopæl og indtil Bjarmernes Land traf han alt ubeboet — paa Fiskere, Fuglefængere og Jægere nær, der alle vare Lapper (Finner) —, eller som det strax i Begyndelsen af hans Reiseskildring hedder: han boede nordligst af alle Nordmænd, men Landet strakte sig dog langt længere mod Nord; det var dog her øde og ubeboet, undtagen for saa vidt Finner af og til opholdt sig enkeltvis paa enkelte Steder for Jagtens Skyld om Vinteren og om Sommeren paa Fiskeri ved Søen. Til en saa uhyre spredt

og tilfældig Befolkning skulde det visselig ikke lønne sig at foretage lange og besværlige Reiser for at indkræve Skat. Vi vide jo desuden, at Finnefærden — som Skatteindkrævningen kaldtes — gik i en hel anden Retning, ind over Fjeldryggen (Kjølen) til de Egne, hvor Lapperne havde deres faste Tilholdssteder, og Ottar vilde ikke have behøvet at foretage sin Opdagelsesreise Nord med Kysten for at se, hvorvidt Landet var beboet, hvis Varerne fra denne Strækning udgjorde en Del af Finneskatten, thi da havde det været bekjendt nok.

Hvis man nu skulde synes, at det var en langveis Transport, som man underkastede disse Varer, inden de naaede ned til Helgelands Bygder, maa man ikke forglemme den væsenlige Omstændighed, at Finnefærden nok tilsigtede en Skatteindkrævning, men tillige i hele sin Udstrækning var en Handelsreise, en fortsat Markedsreise[1]). De skattekrævende Nordmænd førte med sig betydelige Masser af Varer til Omsætning imod Finnernes Varer; Finnerne havde ligeledes samlet Varer til Ombytning med Nordmændenes. Og saaledes havde Forholdet sikkert været i Aarhundreder. Om endog Ottars Beretning om Finneskatten er den ældste historiske, vi have derom, kan det ikke være tvivlsomt, at denne Skatte-

[1]) Harecr hafði þá langa hríð finnkaup ok konungs sýslu á mörkinni (Saga Ólafs konungs ens helga, ed. Munch & Unger, 101). Þorgils fór um vetrinn á fjall at finnkaupum ok at skatti (Saga Sverris konungs c. 74; Formanna Sögur VIII. 183.) Jfr. Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog, ved Finnkaup og Finnferð („Reise til og blandt Finnerne, især den Reise, som de af Kongen med Finnferð forlenede gjorde til Finmarken for at handle med Finnerne (eiga finnkaup) og i Forbindelse dermed inddrive den Skat, som disse havde at betale"). Keyser, Efterladte Skrifter III. 101.

krævning gaaer langt tilbage i Tiden. Naar man betænker, at vi fra vore Sagaer kjende en lang Række af Finneskattens Indkrævere igjennem tre Hundrede Aar efter Ottars Tid, og at vi kunne følge Finnefærden i samme Stil og Gænge som da, kan man ogsaa trøstig forudsætte, at den ikke er kommen i en saadan Gænge pludselig, men ved en langsom Uddannelse, og man tager næppe Feil i at sige, at det er i disse Handelens og Omsætningens Veie, at Tanken om en Overhøihed og Skatteopkrævning har fulgt.

Det andet Spørgsmaal, der ved hin Sætnings Klaring kommer til at foreligge i en saa ren Skikkelse, at Besvarelsen saa godt som følger af sig selv, er dette: har der allerede i det niende Aarhundrede og altsaa flere Aarhundreder, førend de baskiske Hvalfangere gik op i det vestlige Atlanterhav, fundet en Hvalfangst Sted i den østlige Side af dette Hav over mod Norges Kyster? Svaret synes nu kun at maatte blive bekræftende.

Ottar beretter, at han paa sin Kystreise fra det nordligste Helgeland Nord op med Norges Kyster, efter at have seilet tre Dage, var kommet saa nordlig, „som de Hvalfangere komme, der gaa nordligst“, og derfra seilede han igjen tre Dage i samme Retning og var da naaet saa høit, at Landet bøiede om imod Øst, altsaa vel omtrent ved Nordkap. Dette efter Ottars Mening nordligste Punkt for de daværende Hvalfangeres Gang kan man altsaa med en vis Rimelighed lægge midt imellem det nordlige Helgeland og Nordkap, eller omtr. ved 70° N. B. Hvilke disse Hvalfangere iøvrigt vare, og hvad det var for en Hval, de joge, derom meddeler Beretningen her Intet, men vi faa den suppleret paa en oplysende

Maade ved den ofte nævnte Sætning, som siger, at i hans eget Land er den bedste Hvalfangst paa Hvaler, der ere 48—50 Alen lange, og man kan ikke tvivle om, at herved menes *Sletbagen* (den biscayiske Hval). Af Udtrykket „den bedste Hvalfangst" kan man formode, at den har været meget indbringende, om man end ikke finder den omtalt paa det Sted, hvor Ottar har skildret for Kongen Helgelands Velstandskilder. Den Slutning ligger nær, at det ikke har været netop fra denne Del af Norge, at Fangsten dreves.

Ligeoverfor de bestemte Udtryk i en Beretning, som helt igjennem bærer Sandsynlighedens og Ædruelighedens Præg, og som ogsaa til alle Tider er bleven opfattet og skattet for denne Egenskab, maa enhver Tvivl om, at der paa de Tider har været drevet Hvalfangst udenfor den norske Kyst, ansees for aldeles ubeføiet. Eftersom Kong Alfred saa simpelt og uden al Bemærkning beretter om denne Fangst, ligger vel heri ogsaa et Vidnesbyrd om, at den ikke har været ham helt ubekjendt og i alt Fald intet Paafaldende har indeholdt. At Fangsten ikke har været drevet blot leilighedsvis fra Kysten, men af Folk, der gik ud paa Hvalfangst, maa man nødvendig forudsætte, dels af selve Udtrykkene, dels deraf, at Hvalen endog opsøgtes i en Afstand af 3 Dages Seilads Norden for det nordligste Punkt, som Nordmænd dengang beboede. Om det var Nordmænd eller Fremmede, der drev denne Jagt, vil maaske kunne besvares i Fremtiden, naar Kilderne paany blive eftersøgte med særligt Hensyn hertil og med det faste Udgangspunkt, at en slig Jagt paa Bardehvaler virkelig har gaaet for sig.

Det kan dog maaske for Øieblikket være tilladt at

gjøre opmærksom paa følgende særlige Forhold, der snarest maa antyde, at Fangsten udførtes fra selve Norge af.

Den Tid, hvorom her Talen er, er jo den sidste Trediedel af det 9ende Aarhundrede, det vil sige et saa uroligt Tidsrum, at man har ondt ved at tænke sig, at fremmede Hvalfangere kunde gaa udenfor Norges Kyster paa regelmæssig Fangst, uden at blive idelig overfaldne af de Skarer af Vikinger og Udvandrere, der drog ud paa Erobring og Eventyr i Irland, England, Normandiet, eller til Færøerne og Island.

Fremdeles vide vi af andre nordiske Kilder, at Nordboerne bemægtigede sig Hvaler ved Harpunering, og baade Graagaas og de norske Love omtale Retsregler angaaende Jagten paa Hvaler[1]). Gaa vi til Normannerne i de nordiske Kolonier i England, Normandiet og Italien, finde vi ligeledes disse Nybyggere fortrolige med denne Jagt[2]). Saaledes tale mange Forhold for, at Nordmændene selv drev denne Hvaljagt, og det maa erindres, at de Efterretninger, som vi have om Hvalfangst i en vest-

---

[1]) Hýmiskviða v. 26. Ældre Gulathingslov c. 149, 150. Æ. Frostathingslov XIV. 10. Ældre Bjarkö-Ret c. 145. Magnus Lagaböters nyere Landslov VII. 64 (Norges gamle Love I. 159, 252, 330, II. 147). Jfr. Fr. Brandt, den norske Retshistorie I. S. 266: „Fangsten af Hval var fri for Alle; dog var det forbudt at veide Hvalen i Sildefisket under 40 Marks Bod. Rendte den anskudte Hval op paa Nogens Land og blev siddende dér, tilkom Grundeieren Halvparten af Hvalen. Den nyere Landslov bestemmer derhos, at hvis Nogen har skudt en Hval med mærket Skud, og derefter en Anden finder den, tilkommer Veideren og Finderen Halvparten hver.“ — Meget udførlige Regler i Grágás, Landbrigða-þáttr c. 210—13, Staðarhólsbók, Landbrigðis-þáttr, c. 422—460.

[2]) Se herom Johannes Steenstrup, Normannerne I. 187 f.

ligère Del af Atlanterhavet, dels ikke vedkomme de her berørte Egne, dels angaa en Tid, som ligger flere Aarhundreder nærmere ved vore Dage[1]).

---

[1]) Fischer i Annales des Sciences Naturelles. 5. Série XV (1872) S. 4 f.; Clements R. Markham, On the Whale-Fishery of the Basque Provinces of Spain (Proc. Zool. Society London 1881, S. 969 f.); G. A. Guldberg, Sur la présence, aux temps anciens et modernes de la Balaine de Biscaye (ou Nordcaper) sur les côtes de Norwége (Bull. Acad. des Sciences de Bruxelles. 1884. T. VIII. S. 374 f.); P. Graells, Las Ballenas en las costas oceánicas de España. Madrid 1889.

Dragen paa Gents Beffroi.

Af

Henry Petersen.

I Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1859 har afd. Prof. F. Schiern udgivet Afhandlingen „Om de af Sigurd Jorsalafarer paa Sophie-Kirken i Constantinopel opsatte Dragefigurer". Gjennem en lærd og genial Udvikling kommer Forf. til det Resultat, at den forgyldte Drage, der den Dag idag hvæsende udspiler sine Vinger og bugter sin Hale fra Toppen af Spiret paa Gents Stormklokketaarn (Beffroi), er en af dem, der prydede Sigurd Jorsalafarers Skib og ved hans Bortrejse 1111 fra Constantinopel opsattes paa Sophie-Kirken. Ved Constantinopels Indtagelse af Korsfarerne 1204 skulde den med andre Helligdomme være bragt til Flandern af Grev Balduin og skænket til Brygge for at opsættes paa denne Bys Beffroi. Ved Brygges Plyndring af Gents Borgere 1382 sagdes den da hjembragt af disse og opstillet som Trophæ paa deres Stads Beffroi.

Et i høj Grad mærkeligt Minde fra Norges Fortid skulde paa denne sælsomme Maade være bevaret til vore Dage!

Schiern bygger sin Undersøgelse paa følgende Kildesteder:

1) *Antonius Sanderus.* Bruxelles 1627. „Den gyldne Drage, taget af Balduin i Constantinopel og ført til Brygge, bragtes som Sejrsbytte derfra til Gent.“ (Oversættelse fra Latin.)

2) *William Malmsbury* (Uddrag i Norske Samlinger I, 609. Jfr. Udgaven ved Hardy 1840). „Sivard holdt sit Indtog i Constantinopel og opsatte sit Skib, hvis Stavn var prydet med gyldne Drager, som Trophæ paa Taget af Sophie-Kirken.“ (Oversættelse fra Latin.)

3) *Heimskringla*, Saga Sigurðar, Eysteins ok Ólafs. Cap. 14. — Fornmanna Sögur VII, 98. „Hann (ɔ: Sigurðr) gaf keisaranum öll skip sín ok váru höfuð gullbuin á þvi skipi, er konungr hafði stýrt, þau höfuð váru sett upp á Pétrskirkju, eru þar síðan til sýnis.“

Til Grund for de to sidste Kilder synes at ligge en paalidelig Tradition om, at Prydelser fra Kong Sigurds Skib ere blevne opsatte paa en af Kirkerne i Constantinopel; Peters-Kirken er en Del af Sophie-Kirken (Schiern). Traditionen er bleven gjengivet i en temmelig barok Form hos Malmsbury ved Fortællingen om, at hele Skibet opsattes „in fastigio“, men Erindringen har dog fæstnet sig ved, at Skibet var „aureis rostrata draconibus“.

Er det nu en af disse gyldne Drager, vi finde paa Taarnspiret i Gent?

Den nordiske Kilde, der maa antages for den bedst underrettede med Hensyn til Udsmykningen af Kongens Skibe, taler kun om Hoveder. At det alene var Hoveder og da fornemmelig af den Form, som betegnedes Orme- eller Dragehoveder, der prydede Stævnene paa de nordiske Skibe, fremgaar klart nok af

Sagaerne; det er helt undtagelsesvis, at Stavnprydelsen beskrives som et Oxehoved[1]) eller et Kongshoved[2]). Skibet lignedes i dets Helhed ved en svømmende vinget Orm eller Drage, idet Sejlene opfattedes som dens Vinger. Dette Billede træder ikke blot frem i Heimskringlas Beskrivelse af Ormen hin lange, men ogsaa i Saxos Fortælling om den norske Konges Gave til Kong Valdemar, bestaaende i et Skib „draconem simulans“ [3]). Billedet vilde forstyrres, om en hel Dragefigur og ikke alene Hovedet knejsede fra Forstavnens Hals (som paa Tavle II i Schierns Afhandling). Baade om det ene og det andet Drageskib (dreki), om Ormen den korte, om Harald Haardraades og om Kong Eysteins Skib hedder det, at de vare byggede som Ormen hin lange[4]).

At det er Dragehovedet eller almindeligere set Dyrehovedet — og ikke nogen hel Dyrekrop —, der sættes som afsluttende Prydelse paa den fremragende Stavnspids, forstaar man archæologisk set saa godt, idet man atter og atter paa Oldsager fra den sidste hedenske Tid træffer dette Hoved, stedse alene Hovedet, som Endeornament. I den kristne Tid gjenfinde vi det som en iøjnefaldende Prydelse paa Stavkirkernes Gavlspidser.

Vi have fra en tidlig Tid bevaret Fremstillinger af nordiske Skibe, blandt hvilke særlig Bayeuxtapetets maa fremhæves. Vi finde paa de der afbildede Skibe kun Dragehovedet i meget vexlende Former. Vilde man fæste Opmærksomheden ved, at Sagaen antyder, at der

---

[1]) S. Olafs h. helga i Heimskringla Cap. 154.
[2]) Smst. Cap. 45.
[3]) Saxo ed. P. E. Müller S. 757, 758.
[4]) Heimskringla, S. Haralds harðr. Cap. 61. S. Sigurðar, Eyst. ok Ólafs Cap. 11.

var flere end ét Hoved paa det Skib, Kong Sigurd Jorsalafarer havde styret, da kan man foruden til Bayeuxtapetet henvise til et dansk Skibsbillede fra 12te Aarhundrede, udhugget i en Granitkvader i Skrøbelev Kirke paa Langeland; baade Forstavn og Bagstavn bærer et Dragehoved[1]). Bayeuxtapetet viser os, hvorledes Hovedet kunde aftages, naar Skibene bleve aftaklede. At Hovederne vare løst paasatte, vide vi ogsaa af det bekjendte Sted i Landnáma, der fortæller, at de toges af Stævnene, naar man nærmede sig Kysten, for ikke at skræmme Landvætterne, og af Kong Svend Tveskægs spottende Ord før Slaget ved Svoldr: „Ræd er nu Olaf Trygvason, at han ikke tør sejle med Hovedet paa sit Skib“. Hovedet paa Skibsstavnen var saaledes at betragte som Skibets Mærke. Da Thorer Skeggesøn er kommen ud til Island, hugger han sit Skib op, men bevarer Stavnprydelserne „brandanir“, som han lader sætte op over sin Dør udvendig paa Huset[2]). Det er da paa en tilsvarende Maade som Erindringstegn, at de guldbeslagne Hoveder, der vare Mærkerne for Kong Sigurds Skib, opsættes paa Kirken i Constantinopel, ham til Æreminde og Kirken til Prydelse. Maaske skete dette endog paa Væringernes Foranstaltning efter nordisk Skik. At se en Kirke i Miklagaard med slige Prydelser paa Gavlspidserne maatte minde dem om Udsmykningen af Trækirkerne derhjemme i de nordiske Lande. —

Stavnprydelserne paa de nordiske Skibe vare selv-

---

[1]) Afb. i J. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den romanske Periode. S. 107.

[2]) Grettis Saga Cap. 38. Om „Brandanir“ se N. Nicolaysen: Gokstadskibet S. 7.; Valtýr Guðmundsson: Privatboligen paa Island i Sagatiden S. 156 o. flg.

følgelig af Træ, højst beklædte med Metalplader. Dragen paa Gents Beffroi, der maaler 3,18 Meter i Længde, 0,75 i Højde og 0,85 i Bredde, er samlet af Kobberplader udenom et Jernstel. Ligesaa lidt i Arbejdsmethoden som i Dragens Stil, i dens Hoved eller dens hele Krop sporer man den mindste Enkelthed, der kan røbe nordisk Herkomst — endsige saa udpræget som den nordiske Vikingetids Stil endnu henimod Sigurd Jorsalafarers Dage maa have fremtraadt i Norge.

Dette havde jeg en særlig Lejlighed til at iagttage, da jeg ifjor i November Maaned saa Dragen paa Gents Beffroi og sammenholdt den med Afbildninger, der komme den temmelig grovt forarbejdede Original endnu nærmere end det fint udførte Kobberstik af Dragefiguren hos Schiern, hvilket dog i alle sine Hovedtræk er fuldt correct, naar undtages, at Dragens to Ben, der nærmest ere at ligne ved Klumpfødder, ere udeladte. Og ved at henvende mig til den særdeles forekommende Bibliothekar ved Universitetet i Gent, Hr. Van der Haagen, erfarede jeg, at hele Spørgsmaalet om Dragens Herkomst og om dens Anbringelsestid betragtedes i Belgien som endelig udredet allerede saa langt tilbage som i 1871, men i en hel anden Retning end den, hvori Schierns Hypothese gik.

I en Række Artikler i Tidenden „Volksbelang" [1]) har Historikeren Jul. Vuylstede i nævnte Aar behandlet le beffroi de Gent. Han paaviser, at Dragen tidligst omtales 1574 af Marcus Vaernewijck i die Historie van Belgis. Vaernewijck siger, at Dragen er kommen fra

[1]) Volksbelang 1871. 19. 26. Maj, 2. 9. 16. 23. 30. Sept., 7. 14. Oct. Efter hvad der meddeltes mig, vil Artiklen blive trykt i et Bind samlede Afhandlinger af J. Vuylstede.

Brygge, og paaberaaber sig som Hjemmel „oude Geschriften“, men disse hans Kilder har det ikke været muligt at opspore. Fra Vaernewijck optages ifølge Vuylstede denne Efterretning af senere Skribenter, og Dragens Historie suppleres med Meddelelsen om, at den skulde have været mellem de Helligdomsskatte, der fra Constantinopel bragtes til Flandern, paa hvilken Gisning Schiern da har bygget sin Hypothese. Denne Hypothese er selvfølgelig Vuylstede velbekjendt, og han undlader heller ikke i sin Kritik af den at pege hen paa, at de nordiske Drageskibe, som ovenfor udviklet, ikke bare Gallionsfigurer som Dragen paa Beffroi, men kun Dragehoveder. Hvad der imidlertid har afgjørende Betydning er, at Vuylstede af Gents Archiv har fremdraget en Række gamle Regnskaber, der sætte os istand til at følge Taarnets Bygningshistorie fra dets Paabegyndelse først i det 14de Aarhundrede. Bygningsarbejdet gik for sig med lange Mellemrum. Mellem 1337—39 var man naaet til Vægtergangen, men først 1377—78 bliver Taarnet fuldendt. Hvad der betegner Afslutningen er Forfærdigelsen i Gent af — Dragen. Man ser af Regnskaberne, at den kostede 2314 livres. Ved en udførlig Sammenligning med hvad senere Regnskabsposter udvise for Dragens Opforgyldning, og en indgaaende Undersøgelse af Kobberets Pris i det 14de Aarh. paaviser Forf., at denne Sum netop svarer til den, man paa hin Tid kunde vente udredet for hele Dragefiguren med dens Opsætning.

Den vingede Dragefigur har fra det Øjeblik, den optræder i Carolingertidens Kunst[1]), sin egen Udviklingshistorie, hvad Form og Stil angaar, gjennem

[1]) Sophus Müller i Aarb. f. nord. Oldk. 1880 S. 334.

den carolingiske, romanske og gothiske Stilperiode, der ikke gjør Tidsbestemmelsen af Beffroi-Dragen vanskelig. Ganske som den ere Drageme tegnede paa kirkelige Sculpturer fra 14de Aarh. Den temmelig raa Maade, paa hvilken Kobberpladerne ere samlede over Jernstellet, gjør det tydeligt, at Dragen stedse har været bestemt til at ses i lang Afstand. Men Dragens Bestemmelse som Vindfløj og deraf betingede Forarbejdelsesmaade maa man ikke undlade at tage i Betragtning, naar man vil sammenligne den med andre af det 14de Aarhundredes Kunstværker. Dette har Wauters ikke gjort, naar han som af Schiern fremhævet i Les delices de la Belgique udtaler: „Cette grossière ébauche ne repond guère à l'état des arts dans le Bas Empire“.

Der existerer en gammel Tegning, tilsyneladende en Arbejdstegning, til Gents Beffroi, der fremstiller Taarnets Façade, hvilken Tegning man efter en Indskrift derpaa med Urette har henført til 1183. Enhver, der kjender lidt til Architektur, vil strax se, at Tegningen maa være betydeligt yngre[1]); den viser netop det i gothisk Stil i det 14de Aarhundrede opførte Taarn, som nu staar — hvad Overdelen angaar i en beklagelig ændret Skikkelse. Man har nemlig ved Restaurationen i vore Dage tilladt vedkommende Architekt at følge sin egen Plan, istedenfor nøje at holde sig til det oprindelige Udkast, som man havde det mærkelige Held endnu at besidde.

Vindfløjen er paa den gamle Tegning ikke nogen Drage, men en Fugl med udspilede Vinger. Men det maa bemærkes, at en Drage paa hin Tid synes at have

---

[1]) Schayes: Histoire de l'architecture en Belgique IV, 14.

været saa almindelig paa Beffroispirenes Top i Flandern, at det ikke kan forekomme paafaldende, om man i Løbet af de mange Aar, der gik, inden Taarnet stod færdigt, har ændret den oprindelige Plan med Hensyn til Enkeltheder som Fløjfiguren[1]). I Annales du cercle archéologique de Mons paavises, at ogsaa Tournai's Beffroi ifølge Fremstillingen i Byseglet, hvortil Stemplet maa antages udført i det 14de Aarhundrede, har baaret en Drage. Ogsaa i Ypres har der ifølge en Artikel i samme Annaler været opsat en Drage paa Beffroitaarnet, og for Efterretningen om, at Dragen i Gent 1382 er taget fra Taarnet i Brygge, tør dog maaske ligge saa meget til Grund, at en Drage paa denne Bys Beffroi er nedrevet under Plyndringen; den knejsede jo som Kronen paa det Værk, der betegnede den overvundne Bys politiske Selvstændighed (cfr. Schiern). Der ligger kun faa Aar (1378—1382) imellem, at en Dragefigur opsattes paa Gents Beffroi, og at Brygges Drage nedtoges af Gents Borgere. Det er derfor intet Under, at Sagnet senere har kunnet sammenknytte disse Begivenheder, og at der alt i 1574 som Hjemmel for Traditionens Rigtighed kunde henvises til, at det fandtes optegnet i „Oude Geschriften".

[1]) I Danmark have vi et Sidestykke til de gyldne Fløjfigurer paa de flanderske Beffrois i Gaasen, som Valdemar Atterdag lod sætte paa Vordingborg Slots „Gaasetaarn". Det er muligt, at det ogsaa er Fløjfigurer, der have givet Navne til Slottets „Jomfrutaarn" og „Ormetaarn". Orm var i Norden i Middelalderen en fælles Betegnelse for Drage og Slange.

Litteratur og Kritik.

Fr. Olsen: Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711. Kjøbenhavn (J. Frimodt) 1889. (233 SS.)

Hvis Forf. af det Skrift, hvis Titel staar over disse Linier, havde ledsaget det med nogle indledende Ord, vilde han deri vistnok have gjort Rede for, hvilke Arbejder af tidligere Forfattere om det samme Emne han har kunnet støtte sig til. Thi Postvæsenets Historie i Danmark er ikke saa udyrket endda; ikke alene ældre Historikere som Gustav Ludvig Baden[1]) og Velschow[2]) have offentliggjort Studier derover, men ogsaa meget senere er Postvæsenets Fortid bleven gjort til Gjenstand for Undersøgelse af Forskjellige, blandt hvilke det her maa være tilstrækkeligt at nævne de tvende betydeligste: P. B. Pedersen og P. M. Stolpe. Resultaterne af Pedersens Undersøgelser er meddelte i „Tidsskrift for Postvæsen" II—III under Titel: „Bidrag til det danske Postvæsens Historie indtil dets Overtagelse af Staten 1710", et ganske vist kun paa let tilgjængelige trykte Kilder bygget Arbejde, men dog af Betydning, forsaavidt som deri for første Gang er forsøgt at give

---

[1]) Noget om den lollandske agende Post, med en Indledning om Postvæsenets Oprindelse (Minerva 1797); Om Indretningerne i Oldtiden og Middelalderen hos de Nordiske, især Danske, for Postvæsenet, Veipolitiet, de Reisendes Befordring og Beværtning (Skand. Museum 1803, optrykt i Afhandlinger I. 141—218).

[2]) Om Oprindelsen til den danske Konges Ret til at have en Postanstalt i Hamborg (Nyt hist. Tidsskr. V. 582—603).

en sammenhængende Fremstilling af det danske Postvæsens Indretninger og Vilkaar i dets første Aarhundrede. Stolpe har i sit indholdsrige og omfattende Værk „Dagspressen i Danmark“ fundet Anledning til jævnlig at berøre Postvæsenets Historie og givet adskillige nye Oplysninger i saa Henseende. Var nu P. B. Pedersens Arbejde kun et famlende Forsøg og Stolpes Behandling rent lejlighedsvis, saa meget mere maa man glæde sig over endelig at have faaet en Postvæsenets Historie, som den af Postkontrolleur Olsen leverede, bygget ikke alene paa de Kilder, som Literaturen frembyder, men ogsaa hvilende paa et grundigt Studium i Arkiverne.

Forf. har ordnet sit Stof i 5 Hovedafdelinger, idet han, efter først at have omtalt Samfærdselsvæsenet før Postvæsenets Oprettelse, i næste Afsnit behandler Postvæsenets Historie fra 1625, da Christian IV.s Postforordning traadte i Kraft, indtil 1653, i hvilket Aar Klingenberg overtog Postvæsenets Bestyrelse og omorganiserede det. Postvæsenet under Klingenbergs Auspicier optager Bogens tredie Afsnit, medens det 4de behandler Postvæsenets Skjæbne og Vilkaar under Familien Gyldenløves Besiddelse fra 1685, indtil det i Aaret 1711 atter kom i Regeringens Hænder. I et 5te Afsnit gives Oplysninger om den svenske Post gjennem Danmark, og endelig meddeles til Slutning nogle af de vigtigste Aktstykker, hvorpaa Fremstillingen er bygget — Postforordningen af 1624, Klingenbergs Bestalling, der her for første Gang er offentliggjort, m. m. —, samt en Oversigt over Postgangen og Brevtaxten i Aaret 1656. Denne Inddeling efter de anførte Mærkeaar er saa naturlig, at der ikke godt kunde være Tale om nogen anden; ogsaa indenfor de enkelte Perioder forekommer det mig, at Forf. gjennemgaaende har været heldig i sit Arrangement af det noget vanskelige Materiale. Selv om Forf. ikke har maattet begynde paa bar Bund, har det dog været nødvendigt for ham at foretage en planmæssig Ransagning af alle Kancelliexpeditionerne for et Aarhundrede, foruden at han i andre af Arkivernes Akter har søgt at opspore, hvad der vedkom hans Emne; naar dertil kommer en flittig Benyttelse af trykte Skrifter, fra hvilke mangfoldige smaa Bidrag have kunnet sammensankes,

vil det være indlysende, at Forf. ikke har skyet det Besvær, der har været forbundet med Indsamlingen af Materialet, hvoraf Bygningen skulde dannes. Og dette store Stof har han forstaaet at behandle saaledes, at man ved hans Bog faar et korrekt og paalideligt Billede af Postvæsenets Forhold og Personer i den Tid, han har foresat sig at skildre dem.

Forf. begynder med at give en kortfattet Skildring af Postvæsenets Oprindelse og Udvikling i Europa, en Skildring, der gjerne kunde have været lidt fyldigere, hvis Forf. havde benyttet de i de senere Aar saavel i Tydskland som i Frankrig og Schweiz fremkomne Skrifter om Postvæsenets Historie, deriblandt de talrige Bidrag i Tidsskrifterne „L'union postale“ og „Archiv für Post und Telegraphie“. Han gaar derefter over til at omtale Samfærdselsvæsenet i Danmark i det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, da intet Postvæsen her existerede — naar undtages Christian II.s dødfødte Forsøg paa at skabe et saadant —, men Private, saavelsom Regeringen, vare henviste til ved Lejlighed eller ved særlige Bude at faa sine Breve befordrede; for Rejsendes Befordring gjorde derimod Staten en Del ved forskjellige Bestemmelser om Vognmænd og Færger, i hvilken Henseende Forf. fremhæver Bestemmelserne i Christian IV.s store Reces (af 1643), idet han dog forbigaar Forordningen af 1. Juni 1615, der netop er Kilden til det paagjældende Punkt i Recessen. Bl. A. oplyser Forf. her, at allerede 1557 blev der bygget et Hus paa Sprogø til de Rejsendes Bekvemmelighed, en Foranstaltning, der sikkert af disse er bleven hilset med Glæde og benyttet af mange; det er derfor ogsaa udtrykkelig tilføjet i det Brev af 21. Maj 1608[1]), hvorved Øen forundtes Johan Petersen, at han skal være forpligtet „at holde hvis Huse ved Magt, der paa Landet allerede opbygte ere, og fremdeles dennem forbedre, saa at vejfarende Folk, som hannem ansøgendes vorder og af Uvejr kan hænde at indtrænges der paa Landet, derudi kan huses og herberges“. Forøvrigt kunde der nok i dette Afsnit være taget Hensyn til de hos Secher, Corpus Con-

[1]) Fyenske Registre 3. 147.

stitutionum Daniæ I, anførte Kongebreve vedrørende Postbefordringen.

At den Brevbesørgelse ved egne Tjenere eller Bønder eller ved Rejsende, som Adelen i hine Tider maatte lade sig nøje med, var af tvivlsomt Værd og ofte meget langsom, siger sig selv, og at Brevene og undertiden Budene med kunde forsvinde, hørte næppe heller til Sjeldenhederne; jeg skal her kun anføre et Par Exempler, der vise dette. Albert Giøe skriver fra Kjøbenhavn Hellig tre Kongers Dag 1537 til sit Sødskendebarn, Fru Sophie Krummedige, Eske Billes: „Kjære Sophie, som Du formelder i Din Skrivelse, at Du haver skrevet mig 2 eller 3 Gange til, siden I komme af Ærkebispens Fængsel, da skal Du vide i Sandhed, at dette (!) Dine Breve, som Mikkel van Brunsberg haver antvordet mig, det er de første Breve, som mig er til Hande kommen fra Eder, siden I komme op til Norge; desligeste haver jeg og tvende Gange skrevet Dig til, da formærker jeg og, at de ikke heller er kommen Dig til Hande. — — Kjære Sophie, vilde jeg vel ofte ydermere skrive Dig til, nu mærker jeg vel, at det er misligt, om Brevene kommer Dig til Hænde eller ej“ [1]). Hr. Mourits Olsen Krognos skriver 10. Decbr. 1546 til Hr. Anders Bille og sender ham nogle Breve, som Niels Bielkes Svend samme Dag har bragt ham, idet han tilføjer: „Kjære Hr. Anders, var disse Breve udskrevne nu først i Sommer sidst forleden i den anden Dag Maj Maaned, som I derudinden ydermere forfare kan, og Karlen, som havde dennem at føre, han blev syg, og Brevene kom tilbage igjen til Sverige og saa til Svendborg i Fyen og derfran og til Sverige, og nu er Karlen kommen hid med dennem“ [2]). Brevet er skrevet paa Skjoldnæsholm.

At det ikke under saadanne Forhold kunde være synderlig bevendt med Brevhemmeligheden, derom vidner en Ytring i et Brev fra Jens Brahe, dat. Børringe Kloster 4. Decbr. 1538, til hans Svigermoder, ovennævnte Fru Sophie Krummedige:

[1]) Klevenfeldts Saml., Dok. til Fam. Bille.
[2]) Klevenfeldts Saml., Dok. til Fam. Bielke.

„Kjære Moder, baade de Breve, som I skrevet mig til, haver jeg ikke seet Eders Signete derfor; thi tror jeg, at de have været opbrudne, og fik jeg det ene ikke med den Bog, førend i Mandags otte Dage“ [1]).

Stolpe har i sit ovfr. omtalte Skrift (I. 27) anført adskillige Exempler paa, hvilken Tid Breve i Frederik II.s Dage kunde bruge for at komme fra et Sted til et andet; Christian IV.s Kantsler, Christian Friis til Borreby, plejede jævnlig at give sine Breve Paategning om, naar han modtog dem, og lignende Vidnesbyrd om Brevbefordringens Uregelmæssighed, som de af Stolpe anførte, kunne disse Breve give; i Aarene 1611—12 brugte saaledes et Brev 5 Dage om at komme fra Kolding til Kjøbenhavn, et 7 Dage og to andre 9 Dage; et Brev fra Silkeborg kom først efter 8 Dages Forløb — ved Sommertid — til Kjøbenhavn, medens et Brev fra Krumstrup i Fyen var 5 Dage under Vejs; at et Brev, der 19. Juni 1609 afgik fra Trondhjem, først 9. August kom Kantsleren i Hænde, viser, hvor vanskelig Korrespondancen mellem Kancelliet og dets nordenfjeldske Embedsmænd har været [2]).

Det er højst sandsynligt, at en Konge som Christian IV, der paa saa mange Maader viste sin levende Interesse for Handelen og ved saa mange Foranstaltninger søgte at ophjælpe denne, personlig har fattet Planen til Oprettelsen af et ordnet Postvæsen i Danmark; en saa praktisk anlagt Mand har sikkert haft et aabent Øje for, hvilken uhyre Betydning en regelmæssig og sikker Brevbesørgelse maatte have for Handelsstanden [3]). Han paalagde derfor gjentagne Gange Kantsler Christian Friis til Kragerup at fremkomme med Forslag i saa Henseende, og Resultatet blev et den 22. Okt. 1623 dat. Forslag, helt igjennem skrevet med Kantslerens egen Haand, en Omstændighed, der er undgaaet Forf.'s Opmærksomhed, men dog synes mig

---

[1]) Kleventeldts Saml., Dok. til Fam. Brahe.

[2]) Breve til Kantsler Chr. Friis i Rigsarkivet.

[3]) I et Missive af 12. Febr. 1646 hedder det om Postvæsenet: efterdi det til Rigens Bedste og Trafikens Forbedring er anseet, burde det billigen uden Kronens Tillæg at fortsættes. Jydske Tegn. XI. 188.

værd at lægge Mærke til som en Antydning af, hvilken Vigtighed Kongen tillagde sin Plan. Forslaget maatte dog undergaa adskillige Ændringer, inden det vandt Kongens udelte Bifald, og først 24. Decbr. 1624 udkom den endelige „Forordning om Post-Budde“. Herved skabtes regelmæssige Postrouter over hele Landet, udførte ved gaaende Bude, der besørgede Breve for bestemte Taxter, samt en kjørende Route mellem Kjøbenhavn og Hamborg til Befordring saavel af Breve som af Pakker [1]). Bestyrelsen af Postvæsenet overdroges fire Kjøbmænd i Kjøbenhavn, valgte af Borgmestre og Raad blandt de fire Handelskompagniers Interessenter.

Uagtet Forordningen Intet indeholder derom, maatte dog snart saavel Kjøbstæderne som Handelskompagnierne bidrage med et vist aarligt Beløb til Postbudenes Underholdning — om hvis Udredelse der fra 1626 findes adskillige kongelige Ordrer —, hvortil Kongen selv føjede et betydeligt Bidrag [2]). At det lige fra Begyndelsen har været Hensigten at paalægge denne Skat, som Forf. S. 32 antager, er muligt; dog har i hvert Fald Kongens Tilskud ikke været beregnet tidligere end fra 1. Maj 1625, og kom Kjøbstædernes Bidrag langsomt ind, gik det ogsaa kun smaat med Udbetalingen af Kongens eget Bidrag, som det fremgaar af en Opgjørelse fra 1639, da Postvæsenet endnu af den Sum, Kongen havde lovet at udrede, for Tiaaret 1625—35 havde til Gode henimod 1700 Daler, hvilke i November 1639 bleve Budene udbetalte [3]).

[1]) Forf. anfører (S. 203), at Hamborger-Posten i en senere Periode ankom om Natten til Kjøbenhavn, naar Portene vare lukkede, hvorfor Postsækkene skulle være blevne hejsede over Volden ind i Staden; dette bekræftes af Brock, Hist. Efterr. om Rosenborg II. 62. Jeg skylder Dr. Brock denne Henvisning.

[2]) Naar Forf. S. 33 anfører, at de fyenske Kjøbstæders Bidrag skulde sendes til Borgmesteren i Odense for af ham at sendes videre til Postforvalterne i Kjøbenhavn, da maa hertil bemærkes, at 8. Maj 1627 fik Odense Magistrat Ordre til at sende Pengene til Lensmanden paa Koldinghus, eftersom de anvendtes til de jydske Budes Løn.

[3]) Sjæll. Tegnelser XXVI. 509. Indlæg fra alle Lande 1639.

Forf. omtaler S. 28 f. de Kjøbmænd, der som Postforvaltere ledede Postvæsenets Drift fra 1625 til 1653, og senere (S. 40 ff.) Kjøbenhavns Postmestre i denne Periode; hvad de første angaar, tror jeg, at Forf. har medtaget, hvad der med Billighed kan forlanges [1]), men med Hensyn til Postmestrene har han taget sig det lettere, idet han kun har nævnt to (Iver Jacobsen fra 1634 og Gerhard van Oesede) og er uvidende om, hvem der før disse har beklædt Postmesterembedet, skjønt han vilde have kunnet finde de ældre Postmestres Navne i et let overkommeligt Kildeskrift [2]). Den første Postmester var vistnok Peder Kolding [3]), der 12. Maj 1633 omtales som død; formodentlig har hans Embede strax efter hans Afgang været overdraget Niels Frandsen, hvis Bestalling dog først er udfærdiget 22. Oktober s. A. [4]). Niels Frandsen var imidlertid kun noget over et Aar i Embedet; 17. Decbr. 1634 blev han aftakket, og i Novbr. havde Iver Jacobsen faaet Bestalling som Postmester [5]).

De Vanskeligheder ved Postvæsenets Ordning, som Kantsler Chr. Friis havde forudseet, viste sig i fuldt Maal, og Regelmæssigheden i Postgangen har næppe været saa stor som ønskelig. Især voldte Overførselen over Store Bælt Regeringen jævnlig Bryderier; i et Brev af 19. Jan. 1643 udtaler Kongen, at han har erfaret, at Smakke- og Færgemændene i Korsør ere meget modtvillige til at overføre Kongens Folk og Postbude, og beordrer en Person ved Navn Mikkel Bøsseskytter, der har været meget „fortræden“, alvorligen straffet [6]). Fra det følgende Aar anfører Forf. (S. 50 f.) en skarp kongelig Befaling om nogle korsørske Færgemænds Afstraffelse, og 25. Novbr. 1645 var det nødvendigt at paalægge Lensmændene

---

[1]) Om Johan Ettersen kunde dog passende været henvist til Christian IV.s Breve ved Bricka og Fridericia 1641—44 S. 43 f.

[2]) Grundtvig, Medd. fra Rentekammerarchivet 1872 S. 206 f.

[3]) Han forekommer som saadan alt i Rentemester-Regnsk. 1626—27.

[4]) Sjæll. Registre 19. 177.

[5]) Bestallingen, som er meddelt blandt „Aktstykker“, haves tidligere trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium III. 137.

[6]) Sjæll. Tegnelser XXVIII. 58.

i Korsør og Nyborg at tilholde Smakke- og Færgemændene uden Ophold eller Undskyldning at fremføre Posterne, der stadig gave Færgefolkene Skylden, naar de ikke tilendebragte deres Rejser saa tidlig, som de burde[1]). Synderlig synes Paamindelserne ikke at have frugtet; i 1650 og 1651 maatte det atter indskærpes Færgemændene ikke at opholde Budene utilbørlig eller afkræve dem ubillig Fragt „dennem ikke til ringe Skade og Ophold og udiblandt Fremmede ej til ringe Eftertale“ [2]).

Tilkommer nu Æren for det danske Postvæsens Oprettelse Christian IV, under hvis Regering derefter ingen betydeligere Forandringer foretoges med Hensyn til det en Gang i Værk satte, saa blev det hans Søn og Efterfølger forbeholdt videre at udvikle det Givne, da han 1653 udnævnte Paul Klingenberg til Generalpostmester i Kongeriget Danmark samt Slesvig og Holsten. Klingenbergs Navn har altid været nævnt som knyttet til det danske Postvæsen, men synderlig Besked om ham har man egentlig ikke vidst, før Rigsarkivar Birkeland i sin Afhandling om det norske Postvæsen (trykt i de A. F. Krieger tilegnede Smaaskrifter 1887) offentliggjorde nogle Uddrag af Klingenbergs egne Meddelelser om sit Levned; paa dette solide Grundlag og forøvrigt med Benyttelse af for største Delen hidtil ukjendt Materiale giver Forf. i det Afsnit, der har til Overskrift „Postvæsenet under Poul Klingenberg 1653—1685“, en Levnedstegning af denne navnkundige Mand[3]). Hans Opfattelse af Klingenberg som en udmærket duelig og energisk Mand, der vel ikke altid tog det nøje med sine Midler, naar blot han naaede sit Maal, maa man sikkert erkjende for rigtig. Da imidlertid Et og Andet er undgaaet Forf.s Opmærksomhed, skal jeg benytte Lejligheden til at gjøre nogle enkelte Tilføjelser til det Foreliggende.

Naar det S. 65 efter Klingenbergs egne Optegnelser hedder,

---

[1]) Fyenske Tegnelser V. 357.

[2]) Fyenske Tegnelser VII. 57. Sjæll. Tegnelser XXXII. 54.

[3]) Det synes rimeligst at stave Klingenbergs Fornavn Paul, da han altid selv skriver sig saaledes.

at han omtr. 1636 blev Albert Baltzer Berns' Kompagnon, da har vistnok Kl. selv her taget Munden for fuld; thi endnu i et Brev fra 1645 til Sekretær Otte Krag kalder Berns ham „min Tjener Paul Klingberg", en Betegnelse, han næppe vilde anvende paa sin Kompagnon[1]).

I Aaret 1653 blev Kl. Generalpostmester og 1654 Admiralitetsraad; uagtet der saaledes var nok for ham at tage vare hjemme, har han dog af og til kunnet opholde sig i Hamborg i længere Tid, saaledes 1654, da han holdt Bryllup med Berns' Datter (S. 66), og 1655, da det ved Kongebrev af 27. Febr. tillades ham at forblive der indtil i Maj[2]).

Den 28. Januar 1665 fik Kl. Befaling til snarest at hidkomme til Kjøbenhavn, hvorfra siges ikke, da Kongen havde Brug for ham, og 14. Februar s. A. fik han Ordre til at paaskynde sin Hidrejse[3]). Hvad der har foranlediget disse Ordrer, sees ikke; formodentlig ønskede Kongen hans Tjeneste i diplomatisk Hverv, i hvilke han jævnlig anvendtes; endnu samme Aar sendes han til Nederlandene for at afslutte Alliancetraktat[4]). Der synes i det Hele taget ingen Grændser at have været for, hvad Kl. kunde anvendes til; saaledes var han 1673 tilligemed Johan Christopher v. Körbitz Kommissarius i en Sag, som Dr. Simon Paulli og hans Søn Daniel Paulli havde

---

1) Brevet i Rigsarkivet.

2) Sjæll. Tegnelser XXXIII. 229. Det synes næsten, som om Kl. i disse Aar har opholdt sig mere i Hamborg end i Kjøbenhavn; fra Hamborg ere saaledes to Breve fra ham til Erik Krag daterede 7. Sept. 1655 og 30. Aug. 1656 (Sjæll. Indlæg). I Ligtalen over Albert Gyldensparres Hustru, Anna Margrethe Iserberg, der var en Datter af Handelsmanden Herman Iserberg i Kjøbenhavn og Klingenbergs Søster Elsebe, siges, at efter hendes Forældres Død tog Kl. hende til sig i Hamborg i hendes ottende Aar (hun var født 15. Juni 1650), hvor hun blev til 1670, da hun „med bemeldte hendes kjære Morbroder, som for hende al sin Tid bar al faderlig Omsorg, her til Kjøbenhavn igjen er ankommen" (Michel Henrichsøns Ligprædikener IV. 460 f.).

3) Inländ. Registratur.

4) Koncept til hans Kreditiv af 22. Sept. 1665 i Rigsarkivet, Aflev. fra Justitsmin., Skab 9, Pakke 347.

med Bogtrykker Joachim Moltkes Enke om en Sum Penge[1]), og s. A. fik Dr. Willom Worm Befaling til at udlevere Kl. Raritetskammerets største og bedste Tubus til Grotfyrsten af Moskow[2]). After 1675 sendtes Kl. som Gesandt til Haag (S. 70) med Rejsepas af 14. Januar[3]). At han som mistænkt for paa denne Sendelse at have overskredet sin Fuldmagt nær var kommen i Fortræd ved Griffenfelds Fald 1676, er rigtigt nok; men han slap med Skrækken og blev ikke arresteret, som Forf. antager[4]) (S. 70). Enkelte Omstændigheder lade formode, at Kl. har staaet Griffenfeld nær og haft Indflydelse hos denne Statsmand; saaledes anmoder Kjeld Krag til Trudsholm i et Brev af 17. Januar 1671 Kl. om hos Griffenfeld at lægge et godt Ord ind for Informatoren paa Trudsholm, saa at han kunde komme i Betragtning ved Besættelsen af Skelund-Visborg Præstekald; og Anmodningen frugtede, thi 23. Januar fik Kjeld Krags Børns Præceptor Kaldet[5]).

I det mindste to Gange efter Griffenfelds Fald betroede Kongen Kl. diplomatiske Hverv; kort efter Katastrophen sendtes han som Gesandt til Bremen og Aaret efter til Hamborg[6]).

Klingenberg var vistnok en af sin Tids driftigste Finantsmænd; ved sit Ægteskab fik han Formue, og ved de mangfoldige Foretagender, han indlod sig paa, tjente han sikkert betydeligt. Allerede 1653 havde han laant Kongen 10000 Rdl. til Flaadens Udrustning[7]); men snart skulde Omstændighederne tvinge Regeringen til efter en større Maalestok at skaffe sig Penge hos Mænd som Kl. Den ulykkelige Krig med Sverige, der hærgede Danmark ikke mange Aar, efterat Kl. var traadt

---

1) Sjæll. Tegnelser XL. 534.
2) Sjæll. Tegnelser XL. 465.
3) Rigsarkivet, Patenten.
4) Danske Samlinger 2. R. III. 28, 30.
5) Jydske Indlæg 1671.
6) Den første af disse Rejser varede fra 7. Maj 1676 til 2. Septbr. 1677, den anden fra 3. Okt. 1677 til 15. Maj 1678. Rigsarkivet, Afregninger P. 55, 9 b; i Pakken P. 56 findes Regnskaber over Udgifterne ved disse Gesandtskaber.
7) Rigsarkivet, Afregninger P. 62.

i Statens Tjeneste, blev for ham som for adskillige Andre, en Kilde til Rigdom, idet de laante Regeringen Penge til høje Renter og gjorde sig rigelig betalte ved Leverancer til Hær og Flaade. I Forbindelse med Henrik Müller samt Gabriel og Selio Marselis sluttede Kl. Kontrakt med Regeringen om en Leverance til Beløb af omtrent 165000 Rdl., og skjønt Priserne paa de Varer, de efter Kontrakten skulde levere, vare ansatte lovlig høje, lykkedes det dog ikke Regeringens Kommissærer uagtet lang Tingen at faa Leverancen billigere. Under Forhandlingerne maatte Kommissærerne, Christen Skeel, Otte Krag og Peder Reedtz, endog være Vidner til et heftigt Skjænderi mellem Henrik Müller og Kl., der var bange for ikke at faa nok af Udbyttet, og kun med Besvær lykkedes det at skille dem ad[1]).

Kl. var efterhaanden bleven en rig Mand og Ejer af adskillige Herregaarde rundt om i Landet[2]), — og dog døde han 1690 som en forarmet Mand paa sin Søns Gaard Højris, efter at en Mængde uheldige Omstændigheder, indviklede Pengetransactioner, Pantsætninger og Processer havde skilt ham af med hans Rigdomme. At han i sine Velmagtsdage lod sig nobilitere (1669), er næsten en Selvfølge; senere (16. Novbr. 1671) blev han Etatsraad[3]) og, efterat han havde afstaaet Generalpostmesterembedet, virkelig Etatsraad 6. Maj 1684[4]).

Med sin Hustru Elisabeth Berns, der døde 1663[5]), havde Klingenberg flere Børn, af hvilke to døde som smaa, medens hans Søn Paul overlevede ham og fortsatte Slægten.

Ved Siden af sin Skildring af Klingenbergs Levned giver

---

[1]) Sjæll. Registre 24. 95. Sjæll. Indlæg 1657.

[2]) Den originale Kjøbekontrakt om Aalstrup paa Laaland findes i Fyenske og Smaal. Indlæg 1669.

[3]) Sjæll. Registre 28. 553.

[4]) Sjæll. Registre 33. 593.

[5]) Brev fra Kl., dat. Hamborg 28. Aug. 1663, til Erik Krag om at udvirke Tilladelse til, at hans nu afdøde Hustru med to i St. Petri Kirke begravne Børn maatte overføres til det Bernsske Familiegravsted i Wandsbeck (Sjæll. Indlæg 1663). Tilladelsen meddeltes 1. Sept. s. A. (Sjæll. Tegnelser XXXVI. 580).

Forf. en Fremstilling af hans 32aarige Virksomhed som dansk Generalpostmester, og viser deri, hvilket betydeligt Opsving Postvæsenet tog under hans Ledelse, hvis første Resultat var Forordningen af 30. Novbr. 1653 om Postbudene over Danmark og Norge, der betegner et meget væsentligt Fremskridt i Retning af Hurtighed og Hyppighed af Postbesørgelsen og vistnok snart blev paaskjønnet af Publikum; „den flyvende Post" kalder Marcus Rodsten Postbudet i et Brev af 17. Marts 1654[1]). En af Kl.s første Foranstaltninger var at drage Omsorg for Postbudenes paalidelige Overførsel mellem Korsør og Nyborg, og han lod i den Anledning fra Holland forskrive en Galioth til Overførsel af Post og Rejsende; allerede tidligere havde man i dette Stykke taget Hollænderne til Mønster; thi 26. Decbr. 1625 havde en Person, der kaldes Rubin af Holland, faaet Tilladelse til i Korsør at holde en Smakke, som udi Holland brugeligt er, til Rejsendes Befordring over Bæltet[2]). Saa stor var Kl.s Omhu for Vedligeholdelsen af denne vigtige Postroute, at han endog under Krigen med Sverige „underholdt" Postjagten, som Korsør Færgemænd udtrykke sig i en Supplik af Septbr. 1660[3]). Da Postvæsenet ved Kl.s Bestalling overdroges ham for en Aarrække, saaledes at han selv skulde afholde Udgifterne ved og nyde Indtægterne af dets Drift, er det da ogsaa naturligt, at han i sin egen Interesse, selv under vanskelige Forhold, søgte at vedligeholde den regelmæssige Trafik. Majestæternes og adskillige Embedsmænds Breve befordredes portofrit, mod at Kl. aarlig oppebar af Staten 1000 Tdr. Havre, hvilken Præstation dog, efter Tidens Skik, hyppig ikke ydedes i rette Tid[4]). Denne Portofrihed blev af Regeringen successive udvidet til at gjælde flere Embedsmænd;

---

1) Brev til Jacob Rodsten i Jydske Indlæg 1654.

2) Sjæll. Registre 18. 81. Den hollandske Oprindelse til disse Smakker kjendes ogsaa paa, at Postsmakken, saa længe den existerede, kaldtes med det hollandske Navn Börten.

3) Sjæll. Indlæg 1660.

4) Se f. Ex. Breve fra Kl. til Erik Krag i Sjæll. Indlæg 1655—56. Den 17. Novbr. 1655 fik Rentemesteren Ordre til at give Kl. Udvisning for 1000 Tdr. Havre, som resterede ham for forleden Aar.

ogsaa i andre Tilfælde kunde Kl. komme til at give rigelig Ækvivalent for Havren, saaledes da det efter Indførelsen af Stempelpapirs-Skatten paabødes ham portofrit at befordre det trykte Papir over alt Riget[1]).

Forf. har, væsentlig paa Grundlag af Kancelli-Registranterne, sammenstillet en Oversigt over Posthusene og deres Bestyrere i Danmark og Hertugdømmerne. Det tilkom Klingenberg at udnævne Postmestre, og efter 1668 finder man ofte, hedder det, S. 79, at de af Kl. udstedte Bestallinger have erholdt kongelig Konfirmation; dette har dog sikkert været Praxis ogsaa før 1668, selv om Konfirmationerne ikke ere indførte i Kancelliets Brevbøger; der haves saaledes en Memorial af 17. Aug. 1653, hvori Kl. indberetter, at han har forordnet Otto van Oesede til Postmester i Odense, og udbeder sig kongelig Konfirmation paa denne Udnævnelse[2]). Hans Bestalling blev udfærdiget to Dage efter (S. 86), og s. D. udgik Missive til Lensmanden i Odense om, at Postmesteren skulde være forskaanet for Indkvartering og anden borgerlig Tynge[3]). Ikke desto mindre klagede han senere gjentagne Gange paa det ynkeligste over, at man havde plaget ham langt over hans Evne med allehaande Paalæg, hvorved han næsten var bleven ruineret[4]). Fra 1653 til 1662 var han tillige Tolder i Odense, men kom i dette Embede i en ikke ubetydelig Kassemangel; hans slette Omstændigheder benyttede hans Kreditorer sig af; „blandt andre var Peter Børting ikke den sidste“, siger han i en Supplik, og denne berygtede Person lod tage Ejendoms Dom paa Oesedes Gaard i Odense[5]). Trods hans økonomiske Misere lod Klingenberg dog Oesede bestyre Postkontoiret i Odense til hans Død 20. Marts 1674[6]). Hans Eftermand,

---

[1]) Sjæll. Tegnelser XXXV. 968, 8. Okt. 1660.
[2]) Fyenske Indlæg 1653.
[3]) Fyenske Tegnelser VII. 155.
[4]) Fyenske og smaalandske Indlæg 1664.
[5]) Anf. St. 1665. Rentekammerresol. af 28. Marts 1672.
[6]) Oesede og hans Hustru Anna Catharina Proschewisch, med hvem han 3. Aug. 1663 havde Bryllup, døde paa samme Dag af Sprinkelsvaghed (Bircherods haandskrevne Dagb.).

Søren Bolt, klagede 1679 over sine ringe Indkomster og fik derfor Tilladelse til, ligesom Postmestrene i Assens og Nyborg, at holde et forsvarligt Værtshus samt tvende dygtige Postvogne med Tilbehør til Rejsendes Befordring, mod aarlig at svare Byen 20 Rdlr.[1]). Om enkelte af de andre i Fortegnelsen opførte Postmestre kan ogsaa tilføjes en og anden Bemærkning. Carsten Wulff, „Postmeister und Gastgeber in Nieburg", var ansat dér 18. Maj 1653[2]). Denne Mand beklagede sig ogsaa over, at Magistraten ikke vilde respektere hans Skattefrihed, men med Urette, mente Lensmanden Mogens Kaas, da Ingen havde vissere Næring end han, „og endog spiser lidet for Pengene, hvem hos hannem logerer", tilføjer han nok saa spydigt[3]). Den Mand, der 1660 ansattes som Postmester i Helsingør, hed David Melving eller Melvin, ikke Melming[4]); 1. Febr. 1666 fik hans Hustru Brev paa Postmesters Bestilling efter ham, hvis hun overlevede ham[5]); han døde sandsynligvis 1671[6]). I Aaret 1680 fik Nakskov sin Postmester, for at Postgangen over Laaland kunde faa større Fart, hvilket der visseligen nok kunde trænges til; thi Aaret iforvejen havde Cornelius Lerche konstateret, at et Brev med Posten havde været 10 Dage under Vejs fra Nakskov til Nielstrup[7]). At Postmesteriet, ligesom Præstekald, konserveredes for Enkerne, var vist ret almindeligt; Forf. anfører (S. 81) nogle Exempler paa dette Forhold; som ovfr. omtalt, var det ogsaa Tilfældet i Helsingør, og da Postmesteren i Haderslev, Gottfried Schumacher, var død, blev Arent Bruhn, der tillige var Tolder i Staden, hans Efterfølger saavel i Postmesterbestillingen som i

[1]) Fyenske og smaalandske Indlæg 1679.
[2]) Under nævnte Datum fik han nemlig Frihedsbrev for Skatter; jvfr. hans Ansøgning i Fyenske og smaalandske Indlæg 1669.
[3]) Fyenske og smaalandske Indlæg 1655—56.
[4]) Jvfr. f. Ex. Beckers Saml. til Frederik III.s Hist. II. 303. Hans og Hustrus Testamente i Sjæll. Reg. 25. 452.
[5]) Koncept i Rigsarkivet, Danske Saml.
[6]) Tilladelse af 12. April 1671 til, at hans Lig maa flyttes fra Kjøbenhavn til Helsingør (Sjæll. Registre 28. 435).
[7]) Brev fra Lerche i Fyenske og smaalandske Indlæg 1679.

Ægteskabet[1]). Om Postmester Friderich Clüwer i Slesvig bør tilføjes, at han ved sin Udnævnelse som saadan var Ridefoged ved det slesvigske Domkapitels Gods, hvilket Embede han bibeholdt[2]). Postmesteren i Itzeho, B. A. Jäger, havde adskillige Embeder, idet han var Told- og Licent-Inspektor samt Stempelpapirsforvalter; at en saadan Mand ikke kunde finde sig i, at andre Personer ved offentlige Sammenkomster trængte sig frem foran ham, var tilgiveligt; paa hans Andragende om Fastsættelsen af hans Plads i Selskabet i Itzeho, resolveredes da under 4. Febr. 1673, at han skulde nyde Præcedens for Raadsherrerne og Kapellanerne saavel i Stæderne som paa Landet[3]).

Den allerede inden Klingenbergs Overtagelse af Postvæsenet indførte Foranstaltning, at Bøndergaarde udlagdes til Befordring pr. Vogn af Postbudene, fik en stor Udstrækning under hans Styrelse. Forf. anfører ved Omtalen heraf (S. 93), at de jydske Postbønder 1655 klagede over ikke at kunne overkomme Arbejdet, hvorfor et Kongebrev af 1656 fastsatte, at Bønderne skulde skiftes til at udføre Befordringen saaledes, at hver kun præsterede den i ti Aar ad Gangen. I Kancelliprotokollen staar ganske vist ti Aar, men Forf.s Formodning om, at der bør læses to Aar, er rigtig, hvilket fremgaar af Indlæggene til Anordningen, flere meget klagende Supplikker fra Bønder i Skanderborg og Riberhus Len, der ere fremsendte med vedkommende Lensmænds Anbefalinger[4]).

Krigen med Sverige nødvendiggjorde særlige Forholdsregler med Hensyn til Vedligeholdelsen af Postforbindelsen mellem

---

[1]) Klingenbergs Bestalling for ham er af 19. Marts 1677; 14. April s. A. fik han Tilladelse til at vies i Huset til Schumachers Enke, Salome (Inländ. Registratur).

[2]) Rigsarkivet, Patenten.

[3]) Anf. St. — Om Postmester i Kjøbenhavn Rasmus Andersen kan anføres, at hans Enke, Magdalene Klauman, giftede sig med den noksom bekjendte Forfatter af Kjøge Huskors, Johan Brunsmand (Sjæll. Registr. 29. 554. Personalhist. Tidsskr. I. 206. Wad, Rektorerne paa Herlufsholm S. 186).

[4]) Jydske Indlæg 1655—56.

Kjøbenhavn og Udlandet; af den kejserlige Gesandt, Baron Goes' Breve (trykte i Histor. Tidsskr. 5. R. III) erfarer Forf., at denne Postforbindelse 1659—60 vedligeholdtes ad Søvejen, og det samme har været Tilfældet i de tidligere Krigsaar; saaledes have vi et under 1. Septbr. 1657 udfærdiget kgl. Pas for Postbudet Ewert Wiemeyer for de Tilfælde, da han maatte lægge sin Vej over Fehmern eller gjøre Overfarten fra Rødby til Lübeck[1]); paa dette Tidspunkt havde jo Carl Gustav allerede besat Holsten og Slesvig. Men Standsninger og Forhalinger have naturligvis de extraordinære Forhold bevirket; naar selv et saa vigtigt Brev som en Skrivelse, Kongen afsendte, rimeligvis med særligt Bud, fra Antvorskov den 5. Novbr. 1657 til Rigens Raad i Kjøbenhavn, først kom Raadet i Hænde den 8. sildig om Aftenen, kan man slutte sig til, hvor besværlig og uregelmæssig den egentlige Postgang maa have været[2]).

Bogens fjerde Afsnit handler om Postvæsenet i Familien Gyldenløves Besiddelse 1685—1711, efterat Klingenberg som Følge af sit indviklede Pengemellemværende med Staten havde afstaaet det til Kongen og denne derefter havde anvendt det til Forsørgelse for sin naturlige Søn. At denne, der kun var 11 Aar gammel, ikke kunde lede Postvæsenets Administration, siger sig selv, og den blev derfor lagt i Hænderne paa Direktører, blandt hvilke nævnes flere af Tidens mere bekjendte Mænd. Efter Gyldenløves tidlige Død var hans Enke, Fru Dorothea Krag, som efter Overenskomst med Regeringen beholdt Postvæsenet indtil 1711, den ledende Aand i dets Styrelse. Dette Afsnit er ikke det mindst interessante i Bogen; Kilderne have her flydt rigeligere, og Perioden er præget af betydelige Fremskridt (Forordningen af 1694), om end adskillige Ulemper klæbede ved den private Styrelse, f. Ex. Fru Dorothea Krags hensynsløse Fremfærd for at værne om Postvæsenets Eneret, der var yderligere indskærpet ved den nævnte Forordning. At Strenghed iøvrigt nok kunde være paa sin Plads i dette Punkt, maa indrømmes, naar man erfarer, at

---

[1]) Rigsarkivet, Patenten.

[2]) Memorial fra Rigens Raad af 9. Novbr. 1657 (Sjæll. Indlæg 1657).

Greverne Ahlefeldt paa Langeland i Aarevis underholdt en privat 2 Gange ugentlig Postgang fra Langeland til Nyborg „under Prætext, at den ordinære Post ikkun gaar een Gang om Ugen", indtil Regeringen 1723 satte en Stopper for denne Trafik [1]).

Ogsaa for den Gyldenløveske Periodes Vedkommende meddeler Forf. en Liste over Postmestrene [2]).

Den røde Mundering for Postilloner oplyses at have været i Brug 1708; formodentlig har den alt tidligere været reglementeret. Postvæsenets gamle Emblem, Posthornet, har vistnok i Danmark altid været benyttet af Posterne; det ældste Bevis for dets Anvendelse giver Bircherod i sine haandskrevne Dagbøger, hvor han under 21. Juni 1660 antegner: Alligevel jeg endnu Intet skjøttede om at vide, hvad Nyt anden Steds fra Posten førte med sig (hvilket er forklarligt, da B. dengang knap var halvtredie Aar gammel), saa kjendte jeg dog meget vel hans Lyd, naar han ved sin Ankomst og Fremfart igjennem Gaden blæste i sit Posthorn.

I Skriftets sidste Afdeling skjænker Forf. den svenske Postgang gjennem Danmark udførlig Omtale. Sverige havde længe fremført en agende Post gjennem Danmark, men ønskede stadig at faa denne forandret til en ridende Post, hvilket først 1689 lykkedes, efterat Sagen gjentagne Gange havde været forhandlet ad diplomatisk Vej, saaledes 1677 og 1688, fra hvilket sidste Aar haves en ret interessant Indberetning til Kongen fra Gehejmeraad Mikkel Vibe om hans skarpe Ordskifte med den svenske Envoyé om denne Sag; fra svensk

---

[1]) Fyenske og smaalandske Tegnelser XIV. 447, 29. Okt. 1723.

[2]) Blandt disse savnes Hans Lund i Kolding (Rentekammerresol. 16. Novbr. 1695). S. 168 anføres 28. Jan. 1701 som Datum for den kgl. Konfirmation paa Gyldenløves Exspektancebrev for Johan Venninghausen som Postmester i Haderslev; dette er ukorrekt; Gyldenløves Brev er af nævnte Datum, medens den kgl. Konfirm. er af 24. Okt. 1704. Som Postmester i Korsør nævner Forf. Andreas Rasch; hans Formand var Rasmus Jacobsen, der døde 1700, og hvis Enke, Martha Schnabel, ogsaa blev Raschs Hustru (Korsør Kirkebog).

Side paastodes, at Postvæsenet var privatum quid og ej publicum, medens Vibe hævdede, at jus postarum var et Regale, og at Posternes Indrettelse og Forandring i en anden Herres Lande dependerede ab autoritate publica og alene af den Souveræns Disposition og Tilladelse, som slig Regale og Rettighed kompeterede[1]). —

Postkontrollør Olsens Bog, der i det Hele er ret velskreven, om end Sætningsbygningen af og til har et noget merkantilt Tilsnit, er et glædeligt Vidnesbyrd om, at historisk Indsigt og Interesse kan findes udenfor Fagmændenes Kreds. Helt er det dog ikke lykkedes ham at undgaa den Slags Pletter, som let falde Andre i Øjnene. Saaledes er den Form, hvori han gjengiver Navne, undertiden noget besynderlig; S. 30 skriver han Gerszdorff, S. 47 Gerzdorff, medens Navnet bør skrives Gersdorff; S. 28 o. fl. St. staver han Johan Braems Familienavn Bram; S. 67 har han Simon Pauli i Stedet for Paulli[2]); det ser heller ikke godt ud at bruge de gammeldags tydske Former Waszmüthen (S. 82, 88) og Clüvern (S. 88) for Waszmuth og Clüver. Lige saa lidt er der Grund til (S. 7) at skrive Recesz for Reces. Af værre Beskaffenhed er Omtalen (S. 126) af Albert Gyldensparre, som „Oversekretær, Præces [sic], Konferensraad og Skovbynacht“; Oversekretær — der menes vel i et af Kancellierne — har han ingensinde været, og Præses kan man ikke være uden Angivelse af, hvori man er Præses; Gyldensparre var Præsident i Under-Admiralitetsretten, men Schoutbynacht (Kontre-Admiral) blev han lige saa lidt, som nu om Stunder en Kandidat, der er Fuldmægtig i Marineministeriet, kan avancere til Kommandør eller

---

[1]) Rigsarkivet, Danske Kongers Hist. Nr. 148, 175, 243.

[2]) Paa en Fejllæsning beror det vistnok, naar han S. 48 kalder Berent Vaget Paget. Personens originale Underskrift findes flere Steder i Rigsarkivet. — Naar Forf. (S. 84 f.) lader Kong Frederik III anbefale „en Nicolaum Schmidt“ til et Postmesterembede, er der vel ingen Tvivl om, at den lærde Konge selv har givet sin Protegé en latinsk Accusativ, men i Nutidens Stil er det overflødigt paa den Maade at angive Nicolaus Schmidt som Objekt.

Admiral. I sin Omtale af Gyldenløves Enke, Fru Dorothea Krag, kalder Forf. hende stadig Fru Krag; dette er næppe historisk — hun maa enten hedde Fru Dorothea Krag eller Grevinde Gyldenløve. Albert Baltzer Berns' Hustru vilde heller ikke Nogen titulere Fru Berns (S. 65 f.) paa en Tid, da Fruenavnet kun tilkom Adelsmænds Hustruer.

Men uagtet nu Et og Andet kan indvendes mod Bogen — der ogsaa har den Skavank ikke at være forsynet med Register —, maa den dog kaldes et meget tilfredsstillende Debut-Arbejde, efter hvilket Forf. forhaabentlig vil føle sig opfordret til yderligere Indtrængen i Postvæsenets Historie, og da især efter 1711, hvortil de bedste Ønsker medgives ham.

Bogen er ledsaget af, man kan næppe sige prydet med, et Portræt af Klingenberg, der, uagtet den tarvelige Gjengivelse, ikke savner Interesse.

G. L. Wad.

A. D. Jørgensen: Johannes Evald. Kjøbenhavn (Gyldendalske Boghandel) 1888. (263 SS.)

Et nyt biografisk Arbejde af vor flittige og frugtbare Rigsarkivar vil altid paa Forhaand kunne gjøre Regning paa stor Opmærksomhed hos alle Litteraturens Dyrkere. Man er sikker paa at faae meddelt meget nyt Stof og finde dette benyttet med historisk Kunst i en tiltrækkende og underholdende Form. Dette har yderligere stadfæstet sig ved nærværende Arbejde. Her er et taknemligt og rigt Materiale at bearbejde, idet den fremragende Digter tilfulde besidder sine Landsmænds Kjærlighed og udelte Sympathi. Det har heller ikke manglet paa Forarbejder. At give et Livsbillede af Evald er forsøgt flere Gange tidligere. Evald døde 17. Marts 1781, kun 37 Aar gammel. Allerede i Avgust Maaned samme Aar indrykkede under Mærket F. M. Sjællands senere Biskop, Dr. Fr. Münter, der paa den Tid endnu ikke var fyldt 20 Aar, i Tidsskriftet „Deutsches Museum“ en Skildring af den Af-

døde, der „for sit Geni, sine Skrifter, sit Hjerte og sin Skjæbne vist fortjente, at hans Navn ogsaa blev nævnet udenfor hans Fædreland“. Münters Skildring aftryktes i dansk Oversættelse i Juniheftet 1782 af Maanedsskriftet „Dansk Museum“ og støttede sig til et meget nøje personligt Bekjendtskab, ligesom Efterretningerne alle vare samlede af Digterens egen Mund, hans eget Haandskrift og hans Venners Beretninger, som havde kjendt ham længe og daglig været om ham. Mindeskriftet er affattet med dyb Veneration for den Afdøde af den unge, begejstrede Digterven. — Senere leverede Rahbek og Øhlenschlæger deres Bidrag til Karakteristik af Digteren og hans Værker. Med hvilken Kjærlighed den Sidste omfattede Evald er bekjendt gjennem hans Forelæsninger og gjennem hans forskjellige Digte:

Ak, der var Een! Skjønt fortæret af Smerte
Skjænkte ham Gud en udødelig Flamme
Og for Naturen det aabneste Hjerte;
Han kunde tolke, hvad Andre kun stamme.
Rungsted! Din lange og frugtbare Fure
Grønnes, som forhen, og spirer, og pranger,
Mens ved de gamle og gothiske Mure
Gravmuldet længst har omfavnet din Sanger.

Hellige Evald! i Danemarks Skove
Føler min Sjæl, at forklaret Du svæver.
Bølgende over den krusede Vove,
Luttret din Aand gjennem Roserne bæver.
Lad den opgløde de frostige Strenge,
Gyd i mit Bryst dine hellige Luer,
Da skal mit Hjerte i Harpen sig trænge,
Da skal jeg tolke, hvad nu kun jeg skuer.

(Slutningen af Digtet „den frembrydende Vaar“ 1803; jvfr. „Evalds Grav“ 1811: „Thi fra jeg kunde løfte Bog i Haand, var jeg fortrolig med Din Digteraand“.) Da Molbech 1830 skildrede Evald i sin „Dansk poetisk Anthologi“, gav dette i det følgende Aar Anledning til en yderligere udarbejdet Monografi af ham over Digteren: „Johannes Evalds Levnet, med Bidrag til hans Digterværkers Historie og Charakteristik“

(Kbh. 1831. XVI + 248 S.). Hertil benyttede Molbech ogsaa en Del af Digterens efterladte Haandskrifter, som fra Evalds Ven, Stiftsprovst Bast († 1803) vare gaaede i Arv til dennes Slægtning, den i Aaret 1850 som Geheimekonferentsraad afdøde N. A. Holten. Disse Manuskripter findes nu i det store kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn (Ny kgl. Samling. Fol. Nr. 489[e]) og have været en meget vigtig Kilde for Digterens senere Biografer. Molbech havde dediceret sit Skrift til Evalds Ven og Velgjører, Geheimeraad Frederik Moltke († 1836 paa Vallø); det fremkaldte igjen dels ved Kritiker dels ved Artikler i Tidsskrifter adskillige nye Oplysninger om Evalds Livsforhold (af F. C. Olsen, T. Baden, K. F. Wiborg o. fl.). Men hele Biografien forrykkede den rette Opfattelse af Evalds Personlighed ved at fremstille ham som den store Martyr, den ulykkelige, sygelige og lidende Skikkelse, der paa alle Sider forfulgtes uforskyldt af Haardhed og Uretfærdighed og næsten stod som den Rene blandt lutter Urene. Atter og atter er denne Opfattelse gaaet igjen og har været toneangivende i den efterfølgende Tid; hos ingen maaske i saa høj Grad som hos N. M. Petersen i hans Litteraturhistorie. — M. Hammerichs „Evalds Levnet, mest efter hans egne Meddelelser“ (Kbh. 1860, 2. Udg. 1861, 160 S.) er et skjønt, formfuldt Arbejde, der skjænker en nydelsesrig Læsning som Indledning til Digterens Værker; men i biografisk Henseende har det kun lidet fremmet Kjendskabet til Evald. Det falder allerstærkest i Øjnene ved nu at sammenstille det med A. D. Jørgensens Skrift. Som Hovedkilde for enhver Biograf er og bliver dog den store Udgave af Digterens samtlige Skrifter, som forberededes af Brødrene Thaarup og besørgedes af Liebenberg med kritiske Anmærkninger; den udkom i Aarene 1850—55 i 8 Dele med Understøttelse af Samfundet for den danske Litteraturs Fremme.

Det er et meget omfangsrigt Arbejdsstof, som her er blevet gjennempløjet, og som har krævet stor historisk Indsigt og Kunst for at kunne afvindes det gode Udbytte, der nu foreligger. Kirkebøger, Skattelister, Mandtal, Regnskaber og allehaande utrykte Arkivalier have maattet give deres Bidrag;

og der er ikke det Forhold i Digterens Liv og Omgivelser, som ikke har faaet en ny og fyldigere Belysning ved nærværende Skrift. Har Forfatteren saaledes været i Stand til at rette og fuldstændiggjøre sine Forgængeres Arbejder i meget betydelig Grad, vil det blive vanskeligt for Efterfølgerne at føje Nyt til det nu givne Digterbillede. Hvad der vanskeliggjør Arbejdet for Biografen, er Digterens Selvmeddelelser, som ofte komme i Strid med den historiske Virkelighed. Den mægtige Indbildningskraft har sammenstillet Begivenheder og Forhold, som den kritiske Undersøgelse ikke kan forene; mere end ønskeligt er „Dichtung und Wahrheit“ parret sammên; hvad der tilfredsstiller Digteren at sammenstille, maa Historikeren — Sandheden tro — atter adskille og give anden Belysning. Men ogsaa i Henseende til den saaledes nødvendiggjorte Kritik staaer nærværende Forfatter betydeligt over sine Forgængere.

Til Forstaaelse af en Personlighed, hvad enten han er Kunstner, Videnskabsmand eller hvilken Stand han end tilhører, er det af Betydning at kjende det Hjem, hvorfra han er udgaaet, og den Stamme, hvorfra han er udsprungen. A. D. Jørgensen begynder derfor ogsaa med en omhyggelig Undersøgelse af Evalds Hjem og Herkomst og er allerede her i Stand til at meddele adskillige Enkeltheder, som vistnok for de Fleste have Nyhedens Interesse. Han fører Læseren til en vidtforgrenet nordslesvigsk Præstefamilie i 17. Aarh. Digterens Oldefader, Enevold Laurentsen, blev 1631 Præst i Bylderup og var rimeligvis en Ripenser. Iøvrigt turde det muligvis ogsaa fortjene at nævnes, at mellem 1614 og 1632 træffes en Præst „Johannes Evald“ i Kliplev mellem Aabenraa og Flensborg[1]), og blandt de Studerende i Rostock nævnes 1640 „Johannes Enwaldt Clipl. Holsatus“[2]). „Ewald“ betegner det Samme som Enevolds Søn. Naar Digteren selv paa en Ansøgning 1765 gjentagne Gange har skrevet sit Navn „Edwald“, er dette forklaret som maaske hidrørende

[1]) Kirkelig Statistik over Slesvig Stift II. 55.
[2]) Zeitschr. d. Gesellsch. für Schl.-Holst.-Lauenb. Gesch. XI. 369.

fra en enkelt snevrere Lokalitets — Kjøbenhavns? — Udtale af Navnet[1]). Enevold Laurentsens Søn Niels blev Præst i Nabosognet Høist; Svigersønnen, Gøde Laurentsen, Efterfølger i Bylderup; og dennes Søn, B. K. Gødesen, er atter den som Udgiver af „Flensborger Psalmebogen" 1717 bekjendte Præst i Varnæs. Til denne Slægt høre saaledes Præster, der ere blandt de første i Tidens nye kirkelige Bevægelse, forplantet hid fra Tyskland. Vor Evalds Fader var Søn af Præsten i Høist, Niels Ewald († 1733) og Mette Magdalene Prætorius. Det har undret Anmelderen, at Forf. slet ikke har nævnet Efterretningen om Høist-Præstens Enke, der snart efter sin Mands Død flyttede til Kjøbenhavn. Hun ikke blot holdt kirkelige Forsamlinger om Natten, ligesom Sønnen, men hun foregav endog at være inspireret eller have himmelske Aabenbaringer[2]). Dette aabner Indblik i Familieforhold, som ikke ere uden Betydning for Vaisenhuspræstens, Digterens Faders, Karakteristik. Naar det siges (S. 5) om Sidstnævnte, at han i sin Studietid kom til Jena og Halle og paavirkedes begge Steder stærkt af den pietistiske Retning, turde dette være tvivlsomt for Jenas Vedkommende. Det theologiske Lys i Jena paa hin Tid var den berømte, mangesidige Buddeus († 1729), som drog Skarer af Studerende did; men en Paavirkning i udpræget pietistisk Retning i denne Universitetsstad fandt næppe Sted. Forf. gaaer nærmere ind paa Skildringen af Vaisenhuspræstens Virken baade som Forfatter og som Præst og stiller sig gjennemgaaende meget velvilligt og rosende til ham; særligt kan han ikke give det Medhold, at han var en lærd Pedant og en Mand uden Sands for andet end sine Bøger og sine Embedsforretninger; dette siges aldeles at stride mod Samtidens Opfattelse. Anm. kan ikke indrømme dette. Hvad „den originale Stadskirurgus" Reiser (S. 62 har han faaet Navnet „Reitzer"; i Egennavnenes Bogstavering bruger Forf. oftere Vilkaarlighed) har udtalt om Tilstrømninger til hans Prædikener i Ridehuset efter Vaisen-

---

[1]) S. Birket Smith i Danske Samlinger IV. 182.
[2]) Saml. t. jysk Hist. og Topogr. II. 27. 57.

husets Brand synes hverken at kunne bevise noget for eller imod i denne Sag; men netop Præstens Aandsfælle, Nordmanden E. O. Schwartzkopf, der var Skolemester, Korrektør og Translatør ved Vaisenhuset, og som Forfatteren beraaber sig paa, siger jo udtrykkelig [1]) — hvad der ogsaa er anført S. 10 —: „udenfor hans Forretninger skulde man ej troe, at han forstod tre Ord“. Anm. maa derfor saavel heraf som af andre Kriterier tiltræde den Opfattelse, at Digterens Fader ved Siden af sin Dygtighed i Studerekamret og paa Prædikestolen har været en saare upraktisk Mand, der har afgivet en ynkelig Figur i hele det praktiske Liv; ligesom Anm. heller ikke kan finde tilstrækkelig Føje til at kalde den af N. M. Petersen meddelte Tradition om det sørgelige Forhold mellem Digterens Forældre for „i høj Grad vildledende“. Hvad Forf. anfører til Begrundelse heraf vil næppe bestaae for en nærmere Kritik. En Enkemand paa 43 Aar, der i en Række af Aar har tumlet sig i kirkelige Partikampe og ved sin Godtroenhed har været draget ind i en Overflødighed af uhyggeligt Kjævl, er næppe et jævnbyrdigt Parti for en letsindig 24 Aars Pige. Naar Fr. Münter 1781 skildrer Digterens Barndomshjem med de Ord: „Hans Fader, bekjendt ved sine theologiske Skrifter, var en meget redelig, men derhos efter hans Tiders Sæder meget streng Mand. Hypochondri og allehaande huslige Bekymringer gjorde, at han henbragte den meste Tid, han som Præst havde tilovers fra sit Embede, paa sit Studerekammer, og ikke gav sig synderlig af med sine Børns Opdragelse. Denne blev ganske overladt til hans Moders, en meget ung Kones Omsorg“ [2]) — faaer man et bestemt Indtryk af sørgelige huslige Forhold. Udarbejdelsen af det enorme Flidsværk „Den bibelske Concordants“ i Løbet af faa Aar (trykt 1748—49) og hans øvrige betydelige Forfattervirksomhed vidner allerede om, at megen Tid har ikke kunnet være skjænket Familien. Jeg erindrer for nogen Tid siden at have læst — Stedet husker jeg des-

[1]) Danske Saml. IV. 87.
[2]) Dansk Museum 1782. S. 682.

være ikke mere — om Diakonen i Tønder Joh. Lundius († 1686), at han for at faae Husfred flygtede ind i sit Studerekammer, og for at glemme sine huslige Sorger arbejdede med feberagtig Flid paa sit grundlærde, bekjendte Værk „die jüdischen Heiligthümer“. Havde han været lykkeligere i sit Ægteskab, hed det, havde Videnskaben næppe faaet saa stort Udbytte af hans lærde Studier. Jeg fristes til at tænke mig det samme om Vaisenhuspræsten Evald og sætter i hvert Tilfælde mere Lid til Münters Ord, end jeg med Forfatteren er tilbøjelig til at finde Troværdighed i et af Tidens Lejlighedsvers, der seer Forholdet mellem Ægtefællerne i rosenrødt Skjær. Nej, Evalds Barndomshjem har efter alle Solemærker været et meget ulykkeligt Hjem. Evald selv nævner det næsten aldrig, og dog maa han derfra have modtaget et uudsletteligt Præg. Blandt de Evaldske Manuskripter findes et Fragment „Hr. Pantakaks Historie“, et Stykke psykologisk Novelle. Rahbek trykte Fragmentet i „Minerva“ 1805, og det er optaget i Samtl. Skr., Samf. Udg., VI. 225 ff. I mørke og uhyggelige Billeder fremstilles Pantakaks Barndom og Ungdom. Barnet opvoxer mellem det modbydeligste, hyklerske Krapyl, og Barnets Moder danner Midtpunktet i al „Hellighedens“ Utugt. Da Drengen, 10 Aar gammel, begyndte at faae Forstand paa Daarligheden, han levede i, overvandtes „den moderlige Ømhed“, og hun sendte sit Barn bort fra sig til en Konrektor, lærd til Nødtørft og en stor Pedant o. s. v. Hvormeget eller hvorlidet der i denne sørgelige Skildring er laant fra Virkeligheden, fra Digterens egen personlige Erfaring, er umuligt at besvare. Men at Pantakoks Barndom vel nærmest skal være en Slags Parodi paa Evalds egen (S. 101), er meget sandsynligt. Digteren udtaler selv gjentagne Gange, at der var noget meget forfejlet i hans Opdragelse og Undervisning. Han nævner bl. a. sin vilde, vidtsvævende Fantasi og beklager højlig, at den ikke i Tide blev avet. I den Anledning fremsætter Forfatteren en for hans pædagogiske Syn ganske karakteristisk Opfattelse: „Hvad skal Forældre og Lærere gjøre andet overfor Barnelivets rige Fantasiliv end at lade det udfolde sig naturligt og drage Næring af

Eventyr og Historier? Og hvorledes kommer Digteren til den spidsborgerlige Fordring (!), at man burde have moraliseret for ham fra Barnsben i Stedet for at lade ham leve sit eget naturlige Liv?" — Blot endnu være det bragt i Erindring med Hensyn til Evalds Barndom, at da Faderen mærkede Døden nærme sig, traf han Foranstaltning til at sende Børnene bort fra Hjemmet: Sønnen Johannes blev paa selve Faderens Dødsdag midt i Vinterens Hjerte, Dagen før han fyldte 11 Aar, sendt fra Kjøbenhavn til Rektor Licht i Slesvig. Skulde det ikke være et yderligere Fingerpeg om den Mangel paa Tillid, Præsten nærede til sine Børns Moder?

Det vilde langt overskride den Plads, der tør ventes indrømmet en Anmeldelse, at følge Skildringen gjennem alle Enkeltheder. Men paa hvert Blad faaer man Vidnesbyrd om den Dygtighed, hvormed Forf. behersker Stoffet, og hvorledes han er i Stand til at sprede nyt Lys over det ofte tidligere Fortalte. Det gjælder Skoleaarene i Slesvig, Studenterlivet, Forholdet til Arense[1]) og hele den Hulegaardske Familie samt Digterens „martialske Levnedsløb" (rimeligvis allerede fra Maj 1769, jfr. Brevet til Boghandler Rothe S. 87). Rækkefølgen af Evalds Arbejder er fastsat langt bestemtere end tidligere, og i Vurderingen af disse afviger Forf. hyppigt i høj Grad fra sine Forgængere. Saaledes allerede ved et af de første: „Lykkens Tempel" fra Begyndelsen af 1764. I Modsætning til Øhlenschlægers forkastende Dom („det mang-

[1]) Scenen med Arense, der besøger Digteren i hans Sygdom og siger: „de forrige Tider ere forsvundne, Evald!" — samtl. Skr., Samf. Udg., VIII. 88 — er af de Fleste henlagt til Rungsted eller Søbækhus. A. D. Jørgensen erklærer dette for urigtigt og ansætter Begivenheden til Aaret 1773 under Opholdet hos Wiborgs i Vingaardsstræde i Kjøbenhavn. — Det kan tilføjes, at Alfr. Bramsen i sit nys udgivne Skrift „Genierne" (Kbh. 1889 S. 81 f.) kalder denne Episode et Foster af den hallucinerede Digter: „Er dette ikke en Hallucination? Alt tyder derpaa." Arenses Ord skal være en Reminiscens fra en Komedie, som endog nærmere kan angives. — Yderligere Omtale skjænkes Evald i anf. Skr. S. 111 f.

ler Idealitet og Realitet") opfatter A. D. Jørgensen det som „en Stilprøve", „en næppe tyveaarig Ynglings Forsøg paa at efterligne en allegorisk Satire", som Samtiden var fortrolig med og ikke tog for andet end den skulde være. „Adam og Evas" kølige Modtagelse af de skjønne Videnskabers Selskab fremkaldte Evalds Beslutning om at standse Produktiviteten i nogen Tid for at studere fremmede Mønstre. Men Kantaterne ved Frederik V's Død gjorde som bekjendt paa én Gang Johs. Evalds Navn bekjendt. Og naar derefter „Adam og Eva" blev udgivet i Trykken ved Udgangen af 1768, ere vi ved Evalds „største og som Helhed betragtet betydeligste Digtning". Ved denne Lejlighed bør fremhæves Forf.'s vistnok fuldstændig træffende Bemærkning: „Man opfatter ofte Forholdet saaledes, som om Evald havde været Gjenstand for sin Samtids stadige Miskjendelse, medens vi ganske anderledes vide at skjønne paa ham. Det Modsatte var snarere Tilfældet; han paaskjønnedes i høj Grad af Samtiden, lige fra sin første Fremtræden" (S. 77). Ligeledes er det glædeligt at see, at den til Danmark i Midten af forrige Aarhundrede indvandrede tyske Koloni, der talte Mænd som Cramer, Klopstock, Gerstenberg o. fl., bliver vurderet efter Fortjeneste og tillagt betydelig Indflydelse paa Aandslivets Fremme i vort Fædreland. Dette betegner et stort Fremskridt; thi hvor skjævt ere disse Mænd ikke tidligere blevne bedømte af de Fleste eller, for blot at nævne en Enkelt, f. Ex. af N. M. Petersen. Forf. giver denne Kreds det Vidnesbyrd: „Den bestod af en Række aandfulde Mænd, som havde fattet en uskrømtet Interesse og Kjærlighed for deres nye Fædreland og vare rede til at fremhjælpe alt, hvad der paa nogen Maade gav Haab om at kunne faae Betydning for en national Udvikling." Det var paa Klopstocks Opfordring, at Evald skrev Rolf Krage, og det var ogsaa Klopstock selv, der indleverede Tragedien til de skjønne Videnskabers Selskab; men naar dette Selskab forkastede Digterværket, „med Rette en Plet i Selskabets Historie", var det det „danske" Parti med Luxdorph i Spidsen, som her var toneangivende. — Opmærksomhed fortjener ogsaa Forf.'s Bedømmelse af det lille,

i Hast nedskrevne Lejlighedsstykke „de brutale Klappere“. A. D. Jørgensen kalder det „*utrivlsomt* Evalds vittigste Digtning“, og det er efter hans Skjøn ligesaa „*utrivlsomt*“, at Wessels „Kjærlighed uden Strømper“ skylder dette Stykke sin Tilblivelse! Ligesaa original er Forf.s Omdømme om Evalds følgende Arbejde „Harlekin Patriot“: det er et Billede af vor Samfundshistorie i 1772, der sætter alle de brændende Spørgsmaal, særlig Tyskeriet og Reformprojekterne, under Debat og er et virkeligt Forsøg paa at danne en offentlig Mening (S. 119). Her er „sprudlende Komik“, „en klar Forstaaelse af Situationen“. Saaledes vides Stykket ingensinde tidligere hverken af Samtiden eller Eftertiden at være opfattet. Det Samme gjælder Brudstykket „Frode“; her siges Evald at skildre Hofrevolutionen, og hele den dramatiske Behandling af Saxos Fortælling om den sløve Konge sigter i Et og Alt til Forholdene i Danmark ved 1772, „det kan der *ingen Trivl* være om, Evald var ikke noget Barn“! Af betydelig Interesse er ogsaa Forf.s Bedømmelse af Digterens øvrige Arbejder, ikke mindst „Balders Død“ og de skjønne Videnskabers Selskabs Stilling dertil, saavelsom Bedømmelsen af adskillige af Lejlighedsdigtene. I en udførlig Oversigt over Evalds Digtning (S. 186—243) afslutter Forfatteren sin Fremstilling og gjør i det Enkelte Rede for Gangen i Evalds Digtervirksomhed og hans Stilling i Litteraturen overhovedet: Evald er vor første og største Lyriker. At læse Evalds Digtninge er at lære en rig og ualmindelig Personlighed at kjende; at fordybe sig i dem er at gjenopleve indholdsrige Øjeblikke i vort Folks Historie. Det er ikke blot den lyriske Digtning, der er Evalds Mesterskab, men samtidig med Udviklingen af denne gaaer der hos ham et alvorligt og frugtbart Arbejde for den nationale Aands Gjenfødelse. Har Holberg som en anden Moses ført vort Folk ud fra det mørke, aandsforladte Land, hvori det sad fangen, men evnede han kun at føre Folket ud i Ørkenens Frihed, til en ny Lovgivning, saa er Evald som Josva gaaet over Jordans Flod ind i det forjættede Land og har ført Folkets

Helligdomme tilbage til de Steder, hvor Patriarkerne havde ofret og stridt (S. 226 f.).

Vende vi derefter tilbage til det Biografiske i snevrere Forstand, saa see vi Forf. paa mange Punkter i Evalds Liv og hans Omgivelsers Forhold sprede Lys, hvor hans Forgængere tidligere famlede i Mørke. Vi skulle i saa Henseende særlig pege paa de tilvejebragte nye Oplysninger om Digterens Ophold i Rungsted og Søbækhus. Det er vel bekjendt, at det var en Ægteskabsplan fra Evalds Side, der bevirkede, at hans Familie bestemte, at han skulde forlade Rungsted, og at han blev flyttet til Søbækhus ved Humlebæk. Hos hvem Evald boede her, har tidligere været ubekjendt. Men nu er det lykkets A. D. Jørgensen ved Hjælp af Kirkebøger og spredte Notitser hos Evald at faae oplyst, at Digterens Vært var Forvalteren paa Kraagerup, Herman Lem, en Mand paa nogle og fyrretyve Aar, der 4 Aar iforvejen havde ægtet en Jfr. Anna Dorothea Kølbel. Lem havde en lille Datter, og en Svigerinde af ham var optaget i Huset. Naar Münter har givet Tonen an, og Øhlenschlæger, Høst, tildels ogsaa Molbech, men særlig N. M. Petersen have gjentaget det, at Evald her blev behandlet „haardt og raat“, kan A. D. Jørgensen ikke godkjende dette, men kalder det en Fejltagelse. Iøvrigt var det jo mod Evalds eget Ønske, at han flyttedes hid fra Rungsted, og han har sandsynligvis gjort al den Modstand, han formaaede, og har ikke lagt Dølgsmaal paa sin Utilfredshed ligeoverfor Lems Familie. Kunde han ikke blive i Rungsted, vilde han til Hovedstaden. Dette gav Anledning til, at Præsten, Dr. Schønheyder maatte tilskrive ham et ofte omtalt Brev i stærke Udtryk. Det nærmere Indhold af Brevet kjendes ikke; det har fremsat Forslag, som har sat Digteren i den yderste Bestyrtelse. I Svaret til Schønheyder ytrer Evald: „. . . . Men det frygter jeg for, at være et Hospitalslem — Gud, retfærdige Gud, har jeg fortjent saadanne Ydmygelser?“ Tidligere Biografer — stærkest M. Hammerich — have taget dette i aldeles bogstavelig Forstand; A. D. Jørgensen vil forstaae det paa den Maade, at der er tænkt paa en kongelig Pension i Tilknytning til en

eller anden Stiftelse, hvor han tillige kunde være under Lægetilsyn (S. 162). Anmelderen tillader sig den Gisning, at Evalds Værts Navn Lem spiller med ind i dette Digterens Udbrud „at være et Hospitalslem“, og at Schønheyder har villet binde Evald mod hans bestemte Ønske til for Fremtiden at forblive paa dette for ham forhadte Sted, idet der under denne Betingelse skulde udvirkes kongelig Understøttelse til ham.

Den nævnte Præst, Dr. Schønheyder, faaer en retfærdigere Behandling i nærværende Skrift, end der tidligere er blevet ham til Del. Det er bekjendt, hvorledes t. Ex. N. M. Petersen mener ikke at kunne bruge stærke Udtryk nok imod denne Mand i Anledning af hans Forhold til den syge og lidende Digter. Den Præsten stillede Opgave var visselig overordentlig vanskelig; og har han talt strænge Ord til Evald, har dette været en bydende Nødvendighed. Forf. udtaler, at Schønheyder, der ingenlunde var nogen Pedant eller noget Hængehoved, i det Hele har røgtet sit Kald godt og smukt og med et stort Udbytte samt lige til Digterens Død vist sig som hans trofaste Ven.

Den ulykkelige Drikfældighed, som Digteren var et Offer for, søger Forf. paa ingen Maade at lægge Slør over, selv om han har god Villie til at dømme Evald saa mildt som muligt i saa Henseende. Til det, som den yngre Torkel Baden, en Søn af Jakob Baden, i sit „brutale Sprog“ har udtalt i Anledning af denne vor Digters Fejl (S. 105) kunde endnu være mindet om Broderen G. L. Badens Yttringer ved Aaret 1781 [1]): „Den store Digter Johannes Evald døde i Aar, kun 38 Aar gammel, men svækket desværre af Udsvævelser, hvad de ikke skulle glemme, der dolere saa meget over hans lange Tilsidesættelse, hvori han sandelig selv var megen Skyld; thi Digterens licentia poetica kan dog ikke udvides til Drikkefrihed, den jeg, vel kun som et Barn, selv har seet Beviis for, men godt kan minde mig, da han opholdt sig i min Farbroders

[1]) Christian VII's Regjerings Aarbog S. 287 f.

Hus paa Bernstorffs Gods." — J. Kragh Høst fortæller[1]), at hans Fader, Justitsraad Georg Høst, der ejede „Søgaard" i Gjentofte, sendte ham ofte i Ærinde til Johs. Evald, der boede ligeoverfor. Det vides, at Digteren tilbragte Sommeren 1779 og maaske ogsaa den følgende Sommer i Gjentofte og boede hos en Hjulmand. Dennes Hus laa endnu nærmere Gjentofte Sø med Have strækkende sig umiddelbart ned til denne. Ved at eftersee Gjentofte Kirkebog er det ikke uden Interesse, at den daværende Præst — det var Nordmanden Johs. Siverud, af herrnhutisk Retning — har indført Daaben af et af Hjulmandens Børn saaledes: „2. Febr. 1781 døbt Hjulmand i Gjentofte Christian Beker [ἀνὴρ βελιάλ] hans Datter kaldet Kisten". Denne „Belials Mand" skal have været en stor Drukkenbolt. Det har saaledes været meget farlige Omgivelser, Digteren har levet i, naar han — som han selv siger — fløj fra sit Bur i „den taagefulde, halv giftige By" ud i den frie Luft.

De forskjellige Lokaliteter — baade i Hovedstaden og paa Landet —, som forekomme i Biografien, beskrives med stor Nøjagtighed; nævnes saaledes S. 86 de Boliger, Evald havde i Kjøbenhavn, angives ikke blot Gaden, men ogsaa Husnumret før og nu. Saaledes ogsaa S. 112: „Wiborg boede i Stedet Nr. 133 i Vingaardsstræde, nu en Del af Gadenr. 10". Men naar Evalds sidste Bolig hos Tømrermester Schous Enke i Kjøbenhavn, hvor han henlevede sine sidste halvfjerde Aar, og hvor han ogsaa døde, angives som Skindergade Nr. 21 med Tilføjelse „nu Gadenr. 20" (S. 164), da kan dette let blive vildledende. I Anledning af Hundredaarsdagen for Evalds Død indeholdt „Illustreret Tidende"[2]) et Mindeblad, i hvilket det oplystes, at Huset, hvor Evald døde, ikke existerer mere, og intet Billede er bevaret af det. Efter Meddelelse fra Arkivar, Dr. O. Nielsen blev det paagjældende Hus, Skindergade Nr. 21, 1807 lagt sammen med Nr. 22; det er nu Gadenummer 18 og 20, der er sammenlagt af de ældre Matrikelnumre 20,

---

[1]) Erindringer om mig og mine Samtidige S. 7.
[2]) 22de Bind Nr. 1120 (13de Marts 1881).

21, 22, men hvoraf det Hus, hvori Evald boede, altsaa bliver en meget forsvindende Del, af hvilket der næppe er Spor tilbage, da det ældste af de nu existerende Huse er bygget til Atelier 1812. — Naar det dernæst siges, at Evald boede „i Stuen“ (S. 164) eller „i underste Etage“ (S. 167), da staaer dette i Modstrid med de tidligere Meddelelser, t. Ex. hos Molbech („øverst i Kvisten“)[1]), hvad derefter er gjentaget af Hammerich og N. M. Petersen. Selv om Værtinden har havt sin Lejlighed i Stuen, kan Evald godt have havt sit Værelse anvist paa Kvisten. Digterinden Fred. Brun, der af Broderen blev ledsaget til Evald, taler blot om „die ärmliche Wohnung des edlen Dichters“ [2]).

A. D. Jørgensen skriver et rent dansk Sprog og anvender megen Flid paa Stilen; men Bestræbelsen herfor fører ham undertiden til Særheder i de valgte Sprogformer. Enkelte Yndlingsudtryk komme ogsaa temmelig hyppigt igjen; saaledes Anvendelsen af „selvfølgelig“, „uden al Tvivl“, „utvivlsomt“, hvor man højst ventede et „maaske“ eller „muligvis“. Naar Digteren fra tidligere Aar meget blev benyttet som Lejlighedsdigter, og det mangen Gang var tarvelige Oplysninger, der gaves ham om det Forhold, der ønskedes besunget — under Opholdet i Søbækhuset havde Spendrup for en af sine Venner i Kjøbenhavn bestilt et Bryllupsvers hos ham til 3 Rdlr. med den Oplysning, at Bruden var 25 Aar, og at Verset skulde indbindes in Quarto[3]) —, saa mener A. D. Jørgensen dog, at Tilværelsen af et Evaldsk Lejlighedsdigt „selvfølgelig“ forudsætter, at Digteren har staaet i personligt Forhold til vedkommende Familie. Saaledes da han skrev en Kantate til Biskop Mynsters Forældres Bryllup, medens han laa som Patient paa Frederiks Hospital (S. 88). Eller naar Digteren lever paa Søbækhus, er det „en Selvfølge“, at Forvalteren paa Kraagerup, der var hans Vært, „strax“ har underrettet Kraagerups Damer om, hvilken berømt Gjæst der var bleven

[1]) Molbech, Johs. Evalds Levnet, S. 182.
[2]) Fr. Brun, Wahrheit aus Morgenträumen, S. 122.
[3]) Samtl. Skr., Samf. Udg., VIII. 177.

anbragt hos ham; og da Evald til Kammerherreinde v. d. Maases Fødselsdag skrev et tysk Digt, er han altsaa faa Maaneder efter sin Ankomst „indført i Familien“; ligesom det „uden al Tvivl“ skyldes hans Forbindelse med Kraagerup, at han i Juni 1776 skrev et Bryllupsdigt til en Hofjægermester Rantzau. Saadanne „selvfølgelige“ Ting findes der ikke saa faa af i Skriftet. Da Evald i 1770 laa paa Rygaard ved Gjentofte, nær ved Grev Bernstorffs Bolig, og „omgikkes“ Klopstock, Cramer og Gerstenberg, vilde han „selvfølgelig“ snart være indviet i hele Hofkredsen, „ligesom han vilde være kommen i nærmere Forbindelse med Guldberg og Enkedronningens Hof“. Derfor maatte Bernstorffs Afsked ogsaa være et haardt Slag for hele Digterens videre Udvikling og Livsforhold.

Naar Forf. bl. a. har stillet sig den Opgave ved sin Biografi at rette den tidligere ensidige Opfattelse, hvorefter man kun havde Øje for den lidende Digter, det forfærdelig mishandlede Legeme i Modsætning til den høje og ædle Aand, hvorved Digteren umærkeligt forvandledes til en halv blodløs, halv tragisk Figur, er det betegnende, at der som Titelbillede er valgt, ikke det bekjendte Billede af Clemens til første Udgave af hans Samlede Skrifter (1780), hvilket Billede netop viser ham i den udtærede Skikkelse, syg og lidende, men derimod T. Kleve's Billede, der fremstiller Digteren nogle Aar yngre og roses af Vennen Abrahamson for dets slaaende Lighed og dets ideelle Karakter. Münter siger derimod om det, at det er „for meget idealiseret“. Det bærer den Underskrift:

Sku Evalds Træk i dette Billede;
Hans Træk, nej! Bardens Sjæl Du her kan see.
Et Fryderaab ned fra Parnasset lød,
Da Han til Nordens Roes og Lyst blev fød.

A. Jantzen.

H. L. Møller: Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Et Bidrag til dansk Historie i det attende Aarhundrede. Kjøbenhavn (G. E. C. Gad) 1889. (248 SS.)

Under det Studium af utrykte Aktstykker, der nu for Tiden allevegne stærkt optager Historikerne som det nødvendige Middel til at give et dybere, fortroligt Kjendskab til Fortiden, ere vi her i Danmark aldeles overvejende henviste til officielle Aktstykker. Vor Mangel paa „Memoirer“ og private Brevsamlinger er kun altfor vel kjendt, og denne Mangel bliver ikke mindre, efterhaanden som vi nærme os vort eget Aarhundrede. Den føles maaaske endnu mere for det 18de end for det 16de Aarhundredes Vedkommende. Hver Gang man træffer paa et Brev, hvori en eller anden fremtrædende Personlighed udfolder sig frit og utvungent, ser man deri et Fund af Betydning. Saa meget mere er der Grund til at glæde sig, naar en saadan hel Brevsamling bliver fremdraget og lagt til Grund for et historisk Skrift som den, hvorpaa det her omhandlede Arbejde af Cand. mag. H. L. Møller er bygget, nemlig den paa Slottet Wernigerode i Hartzen opbevarede Korrespondance imellem Kristian VI og hans kjødelige Fætter, Grev Kristian Ernst Stolberg, en Korrespondance, der er ført lige fra 1728 igjennem 18 Aar indtil faa Maaneder, førend Kongen døde.

Ganske vist har man tidligere kjendt mange Breve fra Kristian VI, især til Schulin og Bluhme, og en talrig Mængde af dem har været offentliggjort enten fuldstændig eller i Uddrag i Jens Møllers „Mnemosyne“. Der findes iblandt dem Aktstykker af stort Værd; men de ere efter deres Natur sædvanlig langt mere, hvad vi vilde kalde Billetter, end egentlige Breve og dreje sig for det meste om de bestemte Regeringssager, som i Øjeblikket optog Kongens Opmærksomhed. De have saa at sige været et Slags Suplement til hans mundtlige Forhandlinger med hans nærmeste Raadgivere. Langt fyldigere har han derimod udtalt sig om, hvad der laa ham paa Sinde, i Brevene til Grev Stolberg, hvad enten det nu drejede sig om Styrelsen, om private Forhold eller om ligefremme Hjærtens Anliggender. Man har derfor hans Personlighed trædende fuldt og klart frem i disse Breve.

Hvad har bragt Kristian VI til at føre denne Korrespondance, der maaske er uden noget Sidestykke i Historien? Aabenbart først og fremmest Trangen til Støtte og Raad, forenet med stor Tillid til den med ham ved fælles religiøs Synsmaade nøje forenede Fætter[1]). Faa Regenter have følt Regeringens Byrder og Ansvar tungere end Kristian VI, og han havde fra sin Fader arvet en vis Tilbøjelighed til Mistænksomhed mod sine officielle Raadgivere. Det er karakteristisk, at han engang i Anledning af, hvad der var forebragt ham om hans Ministre, og det fra Stolberg selv, skrev til denne, at „man finder saa faa trofaste Venner, der avertere en oprigtig“ (Møllers Skrift S. 32). Netop det, at Stolberg som Rigsgreve til Wernigerode indtog en uafhængig Stilling, forøgede Kongens Tro paa hans Oprigtighed.

Kristian Ernst Stolbergs Personlighed har utvivlsomt indtil Udgivelsen af dette Skrift været den danske historiske Læseverden næsten fuldstændig ubekjendt. Det er tilsyneladende paafaldende, thi ikke alene findes der i vort Rigsarkiv Aktstykker nok, som vidne om, at han har brevvexlet med Schulin og staaet Kongehuset nær, men selve de i Mnemosyne meddelte Breve vise klart, at han har spillet en Rolle ved Striden imellem Kristian VI og Georg II af England-Hannover i 1738 om Amtet Steinhorst. Hans egen Samtid har da ej heller været uvidende om, at han havde meget at sige hos Kongen. Jeg har saaledes i en Depeche af 27. Marts 1734 fra den franske Ambassadør i Kjøbenhavn, Grev Plélo, (i det franske Udenrigsministeriums Arkiv) set denne, idet han udtaler sin Harme over, at Kristian VI sluttede sig nærmere til England og Østerig end til Frankrig, derpaa tilføje, at han formodede, at enten Grev Berckentin (dansk Gesandt i Wien) eller Grev Stolberg havde bevirket det. Stolbergs Indflydelse hos Kongen vakte da ogsaa en Uvilje her hjemme hos forskjellige ved Hoffet, som gjorde et pinligt Indtryk paa ham. Jeg kan foruden, hvad Møller har anført derom (S. 95), anføre en For-

[1]) Kristian VI og Grev Stolberg vare Sønner af 2 Søstre, Døtre af Hertug Gustav Adolf af Mecklenburg-Güstrow.

tælling, der findes i den yngre, fra Struensees Tid bekjendte U. A. Holsteins utrykte Optegnelser (Rigsarkivet). Det hedder her, at Stolberg i den Grad vandt Kongen, at denne tilbød ham „den første Plads i sit Konseil, hvis han vilde gaa i hans Tjeneste, og det havde ikke været muligt at træffe et bedre Valg, thi det var en ypperlig begavet Mand, som var i Stand til at yde fortrinlig Tjeneste, men skjønt han holdt meget af Kongen og opholdt sig længe (sic!) ved hans Hof, kunde han dog aldrig bestemme sig til at træde i hans Tjeneste, fordi han var bange for det danske Folks indgroede Skinsyge og Fordomme imod Fremmede. Hvor vidt den kunde gaa, det paastaar man, at han selv har maattet prøve, idet han en Aften paa Slottet, da han forlod Kongens Værelser, blev angrebet af maskerede Personer. Han har selv fortalt det til en Præst, fra hvem jeg har det.“

Skjønt Stolberg altsaa aabenbart ikke tildrog sig liden Opmærksomhed hos sine samtidige, er det ganske vist, at efter hvad der her hjemme kan samles til Kjendskab om hans Personlighed, har man ikke kunnet ane, at han indtog den Plads, vi nu se, at han har indtaget. Det er det virkelig nye af stor Værdi, der er fremkommet ved det her omhandlede Skrift, at han fra nu af vil staa i Historien som den, der i adskillige Aar har været Kristian VI's fortroligste Ven og en af hans vigtigste Raadgivere, paa flere Omraader den vigtigste.

Kristian VI selv er ved denne Bog, naar man tager ham i de store Træk, ikke bleven stillet i et meget andet Lys end det, hvori han allerede staar ved den af L. Koch for et Par Aar siden udgivne Skildring af hans Historie. Men Billedet af ham er dog blevet baade finere og rigere, mere uddybet. Paa flere Punkter har han vundet ved det Indtryk, hans Breve til Stolberg give. Det hæderlige og samvittighedsfulde i hans Personlighed, hans oprigtige Fromhed, hans jævne og ligefremme Maade at udtale sine Følelser paa, den Inderlighed, der ligger i hans Erkjendelse af hans egen Ringhed i kristelig Forstand, Styrken i hans Syndsbevidsthed og i hans Trang til den guddommelige Naade, alt dette, som man saa stærkt føler

i hans Breve, vækker Deltagelse for ham. Men som Hersker, som politisk Karakter voxer han ikke. Man mærker idelig det underlig smaat tilskaarne, der var ved ham, hans Uselvstændighed og paafaldende Lyst til at overhænge Stolberg for at faa Raad om alt muligt, ogsaa en vis Fejghed i personlige Forhold og en lidet værdig Lyst til at ville skaffe sig fri for Personligheder, han og Dronning Sofie Magdalene ikke kunde magte, ved at søge at faa dem skubbede over paa Stolberg. Snart er det en Broder til Dronningen, et „mauvais sujet“, som han vil have Greven til at tage til Svigersøn, snart en arrig Kokkepige, som han beder ham anbringe hos sin Svigerdatter.

Hvad der i Møllers Bog er fremdraget om Stolberg eller af hans Udtalelser, viser tydelig, at han var Kristian VI langt overlegen. Det Indtryk, han gjør, passer godt til de Beretninger, man andensteds fra har om den smukke Stilling, han indtog ved Begavelse og Karakterens Renhed. Han viser sig ikke blot som den uegennyttige Mand og alvorlige Kristen, men ogsaa som den, der var sikker og klar i, hvad han mente, og i, hvad han vilde, og der er en ikke ringe Takt hos ham i den Maade, hvorpaa han optræder som Kongens Raadgiver. Vi træffe ham som saadan først og fremmest paa det religiøse Omraade, hvor han stedse har virket til at give Kongen Fasthed i den Stilling, denne, efter Forf.'s rigtige Udtryk, efterhaanden indtog paa Pietismens højre Fløj. Møller gjør blandt andet opmærksom paa, at det bekjendte Reskript af 23. April 1734, hvorved Kristian VI forbød at bringe Striden imellem de Ortodoxe og Pietisterne paa Prædikestolen, nøje stemmer med, hvad Stolberg havde raadet ham til.

Ikke mindre var Danmark-Norges udenrigske Politik Gjenstand for de tvende fyrstelige Fætteres Brevvexling. Stolberg indtog her ligesaa sikkert et Standpunkt som i religiøs Henseende, ja hans Mening om de naturlige Partidannelser i Europa var netop bestemt ved hans religiøse Meninger, vel ikke saaledes, at det blev Pietismen, men saaledes, at det var Modsætningen imellem Protestantisme og Katholicisme, som var det afgjørende for ham. Jo mere den

europæiske Politik i det 18. Aarhundrede bliver undersøgt, desto klarere bliver det, at den religiøse Modsætning langt fra i den Grad havde tabt sin Betydning paa dette Omraade, som man tidligere har troet. Vi møde Bevidstheden om den netop stærkt hos Stolberg allevegne, hvor han træder op som Kristian VI's Raadgiver. En Forbindelse imellem England-Hannover, Preussen og den dansk-norske Stat stod af den Grund for ham som den naturlige, og han indskærpede idelig den Pligt, som disse Stater havde til at holde sammen. Frankrig derimod var den naturlige Fjende, en Opfattelse, som ogsaa styrkedes ved Stolbergs tyske Følelse. Og da Frankrig paa denne Tid vandt betydelig Indflydelse i Sverige, kom han i denne Stat til at se en Magt, der allerede af den Grund maatte gjælde som Danmark-Norges naturlige Modstander. Det lader ikke til, at Stolbergs Ophidselser i denne Henseende have havt Indflydelse paa Kristian VI, som lige fra først af var stemt for Venskab med Sverige. Derimod se vi af Brevvexlingen, at naar Kongen i Aaret 1732 valgte at følge Rosenkrantz's Politik at holde sig nær til England i Modsætning til Povl Løvenørns Forslag om at slutte sig til Frankrig, da var det Stolbergs Raad, som blev det bestemmende for ham. Ikke mindre Interesse har det at faa rede paa, hvorledes det gik med Afgjørelsen af Tvisten om Steinhorst med Hannover, her at se, at det ikke var J. H. E. Bernstorff som Underhandler for Kristian VI, men Stolberg, der som en Slags Mægler imellem de stridende Parter skaffede Stridsspørgsmaalet ud af Verden.

Dette kun som et Par Exempler paa de nye Oplysninger der ere fremkomne ved dette Skrift. Den, der kjender nærmere til Kristian VI's Historie, vil finde Træk af Interesse ogsaa paa mange andre Punkter og vedrørende de forskjelligste Omraader af Styrelsen. Men medens der ikke her er Plads til at nævne Exempler derpaa, skal et Punkt omtales, der saa at sige glimrer ved sin Fraværelse. Det er Landboforholdene, som aldrig nævnes. Møller har ikke undladt at gjøre opmærksom derpaa (S. 100); men naar ham mener, at det „maaske“ kan forklares ved, at Stolberg her manglede de nødvendige Forudsætninger til at forstaa de danske Landboforhold, tror

jeg ikke, at Forklaringen holder Stik. Kristian VI's Breve vidne altfor stærkt om, hvorledes han igjennem dem søgte at give alt det Luft, der laa ham paa Sinde, og desuden vare Hovedtrækkene af den landøkonomiske Misere i Nordtyskland og i Danmark af beslægtet Natur. Jeg tvivler stærkt paa, at man kan opfatte Tavsheden paa dette Punkt paa anden Maade end som et Vidnesbyrd om, at Kristian VI ikke selv har ret havt Øje for, hvor galt det i Virkeligheden stod til, og hvor stor Faren her var.

Forfatteren har gjort opmærksom paa, hvorledes der henimod Slutningen af Kong Kristians Regering kom en Forskjel frem imellem den dansk-norske Regerings udenrigske Politik og Stolbergs Meninger. Ogsaa kan man i denne Tid træffe nogle spidse Ytringer i Kongens Breve. Men paa den anden Side har denne netop i sine sidste Leveaar udtalt saadanne religiøse Bekjendelser til Greven, som forudsatte den allerstørste Tillid; han har aabenbart bevaret sit trofaste Venskab imod Stolberg, saa længe han levede. Naar man overhovedet af Brevene faar det Indtryk, at han har trængt mere til Greven end omvendt, saa er det vel et Spørgsmaal, om han ikke ogsaa er den af de to, der har holdt stærkest fast ved Venskabet. Jeg har i det mindste i en Pakke i Rigsarkivet, som Forf. desto værre ikke har havt til Benyttelse (Reichs- und ausländische Grafen), truffet et Brev, som Stolberg har skrevet til Schulin 8. September 1746 ganske kort Tid efter, at han havde faaet at vide, at Kongen var død 6. August; og man kan ikke andet end forbavses over den Kulde, hvormed han omtaler dette Dødsfald. Alt, hvad der staar, er følgende: Eur. Excell. condolire zuförderst zu dem Verlust dero gewesenen Königs und Herren Majestät . . . und gratulire zugleich, dass Eur. Exc. bei jetzt regierenden König. Maj. in dero chargen aufs neue confirmiret seye. Han gaar derefter over til at tale om andre Ting. Da ogsaa Schulin stod Kristian VI's Hjærte nær, saa Stolberg mindst af alle behøvede at lægge Baand paa Udtrykkene for sin Følelse, hvis han havde havt nogen, bliver den Kulde, der ligger i disse Ord, ligefrem forbavsende. Der kommer herved en Mis-

lyd frem, det er aabenbart. Men selvfølgelig kan den ikke svække Indtrykket af, at Stolberg har været Kongen en fuldtro Raadgiver, der har raadet ham efter bedste Overbevisning og til sine Tider gjort ham virkelig Gavn.

Imidlertid har det hele Forhold, enestaaende som det er, havt Skyggesider, som Forf. næppe stærkt nok har fremhævet. Hvad kunde i Virkeligheden være mere bagvendt, end at Kongen havde en Ven siddende i Udlandet som sin fortrolige Raadgiver, med hvem han forhandlede bag sine Ministres Ryg og som han undertiden fulgte tvert imod disse, en Ven fremdeles, der, om han end blev udnævnt til dansk Gehejmeraad, dog stod vort Land ganske fjærn og umulig kunde føle sig som dansk. At han to Gange opholdt sig en kort Tid ved Kong Kristians Hof, skulde ikke kunne give ham noget nærmere Kjendskab til Forholdene, og man kan derfor ved flere Lejligheder se, at hans Forestillinger om Statens Administrationsordning vare meget uklare. Allerede under Frederik IV havde den ægte absolutistiske Mistro imod de officielle Raadgivere, der sad i Konseillet, vist sig ved en lidet tækkelig Lyst til at følge andre, ifølge deres Stilling mindre ansvarlige Mænds Raad; men under Kristian VI, da Raadgiveren sad i Wernigerode, fik det en endnu mere grel Skikkelse. Det tager sig formelig parodisk ud, naar Kongen henvender sig til Stolberg, for at denne iblandt fornemme tyske Pietister skal skaffe ham en Statsminister, og naar man da ser Stolberg svare: Hvad en Minister angaar, da vil jeg strax efter Nytaar rejse ud for at se, om jeg kan „was gutes antreffen“ (Møllers Skrift Side 57). Om end fremdeles Stolberg indtog en forholdsvis uafhængig Stilling som tysk Rigsgreve, saa vare hans Raad paa det ydre politiske Omraade naturligvis i høj Grad bestemte baade ved hans Stilling i Almindelighed som hørende til det tyske Rige og særlig ved det Forhold, hvori han paa Grund af sine Besiddelsers Beliggenhed stod baade til Preussen og til Hannover. Men det var dog ikke fra et saadant Synspunkt, at den dansk-norske Stats Politik burde bestemmes. For her slet ikke ellers at komme ind paa Enkeltheder, hvor der fremkom uheldige Virkninger af Stolbergs Stilling, saa skal

det blot nævnes, hvorledes Forholdet imellem ham og Kongen danner et Led med i den Tyskhed, der stærkere end under nogen anden dansk Regent slaar en imøde, naar man sysler med Kristian VI's Historie. Men, naturligvis, ogsaa denne Skyggeside har det sin Interesse at gjøre Bekjendtskab med.

Det har været mit Ønske ved denne Anmældelse at give Historisk Tidsskrifts Læsere en Forestilling om, at der ved det her omhandlede Skrift er kommet adskilligt nyt frem, som man har Grund til at takke Forfatteren for. Ganske vist, det er ikke ham selv, der fra først af er faldet paa, at Arkivet paa Wernigerode kunde indeholde interessante Bidrag til vor Historie. Hans Opmærksomhed er bleven henledet derpaa af andre Videnskabsmænd, der efter, hvad de havde hørt eller læst om dette Arkiv, have ment, at der maatte være noget at finde i det. Men han har arbejdet med Flid og Dygtighed, han har i det hele heldig underbygget det nye, han fandt i Wernigerode, med hvad han andensteds fra kunde samle, og han har forstaaet at forme sit Skrift til at blive en klar og let læselig Skildring af en Hovedside ved Kristian VI's Historie. Det ligger i Sagen selv, at et Arbejde af en saadan Natur ikke giver Lejlighed til i stor Stil at vise, hvad man med et gammeldags Udtryk kalder Erudition; men til Vederlag er det en Debut, der vidner fordelagtig om sin Forfatters Evne til at forstaa den Tid og de Personligheder, han har villet skildre. Der er en Forening af Soliditet og Humanitet i hans Behandling, der gjør et godt Indtryk. Han har da ogsaa fuldt ud fortjent at vinde det, han ønskede at opnaa ved sit Skrift, nemlig den filosofiske Doktorgrad.

At han imidlertid skulde have gjennemført sit Arbejde uden at begaa Fejl, vilde være for meget forlangt, og jeg skal da ogsaa for en Ordens Skyld ende med at nævne et Par bestemte Fejltagelser fra hans Side. Naar han S. 119 taler om, hvorledes Frederik II af Preussen som Kronprins søgte at formilde sin barske Fader ved at skaffe lange Karle til hans Potsdammergarde, og at han derfor overhængte baade Stolberg og Løvenørn for at faa saadanne Rekrutter fra Danmark og Norge, da beror det paa en Misforstaaelse. Det var

som Chef for et i Neu Ruppin liggende Regiment, at Frederik trængte til høje Karle, for at det, naar Faderen inspicerede det, kunde prange med saa mange anselige Soldater som muligt. Dette fremgaar aldeles klart af Frederiks Breve til Løvenørn, der tidligere have været i den Bøllingske Samling paa det store kongelige Bibliothek, men nu ere afleverede til Rigsarkivet. Brasch har i sit Værk „Gamle Ejere af Bregentved“ S. 467 meddelt Uddrag af disse Breve. — S. 154 har Forfatteren i en Note efter Michaud: Biographie universelle givet Oplysninger om en Grev Rothenburg, med hvem Løvenørn havde staaet i Forbindelse, da han var dansk Statsafsending i Berlin. Men den Rothenburg, hvorpaa her skal tænkes, var en ganske anden end den, om hvem Michauds Værk giver Oplysninger. Han hed Conrad Alexandre, var født 1684, døde 1735 og var i Tiden fra 1720—1730 en af Frankrigs betydeligste Diplomater. Medens det er meget undskyldeligt, at Forfatteren her er kommen paa Vildspor, kan jeg mindre bære over med ham, naar han S. 93 siger om Kristian VI's saa meget omtalte Sabbatsforordning af 12. Marts 1735, at den var en Fornyelse i skærpet Form af Frederik IV's af 21. April 1730, der var bleven ophævet kort efter Kristian VI's Tronbestigelse. Den var i Virkeligheden saa langt fra at være en Skærpelse, at tvært imod næsten alle Straffesatserne for Helligbrøde, Forsømmelse af Gudstjenesten o. s. v. ere mildere i den end i dens Forbillede. Forfatteren har aabenbart undladt at sammenligne de tvende Forordninger, og jeg tror, det ogsaa af en anden Grund havde været godt, om han havde gjort det. Han vilde maaske derved være bleven bragt til at sætte sig noget nærmere ind i de religiøse Forhold under Frederik IV, end han, saa vidt man kan se, har indladt sig paa. Jeg er overtydet om, at han ikke tilstrækkelig har set, hvorledes der paa flere Omraader i den Tid var en tydelig Forberedelse for den pietistiske Bevægelse under Kristian VI. Men denne Anmældelse er bleven lang nok, og jeg skal ikke komme nærmere ind herpaa.

E. Holm.

F. Geerz: Historische Karte von Dithmarschen, Eiderstedt, Helgoland (etc.). Red. für die Zeit von 1643 bis 1648, mit besonderer Berücksichtigung der vor dem Jahre 1643 untergegangenen Köge, Kirchen, Ortschaften etc. Berlin (im Selbstverlage des Verf.) 1886.

— — **Historische Karte von den Nordfriesischen Inseln Nordstrand, Pellworm, Amrum, Föhr, Sylt etc., der continentalen Marsch zwischen Hever u. Königsau, sowie von der Friesischen Vorgeest.** Red. für die Zeit von 1643 bis 1648 mit besonderer Berücksichtigung der vor dem Jahre 1643 untergegangenen Köge, Kirchen, Ortschaften etc. Berlin (im Selbstverlage des Verf.) 1888.

Slesvigeren F. Geerz, der døde ifjor som preussisk Generalmajor og Æresdoktor ved Universitetet i Kiel, var en meget dygtig og flittig Kartograf og havde i henimod et halvt Aarhundrede arbejdet med sit Hjemlands Kartografi. Allerede i Firtierne udgav han et godt Kaart over Hertugdømmerne, i 1859 fremkom hans ansete og grundlæggende Arbejde om Nordalbingiens Kartografi, senere har han, saavidt mig bekjendt, ledet den store preussiske Opmaaling af Provinsen, og som Olding gav han sig til at udarbejde de ovennævnte Kaart over Holstens og Slesvigs Vestkyst. I rent teknisk Henseende ere disse Kaart ligefrem mønsterværdige, ved deres Udarbejdelse er der ikke sparet hverken paa Tid eller Flid, de ere trykte paa tykt Velin, og da deres Udgivelse kun har været mulig ved store pekuniære Ofre fra Forfatterens Side, staa de som et smukt Vidnesbyrd om hans Kjærlighed til Opgaven og Hjemstavnen.

Som det ses af Titelen ere de Kystkaart, der naa fra Glückstadt til noget Nord for Rømø, altsaa næppe op til den nuværende jyske Grænse, men paa en indskudt Karton er Kystegnen op til Blaavandshuk taget med, om end i formindsket Maalestok, og efter Planen skulle de give ikke alene et Billede af Landets Topografi og af dets politiske Udstykning for 240 Aar siden, men ogsaa af dets daværende Kystlinjer, dets Inddigning, Vaddernes og Havstrømmenes Form og de ved Oversvømmelserne fremkaldte Ændringer i Landets fysiske og topografiske Udseende, og til yderligere Vejledning har Forfatteren

desuden indtegnet den nuværende Kystlinje (for 1878) i rødt, hvorved man med ét Blik skulde kunne overse, hvad der er tabt til eller vundet fra Havet i de forsvundne 230 Aar. Enhver sagkyndig Dommer vil sikkert indrømme, at dette er mere end nok, men Forfatteren gaar endnu videre. Paa en særskilt Karton: „Veränderungen der Nordseeküste in dem Zeitraum von 230 Jahren", søger han at give et koncist Billede af Landets Omdannelse i det angivne Tidsrum, og for end yderligere at tydeliggjøre den interessante Landsdels Ændringer i en lang historisk Tidsperiode er han ikke vegen tilbage for at indtegne de Kirker og Byer, der her skulle være forsvundne siden 1362 („den store Menneskedrukning") eller enkeltvis siden Begyndelsen af det 13de Aarhundrede.

Vor Literatur kjende flere Forsøg i samme Retning. Den slesvigske Præst Dr. Jensen har i sin kirkelige Statistik forsøgt noget lignende for det gamle Nordstrands Vedkommende, og i Annal. for Nord. Oldkyndighed 1853 har J. N. Schmidt givet en kartografisk Revision af Johannes Mejers historiske Kaart over hele Nordfrisland; men mellem disse Forfattere og F. Geerz er der den store og meget væsentlige Forskjel, at Kaartene hos dem kun fremtræde som beskedne Illustrationsbilag til store historiske Afhandlinger. De gjøre Rede for Kaartets Indhold, Skridt for Skridt søge de at bevise deres Opfattelses Rigtighed, og hvor Beviset brister, formaa de dog altid at anføre noget til Støtte for deres Mening. Hos Geerz findes intet saadant. Hans Kaart ere ikke ledsagede af nogen Afhandling eller Memoire, og det allerførste Spørgsmaal, der paatvinger sig en ved Synet af disse Kaart, er derfor: Hvorfra véd Hr. Geerz egentlig alt dette? Hvorledes kan han være vidende om Kystens nøjagtige Form eller rigtige mathematiske Beliggenhed for 230 Aar siden? thi en saadan Nøjagtighed maa jo dog til, naar man i vor Tid vil efterkartere Kysten og give et paalideligt Billede af dens Forandringer i det mellemliggende Tidsrum. Uden en saadan Basis, uden et saadant sikkert Udgangspunkt er det hele jo dog ikke andet end Gjætværk og Slumpetræf og har i hvert Fald ingen videnskabelig Betydning.

Men uheldigvis har Geerz ikke en saadan Basis. Med den største Forbavselse ser man, at han har lagt Johannes Mejers Kaart hos Dankwerth til Grund for hele Fremstillingen, og hans Kaart give altsaa ikke et Billede af Forskjellen mellem Kystformationerne i Aaret 1648 og i Aaret 1878, men af Forskjellen mellem Johannes Mejers Tegning af denne Kyst og den nuværende videnskabelige Opmaaling. Deri bestaar Kaartenes Hovedfejl. I min Afhandling om Johannes Mejer (Hist. Tidsskr. 6. R. I. B.) har jeg udførlig paavist, hvilket Hast- og Jaskværksarbejde hans Kaart vare og nødvendigvis maatte være, sete fra et Nutidsstandpunkt, og særlig naar de — som her — stilles sammen med moderne Kartografi. Af en Kartograf, der ser sig i Stand til at kaartlægge 12½ □ Mil i en god Snes Dage, der gjør sig færdig med Kystegnen mellem Tønder og Varde i en tilsvarende kort Tid, og der ikke indlader sig paa trigonometriske Maalinger, kan man hverken forlange korrekte Linjer eller brugbar Nøjagtighed. Mejer har jo ogsaa tegnet „gode“ Kaart over Jylland eller Sjælland, men man vilde komme til artige Resultater, hvis man benyttede dem paa samme Maade som Geerz, hvis man ansaa dem for saa paalidelige historiske Dokumenter, at man kunde paavise Landets Forandringer ved blot at indtegne den nuværende Kystlinje paa dem. Man vilde da kunne eftervise, at ogsaa disse Lande have været Gjenstand for store, hidtil ganske ukjendte Naturomvæltninger. Det vilde vise sig, at Sjælland havde mistet flere Mile i øst-vestlig Udstrækning, at Stevns Klint paa en højst mysteriøs Maade havde voxet sig bred og stor paa Kjøge Bugts Bekostning o. s. v. o. s. v. Men det er netop den Art Urimeligheder, Geerz kommer til paa sine historiske Kaart. Herhen hører i første Linje, at de fleste Smaaøer skulle have forskudt sig imod Øst næsten helt ud over sig selv, og at endogsaa de høje Gestøer have undergaaet mærkelige Forskydninger og Forvridninger.

Jeg skal anføre et Par Exempler. Nord for Højer skyder en fast Gestaas (Emmerlev Klint) sig i en Højde af 50 til 60 Fod helt ud til Havet, den bestaar af faste Jordarter, den er beskyttet mod Vesterhavets værste Angreb først af de foran-

liggende Øer Sild og Rømø og dernæst af Jordsand Flak, men ikke desmindre skal Havet siden 1648 her have gravet sig over 1 Kilometer, flere Tusind Alen, ind i Landet, og det uden at nogen før Geerz har været opmærksom paa denne Hændelse. Paa Silds østvendte Halvø ligger Morsum Klif, der bestaar af faste Sand- og Stenmasser og hæver sig 80 Fod over Havet; denne Del af Øens Kyster er fuldstændig værnet imod Vestenstormenes Angreb og kan kun paavirkes af det flakke Vaddehavs Fralandsbølger, men alligevel skal den siden 1648 have mistet en Kyststrækning, der paa sine Steder er 3 Kilometer bred og under selve Morsum Klif henimod 2. Uden gode historiske Beviser vil ingen tro paa den Slags Ting. — Sagen er simpelthen den, at det, Geerz søger at give, slet ikke kan gives. Det 17de Aarhundredes Kartografi er altfor ussel til at kunne afgive Grundlaget for en videnskabelig Fremstilling efter Nutidens Fordringer, og saa vil Uheldet desuden, at Forfatteren ikke har kjendt flere af Datidens bedste kartografiske Arbejder. Samtidig med eller umiddelbart før Mejer bleve Dele af Nordfrisland kaartlagte dels af Joh. Wittmack, der var Digegreve i Bredsted Amt, dels af Joh. Behrens, der arbejdede for Hertugen paa Gottorp. Deres Kaart have vi tildels endnu, og naar man endelig vil indlade sig paa en kritisk-kartografisk Fremstilling af Landets daværende Kystform og Udseende, ere disse Kaart ligefrem uundværlige. Geerz har ikke kjendt dem, men han vilde her have gjort Bekjendtskab med adskilligt, som Johannes Mejer i sit Hastværk sprang over, blandt andet nogle Halliger i Butsloot (som Nordtoft Hallig) og i Sundet mellem det gl. Nordstrand og Fastlandet (som Jens Haysens og Derne Hallig). Disse Smaaøer vare utvivlsomt til endnu 1640—48, men paa Geerz' Kaart søger man dem forgjæves.

Om Kaartenes rent antikvariske Side er det ufornødent at sige meget. Forfatteren har gjort Tilløb til at underkaste Mejers Topografi over det gamle Nordfrisland en kritisk Vurdering, men han er ikke naaet ret vidt. En Del af den gamle Kartografs værste Fabelnavne paa forsvundne Byer og Kirker ere blevne erstattede med det ubestemte N. N., men

Hovedmassen gjengives med samvittighedsfuld Omhu. Ogsaa Geerz anser det for troligt, at Sild før 1362 har omfattet det meste af et Dusin Sogne, og paa Vaddet udenfor Ribe, omkring Manø og Rømø, indtegner han henimod en Snes forsvundne Kirker!

P. Lauridsen.

Fortegnelse over dansk historisk Litteratur fra Året 1888

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **W. Christensen.**

I. Tidsskrifter m. m.

Danske Magazin. Udg. af det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. 5. Række. 1. Bd. 3. Hefte. Kbh. S. 193—288. 4⁰.

Smaastykker. C. F. Bricka. En dansk Adelsmands Udtalelser om Tyge Brahe. (Slutning.) S. 193—94. J. A. Fridericia. Et Brev fra Langebek om Indsamlingerne til hans Diplomatarium. S. 194—96. L. Koch. Langebeks Ansøgning om, at Selskabet til det danske Sprogs og den danske Histories Forbedring maatte nyde Prædikat af kongeligt. S. 196—97. — H. F. Rørdam. Aktstykker til Universitetets Historie i Tidsrummet 1621—60. S. 198—222. — H. F. Rørdam. Efterretninger om Humanisten Jørgen Gyldenstjerne. S. 223—63. — T. Lund. Michael Francks Rejse til Danmark 1590. S. 264—76. — Kr. Erslev. Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646—1647. S. 276—88.

Historisk Tidsskrift, udg. af den danske historiske Forening ved dens Bestyrelse. Redig. af C. F. Bricka. 6. Række. 1. Bd. 2.—3. Hefte. Kbh. S. 239—870.

P. Lauridsen. Kartografen Johannes Mejer. Et Bidrag til ældre dansk Kaarthistorie. S. 239—402. — W. Plenkers. Er Frederik II's Datter Anna, Dronning af Storbritanien, gaaet over til Katholicismen? S. 403—25 (jfr. A. W. Ward i The english historical review vol. III. S. 795 ff.). — E. Holm. En Episode af Kristian Colbjørnsens Liv. S. 426—34. — Litteratur og Kritik. L. Koch. E. de Barthélemy: Histoire des relations de la France et du Danemark sous le ministère du comte de Bernstorff. S. 435—47. — E. Holm. K. J. Hartmann: Tsar Peters underhandlingar 1716 om landgång i Skåne. S. 448—52. — S. M. Gjellerup. J. Paludan: Fremmed Indflydelse paa den danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede. I. S. 452—69. — J. C. H. R. Steenstrup. D. Schäfer:

Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen, og H. Krøyer: Det Skanørske Sildefiskeri i det 12. til 15. Aarhundrede. S. 470—81. — W. Christensen. Fortegnelse over dansk historisk Litteratur fra Året 1887 vedrørende Danmarks Historie. S. 482—96. — L. Koch. En finansiel krisis i årene 1763—64. S. 497—535. — C. F. Bricka. Søren Kanne. Et lille Bidrag til Sagndannelsens Historie. S. 536—48. — O. Blom. Kjøbenhavns Tøjhus. En Udsigt over dets Bygningshistorie. S. 549—670. — J. A. Fridericia. Hannibal Sehested i Unaade (1651—1660). S. 671—724. — Litteratur og Kritik. Thiset. H. Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, og J. B. Løffler: Gravstenene i Roskilde Kjøbstad. S. 725—52. — B. Th. Melsteð. J. Þorkelsson: Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede. S. 752—65. — W. Christensen. Fortegnelse over fremmed historisk Litteratur fra Året 1887 vedrørende Danmarks Historie. S. 766—88. — Smaastykker. J. C. H. R. Steenstrup. Granskninger over nogle Personer i B. S. Ingemanns „Valdemar Sejr". S. 789—93. A. D. Jørgensen. Efterslæt til „Regeringsskiftet 1784". S. 794—97. L. Daae. En norsk Bondes Optegnelser om Struensee og Katastrofen 17. Januar 1772. S. 798—800. E. Holm. Schack-Rathlou og Suhm. S. 800—3. E. Holm. Digt af Philippe Grouvelle til P. A. Heiberg. S. 803—6.

Personalhistorisk Tidsskrift. Udg. af Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie ved G. L. Wad. 2. Række. 3. Bd. Kbh. 335 + 51 S.

C. N. Smith. Af Provst Daniel Peter Smiths Optegnelser. Uddrag af Provst D. P. Smiths Livserindringer. S. 1—26. — H. J. Huitfeldt-Kaas. Optegnelser om Familierne de Tonsberg og v. Tritzschler. S. 26—38. — H. W. Harbou. Optegnelser om Slægten Harbou eller Hardebou navnlig i det 17. og 18. Aarhundrede. (Fortsættelse.) S. 39—69, 236—54. — E. A. Thomle. Uddrag af norske Kirkebøger. S. 81—110. — C. F. Bricka. Personalier om Mandrup Due og hans Søn Christoffer Due. S. 110—28. — F. Krarup. Jørgen Carstensen og Joh. Lorentz Castenschiold, Fader og Søn. S. 129—34. — L. Daae. En samtidig Beretning om Christiansborgs Slots Brand 1794. S. 134—38. — A. Heise. Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie i det 16de Aarhundrede. S. 145—84. — E. A. Thomle. Naar uddøde den adelige Slægt Gyldenkrantz? S. 185—90. — E. A. Thomle. Organist Johan Ludvig Schweigaard. S. 190—212. — G. L. Wad. Bidrag til Etatsraad Jørgen Elers' Biographi. S. 218—36. — B. Hielm. Slægten Schult i Norge. S. 256—67. — L. Daae. Et Brev fra Student (siden norsk Statsraad) E. R. Møinichen. S. 267—70. — L. Bobé. Bidrag til dansk Personalhistorie under Christian V og Frederik IV. Uddrag af St. Petri Kirkes Begravelsesregnskaber for Aarene 1667—1725, med Anmærkninger væsentlig efter utrykte Kilder. S. 271—93. — Tillæg. O. G. Lundh. Dødsfald i Norge 1887. S. 1—29. Tillæg til „Dødsfald i Norge 1886". S. 29. — O. A. Schleisner. Dødsfald i Danmark 1887. S. 30—51.

Mémoires de la société royale des antiquaires du Nord. Nouv. Serie. 1887. Copenh. S. 225—306 og 3 Tavler.

S. Müller. Trouvailles danoises d'ex-voto, des âges de pierre et de bronze. S. 225—50. — Kr. Bahnson. Sépultures d'hommes

et de femmes de l'âge de bronze. S. 251—76. — N. E. Tuxen. Les longues nefs de l'ancienne marine septentrionale. S. 277—96. — G. Stephens. The oldest yet found document in danish. S. 297—306.

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, udg. af det kgl. nordiske Oldskrift-Selskab. 1888. II. Række. 3. Bd. Kbh. 365 + 33 S.

Af Indholdet bemærkes: Middelalderens kirkelige Monumenter. Mindre Meddelelser. J. B. Løffler. Flere Gravstene over samme Person. S. 87—92. J. B. Løffler. Indskrifterne paa Veierslev-Stenene. S. 93—94. S. Müller. Nogle Billeder af Bygmestre ved romanske Kirker. S. 94—98. H. Petersen. Et Billede af Hellig Knud Hertug i en jydsk Kirke. S. 98—106. S. Müller. Vievandskar og Kirkelamper. S. 106—10. H. Petersen. St. Kjelds Helgenskrin i Viborg Domkirke. S. 110—14. H. Petersen. Levninger af Domkirkeskatten i Roskilde. S. 114—28. J. Kornerup. Johannes Døberens Kapel i Ørslev Kirke, V. Flakkebjerg Herred. S. 128—38. — F. Jónsson. Hárbarþsljóþ. S. 139—79. — O. Blom. Det lybske Admiralskib „Engelens" Kanoner. S. 180—96. — G. Storm. Om Kilderne til Lyschanders „Grønlandske Chronica". S. 197—218. — W. Mollerup. Billedlige Fremstillinger af Slaget ved Bornhøved. S. 219—37. — Nogle Stenalders-Studier. S. Müller. Ægredskaber fra den ældre Stenalder. S. 238—60. S. Müller. Zoologiske og archæologiske Bestemmelser. S. 261—80. C. Neergaard. Ravsmykkerne i Stenalderen. S. 281—98. A. P. Madsen. Undersøgelse af Kjøkkenmøddingen ved Meilgaard i 1888. S. 299—309. C. G. J. Petersen, H. Winge og O. Winge. Dyrelevninger fra ældre og yngre Stenalders Bopladser, bestemte. S. 310—22. — E. Vedel. Tale ved Oldskriftselskabets Jubilæumsfest paa Amalienborg d. 15. Decbr. 1888 i Anledning af H. M. Kong Christian IX.s 25aarige Præsidium. S. 349—65 (om den danske Arkæologis Historie, især efter 1863).

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. Udg. af det jydske historisk-topografiske Selskab. 2. Række. 1. Bd. 5.—6. Hefte. Aalborg. S. 393—592.

M. H. Rosenørn. Ældre Kaldsbreve for Sognepræster. Efter N. Lachmann. S. 393—407. — W. Dreyer. Oldtidsminder i den vestlige Del af Rinds og Gislum Herreder. II. S. 408—21. — V. Bang. To Bidrag til Tychonius's Karakteristik. S. 422—27. — D. H. Wulff. En Trolddomssag 1686. S. 428—34. — V. Fribert. Historiske Efterretninger om Havnø og dens Ejere. (Fortsat.) S. 435—558. — Th. Siersted. Bidrag til Kolding kommunale Skolers Historie. S. 559—75.

Kirkehistoriske Samlinger, udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie ved H. F. Rørdam. 3. Række. 6. Bd. 3.—4. Hefte. Kbh. S. 401—720.

H. F. Rørdam. Efterretninger fra Laaland. (1. Privilegier for den laalandske Gejstlighed. 2. Statuter for Guds Legems Lag eller Sønderherreds Kalent (fra 1388). 3. Vor Frue Kalent og Vingodset i Sønderherred. 4. Notitser om andre Kalenter paa Laaland. 5. Kgl. allernaadigst anbefalet Kommissionsakt angaa-

ende Tiendernes og Gejstlighedens Indkomsters Forandring udi Laaland og Falster, Aar 1687. 6. Om Oprindelsen til Kappel Sogn paa Laaland. 7. Kirkernes Tilstand i Fuglse og Musse Herreder 1586. 8. Udtog af Provst Jørgen Christiernsens Visitatsbog for Fuglse Herred fra 1559 til 1593. 9. Halsted Sognevilkaar (uden Tvivl fra 1580). 10. Forhandlinger og Vedtægter fra de laalandske Provsters Konvent 1579—80.) S. 401—515. — H. F. Rørdam. Breve til og fra Holger Rosenkrands. S. 516—58, 609—53. — Smaastykker. H. F. Rørdam. „Sandhedsvidner efter Luther." S. 559—71. D. H. Wulff. To Breve fra Biskop S. Lintrup i Viborg til Biskop F. Thestrup i Aalborg. S. 571—76. L. Koch. En trolddomshistorie fra året 1756. S. 576—79. Forordninger fra 1593 mod Drukkenskab. S. 579—82. A. Jantzen. Overtro i Kirkerne i det 18. Aarhundrede. S. 582—84. H. F. Rørdam. Om Slægten Bordum eller Bording. S. 584—601. C. N. Helsingørs Hospital. S. 601—7. Præster i Grenaa i Reformationstiden. S. 608. — H. F. Rørdam. Efterretninger om Hr. Gert Slewert. S. 654—64 (en evangelisk Prædikant i Flensborg i det 16. Arh.). — H. F. Rørdam. Præsten Nicolaj Brorsons Levned. Et Livsbillede fra Pietismens Tid. S. 665—712. — H. F. Rørdam. Mag. Peder Thøgersen i Randers og hans Søn, M. Thøger Pedersen. S. 713—20.

Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udg. af Generalstaben. Redaktør: C. Th. Sørensen. 3. Bd. 4.—5. Hefte. Kbh. S. 321—569.

Indberetninger angaaende det franske Korpses Indrykning i Danmark. S. 321—31. — Andre Aktstykker, henhørende til Perioden Novbr. 1807—Marts 1808. S. 332—47. — Felttoget i Norge eller Perioden April—Juni 1808. S. 348—82. — Breve og Rapporter fra Norge i Perioden April—Juni 1808. S. 383—416. — Uddrag af Generaladjudantstabens Kopibøger for Perioden April—Juni 1808. S. 417—46. — Andre Aktstykker, vedrørende Perioden April—Juni 1808. S. 447—61. — Det spanske Korpses Frafald eller Perioden Juli—Avgust 1808. S. 462—71. — Aktstykker, vedrørende det spanske Korpses Frafald. S. 472—525. — Aktstykker angaaende Norge, henhørende til Perioden Juli—Avgust 1808. S. 526—34. — Andre Aktstykker til Perioden Juli—Avgust 1808. S. 535—39.

Vort Forsvar. Organ for Foreningerne til Forsvarssagens Fremme. 8. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Oberst A. Bernstorff. Nr. 187 A. — A. Hammerich. Hvorledes „Den tapre Landsoldat" blev til. Nr. 188 A. — N. Bøgh. Peter Faber. Nr. 188 A. — C. K. Møller. Bemærkninger om „Rettelser og Tilføjelser" til Generalstabens „den dansk-tyske Krig i Aarene 1848—50. 3. Del". Nr. 188 A. — A. Larsen. Hr. Sinklairs Tog. Nr. 191. — Et Brev fra Helgesen. Nr. 192 B. — O. Vaupell. Læssøe. Nr. 198. — F. Barfod. Svarteraaslaget. Nr. 199. — F. Barfod. Rantzaus Østgotefærd. Nr. 200. — E. Madsen. Bahus's Belejringer under den nordiske Syvaarskrig. Nr. 202—5. — J. Meyer. Slaget paa Rheden d. 2. April 1801. Nr. 208—9. — K. Øbo. Et Minde fra Kampen ved Sehested d. 10. Decbr. 1813. Nr. 209. — Desuden flere Bidrag til de to slesvigske Kriges Historie.

Historisk Arkiv. Et Maanedsskrift for populære Skildringer af historiske Personer og Begivenheder. Ny Række. Udg. af F. C. Granzow og S. B. Thrige. 19.—20. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: C. N. Smith. En gammel Præstegaard. Et Interiør fra Tyverne. XIX. S. 81—92 (Skildring af Forfatterens Barndomshjem Horslunde Præstegard). — V. Bang. Den politiske Æventyrer, Amtmand Povl Juel. XIX. S. 161—81, 241—63, 321—42. — V. Voss. Om Aarsagen til Jomsvikingernes Nederlag ved Hjorungavaag. XX. S. 1—17. — V. Bang. Træk fra Studenterlivet fordum, særlig ved Kjobenhavns Universitet. XX. S. 93—120, 173—97, 269—300, 333—46. — De hemmelige Artikler i Tilsitterfreden. XX. S. 121—24 (Oversættelse efter Fournier, Napoleon I, 2. Bd., jfr. nedenfor S. 204). — Th. Graae. F. C. Dahlmann og det slesvig-holstenske Ridderskab. XX. S. 253—68. — De vigtigste Begivenheder i Aaret 1887. — Indholds-Fortegnelse til Historisk Arkiv. Ny Række. (1879—1888.)

Historisk månedsskrift for folkelig og kirkelig oplysning. Udg. af P. la Cour, H. Nutzhorn, F. Nygård og L. Schrøder. X. Bd. (Januar—Juni 1888.) Odense.

Af Indholdet bemærkes: F. Helveg. En holbergiansk efterskrift. S. 189—92 (angar Don Ranudo). — Bojesen. Fra slaget pa Kobenhavns rhed 1801. S. 248—53. — F. Nygard. Sigfred Ley og Grundtvigs ældre venner. S. 257—320.

Danskeren. Tidsskrift for Land og By, udg. af F. Nygård og L. Schrøder. Oktbr.—Decbr. 1888. Kolding.

Af Indholdet bemærkes: L. Schrøder. Hundredarsfesten for stavnsbandets løsning. S. 21—33. — F. Nygard. En sværmerisk bevægelse fra den danske kirkekamps dage 1832. S. 42—55. — C. Nielsen. Carl Christian Hall. S. 125—26. — F. Nygard. Hans Agerbæk. Kristelige vækkelse og vandrear. S. 133—61.

Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. Udg. af H. V. Sthyr. V. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: A. L. C. Listov. S. Kierkegaards Forhold til Feuerbach. S. 194—206. — A. P. Lunddahl. Fra Martensens første Docenttid. S. 321—31.

Dansk Kirketidende. Udg. af C. J. Brandt. 1887—1888. Kbh.

Af Indholdet bemærkes i Årg. 1887: N. Teisen. „Kun Fyrværkeri.“ Sp. 97—101 (om Rasmus Nielsen). — C. Møller. En Opfattelse af Rasmus Nielsens Forhold til den hellige Skrift. Sp. 264—69. — N. Teisen. R. Nielsens Lære i dens Forhold til den hellige Skrift. Sp. 309—12. — V. Birkedal. Laubs og Martensens Brevveksling. Sp. 625—39, 663—72. — F. Helveg. Grundtvig om Sønnens, vor Herres Jesu Guddom. Sp. 639—42. — Br.: Hans Chr. Sthen og den gamle Dagvise. Sp. 657—63. — J. V. Bloch. Anden Efterskrift til mine Artikler om S. Kierkegaard. Sp. 697—704, 716—19, 731—36, jfr. Sp. 748—52 og Sp. 823—25. — I Årg. 1888: A. Listov. Kierkegaards Forhold til Pascal. Sp. 81—87, 103—10. —

Biskop O. Laub. En Livsskildring i Breve. Anm. af J. H. Monrad. Sp. 113–26. — H. P. B. og C. J. Brandt. Biskop P. Chr. Kierkegaard. Sp. 145—52. — Br.: Et Bindebrev af Thom. Kingo. Sp. 236—38. — Dalsgård. Lidt dansk Kirkehistorie, uddraget af O. Laubs Brevvexling med Martensen. Sp. 321—30, 337—50.

Nordisk Ugeblad for katholske Kristne. 36. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Den h. Rimbert's 1000-aarige Jubilæum. S. 121--28, 140–44. — Karl Sørensen. S. 232–34 (en danskfødt katholsk Præst i Amerika). — Det danske Folk i Middelalderen og den hellige Messe. S. 244—47, 260–63. — Fra Protestantismens Lejr. S. 289—93, 305—16 (om Reformationens Indførelse i Danmark, jfr. S. 338–44, 420–31, 440–47 og 513—18). — W. S. Et Glimt fra Kirkeomvæltningens Tid. S. 543–48 (om Maribo Kloster efter Reformationen). — Sct. Kjeld. S. 548—52. — Eduard Scheby. S. 817—19 (en Slesviger, der var gået over til Katholicismen). — Den danske Kongedatter, Søster Isabella at Jesus-Maria. S. 849—53 (Kirsten Munks Datter). — Sct. Kjelds Relikviskrin fra Viborg Domkirke. S. 891—93.

Nationaløkonomisk Tidsskrift. Udg. af W. Scharling, A. Petersen-Studnitz og H. Westergaard. Redaktør: A. Petersen Studnitz. Ny Række. 6. Bd. (Den samlede Rækkes 26. Bd.) Kbh.

Af Indholdet bemærkes: A. Bauer. Udstillingen 1888 og dens Forgængere. S. 1—52. — E. Elberling. Grev Vilhelm Sponneck. S. 153—71. — F. Krarup. Literaturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888. S. 359–77. — A. Hein. Vore Kreditforeninger. (Deres Tilblivelseshistorie.) S. 409—67. — Tillægshefte: C. A. Iversen. Nogle Oplysninger om Kjøbenhavns Brandforsikring i Tidsrummet 1731—1888. Kbh. 22 S.

Geografisk Tidsskrift, udg. af Bestyrelsen for det kgl. danske geografiske Selskab og redig. af O. Irminger. 9. Bd. 5.—8. Hefte. Kbh. 4°.

Af Indholdet bemærkes: P. E. Müller. Om Forandringer i Danmarks Skovnatur. S 96—101. — C. G. Bruun. Cornelius Antoniades Kaart over Danmark og Zenikaartet af 1558. S. 146—49 (jfr. S. 169). — Viceadmiral C. L. C. Irminger. S. 168—69.

Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning. Udg. af H. Trier og P. Voss. 1888. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: H. Trier. Et Børneblad af Johannes Ewald. S. 1–25. — H. Trier. „Børnevennen". S. 227—34. — J. Clausen. Lidt om Eilschows Stilling til Latinskolerne i forrige Aarhundrede. S. 452—58.

Kunstbladet. Nordisk Tidsskrift. 1888. Redaktør: Karl Madsen. Kbh. 4°.

Af Indholdet bemærkes: E. Schiødte. „Kunstbladets" Forgænger. S. 37—38 („Dansk Kunstblad", der udkom 1836—38). — P. Johansen. Nordens Illustratorer. 3. Lorenz Frølich. S. 129—34, 157—63, jfr. S. 174. — Ph. Weilbach. C. V. Eckersberg: Det Nathansenske Fa

milieportræt. S. 141—44. — Maleren Jørgen Roed. S. 177—78. — Th. Bindesbøll. M. G. Bindesbølls Biografi. S. 236 (Rettelser til E. Schiødtes Artikel i Dansk biografisk Lexikon, jfr. S. 260—61, 297).

Tidsskrift for Kunstindustri. Udg. af Industriforeningen i Kjøbenhavn. Redig. af C. Nyrop. 4. Aarg. 1888. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: B. Olsen. Danske Lavssager. S. 37—49. — P. J. Fra fremmede Tidsskrifter. (1. En Siegburger Schnelle med Danmarks Vaaben. 2. Frederik I's Gravmonument i Slesvigs Domkirke. 3. Frederik II's Tronhimmel.) S. 52—56. — B. Olsen. Nogle smaa Bemærkninger til tidligere Artikler. (1. Et Bidrag til Stolens Historie. 2. Et Lerfad med Kalenderoptegnelser.) S. 56—59. — C. Nyrop. Direktør Philip Schou og de sidste Aars kunstindustrielle Bevægelse. S. 65—71. — C. Nyrop. Jørgen Balthasar Dalhoff. Et Afsnit af den danske Kunstindustris Historie. S. 105—14. — C. Nyrop. Gustav Frederik Hetsch. S. 195—205.

Industriforeningens Tidsskrift. Udg. af Industriforeningen i Kjøbenhavn. Redig. af C. Nyrop. 3.—4. Aarg. Kbh. 1887—88.

Af Indholdet bemærkes i 3. Arg.: F. R. Friis. Dekupør Christian Rønne. Sp. 58—60. — J. E. A. Hansen. Bikubens Gaard i Silkegade og dens tidligere Beboere. Sp. 182—87, 195—200, 211—16, 231—34, 264—68, 275—78. — C. Nyrop. Vore gamle Haandværkerlav. Sp. 355. — Fortegnelse over de i Odense Museum opbevarede Lavsgjenstande. Sp. 378—80. — 4. Arg.: J. E. A. Hansen. Nogle Smaaerindringer om Professor Weyse fra Professor Smiths Etablissement. Sp. 67—69. — C. Nyrop. 1872 og 1888. Sp. 133—39 (om de to Udstillinger). — J. E. A. Hansen. Kalejdoskopets første Fremkomst i Kjøbenhavn. Sp. 163—65. — C. Nyrop. Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88. Sp. 195—206. — J. E. A. Hansen. Urmager H. Kyhl. Sp. 227—32. — G. C. G.: G. F. Hetsch. Sp. 243—50, 259—69, 275—85. — Historisk farmaceutisk Samling. Sp. 327—29.

Gartner-Tidende. Organ for „Almindelig dansk Gartnerforening". Redig. af L. Helveg. 3. Aarg. Kbh. 1887.

Af Indholdet bemærkes: Matthiesen. Provst J. Wøldike. S. 65—67. — L. Helveg. Nekrolog. S. 189—94 (om Slotsgartner T. Rothe).

Tilskueren. Maanedsskrift for Literatur, Samfundsspørgsmaal og almenfattelige videnskabelige Skildringer. Udg. af N. Neergaard. 5. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: H. Hansen. Kristiania Theater 1837—87. S. 71—96 (bl. a. om danske Skuespillere i Christiania). — A. D. Jørgensen. Den danske Bondes Stavnsbaand. Tale holdt ved Stavnsbaandsfesten i Odense d. 20. Juni 1888. S. 429—45. — A. G. Drachmann. En gammel Skibslæges Erindringer. S. 446—82 (Brudstykker af en Autobiografi; S. 477 ff. omtales den senere Kong Frederik VII.s Rejse til Island 1834). — J. A. Fridericia. En Godsejerministers Indlæg mod de store Landboreformer. S. 483—89 (et Indlæg af F. C. Rosenkrantz, rimeligvis fra 1787 eller 1788). — A. Aumont. Holberg-Traditionen paa den danske Skueplads. S. 631—40. — M. Rubin. Stavnsbaandsliteraturen. S. 641—58. — J. L. Contra Leonora Christina. S. 721—39 (jfr. S. Birket Smith: Pro

Leonora Christina. Dagbladet for 25. Novbr. 1888). — C. Wilkens. Georg Brandes som literær Kritiker. S. 740—69, 887—907. — J. Nørregaard. En Angelsaksers og en Englænders Skildringer af det danske Folk. S. 807—21 (omhandler Bjovulfsdigtet og Molesworth's an account of Denmark, as it was in the year 1692). — J. L.: Johan Monrads Selvbiografi. S. 881—86.

Ny Jord. 14 Dags Skrift for Literatur, Videnskab og Kunst. Redig. af C. Behrens. 1.—2. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: C. Behrens. Et utrykt Brev fra P. A. Heiberg til Tode. I. S. 569—71. — J. Clausen. Poul Chiewitz. II. S. 481—90.

Illustreret Tidende. 29. Bd. (1. Oktbr. 1887—30. Septbr. 1888). Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Fødsel og Daab i det 16de Aarhundrede. Nr. 3. — „Don Juan" paa vor Scene. Nr. 4. — Lærer M. Abrahamsen. Nr. 4. — M. G.: V. Thisted. Nr. 4. — Rasmus Christian Rask. Nr. 8. — Rask og den sammenlignende Lingvistik. Nr. 8. — A. Ipsen. Rask og hans Familie. Nr. 8. — C. F. Pechüle. Professor Schiellerup. Nr. 9. — Holbergiana. Nr. 11. — C.: Werner Ussing. Nr. 11. — A. Wilde. Christian VIII paa Føhr. Nr. 13—14. — M. G.: Fr. Vilh. Hegel. Nr. 14. — J. Davidsen. Fra Frederikke Bruns Hjem. Nr. 15—17. — C. Bruun. Stavnsbaandets Løsning d. 20. Juni 1788. Nr. 18—19. — S. Schandorph. Valdemar Wille. Nr. 18. — Cab. Admiral Irminger. Nr. 21. — Landbrug og Landmænd i Danmark efter Stavnsbaandets Løsning. Nr. 21—22, 24—26, 29—30, 32—35, 37—40, 43—44, 51. — M. G.: Niels Bredal. Nr. 22. — H. P. Barfod. Biskop Kierkegaard. Nr. 23. — Vognen fra Dejbjærg Mose. Nr. 23. — Cab. Grev W. C. E. Sponneck. Nr. 24. — V. Bokkenheuser. L. A. Colding. Nr. 27. — Et Blad af Studenterforeningens Historie. Nr. 29. — N. M.: Chr. K. F. Molbech. Nr. 35. — Anna Maria Magnani. Nr. 37. — Chr. Bl. For hundrede Aar siden. Nr. 38—39, 47—49. — E. T. Kristensen. Nogle jyske Sagn fra Hoveritiden. Nr. 38. — Etatsraad Reimann. Nr. 39. — Industriforeningen. 1838—88. Nr. 41. — J. Lange. Jørgen Roed. Nr. 47. — Cab. C. C. Hall. Nr. 48. — C. Kursusbestyrer Femmer. Nr. 49. — K. Bing. Rota. Nr. 51 (det Skib, der 1838 bragte Thorvaldsen og hans Værker til Danmark). — E. Skram. Carl Wulff. Nr. 52.

Nutiden i Billeder og Text. Illustreret Familieblad. Redig. af V. Møller. 12. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: J. Davidsen. Borgervæbningen og Garbrecht. Nr. 576. — M. V. Brun. Fra mit Teater-Liv. Hvorledes „Svantevits Datter" kom til Verden. Nr. 581. — H. Holst. Rask's Hundredaars-Dag. Nr. 583. — Dr. Walther. For 100 Aar siden. Nr. 588. — Fr. Hegel. Nr. 589. — C. U.: Biskop P. C. Kierkegaard. Nr. 598. — F. Holm. Grevinde Danners Residens. Nr. 598. — Kierkegaard som Skribent. Nr. 598. — Kierkegaard som Prædikant. Nr. 598. — T. S.: Grev Sponneck. Nr. 599. — Gjennem hundrede Aar. Kjøbenhavnske Udstillings-Erindringer. Nr. 608. — Gamle danske Hjem. Nr. 614. — H. Holst. Fra Kvinde-

Bevægelsen i vor Tid. Kvindesagen i Danmark. Nr. 617. — yz.: C. Hall. Nr. 622. — R. Henriques. Johan Adam Krügell. Nr. 624. — V. M.: Carl Wulff. Nr. 627.

Smaastykker. 14. Bd. Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: F. S. Diechmann. Erindringer fra Krigen 1864. S. 1—31, 65—123. — V. Bang. Hans Egede, Grønlands Apostel. S. 355—86.

Danmark. Illustreret Kalender for 1889. 3. Aarg. Udg. af Journalistforeningen i Kjøbenhavn. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Minderuner 1888: V. Birkedal. Carl Christian Hall. S. 18—29. C. St. A. Bille. W. C. E. Greve af Sponneck. S. 30—46. F. Rønning. Peter Christian Kierkegaard. S. 47—55. P. Hansen. Chr. K. F. Molbech. S. 56—60. C. Bruun. Carl Ludv. Chr. Irminger. S. 61—65. O. Damkier. Andreas Linde. S. 66—69. R. Watt. Carl Wulff. S. 70—80. — R. Besthorn. Revolutionen 1789 og den kjøbenhavnske Presse. S. 87—98. — A. Hammerich. Operaens Jubilæum. S. 143—60 (om Operaforestillingen pa Amalienborg og Theaterbranden i April 1689).

Da capo! Theaterkalender 1888—89. Redig. af E. Reumert. Med Illustrationer. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: E. Reumert. Et Par Ord til Erindring om Carl Wulff. S. 63—75. — B. Pedersen. Hos Hoedt. En Theatererindring. S. 88—95.

Árbók hins íslenzka fornleifafélags. 1886—1887. Reykjavík 1887—1888.

Af Indholdet bemærkes i Bindet for 1886: Bókasafn Skálholtsstaðar 1604 og 1612. S. 62—67; — i Bindet for 1887: S. Vigfússon. Smávegis. I. Gullkaleikrinn á Hólum. II. Gullkaleikrinn i Skálholti. III. Þorláksskrin. S. 38—42. — J. Þorkelsson. Alþingis catastasis frá 1700 og 1735. S. 43—47.

Tímarit hins íslenzka bókmentafjelags. 8.—9. árgangur. 1887—1888. Reykjavík 1887—1888.

Af Indholdet bemærkes i 8. Årg.: H. Pjetursson. Magnús Eiriksson. S. 1—33. — J. Þorkelsson. Þáttur af Birni Jónssyni á Skardsá. S. 34—96. — B. M. Olsen. Athugasemd (við þáttin af Birni á Skardsá). S. 97—99. — Ó. Davíðsson. Ísland og Íslendingar, eptir því sem segir í gömlum bókum útlendum. S. 100—73. — J. Jónsson. Um klaustrin á Íslandi. S. 174—265. — P. Pálsson. Munnmæli um Lopt rika Guttormsson. S. 318—20. — 9. Árg.: B. M. Olsen. Rasmus Kristján Rask. 1787—1887. Fyrirlestur. S. 1—53. — Brjef frá Rask. S. 54—100. — Brjef til Rasks. S. 101—14. — B. M. Olsen. Athugasemdir við fyrirlesturinn um R. K. Rask og brjefin hjer að framan. S. 115—25. — Autobiographia Drs. Magnúsar Stephensens. (Brot.) S. 197—268.

———

II. Særskilt udgivne Skrifter.

L. C. Müller. Danmarks Historie fortsat. (36. Hefte.) 5. D. 4. Hefte. Danmark-Norge under Adelsvælden. Udg. under Ledelse af J. T. A. Tang. Kbh. 64 S.

A. Fabricius. Illustreret Danmarkshistorie for Folket, gjennemset af *V. A. Bloch.* 1.—3. Hefte. Odense. 146 S.

J. Steenstrup. Ved Fremlæggelsen af Skriftet: „Kjøkkenmøddinger, eine gedrängte Darstellung dieser Monumente sehr alter Kulturstadien". (Oversigt over det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Forhandl. 1888. S. 213—52.)

S. Müller. Ordning af Danmarks Oldsager. Stenalderen. Afbildningerne tegnede og chemityperede af M. Petersen. Avec un résumé en français. Kbh. 58 S. 4⁰.

Katalog over en Samling nordiske Oldsager fra Stenalderen, samlet af C. A. Næser, udstillet i 1888. Kbh. 32 S.

Indeholder ogsá Forsøg til en Fortolkning af en Del Runeindskrifter. Bogen foreligger tillige pá fransk.

V. Dreyer. Danmarks Forhistorie i Omrids. Bronce- og Jærnalderen. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 74—75.) Kbh. 32 S.

H. Petersen. Vognfundene i Dejbjerg Præstegaardsmose ved Ringkjøbing 1881 og 1883. Et Bidrag til Oplysning om den forromerske Jernalder i Danmark. Med 5 Tavler, raderede i Kobber af M. Petersen, og 36 Figurer i Texten. Kbh. 56 S. 4⁰.

Jfr. O. Montelius i Kongl. vitterhets historie och antiqvitets akademiens månadsblad 16. Årg. S. 174 ff.

J. E. Boesen. Nordisk Gudelære. (Med Billeder efter Oldsager.) Kbh. 68 S.

Íslendingabóc, es *Are prestr Þorgilsson* gørþe. Gefin út af hinu íslenzka bókmentafélagi. *F. Jónsson* bjó til prentunar. Kaupmannahöfn 1887. XXVII + 44 S.

Gammeldanske krøniker, udg. for samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur ved *M. Lorenzen.* 1. hæfte. Kbh. 1887. 60 S.

Kr. Erslev. Udvalg af Kildesteder. Grundlag for Øvelser. (Kbh.) 80 S. 4⁰.

Indeholder Sammenstilling af Kildesteder til enkelte spredte Spørgsmål, især af Danmarks Historie fra det 10. til det 17. Årh.

H. Olrik. Knud Lavards liv og gærning. Kbh. 314 S.

Monumenta historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede, udg. af *H. Rørdam.* 2. Række. 2. Bd. 4. Hefte. Kbh. 1887.

Indhold: Ephemeris historica af Johannes Pistorius Husensis. med Tillæg: Uddrag af Johannes Pistorius's Brevbog og Journal über alles das jenige so sich in dem so genannten Calmarschen Kriege zugetragen.

F. Vormordsen. En kort Forklaring og Forskjel paa den evangeliske og papistiske Prædiken og Lærdom, 1531. Paa ny udg. af *H. F. Rørdam.* Kbh. 28 S. (Skrifter fra Reformationstiden Nr. 3.)

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. 1556—1560. I Uddrag udg. ved *C. F. Bricka* af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver. 2. Halvdel. Kbh. S. 225—558.

Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558—1660. Udg. ved *V. A. Secher* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Hist. 1. Bd. 3.—5. Hefte. Kbh. S. 321—757 + XXIII S.

Hermed er 1. Bd. (1558—1575) sluttet. — Værkets to første Hefter ere anmeldte af Dr. Holberg i Ugeskr. f. Retsvæsen 1888 S. 129—36, jfr. samme Steds S. 817—24, 881—84, 1089—90.

T. Lund. Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarhundrede. I. Indre Historie. 9. Bog. Dagligt Liv: Trolovelse. Kbh. 495 S.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid. Udg. ved *Kr. Erslev* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Hist. 2. Bd. 2. Hefte. S. 321—650. 3. Bd. 1. Hefte. 256 S. Kbh.

2. Bd. 2. Hefte går fra 1632 til 1643, 3. Bd. 1. Hefte fra 1644 til 1646.

Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, udg. ved *J. A. Fridericia* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Hist. Kbh. 332 S.

Omhandler Årene 1612—1793.

S. Kjær. Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger. Kbh. 463 S.

V. Falbe-Hansen. Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 1. Del. Tiden fra 1733 til 1807. (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning d. 20. Juni 1888. Kbh. S. 1—161. 4°.)

E. Holm. Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede. (1773—1791.) (O. m. T.: Festskrift i Anledning af den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888.) Kbh. 254 S.

J. A. Fridericia. Den danske Bondestands Frigjørelse i det 18de Aarhundrede. En Skildring efter trykte og utrykte Kilder. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 68—71.) Kbh. 96 S.

N. Rasmussen Søkilde. Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse før og efter 1788. (Landboskrifter, udg. af det Kgl. danske Landhusholdningsselskab. Nr. 1.) Kbh. 224 S.

H. Nielsen. Stavnsbaandets Løsning af Kong Frederik den Sjette. Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning. Odense. 52 S.

Regeringsskiftet 1784. Fremstillinger og Aktstykker, udg. i Juni 1888 til Minde om den Regering, som løste Bondens Stavnsbaand, af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver. Kbh. XXIV + 325 S.

Samlede Oversigter over det vigtigste af den Litteratur, der fremkom i Anledning af Hundredårsdagen for Stavnsbåndets Løsning, findes i Tidsskr. f. Landøkonomi 5. Række 7. Bd. S. 577—676 (af F. Barfod), i det Letterstedtske Tidsskrift for 1888 S. 591—98 (af A. D. Jørgensen), i Nationaløkonomisk Tidsskr. Ny Række 6. Bd. S. 359—77 (af F. Krarup), i Tilskueren 5. Årg. S. 641—58 (af M. Rubin) og i Danskeren 1. Bd. S. 21—33 (af L. Schrøder).

E. Holm. Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784—1799). (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af H. M. Kong Christian IX's Regeringsjubilæum d. 15. Novbr. 1888. Kbh. S. 1—202. 4°.)

S. B. Thrige. Danmarks Historie i vort Aarhundrede. 1.—4. Hæfte. Kbh. 192 S.

O. Lütken. De Danske paa Schelden (1809—1813). Kbh. 160 S.

W. Scharling. Danmark for 70 Aar siden. Tale ved Universitetsfesten d. 12. April 1888. 23 S.

Er også trykt fuldstændig i Dagbladet for 13. April 1888.

A. Thorsøe. Kong Frederik den Syvendes Regering. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848—1863. 36.—38. Hefte. Kbh. 1887—88. 2. Del. S. 913—1056.

H. Nutzhorn. Kong Frederik den syvende. Et Foredrag. Kolding. (Uden Titelblad.) 16 S.

O. Vaupell. Kampen for Sønderjylland. Krigene 1848—1850 og 1864. 1.—5. Hefte. Kbh.

F. Holst og *A. Larsen.* Felttogene i vore første Frihedsaar. Illustrerede af Samtiden. 1.—3. Hefte. Kbh.

Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50. Udarbejdet paa Grundlag af officielle Documenter og udg. af Generalstaben. 3. Del. Krigen i 1850. 2. Afsnit. 3. Afdeling. Kbh. 1887. S. 1085—1590 og Bilag S. 151—73.

Fra 14. Septbr. 1850 til Febr. 1851.

H. P. B. Barfod. Hans Majestæt Kong Christian IX. Spredte Træk til et Livsbillede. Kbh. 223 S. 4°.

W. Scharling. Danmarks Fremtid. Tale ved Universitetsfesten d. 17. Novbr. 1888. Kbh. 26 S.

Indeholder en Oversigt over de sidste 100 År, især Christian IX.s Regering. Talen er trykt fuldstændig i Dagbladet for 18. og 20. Novbr. 1888.

N. Hansen. Orienterende Bemærkninger angaaende den reviderede Grundlovs Tilbliven. Kbh. 21 S.

H. P. Hansen-Nørremølle. Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 65—66.) Kbh. 48 S.

Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere, udg. af *M. Galschiøt.* 25.—30. Levering. Kbh. Folio. (2. Bd. S. 3—146.)

A. Ipsen. Fra Store Bælt til Baaring Vig. S. 3—58. — H. Pontoppidan. Vestfyn. S. 59—100. — C. Ewald. Sydfyn og Øerne. S. 101—41. — E. Brandes. Langeland. S. 142—46.

(Jessen.) Mellem Østersø og Vesterhav. Skildringer af Land og Folk i Sønderjylland og de nordiske Kongeriger. Flensborg 1887. 256 S.

Tegninger af ældre nordisk Architektur. Udg. af *O. V. Koch, V. J. Mørk-Hansen* og *E. Schiødte*. 2. Saml. 3. Række. 1.—3. Hefte. Kbh. 9 Blade i Folio.

O. Nielsen. Kjøbenhavn i Aarene 1660—1699. 1.—2. Hefte. (Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. 5. Dels 1.—2. Hefte.) Kbh. 384 S.

C. Bruun. Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. 19.—22. Lev. Kbh. 2. Del S. 225—416.

Den danske Reformations Moderkirke: Sanct Nicolai Kirke i Kjøbenhavn, 1216—1795. Kbh. 1887. 16 S.

Kjøbenhavns Kommunehospital 1863—1888. Udg. ved Foranstaltning af Kjøbenhavns Magistrat. Kbh. 64 S.
Jfr. L. J. Brandes i Hospitals-Tidende 3. Række VI. S. 985—86.

A. Eberlin. Frederiksberg. Kbh. V + 194 S.

(J. P. Schmidt.) Rettelser og Anmærkninger til Bogen „Dragørs Fortid og Fremme". Kbh. 1887. 10 S.

A. Petersen. Kjøge Byes Historie, efter trykte og utrykte Kilder. 4.—6. Hefte. Kbh.
Hermed er Bogen sluttet.

Det Mærkeligste ved Søborg Slots Historie. Kbh. 8 S.

J. B. Løffler. Gravmonumenterne i Sorø Kirke. Med 17 lithogr. Tavler. Kbh. 100 S. Folio.

G. L. Wad. Mindeskrift i Anledning af Halvandethundredaars-Dagen for Oprettelsen af det adelige Stift Vallø 14. Maj 1738—14. Maj 1888. Trykt som Manuscript. Kbh. XXXIV + 285 S. 4°.
Indeholder også en kort Udsigt over Valløs Historie før 1738.

F. C. Et Kirkejubilæum (Nyborg Kirke). (Nationaltidende 1888 Nr. 4225.)

J. Lauritsen. Land- og Vandforholdene ved Odense og i Odense Fjord før og nu, anskueliggjorte ved et stort illumineret Kort. (Trykt som Manuskript.) (Odense uden Ar.) 32 S.

N. Rasmussen Søkilde. Udskiftningen ved Brahetrolleborg for 100 Aar siden. Et Festskrift ved Afsløringen af Mindesmærket for Grev Ludvig Reventlow d. 14. Septbr. 1888. Odense. 32 S.

Ollerup Jorders Udskiftninger i 1797. (Aftryk efter Udskrift af Landvæsenskommissions-Protokollen.) Svendborg. 31 S.

Statistiske Bidrag til Aalborg Stifts Historie i Slutningen af det 17. Aarhundrede. Udg. af *D. H. Wulff.* 3.—4. (sidste) Hefte. Aalborg. S. 129—257.

E. T. Kristensen. Vindt Mølle og dens Ejere. Viborg 1887. 40 S.

C. Madsen. Beskrivelse af Aarhus Domkirke efter Restavrationen. Aarhus. 80 S.

W. T. Valeur. Herning fra 1852—1888. Aarhus. 40 S.

J. Helms. Er det ved Ribe Domkirkes Istandsættelse kun det Ældste, som fortjener at bevares? Kbh. 23 S.

Anmeldt af Jul. Lange i Kunstbladet Nr. 3 S. 41—42. — Jfr. Artikler i Berlingske Tidende 1888 af Dr. phil. Henry Petersen (4. Febr.), Professor H. Storck (6. og 24. Febr.), Pastor Helms (16. og 17. Febr. og 8. Marts) og Etatsråd Heinrich Hansen (20. Marts).

E. Skram. Hinsides Grænsen. Erindringer fra Sønderjylland. Kbh. 116 S.

Er en Særudgave af Forfatterens Skildring i „Danmark", udg. af M. Galschiøt.

E. Becker. Haderslev Provsties fælles Kirkekasse, dens Oprindelse, Historie og nuværende Tilstand, med en Indledning om Tiendevæsenet i Slesvig. Haderslev. 86 S.

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka.* 9.—16. Hæfte. (2. Bd. Beccau-Brandis.) Kbh. 646 S.

Anmeldt af F. Rønning i „Litteratur og Kritik" 1. Bd. S. 390—96.

H. V. Schytte. Nordisk Musik-Lexikon. 1. Bd. A—K. Kbh. 440 S.

Indeholder også Biografier af danske Komponister, Sangere, Musikere o. s. v.

H. R. Hiort-Lorenzen og *A. Thiset.* Danmarks Adels Aarbog. 1889. 6. Aarg. Kbh. XXVI + 486 S.

Landbrug og Landmænd i Danmark efter Stavnsbaandets Løsning. Portræter og Smaabiografier med Indledningsartikler

af *C. Bruun*, *J. V. T. Hertel* og *E. Frederiksen*, udg. af *M. Galschiøt*. Kbh. IV + 304 S.

Har for en Del været optaget i Illustreret Tidende 29. Bd.

Udstillingens Mænd. (Uden Titelblad.) (Kbh.) 48 S.

Særtryk af Morgenbladet.

C. Muusmann. Udstillingsportraiter i Visitkortformat. Kbh. 70 S.

T. Algreen-Ussing. Studenterne fra Schneekloths Latin- og Realskole i 25-Aaret 1863—1888. (Trykt som Manuskript.) Kbh. 30 S.

Findes i: Meddelelser fra Schneekloths Latin- og Realskole. Nr. 35.

A. Steenberg. P. Andersen, Svanholm. (Industri-Tidenden, redig. af A. Steenberg, 17. Bd. Sp. 145—50.)

Bille-Ættens Historie. 1. Del af *W. Mollerup.* 1.—3. Hefte. 192 S. — 2. Del af *F. Meidell.* 1.—8. Hefte. 498 S. Kbh.

En gammel Musiker. Ungdomserindringer. Horsens 1887. 39 S.

Forfatterens Navn er Niels Bøgballe.

C. van Dockum. Gamle Minder fra Tjeneste-Aarene ombord i franske Skibe. 1823—1829. Nedskrevet i 1877. Kbh. 241 S.

A. D. Jørgensen. Johannes Evald. Med Digterens Portræt efter Kleve. Kbh. 263 S.

(Stamtavle over Fimilien Fischer.) 2 Tabeller i Folio. (Randers.) (Uden Titelblad.)

P. F. Gjødesen. Mindeskrift om Henrik Gerner, Flaadens Fabrikmester 1772—1787. Udg. af Sølieutenants-Selskabet. Kbh. 82 S. og 2 Billeder.

Til Minde om Gustav Friederich Hetsch. Kbh. 36 Spalter. Folio.

Stamtavle over Familien Holm. (Kbh.) 12 S. 4°.

E. Erslev. London, set med et dansk Øje. Kbh. 181 S.

S. 92—108 omhandler Arkitekten Inigo Jones og hans Ophold i Danmark under Christian IV.

J. C. la Cour. B. S. Jørgensen. (Tidsskr. f. Landøkonomi. 5. Række. 7. Bd. S. 557—76.)

H. P. Barfod. Til Minde om Biskop Peter Christian Kierkegaard og hans Jordefærd. Kbh. 122 S. og 1 Portræt.

O. Kirk. Ole Kirk. Et lille Mindeskrift. Kbh. 24 S. og 1 Portræt.

K. Hede. Peter Kristjan Koch. (Smaastykker. 15. Bd. 3. Hefte. Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. S. 173—231.)

H. V. Købke. Stamtavle over Bagermester Peter Berendt Købkes og Hustru Cæcilie Margrethe, født Petersens Efterkommere. Kbh. 8 S.

F. Lange. Poul Rasmussens Lange's Efterkommere. Kbh. 7 S.

Meddelelser om Etatsraad Frederik Carl August Lunn til Knabstrup, væsentligt efter hans egne Optegnelser. Udg. af hans Børn. Trykt som Manuskript. Kbh. 183 S.

Stamtavle over Familien Marcher. (Mariebo.) 4 upag. S.

Christian Molbech og Nikolai Frederik Severin Grundtvig. En Brevvexling, samlet af *C. K. F. Molbech* og udg. af *L. Schrøder.* Kbh. 284 S.

Etatsraad og Landkommissær *Johan Monrad's* Selvbiografi (1638—1692), udg. efter Originalhaandskr. af *S. B. Smith.* Kbh. XIV + 136 S.

A. Nielsen. „Gamle Nielsen", en kulturhistorisk Selvbiografi fra 1799 til 1888. Odense. 134 S.

O. Nygaard. Min Livsførelse. Tilegnet Slægtninge og Venner. Skive 1886. 199 S. Ikke i Boghandelen.

H. Lehmann. Hans Puggaard. Et Hundredaars Mindeskrift. Kbh. 130 S. og 1 Portræt.

M. H. Rosenørn. Løsrevne Blade af Livsminder. Kbh. 196 S.

V. Rothe. Mit Livs Erindringer. (Trykt som Manuskript for Slægt og Venner.) 1. Del. Kbh. 235 S. Ikke i Boghandelen.

Behandler Forfatterens Liv, indtil han 1855 blev udnævnt til administrerende Direktør ved Jærnbanen.

V. Hjort. Hans Carl Frederik Christian Schjellerup. (Tidsskr. f. Mathematik. 5. Række. 5. Aarg. S. 148—53.)

J. Nørregaard. Peder Skram og Elsebe Krabbe. En Levnedsskildring. (Folkelæsning Nr. 156.) Kbh. 1887. 80 S.

C. J. Brandt. Salmedigteren Hans Christensen Sthen. (Smaaskrifter til Oplysning for Kristne, udg. af F. Nielsen. III. 1.) Kbh. 90 S.

O. Lütken. Vice-Admiral Edouard Suenson. Kbh. 27 S.

L. Valentiner. Stamtavle over Familien Valentiner. Fortsættelse af den Tabel, som i 1847 blev forfattet af T. Valentiner. Kbh. 48 S. 4°.

O. Siesbye. Wesenbergiana. (Nord. Tidsskr. f. Filologi. Ny Række. 8. Bd. S. 227—30.)

V. Finsen. Om den oprindelige Ordning af nogle af den islandske Fristats Institutioner. (Vidensk. Selsk. Skr., 6. Række, hist. og philos. Afd. II. 1.) Kbh. 177 S. 4°.

S. 174 ff. omhandles Spørgsmålet, om Danmark har haft Lovsigemænd. Anmeldt af K. von Amira i Götting. gelehrte Anzeigen 1889 S. 249—59.

J. C. H. R. Steenstrup. Den danske Bonde og Friheden. Otte Foredrag over Bondestandens Fortid holdte inden Hundredaarsfesten for Frigjørelsen. Kbh. 199 S.

Bogen er udkommet i 2. Oplag som Folkelæsning Nr. 161.

H. V. Lund. Den danske Bondes Trældom og Frihed, Festskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning. Kbh. 158 S.

S. Vedel. Den dansk-norske Højesterets Historie under Enevælden fra 1661 indtil 1790. Kbh. 518 S.

R. Mejborg. Gamle danske Hjem i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede. Billeder med Text. (O. m. T.: Festskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning d. 20. Juni 1888.) Kbh. 126 S. 4°.

Anmeldt af F. Meldahl i det letterstedske Tidsskrift for 1888 S. 471 ff.

V. Dahlerup. Hexe og Hexeprocesser i Danmark. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 80.) Kbh. 22 S.

R. Petersen. For hundrede Aar siden. Skizzer af Livet i Danmark 1788. Kbh. 176 S.

Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov (1536—1683), udg. af *H. F. Rørdam.* 3. Bd. 2. Hefte. Kbh. S. 193—384.

22. Juli 1631—31. August 1655.

J. C. H. R. Steenstrup. Bonden og Universitetet. Nogle historiske Betragtninger i Anledning af Hundredaars-Mindefesten d. 20. Juni 1888. Kbh. 48 S.

Prof. Steenstrups Tale ved Universitetsfesten, forskjellig fra denne Bog, er trykt i Dagbladet for 21. Juni 1888.

Gjedved Højskole og Seminarium. I Anledning af 25 Aars Jubilæum. Et Festskrift. (Ved *J. P. M. Jensen-Lyngbye.*) (Nestved.) VIII + 200 + 26 S. 4°.

N. Bojesen. Meddelelser om den fellenbergske Opdragelsesanstalt Bøgildgaard Institut i Fortid og Nutid. Kbh. 29 S.

Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling. Udg. af kommissionen for det arnamagnæanske legat. 1. hæfte. Kbh. 336 S.

O. Kalkar. Ordbog til det ældre danske sprog (1300—1700). 14. hæfte. Kbh. 2. bd. S. 337—432. (Hægenhed—jatelse.)

H. F. Feilberg. Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. Udg. af universitets-jubilæets danske samfund. 4. hefte. Kbh. S. 241—320. (elendig—flyvespringe.)

J. Þorkelsson. Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede. Kbh. II + 516 S.

Doktordisputats. Anmeldt af B. Th. Melsteð i Hist. Tidsskr. 6. R. I. 752—65 og af Golther i Literaturblatt f. german. u. roman. Philologie X.

Peder Hegelund's Susanna og Calumnia. Udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af *S. B. Smith.* 1. Hefte. Kbh. 112 S.

Tobiæ Komedie. Et dansk Skuespil fra Tiden omkring 1600. Udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af *S. B. Smith.* Kbh. 1887. XVIII + 98 S.

Comoedia de mundo et paupere. Et dansk Skuespil fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund af *S. B. Smith.* Kbh. XVII + 119 S.

Er tillige med Udgaven af Tobiæ Komedie anmeldt af J. Bolte i Zeitschr. f. deutsche Philologie 21. Bd. S. 477—86.

Klavs Lyskander. Billeslægtens Rimkrønike, udg. for Universitets-Jubilæets Danske Samfund af *H. F. Rørdam.* Kbh. XII + 89 S.

Jubeludgaven af *L. Holbergs* Comoedier. Illustreret af H. Tegner. Tomus III. Kbh. 1883—88.

Indhold: G. Brandes. Ludvig Holberg som Komedieforfatter. 43 S. — E. Collin. Holbergske Skuespillere. 151 S. — Traditionel Musik til Ludvig Holbergs Komedier. Samlet af A. Grandjean. 75 S. — O. Zinck. Holbergsk Theaterstatistik. 62 S.

Anna Borch. Hvorfor? Holbergsk Studie i én Act. Kbh. XVIII + 72 S.

Indeholder i Forordet og Noterne en Del litterærhistoriske Oplysninger om Holberg. — Anmeldt af L. Daae i Tidsskriftet Vidar for 1888 S. 799—802.

G. Brandes. Æsthetiske Studier. 2. ændrede Udg. Kbh. IX + 372 S.

Indeholder Afhandlinger om Kamma Rahbek og M. Goldschmidt, der ikke fandtes i 1. Udgave.

L. Schrøder. Adam Oehlenschläger og den romantiske Skole. Kbh. 204 S.

A. Stadfeldt. Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt, 1787—1887, med en Indledning om Fødselshjælpens Udvikling i Danmark. Kbh. 1887. 55 S. Ikke i Boghandelen.

Et Bidrag til Pharmaciens Historie. Faaborg Apothek. (Archiv for Pharmaci og technisk Chemi. 41. Bd. S. 475—80.)

C. T. Jørgensen. Beskrivelse over Danske Mønter 1448—1888. Kbh. 164 S.

V. Bergsøe. Danske Forenings-Tegn udstedte af Gilder, Corporationer og Lav fra Middelalder til Nutid. Kbh. XVI + 24 S. og 5 Tavler. 4°.

Fortegnelse over 235 Prøver paa Skrivpapirsorter, brugte af den danske Administration fra det 15. til det 19. Aarhundrede, deraf 155 fra danske og norske Fabriker, udstillede ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i 1888 af det kgl. Gehejmearkiv. Kbh. 13 S.

A. Tuxen. Royal Danois. Ludvig XIV.s dansk-norske Regiment. 1690—98. (Militært Tidsskrift. 17. Aarg. S. 305—404.)

E. L. Kongens Livjægerkorps før og nu. En historisk Skildring. Kbh. 77 S.

Borger-Vennen. Meddelelser i Anledning af Det forenede Understøttelses-Selskabs hundredaarige Bestaaen 1788—1888. Kbh. 154 S.

H. M. Fenger. Selskabet Philadelphia i dets første 50 Aar. Mindeblade, udg. i Anledning af d. 28. Febr. 1886 af dets Bestyrelse. Kbh. 1887. 49 S. Ikke i Boghandelen.

C. Nyrop. Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—1888. Udg. af Industriforeningen ved dens 50-aarige Jubilæum. Kbh. 238 S.

Fyens Stifts Læseforenings Historie fra 1838 til 1888. Odense. 38 S. og 1 Billede.

N. Dalhoff. Den danske Diakonissestiftelse i dens første 25 Aar. Et Festskrift. Kbh. 140 S.

P. Brock. Haandkatalog til Vejledning for de Besøgende i de danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg Slot. 2. Udg. Kbh. 112 S.

P. Brock. Die chronologische Sammlung der dänischen Könige im Schlosse Rosenburg. Eine kurzgefasste Übersicht. Mit 90 Abbildungen. Kopenh. 116 S.

Det nationalhistoriske Musæum paa Frederiksborg Slot. Kbh. 84 S.

Katalog over en Vaabensamling, samlet af C. A. Næser, udstillet i 1888. Kbh. 77 S.

Indeholder bl. a. en Del Vaben af Interesse for dansk Historie. Foreligger ogsa pa fransk og pa tysk.

Fortegnelse over fremmed historisk Litteratur fra Året 1888

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **W. Christensen.**

I. Samlinger og Tidsskrifter.

J. Steenstrup. Bulletin historique: Danemark. (Revue historique. 13. année. T. 36. S. 372—88.)

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin hrsg. von *J. Hermann* u. *J. Jastrow.* 6. Jahrg. 1883. 7. Jahrg. hrsg. von *J. Jastrow.* 1884. Berlin.

H. K. Schjøth i Christiania behandler Litteraturen fra 1883 om Danmark og Norge i Middelalderen (6. Jahrg. II. 314—22), fra 1884 om Danmark og Norge i Middelalderen (7. Jahrg. II. S. 327—36) og fra 1883—84 om Danmark og Norge i den nyere Tid (7. Jahrg. III. 245—62).

Monumenta Germaniae historica inde ab a. Chr. D usque ad a. MD ed. societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Scriptorum tomi XV. pars I—II. Hannov. 1887—88. Scriptorum tomus XXVIII. ib. Fol.

I XV omtales på mange Steder Normannerne; XXVIII indeholder Uddrag af engelske Forfattere og berører også Danmark.

Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte. Nach der Ausgabe der Momumenta Germaniae übers. von J. C. M. Laurent. Mit einem Vorwort von J. M. Lappenberg. 2. Aufl. Neu bearb. von W. Wattenbach. Lpz. XV + 262 S. (Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung. 11. Jahrh. VI.)

Lestorie des Engles solum la translacion maistre Geffrei Gaimar. Ed. by *T. D. Hardy* and *C. T. Martin.* Vol. I. Text. London. LIII + 404 S. (Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the middle ages. 91, Vol. I.)

Omhandler på mange Steder Normannerne og Danmarks senere Forhold til England.

Islandske Annaler indtil 1578. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *G. Storm.* Chra. LXXXIV + 667 S.

Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad a. post Chr. n. MCXCVIII. Ed. *Ph. Jaffé.* Editionem 2. correctam et auctam auspiciis G. Wattenbach curaverunt S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald. Fasc. XIV et XV (ultimus). Lips. Tom. II. S. 601—822 + VIII S. 4°. [1193—98.]

Regesta Honorii papae III, ex Vaticanis archetypis aliisque fontibus ed. *P. Pressutti.* Vol. I. Romae. CXXIV + 570 S. Fol.

Urkundenbuch zur Geschichte des Schloszgesessenen Geschlechtes der Grafen und Herren von Wedel. Bearb. u. hrsg. von *H. F. P. von Wedel.* Bd. II. Die Herren von Wedel im Märkischen Lande über der Oder, im Herzogthum Pommern und im Bisthum Camin. 1269—1348. Lpz. 108 + 118 S. 4°.

Omtaler en Del Diplomer, der vedrøre Danmark. og ved hvis Udstedelse Medlemmer af Familien Wedel have været Vidner; ligeledes findes trykt et Diplom af 27. Maj 1319 angaaende den forhenværende danske Drost Nicolaus Olafson (jfr. H. F. P. von Wedel: Beiträge zur älteren Geschichte der Neumärkischen Ritterschaft. II. Das Land Schivelbein unter der Herrschaft der Herren von Wedel 1319—1384. 1. Abtheil. Lpz. 1887. S. 5—7 og Rettelse).

Les registres d'Honorius IV. Publ. p. *M. Prou.* Paris. 4°.

Hermed er Værket sluttet.

Pommersches Urkundenbuch. III. Bd. 1. Abtheil. 1287—1295. Hrsg. vom Königl. Staats-Archiv zu Stettin. Bearb. von *R. Prümers.* Stettin. S. 1—258. 4°.

Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden. Hrsg. von *P. Hasse.* 2. Bd. (1250—1300). 6. Lief. (S. 393—476). Hamb. u. Lpz. 4°.

F. Ehrle. Ein Bruchstück der Acten des Concils von Vienne. (Archiv f. Literatur- u. Kirchengesch. des Mittelalters, hrsg. von P. H. Denifle u. F. Ehrle. 4. Bd. S. 361—470.)

Berører på enkelte Steder (således S. 372, 394, 430, 432) Danmark.

Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval. (1312—1360.) Der gelehrten estnischen Gesellsch. in Dorpat zu ihrem 50-jährigen Jubelfeste dargebracht von der estländ. literär.

Gesellsch. durch *L. Arbusow.* Reval. XII + 224 S. (Archiv f. die Gesch. Liv-, Est- u. Curlands. 3. Folge. 1. Bd. Revaler Stadtbücher I.)

Deutsche Reichstagsakten unter König Ruprecht. 3. Abtheil. 1406—1410. Hrsg. von *J. Weizsäcker.* Gotha. IV + 833 S. 4°. (Deutsche Reichtagsakten. 6. Bd.)

Svenskt diplomatarium från och med år 1401, utg. af riksarkivet genom *C. Silfverstolpe.* 3. D. 2.—3. H. Sthm. S. 97—292. 4°. [1416—18.]

Urkunden-Buch der Stadt Lübeck. Hrsg. von dem Vereine f. Lübeck. Gesch. u. Alterthumskunde. 8. Th. 9.—10. Lief. Lübeck S. 641—800. 4°. [1449—c. 1450.]

Hanserecesse von 1431—1476. Bearb. von *G. Frhr. von der Ropp.* 5. Bd. Lpz. XIII + 647 S. 4°. (O. m. T.: Hanserecesse. 2. Abtheil. 5. Bd.) [1460—66.]

Hanserecesse von 1477—1530. Bearb. von *D. Schäfer.* 3. Bd. Lpz. XII + 590 S. 4°. (O. m. T.: Hanserecesse. 3. Abtheil. 3. Bd.) [1491—97.]

Leonis X. pontificis maximi regesta coll. et ed. *Jos. Hergenroether.* Fasc. V—VI. Friburgi Brisg. S. 521—808. 4°. [1514.]

Sverges traktater med främmande magter jämte andra dit hörande handlingar, utg. af *O. S. Rydberg.* 4. D. III, IV. 1561—1571 samt bihang. Sthm. S. 329—604 + VI S.

Diplomatarium Norvegicum. Udg. af *C. R. Unger* og *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 12. Saml. 2. Halvdel. Chra. S. 417—918. [1525—c. 1570.]

Konung Gustaf I:s registratur. Utg. af kongl. riks-archivet genom *V. Granlund.* XI. 1536—1537. Sthm. 432 + 75 S. (Handlingar rör. Sveriges historia. 1. serien.)

Letters and papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII. Arranged and catalogued by *J. Gairdner.* Vol. XI. London. XLVII + 719 S. [1536.]

Dr. *Johannes Bugenhagens* Briefwechsel, gesammelt u. hrsg. durch *O. Vogt.* Stetin. XX + 636 S. (Baltische Studien. 38. Jahrg. Heft 1—3.)

Anmeldt af H. F. Rørdam i Theologisk Tidsskr. for den danske Folkekirke 5. Bd. S. 629—32.

Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarfvet 1521—1718. 1. D. II. 1544—1560, utg. af kongl. riksarkivet genom *E. Hildebrand*. Sthm. S. 413—835.

Documents relatifs à l'histoire de Russie. LVII. LIX. 1887. LXI. LXIV. 1888.

LIX (på russisk) omhandler Tiden 1533—60 og omtaler S. 584 Frederik II. LXI (engelske Diplomaters Korrespondance i Årene 1711—19) vedrører Danmark ligesom LXIV, der indeholder franske Diplomaters Korrespondance i Årene 1725—27. LVII (for største Delen på russisk) omhandler Tiden 1764—66 og angår også Danmark.

Historical manuscripts commission. Calendar of the manuscripts of the marquis of Salisbury, preserved at Hatfield house, Hertfordshire. Part II. London. L + 599 S. [1572—82.]

Historical manuscripts commission. 11. report, appendix, part VII. The manuscripts of the duke of Leeds, the Bridgewater trust, Reading corporation, the Inner Temple etc. 383 S. — 12. report, appendix, part I. The manuscripts of the earl Cowper preserved at Melbourne Hall, Derbyshire. Vol. I. VII + 488 S. London.

Det førstnævnte Bind berører på nogle få Steder Danmarks Historie fra det 16. til det 18. Årh.; det sidstnævnte Bind omhandler på mange Steder Christian IV.s Deltagelse i Trediveårskrigen.

Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer *Arend van Dorp*, uitg. door *J. B. J. N. Ridder de van der Schueren*. 2. D. Utrecht. XV + 597 S. (Werken van het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie, nr. 50.)

S. 578 ff., i et Brev af 1594, omtales et Gesandtskab, som den nederlandske Republik havde sendt til Danmark.

Rikskansleren *Axel Oxenstiernas* skrifter och brevvexling. Utg. af kongl. vitterhets- historie- och antiqvitets-akademien. Förra Afdeln. 1. Bd. Historiska och politiska skrifter. XXVIII + 679 S. — Senare Afdeln. 1. Bd. K. Gustaf II Adolfs bref och instruktioner. 915 S. Sthm.

Det første Bind strækker sig fra 1605 til 1653 og er redigeret af Styffe; det andet Bind (1612—32) er redigeret af P. Sondén.

Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum republica. Budapest 1886. VI + 822 S. [1620—29.]

G. Irmer. Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 1. Th. 1631 u. 1632. Lpz. LXXXVIII + 316 S. (Publicationen aus den K. Preuszischen Staatsarchiven. 35. Bd.)

Svenska riksrådets protokoll, utg. af kongl. riksarkivet genom *S. Bergh.* V. 1635. Sthm. IX + 444 S. (Handlingar rör. Sveriges historia. 3. serien.)

Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française. Pologne, avec une introduction et des notes p. *L. Farges.* T. I (1648—1729). LXXXII + 344 S. T. II (1729—1794). 371 S. Paris.

Norske Rigsregistranter, tildeels i Uddrag. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond. 11. Bd. 1. H. 1653—1655. Udg. ved *E. A. Thomle.* Chra. S. 1—320.

Briefe der Kurfürstin Sophie von Hannover an die Raugräfinnen und Raugrafen zu Pfalz. Hrsg. von *E. Bodemann.* Lpz. XXVI + 355 S. (Publicationen aus den K. Preuszischen Staatsarchiven. 37. Bd.)

Breve fra Árene 1680—1712, der på flere Steder omtale Danmark og den danske Kongefamilie.

Kejser Peter den stores Breve og Skrivelser. 1. Bd. (1688—1701.) St. Petersburg 1887. XIX + XXIV + 733 + 31 S. Fol.

På russisk.

Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719. 10. D. 1738—1739. II. Sthm. 582 S. + S. 33—56.

S. 315—17 og 440 angår Carl Frederik af Gottorp; S. 466—67 omhandles en Ansøgning fra den hallandske Almue om friere Sejlads på Danmark.

Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen. 16. Bd. Berlin. 445 S. [Novbr. 1757—April 1758.]

Politische Correspondenz Karl Friedrichs von Baden. 1783—1806. Bearb. von *B. Erdmannsdörffer.* 1. Bd. (1783—1792). Heidelberg. XI + 518 S.

Berører et Par Steder Danmarks Historie.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 3. Række. 1. Bd. 1. H. Kra.

Af Indholdet bemærkes: L. Daae. Den throndhjemske Erkestols Sædesvende og Frimænd. S. 1—27. — L. Daae. Bidrag til

Christian Colbjørnsens Levnetshistorie. S. 45—77. — Gustav Peter Bloms Dagbog under Rigsforsamlingen paa Eidsvold. Udg. af L. Daae. S. 78—112.

Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge. Udg. af *C. P. Caspari*, *G. Johnson* og *A. C. Bang*. 3. Række. 2. Bd. Chra.

Af Indholdet bemærkes: L. Dietrichson. Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden. S. 1—51, 273—319, 465—512. — A. T. Bjørnstad. To Provsteretssager fra Romsdalen. S. 224—48 (fra Årene 1767 og 1770—71). — Om Overgang fra den lutherske til den romersk-katholske Kirke. Betænkning afgiven af 4 ansete Geistlige i den dansk-norske Kirke i det 17. Aarh. Ved J. Belsheim. S. 265—72. — Præster i øvre Telemarken, ældre end 1650. Ved J. L. Qvisling. S. 320—75 (Tillæg af A. E. Eriksen. S. 528—38). — To Ligprædikener fra det 18. Aarh. Ved T. A. Solem og W. F. Koren. S. 382—401. — O. Moe. Vor Højmesse-Gudstjenestes Historie siden Reformationen. S. 402—59. — Biskop Hans Rosings Erklæring mod Hugenotterne, afgiven til Kong Kristian V i 1680. Ved J. Belsheim. S. 460—64. — Maria-Bønner. Udg. af A. C. Bang. S. 539—48.

Tidsskrift for Retsvidenskab, udg. af Bestyrelsen for den Stang'ske Stiftelse i Christiania. 1. Aarg. Chra.

Af Indholdet bemærkes: Tydske Arbeider paa den nordiske Retshistories Omraade i Aarene 1886—87. Anmeldte af E. Hertzberg. S. 136—56. — Dansk juridisk Litteratur 1884—87. Retshistorie. (Ved L. M. B. Aubert.) S. 176—95. Retsvidenskabens Historie. S. 195—201. — L. M. B. Aubert. A. W. Scheel kaldet til Professor i Kristiania. S. 368.

Arkiv for nordisk Filologi, udg. ved *G. Storm*. 4. Bd. Chra.

Af Indholdet bemærkes: F. Jónsson. Leiðrjettingar á ýmsum stöðum í Sæmundar-Eddu. S. 26—59. — F. Detter. Bemerkungen zu den Eddaliedern. S. 60—86. — G. Storm. Lidt om Jens Lauritssøn Wolffs „Norrigia illustrata“. S. 95—96. — J. Þorkelsson. Íslenzk kappakvæði. II. III. S. 251—83, 370—84 (Digte af en Islænder Þórður Magnússon, der levede c. 1600).

Vidar. Tidsskrift for Videnskab, Literatur og Politik. Redig. af *L. Daae* og *Y. Nielsen*. 1888. Chra.

Af Indholdet bemærkes: L. Daae. Fra Professor Christian Lassens Ungdom. S. 40—60 (S. 58 omtales, hvorledes der 1840 tilbødes Lassen en Professorpost i Kjøbenhavn). — N. Erdmann. B. S. Ingemann och romantiken. S. 181—203. — J. Ræder. Norske Jægerkorps. Foredrag ved Korpsets Hundredaarsfest. S. 204—23. — I. Undset. Nyere forhistorisk Arkæologi. S. 643—69. — Y. Nielsen. Tendensfri Historieskrivning? S. 670—722 (Anmeldelse af: Breve og Optegnelser af P. Motzfeldt).

Nordisk Frimurertidende. Udg. og redig. af *A. J. Lange*. Trykt som Manuskript kun for Brr. 1. Bd. Chra.

Af Indholdet bemærkes: Nogle Oplysninger om Frimureriet i Norge 1749—1887. S. 4—14. — Christian Conrad Danneskjold-

Laurvig. Greve, Admiral i den danske Marine. S. 18—20. — Holberg og La Beaumelle om Frimureriet. S. 89—103. — Professor Niels Treschow. S. 129—34. — E. C. Werlauff. Overensstemmelse mellem Middelalderens Gilder og den nyere Tids Murersamfund. S. 227—35. — Justitsraad Ole Ferdinand Olsen. S. 257—59. — Lidt dansk Frimurerhistorie. Efter trykte Kilder. S. 323—35.

Skilling-Magazin til Udbredelse af almennyttige Kundskaber. 45. Aarg. 81.—82. Bd. Kra.

Af Indholdet bemærkes: A. Hagemann. Ishavsfart fra Hammerfest i forrige Aarhundrede. Nr. 9. — A. Hagemann. Fra Frederik den 4des Tid. Nr. 20 (om Postgangen til Finmarken).

Historisk tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand*. 8. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: M. Weibull. Om „Mémoires de Chanut“. S. 1—28, 131—66 (berører ogsaa Dronning Christines Forhold til Ulfeldt og til Danmark). — S. J. Boëthius. Gustaf IV Adolfs förmyndareregering och den franska revolutionen. S. 95—130, 177—230 (Afsnit II angår også Danmark). — A. Hammarskjöld. Bidrag till Livlands historia under Karl XI:s regering. I. Grefve Jakob Johan Hastfer. S. 231—66 (S. 234 ff. omtales Ætten Hastfers Forhold til Danmark i den Tid, Estland var dansk; S. 239 ff. omtales J. J. Hastfers Deltagelse i den skånske Krig, især i Slaget ved Lund). — En berättelse om Erik XIV:s besvärliga regemente. S. 267—74 (S. 272 omhandler Danmark). — Henrik Hölterlings observationer i Sverige. S. 289—312 (fra Årene 1716—17). — L. Berger. Den svenske guvernören Printzenskölds mord och upproret pa Bornholm 1658. S. 313—40.

Meddelanden från svenska riksarkivet, utg. af *C. T. Odhner*. XII. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: E. W. Bergmann. Register öfver rådslag i konung Carl XI:s tid 1660—1688. S. 167—82. — E. W. Bergmann. Förteckning öfver rikskansleren grefve M. G. De la Gardies i riksarkivet befintliga brefvexling och öfriga handlingar. S. 183—236.

Svenska fornminnesföreningens tidskrift. 7. Bd. 1. H. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: E. Brate. Runskriftens uppkomst och utveckling i Norden enligt senaste undersökningar. S. 50—61. — E. Brate. En gotländsk dopfunt i en kyrka på Bornholm. S. 62—67 (Anmeldelser af Prof. Wimmers Skrifter henholdsvis om „Die Runenschrift“ og „Døbefonten i Akirkeby kirke“).

Runa. Minnesblad från nordiska museet 1888. Utg. af *A. Hazelius*. Sthm. 69 S. 4⁰.

Indeholder bl. a. K. Varburg: Rasmus Rask och Sverge, og en Skildring af Vieselgren af de Gjenvordigheder, den danske Herold havde, da han 1611 skulde overbringe et Fejdebrev til Carl IX.

Samlaren. Tidskrift utg. af svenska literatursällskapets arbetsutskott. 9. årg. Upsala.

Af Indholdet bemærkes: H. Schück. Några småskrifter af Olaus Petri. S. 5—26 (S. 17 nogle annalistiske Optegnelser om Christiern II.s Forhold til Sverige; jfr. S. 23). — E. Lewenhaupt. Bref från Leopold till J. Axelsson Lindblom. 1774—1815. S. 27—70 (S. 63, i et Brev af 14. Marts 1808, et Par Notitser om Danmark). — G. Frunck. Atterbom och Geijer efter „affallet". S. 71—86 (S. 84—85 omtales et patænkt Studentermøde i Kjøbenhavn 1844). — H. Wieselgren. Reconditi Labores. Otryckta böcker af svenska författare från 15- och 16-hundratalen. S. 99—114 (S. 108 omtales Afskrifter af to Privilegier for Ösel, nemlig Kong Abels af 1251 og Christiern I.s af 1458).

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. Ny följd. 1. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: C. Holmberg, född Bååth. Gustaf Lorenz Sommelius (Beppo). S. 525—42 (den svenske frivillige, der blev dødelig saret 5. Juni 1848). — A. D. Jørgensen. Den danske bondes stavnsband. S. 591—98.

Ur dagens krönika. Månadskrift för skönliteratur, teater och politik, utg. af *A. Ahnfelt.* 8. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: Vittra och politiska stjernskott från de dödas rike. S. 1—40 (Brevet S. 29 ff., fra 1846, angår Danmark). — F. Cronhamn. På konstens tinnar. Några drag från Jenny Linds triumftåg i utlandet. (Ur samtida anteckningar.) S. 73—93 (S. 79 ff. omtales Jenny Linds Ophold i Danmark).

Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, utg. på föranstaltande af länets fornminnesförening. 4. Bd. 1.—4. H. Göteborg 1887—88.

Af Indholdet bemærkes: W. Berg. II. Göteborg mot slutet af den stora ofreden. S. 1—208. — G. Björlin. Krigsrörelserna i Bohuslän 1788. S. 209—95.

Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte. 18. Bd. Kiel.

Af Indholdet bemærkes: K. Jansen. Die Erinnerungen des Herzogs Ernst II. v. Coburg-Gotha aus Schleswig-Holstein 1848—51 auf Grundlage theils bekannter, theils bisher nicht veröffentlichter Zeugnisse geprüft. S. 1—97. — A. Wolff. Flensburg im J. 1713. S. 99—130. — F. Bertheau. Heinrich Ranzau als Humanist. S. 131—96. — Detlefsen. Aus den Chroniken der Holsteinischen Elbmarschen. (1. Errichtung und Einziehung der Reichsgrafschaft Ranzau. Mit Anhang. Hieronymus Saucke's handschriftlicher Nachlasz.) S. 197—265. — Lieboldt. Des Herzogs August von Norburg-Plön Kommissionsbericht an den Kaiser Leopold I in Betreff der Gewinnung des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg zur Stellung von Hülfstruppen wider die Türken. S. 267—81. — Kleine Mittheilungen. C. E. Carstens. Zusatz und Berichtigung zu „Die geistlichen Liederdichter Schleswig-Holsteins". S. 285.

Archiv des Vereins für die Geschichte des Herzogthums Lauenburg. 2. Bd. Heft 2. Mölln i Lbg.

Af Indholdet bemærkes: L. Hellwig. Die Ansveruslegende. S. 75—105 (om Sonderjyden Ansverus, der stenedes af Slaverne 1066). — L. Hellwig. Das Ansveruskreuz bei Ratzeburg. S. 112—28.

Preuszische Jahrbücher. Hrsg. von *H. von Treitschke* u. *H. Delbrück*. 61.—62. Bd. Berlin.

Af Indholdet bemærkes i 61. Bd.: W. Lang. Julius Hölder. Vier Jahrzehnte württembergischer Politik. S. 213—43 (S. 223 ff. behandles Forholdet til Danmark 1864); — i 62. Bd.: J. Mähly. Der Ursprung der Tell-Sage. S. 280—95 (kommer ogsá ind pá Fortællingen om Palnatoke). — Batsch. Prinz Adalbert und die Anfänge unserer Flotte. S. 297—338 (omhandler ogsá Krigene mod Danmark 1848 og 1864).

Hansische Geschichtsblätter. Hrsg. vom Verein für hansische Geschichte. Jahrg. 1886. Lpz.

Af Indholdet bemærkes: G. Frhr. von der Ropp. Die Hanse und die deutschen Stände vornehmlich im 15. Jahrh. S. 31—48. — W. v. Bippen. Die bremischen Bürgermeister Heinrich und Johann Zobel. S. 49—76 (J. Zobel pátog sig Gesandtskabsrejser for Christian IV under Trediveárskrigen). — Zur Eroberung Gotlands durch den deutschen Orden. Mitgetheilt von H. Grotefend. S. 161—63.

Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte. Neue Folge. 5. Bandes 2. Heft. Hamb.

Af Indholdet bemærkes: H. Erdmann. Actenstücke zum Dänen-Ueberfall Hamburgs am 19. Aug. 1686. S. 208—22. — J. Lieboldt. Auszüge aus Actenstücken des Königl. Geheimen Staats-Archivs zu Berlin, betreffend die kriegerischen und politischen Vorgänge in und um Hamburg vom 19./29. Aug. bis Ausgang Octbr. 1686. S. 223—66. — W. Sillem. Studenten aus Hamburg und den Nachbargebieten, in Erfurt von 1492—1636, in Wittenberg von 1502—1560. S. 267—342 (indeholder ogsá Navne pá studerende fra Hertugdømmerne).

Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte. 10. Jahrg. 1887. Hamb.

Af Indholdet bemærkes: J. Biernatzki. Ein Gutachten des Hamburger Tischleramts. 1633. S. 70—72 (angáende en flensborgsk Billedskærer Klaus Gabriel). — J. Biernatzki. Ein Glockengieszerbrief. 1596. S. 78—80 (angáende en Klokke til Hospitalet i Flensborg). — Detlefsen. Holsteinische Berichte über das Hamburgisch-Dänische Seetreffen von 1630. S. 94—96. — J. Biernatzki. Ein Hamburger Bildhauer. 1691—1698. S. 132—33 (hans Navn var Rölcken eller Köhlke; en kostbar Ramme af ham findes i Tønnings Kirke, og máske ere Alabastarbejderne pá Altret i Glückstadt ogsá af ham). — J. Biernatzki. Beitrag Hamburgs zur Wiedererbauung des abgebrannten Rathhauses in Sonderburg. S. 156—57 (en Skrivelse af 1611). — C. Walter. „Schalhus und Schaldor. S. 157—59 (afleder det i Hamburg i 14. Árh. forekommende Ord Schalhus af

det oldnordiske skålhús). — C. Walther. Wallfisch-Bein als Hausschild. S. 160 (Wallfisch-Bein som Navn paa et Hus i Altona Ar 1700). — C. Walther. Janibal. S. 160 (en Kieler, der 1662 disputerede i Leipzig).

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 53. Jahrg., hrsg. von *H. Grotefend.* Schwerin.

Af Indholdet bemærkes: C. Beyer. Geschichte der Stadt Lage. S. 1—130 (S. 3 omtales Byens Stilling i den skanske Krig). — W. v. Schultz. Meklenburg und der 7jährige Krieg. S. 205—316 (S. 287 ff.: Die diplomatischen Verhandlungen mit Dänemark). — Wunderlich. Der Münzfund von Damm, D.-A. Dargun 1881. S. 317—38 (S. 318—23 beskrives danske Mønter fra 16. og 17. Arh.).

Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Alterthumskunde. Hrsg. von *H. Ermisch.* 9. Bd. Dresden.

Af Indholdet bemærkes: L. Schwabe. Heirathspläne König Erichs XIV. von Schweden. S. 38—58. — Th. Distel. Spruch der Schöppen auf dem Berge vor dem Rolande zu Halle (1576). S. 153—54 (Dom over en Mand, der havde bagvasket den 1571 afdøde danske Enkedronning Dorothea). — A. Gaedeke. Die Eroberung Nordböhmens und die Besetzung Prags durch die Sachsen im J. 1631. S. 232—70 (strejfer et Par Steder Danmarks Historie).

Zeitschrift für deutsches alterthum und deutsche litteratur. Hrsg. von *E. Steinmeyer.* 32. bd. Der neuen folge 20. bd. Berlin.

Af Indholdet bemærkes: H. Zimmer. Keltische beiträge. I. S. 196—334 (omhandler bl. a. den nordiske Indflydelse pa irske Sagn; jfr. Berichtigungen und nachträge S. 462—71). — F. Detter. Der mythus von Hölgi, þórgerðr und Irpa. S. 394—402. — R. M. Meyer. Die anordnung der eddischen heldenlieder. S. 402-7. — F. Detter. Der finnenkönig Gusi. S. 449—54 (omhandler nordiske Sagn).

Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und literatur, hrsg. von *H. Paul* u. *W. Braune.* 13. bd. Halle a/S.

Af Indholdet bemærkes: L. Beer. Der stoff des spielmannsgedichtes Orendel. S. 1—120 (vedrører dansk Mythologi og Sagnhistorie). — S. Bugge. Der gott Bragi in den norrönen Gedichten. S. 187—201.

Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung. Jahrg. 1887. XIII. Norden u. Lpz.

Af Indholdet bemærkes: J. Bolte. Laurembergs handschriftlicher Nachlass. S. 42—54. — J. Bolte. Das Liederbuch des Petrus Fabricius. (Mit einer Musikbeilage am Schlusse des Bandes.) S. 55—68 (P. Fabricius var født 1587 i Tønder og Præst i Sønderjylland, han døde 1651).

Vierteljahrsschrift für Litteraturgeschichte. Unter Mitwirkung von *E. Schmidt* u. *B. Suphan* hrsg. von *B. Seuffert*. 1. Bd. Weimar.

Af Indholdet bemærkes: J. Bolte. Die streitenden Liebhaber, eine Gesangsposse aus dem 17. Jahrhundert. S. 111—16 (i et Handskrift på det kgl. Bibliothek, skrevet af P. Fabricius fra Tønder). — O. Walzel. Beiträge zur Kenntniss Johann Elias Schlegels. S. 212—25.

The academy. A weekly review of literature, science and art. Vol. XXXIII—XXXIV. London.

Af Indholdet bemærkes i XXXIII: W. Rye. Danish place-names around London. S. 116—17, 241—42. — W. H. Stevenson. Danish place-names around London. S. 189—90 — XXXIV: Jon Arnason. S. 204 (Nekrolog).

De Navorscher. 37.—38. jaarg. Nieuwe serie, 20.—21. jaarg. Amsterdam 1887 og Nijmegen 1888.

Af Indholdet bemærkes i 37. jaarg.: J. Dirks. Penningkundig Repertorium. Mededeelingen (nævner S. 94—95 nogle Medailler angaaende Krigen mellem Danmark og Holsten-Gottorp År 1700 og S. 595 en Medaille angaaende de danske Hjælpetroppers Deltagelse i Felttoget 1704 i den spanske Arvefølgekrig). — V. Jj. Overdracht van het Bisdom van Lubek of Eutin op den Hertog en Administrateur van Holstein. S. 215—16 (et Dokument fra 1706). — 38. jaarg.: J. A.: von Putbus. S. 200—1. — J. Winkler. Putbus. S. 344 (Notitser om Navnets Oprindelse).

II. Afhandlinger og særskilt udgivne Skrifter.

K. Penka. Die Herkunft der Arier. Neue Beiträge zur historischen Anthropologie der europäischen Völker. Wien u. Teschen 1886. XIV + 182 S.

Erklærer Skandinavien for Ariernes oprindelige Hjemstavn.

K. Penka. Ueber die Zeit des ersten Auftretens der Buche in Nord-Europa und die Frage nach der Heimath der Arier. Separatabdruck aus „Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde“. Bd. 53, Nr. 13. Uden Sted og År. 6 S. 4⁰.

F. Sander. Guldhornen från Gallehus i Slesvig. Nordens yppersta fornfynd upptäckta och åter förlorade. En myth-historisk och arkeologisk undersökning. Med afbildningar i träsnitt. Sthm. 98 S.

R. v. Liliencron. Der Runenstein von Gottorp. König Sigtrygg's Stein im schleswig-holsteinischen Museum vaterlän-

discher Alterthümer zu Kiel. Mit einem Anhang von H. Handelmann. Kiel. 32 S.

En nylig funden Sten, der nævner en i Gorm den gamles Historie omtalt Kong Gnupa.

A. Lorange. Storhaugen paa Karmøen. Nyt Skibsfund fra Vikingetiden. (Bergens Museums Aarsberetning f. 1887. Bergen. 16 S.)

Antager et Skib, der er fundet på Karmøen, for at være et af de Skibe, hvormed Erik Blodøxes Sønner fra Danmark førte Krig mod Kong Hakon i Norge.

B. ten Brink. Beowulf. Untersuchungen. Strassburg, London. VIII + 247 S. (Quellen u. Forschungen zur Sprach- u. Culturgesch. der german. Völker. LXII.)

G. Sarrazin. Beowulf-Studien. Ein Beitrag zur Geschichte altgermanischer Sage und Dichtung. Berlin. VII + 220 S.

Eddalieder. Altnordische gedichte mythologischen und heroischen inhalts, hrsg. von *F. Jónsson.* I. Gedichte mythologischen inhalts. Halle a. S. XIV + 138 S. (Altnordische textbibliothek. Hrsg. von E. Mogk. No. 2.)

Die Lieder der Edda. Hrsg. u. erklärt von *B. Sijmons.* 1. Bd.: Text. 1. Hälfte: Götterlieder. Halle a. S. XVI + 222 S. (Germanistische Handbibliothek. VII. Die Lieder der Edda. Hrsg. von B. Sijmons u. H. Gering.)

B. Sijmons. Bijdrage tot de dagteekening der Eddaliederen. (Verslagen en mededeelingen der kon. akademie van wetenschappen. Afdeel. letterkunde. 3. reeks. 4. d. Amsterdam 1887. S. 220—42.)

W. Ranisch. Zur Kritik und Metrik der Hamþismál. Berlin. 81 S.

A. Baumgartner. Das altnordische Sonnenlied. (Sólarljóð.) Ein christlicher Gesang der Edda. (Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter. Jahrg. 1888. 4. H.)

J. Hoffory. Der germanische Himmelsgott. (Ein Beitrag zur Geographie und Geschichte der deutchen Götterwelt.) (Nachrichten von der Königl. Gesellsch. der Wissensch. u. der Georg-Augusts-Universität zu Göttingen. 1888. S. 426—43.)

J. Hoffory. Hónir, og *J. Hoffory.* Über den Schlusz der Vǫluspá. (Göttingische gelehrte Anzeigen. 1888. 1. Bd. S. 161—87.)

De to Afhandlinger høre til en Anmeldelse af Vigfussons og York Powells Corpus poëticum boreale.

E. H. Meyer. Indogermanische Mythen. II. Achilleis. Berlin 1887. VIII + 410 S.

Påviser Paralleler til nordiske Gude- og Heltesagn.

W. Golther. Die Wielandsage und die Wanderung der fränkischen Heldensage. (Germania. Vierteljahrsschr. f. deutsche Alterthumskunde. 33. Jahrg. S. 449—80.)

Völsunga saga: the story of the Volsungs and Niblungs, with certain songs from the elder Edda. Ed., with introduction and notes, by *H. Halliday Sparling.* Translated from the Icelandic by *E. Magnússon* and *W. Morris.* London. LII + 276 S.

G. A. B. Schierenberg. Die Gnitaheide. Wo liegt sie? und welches sind die Dörfer Horus und Kiliandr? (Zeitschr. f. väterländ. Gesch. u. Alterthumskunde. 46. Bd. Münster. 2. Abtheil. S. 123—31.)

Undersøger, hvor Sigurd dræbte Fafnir.

R. Heinzel. Ueber die Hervararsaga. (Sitzungsberichte der philosoph.-histor. Classe der kaiserl. Akad. der Wissensch. 114. Bd. Wien 1887. S. 417—519.)

W. Calaminus. Zur Kritik und Erklärung der altnordischen Frithjofssage. Jena 1887. 77 S.

Från vikingatiden. Ny följd. Fornnordiska sagor i svensk bearbetning af *A. U. Bååth.* Sthm. 192 S.

Indeholder Oversættelser af Jómsvíkingasaga og af Hervarar saga ok Heiðreks konungs.

C. Möller. Geschichte Schleswig-Holsteins. Von der ältesten Zeit bis auf die Gegenwart. Dem deutschen Volke erzählt. Neue Ausg. mit Anmerkungen von *C. Godt.* 1. Bd. Einleitung. Die Schauenburger bis zum Jahre 1460. IV + 265 S. 2. Bd. Die Oldenburger. 1460 bis 1848. 354 S. Altona.

C. Godt. Geschichte Schleswig-Holsteins von der Erhebung bis zur Gegenwart (1848—1888). Altona. XII + 272 S. (O. m. T.: *C. Möller* u. *C. Godt.* Geschichte Schleswig-Holsteins. Von der ältesten Zeit bis auf die Gegenwart. 3. Abtheil.)

R. Chalybaeus. Geschichte Ditmarschens bis zur Eroberung des Landes im Jahre 1559. Mit einer Karte. Kiel u. Lpz. XII + 329 S.

O. A. Øverland. Illustreret Norges Historie. 1.—3. Bd. Kra. 1885—88.

Går til 1397.

H. Bening. Welches Volk hat mit den Sachsen Britannien erobert und diesem den Namen England gegeben? (Zeitschr. des histor. Vereins f. Niedersachsen. Jahrg. 1888. S. 1—19.)

S. Abel. Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter Karl dem Groszen. Bd. I: 768—788. 2. Aufl. bearb. von *B. Simson.* Lpz. XVI + 698 S. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.)

E. Dümmler. Geschichte des Ostfränkischen Reiches. 2. Aufl. 3. Bd. Die letzten Karolinger. Konrad I. Lpz. X + 722 S. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.) [876—918.]

J. C. Atkinson. Derivation of place-names. (The archæological review. Vol. I. S. 430—34.)

Om danske Stednavne i England. Jfr. The archæological review II. S. 104—7 og 199.

W. Michael. Die Formen des ummittelbaren Verkehrs zwischen den deutschen Kaisern und souveränen Fürsten, vornehmlich im 10., 11. nnd 12. Jahrhundert. Hamb. u. Lpz. VII + 156 S.

Jfr. Hist. Tidsskr. 6. R. I. 775.

A. Böhmer. Vicelin. Ein Beitrag zur Kritik Helmolds und der älteren Urkunden von Neumünster und Segeberg. Mit Beilagen: Zur Chronologie Helmolds und über Spuren einer verlorenen zeitgenössischen Aufzeichnung über die holsteinische Geschichte des 12. Jahrhunderts. Wismar 1887. 103 S.

W. v. Giesebrecht. Geschichte der deutschen Kaiserzeit. 5. Bd. 2. Abtheil. Friedrichs I. Kämpfe gegen Alexander III., den Lombardenbund und Heinrich den Löwen. Lpz. S. 447—979 + VI S.

W. Wiesener. Die Gründung des Bistums von Pommern und die Verlegung des Bischofssitzes von Wollin nach Cammin. (Zeitschr. f. Kirchengesch. 10. Bd. S. 1—53.)

S. 32 ff. angår Danmark under Valdemar I.

R. Davidsohn. Philipp II. August von Frankreich und Ingeborg. Stuttgart. 6 + 337 S.

O. Holder-Egger. Zur Textkritik des Saxo und Sueno Aggeson. (Neues Archiv der Gesellsch. f. ältere deutsche Geschichtskunde. 14. Bd. S. 135—62.)

Die Gedichte *Reinmar's von Zweter.* Hrsg. von *G. Roethe.* Mit einer Notenbeilage. Lpz. 1887. VIII + 643 S.

Omtaler S. 63—65 Reinmars Digt om Erik Plovpenning; det er aftrykt S. 485 og skriver sig fra c. 1239—40, da en Del af de tyske Fyrster vilde have en af Valdemar Sejrs Sønner til Modkonge mod Frederik II.

A. Åkerblom. Sveriges förhållande till Norge under medeltidsunionen (från 1389). Akad. afhandl. Lund. 91 S.

K. V. V. Key-Åberg. Om konunga- och tronföljareval ur svensk historisk och statsrättlig synpunkt. Akad. afhandl. Upsala. 129 S.

S. 33—51 omhandles Unionstiden.

B. Gebhardt. Matthias Döring der Minorit. (Historische Zeitschr. Hrsg. von H. von Sybel. 59. Bd. Neue Folge 23. Bd. S. 248—94.)

Döring sendtes 1433 til Kong Erik af Pommern for at indbyde ham og hans Gejstlighed til Deltagelse i Baselerconciliet; han skrev en Krønike for Tiden 1420—64, hvori han også kommer ind på Danmarks Kampe med Hansestæderne.

S. Stoy. Erste Bündnisbestrebungen evangelischer Stände. (Zeitschr. des Vereins f. thüring. Gesch. u. Altertumskunde. Neue Folge. 6. Bd. S. 3—270.)

S. 69—70 (jfr. 227) omtales Frederik I.s Stilling til de tyske Protestanter i Året 1526.

G. Wolf. Zur Geschichte der deutschen Protestanten 1555—1559. Nebst einem Anhange von archivalischen Beilagen. Berlin. XI + 473 S.

L. G. T. Tidander. Kriget mellan Sverge och Ryssland åren 1555—1557. Vesterås. 47 S.

S. 41 omtales et svensk Gesandtskab, der 1556 sendtes til Danmark for at bede om Hjælp mod Rusland.

L. G. T. Tidander. Studier öfver slaget vid Axtorna den 20 oktbr. 1565. Halmstad. 22 S.

(I. N. Stscherbatschew.) Kersthen Rodt, Iwan IV.s Korsar. Moskva. 10 S.

På russisk. Udsnit af et russisk Tidsskrift.

(I. N. Stscherbatschew.) To Gesandtskaber på Iwan IV Wassiljewitsch's Tid.

En russisk Afhandling i Tidsskriftet Russkij Wjestnik T. CXC S. 88—175. Omhandler et russisk Gesandtskab til Danmark 1562—63 og Jacob Ulfeldts Gesandtskab til Rusland 1578.

Báthory István lengyel királylyá választása. 1574—1576. A. m. tud. akadémia történelmi bizottsága megbizásából. Irta *Szádeczky Lajos*. Budapest 1887. VI + 454 + XLI S.

Omhandler Stephan Bathorys Valg til Konge i Polen og berører på nogle Steder Danmark.

Otto Graf zu Solms-Rödelheim. Friedrich Graf zu Solms-Laubach, erster regierender Graf zu Rödelheim (1574—1635). 1. Bd. Berlin. V + 517 S.

Går til 1616.

N. F. Lilliestråle. Riksdagarna 1609 och 1610. Några bidrag till Karl IX:s historia under sista åren af hans regering. Nyköping. 80 S. 4°. (Skoleprogram fra Nyköping.)

Israel Hoppe's Burggrafen zu Elbing Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen nebst Anhang. Hrsg. von *M. Toeppen*. Lpz. 1887. (Die preussischen Geschichtschreiber des 16. und 17. Jahrhunderts. Bd. V.) 785 S.

Forfatteren, der var født 1601, havde 1621 og 1622 rejst i Danmark. Værket omhandler Tiden 1626—36.

G. Fagniez. Le Père Joseph et Richelieu. La préparation de la rupture ouverte avec la maison d'Autriche nov. 1632—mai 1635. Suite. (Revue historique. 13. année. T. 37. S. 276—314.)

Berører Danmark S. 285 og 293.

A. Brückner. Russische Diplomaten im 17. Jahrhundert. (Russische Revue. 38. Bd. S. 33—72.)

Omtaler Danmark S. 46 og 50.

A. F. Pribram. Zur Wahl Leopold I. 1654—1658. (Archiv f. österreich. Gesch. 73. Bd. S. 79—222.)

S. 169—70 vedrører Danmark.

F. Hirsch. Der österreichische Diplomat Franz v. Lisola und seine Thätigkeit während des nordischen Krieges in den Jahren 1655—1660. (Historische Zeitschr. Hrsg. von H. von Sybel. 60. Bd. Neue Folge 24. Bd. S. 468—98.)

J. Jungfer. Die schwedischen und brandenburgischen Kriegsdienste Landgraf Friedrichs von Homburg. Berlin. 22 S. 4°. (Wissenschaftl. Beilage zum Programm des Friedrichs-Gymnasiums zu Berlin. Ostern 1888.)

Ein Schreiben des Groszen Kurfürsten an seine Nichte, die Königin Charlotte Amalie von Dänemark (Maj 1671). (Historische Zeitschr. Hrsg. von H. von Sybel. 59. Bd. Neue Folge 23. Bd. S. 517—20.)

B. Auerbach. La diplomatie française et la cour de Saxe (1648—1680). Paris. XXIV + 491 S.

15. Kapitel omhandler Danmarks Fredsunderhandlinger 1679 med Sverige og Frankrig.

A. Waddington. L'acquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern. Paris. XV + 450 S.

Omhandler ogsaa Brandenburg-Preussens Forhold til Danmark (således S. 261—64, 374—75, 445—46).

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Hrsg. von der Abtheil. f. Kriegsgesch. des k. k. Kriegs-Archivs. 12. Bd. Wien 1887. (O. m. T.: Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1710. Bearb. von *C. Freiherrn v. Hipssich.* 2. Serie. 3. Bd.) XVIII + 631 + 465 S. — 13. Bd. ib. 1887. (O. m. T.: Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1711. Bearb. von *F. Freiherrn Mühlwerth-Gärtner.* 2. Serie. 4. Bd.) IX + 550 + 168 S.

Omhandler også de danske Hjælpetropper.

G. E. Axelson. Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid. Visby. X + 380 S.

Omtaler hist og her de umiddelbare Følger af Krigen med Danmark, såsom den Skade, dansk-norske Tropper gjorde ved Indfald i Sverige, Indkvartering af svenske Tropper i Grænselandskaberne og Kaperiet.

W. Berg. Samlingar till Göteborgs historia. II. 2. uppl. 2.—3. h. Göteborg. S. 113—343.

Hermed er Bindet sluttet. Dets to sidste Hæfter indeholde, foruden Slutningen af: Göteborg vid början af 1700-talet (jfr. Hist. Tidsskr. 6. R. I. 228 og 778), et Optryk af Forf.'s Afhandling: Göteborg mot slutet af den stora ofreden, der har været trykt i Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia IV (jfr. ovfr. S. 194).

A. Ballantyne. Lord Carteret, a political biography. 1690—1763. London 1887.

Indeholder i Følge The Edinburgh review 167. Bd. S. 247 interessante, før utrykte Aktstykker fra Carterets Mission i Norden i Slutningen af den store nordiske Krig.

J. R. Danielson. Die nordische Frage in den Jahren 1746—1751. Mit einer Darstellung russisch-schwedisch-finnischer Beziehungen 1740—1743. Helsingfors. 455 + 215 S.

F. Arnheim. Die Memoiren der Königin von Schweden, Ulrike Luise, Schwester Friedrichs des Grossen. Ein quellenkritischer Beitrag zur Geschichte Schwedens im 18. Jahrhundert. Halle a. S. (O. m. T.: Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte, hrsg. von G. Droysen, Heft 22.) 142 S.

S. 25—31: Der Verlobungsplan für den Erbprinzen Gustaf. — De første 31 S. foreligge ogsaa som Inauguraldissertation fra Halle-Wittenberg. Halle a. S. 1887.

É. de Barthélemy. Le traité de Paris entre la France et l'Angleterre (1763). (Revue des questions historiques. 22. année. T. 43. S. 420—88.)

S. 431-32. 435—36 omhandler Danmark.

A. Brissman. Sveriges inre styrelse under Gustaf IV Adolfs förmyndareregering. Akad. afhandl. Jönköping. 178 S.

S. 97 ff. omhandles Sveriges Forhold til Danmark og Neutralitetsforbundet af 1794.

H. Larsson. Sveriges deltagande i den väpnade neutraliteten 1800—1801. Efter akter i Stockholm och Köpenhamn. Akad. afhandl. Lund. 140 S.

The century. Novbr. 1888.

I det nævnte Hefte af dette amerikanske Tidsskrift indeholdes i Følge Berl. Tid. 20. Decbr. 1888 en Del for utrykte Breve fra Nelson, af hvilke nogle angaa Englændernes Tog til Danmark 1801.

A. Fournier. Napoleon I. Eine Biographie. 2. Bd. Napoleons Kampf um die Weltherrschaft. Lpz. X + 255 S. (Das Wissen der Gegenwart. Deutsche Universalbibliothek f. Gebildete. 67 Bd.)

De hemmelige Artikler i Freden i Tilsit findes her for første Gang trykte, jfr. Historisk Arkiv, Ny Række, XX. S. 121—24.

S. Lane-Poole. The life of the right honourable Stratford Canning, viscount Stratford de Redcliffe. From his memoirs and private and official papers. Vol. I. London. XXIX + 519 S.

S. 30-34 omtales Stratford Cannings Ophold i Kjøbenhavn i Efteraret 1807.

A. Blomberg. Marskalk Bernadotte. Skildringar ur hans lif och hans tid (1763—1810). Sthm. 451 S.

Sidste Kapitel omhandler Bernadottes Forhold til Danmark 1807—8.

Y. Nielsen. Grev Herman Wedel Jarlsberg og hans samtid 1779—1840. 4. H. Kra. S. 481—625.

Claus Pavels's Dagbøger for Aarene 1812—1813. Udg. for den norske historiske Forening af *L. Daae.* 1. H. Kra. 160 S.

(L. H. Tingsten.) Krigsrörelserna vid nedre Elbe under 1813 års krig från vapenstilleståndets utgång till slutet af november. Med två kartor. (Meddelanden från kongl. krigsarkivet, utg. af generalstabens krigshistor. afdelning. II. Sthm. 1887. 67 S.)

P. Motzfeldt. Breve og Optegnelser, udg. af *K. Motzfeldt.* Med Forf.'s Biografi af Udgiveren. Kbh. XIX + 541 S.

J. G. Rists Lebenserinnerungen. Hrsg. von *G. Poel.* 3. T. Nebst einem Anhang: I. Einige Nachrichten von dem Leben des verstorbenen Etatsrat, Amtmann Compe; II. Andeutungen und Erinnerungen zu J. E. v. Bergers Leben; III. Schönborn und seine Zeitgenossen. Gotha. IV + 358 S.

Dette Bind omhandler Tiden 1815—38. Anhangets 3 Stykker have alle før været trykte; det første er en Nekrolog over en i 1827 afdød lauenburgsk Embedsmand, det andet handler om Filosoffen J. E. v. Berger, der døde 1833 i Kiel, det tredie om Schönborn, der var født 1737, en Tidlang var ansat i dansk Tjeneste i Algier og 1778—1802 var dansk Legationssekretær i London.

F. Möller. Erinnerungsblätter an die schleswig-holsteinischen Feldzüge von 1848—51 zum 40jährigen Gedächtnistage der Erhebung der Herzogthümer Schleswig-Holstein. Altona. VIII + 279 S.

Nachträge und Berichtigungen zu den Biographischen Notizen über die Offiziere, Militärärzte u. Beamten der ehemaligen Schleswig-Holsteinischen Armee u. Marine, hrsg. von *F. Möller.* Altona. S. 155—257.

Souvenirs et correspondance du prince *Émile de Sayn-Wittgenstein-Berlebourg,* aide de camp général de S. M. l'empereur Alexandre II de Russie. I. 1841—1862. Paris. V + 459 S.

S. 85—88 findes en Del Breve af August-Septbr. 1848 fra Fyrsten, der dengang tjente i den preussiske Hær under Krigen mod Danmark.

Aus den hinterlassenen Papieren des Generales der Cavallerie v. Hartmann. (Deutsche Revue über das gesammte nationale Leben der Gegenwart. 13. Jahrg. 8.—11. H.)

Omhandler i Følge Revue historique 39. Bd. S. 439 også den første slesvigske Krig.

Maurice. The balance of military power in Europe, an examination of the war resources of Great Britain and the continental states. Lpz. 287 S.

Særtryk af en Række Artikler, der oprindelig have stået i Tidsskriftet Blackwoods magazine; S. 48—53 omtales Englands Forhold til Danmark 1864 (jfr. Berl. Tid. 29. Juni 1888).

Schlachten-Atlas des 19. Jahrhunderts. Zeitraum: 1820 bis zur Gegenwart. 14.—19. Lief. Lpz., Iglau, Wien (uden År).

Indeholder bl. a. das Gefecht bei Fredericia am 8. März 1864 og das Gefecht bei Veile am 8. März 1864.

O. T. Striderna vid Sønder Tranders och Lundby den 3. juli 1864. (Kongl. krigsvetenskaps-akademiens tidskrift år 1888. S. 10—31.)

Geschichte des Schlosses zu Sonderburg mit spezieller Beschreibung der Schloszkapelle und der fürstlichen Familiengruft. Sonderburg. 67 S.

F. Geerz. Historische Karte von Dithmarschen, Eiderstedt, Helgoland, Stapelholm, d. Wilster-Marsch, den Ämtern Hanerow u. Ritzebüttel, sowie vom nördlichen Theile der Lande Kehdingen, Hadeln u. Wursten. Redig. für die Zeit von 1643—48, mit besond. Berücksicht. der vor dem J. 1643 untergegangenen Köge, Kirchen, Ortschaften etc. Berlin 1886. 1 Bl.

F. Geerz. Historische Karte von den Nordfriesischen Inseln Nordstrand, Pellworm, Amrum, Föhr, Sylt etc., der continentalen Marsch zwischen Hever u. Königsau, sowie von der Friesischen Vorgeest. Redig. für die Zeit von 1643—48, mit besond. Berücksicht. der vor dem J. 1643 untergegangenen Köge, Kirchen, Ortschaften etc. Berlin. 1 Bl.

F. Höft. Versuch einer Geschichte der St. Marienkirche zu Rendsburg. Rendsburg 1887. 278 S.

B. Strøm. Topografisk-statistisk beskrivelse over Stavanger amt. Kra. VIII + 410 S. (O. m. T.: Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet. XI.)

En Bonde. Momenter til en Beskrivelse over Eker. Fra gamle Dage og indtil nu. Drammen 1887. 278 S.

J. L. Qvisling. Fyresdals Prestegjelds og Presters Historie. Skien. S. 1—240.

J. Ø. Bugge og *C. A. Bugge.* Mandal. Lokalhistoriske Optegnelser. Kra. 1887. 121 S.

L. G. T. Tidander. Vår topografiska literatur. Anteckningar. Gefle 1887. 87 S.

S. 57—66, 74, 75 omtales den topografiske Litteratur, der vedkommer de tidligere danske og norske Landskaber.

H. Labonne. L'Islande et l'archipel des Færœer. Paris. XX + 399 S.

S. 281—299: L'Islande depuis sa découverte jusqu'à nos jours. S. 360 ff. omtales Træk af Færøernes ældre Historie.

Allgemeine Deutsche Biographie. 26.—27. Bd. Philipp (III.) von Hessen—Reinald. Lpz.

Af Biografierne bemærkes i 26. Bd.: H. v. Podewils, f. i Pommern, opdraget i Sorø, Officer, afslog i den skånske Krig et Tilbud om at træde i dansk Tjeneste, † 1696; H. Pohlmann, f. i Hamburg, trådte under Christian V.s Strid med Hamburg i dansk Tjeneste; Historikeren J. I. Pontanus, † 1639; Æ. Portus, Filolog, opholdt sig en Tidlang på Gottorp hos Hertug Johan Adolf, † 1614 eller 1615; J. Posselius, Rektor i Flensborg, † 1623; J. F. Posselt, f. på Føhr, Astronom, † 1823; J. Prehn, f. i Kjøbenhavn, dansk Embedsmand, Mathematiker, † 1850; J. M. Preisler, Kobberstikker i Kjøbenhavn, † 1794; J. G. Preisler, f. i Kjøbenhavn, Kobberstikker, † 1831; L. Preller, Filolog, en Tid Privatdocent i Kiel, † 1861; Pribislav, vendisk Fyrste, † 1178, og hans Søn Henrik Burwy, † 1227; E. Pufendorf, Diplomat, i svensk Tjeneste, fra 1686 dansk Gesandt i Regensburg, † 1689; Familien von Putbus (Podbusk); Slesvigeren U. Petersen, † 1735. — I 27. Bd.: J. J. Quistorp, Professor i Filosofi i Kiel, Hofpræst i Eutin, † 1766; J. Rachel, f. i Holsten, satirisk Digter, tilsidst Rektor i Slesvig By, † 1669; hans Broder S. Rachel, Professor i Natur- og Folkeret i Kiel, Statsmand, † 1691; N. Raimarus Ursus fra Ditmarsken, Mathematiker og Astronom, strædes med Tyge Brahe, † 1599; C. Rantzau, Rigsgreve, Statholder i den kongelige Del af Hertugdømmerne, † 1663; hans Søn Ditlev og dennes Sønner Christian Ditlev og Vilhelm Adolf; Daniel Rantzau, † 1569; C. E. H. J. Graf zu Rantzau, Medlem af de holstenske Stænder, † 1888; Gert Rantzau, Statholder i den kongelige Del af Hertugdømmerne, † 1627; hans Fader Henrik Rantzau, † Nytårsnat 1598—99; H. Rantzau, dansk Rigsråd, † 1674; Johan Rantzau, † 1565; Josias Rantzau, Marechal af Frankrig, † 1650; W. Ratich, f. i Holsten, Pædagog, † 1635; H. Ratjen, f. i Holsten, Professor

og Universitetsbibliothekar i Kiel, † 1880; C. Raue eller Ravius, Theolog og Orientalist, en kort Tid i Sorø, holdt senere Forelæsninger i Kiel, † 1677; J. Raue, Professor i Kiel, † 1679; B. Raupach, f. i Tønder, Gejstlig og Historiker, † 1745; J. C. Ravit, f. i Slesvig By, Kontorchef i Kjøbenhavn, Professor i Kiel, † 1868; H. C. v. Reedtz, dansk Udenrigsminister, † 1857; J. A. Rehhoff, f. i Tønder, Præst i Sønderjylland, senere i Hamburg, † 1883; E. K. Reichard, Professor ved Gymnasiet i Altona, † 1791; K. M. Reichenbach, en Tid Redaktør af et slesvig-holstensk Blad i Sønderborg, † 1870; N. T. Reimer, f. i Rendsborg, Mathematiker, Professor i Kiel, † 1832.

Dictionary of national biography, ed. by *L. Stephen*. Vol. XIII —XVI. Craik—Edridge. London.

Af Biografierne bemærkes (foruden adskillige Deltagere i Expeditionerne mod Danmark 1801 og 1807) i XIII: L. Crawford, Officer, en Tid i Christian IV.s Tjeneste, † 1645; Sir W. Crichton Lord Crichton, Kansler i Skotland, 1426 Gesandt hos Erik af Pommern, † 1454; J. Crull, Forfatter af et Værk „Memoirs of Denmark containing the life and reign of .... Christian V." etc., † 1713 (?); F. Cuttinge, Musiker og Komponist, har rimeligvis været i Danmark hos Christian IV i Begynd. af det 17. Årh.; J. d'Agar, Hofmaler hos Christian V og Frederik IV, † 1716 i Kjøbenhavn; N. T. Dall, dansk Landskabsmaler, bosatte sig i London, † 1777; i XV: J. Dowland, Musiker og Komponist, en Tid i Christian IV.s Tjeneste, † 1626 (?); — i XVI: E(a)dgar, engelsk Konge, † 975; Edgar Atheling, engelsk Tronprætendent, optrådte i Forbindelse med den danske Flåde i England 1069; E(a)dmund, Konge over Østangeln, dræbt af de danske 870; E(a)dmund, Konge af England, † 946; E(a)dmund Jærnside, † 1016; E(a)dred, Konge af England, † 955; E(a)dric Streona, † 1017.

Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Hrsg. von *A. Hirsch*. 6. Bd. Treiber-Zypen. Wien u. Lpz.

J. Bolte. Aus der Wittenberger universitätsmatrikel. 1560 —1660. (Zeitschr. f. deutsche philologie. 20. Bd. S. 80 —88.)

S. 85: 1630, 6. Maii. Henricus Ericius Pontoppi-Danus.

Aeltere Universitäts-Matrikeln. I. Universität Frankfurt a. O. Hrsg. von *E. Friedlaender*. 2. Bd. (1649—1811.) Lpz. VIII + 689 S. (Publicationen aus den K. Preuszischen Staatsarchiven. 36. Bd.)

F. C. Kiær. Norges Læger i det 19. Aarhundrede (1800—1886). 2. forøgede Udg. 1. Bd. Aabel-König. 645 S. 2. Bd. S. 1—248. Laache-Roscher. Chra.

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 19.—21. H. Hauge—Høyer. 2. Bd. S. 577—797. Kra.

Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten, verzameld door *P. J. Blok*. Utrecht 1887. (Werken van het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie, nr. 47.) XIII + 210 S.

S. 176—79 findes to Breve af 1572 fra Hertug Adolph af Gottorp; jfr. S. 180.

W. Plenkers. Thronbesteigung und Conversion der dänischen Prinzessinn Anna, Gemahlin Jakob's I von England. 1—2. (Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter. Jahrg. 1888. 9.—10. H.)

Holetschek. Zwei Erbsünden begangen an Tycho Brahe. (Zeitschr. f. Schul-Geographie. 10. Jahrg. 1. H.)

Pastor Broder Brodersen, lebenslänglicher Zuchthaus- und Gefängnisprediger. Breklum. 61 S.

Brodersen var født 1806 i Nærheden af Flensborg og havde været Fængselspræst i Rendsborg og Glückstadt.

H. Hering. Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation. (Schriften des Vereins f. Reformationsgesch. Nr. 22.) Halle. IV + 175 S.

O. Vogt. Bugenhagen's Briefwechsel und Lebensbild. (Protest. Kirchenzeitung. 1888. Nr. 32.)

Th. Meinhardt. Herzogin Christiane von Sachsen-Merseburg geb. Prinzessin von Schleswig-Holstein-Glücksburg auf ihrem Wittwensitze zu Delitzsch. (Monatsblätter des Thüring.-Sächs. Vereins. Bd. I. No. 1. 1887. S. 19—28.)

L. F. Freiherr v. Eberstein. Entwurf einer zusammenhängenden Stammreihe des freifränkischen Geschlechts Eberstein von den in den ältesten Urkunden erscheinenden Vorvätern an bis zur Gegenwart. Berlin 1887. 136 + 79 S.

S. 71—80 omhandler Ernst Albrecht v. Eberstein, der var dansk Feltmarechal under Frederik III; men om hans Ophold i dansk Tjeneste findes ikke stort mere end et Aftryk af hans Biografi i Allgemeine deutsche Biographie.

E. Egli. Hans Egede, der Apostel der Grönländer. 1.—2. (Zeitschr. f. Missionskunde u. Religionswissenchaft. 3. Jahrg. 1.—2. H.)

John Gau. The Richt Vay to the Kingdom of Heuine. Ed., w. introduction and notes, by *A. F. Mitchell.* (Scottish text society.)

Optryk af et Skrift, der oprindelig tryktes i Malmø 1533 som en skotsk Oversættelse af et af Christiern Pedersens Skrifter; Over-

sætteren, J. Gau, levede da i Malmø og var senere gejstlig i Kjøbenhavn. (Jfr. The Athenæum for 28. Juli 1888.)

Dänische Schaubühne. Die vorzüglichsten Komödien des Freiherrn *L. v. Holberg*. In den ältesten deutschen Uebersetzungen neu hrsg. von *J. Hoffory* u. *P. Schlenther*. 1. Bd. XII + *123 + 388 S. 2. Bd. 540 S. Berlin.

1. Binds Indledning: P. Schlenther. Holbergs Leben. S. *1—*19. J. Hoffory. Holbergs Komödiendichtung. S. *21—*73. P. Schlenther. Holberg und Deutschland. S. *75—*123.

G. Brandes. Ludwig Holberg. (Deutsche Rundschau. 56. Bd. Berlin. S. 76—98.)

Bischof P. Chr. Kirkegaard. (Allgem. evang.-luth. Kirchenzeitung. 1888. Nr. 11.)

F. Muncker. Friedrich Gottlieb Klopstock. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften. Stuttgart. IX + 566 S.

A. J. Lange. Genealogisk-personalhistoriske Oplysninger om en oprindelig holstensk Slægt Lange. Kra. 32 S. 4⁰.

Briefwechsel zweischen H. L. Martensen und I. A. Dorner 1839—1881. Hrsg. aus deren Nachlasz. 1. Bd. VI + 376 S. 2. Bd. 477 S. Berlin.

H. Munthe. Efterretninger om Familien Munthe. 3. H. (Slutning.) Trykt som Manuskript. Chra.

A. C. Bang. Fortsatte Bidrag til Geble Pederssøns Levnetsløb. (Luthersk Ugeskrift. Ny Række. 1. Halvaar 1888. S. 250—56.)

C. E. Carstens. Consistorialrat B. Petersen, Stifter des Tondernschen Seminars. Mit Bildnis. Kiel 1886. 14 S.

(O. L. Tesdorpf.) Mittheilungen über das Tesdorpf'sche Geschlecht. (Uden År og Sted.) 181 S.

O. Tischler. Gedächtnissrede auf J. J. A. Worsaae. (Schriften der physikalisch-ökonom. Gesellsch. zu Königsberg i. Pr. 27. Jahrg. S. 73—83.)

Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre 1250 bis auf die Gegenwart. Nach Urkunden u. Tagebüchern bearb. (1.—)2. Hälfte. Berlin u. Dresden 1887. XII + 1020 S. 4⁰.

Omhandler selvfølgelig ofte Danmarks Historie både i Biografierne over flere af Slægtens svenske Medlemmer og over den fra 1848 og 1864 kjendte preussiske General Wrangel.

Maurer. Das angebliche Vorkommen des Gesetzsprecheramtes in Dänemark. (Sitzungsberichte der philos.-philolog. u. histor. Classe der k. b. Akad. der Wissensch. zu München. Jahrg. 1887. 2. Bd. S. 363—99.)

K. *Lehmann.* Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte. Berlin u. Lpz. 215 S.

Af Indholdet bemærkes: Die Gastung der germanischen Könige. S. 1—96 (omhandler S. 57—70: Das dänische servitium noctium).

M. *Pappenheim.* Ein altnordisches Schutzgildestatut nach seiner Bedeutung für die Geschichte des nordgermanischen Gildewesens erläutert. Breslau. 167 S.

J. *Ficker.* Ueber nähere Verwandtschaft zwischen gothisch-spanischem und norwegisch-isländischem Recht. (Mittheilungen des Instituts f. oesterreich. Geschichtsforsch. II. Ergänzungsband. S. 455—542.)

W. *Plenkers.* Ein Ausblick auf die Geschichte der norwegischen Kirche in der katholischen Zeit. (Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter. Jahrg. 1888. S. 257—78.)

B. C. *Roosen.* Geschichte der Mennoniten-Gemeinde zu Hamburg und Altona. 2. Hälfte. Die zweiten anderthalb Jahrhunderte. Hamb. 1887. 87 S.

D. S. *Thrap.* Til Kristiania Skoles Historie. (Christiania Kathedralskoles Program 1887. S. 67—71.)

Angår Skolens Historie i Begyndelsen af det 18. Årh.

K. *Wassmannsdorff.* Pehr Henrik Ling, ein Schüler der Nachtegall'schen Turnanstalt in Kopenhagen. (Monatsschr. f. das Turnwesen. 7. Jahrg. 7. H.)

K. *Wassmannsdorff.* Ein Besuch des Pestalozzianers C. A. Zeller in F. Nachtegall's Turnanstalt in Kopenhagen i. J. 1804 und Guth Muth's Ansicht i. J. 1805 über das deutsche Turnen. (Monatsschr. f. das Turnwesen. 7. Jahrg. 12. H.)

H. *Zeise.* Aus dem Leben und den Erinnerungen eines norddeutschen Poeten. Altona. 288 S.

Indhold: Aus meinen Erinnerungen. S. 1—128. (Forf., der er født i Begyndelsen af Tyverne i Altona, opholdt sig fra 1842 nogle År i Kjøbenhavn). — Jacob Schwieger, ein Altonaer Poet des 17. Jahrhunderts. S. 129—45. — Johann Matthias Dreyer, ein Hamburger Poet des 18. Jahrhunderts. S. 146—55. — Das gelehrte Ungeheuer. S. 156—65 (M. F. Arendt, født i Altona, Arkæolog). — Erinnerungen an Ferdinand Teuffer, an ein zu Grunde gegangenes

Genie, geboren 1800 zu Altona, gestorben 1840 im Gefängnisz zu Pinneberg. S. 166—84. — Die Gräber zu Ottensen. S. 185—98. — Schmidt von Lübeck. S. 199—212 (G. P. Schmidt, født i Lübeck, studerede en Tid Medicin i Kjøbenhavn, var senere Læge og Embedsmand i Danmark og døde 1849; han er også bekjendt som lyrisk Digter). — Gelehrte und Dichter, welche in Hamburg-Altona gelebt haben. S. 213—35 (Basedow, Johanna Charlotte Unzer, Gerstenberg, Klopstock, H. C. Schumacher, Bürgers tredie Hustru og H. Schröder, Forf. af „Lexikon der hamburgischen Schriftsteller"). — Hamburger Schriftsteller, Journalisten und Literaten. S. 236—60. — Poetenelend. S. 261—68 (om Forfatteren J. P. T. Lyser, der døde c. 1870). — Nordische Kämpeweisen. S. 269—80.

Joh. Elias Schlegels aesthetische und dramaturgische Schriften. Heilbronn 1887. CLXXX + 226 S. (Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts in Neudrucken hrsg. von B. Seuffert. 26.)

Udgivne af J. von Antoniewicz med en meget udførlig Indledning.

Frisch. Die Manuskripte und Autographen der Berliner Bibliothek zur neueren deutschen Litteratur. (Zeitschr. f. Vergleich. Litteraturgesch. u. Renaissance-Litteratur. Neue Folge. 2. Bd. 1. u. 2. H. S. 99—103.)

S. 100 nævnes en af Baggesen foretagen Omarbejdelse af hans Parthenais.

H. Høffding. Die Philosophie in Dänemark im 19. Jahrhundert. (Archiv f. Gesch. der Philosophie. 2. Bd. 1. H.)

Denkmaeler der Renaissance in Daenemark, ausgewaehlt von *F. S. Neckelmann.* Mit beschreibendem Text von *F. Meldahl.* Berlin (uden År). VIII + 19 S. + 47 Tavler. Folio.

Indeholder Billeder af og fra Vallø, Nykjøbing Slot, Slottet i Husum, Kronborg, Frederiksborg, Rosenborg, Børsen, „Dyvekes Gård" (ɔ: nuværende Nr. 6 på Amagertorv), Holmens Kirke og Helligånds Kirken i Kjøbenhavn.

R. Haupt. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein mit Ausnahme des Kreises Herzogtum Lauenburg. 12.—26. Lief. Kiel.

Das Grabmal Friedrich's I in Schleswig und das Edo-Wimken-Denkmal in Jever. (Zeitschr. f. bildende Kunst. 23. Jahrg. 4. H.)

C. J. Anker. Tegninger af Norges flag i dets forskjellige skikkelser gjennem tiden. Kra. 15 S.

P. Cassel. Der Elephantenorden und seine Symbolik. (Besonderer Abdruck aus dem Sunem Nr. 38.) Berlin. 36 S.

T. H. Aschehoug. Studier over kornprisernes historie i Norge siden Amerikas opdagelse. (Statsøkonomisk tidsskrift. 1888. S. 81—116.)

Hamburg im vorigen Jahrhundert. (F. Eyssenhardt. Mittheilungen aus der Stadtbibliothek zu Hamburg. V. S. 3—36.)

S. 3 ff. omtales en Håndværkerstrid i Slesvig By, hvortil der knyttes Bemærkninger om Lavene; S. 28 ff. omtales den ostindiske Handel i Kjøbenhavn.

J. R. Allen. Notices of two Scandinavian powder-horns, presented to the museum. (Proceedings of the society of antiquaries of Scotland. Vol. XXII. S. 157—63.)

G. F. Black. Notice of six Norwegian powder-horns in the museum, carved with subjects from the romances of the Charlemagne cycle. (Proceedings of the society of antiquaries of Scotland. Vol. XXII. S. 320—31.)

L. C. Dahll. Artilleriet i Norge indtil begyndelsen af indeværende århundrede. (Norsk militært tidsskrift. 51. bd. S. 45—67, 97—107, 316—46, 391—403, 428—47, 467—90.)

F. A. Spak. Katalog öfver artillerimuseum i Stockholm. Sthm. VIII + 353 S.

Indeholder mange danske Vaben både fra den ældre Tid og fra dette Årh.

Smaastykker.

1.

Statistiske Notitser fra Aarhus Raadstue-Arkiv.

Ved J. A. Fridericia.

Imellem de Raadstue-Arkiver i Provinserne, hvis Indhold ere blevne gjorte let tilgængelige ved Offentliggjørelse af Aktstykker, indtager Aarhus' en fremragende Plads, takket være Dr. Hübertz' Arbejder (Et Blik paa Staden Aarhus og dens almindelige Historie, Kbh., 1837. Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus I—III, Kbh., 1845—46). Imidlertid er der, som denne Forfatter selv har bemærket[1], endnu adskilligt nyt at hente derfra. Jeg benyttede derfor i denne Sommer en mig tilstaaet let Adgang til Arkivet til at foretage nogle Undersøgelser, som jeg navnlig rettede mod det statistiske Udbytte, der for den første Del af det 17. Aarhundredes Vedkommende kunde skaffes til Veje fra de bevarede Borgerskabsbøger, Skattelister og Toldregnskaber.

Af den gamle Borgerskabsbog, der omfatter Tiden fra 1471—1673, har Hübertz dels givet Uddrag dels sammendraget Tallene paa dem, der hvert Aar toge Borgerskab[2]). Som Suplement hertil søgte jeg at komme til Klarhed over, hvorfra de Mænd stammede, som toge Borgerskab i Tiden fra

---

[1]) Aktstykker III, Forord S. VIII f.

[2]) Aktstykker I, 236 ff. II, 328 ff. III, 408. Mine Tal afvige paa sine Steder noget, men ikke væsentlig fra Hübertz'.

1601 til 1660. Delt efter Tiaar viste Resultatet ved Opsummering sig at være følgende for Fødestedets Vedkommende:

	Aarhus.	Andre Kjøbst. i Danm.	Lands-byer i Danm.	Norge.	Udlandet.	Uden Angivelse af Fødested.	Ialt.
1601—10 . .	16	14	109	1	5	32	177
1611—20 . .	31	25	159	„	8	4	227
1621—30 . .	34	29	165	1	19	7	255
1631—40 . .	21	25	114	1	6	14	181
1641—50 . .	42	17	110	„	10	3	182
1651—60 . .	55(?)	28	105	1	6	8	203
Ialt . . .	199(?)	138	762	4	54	68	1225

Som det vil ses, er det ejendommeligste ved disse Tal, at kun en forholdsvis meget ringe Del af dem, der have taget Borgerskab, er født i selve Aarhus; den Tilvæxt i saa Henseende, der muligvis har fundet Sted i Tiaaret 1651—60, er endda usikker, idet der i flere af disse Aar imod Sædvane angives, at vedkommende vare Indvaanere i Aarhus, uden at man derfor kan være sikker paa, at de have været fødte der. Der har altsaa været en overordentlig stor Bevægelighed i Byens Befolkning[1], idet det egentlige Borgerskab for en meget væsentlig Del er blevet sammensat ved Indvandring. Denne Ind-

[1]) Om et lignende Forhold i Horsens se Fabricius, Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Hist. S. 444 f. I Ribe angiver Borgerskabsbogen ikke Ribe Borgersønner (Kinch, Ribe Bys Hist. og Beskrivelse II, 613). Et kongeligt Reskript af 7. Jan. 1575 havde ogsaa forbudt Magistraten i Odense at nøde Byens Borgersønner til at tage Borgerskab, da „det ingen Steds her udi Riget er sædvanligt, at Borgerbørn tage Borgerskab udi de Kjøbstæder, de ere fødte udi“ (Secher, Forordninger 1558—1660 I, 613), men i Aarhus maa det desuagtet have været Tilfældet i det 17. Aarh., dog have Borgersønner kun betalt en meget ringe Afgift, og det var uden Tvivl denne, som Striden havde drejet sig om i Odense.

vandring har til Dels, men kun i ringe Grad fundet Sted fra Udlandet og da for dettes Vedkommende overvejende fra Tyskland (10 fra Holsten og Hamborg, 37 fra det øvrige Tyskland; derimod kun 1 fra Bøhmen, 1 fra Nederlandene og 5 fra Skotland). Indenfor Danmark er det igjen Jylland (Nørre- og Sønderjylland), der stiller saa godt som det hele Kontingent, og naturligvis er det Egnen om Aarhus, hvorfra de fleste komme; fra Kjøbstæder udenfor Jylland er der kun kommet 18, fra Landsbyer udenfor Jylland 5 (3 fra Bleking, 1 fra Sjælland og 1 fra Laaland). Til Sammenligning med disse Forhold tog jeg saa (efter den nye Borgerskabsbog, der gaar fra 1674 til Nutiden) et Tiaar fra Midten af det 18. Aarhundrede. Det viste sig, at i Aarene 1750—59 havde 168 taget Borgerskab; heraf vare 61 fødte i Aarhus, 56 i Landsbyer i Jylland og 51 andetsteds. Antallet af hjemmefødte var altsaa steget, Indvandringen var aftagen, Stavnsbaandets Virkninger havde gjort sig gjældende, hvilket bl. a. ses deraf, at det hyppig angives, at vedkommende Bondekarl, der tog Borgerskab, havde forevist Pas fra sin Godsejer, men det havde dog ikke hindret en betydelig Flytning fra Landet til Kjøbstaden [1]).

En Undersøgelse af et Par af Listerne over de aarlige Skatter, som svaredes til Byen, gav til Resultat: 1619 et Mandtal paa 531; 1641 et Mandtal paa 559. Skattens laveste Sats (4 Sk.) betaltes 1619 af 146, 1641 af 65 (desuden betalte 2 2 Sk. hver); de højeste Satser (2½, 3 og 4 Mrk.) betaltes 1619 af 16, 1641 af 25 [2]). Det viser sig desuden, at Statsskatten, den saakaldte Unionsskat, 1641 er-

---

[1]) Frygt for Reklamationer af Bønderkarle kan maaske spores allerede 1608, naar det hedder: Anders Persen beviste med ærlig velbyrdig Mand Christen Munk til Gjessinggaard hans Pas at have tjent hannem vel, er med Vilje skilt fra hannem. — Erik Jensen født i Birkmose i Ulvborgherred erklærer ved sin Ed, at han ikke haver tjent nogen Herremand her i Danmark, men haver tjent mest paa Skrædderembede i Tyskland og udi Kjøbenhavn.

[2]) Jvfr. for Ribes Vedkommende Kinch II, 607 ff. 712 f.

lagdes af flere end den kommunale Skat, nemlig af 615 og desuden af 47 Tjenestesvende og Tjenestedrenge.

9. Febr. 1639 udstedtes der et Kongebrev om, at der til Reparation af Aarhus' Havn maatte oppebæres en Hvidetold af alle ud- og indførte Varer; hver Udlænding skulde betale 2 Hvid af hver Sletdalers Værdi, hver Indlænding 1 Hvid[1]). Da der er opbevaret Regnskaber over denne Told for Aarene 1639—44, 1646—47 og 1653—60, er det muligt igjennem dem at komme til Klarhed over hele Ud- og Indførselen ad Søvejen fra og til Aarhus. Jeg gjennemgik derfor Regnskabet for 1655.

Udførselen stillede sig for Hovedposternes Vedkommende saaledes:

	Tdr. Rug.	Tdr. Byg og Malt.	Tdr. Havre.	Tdr. Mel.	Tdr. Havregr.	Tdr. Boghvedegryn.	Tdr. Ærter.	Flæsk.		Fjer.	Huder og Skind.	
								Lpd.	Sider.		Deger.	Stkr.
Til Norge .	5769	13818	296	635	336	157	184	2237	„	„	„	„
Til Holland	2066	4928	„	3	„	8	„	750	„	35000	„	„
Til Lybek .	„	106	2055	„	4	26	„	216	„	175000	1366	5
Til Steder i Danmark .	1079	157	732	15	„	11	„	50	44	„	„	1
Ialt . . .	8914	19009	3083	653	340	202	184	3253	44	210000	1366	6

Af de andre Udførselsposter skal kun mærkes: Talg: 13 Skpd. 14 Lpd. til Lybek; Svinebørster: 1 Fad til Norge og 3½ Td. til Lybek; Æbler: 10 Tdr. til Holland og 65 Tdr. til Norge; Smør: c. 45 Tdr., hvoraf næsten alt til Lybek; Vox: 24 Skpd. 10 Lpd. til Lybek; grovt Lærred: 316 Alen til Norge; Uldstrømper og Træsko til Værdi af 224 Rdl. til Danmark; Talerkener: 20 Dusin til Danmark.

[1]) Aktstykker II, 75.

Af Indførselsartiklerne mærkes følgende:

Spansk Salt: 123 Tdr. fra Norge, 203 Tdr. fra Holland, 20 Tdr. fra Lybek; Fransk Salt: 27 Tdr. fra Norge, 560 Tdr. fra Holland; Lyneborger Salt: 178 Tdr. fra Lybek; Hvede: 284 Tdr. fra Danmark; Fransk Vin: 47 Oxehoveder 4 Amer fra Holland; Rhinsk Vin: 8 Amer fra Danmark; Humle: 20 Skpd. fra Holland, 813 Tdr. fra Lybek; Brændevin: 3 Anker fra Holland; Torsk: 611 Tdr. fra Norge, 69 Tdr. fra Danmark; tørret Fisk: 71 Tdr. fra Norge, 9 Tdr. fra Danmark; Sild: 84 Tdr. fra Norge, 145 Tdr. fra Holland; Tobak: 385 Pd. fra Holland, 1 Td. fra Lybek; Valnødder: 3000 fra Holland; Kringler og Tvebakker: 19 Tdr. fra Lybek; Golstroj (?): 4000 fra Holland; Klæde: 36 Stykker og desuden for 576 Rdl. fra Lybek; Bommesi: 14 Stykker fra Lybek; Hamp: 303 Lpd. fra Lybek; Bord, Deler, Lægter og Bjelker: 9188 fra Norge, 346 fra Danmark; Træer: 146 Tylvter og 271 Alen fra Norge; Tagsten: 4500 fra Holland; Mursten: 800 fra Norge, 5000 fra Danmark; Tjære: 21 Tdr. fra Norge, 137 Tdr. fra Lybek; Rav: 50 Pd. fra Norge; Jern: 8 Skpd. fra Norge, 128 Skpd. fra Lybek, 50 Skpd. fra Danmark; Staal: 8 Fade fra Lybek; Vinduesglas: 2 Kister fra Lybek; Drikkeglas: 7 Tdr. fra Lybek; Kramvarer: for 409 Rdl. fra Holland, for 5551 Rdl. fra Lybek; desuden en Mængde Specerier og 70 smaa Messingkjedler fra Lybek samt 2 Ligstene og 1 Kiste med Spejle, Syskrin og Klædebørster fra Holland.

En Sammentælling af den til Tolderne opgivne Værdi af de enkelte Varer giver for Udførselen c. 23700 Rdl., for Indførselen c. 20330 Rdl.

Hist. Tidsskr. 6. R. 2. Bd. 1. H. 1889.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Axel Larsen, Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbh., G. E. C. Gad.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith*. 1. Bd. 1611—67. 1. H. Kbh., Gyldendalske Boghandel.

H. L. Møller, Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Et Bidrag til dansk Historie i det 18. Aarhundrede. Kbh., G. E. C. Gad.

Fr. Olsen, Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711. Kbh., J. Frimodt.

Chr. Kjer, Om Overdragelse af Eiendomsret over faste Eiendomme for Tiden indtil Chr. V.' Lov. Et Bidrag til dansk Retshistorie. Aarhus, Th. Thrue.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 2. Række. 6. Bd. 3. H. — 3. Række. 1. Bd. 1. H. Krist.

Claus Pavels's Dagbøger for Aarene 1812—1813. Udg. for den norske historiske Forening af *Ludvig Daae*. 1. H. Krist.

Johan Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedr. Udg. 14—15. H. (lamar—læringaorð). Krist., den norske Forlagsforening.

J. B. Halvorsen, Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 22. og 23. H. (Henr. Ibsen). Krist., den norske Forlagsforening.

Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen, red. af *Oscar Montelius* under medverkan af *C. M. Guldberg* och *Julius Lange*. Ny Följd. 1888. 7—8. H. — 1889. 1—6. H. Stockh., Z. Hæggströms förlagsexpedition.

Harald Hjärne, Från Moskva till Petersburg. Rysslands Omdaning. Kulturhistoriska Skildringar. 1. H. Upsala, Akadem. Bokhandeln.

Petrus Nordmann, Finnarne i mellersta Sverige. Akademisk Afhandling. Helsingfors.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand*. 8. Årg. 1888. 4. H. — 9. Årg. 1889. 1—3. H. Stockh.

Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719. 11. D. 1738—39. III. Stockh., P. A. Norstedt & söner.

Svenska riksrådets protokoll, utg. af kongl. Riksarkivet genom *Severin Bergh*. VI. 1636. 1. H. Stockh., P. A. Norstedt & söner.

Erwiderung betreffend die „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“. Sonder-Abdruck aus der Vierteljahrsschrift Mittheilungen aus der historischen Litteratur herausg. von der Historischen Gesellschaft in Berlin. Berlin. R. Gaertner.

Franz Geerz, Historische Karte von Ditmarschen, Eiderstedt, Helgoland, Stapelholm, d. Wilster-Marsch, den Ämtern Hanerow u. Ritzebüttel, sowie vom nördlichen Theile der Lande Kehdingen, Hadeln u. Wursten. Red. für die Zeit von 1643 bis 1648. Berlin.

Franz Geerz, Historische Karte von den Nordfriesischen Inseln Nordstrand, Pellworm, Amrum, Föhr, Sylt etc., der continentalen Marsch zwischen Hever u. Königsau, sowie von der Friesischen Vorgeest. Red. für die Zeit von 1643 bis 1648. Berlin.

W. v. Bippen, Seeversicherung und Seeraub eines hansischen Kaufmanns im 16. Jahrhundert. Dem Vereine für hamburgische Geschichte bei der Feier seines fünfzigjährigen Bestehens am 9. April 1889 gewidmet von der historischen Gesellschaft des Künstlervereins zu Bremen.

Gustav Wolf, Zur Geschichte der deutschen Protestanten 1555—1559. Nebst einem Anhange von archivalischen Beilagen. Berlin. O. Seehagen.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 54. Jahrg., herausg. von *H. Grotefend*. Schwerin.

Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660.

Af

J. A. Fridericia.

Det første strengt rationelle Bidrag til Kjøbenhavns Befolkningsstatistik i det 17. Aarhundrede blev 1882 leveret i dette Tidsskrifts 5. R. 3. Bd. af Kontorchef Rubin. Efter at have godtgjort Uholdbarheden af de Methoder, som tidligere Forskere, især Fr. Hammerich og Joh. Grundtvig, havde anvendt til Bestemmelsen af Kjøbenhavns Folkemængde i det nævnte Tidsrum, tog han selv sit Udgangspunkt fra Antallet af døbte Børn, saaledes som dette var angivet i de forskjellige Sognes Kirkebøger. Det ad denne Vej tilvejebragte Materiale gjengaves i tabellarisk Form, og ud derfra søgte saa Forf. at komme til et Resultat om Befolkningens Størrelse i Tiden fra 1630—1730, beregnet tiaarsvis; han gav ved Siden heraf interessante Bidrag til Bedømmelsen af Aarsagerne til Befolkningens Bevægelse samt Oplysninger om Forholdet mellem Drenge- og Pigefødsler og mellem ægte og uægte Børn.

At det Grundlag, som Rubin her har bygget paa, i og for sig er langt sikrere end det, der kan vindes

gjennem Skattelister, Borgerskabslister, Indkvarteringsregistre, Mønstringsruller eller lign. Kilder, er hævet over enhver Tvivl. Man kan være rolig for, at der mangler langt flere Indbyggere i de Rubriker, hvor de skulde findes efter de ovenfor nævnte Opgjørelsers Bestemmelse, end der mangler døbte Børn i Kirkebøgerne. En tysk Forfatter, der for sit Fædrelands Vedkommende har gjort Methoderne for Undersøgelsen af Bybefolkningens Størrelse ved Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid til Gjenstand for en omfattende theoretisk Undersøgelse, har ogsaa i Kirkebøgerne set det fortrinligste Grundlag for enhver videnskabelig Befolkningsstatistik, der angaar hint Tidsrum; han har indtrængende opfordret Lokalhistorikerne til at vende deres Opmærksomhed mod dette Omraade[1]), en Opfordring, som ogsaa herhjemme vilde være paa sin Plads. Man glemmer hos os for ofte de samlede Bidrag til Befolkningens Størrelse, Fordeling og Livsvilkaar, der kunne uddrages af Kirkebøgerne, over de spredte personalhistoriske Oplysninger, der findes i dem.

Imidlertid er det klart — og naturligvis har Rubin heller ikke været blind derfor —, at den Bygning, som kan opføres paa Kirkebøgernes Daabslister, ikke er fuldt saa sikker som selve Grundlaget. For at udfinde Befolkningens Størrelse maa man nemlig igjennem Beregninger og Slutninger indskyde to i og for sig ubekjendte Tal. Det ene Tal er det, hvormed Antallet af de døbte skal forøges for at naa til Antallet af de fødte, nemlig Tallet paa de dødfødte og paa dem, der ere døde før

---

[1]) Jastrow, Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit, Berlin 1886, S. 160. 173 f.

Daaben, det andet og vigtigere er det, hvormed Antallet af Fødsler skal multipliceres for at faa selve Befolkningens Tal. Rubins Undersøgelser herom ere førte saa rationelt, som det vel er muligt, men de give dog kun en Rimelighed, ingen Vished; man kan vistnok ogsaa sige med Sikkerhed, at de snarere give et Maximum end et Minimum til Resultat. Thi selv om det ikke kan bevises rent statistisk, taler dog overordentlig meget for, at Frugtbarheden i det 17. Aarhundrede var større end nu, hvorved en Beregning paa Grundlag af Tallet 28 som Forholdstal mellem Fødsler og Befolkning, hvilket Tal Rubin har benyttet som det laveste siden 1769[1]), snarere vil give et for højt end et for lavt Befolkningsantal.

Allerede derved turde det forsvares ogsaa at anvende andre Midler, som Skattelister og lign., til demografiske Undersøgelser over hin Tid. Betingelsen for Anvendelsen er imidlertid først en saa omhyggelig Vurdering som muligt af alle herhenhørende Momenter og dernæst, at man er klar over, at der kun vindes et Minimum[2]). Men selv om dette Minimum skulde være længere borte fra det virkelige Tal end det Maximum, som Daabslisterne sandsynligvis give, saa frembyder det dog den Fordel, at vi her væsentligt operere med den virkende Del af Samfundet i Steden for med den kun lige fødte. Er Materialet nogenlunde fyldigt, kan der opnaas visse socialhistoriske Data, som Fødselsstatistiken ikke kan give.

For Kjøbenhavns Vedkommende stiller det sig nu

---

[1]) Rubin S. 497 ff.
[2]) Jvfr. om Grundene hertil Rubin S. 490 f.

saaledes, at der for de nærmeste Aar omkring 1660 findes et hidtil kun i meget ringe Grad benyttet Materiale, som ved at sammenstilles er i Stand til at kaste et i alt Fald nogenlunde paalideligt Lys over visse Sider af Forholdene i Hovedstaden paa et Tidspunkt, der var saa skæbnesvangert baade for den selv og for Landet i det hele. Førend vi gaa til Behandlingen af dette Materiale, skal der dog kastes et Blik paa nogle andre Data fra Christian IV's Tid, af hvilke der vel ikke med Sikkerhed kan drages Slutninger om Befolkningens Størrelse, men som dog ikke ere uden Interesse.

Efter Samraad med Rigsraadet udstedte Formynderregeringen 5. Juli 1588 Brev om Mønstring i Landets Kjøbstæder af det værgagtige Mandskab[1]). Mønstringsregistret for Kjøbenhavn affattedes 30. Aug. 1588[2]). De Borgere, som regnedes for pligtige til at stille Mandskab, vare fordelte i de daværende 8 Kvarterer paa følgende Maade:

Øster	Kvarter	186.	Nørre	Kvarter	266.
Strand	—	96.	Klædebo	—	122.
Snarens	—	141.	Frimands	—	122.
Vester	—	170.	Kjøbmager	—	206.

Det samlede Antal var saaledes 1309, der taxeredes til at stille 1641 med forskjellige Slags Vaaben rustede Mand[3]). En ny Taxering fra Aar 1600, fra hvilken dog

[1]) Erslev, Aktstykk. til Rigsraadets Hist. I, 28.
[2]) Rigsark., Mønstringsruller og Rostjenestetaxter. Jvfr. Nyt hist. Tidsskr. I, 210.
[3]) I sin Afhandling i Nyt. hist. Tidsskr. I har P. V. Jacobsen (S. 199) forvexlet Antallet af de mønstringspligtige Borgere

selve Registret ikke er bevaret, gav et lignende Resultat, nemlig 1300 „Skatteborgere", der skulde stille 1515 Mand[1]).

Tallet 1300 giver ingen Vejledning med Hensyn til Byens Folkemængde. Der har nedenfor dem sikkert været en Klasse fattigere Indbyggere, som man, skjønt de vare Repræsentanter for en Husstand og vel ogsaa havde deres egne Boliger i Lejehuse eller Boder, ikke taxerede til Skat og Væbning[2]), og der har ved Siden af dem været de vigtige Klasser af Befolkningen, som tilhørte Adelsstanden, Universitetet og Gejstligheden eller som kongelige Betjente af en eller anden Grund vare udenfor den egentlige kjøbenhavnske Kommunes Omraade, for saa vidt som de ikke dreve borgerlig Næring[3]). Af Hensyn til disse Klasser har en Sammenligning mellem de 1300 Borgere i Kjøbenhavn og Resultaterne af Mønstringerne i de fleste andre Kjøbstæder heller ingen Interesse, da Hovedstaden talte et uforholdsmæssigt stort Antal af de nævnte Klasser; kun Helsingør giver et brugeligt Vink, thi Kronborgs Nærhed gav her Anledning til Tilstedeværelsen af et stort Antal kongelige Betjente[4]), og Mønstringsregistret af 1583 nævner

---

med Antallet af de stillede Folk; ogsaa Nielsen, Kjøbenhavns Hist. I, 278, har det urigtige Tal 1614; men i samme Skrift III, 295 giver Forf. en Opsummering af de stillede Folk.

[1]) Rigsark., Mønstringsruller. De 1515 Mand bestod af 225 Harniskmænd med Spidser, 57 med Slagsværd og Pantser, 57 Musketerer, 885 Hageskytter og 291 med Federspyd.

[2]) Dette fremgaar af hvad der nedenfor anføres om Byens Taxt 1627.

[3]) Jvfr. Kongebrevet af 7. Oktbr. 1567 og en Forordning af 1610 (Nielsen, Kjøbenhavns Diplom. I, 439. 584).

[4]) Jvfr. de hyppige Bestemmelser om deres Stilling i Byen (Aarsberetn. fra Geheimearch. III, Till. S. 91 f.).

ogsaa foruden 223 Borgere c. 220 Mand, dels fattige, dels Haandværksfolk, som vare udmønstrede af Lensmanden Johan Taube, ɔ: stod i kongelig Tjeneste[1]). Man fejler næppe meget ved at anslaa Kjøbenhavn til ved det 17. Aarhundredes Begyndelse at have været en 5—6 Gange saa stor som Helsingør, der atter hørte til de 6 største Kjøbstæder[2]).

Den første Snes Aar af Aarhundredet var uden Tvivl en opadgaaende Periode for Byen. Borgemestre og Raad udtalte 1622, at Søhandelen og Kjøbmandstrafiken daglig voxede og tiltog[3]); det følgende Aar fik Hertug Christian af Anhalt det Indtryk af Kjøbenhavn, at det var en stor og smuk Handels- og Søstad, ikke meget mindre end Hamborg[4]). Befolkningens Tilvæxt kan skjønnes ved talrige Nybygninger i den gamle Del af Staden[5]), ved Opførelsen af Skipperboderne i den tidligere kongelige Urtehave ved Bremerholm[6]) og endelig ved den forøgede Bebyggelse af Forstæderne, i hvilke der 1622 opgives at bo 163 Familier udenfor Nørreport og 110 Familier udenfor Vesterport[7]); hertil komme de udenfor Østerport, der snart skabte et helt nyt Kvarter, St. Annæ. Det forbavser derfor ikke, at vi den første Gang, vi efter 1600 møde en Opgivelse paa de skatte-

---

[1]) Nyt hist. Tidsskr. I. 199. Aarsberetn. fra Geheimearch. III. Till. S. 69.

[2]) Malmø, Helsingør, Aalborg, Ribe, Aarhus og Odense.

[3]) Kjøbenh. Dipl. II, 677.

[4]) Krause, Tagebuch Herzogs Christian d. jüngeren v. Anhalt S. 97.

[5]) Jvfr. Nielsen, Kjøbenhavns Hist. IV, 408 ff.

[6]) Anf. Skr. IV, 96 f. Lind, Kong Christian IV og hans Mænd paa Bremerholm S. 329.

[7]) Anf. Skr. IV, 386 f. Kjøbenh. Dipl. I, 630.

ydende Borgere og Indbyggere, træffe et betydelig forøget Tal, nmelig 1519 eller 1539. Det er i Aaret 1626, at dette Tal opgives for den Pengeskat, der skulde betales til Mortensdag[1]).

Allerede Aaret efter, 1627, maa der imidlertid være forfærdiget en ny saakaldt „Byens Taxt, som nu gives Skat efter“, i hvilken der var opført baade de virkelige skatteydende Borgere og i alt Fald en stor Del saa vel af Fattigfolk som af de kongelige Tjenere[2]). Efter denne Taxt beløb Mandtallet paa „rige og fattige Personer“ (ɔ: Familiefædre eller Husstande) sig til 2722. Af disse var i Taxten 755 mærkede med O, det vil sige betegnede som skattefri. Disse skattefri vare til Dels de lavere stillede kongelige Betjente, især Skibskaptejner, Styrmænd, Baadsmænd, Aarsknægte, Vognmænd o. s. v., dels ganske fattige Folk helt ned til Kalkslagere og Daglejere. Trækkes disse 755 fra 2722, faa vi Tallet 1967,

---

[1]) Rigsark., Kanc. Saml. af Rigsraads- og Stændererklæringer; jvfr. Erslev II. 16. En Sammentælling af de enkelte Poster giver 1519, medens der opføres som Summa 1539. Skattens Fordeling var følgende: De 5 rigeste Borgere vare hver henholdsvis taxeret til 100, 60, 50, 40 og 35 Dlr. Derefter kom 4 hver til 30, 2 til 25, 3 til 20, 4 til 16, 2 til 15, 1 til 14, 4 til 12, 16 til 10, 20 til 8, 27 til 6, 11 til 5, 54 til 4, 52 til 3, 105 til 2, 2 til 2½, 59 til 1½, 294 til 1, 382 til ½ Dlr., 14 til 3 Ort, 407 til 1 Ort og 51 til ½ Ort.

[2]) Taxten er ikke bevaret, men omtales vidtløftig i Borgerskabets Indlæg til Borgemestre og Raad af 24. Aug. 1627 om Omordning af Vagttjenesten (Kbhvns. Dipl. I, 640 ff.). Nielsen, Kjøbenh. Beskriv. I, 278, nævner ved en Fejltagelse Taxten som en Rulle over vaabenført Mandskab. — Der findes i Rigsark. (tidl. Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol. 638 c) fra 1621 en Mandtalsliste over Kjøbenhavns Borgere, som ere pligtige til Vagthold; den omfatter 1508 Personer; men efter den Kritik, der i det nævnte Indlæg af 24. Aug. 1627 gives af saadanne Vagtmandtal, kan man vel ikke tage videre Hensyn til den.

og Forskjellen mellem denne Opgivelse fra 1627 og Tallet 1519 eller 1539 fra 1626 maa vel bero paa dem af de kongelige Betjente, der ere tagne med 1627 og ikke 1626[1]).

Hvad der imidlertid giver Opgjørelsen fra 1627 en større Interesse, er at den ikke er helt ubrugelig som Middel til en tilnærmelsesvis Beregning af Husstandenes Antal. Den gjør Fordring paa at omfatte Familierne fra de rigeste ned til Daglejerne og paa at medtage i alt Fald det store Flertal af kongelige Betjente, den siges dernæst udtrykkelig at udelade dem, „som bo i Kgl. Maj.'s nybygte Huse ved Holmen“, og den medtager sikkert ikke hvad der vedkommer Adelen, Universitetet og Gejstligheden. Forøge vi derfor Tallet 2722 med c. 140 Familier for Skipperboderne[2]) og med andre c. 140 for de sidstnævnte Klasser[3]), naa vi til et Minimum af Familieantal paa c. 3000. Hvad der ligger imellem dette Minimum og det virkelige Tal, maa have tilhørt de ikke medtagne kgl. Betjente og det allerfattigste Proletariat. Men selv om vi havde kunnet angive Husstandenes fulde Tal, savne vi endnu foreløbig helt Midler til at have

---

[1]) Det fremgaar ikke klart af Indlæget, hvilke af de kongelige Betjente der ere medtagne i Taxten og hvilke ikke. Man synes dog ikke at have indskrænket sig til at medtage dem, der dreve borgerlig Næring. En Opgivelse fra 1623 paa de kgl. Folk, der brugte en saadan Næring, nævner kun 63, hvoraf 5 angaves at betale Skat (Kbh. Dipl. V, 62 ff.).

[2]) Tallet efter Grundtaxten 1661 (se ndfr. S. 237). Maaske har der dog før 1650 været flere Skipperboder (Nielsen, Kbh. Hist. IV, 97). Lind, Kong Christian IV og hans Mænd S. 329, regner dog kun med 120—130.

[3]) De ndfr. omtalte Tal fra 1660 ere noget forøgede, da Antallet paa adelige Gaarde vistnok var i Aftagende i Tiden fra det 16. til det 17. Aarh. (jvfr. Angivelsen af 130 Adelsgaarde 1558, 121 1581 og 51 1645; Kbh. Dipl. IV, 561. 652. 786).

nogen Mening om den Faktor, hvormed vi skulle multiplicere Husstandene for at komme til selve Folkemængden.

De næste Decennier efter 1627 betegnes for Kjøbenhavns Tilvæxts Vedkommende ved en Hovedbegivenhed, som ikke tidligere er bleven tilstrækkelig paaagtet i denne Forbindelse, nemlig Opførelsen af Nyboder. I Tiden fra 1631 til 1640 rejste sig her omtr. 600 nye Vaaninger, hver af dem med Lejligheder til 2 Familier[1]). Der er ingen Tvivl, om at Baadsmændene i den allervæsentligste Del ere rekrutterede ved Udskrivning eller Indvandring fra Provinserne og Norge, og tænker man paa det Antal Familier, vi hidtil have fundet Beviser for i Kjøbenhavn, vil det let ses, hvad en extraordinær Tilvæxt af omtr. 1200 Familier i Løbet af en halv Snes Aar har haft at betyde. Vi kunne ogsaa maale denne Kjendsgjerning ved at se de døbte i Holmens Sogn stige fra c. 170 1631 til c. 350 1640[2]).

I Aaret 1645 faa vi det første mere detaillerede Grundlag for en Beregning af Befolkningsforholdene i Hovedstaden. Det er det Mandtal, som forfattedes i Anledning af den under 22. Maj s. A. paalagte Hovedskat paa Befolkningen over 15 Aar. Mandtallet findes nu trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 231 ff., efter tidligere

[1]) Nielsen, Kbhvns. Hist. IV, 451 f. Lind, Nyboder og dets Beboere S. 8 ff. 15 f. Jeg mener, at man sikkert kan bygge paa den sidste Forf.'s Opgivelse om Vaaningernes Indretning til 2 Familier, og jeg lægger derfor ikke videre Vægt paa, at der i nogle Collectanea til Kjøbenhavns Historie fra Midten af det 18. Aarh. (Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., 8vo. 180 a) siges om Nyboder, at de ere „anlagte i 23 Længder med smaa Huse for 552 giftede Baadsmænds Familier, men nyligen forøgede til 29 Længder af dobbelt Etage for 700 Familier“.

[2]) Rubin S. 517.

at være underkastet en Behandling af J. Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarch. 1877 S. 129 ff. Idet vi henvise til denne Behandling med Hensyn til de i Mandtallet opførte Personers Deling i de til Kommunen skattepligtige og ikke-skattepligtige, skulle vi her blot tabellarisk meddele Resultaterne[1]).

Kvarter.	Skattepligtige.		Ikke-skattepligtige Familier.
	Familier.	Personer.	
Øster	196	621	146
Strand	78	382	36
Snarens	174	697	46
Vester	226	695	178
Nørre	283	711	228
Klædebo	183	514	193
Frimands	159	657	69
Kjøbmager	319	1022	280
St. Annæ	108	245	100
Udenfor Vesterport	113	254	»
— Nørreport	109	279	28
Ialt	1948	6077	1304

[1]) Mine Tal ere udarbejdede paa Grundlag af den trykte Udgave og ere noget forskjellige fra Grundtvigs, der støtte sig til det dengang utrykte Manuskript. Forskjellighederne ere dog forholdsvis saa ringe, at jeg ikke har fundet Anledning til at paatage mig det store Arbejde at konferere Manuskriptet med den trykte Udgave. At der ogsaa ved mine Tal, baade disse og andre, som ere frembragte ved vanskelige og besværlige Sammenlægninger, kan hæfte forhaabentlig dog kun mindre Unøjagtigheder, kan næppe forbavse.

Det samlede Antal til Kommunen skattepligtige Familier var saaledes 1948 og det samlede Antal til Kommunen ikke-skattepligtige Familier 1304[1]), ialt 3252. Hertil maa imidlertid, hvad Grundtvig har overset, lægges c. 140 Familier for Skipperboderne og c. 1200 for Nyboder, og Resultatet bliver saaledes, at der i Aaret 1645 fandtes c. 4600 Familier i Kjøbenhavn, Christianshavn ikke medregnet. Sammenlignes dette Tal med de c. 3000 Familier fra 1627, er der ganske vist en meget stærk Stigning, men ingenlunde en utrolig, naar Hensyn tages til Nyboders Anlæggelse.

Hvad Befolkningen i dens Helhed angaar, skulle vi kun bemærke, at de 1948 skattepligtige Familier opgives at omfatte 6077 Personer over 15 Aar, altsaa 3,12 Personer paa hver Familie. Idet vi nedsætte dette Tal til 3,00 for de til Kommunen ikke skattepligtige Familier, da største Delen af disse, særlig Baadsmændene, maa antages at have haft et ringere Tyendehold, komme vi til c. 14000 Mennesker over 15 Aar; hertil maa dog lægges Garnisonen, der opgives til c. 1700, Studenter, Fattiglemmer med flere.

Med Aaret 1648 begynder den sammenhængende Opgivelse af alle døbte Børn; dog mangler endnu de uægte for Aarene 1648—50[2]). Samtidig have vi en Fortegnelse over alle de begravede Lig i Aarene 1649—53[3]). Lægge vi nu for de Aar, hvor vi mangle de uægte Børn,

[1]) Ikke mindre end 97 af disse opføres i Mandtalsregistret som fordrevne. Man huske paa, at 1645 var et Krigsaar, i hvilket en stor Del af Landet var oversvømmet af Fjenden, og Flugt fra de okkuperede Steder hørte til Dagens Orden.

[2]) Rubin S. 518 ff.

[3]) I Frue Kirkes Ligbog for 1649—54 (Univ. Bibl.). Specificeret efter Kirkegaardene var Forholdet følgende:

10,7 p. C. til efter Gjennemsnitstallet for det næste Tiaar[1]), stiller Forholdet mellem døbte og døde i Kjøbenhavn og Christianshavn sig saaledes for Femaaret 1649—53:

	1649.	1650.	1651.	1652.	1653.
Døbte	1122	993	965	1003	706
Døde	1200	1146	1169	2559	2110

Der er ingen Grund til at antage Aarene 1649—51 for andet end normale Aar, og det er derfor næppe for dristigt at slutte, at Dødsfaldene som Regel i ikke ringe Grad have overskredet Fødslerne i Antal[2]), hvilket er det samme som, at Byens Tilgang i Folkemængde normalt er bleven bestemt ved Indvandring og ikke ved Fødselsoverskud[3]). Og stillede den regelmæssige Tilvæxt ved

---

	1649.	1650.	1651.	1652.	1653.
Vor Frues	115	144	117	238	153
Hellig Geistes	61	58	56	118	56
Nikolai	98	99	98	190	109
S. Peders	74	67	57	132	76
Christianshavns	81	51	52	134	102
Den ny Kirkes	453	487	414	872	615
Holmens	311	229	358	849	983
Kgl. Maj.'s udenfor Nørre Port	13	11	17	26	16

Tallene for 1652 og 1653 have tidligere været trykt i P. W. Beckers Historiske Afhandlinger II, 345.

[1]) Rubin S. 543.

[2]) Jvfr. om et lignende Forhold i Nakskov Nyt hist. Tidsskr. V, 190.

[3]) Vi kunne for Kjøbenhavns Vedkommende først langt senere (se Nielsen, Kjøbenhavn paa Holbergs Tid S. 273) gjennem Borgerskabsbrevene konstatere Indvandringens overordentlig store Be-

Fødsler sig allerede uheldig i normale Aar, forværredes naturligvis Forholdet ved de hyppig tilbagevendende forfærdelige Pestsygdomme og andre Epidemier. Det viser sig allerede i Epidemiaaret 1652[1]) og endnu værre 1654,

tydning for de besiddende Klasser; Rubin (S. 529 f.) har dog for Tiden efter 1660 henpeget derpaa. Sandsynligheden taler imidlertid for, at Kjøbenhavn i denne Henseende ogsaa tidligere har været underkastet lignende Vilkaar som de andre Stæder og altsaa i meget væsentlig Grad er blevet rekrutteret ved Indvandring (se Hist. Tidsskr. 6. R., II, 215 f.), ja maaske endog snarere som Landets Midtpunkt har draget endnu flere til sig. Af de 14 Lavsoldermænd, som underskrev den vigtige Ansøgning til Kongen af 30. Okt. 1658 om, at Staden maatte blive en fri Rigsstad, vare 7 Tyskere eller Hollændere (Kbh. Dipl. I, 701). Et Blik paa Holmens Ligbog, der er bevaret fra 1653 og i hvilken der for en stor Del af de begravede er angivet deres Fødested, viser ogsaa overordentlig mange i Hovedstaden ikke fødte, men Sognet rummede ganske vist Elementer (Baadsmænd og lign.), der særlig rekrutteredes fra Provinserne og Norge. For Læredrengenes Vedkommende have vi et udmærket Vidnesbyrd om, hvor ringe et Kontingent Byen selv synes at have stillet til denne ganske vist meget bevægelige Klasse. „Smedenes Drengebog", i hvilken bleve indførte alle de paa Lavsforsamlingerne ind- og udskrevne Læredrenge, og som er bevaret fra 1635—49 (Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., 4., 692 i), viser, at der i de Aar indskreves ialt 115; heraf vare kun 7 fra Kjøbenhavn; Resten fordeler sig med Halvdelen fra Jylland (54), 9 fra Tyskland, 2 fra Sverig, 2 fra Norge, Resten fra andre danske Landsdele med Undtagelse af 12, hvis Fødested ikke angives. Mærkes kan ogsaa det tyske Sprog i den „Compagnibuch", som Kjøb- og Kræmmersvende affattede 1658 (Afskr. i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., 643 c; jvfr. Nyt hist. Tidsskr. V, 275). Om danske Guldsmedelærlinge se derimod Nyrop, Medd. om dansk Guldsmedekunst S. 504.

[1]) Ligeledes 1656, hvor der i den varme Aarstid grasserede en ondartet Koppesygdom, og hvor der døbtes 986, men begravedes 1322 (Danske Saml. 2. R., II, 80 f. Mansa, Folkesygdommenes Hist. S. 411). „De Fattiges Jord", som omtales i Listen for 1656, laa vistnok ikke, som jeg har ment paa det anf. St. i Danske Saml., udenfor Vesterport, men ved den ny Kirke. Runde Kirkegaard benyttedes af Holmens Sogn.

hvor der døbtes 764 Børn og Dødsfaldene af Thomas Bartholin angives til 9000[1]), et Tal, der sikkert ikke er for stort, naar alene Holmens Sogn leverede et Kontingent af 2641 (heraf siges 1982 at være døde af Pest)[2]) og der paa Frue Kirkegaard alene i August Maaned begravedes 229[3]). Dog har det sin Interesse, hvorledes den ogsaa ellers statistisk iagttagne Reaktion mod en uforholdsmæssig Dødelighed kan spores i Kjøbenhavn. Vi kjende for Frue Sogn Antallet af ægteviede Par lige fra 1631[4]) Der er fra 1649 en ret mærkelig Nedgang, nemlig 1649: 118, 1650: 82, 1651: 84, 1652: 65, 1653: 97, 1654: 91, men 1655: 163 og 1656: 147; derefter følger atter en stærk Nedgang, saaledes 1657: 79. Hertil svarer ogsaa Tallet paa døbte Børn i samme Sogn, nemlig 1651: 222, 1652: 225, 1653: 163, 1654: 171, 1655: 152, men 1656: 243 og 1657: 246.

Desværre ophøre med Aaret 1653 de samlede Opgivelser om Dødeligheden i Kjøbenhavn, men vi nærme os nu til det betydelige og fyldige Befolkningsmateriale, som er bevaret fra Aarene 1659—61. Det er paa en Maade uheldigt, at Materialet stammer fra disse Aar med hele den Uregelmæssighed, der fremkom ved den stedfindende eller lige nylig tilendebragte Belejring. Forstæderne vare afbrændte, og vi vide ikke hvor stor en Del af deres Befolkning der var flygtet indenfor Voldene[5]),

[1]) Mansa, anf. Skr. S. 402.
[2]) Efter Holmens Kirkes Ligbog i Rigsark.
[3]) Med denne Maaned stanser Sognets Ligbog for det Aar.
[4]) Vielsebogen paa Univ. Bibl.
[5]) I en Erklæring, som afgaves 17. Okt. 1658 af udmeldte Borgere i Anledning af en kgl. Befaling om at taxere de gamle Huse og Vaaninger, som stod nærmest indenfor Volden mellem Vesterport og Helmers Skanse, da de skulde nedrives for at skaffe

eller hvor mange der havde søgt Tilflugt udenfor Byen, vi kunne desuden formode, at den regelmæssige Indvandrings Afbrydelse har betydet mere end den Forøgelse af Befolkningen, som er fremkommen ved Flytning inden Belejringens Begyndelse fra de af Svenskerne med Indkvartering hjemsøgte Provinser til Hovedstaden [1]), vi kunne endelig antage, at Dødeligheden maa have været stor [2]), men vi kunne ikke med Sikkerhed slaa noget fast om disse Faktorers Rækkevidde. Paa den anden Side er det imidlertid netop de extraordinære Forhold, som vi kunne takke for Tilstedeværelsen af det gode Materiale, og det har sin særlige Interesse at kjende Kjøbenhavns Tilstand netop i disse saa vigtige Aar.

De tre Hovedkilder ere et Mandtal over Husstandene i Kjøbenhavn fra Slutningen af 1659, et Hovedskatregister over hele den under Magistraten skattepligtige Del af Befolkningen fra Nov. 1660 og Grundtaxten fra 1661.

Det førstnævnte Mandtal har til Titel: „Mandtal paa alle Kjøbenhavns Indvaanere, Adel og Uadel, gejstlige og verdslige, Borgere og kongelige Tjenere, rige og fattige, ingen undtagen uden de, som ere boende udi Kgl. Maj.'s Skipperboder og i de Ny Boder ved Østerport, saa som

---

Tømmer til Palisader, fraraadedes en saadan Nedrivning, fordi den vilde gjøre de fattige Beboere husvilde, „eftersom Forstaden er ruineret og er faa eller ingen Huse at bekomme for Leje, men mest dobbelt besatte af fattige Folk" (Kbh. Dipl. V, 519).

[1]) At der i alt Fald, saa længe Belejringen stod paa, fandtes saadanne fordrevne, fremgaar bl. a. af en senere i anden Forbindelse omtalt Fortegnelse over Professorernes Husstande fra Septbr. 1658 (Univ. Ark., Pakke Nr. 202 b).

[2]) Efter Holmens Sogns Ligbog begravedes alene paa dette Sogns forskjellige Kirkegaarde 1658: 950 og 1659: 1037.

sig befunden og rigtig antegnede ere. In Decembri 1659" [1]). Hensigten med at oprette dette Mandtal var at taxere Familierne til Indkvartering af Garnisonen; men kun en meget ringe Del fandtes saa velstaaende, at de kunde bære en saadan; en stor Mængde betegnedes som „fattig", og selv langtfra alle de, der ikke fik denne Betegnelse, ansattes til Indkvartering. Mandtallet angiver nu Kvarter for Kvarter og Gade for Gade de enkelte Husstande; det opfører i de fleste Tilfælde Familiehovedets Stilling eller Erhverv samt betegner med „K. T." eller „Kongl. Tj." hvem der var i Kongens Tjeneste [2]). Det er øjensynlig ført med megen Omhu, og Specifikationen af Beboerne er kun udeladt i ganske enkelte Tilfælde [3]). Mandtallet for Øster Kvarter bærer Datum: 20. Januar 1660, de for Klædebo og Kjøbmager Kvarter 29. Okt. 1659 og det for Frimands Kvarter 9. Okt. 1659, de øvrige ere udaterede. De ere alle underskrevne af Kvarterets Rodemestre undtagen St. Annæ, der er undertegnet af en saakaldt Underfoged.

Hovedskatregistret er udfærdiget i Henhold til Kongebrevet af 5. Novbr. 1660 [4]), hvis Begyndelse lød saaledes:

---

[1]) Det findes i Rigsark. Jvfr. Grundtvig, Medd. fra Rentekammerarch. 1877 S. 142.

[2]) Ved adskillige, der sikkert have hørt til denne Kategori, er denne Betegnelse rigtignok udeladt, men de ere medtagne i min senere Beregning; denne er maaske snarere for faatallig end for rigelig.

[3]) Særlig nævnes Sjæleboder uden Angivelse af Beboernes Antal, og enkelte Steder betegnes Boliger som fattiges Vaaninger, uden at man faar at vide, hvem der boer i dem. — Ved nogle Kvarterer er opført, hvem der boede i Kjældere, ved andre derimod ikke, skjønt Grundtaxten viser, at der ogsaa der fandtes Lejekjældere.

[4]) Trykt i Kbhvns. Dipl. VI, 352 efter Sjæll. Tegn. XXXVI, 27 f.

„Eftersom det er for godt anset, at en Hovedskat skal udgives af alle og enhver her i Staden, være sig[1]) Borgemestre og Raad, Kjøbmænd, Kræmmere, Bryggere, Bagere og Slagtere, som ved Middel og Formue ere og af Borgemestre og Raad og de 32 Borgere eragtes at kunne det taale, nemlig hver Mandsperson 4 Rdl., deres Hustru enhver 4 Rdl., hver deres Børn 1 Rdl., og de, som ringere Formue have, saa som de vorde sat for, en Enke, som Formue har, 4 Rdl., hver deres Børn 1 Rdl., men de, som ringe Formue have, saa som de taxeres, hver Kjøb- og Kræmmersvend, som tjener for Løn, 2 Rdl., fremmede, som her i Staden ligge og handle, hver 4 Rdl., hver Tjenestedreng og Tjenestekvindfolk eller Pige 1 Ort, Bryggeres, Bageres og andre deres Svende hver 1 Rdl.“

Det har været nødvendigt at hidsætte dette Stykke af Brevet paa Grund af dets Uklarhed og paa Grund af den Fortolkning, som denne Uklarhed har givet J. Grundtvig Anledning til. Han citerer nemlig Brevet, som det gik ud paa, at Skatten skulde svares „af alle, som ved Middel eller Formue ere og af Borgemestre og Raad og de 32 Borgere eragtes at det kan taale“ [2]). Efter denne Opfattelse skulde hele den ubemidlede Klasse være udelukket fra at svare Skatten, og i saa Fald vilde Skatteregistrets Værdi kun blive meget ringe. Denne Fortolkning er dog sikkert urigtig. Udtrykket „som ved Middel og Formue ere“ er nøje knyttet til „Borgemestre og Raad, Kjøbmænd, Kræmmere, Bryggere, Bagere og Slagtere“; det er kun brugt om dem, for hvem den højeste Taxt fastsattes af

[1]) Det sidste Ord mangler i Aftrykket.
[2]) Medd. fra Rentekammerarch. 1877 S. 136.

Regeringen, og staar som Modsætning til dem, „som ringere Formue have“, og som skulde taxeres af Magistraten. En Minimumsgrænse af Velstand er ikke omtalt i Brevet til Kjøbenhavn, men der er ingen Grund til at antage, at denne By har været gunstigere stillet i Forholdet til Skatten end de andre Kjøbstæder, og i Brevet til dem hed det utrykkelig: „dog de, som bede om Almisse, at være forskaanede“ [1]). Vi tør derfor gaa ud fra, at Tanken har været, at kun de allerfattigste, Husarme, Tiggere, Beboere af Sjæleboder og Hospitaler og lign., skulde være fri. Saa vidt er man imidlertid vistnok ikke gaaet. En Sammenligning mellem Indkvarteringslisterne og Hovedskatregistret — hvilken Sammenligning dog er mangelfuld allerede derved, at der ligger henved et Aar imellem dem —, viser, især for de fattigere Kvarterer, som Nørre og Kjøbmager, et Underskud for Hovedskatregistrets Vedkommende, som nærmest maa forklares ved Udeladelsen af en Del fattige, medens Indkvarteringslisterne have været mere nøjeregnende, da der dog ikke blev Tale om nogen Byrde for de ubemidlede. Saaledes staa Indkvarteringslisterne i Paalidelighed over Hovedskatregistret [2]); dette udelader endvidere efter sin Plan

[1]) Anf. Skr. S. 135 f.

[2]) Af de øvrige Kjøbstæders Hovedskatregistre ere kun de for Slagelse og Kalundborg bevarede (Medd. fra Rentekammerarch. 1877 S. 191). Paa Grundlag af den sidste Bys kunde der rejses en Tvivl mod Registrenes Paalidelighed. Kalundborg skulde nemlig herefter have en Befolkning af 516 borgerlige Personer, hvoraf 111 Familiehoveder; dette Tal maa nu forøges med det ubekjendte Antal kgl. Betjente, Adelige og Gejstlige, men selv saa bliver det meget ringe i Forhold til den Opgivelse, der haves om en i Kalundborg 1645 foretagen virkelig Folketælling, der gav til Resultat 1139 Mennesker, hvoraf 237 bosiddende (Paludan, Beskrivelse over Kalundborg S. 272). Jeg har for-

alt hvad der hører Adelen, Hoffet, Kongens Tjenere, Universitetet og Gejstligheden til. Men dets Fortrin ligger paa et andet Punkt, nemlig dets Deling af Befolkningen i Husfædre, Hustruer, selvstændig stillede Kvinder (Enker og andre), Børn, Tyende (atter delt i Svende, Drenge, Piger m. fl.), og endelig hvad vi vilde kalde Logerende, Personer, der uden direkte at høre til vedkommende Husstand dog ikke havde nogen selvstændig Bolig. Endvidere giver den Skatteansættelse, som er vedføjet hver Person, Vink om Befolkningens Formuesforhold.

Som tredje Hovedkilde optræder den i Maj og Juni 1661 efter Magistratens Befaling af 28. Marts s. A. forfærdigede Grundtaxt[1]). Denne Grundtaxts befolkningsstatistiske Betydning beror paa, at den angiver ikke alene Gaarde og Huse, men ogsaa de Vaaninger og Boder, som hørte til enhver Gaard. Hovedsagen ved Benyttelsen af den er, at det Lejesystem, som er karakteristisk for den moderne Fastlandsby og hvorefter den enkelte Gaard eller det enkelte Hus i sine forskjellige Etager indeslutter forskjellige selvstændige Familier, saa godt som slet ikke kjendtes i det daværende Kjøbenhavn[2]). Kun de faa

gjæves søgt efter denne Folketællingsliste, der maa være affattet i Henhold til et Kongebrev af 1. Maj s. A.; jeg har ligeledes fra Sognepræsten, Pastor Delbanco, velvilligst faaet at vide, at der i Kalundborg ikke findes nogen Kirkebog for Tiden før 1706. Den mærkelige Modsigelse kan jeg saaledes ikke løse, men at Byen er gaaet stærkt tilbage i Tiden mellem 1645 og 1660, fremgaar dog af Paludans Fremstilling (S. 83 ff.).

[1]) Trykt i Kbhvns. Dipl. I. 727 ff.

[2]) Nielsen, Kbhvns. Hist. V, 87. Nielsen, Kbhvn. paa Holbergs Tid S. 82. En meget belærende Illustration af dette Forhold giver Arent Berntsens Jordebog over Stadens Ejendomme fra 1656 (Kbhvns. Dipl. I, 483 ff.). Nyboder dannede, som før omtalt, en Hovedundtagelse ved sine Vaaninger paa 2 Lejligheder;

Lejekjældere udsondrede sig indenfor Huset som en særskilt Bolig (i alt Fald en stor Del af dem findes ogsaa særskilt angivne i Grundtaxten); hvem der ellers boede „til Huse", svarede nærmest til vore Logerende, i Reglen enkeltstillede Personer eller Familier, der paa Grund af Slægtskab eller andre tilfældige Grunde paa en vis Maade havde opgivet deres lokale Selvstændighed. Selvfølgelig ejede derfor ikke enhver Familiefader sit Hus; en stor Del Gaarde og Huse beboedes af andre end Ejeren, og hertil kom, at der til en Mængde Gaarde og Huse hørte Vaaninger, som vare opførte paa deres Grund og vare udlejede til ubemidlede Familier. Et Antal af disse Vaaninger vare Boder; her er den Vanskelighed, at en Del af disse kun have været smaa Butiker uden Beboelse, medens andre have været beboede. Alt i alt have vi dog i Antallet af Gaarde, Huse, Vaaninger og Boder, saaledes som de findes opgivne i Grundtaxten, et nogenlunde paalideligt Grundlag for en Beregning af Familiernes Antal.

Til disse Hovedkilder knytte sig imidlertid endnu andre, saaledes visse Opgivelser for Christianshavn, hvilken By ikke er medtaget i Hovedkilderne, en Opgjørelse over Garnisonen fra Efteraaret 1660, Lister over Antallet af vaabenføre Karle fra Begyndelsen af 1659, en Fortegnelse over Husstandene hos Professorer og andre, der hørte Universitetet til, fra 1658 m. m.

Vi ville nu først se at komme til Klarhed over Husstandenes Antal og dernæst over deres Deling i de 4

---

muligt er det ogsaa, at en Del af Forstadsboderne paa lignende Maade have været byggede til 2 Familier (Nielsen, Kbhvns. Hist. IV, 387).

Hovedklasser, borgerlige eller de, som stod direkte under Borgemestre og Raad, kongelige Betjente, adelige og de, der hørte under Universitetet eller Gejstligheden. Den efterfølgende Tabel giver i sin første Rubrik Gaarde, Huse, Vaaninger og Boder, som de ere angivne i Grundtaxten af 1661, i sin anden de samtlige Husstande efter Indkvarteringslisterne af omtr. Jan. 1660, i sin tredje borgerlige Husstande efter Hovedskatregistret af Novbr. 1660, i sin fjerde til syvende de forskjellige Klasser efter Indkvarteringslisterne.

Kvarter.	Gaarde m. m. 1661.	Husstande c. Jan. 1660.	Borgerlige Husstande Novbr. 1660.	Borgerlige Husstande c. Jan. 1660.	Kgl. Betjentes Husstande c Jan. 1660.	Adelige Husstande c. Jan. 1660.	Husstande tilh. Universitetet og Gejstligh. c. Jan. 1660.
Øster	465	338 [+ 141] [1]	239	242	82 [+ 141] [1]	6	8
Strand . . .	162	154	115	123	23	6	2
Snarens. . .	215	225	210	196	23	6	„
Vester. . . .	330	361	274	297	60	3	1
Nørre	445	452	301	363	64	1	24
Klædebo . .	380	343	239	246	64	5	28
Frimands. .	209	207	179	181	21	5	„
Kjøbmager .	662	630	442	530	83	17	„
St. Annæ . .	286	203	150	144	57	„	2
Nyboder . .	1140 (ɔ: 2×570) [2]	[1140]	„	„	[1140]	„	„
Ialt . . .	4294	4194	2149	2322	1758	49	65

[1]) ɔ: Antallet paa Skipperboder.

[2]) Se ovfr. S. 227.

Naar man, hvad alle vel paa Forhaand ville være enige om, opgiver Kravet paa fuldkommen Nøjagtighed og fuldkommen Overensstemmelse mellem de forskjellige Opgivelser, tør man vistnok sige, at der ikke er noget i de anførte Tal, som vækker kritisk Tvivl af den Natur, at Tilliden helt kuldkastes. Forskjellen mellem Grundtaxtens Opgivelse af Boliger og Indkvarteringslisternes af Husstandene er kun meget ringe, ganske ubetydelig i de 5 Kvarterer (Øster, Strand, Snarens, Nørre og Frimands), noget større i de 3 (Vester, Klædebo og Kjøbmager), kun betydelig i det under Nybygning værende St. Annæ, for hvilket Forskjellen let kan forklares ved det mellemliggende Aar. Imellem Antallet paa Indkvarteringslisternes og Hovedskatregistrets borgerlige Husstande er Forskjellen ganske vist noget større, men falder, som allerede ovenfor antydet, overvejende paa Nørre- og Kjøbmagerkvarter, som begge og i Særdeleshed det sidste rummede en overordentlig stor Fattigbefolkning, der til Dels kan antages at have været fritagen for Hovedskatten[1]). Tallet paa de adelige Husstande falder næsten aldeles sammen med det paa adelige Gaarde fra 1645[2]). Hvad angaar Husstande tilhørende Universitetet og Gejstligheden, kunne de 65 Familier sammenlignes med en Liste fra Septbr. 1658 over de under Universitetet sorterende; denne viser 58. Tallet 65 er derfor maaske lidt lavt.

En Sammenligning mellem Hovedskatregistret fra 1645 og Opgivelserne fra 1660—61 viser for alle Husstandene tagne under et en temmelig betydelig Nedgang, men en saadan Nedgang i Befolkningens Størrelse be-

---

[1]) I Kjøbmagerkvarter betegnes over Halvdelen, nemlig 327 af 630, som fattige i Indkvarteringslisterne.

[2]) Se ovfr. S. 226 Anm. 3.

kræftes ved Daabsopgivelserne[1]). Derimod er der en ret mærkelig Svingning i Forholdet mellem Antallet af de borgerlige og ikke-borgerlige Husstande, de første ere forøgede, de sidste formindskede[2]). Denne Svingning, der vel i og for sig ikke er umulig, kan ikke kontrolleres.

Alt i alt tør vel betydelig mere siges at tale for end imod at bygge paa Indkvarteringslisternes og Grundtaxtens ret godt samstemmende Opgivelser, og idet vi stadig gaa ud fra, at vi have med et Minimum at gjøre, antage vi, at Tallet c. 4200 vil svare til de selvstændige Husstande i Kjøbenhavn (Christianshavn ikke medregnet) ved Overgangen fra 1660 til 1661 paa et Tidspunkt, hvor de afbrændte Forstæder udenfor Nørre- og Vesterport endnu ikke vare gjenopbyggede.

Vi ville nu gaa over til en nærmere Undersøgelse af de Oplysninger, som kunne arbejdes frem af Hovedskatregistret. Tabellarisk fremstillet se de i deres Grundtræk saaledes ud:

Kvarter.	Husfædre.	Enker o. and. selvstæn. Kv.	Husstande ialt.	Hustruer.	Børn.	Tyende.			Logerende.	Ialt.
						Mænd.	Kvind.	Ialt.		
Øster	197	42	239	159	193	113	156	269	6	866
Strand . . .	103	12	115	93	202	151	181	332	28	770
Snarens. . .	178	32	210	156	246	179	174	353	32	997
Vester . . .	235	39	274	221	283	101	149	250	108	1136
Nørre	263	38	301	246	238	116	143	259	4	1048
Klædebo . .	204	35	239	185	195	117	125	242	17	878
Frimands. .	158	21	179	132	222	189	150	339	18	890
Kjøbmager .	371	71	442	350	429	189	203	392	8	1621
St. Annæ . .	134	16	150	128	163	35	49	84	8	533
Ialt . . .	1843	306	2149	1670	2171	1190	1330	2520	229	8739

[1]) Rubin S. 518. 526.
[2]) Jvfr. dog ovfr. S. 234 Anm. 2.

Omsat procentvis stiller Forholdet mellem de forskjellige Klasser sig saaledes:

Husfædre	21,1 %	Børn	24,9 %
Enker og andre selvstændige Kvinder .	3,5 —	Tyende	28,8 —
Hustruer	19,1 —	Logerende	2,6 —

Der mangler ved disse Tal en meget væsentlig Oplysning til egentlig statistisk Brug, nemlig Forholdet mellem Drengebørn og Pigebørn; kun ved ganske enkelte Familier er Børnenes Kjøn angivet[1]). Uheldigvis kan man heller ikke gjøre nogen sikker Adskillelse mellem Enker og ugifte, selvstændig stillede Kvinder[2]). Hvad Tyendet angaar, faldt det for den mandlige Dels Vedkommende væsentlig i Svende og Drenge; desuden kaldtes enkelte for Tjenere, Gaardskarle, Arbejdskarle og Kuske. Af det kvindelige Tyende betegnedes den allerstørste Del blot som Piger, enkelte findes angivne som Stadsmøer, Ammer eller Huepiger. Det højeste Antal Tjenestepiger var i de rigeste Familier 3, enkelte Gange 4 eller 5. Tager man Antallet af kvindeligt Tyende som Maalestok for Velstand, viser Strand Kvarter sig som det ubetinget rigeste, St. Annæ, Kjøbmager og Nørre Kvarter som de fattigste.

Med Hensyn til Børneantallet maa det først bemærkes, at vi ganske savne Underretning om hvad der i Opgivelsen forstaas ved Børn. Man kunde, naar man tænker paa Hovedskatten 1645, fristes til at antage, at

[1]) Savnet har dog ikke meget at betyde, da Daabslisterne vise, at Forholdet ikke har været forskjellig fra det i Nutiden (Rubin S. 548).

[2]) Den aldeles overvejende Del har dog sikkert været Enker.

Datiden har regnet med 15 Aars Alderen som Grænse mellem Børn og Voxne; sandsynligere er det dog, at man har medtaget dem ud over 15 Aar, som vare i Forældrenes Hjem, naar de ikke som Studenter eller Disciple i Latinskolen faldt udenfor den borgerlige Skattekreds. Paa den anden Side findes en Del af Børnene under 15 Aar sikkert under Tyenderubriken, naar de arbejdede og derfor boede udenfor Hjemmet. Saaledes frembyder en Sammenligning mellem de daværende „Børn" og de nuværende Aldersklasser under 15 Aar Mangler baade i Retning af Plus og Minus. Vove vi dog en saadan Sammenligning, viser det sig, at Aldersklasserne under 15 Aar 1885 udgjorde 29,3 p. C. af hele Befolkningen [1]) og „Børn" 1660 kun 24,9 p. C. Børneantallet har altsaa dengang været ringere end nu, eller ogsaa har man taget for faa Børn med i Optællingen. Det bør nu her fremhæves, at Børneantallet fordeler sig meget forskjelligt paa de forskjellige Familier. I Modsætning til hvad der nu er Tilfældet [2]), skulde efter Hovedskatregistret paa den Tid Forholdet have været: jo mere velstaaende Familier, Gader eller Kvarterer des flere Børn, jo fattigere Familier, Gader eller Kvarterer des færre Børn. Et Antal af 4, 5 eller 6 Børn er ingen absolut Sjeldenhed i de bedre stillede Dele af Byen, Barnløshed eller meget faa Børn ingen Sjeldenhed i de fattigere Kvarterer. Heri ligger jo allerede en Forklaring af det ringe Antal Børn, der optræder i Skatteregistret. Spørgsmaalet er nu, om vi her have et Kriterium mod dette Registers Paalidelighed, saaledes at man maa formode, at der er udeladt en ikke ringe

---

[1]) Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 8, S. 5.

[2]) Jvfr. Rubin og Westergaard, Ægteskabsstatistik, paa Grundlag af den sociale Lagdeling S. 85 ff.

Del af de fattige Familiers Børn, eller om der er noget, som kan tale for det omtalte Forholds Rigtighed. Der skal her først mindes om, at et paafaldende ringe Børneantal er en Ejendommelighed, der er bemærket i saa godt som alle de Undersøgelser, der paa Basis af Edslister, Skattelister og lign. ere blevne foretagne over Befolkningsforholdene i Middelalderen og det 16. Aarh. for tyske Stæders Vedkommende. Den mest bekjendte Forsker paa dette Omraade, Prof. Karl Bücher, har i sit epokegjørende Arbejde over Frankfurt am Mains Befolkning i det 14de og 15de Aarhundrede ogsaa med Styrke fremhævet, at medens Antallet af de i et Ægteskab fødte Børn i Middelalderen sandsynligvis var meget stort, var Børnetallet dog meget ringe, idet de fleste Børn bortreves af en tidlig Død [1]). Büchers Paastand er imidlertid i den sidste Tid bleven betvivlet ud fra Skepsis mod Skatteregistrenes Optagelse af smaa Børn [2]), og Spørgsmaalet kan langtfra siges at være løst. For Kjøbenhavns Vedkommende ere vi dog ikke ganske uden Midler til at kontrollere Børnedødeligheden i hine Tider. Holmens Kirkes Ligbog anfører for Aarene 1654 til 1659 med en Om-

---

[1]) K. Bücher, Die Bevölkerung von Frankfurt a. M. im XIV u. XV. Jahrh. I, Tübingen 1886, S. 45 ff. Jvfr. Paasche, Die städtische Bevölkerung früherer Jahrhunderte i Conrads Jahrbücher f. Nationalökonomie. N. F., V, 354 f.

[2]) I Schmollers Jahrbuch f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im deutschen Reich XII, 1888, S. 372, i en Recension af R. Hoeniger, bekjendt for sit paa nye Synspunkter rige Skrift: Der schwarze Tod in Deutschland, Berlin 1882. Forf. henviser til et Materiale om Børneforholdene i Middelalderen, som han vil offentliggjøre; saa vidt mig bekjendt, er dette endnu ikke sket. Sidst er hele Forholdet blevet behandlet af Joh. Wernicke, Das Verhältniss zwischen Geborenen und Gestorbenen in historischer Entwickelung und für die Gegenwart in Stadt und Land, Inaug.-Diss., Halle 1889.

hyggelighed, der gjør et paalideligt Indtryk, de Dødes Alder. For at borteliminere saa vidt muligt Indflydelsen af Indvandringen holde vi os til dem, der er døde under 1 Aar, og sammenstille dem med Daabslisterne:

	Døbte.		Døde (med dødfødte).	Procenttal af det foregaaende Aars fødte.
1653	162	1654	106	c. 65
1654	193	1655	57	- 30
1655	210	1656	93	- 44
1656	216	1657	95	- 44
1657	208	1658	72	- 34
1658	165	1659	82	- 49

Holde vi os for Dødsfaldenes Vedkommende blot til Femaaret 1655—59 og bortse fra Pestaaret 1654, viser der sig altsaa en Dødelighed af c. 40 p. C. for Børn under 1 Aar i Forhold til det foregaaende Aars Fødsler[1]). Derimod fødtes i Femaaret 1880—84 i Kjøbenhavn 47683 levende Børn, og i samme Tid døde der af Børn under 1 Aar (inclusive dødfødte) 11849 ɔ: 25 p. C.[2]). I et Sogn, der ganske sikkert har indeholdt en stor Fattigbefolkning (særlig af Baadsmænd), har der altsaa allerede i normale Aar været en meget stor Børnedødelighed, og denne er tiltaget voldsomt i Pestaar. Et forholdsvist ringe Børnetal, selv med en stor Produktion,

[1]) Østeuropæiske Byer vise endnu den Dag idag en Børnedødelighed, der ikke staar meget tilbage herfor.

[2]) Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn III, 22—25.

bliver derfor næppe en Umulighed. Men paa den anden Side kjende vi dels ikke Produktionens relative Størrelse, dels give de Oplysninger, vi ellers kunne skaffe til Veje fra By og Land paa den Tid i Danmark, ubetinget et større Procentantal Børn, end Hovedskatregistret viser for Kjøbenhavn[1]).

Sandsynligheden turde derfor tale for, at Registrets Børnetal er for lille. Dog foretrække vi foreløbig at regne med dets Procenttal og først senere angive det Tillæg til Befolkningen, som vil fremkomme, naar vi sætte Børnetallet til 30 p. C. i Steden for til 24,9 p. C.

Med dette Forbehold gaa vi over til at bestemme den Faktor, som Husstandene skulle multipliceres med, for at naa til Befolkningen. Den bliver da efter Hovedskatregistret, naar Husstandenes Antal er 2149 og det samlede Skattemandtal 8739, **4,06**.

Vi antage uden Betænkelighed, at hvad der har gjældt de borgerlige Husstande, ogsaa har gjældt de kongelige Betjentes Husstande, tagne i Gjennemsnit. Derimod var Forholdet et andet for dem, som hørte Universitetet og Gejstligheden til; her var der jo nemlig næsten udelukkende Tale om velstaaende Folk med

[1]) Hovedskatregistret for Slagelse af 1660 viser af 1579 Personer 530 Børn ɔ: c. 34%, det for Kalundborg af 516 180 ɔ: c. 35%. Samtidig med at Hovedskatregistrene for Personer over 15 Aar optoges i 1645, var der tillige paalagt Præsterne at give en Fortegnelse over alle Personer i deres Sogne. Vi have ovfr. S. 236 Anm. 2 nævnet en saadan for Kalundborg; for 3 Landsogne er hele Listen bevaret med nøje Angivelse af Alder for hver Person. Derefter var der i Rødovre Sogn 102 Personer, hvoraf under 15 Aar 35 ɔ: c. 34%, i Vallensbæk Sogn 140, hvoraf under 15 Aar 40 ɔ: c. 29%, og i Kjelby Sogn paa Møen 519, hvoraf under 15 Aar 233 ɔ: c. 45%.

større Tyendehold og maaske ogsaa flere Børn. Vi ere ogsaa i Besiddelse af en Fortegnelse over de Personer, der i Septbr. 1658 fandtes i Professorernes, deres Enkers og andre til Universitetet knyttede Embedsmænds Huse. Naar vi af denne Liste udelade de hos dem boende Studenter og Skolédisciple, som vi senere særlig ville omtale, faa vi svarende til hver Husstand Tallet 6,51. Vi gaa næppe heller for højt, naar vi for de adelige Husstande regne med et endnu lidt højere Tal, f. Ex. 7,00[1]).

Den ved disse Beregninger fremkommende Folkemængde maa imidlertid forøges paa forskjellige Maader. Studenterne og Skolédisciplene i Stadens lærde Skole hørte til den gejstlige Stand og findes derfor ikke i Beregningen af de borgerlige Familier; de første kunne maaske anslaas til c. 400[2]), de sidste maaske til c. 250[3]). Beboerne af Sjæleboderne, den fattigste Del af Befolkningen, kunne med et rundt Tal vel sættes til c. 200[4]).

---

[1]) Rimeligvis er selv dette Tal for lavt. En lille Vejledning haves i de Lister, som i Jan. 1659 optoges over de vaabenføre Karle og Drenge, som enhver bosiddende Mand kunde stille til Tjeneste paa Volden (Rigsark., tidligere i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., 638c). Gjennemsnitstallet for vaabenføre Karle i de adelige Huse var derefter for de fleste 2 à 3, men en enkelt som Rigshofmesteren Joakim Gersdorf havde 17 i sit Hus.

[2]) Hiøring anslaar Antallet ved Belejringens Begyndelse til c. 1600. Rørdam antager, at dette Tal er for højt (De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar S. 25 f.). For 1660 har jeg ikke turdet sætte det højere end 400.

[3]) Ved Christian IV's Begravelse 1648 gik der 132 Par Skoledrenge i Ligprocessionen.

[4]) Grundtaxten viser 68 Sjæleboder og De Fattiges Vaaninger. 1670 ejede Fattigvæsenet 29 Sjæleboder, der husede 79 Individer (Rubin, Oversigt over Kbhvns. Fattigvæsens Historie i Tabelværk til Kbhvns. Statistik Nr. 4, S. 16).

Hertil kommer endelig Garnisonen. Over den besidde vi et Lønningsregister fra Novbr.—Decbr. 1660[1]), hvorefter den fordelte sig saaledes:

	Stabspersoner.	Officerer og Underofficerer.	Gemene Knægte.	Konstabler.	Haandlangere.	Ialt.
Kongens Livregiment	9	189	628	„	„	826
Prinsens Livkompagni	„	24	47	„	„	71
Genmaj. Eggerichs Regim.	8	258	713	„	„	979
Oberst Gyldenløves Komp.	„	26	58	„	„	84
Maj. Sten Billes Komp.	„	21	43	„	„	64
Artilleribetjente p. Volden	„	45	„	56	140	241
Fortifikationsbetjente	„	3	„	„	„	3
Ialt . . .	17	566	1489	56	140	2268

Det er næppe noget Overgreb at beholde det saaledes fremkomne Tal, 2268 Md., thi vel er det muligt, at adskillige af Officererne som bosiddende i Byen optræde paa anden Maade i Folketallet, men paa den anden Side er den Mulighed ogsaa langtfra udelukket, at Knægtene have haft Kvinder og Børn med sig[2]).

[1]) I Krigskommissæren Søren Larsens Regnskab for Kjøbenhavns Garnisons Aftakning, Novbr. 1660—Septbr. 1661 (Rigsark.).

[2]) At dette ikke var uset, fremgaar bl. a. af en Erklæring af Niels Krabbe af 22. Juli 1650, hvorefter en til Rønneby henlagt Styrke paa 50 Knægte med Kvinder og Børn udgjorde ikke mindre end 250 (Skaanske Indlæg). Dog er det for dristigt, naar Grundtvig uden videre gaar ud fra, at det i stort Omfang var Tilfældet 1645 med Kjøbenhavns Garnison (Medd. fra Rentekammer-Arch. 1877 S. 131).

Paa Grundlag af de efterhaanden fremkomne forskjellige Elementer forsøge vi nu endelig en samlet Opgjørelse af Kjøbenhavns Folkemængde i Slutningen af 1660:

Personer, tilhørende den borgerlige Klasse og de kgl. Betjente	c. 4100[1])	×	4,06	=	c. 16650.
Personer, tilhørende Familier, knyttede til Universitetet og Gejstligheden . .	65	×	6,51	=	435.
Personer, tilhørende adelige Husstande	49	×	7	=	343.
Studenter					c. 400.
Disciple i Latinskolen					c. 250.
Beboere af Sjæleboder					c. 200.
Garnisonen					c. 2268.
					c. 20546.

Til denne Befolkning i det egentlige Kjøbenhavn maa imidlertid endnu lægges Beboerne af den dengang selvstændige Stad Christianshavn[2]). Et Indkvarteringsmandtal, dat. 7. Decbr. 1659 og udarbejdet i Lighed med de kjøbenhavnske, har følgende Slutningsopgjørelse:

De, der holde Indkvartering i Gaarde og Vaaninger . . .	35.
Fattige Indvaanere, som ikke kunne holde Indkvartering	204.
	239.

Multiplicere vi dette Tal med den for den største Del af Kjøbenhavn anvendte Faktor 4,06, faa vi c. 980 som Christianshavns Befolkning.

[1]) Dette Tal fremkommer ved Afrunding, efter at det ovfr. S. 241 omtalte Tal paa de samlede Husstande (c. 4200) er blevet formindsket med de særlig opførte Husstande, tilhørende Universitetet, Gejstligheden og Adelen.

[2]) Først 1674 forenedes de to Byer.

Med afrundede Tal bliver saaledes det samlede Resultat:

Kjøbenhavn	c. 20600.
Christianshavn	c. 1000.
Ialt . . .	c. 21600.

Dette Tal gjælder imidlertid kun, naar vi forudsætte det ovfr. S. 246 omtalte Minimumstal paa Børn. Forhøje vi dette paa den sammesteds antydede Maade, vil den for de største Klasser af Befolkningen i de to Byer anvendte Multiplikator blive 4,28 i Steden for 4,06, og Slutningstallet derved forhøjes med henved 1000. En saadan Forhøjelse maa ogsaa af andre Grunde synes rimelig, idet Opgjørelserne for Adelen, Universitetet og Gejstligheden knytte sig til Begyndelsen af Aaret 1660 i Steden for til Slutningen af Aaret, og vi for Christianshavns Vedkommende, hvor der efter Daabslisterne var en stærk og stadig stigende Forøgelse af Befolkningen, have maattet regne med Tal fra 1659 i Steden for fra 1660.

Forøge vi nu det Tal, vi før naaede til, med 1000, faa vi som Slutresultat, at, regnet i Tusinder, har **Kjøbenhavn i Aaret 1660 haft et Folketal af mindst 23000**[1]).

---

[1]) Vi have bidtil kun ganske lejlighedsvis benyttet det Materiale, som findes i de Lister, der i Januar 1659 optoges over vaabenføre Karle og Drenge (se ovfr. S. 247 Anm. 1). Grunden er, at de ere førte paa en saa uensartet Maade, at det er umuligt at uddrage sikre Resultater. Vi skulle her kun anføre, at der for Kjøbenhavns 8 Kvarterer anføres 3677 saadanne Mand. Dette Tal er af forskjellige Grunde utvivlsomt for lille, men det kan ogsaa forøges adskilligt og dog ikke komme op over $^{1}/_{4}$ af den formodede Befolkning, hvilken Brøkdel 1880 omtrent udgjordes af Mænd fra 18 til 50 Aar (efter Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 6, Tabel 1).

Dette Tal er fremkommet ved en Række Minimumsberegninger og er derfor sandsynligvis for lavt. Det vil dog have sin Interesse at prøve denne Minimumsberegning med det Minimumsresultat, man kan naa til ved Anvendelse af Daabslisterne og den af Rubin brugte Metode, ihvorvel det maa erindres, at denne Forf.'s Undersøgelser og Resultater gjennemgaaende ikke ere knyttede til et enkelt Aar, men til Decennier. Til Grundlag for en Beregning af Folketallet for 1660 er det vel rettest at tage Daabslisterne ikke blot for dette Aar, men ogsaa for et Aar før og efter. Dette giver et gjennemsnitligt Daabstal af 843. Multipliceres nu dette Tal med 30 og fradrages 10 p. C., som Rubin mener er det største Fejludslag, som Multiplikatortallet 30 kan give Anledning til[1]), faa vi et Minimumstal af 22761. Det viser sig saaledes, at Rubins og vor Minimumsberegning vilde føre til samme Resultat, et Minimumsfolketal af c. 23000.

At Folketallet i 1660 i Virkeligheden har været nogle Tusinder større, har svaret til Daabstallet efter ovenstaaende Beregning, nemlig 843, multipliceret med 30 uden Fradrag af 10 p. C., og altsaa udgjort c. 25000, er efter det foregaaende sandsynligt nok. Udover dette Tal er der dog paa Basis af vor Undersøgelse ingen Grund til at gaa, og Sandsynligheden for, at Multiplikatortallet 30 skulde forøges opefter, er ogsaa, i Følge Rubin[2]), langt ringere end for, at det skal forringes nedefter.

Det turde derfor staa fast, at i Aaret 1660, i hine mindeværdige Dage, da Belejringen sluttedes og Hoved-

---

[1]) Rubin S. 507.
[2]) Rubin S. 502.

staden medvirkede til en ny Forfatnings Indførelse, har Kjøbenhavns Folkemængde været c. 25000 Mennesker, og Staden altsaa været kjendelig mindre end Stæder som Aarhus og Odense nu til Dags[1]). Men den havde dengang vistnok ogsaa i en halv Snes Aar været i nogen Tilbagegang. Folkemængden var vel større end 1627, men ringere end 1645, omkring hvilket Aar Kjøbenhavn sandsynligvis havde naaet sit højeste Punkt før den nye Udvikling, der begyndte med Enevælden.

Hvad vi hidtil have faaet frem, giver imidlertid ikke alene et Resultat angaaende Byens Størrelse, men viser ogsaa hen til et andet Forhold af ikke ringe Interesse. Vi sigte til den overordentlig store Del af Befolkningen, der i Egenskab af at være i Kongens Tjeneste eller som hørende til Garnisonen udsondrede sig fra deres Bysfæller. Ved den første Klasse forstaas naturligvis ikke alene egentlige Hoffolk eller Embedsmænd i Kancellierne, ved Hæren og Flaaden, ved Tøjhuset eller Holmen, paa Slottene eller lign., men tillige en stor Mængde Haandværkere, baade rige og fattige, der stode i Kongens Tjeneste, lige fra Snedkere og Bagere ned til Tømmersvende og Hjulmænd; den største Del udgjordes dog af Bøsseskytter og Baadsmænd, hvilke sidste boede i Mængde spredte om i Byen foruden i de for dem forbeholdte Kvarterer. De vare fritagne for

---

[1]) Hvilken meget betydelig Tilvæxt dette Folketal var Gjenstand for endnu i Tredserne, skal jeg blot minde om for Fuldstændigheds Skyld. Medens Daabstallet for 1659—61, som nævnt, var 843, var det for de følgende Treaar i Tredserne: 940 i 1662—64, 1083 i 1665—67 og 1194 i 1668—70. Det er paa Basis af disse Tal, at Rubin angiver Folketallet i Tredserne til godt og vel 30000 (30576) (S. 527), og der er saaledes ingen virkelig Uoverensstemmelse mellem hans og mit Resultat.

alle Skatter, naar de ikke drev borgerlig Næring, og stod i det hele ikke under Byens Øvrighed. Antallet af saadanne, der vare i Kongens Tjeneste, beløb sig til ikke mindre end c. 40 p. C. af den hele Familiemængde. Hertil kom saa Garnisonen med c. 10 p. C. af den hele Befolkning. Næsten Halvdelen af Befolkningen hørte saaledes ikke til den egentlige Borgerstand. Det er let at forstaa, hvor mange Stridigheder der kunde opstaa ved dette Forhold, hvor ofte der kunde rejses Tvivl, om de kongelige Betjente drev borgerlig Næring eller ikke[1]). Men endnu vigtigere er det at se hen til, hvilken Forringelse af borgerlig Kraft for Byen der laa i denne Befolkningens Halvering. De kongelige Betjente og Garnisonen udgjorde en Stat i Staten, eller rettere de repræsenterede Kongedømmet overfor den borgerlige Kommune. Den Svaghed, som Hovedstaden viste overfor Enevældens pludselige Indførelse, dens Fald fra en Stad, der krævede en stændersk Forfatning, til en Stad, der bukkede Hovedet for den absolute Konge, faar sin delvise Forklaring ikke alene ved Byens Lidenhed, men i Særdeleshed ved, at den virkelige Borgerstand var endnu ringere i Tal, end Folkemængden kunde give Anledning til at tro.

Idet vi saaledes ere naaede til nogenlunde at bestemme Kjøbenhavns Folkemængde 1660 og dens Hovedelementer, kunne vi gaa et Skridt videre og komme til Kundskab om den største Del af Befolkningens Erhvervs-

[1]) Jvfr. Kbhvns Diplom. I, 584. 641 ff. 658. V, 62 ff. Med Hensyn til det samme Forhold i de fleste Kjøbstæder henvises til disses Klager af 1646 (Erslev, Aktstykker til Rigsraadets Hist. III, 240) og 1656 (Sjæll. Indlæg).

grene. For Familiefædrenes Vedkommende benytte vi som Hovedkilde de Opgivelser, der findes i Indkvarteringslisterne om deres Stilling og Virksomhed[1]). Oplysninger herom ere, som omtalt ovfr. S. 234, tilføjede for de flestes Vedkommende; nogle af Hullerne have vi udfyldt ved hvad der har kunnet hentes fra andre Kilder til de kjøbenhavnske Personers Historie, naturligvis især Kjøbenhavns Diplomatarium; men tilbage bliver dog et ikke ringe Antal, hvis Erhverv ikke har kunnet bestemmes. En anden Række Undersøgelser knytter sig særlig til Hovedskatregistrets Opgivelser om Antallet af Haandværkssvende hos de under Magistraten hørende Mestre.

Fordelte efter forskjellige Hovedgrupper, som atter ere delte i væsentlig alfabetisk ordnede Undergrupper, kunne Familiefædrene ordnes saaledes:

Haandværkere.			
Bagere	24	Feldberedere, Garvere og Lædertilberedere	13
Kukkenbager	1	Glarmestre	7
Postejbager	1	Grydestøber	1
Sukkerbager	1	Guldsmede	19
Blytækkere	2	Handskemagere	6
Bogbindere	5	Hatstafferere og Hattemagere	10
Bogtrykkere	5	Hjulmænd	11
Buntmagere	5	Huemagere	4
Bødkere	36	Kammagere	2
Bøssemagere	3	Kandestøbere	8
Drejere	20[2])	Karmagere	3
Dugmager	1	Knapmagere	5
Donniker	1	Kompasmager	1
Farvere	5		

[1]) Desuden er tilføjet Skipperbodernes og Nyboders Befolkning.
[2]) Maaske ere her medregnede nogle med Familienavnet Drejer.

Krogmagere	2
Kurvemagere	2
Lademagere	5
Løgtemager	1
Malere og Kalkmalere	11
Messingarbejder	1
Murmestre	17
Naalemager	1
Knappenaalemager	1
Synaalemager	1
Overskjærere	2
Perlestikkere	3
Platenslager	1
Possementmagere	18
Pottemagere	7
Rebslagere	9
Remsnidere	7
Rotgietere	5
Sadelmagere	3
Sejllæggere	5
Senkelmagere	3
Skomagere	66
Skorstensfejer	1
Skræddere	108
Slagtere	34
Slibere	3
Smede	47
Kleinsmede	15
Knivsmede	3
Kobbersmede	4
Lesmede	2
Snedkere	39
Sporemagere	2
Stolemagere	2
Sværdfegere	7
Tobaksspinder	1
Trommemagere	1
Tømmermænd og Skibstømmermænd	69[1]
Urmagere	4
Vantmagere	7
Vævere	22
Silkevæver	1

Bryggere, Brændevinsbrændere, Møllere m. fl.

Bryggere	66[2]
Brændevinsbrændere	13
Eddikebrygger	1
Maltgjørere	4
Møllere	5

Handlende.

Boghandlere	4
Grynmænd	3
Hestekjøber	1
Høkere	26
Jernkræmmere	3
Kjøbmænd	61
Islandske Kjøbmænd	4
Kræmmere	20
Lærredskræmmere	2
Melkvinde	1
Ostekræmmere	3
Urtekræmmere	10
Vinhandlere	8
Øltappere og Øltappersker	33

[1]) Jvfr. Nyrop, Kjøbenhavns Tømmerlav S. 67.
[2]) 1642 var der 122 Bryggergaarde (Kbhvns Dipl. III, 238).

Sømænd, Baadsmænd og Fiskere.

Aalestanger	1
Baadsmænd	97
Ballastførere	2
Beboere af Skipperboder og Nyboder	1281
Fiskere	16
Færgemænd	11
Koffardimænd	28
Ostindiefarer	1
Prammænd	8
Rorsvend	1
Skippere	52
Styrmænd	6
Vestindiefarere	2

Civile Embedsmænd m. fl. under Hoffet og Regeringen.

Birkefoged	1
Boldmester	1
Enspændere	3
Herold	1
Hoffurerere	2
Kammertjener	1
Kancellibud	3
Kancellisekretærer	2
Kjøkkenskriver	1
Klædekammerskriver	1
Liggere	10
Møntmester	1
Postbude	7
Professer	3
Proviantskrivere	2
Rentemester	1
Renteskrivere	20
Ridefoged	1
Skibsskrivere	7
Skriver paa Holmen	1
ansat paa Slottet	2
Slutter	1
Staldmester	1
ansat i Stalden	1
Sølvpop	1
Søtøndelægger	1
ansat ved Toldboden	2
Tolder	1
Tøjhusskriver	1
ansat ved Tøjhuset	1
Vedfoged	1
Vildtskytte	1
Visiterere	6

Officerer, Soldater m. fl.

Aarsknægte	15
Bøsseskytter	40
Drabanter	13
Fyrværkere	2
Kvartermestre	3
Maanedstjener	1
Mønsterskrivere	3
Officerer og Underofficerer	86
Soldater	49
Trompetere	12

Embedsmænd m. fl. under Magistraten.

Bomslutter	2
Borgmestre	4
Brofoged	1
Byfoged	1
Byskriver	1
Fangefoged	1

Fogedsvende	3
Gadefogeder	3
Havnefoged	1
Kæmner	1
Pligtsfogeder	3
Raadmænd	7
Rodemestre	12
Skarnfoged	1
Tiggerkonger	2
Tingskriver	1
Trommeslagere	10
Underkjøbmænd	4
Underskriver	1
Vagtskriver	1
Vejer	1
Vrager	1
Vægtere	9

Embedsmænd under Universitetet og Gejstligheden, Lærere m. fl.

Baccalaureus	1
Biskop	1
„Gelehrter"	1
Gravere	7
Kantorer	2
Kirkebetjent	1
Klokkere	4
Konrektor	1
Organister	3
Pedeller	2
Professorer	26
Rektor	1
Præster	7
Skolemestre	15
Universitetsfoged	1

Apothekere, Læger, Bartskjærere m. fl.

Apothekere og Destillerere	4
Bartskjærere	10
Broksnidere	2
Feltskjærer	1
Jordemoder	1
Læger	6

Kunstnere.

Kobberstikker	1
Kontrafejer	1
Malere	2
Pitzerstikker	1
Stempelsnider	1

Musikere.

Bassist	1
Fiolister	2
Musikanter	6
Paukenslagere	3
Sanger	1
Sittenslager	1

Af forskjelligt Erhverv.

Arbejdskarle	21
Badstuemænd	3
Bedekone	1
Bedemænd	3
Berider	1
Blegemænd	2
Brolæggere	8
Dandsemester	1
Dragere	12
Fiskebløder	1
Fuglefænger	1
Gartnere og Urtegaardsmænd	15

Hakkelseskjærere	5
Humlefører	1
Kalkslagere	4
Kokke	15[1]
Kornmaalere	9
Kromænd, Krokvinder og Herbergerere	4
Notar	1
Parykmager	1
Prokuratorer	4
Sandmænd	8
Savskjærere	7
Skibsbygger	1
Skarnagere	4
Skovrider	1
Stenhuggere	4
Stopper	1
Sykvinder	7
Vandkiggere	3
Vedsættere	3
Vognmænd	16
Æblekvinde	1

I privat Tjenesteforhold.

Bælgtræder	1
Dørvogter	1
Fyrbødere	3
Kjældersvende	2
Kudske	16
Malerkarl	1
Portnere	3
Rideknægt	1
ansat ved Sukkerhuset	1
Svende	84
(heraf:	
Bryggersvende	5
Mursvende	14
Tømmersvende	23
Brandsvende[2])	27)
Tjenere	3

Fordrevne	5
Vanføre	2
Beboere af Sjæleboder	200
Enker og andre selvstændig stillede Kvinder	471
Adelige	49
Af ubekjendt Erhverv	372

Sammenlagt stille Hovedgrupperne sig paa følgende Maade:

Haandværkere	743
Bryggere, Brændevinsbrændere, Møllere m. fl.	89
Handlende	179
At overføre	1011

[1]) Maaske ere her medregnede nogle med Familienavnet Kok.
[2]) Brandsvendene vare dels Mursvende, dels Tømmersvende (Nielsen, Kbhvns Hist. II, 292).

Overført . . .	1011
Sømænd, Baadsmænd og Fiskere	1498
Civile Embedsmænd m. fl. under Hoffet og Regeringen	89
Officerer, Soldater m. fl.	224
Embedsmænd m. fl. under Magistraten	71
Embedsmænd under Universitetet og Gejstligheden, Lærere m. fl.	73
Læger, Apothekere, Bartskjærere m. fl.	24
Kunstnere	6
Musikere	14
Af forskjelligt Erhverv	169
I privat Tjenesteforhold	116
Fordrevne	5
Vanføre og Beboere af Sjæleboder	202
Enker og andre selvstændig stillede Kvinder . .	471
Adelige	49
Af ubekjendt Erhverv	372
	4394

Der er et Par Bemærkninger, som maa gjøres til en kritisk Vurdering af disse Lister og Tal. Forskjellige Virksomheder, der opføres som adskilte, gik i Virkeligheden over i hinanden. Kjøbmænd og Vinhandlere og Kjøbmænd og Kræmmere blandedes mellem hverandre[1]), og Borgmestre og Raadmænd hørte til Kjøbmændenes Klasse. Adskillige drev Gjæstgivernæring uden at opføres som Herbergerere eller Kromænd[2]), endnu flere handlede med Øl end de, der nævnes som Øltappere[3]).

[1]) Mærkes kan Ansøgningen fra Magistraten til Kongen af 17. Juli 1650, hvori bedes om, at Kjøbmænd, Kræmmere og Vinhandlere maa samles til et Lav (Kbhvns Dipl. VI, 341).

[2]) Jvfr. Nielsen, Kbhvns Hist. IV, 331 ff.

[3]) Jvfr. Kbhvns Diplom. V, 62 f.

Hvad angaar de 372, hvis Erhverv ikke har kunnet bestemmes, har en stor Del af dem sikkert været Kjøbmænd, deres Virksomhed har været saa bekjendt, at Navnet har været nok; en anden Del har sikkert forøget Arbejdsmændenes, Kalkslagernes og lignende Fattigfolks Tal. Ved adskillige af Enkerne er der tilføjet den afdøde Mands Virksomhed; en Opgjørelse heraf er dog ikke medtaget, da man kun for de færreste kan vide, at de have fortsat Mandens Bedrift.

Der er saaledes Mangler ved Listerne, men disse Mangler forhindre dog ikke, at man kan gjøre nogle Iagttagelser ved Hjælp af dem. Vi se saaledes en ikke ringe Arbejdsdeling, f. Ex. i de forskjellige Klasser Smede, vi bemærke Rester af en forsvindende Skik i de 3 Badstuemænd[1]), vi øjne Tidens Hang til Luxus med Hensyn til Smykker og Pynt i de ikke faa Possementmagere og Guldsmede, og vi blive Vidner til nye Moders Fremvæxt ved at træffe en Parykmager, en Tobaksspinder[2]) og de talrige Kokke, hvorimellem der endog er en, der kalder sig fransk. Hvad Hovedgruppernes gjensidige Fordeling angaar, er det særlig af Interesse at se, hvor stor en Plads, omtrent ⅓ af alle Familierne, den Del indtog, som paa en eller anden Maade var knyttet til Søen og Søvæsenet; Nyboder ydede her sit store Kontingent. Efter dem kom Haandværkerne og saa de Handlende.

Der er imidlertid en Hovedejendommelighed ved Datidens sociale Ordning, sammenlignet med Nutidens,

[1]) Jvfr. Nielsen, Kbhvns Hist. IV, 366.
[2]) Jvfr. om disse Virksomheders senere Udvikling anf. Skr. V, 171. 183.

som stærkt træder frem ved de omtalte Lister. Det er den overordentlig ringe Rolle, som Haandværkssvendene spille mellem de selvstændige Familier. Vi finde kun 84 Svende opførte mellem disse, heraf er igjen det aldeles overvejende Tal (64) Mur- og Tømmersvende. Denne Kjendsgjerning er ganske vist ikke ny[1]), men dog ikke tidligere illustreret saa tydelig. Resten af Haandværkssvendene var ugifte, boende hos deres Mester. For de borgerlige Husstandes Vedkommende gjenfinde vi dem nu i Hovedskatregistret, og her møder ogsaa den anden for øvrigt ligeledes tidligere i sine Grundtræk kjendte Ejendommelighed, hver Haandværkers overordentlig ringe Bedrift[2]). En eneste Mester, en Skræder, har 4 Svende i sin Tjeneste, 5, nemlig 2 Smede, 1 Skomager, 1 Væver og 1 Skorstensfejer, har hver 3, Resten har kun 2 eller, og det for de flestes Vedkommende, kun 1.

Endnu er der kun et Punkt, som vi ville betragte, nemlig Formuesforholdene. Den følgende Tabel giver i sin første Rubrik den samlede Hovedskats Beløb fordelt efter Kartererne, og i sin anden Rubrik Antallet af de højstbeskattede, det vil sige dem, der svarede

---

[1]) Se om Mur- og Tømmersvendenes særlig selvstændige Stilling Nyrop, Kjøbenhavns Tømmerlav S. 12. Nyrop, Om Forholdet mellem Mestere og Svende i Lavstiden S. 12.

[2]) Jvfr. Nyrop, Kjøbenhavns Tømmerlav S. 57. 66 f. 75. Nyrop. Medd. om dansk Guldsmedekunst S. 51. Nyrop, Om Forholdet mellem Mestere og Svende i Lavstiden S. 10 f. — Det kan bemærkes, at Indkvarteringslisterne og Hovedskatregistret ingen Vink give med Hensyn til Haandværkernes Deling i dem, som hørte til Lavene, og dem, der ikke hørte dertil. I Modsætning dertil skjelner Kalundborgs Hovedskatregister mellem „Haandværksfolk“ og „andre fattige gemene Borgere“, til hvilken sidste Klasse adskillige Haandværkere regnes.

4, 3 eller 2 Rdl. for hver Familiefader, og i sin tredje Antallet af dem, som i Indkvarteringslisterne have faaet Paategningen „fattig“.

	Skattens Beløb.	Højst-beskattede.	Fattige.
Øster Kvarter	685 Rdl.	69	95
Strand —	747 —	62	9
Snarens —	736 —	48	54
Vester —	520 —	31	147
Nørre —	543 —	32	162
Klædebo —	454 —	26	179
Frimands —	598 —	46	30
Kjøbmager —	771 —	33	327
St. Annæ —	179 —	4	44
Ialt . . .	5233 Rdl.	351	1047

Sammenlignet med det ovfr. S. 241 anførte Tal paa Familiefædre, ses det, at Strand Kvarter har været det rigeste, Kjøbmager det fattigste. Strand Kvarter svarede det forholdsvis højeste Skattebeløb og rummede det forholdsvis største Antal højstbeskattede og kun et forsvindende Antal fattige.

Betragte vi dernæst de højstbeskattede, viser det sig, at af de 351 vare igjen 139 ansatte til den højeste Taxt, 4 Rdl. pro persona. „The upper ten thousand“ udgjorde noget over 6 Procent af den borgerlige Befolkning. Fordelt efter Klasser var det Bryggerne, Kjøbmændene, Kræmmerne og Vinhandlerne, der leverede de fleste højstbeskattede. Saa godt som alle Bryggerne hørte til disse. Hvad de højstbeskattede Haandværkere

angaar, talte de kun med i et Antal af c. 100; imellem dem var det atter Bagerne og Slagterne, der ydede det største Kontingent.

Hvad de „fattige“ angaar, have disse udgjort c. 1/4 af Befolkningen; hertil maa endnu lægges de c. 200 Beboere af Sjæleboderne. Men et egentligt Proletariat, i den Forstand som nu, fandtes ikke i Staden, idet den savnede al Storindustri.

Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13. Aarhundrede.

Af

Will. Scharling.

I en i dette Tidsskrifts 5. Række 5. Bind optagen Afhandling, „Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs Tid“, har Prof. Kr. Erslev søgt at godtgjøre Urigtigheden af den i sin Tid af Velschow anstillede Beregning over Folketallet i Danmark i det trettende Aarhundrede, hvoraf der i „Danmarks Statistik I“ er givet et kort Résumé, i hvilket der er udtalt en betinget Tilslutning til Beregningens Hovedresultat, idet der udtales den Formening, at Folkemængden i Midten af det 13. Aarh. mindst har havt samme Størrelse som i Midten af det 18. Aarh. Udarbejdelsen af et Supplementbind til Danmarks Statistik har paa ny bragt mig tilbage til dette Spørgsmaal og til en omhyggelig Overvejelse af de i ovennævnte Afhandling af Prof. Erslev fremsatte Indvendinger imod Velschows Beregning. Overfor nævnte Afhandling turde der nu først være Grund til at erindre om, at min betingede Tilslutning til Velschows Beregning selvfølgelig kun indeholdt en Anerkjendelse af, at der fra et statistisk Standpunkt

intet væsentligt var at indvende mod de af Velschow dragne Slutninger, hvorimod det laa ganske udenfor det af mig udgivne Værks Opgave nærmere at undersøge og prøve selve det historiske Grundlag, hvis enkelte Data — navnlig paa et Tidspunkt, da de ikke fra Historikernes Side vare blevne angrebne — af mig maatte betragtes som givne. Prof. Erslevs Kritik har nu utvivlsomt godtgjort, at hele dette Grundlag var langt skrøbeligere og langt mere omtvisteligt, end jeg havde havt Grund til at antage; men paa den anden Side maa jeg tilstaa, at denne Kritik forekommer mig at skyde noget over Maalet og paa flere Punkter at være af tvivlsom Rigtighed, hvad jeg senere kortelig skal komme tilbage til, medens jeg her fornemmelig vil gjøre et enkelt Punkt til Gjenstand for en nærmere Undersøgelse. Ogsaa ved denne maa jeg imidlertid gjøre gjældende, at det er som Statistiker, ikke som Historiker, jeg tager denne Undersøgelse op. En Historiker ex professo vilde vistnok paa flere Punkter kunne gjøre den mere omfattende og dybere gaaende, saa meget mere, som min stærkt optagne Tid har forhindret mig fra at gaa synderligt ud over mit naturlige Omraade. Arkivstudier, som mulig vilde kunne fremdrage Momenter, der kunde kaste nyt Lys over de omstridte Spørgsmaal, har jeg ikke kunnet indlade mig paa. Og med et fortroligere Kjendskab til vor topographiske og personalhistoriske Litteratur vilde man maaske ogsaa paa flere Punkter kunne naa videre, end her er naaet.

Blandt de Data, hvorpaa Prof. E. støtter den Anskuelse, som han forfægter, at Folketallet i det trettende Aarh. kun har været meget ringe — nemlig at der

indenfor Danmarks nuværende Grændser kun boede omtrent 340,000 (mellem 300,000 og 400,000) Mennesker —, findes ogsaa Antallet af Kirker til forskjellige Tider her i Landet. Hans Ord herom, som jeg anser det for rettest at hidsætte in extenso, lyde saaledes:

„Nu er det saa interessant, at vi netop for de danske Kirkers Vedkommende har et statistisk Materiale, der tillader os med temmelig Sikkerhed at sige, hvor mange Kirker der fandtes i Valdemarernes Tid og hvor mange der var i Middelalderens sidste Tid. Knytlinga Saga meddeler i det samme Kapitel, der indeholder Oplysningerne om Skipæninddelingen, ogsaa en Liste over Kirketallet i hvert af de danske Stifter, og for Unionstiden har Styffe beregnet Kirkernes Antal efter forskjellige samtidige Opgivelser. En Sammenstilling af disse Tal er ret lærerig.

Kirkernes Antal.	**1200**	**c. 1500**	**Forskjel.**
Skaane Stift	353	c. 540	+ 187
Sjællands —	411	- 408	÷ 3
Fyns —	300	over 320	+ 20
Aarhus —	210	350	+ 140
Viborg —	250	235	÷ 15
Børglum —	160	190	+ 30
Ribe —	324	c. 295	÷ 29
Slesvig —	350	226	÷ 124
	2358	**2564**	**+ 206**

Resultatet er da først og fremmest, at Kirkernes Antal i det hele ikke er aftaget, men tværtimod steget i Middelalderens sidste tre Hundredaar. For enkelte Stifters Vedkommende er Kirketallet dog aftaget, stærkest

i Slesvig Stift, der har mistet over en Trediedel af sine Kirker; hvis dette ikke beror paa en Unøjagtighed i Knytlinga (som Dahlmann mener), maa man som Aarsag til denne Nedgang vel særlig tænke paa de store Vandfloder fra Vesterhavet. Ribe Stift skal have mistet henved 30 Kirker; de 10, véd vi, opgaves efter den sorte Død, Resten kan maaske forklares som Tab ved Oversvømmelser; endelig har Viborg Stift mistet 15 Kirker. Sjællands Kirketal er saa godt som uforandret; i de fire andre Stifter er Kirkernes Tal steget fra 1023 til 1400, og Tilvæxten er meget stor baade for Skaane og Aarhus Stift.

Hvis man her vil bygge paa Knytlinga Sagas Autoritet — jeg er noget betænkelig derved —, er disse Tal ret betegnende. De viser, at Befolkningen synes aftaget i visse Egne af Landet, især i Sønderjylland og det vestlige Nørrejylland; som Aarsag dertil peger de dog mindre paa den sorte Død end paa Vesterhavets Landran, altsaa paa en umiddelbar økonomisk Ødelæggelse. De viser dernæst, at i andre Egne af Landet er der bygget mange nye Kirker, og hvorvel dette kan forklares paa forskjellige Maader, tyder det dog nærmest paa en Stigen af Befolkningen. Taget som Helhed er Kirketallet voxet temmelig stærkt, og skjøndt jeg ingenlunde vil paastaa, at ogsaa Folkemængden er voxet, saa taler det dog i alt Fald meget stærkt imod, at særlig den sorte Død skal have foraarsaget en saa forfærdelig og varig Nedgang i Folketallet, som Velschow og mange med ham har troet paa."

Naar man som Statistiker betragter den her gjorte Sammenstilling af Kirketallet Aar 1200 og Aar 1500,

vil man utvivlsomt strax blive slaaet af Tallenes Usandsynlighed. Holder man nemlig Skaane og Slesvig Stifter udenfor Betragtningen og indskrænker denne til det nuværende Danmark, viser der sig det mærkelige Resultat, at det samlede Kirketal skulde være forøget med 143 Kirker (fra 1655 til 1798), og at hele denne Forøgelse saa godt som udelukkende (nemlig med 140) skulde falde paa Aarhus Stift, medens der i hele det øvrige Danmark som Helhed kun var kommet 3 Kirker til! Gaar man dernæst over til en Betragtning af de enkelte Stifter, vil en nærmere Undersøgelse af de to anførte Kilder strax vise, at den af Prof. E. gjorte Sammenstilling, i alt Fald for Øernes Vedkommende, ikke er rigtig. Knytlinga Saga[1]) siger udtrykkelig, at „Møen og Falster ligger under Biskoppen i Sjælland, medens Laaland, Ærø, Thorslund (ɔ: Thorseng), Alsø og Langeland, disse fem Øer ligge under Biskoppen i Fyen". Styffe derimod (Skandinavien under Unionstiden, 2dra Upplagen, Stockholm 1880, S. 8—9) siger: „Roeskilde (ɔ: biskopsdöme): Seland och Möen med omkring 408 kyrksocknar och 34 kloster; Odense: Fyen med kringliggande småöar, Langeland, Låland, Falster och Als samt Femern, som blott några få år af unionstiden lydde under Danmark, med öfver 320 kyrksocknar och 14 kloster." I de 320 Kirker i Fyns Stift Aar 1500 ere altsaa indbefattede baade Femerns (nu 4) og Falsters Kirker. Gaaes ud fra det nuværende Kirketal paa Falster (30), vilde altsaa ovenstaaende Sammenstilling for Øernes Vedkommende med Knytlinga Sagas Inddeling som Udgangspunkt blive følgende:

[1]) Her citeres Rafns Oversættelse i Oldnordiske Sagaer. Kbhvn. 1829.

	Aar 1200	Aar 1500	Forskjel.
Sjællands Stift	411	438	+ 27
Fyens —	300	286	÷ 14
	711	724	+ 13

Fyns Stift gaaer altsaa ud af den Række Stifter, hvis Kirketal skulde være forøget fra Aar 1200 til 1500, medens det bliver Sjællands Stift, hvor Forøgelsen skulde have fundet Sted. Nogen væsentlig Betydning kan der vel ikke i og for sig tillægges denne Forandring; men den vækker naturligen det Spørgsmaal, om da Stiftsinddelingen i Jylland virkelig har været den samme Aar 1200 som Aar 1500, eller om ikke den saa paafaldende Forskjel i Udviklingen, som foranstaaende Sammenstilling viser for de enkelte Stifter, simpelt hen skyldes den Omstændighed, at de paagjældende Omraader ikke ganske dække hinanden, idet der imellem 1200 og 1500 har fundet Omlægning af Stifterne Sted.

En nærmere Undersøgelse vil bekræfte denne Formodning. Det hedder saaledes i Trap's Statistisk-Topographiske Beskrivelse af Kongeriget Danmark, 2den Udg., V. S. 507*) om Randers: „Som beliggende i Styfring (Støvring) Herred laa Byen i Omungær (Ommer) Syssel og indtil 1396 i Viborg Bispedømme.“ Hermed er det altsaa angivet, at hele Støvring Herred i Knytlinga Saga er regnet til Viborg Stift, medens det Aar 1500 hørte til Aarhus Bispedømme. Men det samme har ganske sikkert været Tilfældet med flere af de til Ommer Syssel hørende Herreder; thi i den af Styffe benyttede Kilde, Danske Magazin 4de Række II. S. 34 ff. om Landehjælpen 1524, ere Støvring, Gjerløv, Nørhald og Onsild Herreder henregnede til Aarhus Stift, uagtet de i den

tidligere Middelalder laa i Ommersyssel og altsaa hørte til Viborg Stift. Aar 1395 skulle de imidlertid være blevne pantsatte til Aarhus Bispestol, hvorfra de aldrig siden ere indløste [1]). Dette bekræftes ved et Tingsvidne af 1484, trykt hos Stadfeldt: Randers, S. 6—7, hvori det udtrykkelig hævdes, at de nævnte Herreder ligge i Ommersyssel og Viborg Stift og at de kun ere pantsatte til Aars Bisp. Disse Herreder omfatte nu 42 Sogne; man maa altsaa (mindst) drage dette Tal fra Kirketallet for Aarhus Stift og føre det over til Viborg Stift, naar en Sammenligning med Knytlinga Sagas Angivelser skal gjøres. Vi faa i saa Fald følgende Tal:

	1200	1500	Forskjel.
Viborg Stift	250	277	+ 27
Aarhus —	210	308	+ 98

Dette ser da ogsaa i hvert Fald rimeligere og sandsynligere ud, end at af de to Nabostifter Viborg Stift skulde have mistet 15 Kirker paa Grund af Folkemængdens Formindskelse, samtidig med at denne tiltog saaledes i Aarhus Stift, at Kirketallet der maatte forøges med ikke mindre end 140 eller med 66 p. Ct. — fra 210 til 350. Da Muligheden af, at ogsaa andre Omlægninger af Stiftsgrændserne kunne have fundet Sted, eller at i alt Fald Misforstaaelser og dermed forskjellige Opfattelser kunne have gjort sig gjældende hos de forskjellige Forfattere, næppe tør benægtes [2]), vil det fore-

[1]) Jfr. O. Nielsen, Sysselinddelingen S. 56 ff.

[2]) Saaledes beretter Arent Berentsen om Øen Mors: „Dette Land, saa vidt den gejstlige Jurisdiktion anlanger, følger Vendelbo Stift, men al verdslig og Herreds Tingenes Højhed og Herlighed henhører under Hald Slots Lehn, som er i Ommersyssel i Vi-

løbig være rettest at tage hele Jylland under Et som Helhed; der vilde da blive en samlet Forøgelse af Kirketallet fra 944 til 1070, altsaa med 126 Kirker eller c. 13,3 p. Ct.

Men herved er imidlertid et meget væsentligt Moment bleven overset, nemlig at de to Opgjørelser utvivlsomt anvende et forskjelligt Talsystem. Der kan næppe være Tvivl om, at Knytlinga Sagas „Hundrede" betyder „et stort Hundrede" ɔ: 120. Efter Sagkyndiges Udsagn maa Præsumtionen altid være for, at Tallet Hundrede i de islandske Sagaer har denne Betydning[1]), naar der ikke fra selve Sagaen kan hentes Beviser for, at dette ikke er Tilfældet. Fra de udenfor Kap. 32 i Knytlinga Saga forekommende Tal lader der sig nu næppe hente noget saadant Bevis, da der næsten overalt er anført runde Summer, der i og for sig lige saa godt kunne være det ene som det andet[2]). Der-

borg Stift." — Styffe henfører imidlertid „Salling-, Ommer- och Himmersyssel" under Viborg Stift, uden derfra at undtage Øen Mors; efter hans Tal synes den dog at være regnet til Børglums Bispedømme.

[1]) I den af Rafn udgivne Oversættelse af Jomsvikinga Saga siges det saaledes i en Anm. S. 80 til Textens: „to Skibe og hundrede Mand": „d. e. 120 eller et stort Hundrede, ligesom alle Steder her i Sagaen". At Ordet stundom findes angivet med de arabiske Ciffre 100, har efter Sagkyndiges Mening ingen Betydning, da dette skyldes de senere Udgivere eller Afskrivere.

[2]) Saaledes Kap. 115: „samme Aften forliste sex hundrede vendiske Skibe"; Kap. 120: „der faldt halvfemte hundrede Mand"; Kap. 121: „der faldt elleve hundrede Mand af Venderne" (Variant: fem hundrede); Kap. 122: „Præsterne kristnede nu Folket og døbte paa én Dag tretten hundrede" (Variant: sexten hundrede); . . . „kristnede de ni hundrede Mennesker" (her har en Variant: 1095, hvilket er 9 store Hundreder + 15); Kap. 126: „og gave Kongen femten hundrede Mark og Biskoppen fem hundrede Mark" (jfr. Kap. 129: tre hundrede Mark og otte hundrede Mark); Kap. 128: B. havde fem hundrede Skibe.

imod synes selve Tallene i Kap. 32 at tale for, at der regnes med store Hundreder, idet Antallet af de Skibe, der skulde udredes til Kongen, angives for

Aarhus	Stift	til	ni tigir
Fyns	—	-	ti tigir
Ribe	—	-	elleve tigir
Viborg	—	-	hundrede,

hvad der bestemt synes at antyde, baade at hundrede er noget fra „ti tigir" Forskjelligt, og at det er mere end „11 tigir" [1]). Hertil kommer endnu det meget vægtige Datum, at Kirketallet i den efter Arne Magnussens Afskrift af Gram besørgede Udgave af Knytlinga Saga, der iøvrigt angiver Kirkernes Tal ganske som Udgaven af 1829, for Børglum Bispedømme istedenfor til „100 kirkna ok 60 kirkna" angives til: „halft annad hundrad", hvorved altsaa aldeles bestemt tilkjendegives, at 60 er „et halft hundrad". Dette er ogsaa antaget som givet af H. Olrik i „Knud Lavards Liv og Gjerning" [2]). Men dette gjør en enorm Forskjel i den foranstaaende Sammenstilling, der herefter — med de foran gjorte Berigtigelser — vilde komme til at se saaledes ud:

[1]) Fra den Omstændighed, at Kirketallet i Viborg Stift angives endel lavere (250, ɔ: 290) end for Ribe Stift (324, ɔ: 384), kan ikke sluttes, at Antallet af Skibe for Viborg Stift ikke kan have været større end for Ribe Stift; thi Sjælland med „400 ok 11 kirkjur" skulde udrede „100 ok 20 skipa", medens Skaane med „hálft fjorda 100 kirkna ok 3 kirkjur" skulde udrede „hálft annat 100 skipa".

[2]) S. 162 f.: „Om vi tør tro Knytlingasagaen kap. 32 . . . havde Slesvig Stift ved Aarhundredets Udgang ikke mindre end 420 Kirker. Saaledes maa Sagaens Ord forstaaes (hundrat = et Storhundred ɔ: 120); dette er overset af Velschow og ligeledes af Prof. K. Erslev . . ."

	Aar 1200:	Aar 1500:	Forskjel:	
Sjællands Stift	491	438	÷ 53	
Fyns —	360	286	÷ 74	
Børglum —	180	190	+ 10	
Viborg —	290	277	÷ 13	÷ 34
Aarhus —	250	308	+ 58	
Ribe —	384	295	÷ 89	
	1955	1794	÷ 161	

Den første Tanke, som — under Forudsætning af, at Tallene i og for sig ere rigtige, hvorom strax nærmere — paatrænger sig, er den, at der efter al Sandsynlighed maa have fundet andre Forandringer af de jydske Stiftsgrændser Sted end den ovenfor omtalte, eller at i alt Fald Opgjørelsen er gjort paa et forskjelligt Grundlag, navnlig saaledes, at i Knytlinga Saga en Del af det senere Aarhus Stift er henført til Ribe Stift. Tages derfor Jylland som Helhed, faaes 1104 Kirker ved Aar 1200 imod 1070 ved Aar 1500 — en Nedgang af 34 Kirker, hvilket Tal aldeles ikke ser saa usandsynligt ud, at man af den Grund maa forkaste Tallene i Knytlinga Saga som urigtige.

Til en egentlig Prøvelse af de anførte Tals Rigtighed haves nu imidlertid ikke andre Midler end netop en Undersøgelse af, hvilken Paalidelighed der kan tillægges de for Aar 1500 anførte Tal. Det maa da først bemærkes, at det ikke er korrekt at bruge Betegnelsen „Aar 1500“ for de af Styffe meddelte Tal. Disse hidrøre nemlig, som han selv angiver, fra tre forskjellige Kilder, og kun den ene af disse, den i Danske Magazin IV. R. Bd. II meddelte „Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524—26“, der er benyttet for Fyns, Børglums, Viborg og Aarhus Stifters Vedkommende, kan

siges at angive Tilstanden omtr. Aar 1500. Derimod skyldes Opgjørelsen for Sjællands Stifts Vedkommende Roeskilde Biskops Jordebog for 1370 og for Ribe Stift Kirkelisten i „Avia Ripensis“, der af Dr. O. Nielsen bestemt hævdes at være skreven imellem 1330 og 1348. Paa den anden Side er det heller ikke korrekt at sætte „Aar 1200“ ved Knytlinga Sagas Tal, da Sagaen menes at være skreven i den sidste Halvdel af det 13de Aarh. og i hvert Fald maa være skrevet efter Valdemar Sejrs Død, da det om ham („Valdemar den Gamle“) siges (Kap. 127), at han „har været en af de berømteste Konger her i de nordiske Lande“. For Ribe og Sjællands Stifter bliver der saaledes kun et Mellemrum af henholdsvis c. 80 og c. 120 Aar.

For at undersøge de nævnte Kilders statistiske Paalidelighed har jeg jævnført dem Punkt for Punkt med vore Dages Statskalendere for at se, hvilke af de nu bestaaende Sogne der savnes og hvilke Sogne der ere nævnte ud over de nu bestaaende. Da der, som bekjendt, i de seneste Tiaar og særlig efter 1880 er bleven oprettet adskillige Filialkirker samt Valgmenighedskirker, har jeg anset det for rettest at holde disse udenfor den egentlige Sammenligning og særskilt gjøre Rede for dem, og jeg har derfor nærmest lagt Statskalenderen for 1874 — altsaa 350 Aar efter Regnskabsbogen — til Grund for Jævnførelsen. Jeg begynder denne med de i „Regnskabsbogen over Landehjælpen for 1524—26“ nævnte Stifter (hvortil ogsaa Ribe Stift hører); det vil i hvert Fald have sin Interesse at se, hvilken Forandring Kirketallet er undergaaet i Løbet af disse 350 Aar, i hvilke Befolkningen maa antages at være voxet til henved det Tredobbelte.

Idet vi begynde med Vendelbo (Børglum) Stift, maa det erindres, at Byen Aalborg først senere (1554) overførtes fra Viborg Stift for at danne Bispesæde for det nu saa kaldte Aalborg Stift. Her regne vi den derfor tillige med N. og S. Tranders Sogne til Viborg Stift. Hertil henføre vi endvidere i Henhold til Knytlinga Sagas udtrykkelige Bemærkning Øen Læssø. Herefter stiller Jævnførelsen sig saaledes:

Af de i Statskalenderen for 1874 iøvrigt opførte 194 Sognekirker findes i „Landehjælpen for 1524“ nævnt de 187. Hertil kommer Kettrup i Hvetbo Herred, som blev nedbrudt 1571, medens Sognet nu er henlagt under Ingstrup, saa at hele Kirketallet i 1524 opgives til 188 (Styffe siger ogsaa her, som helt igjennem, „omkring“ 190 socknar). De syv manglende Kirker ere: Frederikshavn (der først 1690 blev et eget Sogn), og Hirtsholmene (hvis Kirke er fra 1641); endvidere Sæby (hvis Kirke i den katholske Tid var Klosterkirke), Børglum og Vrejlev (der ligeledes begge have været Klosterkirker), Skallerup, hvis Kirke endnu rummer et Egeskab fra 1489 og flere Levninger fra den katholske Tid (som Præst nævnes i Wibergs Præstehistorie M. Ude Poulsen fra Aar 1530; jfr. D. H. Wulff, Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie S. 126), samt Øland, hvis Kirke var Klosterkirke (Økloster). Disse 5 sidste Kirker have altsaa existeret i 1524, saa at det samlede Tal bliver 193. Kirkelisten viser sig saaledes for dette Stifts Vedkommende temmelig fuldstændig; maaske tør man antage, at der har været en bestemt Grund til de fem nævnte Kirkers Forbigaaelse, som i alt Fald for de fires Vedkommende kan have været den, at de vare Klosterkirker (jfr. nedenfor). I saa Henseende bør mærkes, at

ogsaa Vestervigs Klosterkirke er forbigaaet, idet den i Regnskabsbogen nævnte Vestervig Kirke maa have været den da existerende Sognekirke, St. Thøgers. Kirketallet bliver saaledes 194 — heri ikke medregnet det ved Økloster liggende St. Laurids Kapel, der 1562 nedbrydes til Udbedring af Klosterkirken. I hvert Fald har det sin Interesse at se, at der i Løbet af 350 Aar kun er kommet de to Kirker i Frederikshavn og paa Hirtsholmene til, medens samtidig en Kirke — Kettrup — er bleven nedlagt. Først henimod 1880 (efter 1874) er der bleven opført en Filialkirke i Klitmøller (i V. og Ø. Vandet Sogn) og efter 1880 tre Filialkirker i Langeslund (i Broust Sogn), Asaa (i Dronninglund Sogn) og Vorupør (i Hundborg og Jannerup Sogne); dertil kommer endelig en Valgmenighedskirke paa Mors.

Vende vi os til (det tidligere) Viborg Stift (inclus. Aalborg samt N. og S. Tranders), komme vi til lignende Resultater. Ses foreløbig bort fra Byerne Aalborg og Viborg med deres Flerhed af Kirker, finde vi iøvrigt nu i dette Stift 215 Sognekirker foruden 2 Filialkirker fra den nyeste Tid. Af hine nævnes i „Regnskabsbog over Landehjælpen“ de 207; men der tilføjes til Slutning: „Sex kirker til Widtskildt klosther, restant omnes.“ I en Note under Texten i Danske Magazin antydes formodningsvis, at dette skulde være: Vitskøl (det nuværende Bjørnsholm), Malle, Aale, Farstrnp, Kornum og Løgsted. Af disse findes Aale ikke mere; der vilde da altsaa kun mangle 3 Kirker, nemlig: Nibe, hvis Kirke, St. Jodoci Kapel, nævnes i et Dokument af 1513 og altsaa existerede i 1524 (jfr. Frederik I's Breve af 16de Juni 1528 og 4 Juli 1529 om Kirkerne i Voxlev og Nibe i Frederik I's danske Registranter); Hornbæk, hvis

Kirke ifølge Trap „nævnes flere Steder som en af de ældste i Jylland“ og altsaa ogsaa maa antages at have existeret, ligesom Strandby, om hvis Kirke det vides, at den i den katholske Tid tilhørte Vitskøl Kloster, og som derfor vistnok snarere end Vitskøl selv er indbefattet under de „sex Kirker til Widtskildt Kloster“. Alle de nu existerende 215 Sognekirker[1]) maa saaledes antages at have existeret i 1524. Derhos er den ene af de to Filialkirker, Brandstrup, i vore Dage traadt istedetfor den i 1653 nedbrudte Faldbjerg Kirke, som nævnes i Regnskabsbogen. Nye Sognekirker ere saaledes fra 1524 til 1874 ikke komne til i Viborg Stift (først efter 1880 er Restrup Kapel i Hornum Herred kommen til som Filialkirke til Sønderholm og Frejlev); derimod nævnes i 1524 endnu 5 Sognekirker, der nu ere forsvundne, nemlig: Grettrup (nu under Junget), Foylum (nu under Tjele), nedbrudt i det 16de Aarh.. Svingelbjerg, som skal være nedbrudt af Jørgen Lykke til Overgaard 1566; Sognet er nu henlagt under Vesterbølle Sogn; Tordrup, nu henlagt under Gunderup Sogn i Fleskum Herred, og Gug, nu henlagt under S. Tranders Sogn. Hertil kommer endnu den i Noten i D. Mag. nævnte Aale Kirke, ved hvilken Aale Birk blev holdt indtil 1574 (jfr. Ny Kirkehistor. Saml. V. S. 364—65). Endvidere vides Sejlstrup Kirke i Fræer Sogn 1555 at være befalet at skulle „lægges øde“. Antallet af Sognekirker i det daværende Viborg Stift i 1524 maa altsaa ansættes til 223 (imod nu 215 + 2 Filialkirker), hvortil saa bliver at føje Kirkerne paa Læssø, der ligesom

[1]) I Torup, der endnu regnes som selvstændigt Sogn (Annex til Langaa), findes dog ikke længere nogen egen Kirke.

nu vare 3 i Tallet, idet det i 1867 opførte Østerby Kapel er kommet istedet for den tidligere Hals Kirke. Men hertil komme da endelig Byerne Viborg og Aalborg. For Viborg nævnes 9 Kirker, deriblandt ingen af de nu existerende Kirker, der begge vare Klosterkirker og altsaa utvivlsomt existerede i 1524, saa vel som den (heller ikke nævnte) i dette Aarh. nedbrudte Nørresogns eller Graabrødrekirke; endvidere ere forbigaaede fire af de hos Heise[1]) nævnte 12 Sognekirker, nemlig: St. Budolphi Kirke, St. Ibs Kirke, St. Villads Kirke og St. Stefans Kirke, der ligeledes maa have existeret. Ialt har der saaledes været mindst 16 Kirker i Viborg, medens der nu kun findes 3, naar Hospitalskirken medregnes; men endnu maa utvivlsomt tilføjes St. Hans Klosterkirke og det udenfor Byen liggende St. Jørgens Kapel (det ligeledes udenfor Byen liggende St. Laurentii Kapel findes nævnt i Regnskabsbogen), hvorved det samlede Tal gaar op til 18. For Aalborg nævnes 3 Kirker: de to nu existerende og den efter Reformationen nedbrudte St. Peders Kirke; derimod ere forbigaaede de to Klosterkirker, Graabrødrekirken og Helligaandskirken, samt to Kapeller udenfor Byen; den har altsaa i Virkeligheden havt 7 Kirker.

Ialt faa vi saaledes Aar 1524 et virkeligt Kirketal af 251 i det daværende Viborg Stift, imod nu i 1890 (inclus. de to Hospitalskirker i Viborg og Aalborg samt Læssø) 224 (+ 2).

For Aarhus Stift opgjør Regnskabsbogen Tallet „paa alle kirker, som kornn tiende haffue“, til 342 „vnndhenntagenn Tiistrup och Nym“ — hvortil efter Slut-

---

[1]) Heise, Diplomatarium Vibergense S. XXIII f.

ningen endnu maa føjes Endelave — „och vnndhenntagenn nogle Sognekirker i køpsteden, som ikke regnede ere,“ altsaa 345 foruden Kirkerne i de fire Kjøbstæder: Mariager, Randers, Aarhus og Horsens. Efter Statskalenderen for 1874 fandtes i Aarhus Stift — bortset fra Horsens Tugthus —, naar de nævnte Kjøbstæder medregnes (og desuden deres Hospitalskirker), 336 Kirker, hvortil kom en Valgmenighedskirke i Koldt Sogn og efter 1880 endnu en anden i Odder, hvilke vi her holde ganske udenfor Betragtningen.

Ses imidlertid foreløbig bort fra de tre større Kjøbstæder Aarhus, Randers og Horsens, faa vi nu 329 Sognekirker. Deraf findes de 314 nævnte i Regnskabsbogen, hvorhos den under „Oreherredth“ ɔ: Voer Herred nævnte Ore Kirke maa være den samme som den nu under Thyrsting Herred henlagte Vorladegaard, idet denne oprindelig hed Vor og hørte under Vor Kloster, hvis Navn ogsaa skreves Ore Kloster. Af de manglende 14 ere notorisk 5 fra en nyere Tid: Skanderborg, hvis Kirke først 1572 indrettedes som Slotskapel, Silkeborg, der først 1846 blev et eget Sogn og hvis Kirke først blev opført 1876, og Frederikskirke paa Alheden, opført 1766, samt Rosenholms Kapel, der er indrettet i Hovedgaarden af samme Navn, der først er opført efter 1559, og Støvringgaards Kapel i den først 1622 opførte Hovedgaard af samme Navn, nu Jomfrukloster. Dernæst mangle Øerne Thunø og Anholt; om den sidste vides, at den først efter Reformationen fik en egen Kirke (Jens Knudsen nævnes som Præst 1551), hvorimod vi Intet bestemt vide om Thunø Kirkes Alder. Derimod vides af de øvrige 7 følgende at have existeret Aar 1524: Karup Kirke, som i den

katholske Tid var en Valfartskirke, der blandt andre Gaver i 1486 modtog en sølvforgyldt Kalk; Tvilum Kirke, der var Klosterkirke i det gamle Tvilum Kloster, gjæstet 1257 af Christoffer I; Essenbæk, ligeledes Klosterkirke, hvis Kloster var et af de ældste i Danmark; endvidere var Ry Kirke i den katholske Tid en anseelig Korskirke, helliget St. Søren, og fik 1176 et Kapel tilbygget (ved Siden af den havde derhos Øm Kloster sin egen Kirke). Ligeledes havde Mariager, foruden Klosterkirken, der senere er bleven Byens Sognekirke, sin egen Kirke, St. Peders, medens det nuværende Landsogn (uden egen Kirke) er traadt istedenfor 3 Kirkesogne (Hov Sogn, nævnet endnu 1552, Alstrup Sogn, nævnet 1565, og Fjelsted Sogn). Endelig maa ogsaa de to tilbageværende Kirker, Almind og Skarresø, der notorisk begge ere gamle Kirker, have existeret allerede 1524. Saaledes maa 325 af de nu existerende Sognekirker udenfor de tre større Byer have været til i 1524, og dertil endnu de to nys nævnte Klosterkirker (Øm og Mariager). Men derhos nævner Regnskabsbogen ikke mindre end 28 Kirker, hvis Sogne angives senere at være blevne henlagte under andre Sogne, altsaa nedlagte[1]). Som nedlagte nævnes endvidere Hov

[1]) Disse 28 Kirker, for hvilke det i Noter under Texten i D. Mag. findes angivet, hvilke Sogne hver især er bleven henlagt under, vare følgende: Seith (nu under Uth S.), Jercknagell (nu under Hatting S.), Bording (nu under Hvirring S.), Aares eller Aaess (nu i Søvind S.), Aaldrup (nu i Hundslund S.), Dyngby (nu i Bjergager), Kysingh (nu i Saxild), Vlde (nu i Odder), Vngstrup (nu i Torning), Ylldrup (nu i Dover), Wrolde (nu i Skanderup), Stawrbundt (nu i Nødager), Trwe (nu i Brabrand), Nørring (nu under Folby), Skjolleløff (nu i Lading), Aarsløff (nu i Galten), Nielstrup (nu i

i Nørhald Herred, om hvilken det i en Note formenes, at det skulde være Karleby, nu i Glenstrup Sogn, hvorom det siges, at den tillige med den nedenfor nævnte Handest Kirke blev nedbrudt til Bygning af Dronningborg Slot, samt Tvenstrup i Hads Herred, der nu er henlagt under Odder Sogn. Endelig er efter Reformationen nedbrudt Fløjstrup Kirke, tidligere Annex til Virring, medens Sognet nu er henlagt under Hørning Sogn. I Alt maa der saaledes i 1524 have existeret 358 Kirker i Aarhus Stift foruden dem i Randers, Aarhus og Horsens, der — tilligemed Mariager — maa være de før nævnte „nogle sognekircker i køpsteden, som ikke regnede ere“.

I Randers, hvor der nu kun findes 1 Kirke (St. Mortens) foruden Hospitalskirken, existerede i 1524 foruden førstnævnte og et Kapel ved St. Jørgens Hospital endvidere de to Klosterkirker St. Mariæ eller Vor Frue og Graabrødrekirken (nedbrudt 1698) samt St. Petri Kirke (fra det 13de Aarh.), St. Laurentii Kirke (nedbrudt 1535) og St. Clemens Kirke (nedbrudt 1540), i Alt altsaa 7 Kirker (hvoraf de 5 Sognekirker); hertil kom endnu Vorup, der i den katholske Tid havde sin egen Kirke, som blev nedbrudt 1568. — I Aarhus fandtes foruden de nuværende to Sognekirker, Domkirken og Vor Frue (Slotskirken) Klosterkirke (hvortil nu maa føjes Hospitalskirken og den efter 1880 opførte St. Pauls Kirke), endvidere St. Olai Kirke (der faldt sammen af Alder

Rude), Høffwerdt (nu i Storering), Biertrop (nu i Linaa), Jernnet (nu i Hammel), Smengi (nu i Tvilum), Vissingh nu i Venge), Nerdæ (nu i Havrum), Klattrup (nu i Udbynedre), Vdtby offuer (nu smstds.), Handest (nu i Glenstrup), Bierby (nu i Borup), Tierby (nu under Gimminge).

1548) og endnu et Par Klosterkirker, altsaa mindst 4 à 5 Kirker. — Endelig havde Horsens, der nu har 2 Kirker, Vor Frelsers Kirke og den ikke benyttede Klosterkirke (Graabrødrekloster), samt Hospitalskirken (den tidligere St. Jørgens Gaard), endvidere endnu to andre Klosterkirker, St. Hans og Hellig Aands Kirke, altsaa 5. Regne vi da for disse tre Byer tilsammen c. 16 à 17 Kirker, bliver det i Alt omtr. 375 Kirker, som maa have existeret i Aarhus Stift Aar 1524.

Da Styffe for Ribe Stifts Vedkommende ikke har brugt den her omtalte Regnskabsbog som Kilde, vil det være rettest, inden vi gaa videre, at jævnføre det her for de tre Stifters Vedkommende fundne Resultat med Styffes Opgivelser. Her maa da først mindes om, at vi staa ikke overfor en egentlig Kirkeliste, men overfor en Regnskabsbog, og dernæst udtrykkelig fremhæves det Faktum, som utvivlsomt vil have slaaet Læseren, at de fleste af de i Regnskabsbogen forbigaaede Kirker vare Klosterkirker. Dette falder saa meget mere i Øjnene, som der dels i flere af de Kjøbstæder, som forbigaaes, fandtes Klosterkirker, saaledes i Mariager og Sæby, medens andre smaa Kjøbstæder som Hobro, Skive, Thisted og Hjørring nævnes, dels selv i Kjøbstæder, hvor flere Kirker nævnes, som Viborg, ikke nævnes de derværende Klosterkirker. Der synes at maatte have været en bestemt Grund til disse Forbigaaelser, som da formodentlig maa være den, at disse Kirker ikke skulde yde den „Landehjælp“, hvorom Regnskabet aflægges. Paa den anden Side strækker Forbigaaelsen sig dog ikke til alle Klostre. At nogle af de Sogne, hvis Kirker nu ere gamle Klosterkirker, nævnes, kan have sin Grund deri, at der tidligere fandtes en egen Sognekirke ved

Siden af Klosterkirken; dette var saaledes Tilfældet med Vestervig, maaske ogsaa med Hundslund, mulig ogsaa med Asmild og Grinderslev. Men ved Siden deraf nævnes udtrykkelig Ørsløvkloster og Sebberkloster. Denne Ulighed kan mulig for en Del forklares deraf, at Klostrenes Skattefrihed, særlig overfor enkelte extraordinære Skatter som „Krigsstyr“, ikke skyldtes en almindelig Bestemmelse, men derimod de hvert enkelt Kloster særlig tilstaaede Privilegier (jfr. nærmere Daugaard: Om de danske Klostre i Middelalderen, S. 50—53); men muligvis have de forbigaaede Klosterkirker ikke været „Sognekirker, som have Korntiende eller anden fast Indtægt“ (jfr. Allen IV, 2, S. 359).

Overfor det her fremhævede Faktum fortjener det at paaagtes, at Styffe i sine Opgjørelser ved Siden af Antallet paa „socknar“ tilføjer „och . . kloster“, hvorhos det tillige maa erindres, at han ved de to Stifter siger „omkring“ og angiver Sognetallet med et rundt Tal. Følgende Sammenstilling (paa Basis af foranstaaende Opgjørelser) vil vistnok tilstrækkelig klart belyse Forholdene.

D. Magazin

	nu exist. Kirker nævnte.		nedlagte K. nævnte.	bør tilføjes.	i Alt.
Vendelbo Stift	187		1	6	194
Viborg —	209	(+ 5)	16	21	251
Aarhus —	315		30	c. 30	c. 375
	711	(+ 5)	47	c. 57	c. 820

Styffe

	socknar.		kloster.	tils.
omkr.	190	+	5	c. 195
—	235	+	18	- 253
	350	+	12	362
omkr.	775	+	35	c. 810

For saa vidt det tør antages, at saa godt som alle Klostre have været forsynede med Kirker, vil det ses, at der, da der i Styffes Angivelse af Kirkerne („omkring“) er et lille Spillerum, er en meget nær Overensstemmelse imellem disse Tal og at Kirketallet i disse tre Stifter i 1524 utvivlsomt tør sættes til mindst 810.

For Ribe Stift foreligger, som alt berørt, to Opgjørelser; her holde vi os først til „Regnskabsbogen“ for at faa en ensartet Opgjørelse for hele Jylland, knyttet til Aar 1524. Den har den Mangel, at den for Var Syssels Vedkommende (Gjørding, Malt, Skads og Horne Herreder) kun angiver Kirketallet, men ikke nævner de enkelte Kirker. Da imidlertid det angivne Tal, 63, ganske stemmer med de i Avia Ripensis under Warwith Syssel nævnte Kirker, tør det utvivlsomt anses for rigtigt, saa meget mere, som Tallet ogsaa nu — bortset fra de ved Freden 1864 tilkomne Sogne — er 63, hvorved der dog er den Forskjel, at der i 1340 fandtes to Kirker i Varde og 1 paa Fanø, medens det nu er omvendt. I det øvrige Ribe Stift — bortset fra de ved Freden 1864 tilkomne Sogne samt fra Byen Ribe, hvorom strax nedenfor — fandtes i 1874 173 Sognekirker; af disse nævner Regnskabsbogen de 162. Blandt de manglende 11 Kirker ere Fredericias 2 Kirker samt Seest, der først 1566 blev henlagt til Kongeriget fra Sønderjylland; Venø Kirke er fra nyere Tid. Derimod maa de øvrige 7 antages at have existeret i 1524, idet Sevel (i Ginding Herred), Grene (i Slaugs Herred) og Houen (i N. Horne Herred) samt Seem og Manø findes nævnte i Avia Ripensis, og Tvis Klosterkirke og den derunder hørende Nørre Felding vides at have existeret langt

tilbage[1]). Derhos findes nævnt følgende 4, nu nedlagte, Kirker: Ullerup (det nuværende Fredericia), Ydingh (nu under Ødsted Sogn), Trandum (nu under Sevel Sogn) og Kongstedt (nu under Bredstrup Sogn). Det hele Kirketal bliver saaledes for Ribe Stifts kongerigske Del (udenfor Ribe By) i 1524 236 eller det samme som i 1874, bortset fra de i 1864 tilkomne sønderjydske Sogne; hertil er senere kommet to Filialkirker i Filskov og Blaahøj samt 4 Valgmenighedskirker. Hertil maa da endelig føjes Kirkerne i selve Ribe By; denne havde før Reformationen 6 Sognekirker, hvoraf de 5 nedbrødes kort efter denne; men derhos nævnes hos Kinch endvidere St. Bartholomæi Kirke og St. Michaels Kirke samt 4 Klosterkirker: Sortebrødre Klosters (det nuværende St. Catharine Kirke), Graabrødre Klosters, Korsbrødrenes Klosters og Helligaandsgaarden. Dette bliver i Alt 12 Kirker, hvorefter det hele Kirketal for Ribe Stifts kongerigske Del bliver 248.

Hertil kommer saa de under Ribe Biskop lagte sønderjydske Sogne. Disse angives ikke i Regnskabsbogen; men i Avia Ripensis findes de nævnte i et Antal af 53, derunder de foran anførte Seem og Manø, hvorhos 1 Kirke ved senere Tilføjelse er betegnet som

---

[1]) Om de to sidste, ogsaa i Avia Ripensis forbigaaede, Kirker siger J. Kinch (Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen, Ribe 1869, S. 105): „Tvis forekommer ikke, da det oprindelig er en Klosterkirke, hvorimod Gudum findes paa Listen, hvoraf altsaa kan ses, at Gudum har været et Sogn, idet Klosterkirken rimeligvis tillige har været Sognekirke. Endnu mangler Nørre Felding Kirke, rimeligvis paa Grund af den Forbindelse, hvori den stod til det nærliggende Tvis Kloster, idet „Felling" var et af de fire Birker, som Prinds Buris skjænkede til Klosteret, da han stiftede det 1163."

„submersa“ og en anden som „desolata“ og vel saaledes maa fradrages her. Til de 248 Kirker bliver altsaa at føje 49, hvorved det for Aar 1524 konstaterede Tal af de Ribe Biskop underlagte Kirker gaar op til 297, saa at det hele Kirketal for de fire jydske Bispedømmer bliver c. 1117, medens det af Styffe, der for Ribe Bispedømme opfører „omkring 295 kyrksocknar och 12 kloster“, inclus. Klostrene ligeledes opgives til 1117, hvorved dog maa erindres, at han for Ribe Stift har benyttet Avia Ripensis og altsaa har medregnet de i 1340, ikke i 1524, existerende (12) Kirker.

En Sammenligning af Kirkelisten i Avia Ripensis med det for 1524 fundne Kirketal vil nu være af stor Betydning for vor hele Undersøgelse, da den giver et væsentligt Bidrag til Belysning af det Spørgsmaal, som her beskjæftiger os, Udviklingen fra c. 1250 til 1524, idet denne Liste er henved 200 Aar ældre end Regnskabsbogen af 1524 og kun ved et Tidsrum af knap 100, sandsynligere højst 80, Aar er skilt fra Knytlinga Saga. Den Del af Tiden fra dennes Affattelse til 1524, som ligger efter c. 1340 — altsaa netop det Tidsrum, i hvilket en Forøgelse af Kirkernes Antal snarest maatte tænkes at være foregaaet, om den overhovedet havde fundet Sted —, bliver herved fuldt og klart belyst for Ribe Stifts Vedkommende, og Resultatet viser sig da at være dette, at ikke en eneste Kirke er kommen til i disse henved 200 Aar.

Kirkelisten i Avia er ligesom den i Regnskabsbogen ikke ganske fuldstændig, idet den ligesom denne er en Opgjørelse af Kirkernes Afgifter, nemlig til Domkapitlet i Ribe. Derfor er selve Domkirken ikke nævnt, men

derhos er ligesom hist Klosterkirkerne — dog ikke alle — forbigaaede, jfr. foran S. 285*). Listen nævner

5 Kirker i Ribe
239 — - — Stifts kongerigske Del
53 — - — — sønderjydske —,

blandt hvilke sidste Seem og Manø findes opførte. Men heraf synes Karbyergh ved en Fejl at være opført to Gange, baade i Andst og Jerlev Herreder, og paa den anden Side er det under Hingshæreth ved Ordet „Etcetera“ og et Ophold imellem Linierne angivet, at nogle Kirker ere udeladte, hvilke formenes at være Holmslands to Kirker, om hvilke det af Kinch anføres, at de vare annekterede til Provstiet over Hardsyssel og maaske af denne Grund forbigaaede, samt Rindum Kirke. Antages disse tre Kirker underforstaaede og stryges det ene Karbyergh, omfatter Listen altsaa 299 Kirker. Hertil maa imidlertid endnu føjes de foran omhandlede Tvis og Nørre Felding Kirker samt Vester Kirke i Nørvang Herred (Annex til Thyregod), der nævnes andetsteds i Avia (Dr. O. Nielsens Udgave af 1869 S. 63) ved Aar 1289, endvidere foruden Domkirken i Ribe samt St. Bartholomæi og St. Michaels Kirker de fire foran nævnte Klosterkirker sammesteds. Det hele Kirketal for Ribe Bispedømme bliver saaledes 309 imod 297 i 1524. Der anføres nemlig i Avia 14 Kirker, der senere ere betegnede som „desolata“, og 1, betegnet som „submersa“. Af disse gjenfindes imidlertid noo Kirke i Hing Herred samt vghæltorp (Ullerup) i Brusk Herred i Regnskabsbogen, medens vgthorp (Outrup) og wythorp (Vejrup) i Var Syssel, der ogsaa existere nutildags, ligeledes maa antages alt at være tagne i Brug

igjen i 1524, eftersom Kirketallet i Var Syssel, som foran anført, da angives til 63 ligesom i Avia. Foruden de øvrige 11 Kirker (inclus. 2 Karbjerg), der altsaa vare ophørte at existere i 1524, savnes endvidere i Regnskabsbogen vghæltorp i Jelling Syssel, der nu er henlagt under Give Sogn og vel altsaa ogsaa var det allerede i 1524.

Resultatet bliver saaledes, at der fra c. 1340 til 1524 i Ribe Stift ikke er kommet en eneste Kirke til, men derimod — foruden at 1 sønderjydsk Kirke er gaaet under ved Vandflod — 11 Kirker[1]) blevne nedlagte, vistnok paa Grund af, at de paagjældende Sogne ere blevne affolkede ved den sorte Død. Men af dette Resultat tør der formentlig drages to Slutninger: Den ene er den, at det, naar der i Tidsrummet 1340 – 1524, der dog var en Gjenrejsningens Tid efter en Forfaldsperiode, ikke er kommet en eneste ny Kirke til, bliver lidet sandsynligt, at der i selve den forudgaaende Forfaldstid fra 1250—1340 skulde være kommet nye Kirker til — undtagen maaske Klosterkirker ved Stiftelse af nye Klostre samt Kapeller —, og at der i alt Fald maatte kunne peges paa bestemte Data i saa Henseende, for at man skulde kunne tro noget Saadant, medens der i Virkeligheden, saa vidt os bekjendt, kun foreligger Vidnesbyrd om, at der allerede før 1340 er bleven nedlagt Kirker, saaledes Fitting og Lille Almstok Kirker i Vorbasse Sogn[2]). Den anden Slutning er den, at der næppe

[1]) Nemlig i Almstok i Randbøl S., Orst (nu Aarst) i Lindballe S., Østergaard (nu Filskov i S. Omme S.), Sæthorp (nu Sejrup i Thyregod S.). Ughæltorp (Ullerup) i Give S., Findorp (Findrup i Herning S.), Fjelstervang og Hærbugh (i Vorgod S.), Grouæ (i Haderup S.), Karbjerg (i Egtved S.) samt Dover (i Lintrup S.) i Sønderjylland.

[2]) Se Dr. O. Nielsen: Slavs Herred S. 45—46.

paa Forhaand foreligger nogen Grund til at antage, at Udviklingen i Jyllands andre Stifter har været væsentlig forskjellig fra den i Ribe Stift, og at det særlig ikke er rimeligt, at Virkningerne af den sorte Død i Retning af Kirkers Nedlæggelse udelukkende skulde have gjort sig gjældende i dette Stift. Ogsaa for de andres Vedkommende nævnes flere Kirker, som forlængst ere nedlagte og som ikke nævnes i Regnskabsbogen af 1524 og altsaa synes nedlagte forinden; saaledes nævnes Dyrby og Hvidsteen i Gassum Sogn (Nørhald H.), Mejlby i Harridslev Sogn (Støvring H.), Aalsrode i Aalsø Sogn (Sønder H.), Hinnerup i Grundfør Sogn (V. Lisbjerg H.) og Brand i Them Sogn (Vrads H.) — alle i Aarhus Stift (s. Trap V S. 558, 567, 593 og 633, VI S. 40 og 144), uden at Tidspunktet for deres Nedlæggelse findes betegnet. Der maatte derfor kunne paapeges bestemte Data, som talte for en Forøgelse af Kirketallet i de tre jydske Stifter fra 1250 til 1524 jævnsides med den foran paaviste Nedgang i Ribe Stift, for at man skulde kunne tro derpaa — og tilmed paa en betydelig Forøgelse. Men saa vidt mig bekjendt, foreligger der ikke andet Datum end det, som Prof. Erslev mener at have fundet i Knytlinga Sagas Tal. Vi skulle derfor nu betragte disse lidt nærmere.

Jeg hører ikke til dem, der paa Forhaand ere tilbøjelige til at have Mistillid til disse Tal. De forekomme mig tværtimod for bestemte til at forudsættes grebne ud af Luften, og naar man betænker, at der fra det 13.—14. Aarh. foreligger saa nøjagtige og fuldstændige Opgivelser over Kirketallet som Avia's Kirkeliste for Ribe Stift, Roeskilde Jordebog for Sjællands Stift og Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog, er der al Grund til at tro, at man i det 13. Aarhundredes sidste Halvdel

har havt fuldstændig Rede paa Kirketallet i hvert enkelt Stift, og det forekommer mig ikke urimeligt at tro, at der har foreligget Forfatteren af Knytlinga Saga, om ikke just saadanne egentlige Kirkelister, saa dog Meddelelser om deres Resultater og Hovedsummer. Den Mistro, som Historikerne have til Sagaens historiske Beretninger, er der derfor næppe Grund til paa Forhaand at udstrække til de statistiske Data i Kap. 32; kun hvis Tallene selv ved nærmere Betragtning vise sig urimelige eller dog usandsynlige, er der Grund til at forkaste dem. Dog maa jeg strax tilføje, at Forf. af Knytlinga Saga naturligvis meget vel kan have gjort sig skyldig i Misforstaaelser og begaaet Fejltagelser ved Benyttelsen af de herom meddelte Data, og noget Saadant maa maaske netop for Jyllands Vedkommende antages at have været Tilfældet, for saa vidt angaar Opgivelserne for de enkelte Stifter.

Sammenstille vi nemlig nu Knytlinga Sagas Tal — under den foran nærmere hævdede Forudsætning, at de ere „store Hundreder“ — med det foran konstaterede Kirketal for Aar 1524, idet vi for Sammenligningens Skyld overføre til Aarhus Stift de i 1395 til dette Stift fra Viborg Stift henlagte fire Herreder, faa vi følgende Tal:

		Knytlinga Saga: Kirker		**Aar 1524:** Kirker	
Vendelbo Stift . . .		180		194	
Viborg — . . .	(290 ÷ 42 =)	248		251	
Aarhus — . . .	(250 + 42 =)	292	676	c. 375	667
Ribe — . . .		384		297	
Hele Jylland . . .		1104		1117	

Der er en altfor stor Overensstemmelse imellem dette Summatal for hele Jylland saa vel som i Opgjørelsen for Viborg Stift, til at disse Tal kunne være grebne ud af Luften. Paa den anden Side synes Uoverensstemmelsen i Opgjørelserne for Aarhus og Ribe Stifter saa store, at Knytlinga Sagas Tal for hvert af disse Stifter næppe kunne være rigtige. Men det vil ses, at Tallene for begge Stifter tilsammen stemme temmelig nær. Lader det sig da ikke antage, at Forfatteren, hvem Opgjørelserne maaske kun have foreligget i Hovedsummer for de enkelte Herreder eller Sysler og som selv vel kun har havt et overfladisk Kjendskab til Forholdene, fejlagtig kan have henført t. Ex. den større Del af Lover Syssel, de op til Ribe Stift stødende Herreder Lysgaard, Hids, Tyrsting-Vrads, Nim, Hatting og Bjerre med deres c. 75 Kirker til Ribe istedenfor til Aarhus Stift? — Det forekommer mig i alt Fald rimeligere at antage noget saadant, end at Forfatteren har grebet Tallene for Aarhus og Ribe Stifter ud af Luften og dog er truffet til at ramme det samlede Tal for begge Stifter saa nær.

Man vil imidlertid nu maaske indvende imod den her gjorte Sammenstilling, at jeg kun har faaet Tallene til at stemme saa nær i Hovedsummen ved at medregne for 1524 endel Kirker, som Knytlinga Saga næppe har havt for Øje, nemlig de Klosterkirker, der ikke tillige vare Sognekirker. Jeg skal strax indrømme, at ogsaa jeg finder det sandsynligt, at Knytlinga Sagas Tal kun gjælde de egentlige Sognekirker, altsaa i det Væsenlige de samme, som ere medtagne baade i Avia og i Regnskabsbogen; men jeg har netop ikke villet udelade Klosterkirkerne af ovenstaaende Sammenstilling, for

at man ikke skulde beskylde mig for at stræbe efter at gjøre Kirketallet i 1524 saa lille som muligt. Fjærne vi nu imidlertid de Kirker, der vare blot og bar Klosterkirker, samt Kapeller, bliver det for de større Byers Vedkommende 10 i Viborg Stift, 7 i Aarhus Stift og 4 à 6 i Ribe Stift, hvorhos i alt Fald nogle af de udenfor Byerne anførte Klosterkirker næppe tillige have været Sognekirker. Antallet af egentlige Sognekirker i 1524 har saaledes været imellem 1080 og 1090, altsaa vel omtrent 20 mindre end angivet af Knytlinga Saga. Da det nu imidlertid er givet, at alene i Ribe Stift ere 12 Kirker forsvundne imellem 1330 og 1524, bliver denne Forskjel snarest mindre, end man skulde vente, thi der er Grund til at antage, at Regnskabet af 1524, ligesom det notorisk har forbigaaet nogle af de nu existerende Kirker, endvidere kan have forbigaaet enkelte Kirker, som nu have ophørt at existere, foruden de foran nævnte 5 Kirker i Viborg og Aarhus Stifter. Saaledes findes det ifølge Dr. Henry Petersen (s. Aarb. f. nord. Oldkyndighed f. 1889, S. 100) i 1583 existerende Brøndum Sogn (i det nuværende Salling Sogn) i Slet Herred ikke nævnt i Regnskabsbogen; jfr. ogsaa S. 289.

Vi tilføje hosstaaende Oversigt over Forholdene i 1524 (efter den foregaaende Opgjørelse) og i 1874, som viser de Forandringer, der ere foregaaede i de mellemliggende 350 Aar.

Af de 14 Kirker, som ere komne til imellem 1524 og 1874, hørte 1 tidligere til Sønderjylland; de 11 findes dels i Byer, der først ere opstaaede efter den Tid (Fredericia (2), Frederikshavn, Silkeborg og Skanderborg), dels i Slotte, som ligeledes ere yngre (Rosenholm og Støvringgaard), dels paa Smaaøer, som tidligere ingen

	1524				Nedlagte efter 1524		Til-kommet efter 1524.	I Alt 1874.	Til-kommet efter 1874.
	i Alt kon-stateret	deraf			paa Landet.	i Byerne.			
		p. Landet og i Byer med 1 Kirke.	i Byer med flere Kirker.						
			Sognek.	Klosterk. og Kapeller.					
Vendelbo Stift	194	194	—	—	2	—	2	194	4 Fil.-K.
Viborg Stift (incl. Læssø)	251	226	15	10	8	21	—	222	2 —
Aarhus Stift	c. 375	358	10	c. 7	34	11	7	337	2 Valgm.
Ribe Stift, kongerigsk Del	248	234	8	6	4	11	5	238	3 Fil.-K. 4 Valgm.
	1068	1012[1])	33	c. 23	48	43	14	991	9 (+ 6)
Ribe Stift, sønderjydsk Del	49	49	—	—				12	

[1]) Heraf 3 Klosterkirker, der ikke vare Sognekirker (Vestervig, Mariager og Øm).

Kirke havde (Anholt, Thunø, Hirtsholmene og Venø). Kun paa Fanø ere de to Kirker i Norby og Sønderbo komne istedenfor den gamle Kirke, der laa midt paa Øen, og saaledes et Sogn bleven delt i to; ellers er Frederiks Kirke paa Alheden det eneste nye Sogn, der er kommen til i Jylland. Da der nu, som foran berørt, saa vidt mig bekjendt, ikke foreligger Data, som pege paa Oprettelsen af nye Sogne udenfor Byerne i de nærmeste to Aarhundreder før 1524, er der al Grund til at tro, at Sogneinddelingen allerede paa et meget tidligt Tidspunkt, og vel allerede i det 12. Aarh., har været fastslaaet og tilendebragt, saa at man forgjæves fra Forandringer i den, d. e. fra Kirketallet i Landdistrikterne (der — bortset fra Smaaøerne — vistnok senere kun er blevet forøget ved Opførelsen af Klosterkirker), vil søge at hente Beviser for en Stigning af Folketallet. Først i de sidste 25 à 30 Aar har man begyndt at dele Sogne og opføre nye Kirker, fordi det voxende Folketal i Forbindelse med store Afstande har gjort Trangen til flere Kirker følelig.

Betragte vi paa den anden Side den Nedlægning af Kirker, som har fundet Sted, da er det notorisk, at der udenfor Byerne er bleven nedlagt i Ribe Stift mindst 12 Kirker før 1524 og i hele Jylland 48 efter 1524. Største Delen af disse maa — ligesom af de 43 Kirker, for en stor Del Klosterkirker, i Byerne — antages at være blevne nedlagte i Tiden før 1650 og vel navnlig i det 16. Aarh, thi i Arent Berntsens Fortegnelse over samtlige danske Sogne[1]) har jeg kun fundet 4 af dem

[1]) Denne Fortegnelse er overordentlig skjødesløst affattet, Tallene ere ofte urigtige, endel Sogne ere forbigaaede, som findes

nævnte (Brandstrup i Viborg Stift, Tvenstrup i Aarhus Stift samt Ullerup og Kongsted i Ribe Stift). Det maa saaledes antages, at de c. 60 Sogne, som ere slettede af det oprindelige Sognetal udenfor Byerne i Jylland, ere blevne nedlagte i Tidsrummet fra c. 1250 til c. 1650, og om man end ikke heri vil se et Vidnesbyrd om, at Folketallet i alt Fald i nogle Perioder af dette Tidsrum har været aftagende, saa vil man i hvert Fald i Forandringerne i Kirkernes Antal endnu mindre kunne søge noget Bevis for, at Folketallet i dette Tidsrum har været i en regelmæssig, jævn og stadig Stigen.

Hvad endelig Knytlinga Sagas Tal angaar, turde den foranstaaende Undersøgelse i hvert Fald have godtgjort, at man for Jyllands Vedkommende kun ved at forstaa „hundrede“ paa samme Maade som i andre islandske Sagaer om „store Hundreder“ kan faa Overensstemmelse med de virkelige Forhold, om ikke for de enkelte Stifter, saa dog for Jylland som Helhed, men at tillige under denne Forudsætning Overensstemmelsen bliver saa stor, at der aldeles ikke synes Grund til at

---

nævnte 1524 og endnu existere (saaledes nævnes paa Mors kun 23 istedenfor 32 Sogne), og mange af Navnene ere saaledes skrevne, at det er særdeles vanskeligt at identificere dem (saaledes skrives Chime for Lime, Koszmus for Rosmus, Hassleff for Hvorslev; Rud maa være Rind, Hold maa være Hylke o. s. fr. Men selv efter ret dristige Konjekturer bliver der en Del Navne tilbage, som det i alt Fald ikke har været mig muligt at forklare, samtidig med, at der savnes adskillige andre, som dog synes at ligge hine for fjærnt, til at man tør tro, at det skal være disse (saaledes Nerumb i Rinds Herred, hvor Roum savnes, Winding i Ulvborg H., hvor N. Felding savnes, Fare i V. Horne H., hvor Ho savnes, Ølorup i Gjørding H., hvor Aastrup savnes, o. s. fr.). Men der findes heller ikke i Regnskabsbogen af 1524 Navne, hvorpaa disse synes at passe.

forkaste Sagaens Summatal som upaalideligt, medmindre dets Urigtighed ad andre Veje kan positivt godtgjøres.

Vende vi os dernæst til Betragtningen af Øerne, vil en tilsvarende Undersøgelse som den foranstaaende ikke her kunne gjennemføres for Fyns Stifts Vedkommende. Regnskabsbogen af 1524 angiver nemlig kun Kirkerne i det egentlige Fyn, derimod ikke paa Smaaøerne (undtagen Thorsing), Langeland, Laaland og Als. Det er muligt, at man for disses Vedkommende ved Hjælp af topografiske Værker og Arkivstudier vil kunne skaffe oplyst, hvorvidt de nu existerende Kirker paa disse Øer alle existerede i 1524 og hvorvidt der har existeret Kirker, som nu ikke findes; men en saadan Undersøgelse ser jeg mig for Øjeblikket ude af Stand til at finde Tid til, og desuden vilde det jo vanskeligt derved kunne godtgjøres, at den Kirkeliste, som ad saadan Vej udarbejdedes for 1524, virkelig blev fuldstændig og udtømmende. Jeg skal derfor indskrænke mig til at bemærke, at en direkte Sammenligning med Tilstande i Nutiden — der fandtes 1874 i de omhandlede Landsdele 292 Kirker — vel kan vække Tvivl om, hvorvidt Knytlinga Sagas „tre hundrede Kirker“ kan forstaas som store Hundrede, eller, naar det forstaaes saaledes, kan anses for troværdigt. Det vilde nemlig sige, at, medens der i Jylland fra c. 1250 til 1874 skulde have fundet en Nedgang af c. 9 p. Ct. Sted i Kirketallet (103), skulde der i Fyn med Laaland og Als være bleven nedlagt c. 68 eller over 18 p. Ct. eller dog, saafremt Sagaens runde Tal tør opfattes som afrundede opad, henimod disse Tal, hvoraf største Delen maatte være nedlagt før 1524, da der efter 1524 af de i Regnskabsbogen for selve Fyn nævnte Kirker kun er

forsvundet 10. Overfor de foran oplyste Resultater for Jyllands Vedkommende tør dog denne Tvivl, tilmed bygget paa meget ufuldstændige Data, næppe berettige til at forkaste den ellers almindelige Forstaaelse af Tallet hundrede i islandske Sagaer, saa meget mindre, som vi ogsaa for Sjællands Vedkommende ved denne Forstaaelse i hvert Fald naa til en langt nærmere Overensstemmelse med de for 1370 konstaterede Forhold end ved den modsatte Forstaaelse.

For Sjællands Vedkommende haves i Roeskilde Biskops Jordebog af 1370 et Middel til at konstatere Kirketallet paa en Tid, der kun ligger c. 120 Aar efter Knytlinga Saga; kun maa det ligesom overfor Regnskabsbogen af 1524 erindres, at den ikke tilsigter at give en fuldstændig Fortegnelse over Stiftets Kirker, men kun over dem, der gave Tiende til Roeskilde Biskop („Decime episcopales per singulas provincias terre Syalendie“ er Fortegnelsens Overskrift). Derfor savnes nogle enkelte Kirker, som dog vides at have existeret dengang, saaledes Sorø og Præstø (Klosterkirker), ligesom selve Roeskildes og Kjøbenhavns Kirker ikke ere opførte paa Listen. I sin Helhed synes den dog temmelig fuldstændig; den tæller — inclusive Møen — 383 Kirker[1]), og naar hertil føjes Roeskilde og Kjøbenhavns Kirker (s. nedenfor), bliver det 402 Kirker, medens Sjællands Stift (ɔ: Sjælland og Møen) nu (bortset fra de i de sidste Aartier tilkomne (8) Filialkirker og (2) Valgmenighedskirker samt de (18) kjøbenhavnske Stiftelser og Hospitaler med Kirker) har 418 Sognekirker, hvoraf 17 i Kjøbenhavn og Roeskilde — altsaa 401 overfor hine 383 Kirker. Da 12 af disse

[1]) Egentlig 384, men Pedersborg er nævnt to Gange.

sidste ikke existere nu[1]), savnes altsaa af de nuværende 30. Af disse vides imidlertid de 19 at være af yngre Dato (Hornbæk, Hellebæk, Gilleleje, Fredensborg Slotskirke, Kronborg, Frederiksborg Slotskirke, Helsingørs Hospitalskirke, Hillerød Hospitalskirke, Hørsholm, Dragsholms Kapel, Frederiksberg, Vallø, Vemmetofte, Ledreborg, Hylleholt (tidligere under Faxe), Frydendal, Holsteinborg, Omø, Nyord), medens Slagelse Hospitals Oprindelse er usikker og det i alt Fald er tvivlsomt, om Aggersø har havt Kirke saa tidligt. De øvrige 9 ere: Sorø Klosterkirke (opført af Absalon), Præstø (St. Antonii Klosters Kirke), Helsingørs St. Mariæ Kirke (Sortebrødre Klosters Kirke fra 1242), Raklev i Arts Herred, hvis Kirke vides at være ombygget 1547, men som dog altsaa ikke med Sikkerhed tør siges at have existeret i 1370, og Phanefjord paa Møen, for hvis Oprindelse Tidspunktet ikke er mig bekjendt; endvidere følgende Sogne, der af H. Knudsen („Danmark i Middelalderen, 1. H. Kbhvn. 1834") „ere tilføjede efter Diplomer" til Jordebogens Kirkeliste: Herløv i Sokkelunds Herred, Roholte i Faxe Herred og Korsør; endelig nævner Biskopsbogen istedetfor Aunsø i Skippinge og Holmstrup i Tudse Herred, der tidligere have udgjort 1 Sogn, den ene Kirke: Læsyøholm. Endvidere har Knudsen tilføjet den ikke længer existerende Løghæ Kirke, der omtales 1164 og 1181 som et Kapel i Gesleue (Gjerslev) Sogn i Løve Herred, og endelig kan tilføjes Bistrup Kirke ved Roeskilde og Vredsløse Kirke (i Herlufsholm S.). Skjøndt det saaledes er noget usikkert, hvor

[1]) Nemlig: St. Hans i Ringsted, Vor Frue i Slagelse, Slauorp, Lathby, Arløse, Boghesø, Riisby, Lusththorp, Knarthorp, Frythenløff, Gl. Kjøge Kirke, Bagsværd.

mange af de sidst nævnte 12 forbigaaede Kirker der tør antages at have existeret i 1370, synes det dog at turde antages om 9 à 10 af dem, og der vilde saaledes blive over 390 Kirker foruden Kirkerne i Kjøbenhavn og Roeskilde. For Roeskilde nævner Knudsen efter Meyers og Behrmanns Beskrivelser over Roeskilde 15 Sognekirker, der alle synes at have været opførte i det 12. og 13. Aarh. I Kjøbenhavn fandtes i den sidste Del af det 13. Aarh. 4 Sognekirker: Vor Frue, St. Peders, St. Clemens og St. Nicolai. Vi faa saaledes for Sjælland og Møen et Antal af omtr. 410 Kirker istedenfor det foran givne Tal 402 (Styffe: „omkring 408 kyrksocknar"). Til dette Antal Sognekirker maa utvivlsomt endnu føjes nogle Klosterkirker. Af Klostre fandtes nemlig i 1370 foruden de alt nævnte følgende, der vistnok alle tør antages at have havt deres særlige Kirke: i Roeskilde, foruden det til Vor Frue Kirke hørende St. Mariæ Kloster, mindst 4 (og derhos et St. Jørgens Kapel), nemlig St. Claræ Kloster (i hvilket Erik Menveds Dronning indtraadte), St. Agnetes Kloster (stiftet 1264), Sortebrødre Kloster (hvis Kirke indviedes 1254, nu Roeskilde Jomfrukloster) og Graabrødrenes Kloster, i Kjøbenhavn 3, nemlig Graabrødre Kloster (stiftet 1238), Helligaands Kloster (der formenes at være ældre og hvis Kirke er den nuværende Helligaandskirke) og St. Jørgens Kapel; Slangerup Kloster (fra omtr. 1100), Holbæk Sortebrødre Kloster (stiftet 1269 eller 1275), Kallundborg Graabrødre Kloster (stiftet 1239, Kirken indviet 1279), Vordingborg Sortebrødre Kloster (stiftet 1253), Næstved 2 Klostre (Graabrødre Kl., stiftet 1239, og Sortebrødre Kl., bygget 1242), Ebelholt Kl. i Tjæreby Sogn (stiftet omtr. 1175), Esrom Kl. (stiftet før 1150), Skov-

kloster (nu Herlufsholm, stiftet 1135) og Antvorskov Kl. (fra det 12. Aarh.) — i Alt 18 Kirker, som, for saa vidt der ikke blot spørges om Sognekirker, yderligere maa føjes til Jordebogens Kirkeliste, hvorved Tallet for Sjælland—Møens Vedkommende gaar op til henved 430 (Styffe: „omkring 408 kyrksocknar och 34 kloster“, altsaa endog 442 Kirker).

Jordebogen omfatter imidlertid ikke blot Sjælland og Møen, men ogsaa de under Biskoppen af Sjælland hørende Kirker paa Rügen, der fra sidste Halvdel af det 12. Aarh. til 1438 hørte under Sjællands Stift. I selve Kirkefortegnelsen ere de ikke optagne, men den slutter dog med de Ord: „Summa Ecclesiarum parochalium per Dyocesin Roskildensem cum terra Ruyæ & Roskildis & Hafnis“ og senere findes de nævnte hver især med deres Afgifter, hvorefter Antallet af dem var 30 (31?). Føjes dette Tal til de 383 nævnte Kirker og de 19 ikke særlig nævnte Kirker i Roeskilde og Kjøbenhavn udkommer 432[1]); lægges hertil de foran nævnte c. 28 Kirker, som maa have existeret i 1370, men ere forbigaaede, bliver det samlede Antal c. 460, hvoraf omtr. 440 Sognekirker. Hertil maa man efter Knytlinga Sagas udtrykkelige Ord føje Kirkerne paa Falster[2]), som vi derfor heller ikke have medregnet

[1]) Det maa altsaa enten bero paa en Fejltælling (eller Skrivefejl), naar hint Kirkelistens Summatal lyder paa IIII^{c}, cum XXII Ecclesiis (hvortil Langebek i Noten har føjet ɔ: 422) — eller ogsaa maa kun 9 af Kirkerne i Roeskilde og Kjøbenhavn have været medregnede blandt „Tiendekirkerne“.

[2]) Det kan maaske være tvivlsomt, om Falster virkelig har hørt til Sjællands Stift. Det fremgaar dog af flere Data, at Forbindelsen imellem Laaland og Falster i ældre Tid ikke har været saa inderlig, som senere; saaledes anfører Dr. O. Nielsen

under Fyns Stift. Paa Falster viser nu Kong Valdemars Jordebog, at der har existeret — ligesom nu — 28 Sognekirker udenfor de to Byer, af hvilke Nykjøbing foruden sin Sognekirke, der blev nedbrudt 1532, tillige havde en Graabrødre Kirke, der er den nuværende Sognekirke. Vi faa saaledes overfor Knytlinga Sagas 491 Kirker et virkelig konstateret Antal af c. 490 Kirker, hvoraf c. 470 Sognekirker. Der er saaledes omtrent det samme Forhold imellem disse Tal, som der er for Jyllands Vedkommende, og der er i sig selv aldeles intet Urimeligt i at antage, at omtrent en Snes Kirker i det udstrakte Sjællands Stift kan være bleven nedlagt i de imellem Knytlinga Saga og Roeskilde Biskops Jordebog liggende 100 à 120 Aar, i hvilke Borgerkrigene, Landets Opløsning under Christoffer II og efter hans Død og endelig den sorte Død falde.

Ligesom saaledes de her oplyste Data baade for Jyllands og for Sjællands Stifts Vedkommende tale for at forstaa Sagaens Tal om „store Hundrede“, saaledes tale de yderligere for Troværdigheden af disse Tal, og den Tvivl, som der bliver tilbage med Hensyn til det kun delvis belyste Fyns Stift, kan næppe omstøde dette Resultat.

Jeg har her kun beskjæftiget mig med det nuværende Danmark, dels fordi det særlig er dette, hvis

---

(„Om Sysselinddelingen i Danmark“, S. 84), at Falster havde sit eget Landsthing, der var Sjællands Landsthing underordnet, og at Erik, der var gift med Knud den Helliges Datter, nævnes 1131 som „Falstriæ præfecturæ vir“, hvorimod Venderfyrsten Prislavs Søn Knud, der 1183 døde som Munk i Odense, havde Laaland alene i Forlening.

Forhold det interesserer mig at faa oplyst, og dels fordi jeg ikke har et tilsvarende Materiale for Slesvigs og Skaanes Vedkommende og ganske savner Tid til at søge et saadant fremskaffet. Jeg skal derfor kun udtrykkelig bemærke, at jeg ikke har forbigaaet disse Landsdele, fordi det falder vanskeligt der at finde Overensstemmelse imellem Knytlinga Sagas Tal og hvad der ellers foreligger om Kirketallet i senere Tider; thi særlig med Hensyn til Spørgsmaalet om, hvorvidt „hundrede“ bør forstaaes som „et stort Hundrede“, vil der aldeles intet Argument kunne hentes fra disse Tal. Paa den ene Side bliver nemlig vel Kirketallet i Slesvig ved denne Forstaaelse af Tallene end vanskeligere at bringe i Samklang med Nutidens Tal, men paa den anden Side vil den modsatte Forstaaelse gjøre Tallene for Skaane end mere usandsynlige, end de selv med denne Forstaaelse blive. Jeg skal om begge Landsdele indskrænke mig til følgende Bemærkninger:

Om Skaane Bispestol hedder det i Sagaen: „.... nordenfor Øresund ligger Skaane og Halland. I Skaane er en Erkebispestol i Lund; det er den ottende Bispestol i Danmark; i dette Bispedømme ere halvfjerde hundrede og tre Kirker“ — altsaa 423. Hertil skal maaske føjes Bornholms 14 Kirker, der findes særskilt anførte længere nede. Men ifølge Ar. Berntsen fandtes der i 1656 alene i Skaane og Bleking 423 (394 + 29) Kirker, hvortil kom for Halland 91 og for Bornholm 15 Kirker, i Alt 529. Imellem de saaledes foreliggende Data lader der sig næppe bringe Overensstemmelse, og man har altsaa, indtil bedre Oplysninger maaske tilvejebringes, kun Valget imellem at antage en Tilvæxt mindst af 91

Kirker eller en urigtig Benyttelse af de Forf. til Knytlinga Saga meddelte Data.

Hvad angaar Slesvig Stift, er det næppe rigtigt, at der her har været en saa uhyre Nedgang i Kirketallet fra det 13. Aarh. til Aar 1500, som H. Olrik antager, naar han siger: „Sammenstille vi dette Tal (420) med det Kirketal, Prof. Erslev i sin Afhandling anfører for Slesvig Stift ved Aar 1500, nemlig 226, ser vi en uhyre Tilbagegang, nemlig med 194". Selv om man tager baade Vandfloderne og den sorte Døds Ødelæggelser i Beregning, bliver det lidet sandsynligt, at Kirketallet ved Aar 1500 kun skulde være lidt over det Halve af, hvad det var i det 13. Aarh. Men det er næppe heller rigtigt at sammenstille Tallene 420 og 226. I „Den danske Stat" (Kbhvn. 1862) angiver Baggesen Antallet af Kirker i Slesvig, bortset baade fra „Ribe Biskops Distrikt" og Als og Ærø til 233. Det er derhos notorisk, at der siden 1790 er gaaet 3 Kirkesogne under, der nu staa afsatte paa Søkortene som Grunde, og at den store Vandflod, der i 1634 bortrev den største Del af Nordstrand, „alene paa denne Ø bortskyllede 1332 Huse og 30 Vejrmøller og i Alt berøvede 15,000 Mennesker Livet" (Bergsøe I, S. 303). Det maa vel altsaa have været henved en Snes Sogne, som dengang gik til Grunde. Før 1634 har saaledes Kirketallet utvivlsomt været mindst 250. Paa den anden Side synes der nogen Grund til at antage, at den med Forholdene kun lidet bekjendte Forf. af Sagaen her har begaaet Fejl ved Benyttelsen af de ham foreliggende Oplysninger; thi Øen Als nævnes udtrykkelig baade som hørende under Hedeby og under Fyns Biskop. Men er den medregnet, bliver Nedgangen kun fra c. 405 til c. 250, altsaa betydelig mindre, end

af Olrik antaget. (Umuligt er det vel end ikke, at også de under Ribe Biskop hørende sønderjydske Sogne ere blevne talte to Gange. I saa Fald skulde det for „Hedeby Bispestol“ kun være c. 355 Kirker, og Tallet vilde da i det 16. Aarh. kun være bleven forringet med c. 100 Kirker.) Betydelig som denne Nedgang er, kan den dog næppe siges at have været umulig eller blot helt usandsynlig, naar man betænker, at den nu af Vand dækkede Strækning imellem Halvøen og de vestlige Øer i sin Tid har været Land, saa at Halvøens vestlige Grændse har gaaet „langs med en Linie, trukken ½ Mil vest for den nordvestlige Del af Føhr ned langs den vestlige Side af Øen Sild“, samt at Øen Romø endnu i 1210 kun ved en Bæk skal have været skilt fra det faste Land, og Manø endnu i 1312 skal have været sammenhængende med Fanø og kun skilt fra Romø ved en Aa[1]).

Prof. Erslev anfører imidlertid foruden den her imødegaaede formentlige Forøgelse af Kirketallet endnu et Datum, som skulde tyde paa en Stigning i Folketallet i det her omhandlede Tidsrum, nemlig at „Arkitekt Løffler, denne grundige Kjender af vore gamle Kirkebygninger, mundtlig har meddelt (mig), at efter hans Iagttagelser er en hel Række af danske Kirker i Middelalderens sidste Tid blevet stærkt udvidede, især ved Forlængelse af Skibet“. Der foreligger imidlertid — ganske vist nærmest for den umiddelbart efter Reformationen følgende Tid — et Datum til Forklaring af

[1]) Bergsøe, Den danske Stats Statistik, I S. 303.

det anførte Faktum, som rigtignok, saa paafaldende det i første Øjeblik lyder, peger paa den helt modsatte Grund til Udvidelse end en Forøgelse af Folkemængden — nemlig den, at de paagjældende Kirker udvidedes netop paa Grund af Befolkningens Aftagen, nemlig fordi de fremtidig skulde gjælde for to istedenfor ét Sogn. Alene for Tiaaret 1551—60 er der i de af C. F. Bricka udgivne „Kancelliets Brevbøger" anført ikke mindre end 13 Tilfælde, i hvilke det tillades eller paabydes at nedbryde eller tillukke Sognekirker, dels fordi de vare brøstfældige, dels fordi Folketallet i Sognet var blevet saa ringe, og i flere Tilfælde siges det da udtrykkeligt, at Materialet fra de nedbrudte Kirker skal bruges til at istandsætte og forbedre den Kirke, hvortil Beboerne fremtidig henvises. Det er da ikke usandsynligt, at man i saadanne Tilfælde oftere har benyttet Lejligheden til at udvide den anden Kirke, der maaske var i en ikke meget mindre brøstfældig Tilstand end den, der skulde nedbrydes; dette berettes ogsaa om forskjellige Kirker, saaledes Brabrand, Hvirring, Sevel og Brorstrup Kirker (se Trap VI S. 37, 168 og 352, V S. 352; jfr. Beretningen om, hvorledes Odder Kirke blev Korskirke VI S. 66). Men Aarsagen til Udvidelsen bliver da, som sagt, ikke at søge i Folkemængdens Tiltagen, men tvært imod i dens Aftagen og ringere Velstand. Og det tør da vistnok antages, at denne Aarsag ikke just er kommen tilstede først i Tiden efter 1524, men at den allerede gjennem længere Tid er bleven følt, men at man efter Reformationens Gjennemførelse lettere har kunnet naa at faa Samtykke til de paagjældende Kirkers Nedbrydelse, hvortil Trangen ogsaa først blev ret følelig, eftersom de bleve mere brøstfældige og trængte til

mere eller mindre omfattende Reparationer, eller Byrden ved at underholde en Præst blev altfor trykkende for den efterhaanden formindskede Menighed[1]). Ogsaa fra Tiden før Reformationen foreligger der dog enkelte Vidnesbyrd, som gaa i samme Retning; saaledes hedder det, at Vorbasse Kirke i Anledning af to mindre Kirkers Nedlæggelse blev udvidet til en Korskirke. Derimod er det klart at Befolkningens stærke Formindskelse ved en Pest o. lign. Aarsager ikke i og for sig opfordrer til at

---

[1]) Jfr. som Exempler: Aab. Brev af 24. Okt. 1560: „da Sognepræsten til Hatting Kirke har 2 Sogne og desuden hver Søndag skal gjøre Tjeneste paa Bygholm Slot, og da det ene Sogn, Jercknaver (Eriknaur) siges kun at have 7 Gaarde og 2 Bol, skal dette Sogns Kirke nedbrydes og Sognefolket dertil søge til Hatting Kirke. Hvad Sten, Tømmer, Klokker og Ornamenter, som findes i Jercknaver Kirke, skal anvendes til Hatting Kirkes bedste". — Skr. af 14. Juli 1551: „Da Hr. Jep, Sognepræst til Øfuerdrup (Everdrup), har begjært, at hans Annexkirke (Bøgesø) maa ødelægges paa Grund af det tilliggende Sogns Ringhed, skal han gjøre dette ....". — Aab. Br. af 2. Okt. 1558: „at Jernit Kirke skal nedbrydes og Sognefolket herefter søge til Hamel Kirke, da Præsten ikke kan gjøre tilbørlig Tjeneste i Hamel, Jernit og Voldby Kirker hver Søndag og Jernit Kirke er meget bygfalden ligesom Sognet kun bestaar af 6 Gaarde og 1 Bol. Ornamenter, Klokker, Kalk, Sten, Tømmer og andet, som findes i Jernit Kirke, skulle anvendes til Hamel Kirkes bedste ....". — Aab. Br. af 22. Juli 1552: „at Grettruppe Sogn i Harretz Herred i Salling skal danne et Sogn med Jungit Sogn .... og at Grettrup Kirke med Sten, Tømmer, Klokker og andet skal anvendes til Jungit Kirkes Bygning og Forbedring, ... da de to Sogne for Armods Skyld ikke begge kunne holdes vedlige eller underholde deres Sognepræster tilbørlig ....". — Aab. Br. af 26. Aug. 1553: „at Kongen har befalet .... at nedbryde Vester Alling og Skørring Kirker i S. Hald Herred, da der kun er faa Gaarde til dem, saa de ikke kunne holdes vedlige ...." o. s. v. Jfr. yderligere 1551—55 S. 174, 212, 284 og 348, og 1556—60 S. 11, 15, 216 og 425.

nedbryde Kirkerne, saa længe de ikke behøve Restaurationer, og man vilde derfor heller ikke af den Omstændighed, at Kirketallet ikke var aftaget fra det 13. til det 16. Aarh., kunne drage den Slutning, at en Aftagen af Befolkningen ikke kunde have fundet Sted.

Idet jeg saaledes mener, at der lige saa lidt fra en Sammenstilling af Kirketallet ved Aar 1250 og i 1524, selv om begge lode sig konstatere med absolut Sikkerhed, lader sig drage nogen sikker Slutning til Folkemængdens Bevægelse enten i nedadgaaende eller i opadgaaende Retning, som man fra en Sammenstilling af Kirketallet i 1524 og i 1874 vilde komme til en rigtig Opfattelse af Folkemængdens Bevægelser i dette Tidsrum, forekommer det mig dog, at det Kirketal, som Knytlinga Saga angiver os og som efter det foran Anførte næppe uden videre tør forkastes som urigtigt, ikke er helt uden Betydning for en Vurdering af Folketallet paa hin Tid.

Selv om vi gaa ud fra, at Kirketallet i det 13. Aarh. ikke har været større end det foran for 1524 (og 1370) konstaterede Tal, faa vi dog for det nuværende Danmark (altsaa bortset fra Rügen, Als og de sønderjydske Sogne) et Antal af henved 1800 (c. 1780) Kirker[1]). Det Spørgsmaal paatrænger sig da: er det sandsynligt, at en Befolkning paa c. 340,000 Mennesker skulde have anset det for nødvendigt og skulde havt økonomisk Kraft til at bygge et saa stort Antal af Kirker — et Antal, som man 300 Aar senere ikke engang havde Folketal og

[1]) Heri er ikke medregnet det vistnok ikke ringe Antal Kapeller, som fandtes omkring i Landet, og om hvis Nedbrydelse eller Forsvinden der foreligger mange Vidnesbyrd.

økonomisk Evne til blot at vedligeholde? Er det sandsynligt, at man har bygget en Kirke — og ikke faa af dem vare jo store og pragtfulde — for gjennemsnitlig omtr. hver 200 Mennesker, — altsaa for c. 30—40 Familier? Besvarelsen heraf beror paa et rent subjektivt Skjøn[1]); men jeg tilstaar, at mig forekommer dette lige saa lidet troligt, som det af Velschow postulerede store Folketal forekommer Prof. Erslev.

Saafremt man erkjender, at der efter det foran Udviklede er al Grund til at antage, at Tallet „Hundrede" i Knytlinga Saga lige saa vel som i de andre islandske Sagaer maa forstaaes som „et stort Hundrede", maa man utvivlsomt endvidere erkjende, at dette ikke blot maa gjælde Kirketallet, men ogsaa Antallet af Skipæner. Dette bliver i saa Fald ikke 850, men 940[2]), — hvad der for saa vidt synes rimeligere, som Tallet 850 ogsaa forekommer Prof. Erslev mistænkeligt lille[3]).

---

[1]) Det fortjener Opmærksomhed, at i Halland, hvor dog de store Afstande og den ringe Befolkningstæthed vilde gjøre det mere forklarligt, at der kun blev en meget lille Menighed til hver Kirke, kom der, naar Folketallet anslaas til c. 32.000, omtr. 350 Indb. paa hver Kirke.

[2]) Nemlig:

Slesvig Bispedømme	et hundrede og tredive Skibe	=	150
Ribe	— „11 tigir" Skibe	=	110
Aarhus	— „9 tigir" Skibe	=	90
Viborg	— hundrede Skibe	=	120
Hjørring	— „5 tigir" Skibe	=	50
Fyns	— „10 tigir" Skibe	=	100
Sjællands	— hundrede og tyve Skibe	=	140
Skaanes	— „halft annet hundrad" Skibe	=	180
			940

[3]) Jfr. hans Udtalelse l. c. S. 519: „Dernæst bør det dog bemærkes, at et Antal af 850 Skibe for Valdemar Sejrs Ledingsflaade ikke

Denne Forøgelse af Skipæntallet bringer nogen Modvægt mod den Reduktion, som Prof. Erslev mener at maatte foretage af de tre andre Faktorer, hvoraf Velschows Beregning er sammensat (hvert Skipæn i Gjennemsnit paa 30 Havne, hver sammensat af 4,8 Ejendomme, hver med 6,245 Beboere). Jeg føler mig imidlertid ikke fristet til at opretholde denne Beregning i dens Helhed efter de Grundskud, som Prof. E. har givet flere af dens Led, idet det navnlig maa erkjendes, at den „lange Slutningskjæde", hvorved Velschow finder Havnenes Gaardtal, har vist sig at være af en overmaade skrøbelig Beskaffenhed, og at det Tillæg, som der gives det ved Beregningen udfundne Hovedtal, synes meget svagt begrundet. Da det dog maaske kunde tænkes, at ydderligere historiske Undersøgelser kunde bringe noget mere Lys over disse Partier og fremskaffe nogle af de nu manglende Led i Slutningskjæden, vil det formentlig ikke være helt overflødigt at fremsætte nogle Modbemærkninger overfor Prof. Erslevs Kritik af de ovennævnte tre Faktorer, der, som foran bemærket, fore-

---

stemmer med andre Opgivelser derom. Jeg lægger mindre Vægt paa Krønikerne, hvori man vil finde Flaader paa 1200, 1500 og 1600 Skibe, men derimod paa, at en som det synes officiel Angivelse, der er hentet fra det nu tabte Registrum regni Dacie, angiver Flaaden til 1400 Skibe. Nu er det vel rimeligt nok, at Kong Valdemar og hans fyrstelige eller adelige Lensmænd har stillet en Del Skibe udover Bondeskibene fra Skipænene, og det kunde formodes, at Tallet 1400 omfatter begge Arter af Skibe; helt utroligt synes det dog, at Konge- og Lensmandsskibene, om man vil de egentlige Orlogsskibe, skulde have udgjort 550 Stykker." Efter vor Forstaaelse af Knytlinga Sagas Tal formindskes det sidstnævnte Tal dog med omtr. 100.

kommer mig at skyde endel over Maalet, navnlig for saa vidt angaar den anden og fjerde Faktor.

Med Hensyn til sidstnævnte, 6,245 Personer paa hver Ejendom, hvilket Tal Velschow har taget fra det i 1835 konstaterede Forhold for Husstandens Størrelse paa Landet, bemærker Prof. Erslev (S. 529): „Det er i sig selv klart, at det er meget usikkert at overføre dette Tal paa Danmark 600 Aar før, da de middelalderlige Forhold var i saa mange Forhold afvigende fra de moderne. Blot i de 25 Aar fra 1835 til 1860 er Forholdet i Danmark ændret saa stærkt, at der i 1860 kun regnedes 5,65 Personer paa hvert Jordbrug, ja, i Sverige kom der i 1880 kun 4,11 Personer paa hver Husholdning paa Landet. Forssell, der har anstillet en saa omhyggelig Undersøgelse af Sveriges Folketal i 1571, vover her kun at sige, at der vel var mindst 5 Personer paa hver Husholdning, højst 6 (eller i enkelte Provindser 7).“ Med al Erkjendelse af, at det altid er usikkert at drage statistiske Slutninger fra Nutiden til Middelalderen, maa det dog bemærkes, at man i dette Punkt ganske vist holder sig paa den forsigtige Side ved, som Velschow har gjort, at benytte Tallet for Husstandens Størrelse i 1835 for det 13. Aarh. Thi, som Prof. Erslev selv fremhæver, gaar Udviklingen bestemt i den Retning, at Husstanden i Tidens Løb bliver stadigt mindre. Vi finde saaledes, at i dette Aarh. har Husstandens gjennemsnitlige Størrelse her i Landet været: 1801: 5,43 — 1840: 5,03 — 1860: 4,85 — 1880: 4,75. Overfor denne Udviklingsrække er man fuldt berettiget til at slutte, at Jordbrugets Husstand i det 13. Aarh. har været mindst lige saa stor som i det 19., og efter al Sandsynlighed større, og vi se jo da ogsaa, at Forssell, til Trods for,

at Husstandens gjennemsnitlige Størrelse i Sverige nu kun er lidt over 4, for 1571 ansættes den til 5 à 6 (ja indtil 7). Og en Betragtning af Forholdenes Natur bestyrker fuldt ud den statistiske Slutning. Thi Ødslen med de personlige Kræfter, stort Folkehold, er netop et Særkjende for mindre udviklede Tilstande og for Naturalpræstationernes Tid; jo mere derimod Pengebetalings-Systemet trænger igjennem, desto mere nøjeregnende bliver man paa dette Punkt. Og at man i hvert Fald kommer de rette Forhold nærmere ved at gaa ud fra Tallet for 1835 end for 1880, turde være klart; thi i det mellemliggende Tidsrum har man jo netop fra Landbruget udskilt en Række af Virksomheder, der tidligere udførtes i hvert enkelt Landbrug for sig og krævede større Arbejdskraft: Brygning, Bagning og nu tilsidst Smør- og Osteproduktionen. Og endelig var vistnok Fordelingen i Aldersklasser dengang noget forskjellig fra den nuværende, navnlig saaledes, at Antallet af Børn og unge Mennesker var forholdsvis større, hvad da ogsaa gjør Husstanden talrigere (jfr. saaledes, at der i Danmark i 1870 kun var 426 p. m. under 20 Aar, medens der i Nordamerika til Trods for den betydelige Indvandring netop af Folk i den produktive Alder kom 492 p. m. paa disse Aldersklasser), ligesom Aftægtsfolk, der nu ofte opføres som en egen Husstand, dengang vistnok vedblivende hørte til Gaarden.

Men medens man saaledes næppe gjør sig skyldig i Overdrivelse — snarere det Modsatte — ved paa dette Punkt at overføre Nutidens Tal til Middelalderen, have utvivlsomt baade Velschow og Erslev taget et urigtigt Udgangspunkt for Bestemmelsen af dette Tal. Prof. E. angiver Tallet for 1860 til 5,65, idet der var

207,773 Jordbrug og Folketallet paa Landet var 1,171,239 Mennesker[1]). Men disse Tal kunne næppe bruges i denne Sammenhæng; thi under de 207,773 Jordbrug er indbefattet ikke blot Huse, der selvfølgelig ikke have Brug for saa stor en Husstand som Gaardene, men endog jordløse Huse, der dog slet ikke kunne betegnes som „Jordbrug“ og i hvert Fald falde ganske udenfor Havnenes ledingspligtige Gaarde. Som Udgangspunkt for Bestemmelsen af disses Befolkning bør man utvivlsomt tage „Proprietærer og Gaardmænd“ samt „Forpagtere“; af disse fandtes i 1880 69,489 mandlige og kvindelige Forsørgere med en samlet Husstand af 473,827 Mennesker (Hustruer, Børn og Tyende) — altsaa 6,82 pr. Husstand. 1860 vare Tallene henholdsvis 66,831 og 461,994 — altsaa gjennemsnitlig 6,91; altsaa finder man ogsaa her en i Tiden nedadgaaende Bevægelse[2]), og man vil derfor næppe gjøre sig skyldig i Overdrivelse ved at sætte Husstandens Størrelse paa Havnenes ledingspligtige Gaarde med et rundt Tal til 7.

Hovedinteressen knytter sig imidlertid til den anden Faktor, Antallet af Havne pr. Skipæn, og her er det navnlig, at Prof. Erslev forekommer mig at skyde betydeligt over Maalet, naar han vil bygge langt mere paa de faa, spredte og ufuldstændige Oplysninger fra Fyn og Jylland end paa de i hvert Fald fuldstændige Oplysninger fra Halland, og naar han mener at kunne

---

[1]) Dette er forøvrigt ikke Tallet for 1860, men for 1855; 1860 var det 1,241,345. Gjennemsnitstallet bliver altsaa 5,97, hvilket kommer Tallet fra 1835 (6,245) betydeligt nærmere.

[2]) For de tidligere Tællinger foreligge Opgjørelserne ikke klassificerede paa samme Maade; 1801 var i disse Klasser Familiens Størrelse 5,05 foruden Tyende (uden Tyende var Familiens Størrelse i 1880 kun 4,60).

opstille særlig Fyn som Type paa et dansk Landskab. Jeg vilde være tilbøjelig til at sige, at Jylland frembyder fuldt saa stor Lighed med Halland som med Fyn, eftersom Befolkningstætheden (nu) er i Halland 1508 Indb. pr. □ M. og i Jylland 1894, men i den fynske Øgruppe 3978. Og af de tre jydske Skipæn, hvis Havnetal kjendes, havde det ene netop Hallands Maximum (42), det andet dets Minimum (16), medens det tredie omtrent svarede til Hallands effektive Centrum (25), medens Maximum for de 8 fynske Skipæn bliver 30, Minimum 8 og Gjennemsnittet 16. Jeg indrømmer, at de Tal, der foreligge, ere saa faa, at man kan have grundet Betænkelighed ved at bygge et almindeligt Resultat paa dem; men vil man overhovedet benytte dem, ere de Slutninger, som Prof. E. drager, næppe rigtige. Jeg skal ikke opholde mig ved hans Udtalelse om, at „man kan kun benægte Sandsynligheden, men ikke Muligheden“ af, at „de c. 820 helt ukjendte Skipæns Havnetal kunde være 8“; jeg for mit Vedkommende anser dette, som jeg ret strax skal oplyse, ligefrem for umuligt; men jeg vil blot spørge, hvad Prof. E. vel vilde have svaret, dersom man fra modsat Side havde villet gjøre gjældende, at Alt, hvad der gik under 40 Havne, maatte være Undtagelser, — og dog vilde dette være langt mere berettiget, da det jo i Abels Forordning af 1251 siges, at et Skipæn skal være 48 Havne.

Det er væsentlig de fynske Skipæn, paa hvis ringe Størrelse Prof. E. støtter sine Indsigelser imod at drage almindelige Slutninger for hele Danmark fra Halland. Men her maa det da først bemærkes, at det intetsteds siges, at de paagjældende fynske Distrikter, for hvilke Havnetallet findes opgivet, ere Skipæn. I en Opregning

af, hvad hvert enkelt Herred i Fyn yder i Afgift, findes de to Herreder Gudme og Vinding opløste i deres naturlige Deling. Gudmeherred „uden Skov“ (30 Havne) og „oven Skov“ (24 H.), hvortil kommer „Gysæl“ ɔ: Gislev Sogn (10 H.) samt „Hærmæstath“, for hvilken intet Havnetal, men kun Afgiften, opføres, og som menes at være en nu forsvunden By, — og Vinding Herred, delt i 4 „Fjerdinger“, adskilte ved Vindinge og Ørbæk Aaer, hvortil særligt nævnes „Frøthorp“ (Frørup Sogn), som efter Dr. O. Nielsens Mening maa være tilføjet efter det oprindelige Haandskrifts Affattelse. Hvad der her fortjener Opmærksomhed, det er, at netop de to formentlige Skipæn, der have det extraordinært ringe Havnetal af 8 Havne, give Anledning til Tvivl. Thi Frørup Sogn, der angives at have 8 Havne, er en Del af Ørbæk Fjerding, der ligeledes opføres med 8 Havne; er det da ikke ret rimeligt at antage, at den hele Ørbæk Fjerding, inclus. Frørup Sogn, har udgjort 1 Skipæn med 16 Havne?

Dette Spørgsmaal paatvinger sig især, naar man tænker over den Størrelse, som Bøndernes Ledingsskibe maa antages at have havt. At de i det Hele ikke have været store, og at der har været endog temmelig smaa Skibe iblandt dem, er rimeligt nok; men naar det erindres, at de skulde kunne drives frem ikke blot ved Sejl, men ogsaa ved Aarer, tør man sige, at et 8-Aarers Fartøj — og mere end 6-Aarers kunde det vel næppe engang blive, naar den hele Besætning kun var 8 Mand, — ikke er et Skib, men kun en Baad, og at saa smaa Fartøjer ikke kunne tænkes benyttede i Flaader, der dog gik over Østersøen. Det viser sig da ogsaa, at kun 1 af de 18 hallandske Skibe havde mindre end 23 Mand,

og selv dette dog 16. Og naar Prof. Erslev siger, at „det er vist, at knap halvandethundred Aar efter havde Dronning Margrethe Orlogsskibe med 10—12 Mand om Bord", maa det dog erindres, at i samme Forf.'s „Dronning Margrethe" (S. 101) hedder det: „paa hvert Skib skulde der være 10—12 væbnede Mænd, vistnok foruden det egentlige Skibsmandskab".

Efter de Oplysninger, der senere ere fremkomne om Middelalderens Skibe [1]), maa man anse det for lidet sandsynligt, at selv Bøndernes Ledingsskibe have været saa smaa, som Prof. Erslev synes at gaa ud fra; men i hvert Fald maa Skibe med kun 8 à 10 Mands Besætning have været rene Undtagelser. Til dette Resultat kommer man ogsaa gjennem en anden Betragtning. Da der i hele Riget var omtrent tre Gange saa mange Sogne som Skipæn (i Jylland 370 Skipæn og c. 1040 Landsogne), er der gjennemsnitlig gaaet henved 3 Sogne paa hvert Skipæn. Dersom nu virkelig paa sine Steder enkelte Sogne — som Gislev og Frørup i Fyn — have udgjort et Skipæn, maa der til Gjengjæld andre Steder være gaaet saa mange flere Sogne paa et Skipæn. Jo flere Skipæn af saa ringe Størrelse som 8—10 Havne man forudsætter, at der har været, desto flere Skipæn af et ret betydeligt Havnetal maa man da komme til. Gjennemsnitstallet vil derfor ikke gaa ned i samme Grad, som der kan paavises at have været Skipæn af meget ringe Størrelse.

Mod at beregne et Gjennemsnitstal for hele Danmark af det forholdsvis ringe Antal Skipæn, hvis Havne-

---

[1]) Se N. E. Tuxen: De nordiske Langskibe (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1886).

tal kjendes, kan der naturligvis gjøres begrundet Indsigelse. Men vil man overhovedet benytte disse Data, kan Gjennemsnittet ikke sættes saa meget forskjelligt fra det af Velschow angivne Tal. Selvfølgelig vilde det være det Rigtigste at tage Gjennemsnittet ikke blot fra de hallandske 18 Skipæn, men fra det samlede Tal af hallandske, jydske og fynske Skipæn, — saafremt man var sikker paa, at vi virkelig for disse sidstes Vedkommende havde Skipæninddelingen angivet i Jordebogen. Gaa vi imidlertid ud herfra, finde vi for de 18 hallandske Skipæn et Gjennemsnitstal af 29,5 Havne, for de tre jydske 27,6 og for de 8 fynske 16,3 — for samtlige 29 Skipæn et Gjennemsnitstal af 25. Dette maa ogsaa siges at være det „naturlige Centrum“, for saa vidt som 12 af de 29 Skipæn have 23—26 Havne, 8 et ringere Tal (fra 8 til 16), 9 et højere Tal (fra 28 til 42). Troer man altsaa overhovedet at turde uddrage et Gjennemsnitstal for hele Riget, kan der statistisk set ingen Betænkelighed være ved at blive staaende ved dette Tal, — saa meget mindre, som de to enkelte Sogne, for hvilke Havnetal findes opgivet, har 8—10 Havne og der, som nys anført, gjennemsnitlig kommer henved 3 Sogne paa et Skipæn. I saa Fald faa vi 940 Skipæn à 25 Havne ɔ: 23,500 Havne istedenfor Velschows 850 Skipæn à 30 Havne (25,500 Havne), altsaa en Nedgang i disse to Faktorer tagne tilsammen af kun c. 8 p. Ct.

Endnu turde følgende Beregning frembyde nogen Interesse: I Vinding Herred med 66½ Havne findes nu 801 Gaarde med fra 1—12 Tdr. Hartkorn, altsaa gjennemsnitlig 12 Gaarde pr. Havn, i Gudme Herred med 64 Havne 692 Gaarde, altsaa gjennemsnitlig 10,8 Gaarde pr. Havn, i Skodborg Herred med 42 Havne 580 Gaarde,

altsaa 13,8 Gaarde pr. Havn. Dersom der altsaa i hele Riget gjennemsnitlig kun har været c. 4,2 Gaarde pr. Havn, synes der i hele det nuværende Danmark kun at kunne have være omtrent ¹/₃ af det nuværende Antal Gaarde — altsaa i Alt kun c. 23 à 24,000 Bøndergaarde. Hermed kan endnu jævnføres Følgende: efter Prof. Erslevs egen Beregning kom der i Halland c. 60 Mennesker paa hver Havn, og han anser det for sandsynligt, at der omtrent har været lige mange Indbyggere i hver Havn i hele Riget. Men gaa vi ud fra 4,2 ledingspligtige Ejendomme i hver Havn, faa vi for disse, selv om vi sætte det gjennemsnitlige Antal Beboere pr. Gaard til 7, dog knap 30 Indbyggere i hver Havn; heraf kan højst 8 antages at have været Mænd i 15—60 Aars Alderen, medens der i Halland gjennemsnitlig kom c. 15 saadanne Mænd paa hver Havn. Disse Betragtninger berettige formentlig til den Slutning, at, saafremt Gjennemsnitstallet af Havne pr. Skipæn i det nuværende Danmark maa antages at have været væsentlig ringere end i Halland, maa Antallet af Ejendomme pr. Havn antages at have været i samme Grad større end det efter Roeskilde Biskops Jordebog fundne Tal, eller ogsaa maa Befolkningen udenfor de ledingspligtige Gaarde have været meget betydelig.

I det Hele synes man berettiget til at sige, at, jo mere man fordyber sig i Beregninger og Spekulationer over de her omhandlede Forhold, desto mere faar man Indtrykket af at staa overfor en Række statistiske Gaader, til hvis Løsning der savnes det fornødne Materiale. Som en Løsning af disse Gaader kan jeg heller ikke betragte Prof. Erslevs i sig selv meget sindrige Fortolkning af Rigsregistrets „160,000 Mand“, der for mig kun staar

som en Hypothese, der efter min Opfattelse af Forholdene vanskeligt lader sig forene med forskjellige af de i det Foregaaende omhandlede Data. Efter mit Skjøn maa Statistiken for Tiden erklære sig renonce overfor Spørgsmaalet om Danmarks Folkemængde til forskjellige Tider forud for 1735, og man vil foreløbig kun kunne besvare dette Spørgsmaal paa Grundlag af de Gisninger, som de historisk kjendte Forhold berettige til. Som mit personlige Indtryk af disse kan jeg kun udtale, at en saadan stadig og jævn Tilvæxt, som Prof. Erslevs graphiske Tavle antyder, forekommer mig lidet sandsynlig.

Hvor laa Kongsgaarden i Roskilde?

Et antikvarisk-topografisk Bidrag til Byens Historie.

Af

Henry Petersen.

Medens de literaire Bidrag til Oplysning om Kjøbenhavns Historie fylde adskillige Hylder i vore Bibliotheker, er det kun nogle faa Skrifter, der behandle den Bys Historie, som Adam af Bremen i det 11. Aarhundrede betegnede som „Rigets største Stad og de Danskes Kongesæde", og hvis Kongsgaard hele det 12. Aarhundrede igjennem umiskjendeligt fremtræder som Hovedresidentsen, — hvor mange andre Kongsgaarde Kongerne end maatte drage om til for at pleje Landets Lov og Ret [1]). Med Hensyn til Domkirken i Roskilde, som fra dens første Anlæg under Kong Harald Blaatand blev Gravkirke for Kongehuset, da er det mere Bygningen og Monumenterne, der ere behandlede i Literaturen, end Kirkens Historie som Bispe- og Capitelkirke.

H. Behrmanns Skrift fra 1832 med den beskedne

---

[1]) Kr. Erslev: Naar blev Kjøbenhavn Danmarks Hovedstad? i „Tilskueren" 1889.

Titel „Grundrids til en historisk-topographisk Beskrivelse af det gamle Konge- og Bispesæde Roskilde o. s. v.“ er for sin Tid et rosværdigt Arbejde, men Forfatteren har af utrykte Kilder ikke brugt andre end „Raadstueprotokoller, som ikke gaa længere tilbage end til 1727“; thi siger han (S. VIII) „alle Archiver i Roskilde, som ere de ægteste Kilder for Historiegrandskeren, ere i forrige Aarhundrede gaaede op i Luerne“. Byens Arkiv gik tabt ved Raadhusets Brand 1733. Domkirkens Arkiv skal, ifølge en af afdøde Steen Friis fortalt Tradition, efter højere Ordre være bragt til Kjøbenhavn paa 21 Bøndervogne i Aaret 1728 — samme Dag som den store Ildebrand udbrød, og alt skal ved denne Lejlighed være brændt [1]). Domkirkens nuværende Arkiv naar ikke stort længere tilbage end det anførte Aar.

Lykkeligvis have dog (forinden?) adskillige af Domkirkearkivets Dokumenter fra Middelalderen undgaaet Ødelæggelsen [2]). Rigsarkivet og den Arnæmagnæanske Samling paa Universitetsbibliotheket gjemme ikke faa Diplomer, der angaa Alterstiftelser i Domkirken, Capitelets Privilegier og Godserhvervelser, ligesom der ogsaa i de nævnte Samlinger er bevaret mange Originaldokumenter vedkommende St. Claræ Kloster og St. Agnete

---

[1]) I Provst Meyers Beskrivelse over Roskilde fra 1755, udgiven 1793, S. 33, hedder det om Arkivet: „det er vel som alt andet bragt ind til Kiøbenhavn og opgaaet i Røg ved den fatale Ildebrand 1728“.

[2]) Om Splittelsen af dette Arkiv i det 17. Aarh. vidner, hvad der er hændet med Christoffer af Bayerns Testamente (Danske Magazin 4. R., V, 352.) — I Middelalderen synes efter Overskrifterne for Bartholins Afskrifter paa Univ.-Bibliotheket Vicar-Arkivet at have været en særlig Afdeling af Capitel-Arkivet (cfr. dettes i Domkirken bevarede Brevskab). Bispearkivet har selvfølgeligt været holdt særskilt.

Kloster[1]). De andre Klostres Breve ere, paa nogle faa nær vedkommende Frue Kloster, gaaede tabte. Men i de bevarede Dokumenter, der angaa Kirker og Klostre, have vi ogsaa med Hensyn til selve Byens Historie vigtige Kilder at ty til.

Naar vi ved vor Histories Begyndelse træffe en By saaledes omtalt af en fremmed Forfatter som Roskilde og se den rigere paa gejstlige Stiftelser og paa Sognekirker end nogen anden Stad i Landet allerede i den første Del af Middelalderen, regner den sikkert nok sin første Opkomst Aarhundreder tilbage i den forhistoriske Tid, har end, som Saxo vidner, Sven Tveskæg skabt den i den Udstrækning, hvori vi kjende den[2]).

Der findes i Rigsarkivet bevaret en Liste paa „Kirker og Klostre i Roskilde", som man har henført til 1536, og som i hvert Tilfælde er fra en Tid af det 16. Aarhundrede, da de fleste af dem endnu bestode. Af denne Fortegnelse, der opregner 12 Sognekirker foruden Domkirken og Klostrene[3]), af hvis Kirker ogsaa Frue Klosters Kirke i Middelalderen var Sognekirke, ses det, at Behrmanns Opgivelser maa rettes noget. Han har urigtigt slaaet St.

---

[1]) St. Claræ Klosters Breve opbevaredes bevisligt 1716 paa Universitetsbiblioteket og reddedes fra Ødelæggelse 1728 ved at være udlaante til Arne Magnusen (S. Birket Smith: Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728. S. 58).

[2]) „A Roe Roskildia condita memoratur, qvam postmodum Sveno, furcatæ barbæ cognomento clarus, civibus auxit, amplitudine propagavit" (Saxo, ed. Müller S. 80). Den indbyrdes Retning for Roskilde Gader er i Sammenligning f. Ex. med Odense og Viborg saa regelmæssig, at en bestemt Plan kunde synes at have gjort sig gjældende ved Udvidelsen af Byen. For Helsingørs Vedkommende, der flyttedes af Erik af Pommern, er en bestemt Plan for Anlæget iøjnefaldende.

[3]) Rigsarkivet i Topogr. Samling, Papir, Roskilde 173, „Kircker oc Klostre wdi Roskilde":

Peders og St. Pouls Kirker sammen til én, skjøndt dog Danske Atlas (II, 340) holder dem ude fra hinanden[1]), og han har — ligesom Danske Atlas (VI, 131) og tidligere Annales Eccl. Danicæ (II, 311) — gjort Sancti Botulphi Kirke og Sancti Bodils Kirke til to forskjellige, skjøndt det var en og den samme[2]). Endelig har Behrmann udeladt

1.	Domkircken.	11.	Sancte Bodils.
2.	Wor Frwe closter.	12.	Sancte Morten.
3.	Clare closter.	13.	Sancte Hans.
4.	Sancte Agnete closter.	14.	Sancte Oluff.
5.	Graabrødre closter.	15.	Sancte Peder.
6.	Duebrøder.	16.	Sancte Pouil.
7.	Sortebrøder.	17.	Sancte Michil.
8.	Spedalsberig.	18.	Sancte Nilaus.
9.	Hospitalid.	19.	Omnium Sanctorum.
	Sogne Kirker.	20.	Sancti Dionisij.
10.	Sancte Lauritz.	21.	Sancti Iebs.

Spedalsbjerg, St. Jørgens Kloster, var knyttet til St. Jørgens Kirke. Kirken har i Løbet af Middelalderen skiftet Navn, da Klosteret 1320 og 1348 betegnes Hospitalis leprosorum apud beatum Clementem (se Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller Nr. 448).

[1]) Naar der 1380 (Arn. Magn. Dipl. 58, 25) anføres en Gaard, liggende i St. Peders Sogn „extra portam orientalem“, synes dette at vise, at St. Peders Kirke var den østligst beliggende Kirke i Byen. Den har ligget ved Algaden; en Gaard vesten og norden for St. Peders Kirke til Algaden pantsattes 1468 til Vicaren for St. Anne Alter (A. M. 34, 14). St. Peders Sogn forekommer 1253 i Bisp Jacob Erlandsens Brev om Helligaandshusets Flytning. — St. Pouls Kirke betænkes 1529 af Biskop Lage Urne med 30 Mark (Danske Mag. 3. R., III, 214); Sognet strakte sig Nord for Algaden 1397 (A. M. 22, 23). Johannes Evangelistes Alter i Hellig Tre-Kongers Capel ejede en Gaard 1577 „Norden tuert offuer fraa st. Pauli Kircke som hun stoed i gamell Dage“ (A. M. 31, 9).

[2]) Den Residents til Hellig Tre-Kongers Capel, som Kong Christiern I skænkede, laa i „Sti. Botulphi Sogn“ norden ved Algaden tvært over fra fornævnte „Sti. Bodilds Kirke“, paa det østre Hjørne ved det Stræde, som løber nør ud fra fornævnte Kirke, 1475 (A. M. 63, 7). Kirken har saaledes ligget ud til den nu saakaldte Skomagergade paa Sydsiden lige over for

St. Dionysii Kirke af sin Fortegnelse, skjøndt den nævnes i Meyers Beskrivelse over Roskilde og i Danske Atlas. Dens Existens kan dokumenteres saa langt tilbage som Slutningen af det 13. Aarhundrede[1]).

Behrmann har paa et Kort, der medfølger hans Grundrids, angivet Klostrenes og de af ham anførte Kirkers omtrentlige Beliggenhed og særlig søgt Hjælp hertil i de Levninger af Grundmure og Spor af Kirkegaarde, man i hans Tid havde stødt paa. Paa den Usikkerhed, der er tilstede om adskilligt i Byens gamle Topografi, vilde de Bygningsfundamenter, man støder paa i Roskilde, paa mange Punkter kunne raade Bod. Man har jo set Exempler paa, hvilke interessante Oplysninger, der kan naas ved at følge fundne Spor, saaledes da Grunden af Vor Frue Kirke i dennes oprindelige Udstrækning og Fundamenter af det tilstødende Kloster fremgravedes, og da det viste sig, at St. Laurentii Kirkes Mure stode bevarede under Torvets Brolægning i en Højde af 2 Alen 17″, saa at Kirkens Ælde ved Bygningsmaaden og Materialet (Fraadsten) kunde ansættes til 12.

Store Maglekildestræde, hvor Behrmann paa sin Plan angiver, at „St. Bothildes“ Kirke laa. At en Helgen af dette Navn ikke kjendes, turde det være overflødigt at bemærke. Stadens vestre Port kaldes 1380 St. Botulfs Kirkeport.

[1]) St. Dionysii Kirke forekommer nævnet paa Erik Menveds Tid (A. M. 65, 3. ud. Aar; A. M. 55, 3. 1312). St. Dionysii Sogn synes at have stødt op til St. Botulfs (A. M. 40, 2. 1419). Ved Mageskifte 1527 mellem Kirkeværgerne og St. Lucii Alter i Domkirken faar Kirken en Alterets Jord vesten næst den Bolig og Jordsmon, Kirken haver næst vesten imod Taarnet og holder paa den søndre Ende imod Algaden i Ø. og V. 26 Al. o. s. v. Alteret faar Kirkens Jord og Grund liggende sønden imod Kirken og vesten næst op til den Stenhus-Gaard, som er samme Alters rette Residents (A. M. 41, 9). Kirken har saaledes ligget lidt tilbage paa nordre Side af Algaden (jfr. A. M. 61, 1).

Aarhundrede og der kunde vindes Bidrag til dens senere Bygningshistorie[1]). I Gaden „Fondens Bro“ — i Middelalderen ogsaa skrevet Funders Bro — afdækkedes en meget ejendommelig Gadebrolægning med store uregelmæssige Kampestene, aabenbart fra en tidlig Middelalder; en nærmere Undersøgelse blev dog ikke foretaget.

Hovedgaderne i Roskilde, der omtrent krydsvis gjennemskare Byen, betegnedes i Middelalderen vexlende som: platea regalis et communis, Adelgade og (Konningens) Hærstræde. I Roskilde Stadsret, som Kong Erik Glipping gav 1268, bestemtes det i § 17[2]), at Torvepladsen skulde strække sig fra det nye Hellig-Aandshus (vest for St. Laurentii Kirke) til Vestenden af St. Michels Kirkegaard Øst i Byen. Derfor fik den Hovedgade, som gik V.—Ø. igjennem Byen, og af hvilken Torvet var en Del, Navnet Torvegade. Dens østre Del hedder nu Algade, medens den vestre hedder dels Skomagergade, dels Støden[3]). Men forøvrigt finde vi ogsaa Gaden i dens hele Strækning c. 1380 af Biskop Niels Jepsen betegnet Stengade[4]), aabenbart kun fordi den som Adelgade var en brolagt

---

[1]) Sjælands Stiftslandsbykirker, undersøgte og beskrevne af J. B. Løffler 1880.

[2]) Danske Magazin V, 339. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love V, 185.

[3]) En Gaard sønden paa Torvegaden vesten fra Sti. Bodils Kirke, altsaa i den vestre Ende af den Gade, der nu kaldes Støden, forekommer 1466 (Rigsark. Roskilde 106), men „Støden“ nævnes endnu i en Fundats fra 1600 (Søren Olsens, Hofmans Fundationer VII, 253) kun som et Skjel eller Mærke. „en Gaard liggende nedenfor Støden, Vesten i Byen, paa den Nørre Side ved Adelgaden ud med et Stræde, kaldes Lille Høyebrøndtz Stræde“ (Roskilde, Top. Saml., Papir, 186 a).

[4]) „..... then steen gade fraa then østre røø port oc til wester Boels kircke port“. De ældste danske Archivregistr. IV, 7.

Gade — den samme Grund, hvorfor Hovedgaden i Helsingør fik og beholdt Navnet Stengade.

Hovedgaden, der i nordlig Retning udgik fra Torvegaden, betegnes St. Olafs Kirkegade eller St. Olafs Gade[1]) (nu St. Olsgade), en enkelt Gang „den nørre Gade“. I sydlig Retning var Hørsegade (nu Hersegade) „platea communis“ [2]).

De nævnte Hovedgader udmundede gjennem den Byen omgivende Voldbefæstning, som hidrørte fra Kong Sven Eriksøn Grathes Tid (c. 1150). Roskilde var ifølge Saxo (ed. P. E. Müller S. 677) „inops moenium“, indtil Kong Sven omgav Byen med Vold og Grav. Hvor stærk denne Befæstning har været, kan ikke skjønnes, da Volde og Grave forlængst ere udjevnede, og Sporene ere saa ubetydelige[3]). Det har ikke været nogen hurtig løst Opgave at „omgive“ Roskilde med Vold og Grav baade paa Grund af Udstrækningen og Terrainforholdene; Kong Knud Magnusøn maa vel én Gang opgive et Angreb; Befalingsmanden Ebbe Skjalmsen lukker „Portene“,

[1]) Fundus ex nunc desolat. in parochia Johannis Bapt. ab occidentali parte plateæ regiæ et communis, Olof kyrkegade dictæ, 1387 (A. M. 22, 10—11). — Et Stræde, som kaldtes Kattesund, strakte sig „til Adelgaden, som kalles Sti Oleffs Gade“; 1476 (A. M. 26, 24).

[2]) 1398, 1407. Roskilde 199, 49. Navnet skrives: Hørsegade 1314, 1386, 1492, Horsegade 1348, Hyrsegade 1398, 1407, Ørsegade 1470, Hirsegade 1491, Ørssegade 1511; at det kommer af Hors, kan der neppe være Tvivl om. Østsiden laa i St. Michaels Sogn, Vestsiden i Vor Frues; ved Østsiden laa en Badstue (Roskilde 182, 192, 195). I Hirsegade laa ogsaa Smedegildets Gaard, hvoraf Jordskyld betaltes til St. Agnete Kloster (Klosterets Jordebøger i Rigsark. 1513).

[3]) Cfr. Behrmann S. 344 og flg. Kornerup: Roskilde Domkirke S. 1. Allerede Resen skriver i sit Atlas: Moenibus quondam et fossis cincta, nunc autem nuda habet latera aut lignea dumtaxat sepimento tecta.

da han nærmer sig. Den Gang kom han fra Landsiden den næste Gang overrumplede han imidlertid Byen let ved et Angreb fra Fjordsiden.

Af Byportene nævnes i Middelalderen den vestre Port, St. Bothulfs Kirkeport kaldet[1]), og den østre Port, kaldet Røtheport. Men „Rodthæporth" (Ruffa porta) er ogsaa Betegnelsen for Stadens nørre Port[2]). Flere Gange finde vi Byvolden (Burghæ Diget) som Stedsbetegnelse baade Nord og Syd i Byen[3]), og det synes derefter, som Byens fordums Voldgrændser lade sig angive ved den nuværende Smedegade, Blegstræde[4]), Blaagaards Vænge, og at de mod Nord have løbet i nogen Afstand fra Provstestræde og Klosterhusstræde. Blegstræde kaldtes endnu 1660 „Borgdiget". Dette passer da fremdeles fuldstændigt med, at Pladsen ved St. Laurentius Kirke, hvortil Biskop Jacob Erlandsøn 1253 henflytter Hellig Aandshuset fra dets Plads udenfor „septa civitatis", i det paagjældende Dokument betegnes som Byens Midtpunkt. Byen overlader 1280 St. Claræ Kloster et Stykke Jord imellem Klosteret og „transitus communis nostre civita-

---

[1]) Rigsark. Sjæland & Møn 134. 1380.

[2]) En Mølle, beliggende foris Ruffam portam ad aquilonem civit. Rosk. 1286. Rigsark. Roskilde 129.

[3]) En Gaard og Grund N. for den Residents, som hører til Vor Frue Capel, hos Kattesund ud til Bordiget 1494 (A. M. 39, 2). En Jord i Vor Frue Sogn vest paa Ørsegade næst Bordiket 1470 (Rigsark. Roskilde 112). En Jord norden ved Sortebrødre Kloster rækker til Burghæ dighet 1417 (A. M. 24, 15. Cfr. A. M. 39, 2. 26, 24). Dige som Betegnelse for Byvold se O. Nielsen: Kjøbenh. i Middelalderen S. 45.

[4]) Dette Stræde, der af Behrmann kaldes Blegdamsstræde, er aabenbart det samme, som i Fundatsen for Søren Olsens Stiftelse 1600 nævnes som det Stræde, der kaldes „Bordiget", og hvortil en Toft fra en Gaard i Ringstedgaden løber ud i Vest (Hofman: Fundationer og Gavebreve VII, 253).

tis", imod at Klosteret skulde vedligeholde denne med Træbro og Stenbro [1]). Det er muligt, at der her er tænkt paa en Vej med Overkjørsel over Byens Grave; det skulde da være gjennem den nørre Port. Ligeledes er „fossura civitatis", der 1470 forekommer som Grændsebestemmelse, sandsynligst en Betegnelse for Stadsgraven [2]).

At omgive Byerne med Volde og Grave begynder man først ret paa i Danmark i det 12. Aarhundrede. Slesvig var den By, der som Grændseby tidligst befæstedes paa denne Maade. Det synes sket under Kong Niels og skyldes rimeligvis Knud Lavards Foretagsomhed [3]). Om Lund fortælles det i det 12. Aarhundrede, at Erik Emun under Kampene med Kong Niels 1131—34 befæstede denne By med Mur og Grav [4]). Men det er ifølge Saxos Vidnesbyrd Sven Grathe, hvem trods hans korte Regeringstid Æren navnlig tilkommer for ved Befæstningsanlæg efter en større Maalestok og bestemt Plan at have sat Riget i tilbørlig Forsvarsstand. Ikke blot anlagde han Befæstninger paa Steder ved Kysterne, hvor naturlige Forhold gjorde det let (der fremhæves særligt

---

[1]) „Cum pontibus ligneis et lapidibus" (A. M. 53).

[2]) Skjøde paa en øde Grund „de austro a fossura civitatis, de occidente a curia quam pro nunc inhabitat Bertuldus Piberæ, de parte aquilonari a terra dicta Byshawæ, de oriente a vico dicto ælskwstigh". 1417 (Rigsark. Roskilde 57). Fossura communis villæ i Betydning Byens Rende (O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen S. 46).

[3]) A. D. Jørgensen: Aarbøger f. n. O. 1869, S. 225. Hans Olrik: Knud Lavards Liv og Gærning 1888, S. 118.

[4]) Anonymus Roskildensis, Script. rer. Dan. I, 382: „Muro et vallo est circumdata". „Murus" kan ikke før Erik Emuns Tid opfattes som Teglstensmur. Teglsten anvendtes først i Valdemar d. Stores Tid, da Anonymus levede.

en paa Vest- og en anden paa Østsiden af Store Belt), men ligesom Roskilde blev paa hans Tid ogsaa Viborg omgiven med Jordvolde, hvilke Saxo siger, at Byen tidligere manglede.

Som det ældste Led i de Bybefæstninger, der gaa tilbage til en fjern, forhistorisk Tid, staar Borgen, der var bygget ved Byen, eller i Ly af hvilken denne var voxet frem. Borgvold i Viborg Sø var sandsynligvis meget ældre end Kong Svens Byvolde. Men ogsaa for andre større Byer kunne vi tilbage til det 12. Aarhundrede dokumentere Tilstedeværelsen af da sikkert alt meget gamle Borge — som f. Ex. for Søborg[1]), Odense[2]) og Ribe[3]) —, i hvilke anselige Byer Borgbefæstningen ingensinde i Middelalderen suppleredes ved Volde eller Mure udenom hele Staden.

Borge og Borgpladser, om hvis Ælde Historien ikke har efterladt os Kundskab, finde vi ved adskillige andre Byer, som heller ikke i Middelalderen have været befæstede ved Volde og Grave, og mange ere de Byer, hvis Navne alene røbe, at Borgen var oprindelig for deres Anlæg i fjerne, forhistoriske Tider. Men fra Midten af det

---

[1]) C. F. Wegener: Om Udgravningerne af Asserbos og Søborgs Ruiner. Annaler f. n. O. 1851, S. 67.

[2]) Borgen ved Odense laa aabenbart hen som en øde Tomt, da Kong Valdemar I der grundlagde et Kloster for Nonner af Augustinerordenen (moniales de Burgo), som senere flyttedes til Dalum. Paa Kobberet i Braunii Theatrum urbium fra 1612 (gjengivet Tavle I i Engelstofts Beskrivelse af Odense By, 2. Udg.) er „locus Nundeborrig" angivet paa en Maade, der klart viser Tomten som en Borgbefæstning af høj Ælde. — Pladsen, der senere kaldtes Nonnebjerg eller Nonnebakke, er nu planeret og bebygget.

[3]) Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen S. 15.

12. Aarhundrede gjør den Regel sig gjældende, at der til Anlæget af en ny Stad (Kjøbstad) krævedes baade en Borg og Volde (eller Mure) med Grave omkring Byen[1]), saaledes da Absalon anlagde Kjøbenhavn og Esbern Snare Kallundborg.

Men ogsaa Roskilde har en gammel Borgvold i sin umiddelbare Nærhed, „in Roskildensi suburbio“ (Saxo S. 650), anlagt paa ældgammel Vis ved Afgravning og Paafyldning af en naturlig Banke — uden Hensyn til, at der tæt vesten for findes endnu højere Banker. Det er den eneste Borgplads, der kjendes paa Vejen fra Isøret til Rigets gjennem Aarhundreder mest ansete Stad, hvis Storhed lokkede Ven som Fjende ind ad Fjorden. Den er anlagt med umiskjendelig Omsigt foran Stadens Havn, hvor Rigets Flaade i alt Fald stundom samledes (Saxo S. 710). Mod Vest var Borgvolden beskyllet af Fjorden, mod de tre andre Sider omgiven af Grave.

Denne Borgplads er den, som i vor tidligste og seneste Middelalders Historie er kjendt under Navnet Haraldsborg.

Af Saxos Fortælling skulde det rigtignok synes at fremgaa som en Kjendsgjerning, at Haraldsborg var anlagt imod Byen af Harald Kesja i Kong Niels' Regeringstid[2]). Men det er dog vist et unøjagtigt Sagn, som Saxo her laaner sin Fremstilling fra. Sagens rette Sammenhæng er langt snarere den, at Harald sad som Kongens Befalingsmand paa dennes „Castrum“ udenfor Roskilde[3]),

---

[1]) Cfr. O. Nielsen: Kjøbenhavn i Middelalderen S. 43.

[2]) Adversam ei (Roskilde By) munitionem erexit. Saxo S. 626.

[3]) Saaledes fremstilles Forholdet Cap. 94 i Knytlinga Saga, der for det 12. Aarhundredes Vedkommende kan have bevaret Træk, som man tør veje gyldige overfor danske Kilder.

hvor han byggede en Borg af ny[1]) paa den gamle Voldbanke, og at han der, uregerlig og upaalidelig som han var, opførte sig paa en Maade, der æggede Borgerne til at rejse sig og fordrive ham. Roskilde hørte til Krongodset; det var som Herre over denne By, at Kong Niels forbød, at Knud Lavards Lig førtes dertil for at begraves i Domkirken, og det er meget usandsynligt, at en Privatmand, han være sig endog Prinds, kunde med en betydelig Arbejdskraft og for Alles Øjne anlægge og opføre en ligefrem Røverborg foran Landets rigeste Stad og mest ansete Kongssæde paa en Tid, da Knud Lavard levede, og der herskede Ro i Landet, og da Kongen og Borgerne af Hensyn til fælles Velfærd i Forening maatte søge at standse en slig Røverfærd i dens første Fremspiren. At Borgen med Byen var Kongsejendom og laa paa Kronens Grund, derom kan den Omstændighed vidne, at Marken derved 1295 kaldes Konungshegnet.

Da Harald en Stund efter Knud Lavards Drab havde sluttet Forbund med Kong Niels imod sin Broder Erik Emun, finde vi ham atter paa Borgen ved Roskilde. Det var sikkert efter Befæstningskunstens nyeste Regler, at han havde anlagt denne. Saxo taler om et særegent konstrueret Hus, der kunde drejes om en Axe — en Mekanisme, man har sammenlignet med Stubmøllernes. Men vi se, hvad der jo til vore Dage har gjentaget sig, at samtidigt var ogsaa Angribernes Opfindsomhed voxet. De Saxere, der paa Knud Lavards Tid havde sat Bo i Roskilde, underviste nemlig Erik Emuns Tropper i Brugen af Blider, og ved det andet Kast knustes det omtalte Hus. Haralds Mod knækkedes, og han flygtede fra sin Borg.

[1]) Impensiori munimento vallavit. Saxo S. 650.

Der kan neppe være Tvivl om, at Luerne efter Indtagelsen have fuldstændiggjort Ødelæggelsen, navnlig da Harald var undsluppen levende og hans Tilbagevenden kunde blive skæbnesvanger for Borgerne. Haard blev da ogsaa Straffen for Roskilde Borgere, da han siden med Kong Niels slog Erik og indtog Byen.

I de urolige Tider, der fulgte efter, er Borgen neppe bleven gjenopbygget, og saa meget mindre kan det undre os, at Kong Knud Magnussøn fra Søsiden overrumpler Staden. Der foreligger intet Vidnesbyrd om, at nogen af Kongerne har opholdt sig paa et Castrum Roskildense i det 12te, 13de og 14de Aarhundrede, hvor tidt end Dokumenter ere udstedte under Kongernes Segl i Roskilde By. 1295 gav Erik Menved Møllen ved Haraldsborg tilligemed sine Jorder der, som kaldes Konungshegnet, til St. Agnete Kloster[1]). Møllen laa da som nu op til Voldkanten og dreves af en Kilde, der vistnok tidligere havde bidraget til at fylde Voldgraven. At denne Mølle bliver bortgivet, er et Bevis paa, at Kongen ikke satte Pris paa selv at være Herre paa Haraldsborg, med andre Ord et Vidnesbyrd om, at Banken var en øde Tomt. Harald Kesjas Ophold her og Sagnet om hans Haardhed mod Borgerne havde — navnlig da den øde Banke satte Fantasien i Bevægelse — saaledes præget sig i Folkemunde, at Navnet Haraldsborg gik over paa den nye Borg, der langt senere rejstes paa Borgvolden. At Borgen ved Roskilde blev nævnet efter Harald, svarer til Jarmergabets og Jarmertaarnets Opkaldelse i Kjøbenhavn efter

[1]) „Terras nostras apud civitatem nostram predictam, que Konungsheghneth dicuntur cum molendino in eisdem sito juxta Haraldzburgh“ — cit. i Bisp Olafs Bekræftelsesbrev 1305. A. M. St. Agnete Klosters Breve 6. cfr. 7. 8. 26.

den rygiske Fyrste, der paa sin Vis erhvervede sig herostratisk Berømmelse i Indbyggernes Traditioner.

Det tidligste Aarstal, det har lykkedes mig at finde for Tilstedeværelsen af den nye Haraldsborg, er Dateringen af et Kongebrev derfra 1422 (Regesta)[1]). Det er at mærke, at Residentsen da betegnes „Curia Haraldsborgh“ (cfr. curia Serridslev 1433), ret som om Bygningerne endnu ikke udgjorde det faste Slot, der snart[2]) som „castrum“ Hareldsborg og Harrisborg forekommer som Kongens Opholdssted og som Sæde for den kgl. Lensmand med et Tilliggende af fire Herreder[3]).

I 1534 gjentog Historien sig fra 1133. Førte af Grev Christoffer af Oldenborg rettede Borgerne et ødelæggende Angreb paa Haraldsborg og efterlode Pladsen til alle Tider som en øde Byggeplads — nu udjevnet og inddraget til Agerland.

Men kunne vi da ikke betragte den her omtalte Borg udenfor Roskilde som den oprindelige Kongsgaard i Roskilde — sedes regia Danorum? Svaret maa lyde

---

[1]) Det er sandsynligt, at St. Agnete Kloster da atter har maattet opgive Slotsmøllen. Mærkelig tidt er Gavebrevet paa denne af 1295 blevet stadfæstet; men der er ikke bevaret noget senere Stadfæstelsesbrev end Kong Olafs af 1377. St. Agn. Kl. Br. 26. I Jordebøgerne over Klostergodset fra Begyndelsen af 16 Aarh. nævnes ikke nogen Harrisborg Mølle.

[2]) 1435 nævnes Asker Nielsen Foged upaa Haraldsborg. Rigsarkivet, Roskilde 73.

[3]) Man synes ikke at have foretaget nogen Udvidelse af Grundvolden, hvorpaa Borgen byggedes; strax ved at begynde Sløjfningen af Voldskraaningerne, af hvilke den vestre endnu 1840 havde en Højde af c. 9 Alen (Bankens Udstrækning er c. 100 Al.), gjordes nemlig det bekjendte Fund af en større Skat med Mønter, der viste, at Skatten var nedgravet i Kong Niels' Tid, maaske netop under Belejringen af Erik Emun og Roskilde Borgere.

Nej. Vel er i den senere Del af Middelalderen den befæstede Borg i Stæderne (castrum) Kongens Opholdssted og Bolig, men dette er ikke Tilfældet, naar vi se hen til den tidligere Middelalder. I Byer saa betydelige som Slesvig[1]) og Odense kunne vi foruden Borgen udenfor Staden paavise en „curia regia“ inde i Byen, hvor Kongerne toge Ophold, naar de kom til Staden. Der er yderligere det at mærke ved Kongsgaardene i de her nævnte Byer, at de laa i umiddelbar Nærhed af Hovedkirkerne[2]), i Slesvig ved St. Peders Kirke, i Odense ved den St. Maria helligede Kirke, i hvilken Kong Knud fandt sin Martyrdød[3]). At dette nære lokale Forhold mellem Kongsgaard og Biskopskirke gaar tilbage til dennes første Anlæg i Staden paa Kongsgaardens Grund, er i høj Grad sandsynligt.

Kongsgaarden i Roskilde træder i Aaret 1157 frem i Historien ved Sven Grathes Overfald paa sine Medkonger Aftenen før St. Laurentii Dag (ɔ: d. 9. August), da han er Knud Magnussøns Gjæst paa denne Gaard. Det er et af de mest dramatiske Optrin i vort Fædrelands ældre Historie, livfuldt skildret af Saxo og suppleret ved troværdige Træk efter en nær Samtidigs For-

---

[1]) A. D. Jørgensen: Historisk-topogr. Bemærkninger. Aarbøger f. n. O. 1869.

[2]) A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirkes Grundl. S. 241. Saxo 649. 659. Om Kong Niels Død fortæller Saxo. at Vennerne raadede ham til at flygte ind i St. Peders Kirke, men — aulam petivit, et ne cruenta corrixatione divini fœdarentur penates, regia sese quam templo tueri maluit, paterno in lare quietius obiturum præfatus (657).

[3]) Regia sedes . . Basilicam pretiori martyris Albani haud procul sita. — — Hostilis cuneus . . ædes regia, quam et atria occupat irruendo. Ælnoth. Hist. S. Canuti Reg. Script. Rer. Dan. III, 365—66.

tælling i Knytlinga Saga. Sven falder i den Grav, han har gravet for de andre, da Grathehede-Slaget $2^1/_2$ Maaned efter skiller ham ved Rige og Liv; med Valdemars og Absalons Frelse gaar den lyse Tid op for Landet. Særlig som lokal Ramme for hin Tildragelse vilde det derfor interessere at kunne paapege, hvor Roskilde Kongsgaard laa.

Af Saxos Fortælling fremgaar det med klare Ord, at Gaarden er at søge inde i Roskilde By. Kong Sven er gaaet ud til en Gaard tæt udenfor Byen (Thorberni vicum, haud procul urbe situm, petivit, S. 721) og derfra hentes han ind til Staden til Anden-Dags Gilde af Knuds Sendebud (quorum hortatu urbem repetens, S. 722).

Da Absalon er sluppen uskadt ud i det Fri, lægger han sin Vej forbi Domkirkegaarden og standses et Øjeblik af Svens Drabanter ved den søndre Kirkegaardsport (ad australem atrii portam, quo Trinitatis ædes ambitur). Dersom den dastaaende Trefoldighedskirke, Sven Norbagges Fraadstensbygning, laa, hvor den nuværende Domkirke ligger, træffe vi efter senere Vidnesbyrd den søndre Port skraat mod Vest for Gaden „Fondens Bro“, og afd. Kinchs Gisning om, at der ved „medio ponte“, hvor Saxo henlægger Absalons Møde med Radulphus, skal forstaas den brolagte Gade Fondens Bro[1]), vilde saaledes godt passe med de lokale Forhold. Absalons Flugt i sydøstlig Retning over Kirkegaarden tyder da hen paa, at han kommer fra et Sted vestlig for Domkirken. I denne Retning skulle vi altsaa snarest søge Skuepladsen for Kong Svens blodige Daad.

---

[1]) Aarbøger f. n. O. 1879. S. 325.

Ligesom tidligere Provst Meyer i sin Beskrivelse over Roskilde, saaledes vilde ogsaa Behrmann søge Kongsgaardens Beliggenhed „paa den vestre Side af St. Olsgade, paa det Sted, hvor endnu Roes Kilde er“, og Kornerup siger i sin Beskrivelse af Domkirken: „indtil de nyere Tider har det Sagn bevaret sig, at Kongsgaarden skal have ligget NØ. for Domkirken udenfor den nuværende St. Olsgades Port, hvor nu er en Abildhave og en Kilde, den saakaldte Kong Roes Kilde“. Dette mentes at passe med, at Frederik II i 1570 nævner „vor Gaard i Roskilde tæt ved St. Olai Kirke“.

Men det sidstnævnte historiske Vidnesbyrd, der skulde støtte Sagnet, gjælder ikke. I den vedkommende Skrivelse, hvorved Kongen „under og giver til det Hospital i Duebrødre, som Vi paa det nye have funderet og med Rente forbedret, den øde Kirke liggende bag Vor Gaard udi Roskilde, og kaldes St. Oluffs Kirke, saa at den strax maa nedertages“ [1]), — er Kongens Gaard jo klart det samme som Roskilde-Gaard, den fordums Bispegaard. Det bliver altsaa tydeligt, at Sagnet om Kongsgaardens Beliggenhed her som sit eneste Tilknytningspunkt har den Kilde, der efter Stadens kongelige Grundlægger kaldtes Roes Kilde.

Der er derimod fra Middelalderen bevaret et hidtil ikke paaagtet Pergamentsbrev om Kong Christian I's Gave af en Gaard til Hellig Tre-Kongers Alteret i Domkirken, der giver os en sikker Oplysning om Kongsgaardens Beliggenhed, og som fører os hen til et helt andet Sted og netop paa en Plads, der ligger Vesten for Domkirken, Nord for Sønme Herredsthing ɔ: den nu

---

[1]) Rigsarkivet, Top. Saml. Papir, Roskilde 80.

Bondethinget kaldede Gade. Brevet findes i meget beskadiget og ufuldstændig Tilstand i Rigsarkivet blandt de endnu ikke registrerede „Afleveringer fra Museet“, indlagt i et Omslag med det misvisende Aarstal 1555. Dokumentet er nemlig udstedt 1455 den 4de Dag i Paasken (9. April) og er det samme, der før var i den Arnæmagnæanske Diplomsamling, i Registranten over hvilken det staar anført under Fasc. 24 Nr. 30 med Vedtegning i Marginen, at det fattes. Det er udførligt registreret i den ældre Registrant fra 1756.

Brevet lyder saaledes:

Wi Cristiern meth gudz nadhe Danmarcks, Norgis, Wendis oc Gothis koning, greue i Oldenborgh och Delmenhorst, gøre widerlight alle, som nw ære oc komme scule, at wii aff wor synderlighe gunst oc nadhe, swo oc gud oc thee helghe thre koninger til loff ocære, oc oss oc wore arffuinge oc efftterkommere koninge i Danmarck til en gudelighe ammynnelse, bestand oc saligheet, haffue vnt oc giffuet oc vnne oc giffue meth thettæ wort opne breff til for^ne^ the helghe thre koningers altere j sancti Lucii kirke j Roskilde til ewindelighe eye wor oc kronenæ jord oc grund, liggende westen wedh for^ne^ sancti Lucii kirke i Roskilde, som kalles konings gardh, nordhen fra Seme herritsthing, som nw pleyer møgh oc thræck vpaa at føres, hwilken jord, som holder threttywe oc t — we — — — bygge syn boligh — — (2 Linier dels bortædte, dels utydelige) — Thij forbuyde wi alle ehwo the — — — — radhmen, borghere oc menigheet her j Roskilde — — — — ther nw til ær eller her effter tilkommende worde her vdi — — — — eller vforrætte j noghre madhe vnder wor konningelige heffnd oc w(rede) — — — — Roskildensi, feria quarta pasche, nostro sub secreto, presentibus appens — — — — dringentesimo quinquagesimo quinto.

De hellige Tre-Kongers Alter i St. Lucii Kirke var stiftet som Del af den store Sonebod, Lunde Bys Raad

og Borgere d. 20. September 1310 maatte forpligte sig til for Ridder Joseph Magnussøns Drab 1301, med Hensyn til hvilket de nærmere Omstændigheder ikke kjendes. Boden bestod i Oprettelsen af 3 Altre, et i Lunds Domkirke, et i Roskilde Domkirke, og et i Prædikebrødrenes Klosterkirke i Lund, hvor Joseph Magnussøn laa begraven. Ved hvert af disse Altre, hvis Indkomster nærmere fastsattes, skulde Joseph Magnussøns Anniversarium fejres med stor Højtidelighed af Messer, Vigilier, Procession og Klokkeringning[1]). Patronatsretten skulde, efter at Brødrene Juræs Magnussøn, Kannik i Lund, Esbern og Laurentius Magnussøn vare afgaaede ved Døden, tilfalde Decanen ved Domkapitelerne. Kongens Møntmester Johannes Franz paatog sig for en fastsat Sum at bygge Roskilde-Alteret og udstyre det med Messebog og alle fornødne Prydelser samt at tilsikre det en aarlig Indkomst af 60 ℔ sjælandske Penge. Godset, han derefter skjødede til det, laa i Snodstrup, Skibinge, Hvissinge og Valensbæk. Det viste sig ikke at være tilstrækkeligt til at give det fastsatte Aarsudbytte, og da Johannes Franz døde, pantsatte hans Arvinger deres Godser i Kamstrup med Huse og en Vindmølle og alt rørligt Gods paa den Betingelse, at dersom de ikke inden St. Olafs Dag 1317 havde sikret Alterets Rektor Ebbe andre Jorder i Roskildes Nærhed, skulde Kamstrup-Jorderne uigjenkaldelig tilfalde Alteret. Terminen udløb, og under 11. Sept. 1317 tildømte derfor Kong Erik Alteret disse Jorder[2]). De nævnte Jorder

---

[1]) Cfr. Liber Daticus Roskildensis under 8. Februar (Script. Rer. Dan. III, 269). I Lund fejredes Anniversariet d. 21. Febr. (C. Weeke: Lunds Domkapitels Gavebøger S. 41). Lunds Borgeres Forpligtelsesbrev er trykt hos Suhm XI, 905 o. flg.

[2]) Suhm XI, 796. Afskrift af Diplomet findes i Bartholins Manuskr. V.

laa til Alteret lige indtil Roskilde Domcapitels store Mageskifte af Vicariegods til Frederik II d. 20. April 1561, da kun tre Gaarde i Kamstrup bleve tilbage af Alterets oprindelige Ejendomme[1]). I Mellemtiden synes kun Gods i Lyngerup (Horns Herred)[2]) erhvervet af Alteret foruden den Kronens Jord og Grund i Roskilde, som Christiern I ved det anførte Gavebrev 1455 skænkede til den daværende Vicar ved Alteret Bo Mathisøn. Det var en Mand af borgerlig Herkomst[3]), der efter tre Aars Studium fra 1444 ved Universitetet i Erfurt[4]) maa have vundet Anseelse ved gejstlig Lærdom, og som senere — endnu 1466 nævnes han Vicar — blev Prior Vicariorum ved Capitelet.

Det var paa denne Alterforstanders egen Bøn, at Kongen skænkede Alteret den øde Kongsgaard-Jord, hvorpaa enhver Rest af Bygningen forlængst maa antages forsvunden, ja hvor end ingen Have eller Abildgaard nævnes som tilbageværende af den fordums Herlighed, eftersom Pladsen var prisgiven Byen til Lossepladś. Tilfældet vil, at der fra den nidkjære Alterforstanders Haand — han levede endnu 1494[5]) — er bevaret en udførlig, paa Latin skreven Beretning om denne hans Erhvervelse for sit Alter, som han regnede sig til megen Ære, og om hvorledes han uden at ændse Spot og Anstrængelser udnyttede den kongelige Gave af Lossepladsen til sit Embedes Bedste, og der byggede sin Bolig. Beret-

---

[1]) Rigsarkivet, Top. Saml. Papir, Roskilde 107.

[2]) Opført i Jordebogen 1568 (A. M. 876 4to).

[3]) Hans Segl, der viser Forbogstavet B, se Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller Nr. 293.

[4]) L. Daae: Matrikler over nordiske Studerende ved fremmede Universiteter, S. 24. Cfr. nedenfor.

[5]) J. B. Løffler: Gravstenene i Roskilde Kjøbstad S. 8.

ningen, der er skreven paa et Pergamentsblad i Kvart, findes i den Arnæmagnæanske Diplomsamling Fasc. 48 Nr. 12 og er aftrykt nedenfor som Tillæg til denne Afhandling. Den lyder i Oversættelse saaledes:

„For at det kan bevares i Efterkommernes Erindring, vil jeg Bo Mathisøn (Boecius Mathei), født i Ribe, Forstander til de hellige Tre-Kongers Alter, Prior perpetuorum vicariorum i Roskilde, kortelig berette, hvorledes jeg erhvervede den Kongen tilhørende Byggeplads, Kongensgaard kaldet, til en Residents for fornævnte Alter.

I tre Aar havde jeg tjent Hr. Olaf Mortensøn, da Provst og kongelig Majestæts Cantsler, siden Biskop i Roskilde[1]), og Johan Oxe, Rigens Raad og en særdeles god Ven af Kongen, af hvem han efter kort Tids Forløb blev slaaet til Ridder[2]). Med denne Johan Oxe var jeg svoren Broder, da vi i tre Aar havde søgt Collegier og

---

[1]) Han blev Biskop 1461.

[2]) Om Johan Oxes tidlige Yndest hos Christiern I vidner det, at vi hurtig efter dennes Thronbestigelse finde ham som Kongens Hofsind. 1451 forlener Kongen sin Hofsind og Tjener Johan Oxe med Oppebørselen af alle 40 Mark-Sager m. m. over alt hans Gods, Vornede og Tjenere i Danmark, saalænge Kongen det tilsiger (A. M. 3, 16), og 1465 er Johan Oxe Høvedsmand paa Krogen (A. M. 4, 9). 1456 ell. 57 er han bleven Ridder (Ryge: Peder Oxe S. 6). Han var først gift med Birgitte, Datter af Bonde Jepsøn (Thott) og Fru Cæcilie (Skifte efter disse 1470 imellem Jens Due, Ridder i Krageholm, Johan Oxe, Ridder i Tiorsiø, og Knud Truvelsen, Ridder i Ørtofte, A. M. 4. 23), anden Gang med Ingrid Bille, Datter af Torben B. og Cæcilie Ovesdatter, og maa være død c. 1462 (A. M. 7, 2. 22). Han er rimeligvis begraven i St. Olai Kirke i Helsingør. Hans Enke optoges som „Søster“ i Antvorskov Kloster 1497 (A. M. 7, 32). Blandt andre Ejendomme besad han Beltebjerg. Paafaldende mange Diplomer vedkommende ham findes i Arn. Magn. Diplomsamlings første Fascikler. Cfr. Aarsberetn. fra Gehejmearkivet III, 15.

studeret sammen ved Universitetet i Erfurt[1]). Da Tid og Lejlighed var gunstig til at forebringe min Bøn om hin Jord paa Fredagen, der var Langfredag, fik jeg med hine nysnævnte æreværdige Mænd, Hr. Cantsleren og Johan Oxe, Foretræde for hans kgl. Majestæt, der netop spadserede i Abildgaarden tæt sønden ved St. Lucii Kirkegaard, og ved deres Bistand naaede jeg straks alt, hvad jeg ønskede og haabede, og paa selv samme Dag i Aaret 1455 bekræftedes Gavebrevet ved det kongelige Segl, saaledes som Enhver kan se[2]).

Da Pladsen saaledes var min, og jeg havde det beseglede Brev paa den, frydede jeg mig af mit inderste Hjerte, skjøndt flere af mine Venner mente, at Glæden just ikke kunde være synderlig stor. Pladsen var nemlig paa hin Tid øde og uskikket til Byggegrund, fordi den var opfyldt med et vældigt Bjerg af Møg og Skarn, hidført alle Vegne fra fra Gader og Stræder[3]) og fra Præstemænds og Borgermænds Gaarde. Én Spottefugl sagde: Ikke vilde jeg rejse mig for en saadan Byggeplads, hvis jeg laa godt. En anden sagde: Jeg brød mig ikke om den, om jeg saa kunde faa den gratis. Atter en Anden

---

[1]) I Matrikelen over Studerende ved Universitetet i Erfurt 1444 forekommer Bohecius Mathei Ripensis ligesom en Johannes Petri, der maa være Johan Pedersøn Oxe (Daae l. c.). Oversættelsen forudsætter, at der i Texten er skrevet Johis istedenfor Johes. Ellers maatte „qui quidem“ gaa paa Kongen. At den unge Grev Christiern af Oldenborg har studeret i Erfurt sammen med Johan Oxe, ved man ellers intet om. Det ved Erfurt-Matrikelen oplyste Forhold: Bo Mathisen som constudens frater med Johan Oxe maa være bestemmende for Textkritiken og Oversættelsen.

[2]) Hr. Bo har ikke husket rigtigt; Brevet er først udstedt Onsdagen efter Langfredag.

[3]) Vicus i Betydningen Stræde cfr. vicus Snæfresti in parochia b. Olaui 1370. Roskilde 219.

værdsatte den til en Hvid eller en Penning. Jeg lod mig ikke røre af Sligt, men skred med Kraft til at rydde Pladsen. En Dag i Løbet af det første Fjerdingaar lejede jeg over 40 Arbejdere og alene Vogne til Tospand. Klærke, Præster og Munke stimlede sammen for at se paa, hvad der foregik, og enhver af dem kastede deres Kapper og arbejdede med, saalænge han kunde. Paa denne Dag forslog knap tre Tdr.[1]) Øl; de tømtes til Bunden. De øvrige Dage i Forsommeren lejede jeg en Dag to, en anden Dag tre Arbejdere. Men hvor meget Arbejde der er udført, og hvor store Bekostninger jeg har haft for at faa Pladsen ryddet, kan jeg ikke let sige. Thi 5 Aar igjennem har jeg tidt og mange Gange med de unge Mennesker, jeg opdrog, brugt Fritimerne til at arbejde ved Hjælp af Hjulbøre[2]), saa Sveden perlede. Men i det derpaa følgende Aar byggede jeg det store Hus med to Indgange og syv Bjælkerum, til hvilket jeg senere hen føjede den Toloftsbygning mod Øst og en Kjøkkenbygning som Tilbygning mod Nord. Dernæst byggede jeg 4 Boder mod Vest til at leje ud til andre[3]). Endelig byggede jeg Bryggers og Bagers med delvis muret Kjælder og tilsidst Staldbygning imod Øst.

I Forbindelse hermed maa jeg fortælle, at jeg har modtaget 80 Floriner af Hr. Peder af Saaby, hvilken Sum Hr. Peder overgav mig i god Tillid og paa Tro og Love i Nærværelse af Hr. Trugillus, perpetuus vicarius, og Hr. Jens Henningssøn, Præst, for at jeg af denne Sum

---

[1]) Lagena ceruisie cfr. Lagena butiri (1327).

[2]) Meget curieust er Hr. Bos latinske Udtryk „cum paruis redis vnius rote videlicet hywlæboar“.

[3]) I Capitelets Jordebog 1568 (A. M. Nr. 876, 4to) opføres under Trium regum-Alterets Indkomster XII ß „af 4 Degneboder, som er bygt paa Residents Grund og Jord“.

skulde drage Omsorg for hans Sjæls Frelse. Med de nævnte Herrers Samtykke gav jeg denne Sum til de hellige Tre-Kongers Alter udenfor Kongens Capel paa Vilkaar, at der regelmæssig hver Søndag skulde holdes Messe. — Endelig kjøbte jeg 1475 en Casula af rødt Silke med Tilbehør for 30 Mark.

Dette har jeg nedskrevet med det Haab, at mine Eftermænd velvilligen ville mindes mig og inderligen bede til Herren for mig i deres Messer." —

Hr. Bo havde en vis Mistillid til Efterkommernes Pietet overfor hans Minde. Han lod derfor ogsaa selv sin Gravsten hugge, — paa hvilken Efterkommerne forsømte at anbringe Dødsdatoen (!). Den fandtes ifølge J. B. Løffler 1825 i Domkirkens søndre Sideskib udfor Frederik V's Capel, og i Graven laa Bo Mathisøns Skelet, omsluttet af Kutten og med Kalk og Disk af Tin. Han er udentvivl begravet foran sit Alter, og i Betegnelsen de hellige Tre-Kongers Alter „udenfor" Kongens Capel, der gjentages i Mageskiftebrevet 1561, have vi derfor en Antydning af dets Plads i dette Capels Nærhed.

Destoværre mangler nu i Kongebrevet fra 1455 Linierne med Grændsebestemmelserne for den Jord, Bo Mathisøn fik til sit Alter. Det synes i hvert Tilfælde, at det var Hovedparcellen, siden Navnet Kongsgaarden saa bestemt er knyttet dertil, men Gaven har dog ikke indbefattet hele Kongsgaardens Tilliggende, hvortil vel har hørt Haver m. m. En Jord, der laa saaledes for Hr. Bos Alter-Jord, at utvivlsomt ogsaa den engang har hørt under Kongsgaarden, gaves den 15. Juni 1460 af Kongen til Biskop Olaf Mortensøn — og hvem han efter sin Død vilde unde den, idet Kongen betegner Jorden som sin og Kronens Jord og Grund „Vest for

St. Lucii Kirke, som strækker sig i Bredden (Sønder og Nør udmed Kirkegaarden) fra den vestre Kirkestænte og saa til det Stræde, som løber ned til Maglekilde, og udi Længden, i Øst og Vest fra Kirkegaarden og ind paa den Grund, vi Hr. Bo til de hellige Tre-Kongers Alter givet have, og saa Norden med hans Gaard saa langt i Vesten, som hans Gaard og Grund sig udstrækker, og sønden ved den Bro[1]), som løber ned til Maglekilde" [2]).

Denne Jord overlader Bispen 1467 St. Jørgens Dag til Pavel Laurensøn, perpetuus vicarius til St. Michaels Alter, paa Betingelse af, at han skal bygge og bedre den og skænke den med Hus og Bygning til St. Michaels Alteret for Kongens og hans Efterkommeres, Bispens og og sin egen Sjæls Nytte og Salighed — en Betingelse, som Hr. Poul allerede opfylder 1468 den Tamper Onsdag i Pintseugen[3]). I hint Brev fra 1467 staar Grændsebestemmelserne fra Brevet 1460 gjenindførte, kun at det hedder, at Jordloddens Udstrækning i Bredden, Sønder og Nør, er fra den Vej, som løber til den søndre og vestre Kirkerist og saa ind til det Stræde, der løber ned til Maglekilde o. s. v.

Den førstnævnte Vej er tydeligt nok den, der nu kaldes Bondethinget, fordi Sømme Herredsthing holdtes der under aaben Himmel „ved en Stenhøj" [4]), indtil det

---

[1]) ɔ: brolagt Gade.
[2]) Diplomatarium Christierni I S. 95.
[3]) A. M. 43, 14. 62, 17.
[4]) Danske Atlas VI, 124. Saa langt tilbage som vi have Thingsvidner fra Sømme Herredsthing bevarede (1346 Rigsarkivet), holdtes det i Roskilde. Det er mulig dets oprindelige Plads centralt for Herredet, nær Kongsgaarden. I Slangerup, i Slagelse og i Faaborg holdtes ogsaa fra gammel Tid Herredsthing, men vi have Exempel paa, at et Herredsthng i Middelalderen er hen-

ved kgl. Resolution 1585 flyttedes til „udenfor vort Jagthus Bidstrup[1]).“ Navnet Bondethinget staar som Modsætning til Bythinget, der endnu 1512 holdtes ligeledes under aaben Himmel nær Snæversti[2]), men 1573, hvor St. Laurentii Kirke havde ligget[3]); Raadhuset laa indtil Branden 1735 paa Hjørnet af Torvegade og St. Olsgade. Strædet, der løber ned til Maglekilde, er det nu saakaldte Lille Maglekilde-Stræde.

Paa den vestre Del af det af disse Gader begrændsede Terrain skulle vi altsaa søge „Kongsgaarden“.

Terrainets stærke Fald ned imod Maglekilde gjør det sandsynligt, at Bygningerne have ligget paa den Plads, hvor nu den nordre Husrække af Bondethinget staar, maaske frem over den nuværende Gade. Sømme Herredsthing holdtes sikkert paa en større aaben Plads, og det er maaske først Opførelsen af Hr. Bos Residents, med Staldbygningen til den østre Side og Lejeboderne til den vestre, der, ved at Bygningerne danne en samlet Række, giver Anledning til, at der fremstaar en Gade[4]).

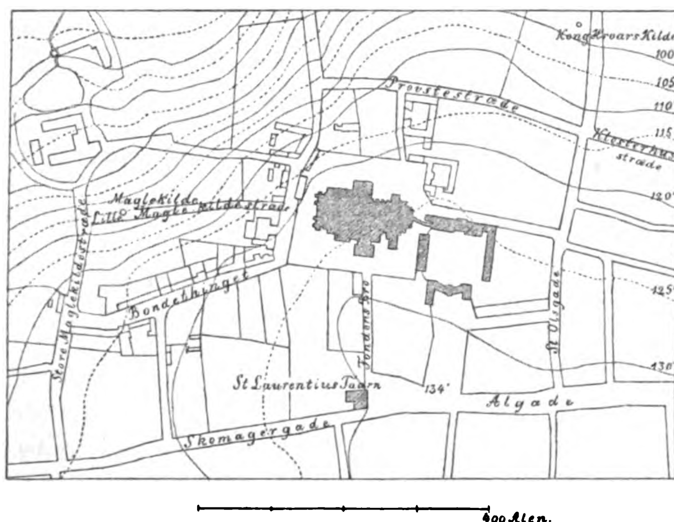
lagt til en By for at bidrage til dennes Opkomst i Erik Menveds Befaling 1/4 1299 om at henlægge Vinding Herredsthing til Nyborg (Suhm XI, 310).

[1]) Sjælandske Registre XII, 442.

[2]) St. Agnete Kloster ejer en Jord i St. Olufs Sogn Sønden ved Bythinget og Østen for Sneversti. Rigsarkivet. Roskilde 8.

[3]) Rigsarkivet, Roskilde 182. Duebrødre og Helliggesthus Vesten op til St. Laurentii Taarn og Vesten for Roskilde Bything og Torvegaden. — Bythinget holdes først senere paa Raadhuset. Det anførte Document er paategnet „Lest inden Roskilde Bything d. 2. Januarii 1589“ og „Lest paa Roskilde Raadhus, som (ɔ: hvor) samme Dag Bything holdtes 7. Sept. 1637“. — Frederik II gav 1565 Borgerne i Helsingør en Jord paa Sudergaden at „sætte deres Retterthing paa“ (Aarsberetn. fra Gehejmearch. III, 51).

[4]) Thinget holdtes ved en Stenhøj, som blev bortført og gjort til et Torv. Siden blev Duebrødre Kloster bygget paa en Del

Til Grund for Korttegningen ligger et Kort fra 1790; den nuværende Rektorbolig er indtegnet. Curverne over Byen ere indlagte efter Generalstabens Maalebordskort.

Syd for Bondethinget og vest for Ærkedegnens Gaard, der laa tæt sydfor hvor nu Latinskolen ligger, laa andre ubebyggede Jorder, som Kongerne Christoffer og Christiern I havde skænket til Bispedømmet. Disse lagdes 1472 af Biskop Olaf Mortensøn under Ærkedegnens Residents, hvis Indehaver forinden havde dem i Værge og havde indhegnet dem. De oprindelige konge-

---

deraf, og da det blev nedbrudt 1742, blev Pladsen sløjfet og gjort til et Sædevænge paa 2 Tdr. Land, som nu ligger paa den søndre Side af Bondethinget (Danske Atlas VI 124. Meddelelsen her skyldes iflg. Nyerup og Krafts Literaturlexikon Cantor Gjessing i Roskilde).

lige Gavebreve ere tabte, og der refereres kun ganske løseligt til dem i Olaf Mortensøns Gavebrev[1]).

Endnu var dog ikke 1460 hele det om den fordums Kongsgaard liggende og Kronen tilhørende Terrain bortgivet. Frederik I stadfæstede 1532 d. 23. Maj[2]) Kong Christierns Gavebrev til Hellig Tre-Kongers-Alteret og udvidede Grændserne for Alterets Jord videre mod Vest med en Strimmel Jord af 97 Alens Længde i N.—S., men kun 10 Alen i største Bredde, hvorved Alterforstanderen kunde faa fri Udflugt med Port eller Laage til Maglekilde, hvad der ses af følgende Brev:

Wij effterscreffne Jens Hanssen, Dirich Friiss, borgemestere i Roskilde, Per Michilssen, byfoget, Laurens Nielssen, byscriffuere ther sammesteds, giøre viderligt alle oc kendis met thette vort obne breff, at som hederlig mand her Seuerin Olssen, perpetuus vicarius till helligtrekoningers altere i Roskilde domkirke, haffuer nyligen giffuet oss oc menige raadmenn her i Roskilde till kende met høgboren førstes oc herres koning Frederichs vor keriste nadige herres obne beseglde pergementz breff, huorledis hanss nade koninglig maiestatt haffuer nw vndt oc giffuet til helligtrekoningers alteres residentz till ewinnelig eyedom ald then jord, hanss nade oc kronen tilhøer, ligende vesten nest vp til for^ne alteres residentze oc østen nest vp ved koningens herstrede, som løffuer

---

[1]) A. M. 637. Endnu paa Resens Plan ses Gadens vestre Ende udvidet som til en større firkantet Plads; senere er Gaden ført igjennem i lige Bredde. Brønden, som Resen angiver midt paa den nævnte Plads, har Murmester Schledermann fundet liggende tæt op til Façaden af Nr. 5.

[2]) Kr. Erslev og Mollerup: Kong Frederik den førstes danske Registranter S. 315. — Jorden „forstrecker sig till thett herrestreede. szom nogenn aar siidenn løeb neder til Roeszennkeelde och nu er indhegnett och igennlugt och hannss forfeddere vicarier til samme alter aldtiidt haffde indthegnett och haffde utj were". (Efter den originale Registrant.)

østen nest op til domkirkens jord [1]), huilket herstrede nogre aar siden afflagt er for maglekelde skyld oc forfyldt oc indhegnet til en haffue, og wij sammeledes met for^{no} menige radmen haffue fonget for^{ne} koninglig maiestatz vor kereste nadige herris befallings breff at schulle vdlægge for^{ne} her Seuerin samme jord, Tha vore wij ther offuer poo for^{ne} jord i dag forsamblede med for^{ne} her Seuerin Olssen poo then ene oc Jens Olssen, radman, som samme jord oc herstræde indhegnet haffde, poo then anden side, offuerwerendis hederlige oc velburdige mend her Hans Olsen, cantor, her Erich Efferssen, mester Morthen Henricssen oc her Fiche Jenssen, official, canicker i Roskilde, oc tha poo thet at kierlighed, vilge oc venscab moo oc skall bestyrckes, formæres oc holdes paa alle sider, lod for^{ne} her Seuerin effter forscr^{ne} hederlige herres oc voris gode•tycke, raad oc begære noget aff for^{ne} jord, hand kunne ellers effter vor nadigste herres breff hafft rett till, affalde oc effter saadan hanss gode vilge, tilladelse oc sambtycke bleff for^{ne} kronens jord affskælet, moldt oc affpælet effter begge parters fulde nøge fran then jord, herstredet vor poo, oc skall for^{ne} her Seuerenss jord haffue sin lenge aff synder fran gaden oc neder i nør emod maglekelde halffemtensindztiwe oc siw Roskilde alne, item poo then syndre side til gaden aff øster fran hwsene oc i vester till skelet thij alne, item poo then nørre side fran sancti Michils alteres residentzes haffue oc i vester halffottende alen oc ett halfft quarter, soo hand kand haffue frij vdfluckt poo met port eller looge till maglekelde. Item skelet emellom boode siderne fran synder oc i nør, naar thet streckes effter rett sigt och achtes soo met poo gerdet ther skall komme, tha buckter for^{ne} her Seuerins jord fem alne i øster, oc skall hand haffue sit halnede gerde poo then nørre part, huilken vdlegning, skell, moell oc venlig forening endeligen oc endrecteligen til god vilge oc mynne aff begge parthe thesligest aff oss poo byennss vegne beiaett oc

[1]) Af de saakaldte Blaagaards Vange, Østen næst op til hvilke Hærstrædet løb, svares endnu Jordskyld til Domkirken (ifølge Meddelelse fra Stiftsfuldmægtig Holst).

sambtycht vor, her effter til ewig tiid fast oc i alle moode vbrødeligen holdes skullendes. Tiill hwess ydermere vitnesbyrd oc forwaring henge wij vor stadz insegle neden thette breff, kierligen tilbedendis forne hederlige herrer canthor oc canicker at besegle mett oss samme breff, giffuet i Roschilde, onsdagen nest fore sancte Marie Magdalene dag aar effter Gudz byrd Mdxxxij.

Stadens mindre Segl, Cantorens og 3 Kannikers hænge nedenunder. Bagpaa: Breff paa then iord som ligger nest wp til Morthen Scriffuers haffue mdxxxij.

Arnæmagnæanske Diplomer Fasc. 30. Nr. 5.

At Kongsgaardens Tomt 1455 benyttes som Lossesplads, maa tyde hen paa, at der er gaaet en længere Tid, siden Pladsen var bebygget og beboet. Man kunde da antage, at Kongens Residents virkelig, som det saa tidt er formodet, er brændt 1443 med hele det omliggende Kvarter, med Domkirken, Kannikeresidentserne og Vicarboligerne, der allerede da maa antages omtrent alle at have ligget i St. Johannes Sogn [1]). Da Kongen, i alt Fald siden 1422, kunde tage Ophold paa Haraldsborg Slot, naar han kom til Roskilde, har der neppe efter en Brand 1443 været Trang til atter at rejse en Residents i Staden selv, skjøndt vi rigtignok senere se, at Dronning Dorothea foretrækker at bo her og med sin kjære naadige Herres og kjære Søns Samtykke paa de 11000 Jomfruers Dag 1475 af Bispen og Capitelet annammer Ærkedegnens Residents paa søndre Side af Domkirkegaarden tillaans til Beboelse for Livstid [1]), en Imødekommenhed, som hun, da hun 1495 forlader Gaarden,

---

[1]) Jens Pedersen, Kannik og Kirkeværge til Sti. Johannis Baptiste Kirke, „udi hvis Kirkes Sogn tre Prælater, som ere Degn, Provest og Cantor, og mestendelen af Kannikerne bo“ (A. M. 39, 2).

lønner ved at skænke Ærkedegnen alt det hende tilhørende Boskab, hun havde didført[2]).

Naar Brandtomten har henligget øde i 10—12 Aar, er det vel ikke saa paafaldende, at den bliver benyttet som Losseplads. Men det skulde dog rigtignok synes, som om Benyttelsen paa denne Maade af Pladsen for Majestætens fordums Residents og med Resultater som dem, Hr. Bo skildrer[3]), maa have haft en noget længere Tids Tradition for sig end fra 1443. Det kunde derfor være, at Kongsgaardens Brand — som man dog vel ikke havde glemt at anføre, naar man vilde notere Udstrækningen for den Ulykke, der ramte Domkirken og dens Omgivelser — ligger tilbage i Erik af Pommerns Tid, og at en saadan Begivenhed har foranlediget, at den ny Kongsgaard byggedes paa Haraldsborg-Banken, om ikke tillige, at Kongen „flytter Residentsen“ til Kjøbenhavn, hvor han fra 1416 opholder sig hyppigere end andetsteds, efter at Byen for stedse i dette Aar var overgaaet i Kronens Eje[4]). Den seneste Datering af et Kongebrev fra „Roskilde“, som i Overensstemmelse med, hvad Prof. Kr. Erslev anfører i sin nedenfor citerede Afhandling, kunde være udstedt i den gamle Kongsgaard, er fra 1403.

Vi kunne altsaa bevise, at Kongsgaarden i det 15de

---

[1]) A. M. 26, 2.

[2]) Rigsark. Roskilde 226.

[3]) Til Sammenligning tjener de af Troels Lund i Danmarks og Norges Historie i Slutn. af 16. Aarh. II. 71 o. flg. anførte Exempler, at der i 1563 kjørtes 80 Læs Møg af Torvegade i Skjelskør og 1678 fra en kjøbenhavnsk Gade bortførtes en Mødding, „som i nogle Aar var bleven samlet“, paa ikke mindre end 214 Læs.

[4]) Cfr. Kr. Erslev l. c. i Tilskueren.

Aarhundrede laa Vest for Domkirken; men det er — skjøndt dette Resultat mødes med det, der fremkom ved Betragtningen af Saxos Fortælling om Kongemordet i Roskilde — af Betydning, at vi ogsaa kunne føre Beviset for Kongsgaardens Beliggenhed der tilbage til Midten af det 14de Aarhundrede. „Curia regia“ var da aabenbart i vel vedligeholdt Stand. I et Brev fra Biskop Henrik Gertsøn af 1356, tertia feria proxima qua cantatur lætare Jerusalem (5te April), ved hvilket Beliggenheden af Cantor-Residentsen ved Domkirken fastsættes, siges det, at den skal have Plads „nærmest Kirkegaarden Vest for Kirken ved den Adelvej, der løber bagved Skolen, ved den søndre Side af hvilken Grund Kongsgaarden er beliggende, idet dog den nysnævnte Adelvej skiller den derfra“ [1]). Den nævnte Adelvej maa være Lille Maglekilde-Stræde. Vi kunne da saa meget mindre tvivle om, at det er paa den samme Plads, at Kongsgaarden laa i Aaret 1157.

Vi ville lægge Mærke til den nære lokale Forbindelse mellem Kongsgaarden og Domkirken. Den svarer ganske til det foran fremhævede Forhold mellem Bispekirkerne og Kongsgaardene i Odense og i Slesvig, og

---

[1]) — pro residencia sua apud eandem ecclesiam de fundo cimeterio dicte ecclesie ad occidentem viciniori, via publica dumtaxat intermedio retro scolas Roskildenses situato, ad cujus plagam meridionalem curia regia est locata, eadem tamen via publica interlocata, qui fundus prius fabrice ipsius ecclesie nostre adiacebat, prehabita deliberatione diligenti providemus — (A. M. 21, 16. Paa Ryggen: Pro residencia succentoris retro scholas). — Resen siger, at Roskildebispen 1405 gav Skolen „certas ædes in cimeterio S. Lucii habitandas“. Hvorfra han har hint Aarstal, har jeg ikke kunnet finde, men Skolens Beliggenhed paa St. Lucii Kirkegaard maa efter hint Dokument strække sig langt tilbage i det 14de Aarh.

gjør som her Indtrykket af noget oprindeligt. Da Harald Blaatand opbyggede Trefoldighedskirken af Træ, laa den vistnok Kongsgaarden endnu nærmere. Det var i denne Kirkebygning, at Kong Sven Æstridsøn krænkede Alterets Hellighed ved at lade to Hirdmænd dræbe, som der havde søgt Tilflugt. Og hele Skildringen hos Saxo af, hvorledes Kongen, standset af Bisp Vilhelm, „continuo regiam repetit", aflægger sin Kongedragt og paa bare Fødder, klædt i Sæk og Aske, vender tilbage som bodfærdig Synder (ad atrium regressus in ejus se aditu prostravit), giver Indtrykket af den umiddelbare Nærhed mellem Kongsgaard og Kirke. Det skulde være mærkeligt, om man ved Fornyelse af Domkirkebygningen i Roskilde begyndte med at rive den gamle Kirkebygning ned for at opføre en ny netop paa samme Plads og ikke, som f. E. i Odense, ventede med Nedbrydningen, indtil den nye Kirke stod færdig i dens Nærhed. I hvert Fald er det ikke sandsynligt, at man bar sig saaledes ad begge de Gange, man med ikke 150 Aars Mellemrum i Roskilde ombyggede Domkirken af Sten. Skulde vi pege paa en Plads, hvor en af de ældre Domkirker snarest kunde have ligget, bliver det paa Kirkegaarden sønden for den nustaaende Domkirke eller Syd for Bondethinget (og for Kongsgaarden) imellem Fondens Bro og Karen Olsdatters Stræde, hvor Terrainet er ligesaa højtliggende som den Plads, hvor den nuværende Domkirkebygning staar (imellem Curverne for 120 og 125 Fod) [1]. Paa denne Plads gjælder det derfor ved alle fremtidige Gravninger til Byggegrunde eller i anden An-

[1]) Det højeste Punkt i Roskilde er paa Raadhustorvet, hvor St. Laurentii Kirke stod, 134 Fod (se Generalstabens Maalebordskort).

ledning at passe nøje paa de Fundamenter, der maatte træffes.

Har Sven Norbagges Fraadstenskirke staaet her, den Bygning, der stod 1157, saa maa vi forandre lidt Opfattelsen af Retningen for Absalons Flugt. Vi forstaa da saameget bedre, at han flygter ud igjennem den søndre Kirkegaardsport, men „Broen", paa hvilken han møder Radulf, bliver da den brolagte Adelvej, der senere kaldtes Torvegade (og Stengade) — ikke Fondens Bro [1]). For Tiden efter at den nye Trefoldigheds og St. Lucii Kirke var opført af Tegl, maa fremhæves den Situation, at Domkirken laa imellem Kongsgaard og Bispegaard, denne Østen som hin Vesten for Domkirken. —

Et Retterthingsbrev udstedt af Kong Olaf d. 24. Februar 1377 vidner, at den sydøstre Fjerding af Roskilde „de antiquo" tilhørte Bispestolen, men Herre over den øvrige Del af Byen blev Bispen aldrig undtagen som midlertidig Panthaver [2]). At Byen skyldte en Konge, Kong Roar, sin Anlæggelse ved Kilden, som bar hans Navn, fortæller Saxo, og en Roars Kilde findes jo endnu ved Staden. Underligt synes det at være, at denne Kilde, der aldrig vides at have haft nogen frem-

---

[1]) Se Kinchs egen Drøftelse af „pons" i Aarbøgerne l. c. — Den „Bro", der løber ned til Maglekilde 1460, er tydeligt det „Hærstræde", der løber i denne Retning 1523. — Nybygt Hus „paa Munkebroen" i Roskilde anføres 1494 (A. M. 38, 15).

[2]) Kong Olaf pantsætter 1376 de tre Kongen tilhørende Dele af Roskilde til Bispen (Notarialinstrument 1387. Rigsarkivet. Sjæland og Møn, 34). — Denne Pantsættelse uden noget Forbehold af en Kongsgaard kunde vel vække Tvivl, om Kongsgaarden ikke allerede da — altsaa i Tiden efter 1356 — var brændt. I hvert Tilfælde kan det af Pantsættelsen forklares, at Dronning Margrete ikke viste nogen særlig Tilbøjelighed til at „residere" i Roskilde.

ragende Betydning, og som ligger saa lavt, nordlig ved St. Olsgade, udenfor det bebyggede Areal, kan have givet Staden Navn. Skulde man fremhæve nogen enkelt Kilde, som kunde have givet Anledning til Byens Anlæg og Navn, saa vides jo Maglekilde stedse at have haft en Forrang, der er tilstrækkelig bekjendt for vor Tid og for en fjern Fortid er antydet i selve Navnet. Men Roskilde havde jo mange Kilder, og den stærke Vandkraft har tidligt i Middelalderen foranlediget Opførelsen af adskillige Møller [1]), der næppe alle have været Melmøller [2]).

Roskilde Borgere vare i Middelalderen ikke saa tilbøjelige til at slutte sig til Saxos Etymologi for Byens Navn. Deres Fortolkning af Navnet var „Rosenkilde". I Stadens Segl ses under Fuglen med de udspilede Vinger, der antages at forestille en Høg og hentyde til Sagnet om Høgekjøbings Flytning til Roskilde [3]), en af

---

[1]) Dipl. fra 1253, 1280, 1286, 1310 m. fl. i A. M. 52, 27. 53, 49. 54, 25—27.

[2]) C. Nyrop: Strandmøllen S. I o. flg. Cfr. de mange Møller, der allerede 1161 henhører under Abbediet Tummathorp; de nævnes: Walkemølla, Wippomølla, Cubomølla, Bromølla, øverste Mølle, og betegnes alle som Molendina aquatica (Kong Valdemar I's Bekræftelsesbrev paa Klosterets Privilegier. Langebets Diplomatarium i Rigsarkivet).

[3]) Dette Sagn frembyder forskjellige Gaader, der endnu ikke kunne løses. Forstaaelsen af „Flytningen" er muligt en hel anden end den, der antydes i Ry Klosters Aarbøger og Esrom Annaler (Script. Rer. Danic. I, 151, 244). Hensyn til den lange Vej for Kjøbmændene fra en Havn er det paafaldende at se anført, naar i hine Tider netop Beliggenheden inde i Landet bidrog til Kjøbstædernes Fremvæxt og Velstand (Slangerup, Ringsted, Slagelse, Næstved), og saa at den „nedlagte" Kjøbstad endnu staar anført som Kjøbstad i Valdemars Jordebog. Er det sandsynligt, at end ikke en Kirke er tilbage af en Kjøbstad, der først nedlagdes efter 1231? Ved Stranden kom Roskilde dog ikke til at ligge; endnu den Dag idag klage Kjøb-

en Mur omgiven Kildebrønd, paa hvis Vande Roser flyde. Denne etymologiske Antydning sættes endda først ved Midten af 14de Aarh. ind i Seglet paa en Tid, da Sagnet om den kongelige Grundlægger maatte være kjendt af Borgmestre og Raadmænd, og antages at have tiltalt Smagen. I det ældste Segl, hvis Stempel synes graveret c. 1200, ses Kildebrønden uden Roser [1]).

Men den Kilde, hvis Navn i den tidlige Middelalder opfattedes som Rosenkilde, er netop den, der senere betegnedes ved et Navn, som kun angav den som den største af dem alle, nemlig Maglekilde. Dens gamle Navneform kan dukke op saa sent som 1532 i Frederik I's Gavebrev til Vicaren Severin Olsen paa Jordstykket Vest for Hellig Tre-Kongers-Alterets Grund; thi naar der i dette Brev [2]) tales om et Herrestræde, der er aflagt, og som løb ned til Rosenkilde (Roeszennkeelde), saa fremgaar det af Byens Øvrigheds Brev, udstedt nogle faa Dage senere (aftrykt ovenfor), at det maa være det Stræde, der i dette Brev siges aflagt for Maglekildes Skyld. — Saa kunne vi forstaa, at „Annales Esromenses“ fra Erik Menveds Tid sige, at Staden

mændene over Varernes besværlige Transport op til „det høje Bjerg“, hvorpaa Byen er beliggende. — At en Kjøbstad ikke 1231 kan have ligget i Skjoldenæsholm-Egnen (A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirke, 244), vil Enhver, der ser det høje, bakkede, skovklædte Terrain uden Minder om et Fortidsliv, faa et bestemt Indtryk af.

[1]) Det vides senest anvendt 1314. Seglet med Roserne forekommer tidligst 1386. (Cfr. J. B. Løffler: Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, 1885, Anm. S. XIII.) Opfattelsen af Stadens Navn som Rosenkilde i 15de—16de Aarh. cfr. Script. Rer. Dan. VIII, 473.

[2]) Cfr. Udtoget af Registranterne foran S. 346 Anm.

har Navn af dens Beliggenhed „circa fontem pulcherrimum“ [1]).

En vis Kamp mellem Navneformerne Roes Kilde (Roars Kilde) og Rosen Kilde istedenfor „Maglekilde“ kunne vi ogsaa paa anden Maade spore. Blandt Olaf Mortensøns Fortjenester som Biskop anfører Cornelius Hamsfort, der 1571 var Vicar og ret Ejer til St. Michaels Alter, at han byggede Præsteresidentser nær „Roes Kilde“ [2]). At han her tænker paa sin egen retmæssige Residents [3]) og paa Naboresidentsen tilhørende Hellig Tre-Kongers-Alteret, hvilke Residentsers Opførelse dog kun indirekte skyldes Bispen, er jo sikkert nok, — men Kilden, ved hvilken de byggedes, og som kaldes Roes Kilde, var Maglekilde.

Og nu den Kilde NØ. for Domkirken ved St. Olsgade, der i vore Dage anses for den rette Roes Kilde, og hvis Navn paa officiel Foranstaltning staar malet som „Kong Roars Kilde“ paa et ved Kilden anbragt Brædt! Hvorlænge har den baaret dette Navn? Resen har i det 17de Aarh. aabenbart ikke kjendt eller faaet Oplysning om dette Navn for St. Olsgade-Kilden. Han lader den Kilde, der nævnes Kong Roars Kilde, ligge østlig i Byen og drive Kobbermøllen, Sigfrids Møller, ja endog Haraldsborg Mølle. I det 18de Aarhundrede søger man den „rette“ Roes Kilde i den daværende Rektorhave (Danske Atlas II, 351).

Den Kilde, der nu kaldes „Kong Roars“, ligger i det

---

[1]) Script. Rer. Dan. I, 224.
[2]) Script. Rer. Dan. VII, 162.
[3]) Han bortlejer 1571 denne „vesten og sønden hos Domkirken emodt Rysten liggende“ (A. M. 31, 3).

saakaldte Rodis Vænge [1]). Rodis var Navnet paa en Gaard, der hørte under St. Vincentii Alter [2]). Skulde hint Navn paa Vænget, hvori Kilden ligger, da ikke med Sandsynlighed kunne have givet Anledning til, at en Rodis Kilde blev til en Roes-Kilde?

Kunne vi saaledes fremdeles anse det for bevist, at Kongsgaarden har ligget i umiddelbar Nærhed af den Kilde, hvorefter Roskilde By har sit Navn, hvilken Kildenavnets rette Oprindelse saa er [3]), staa vi overfor et betegnende Vidnesbyrd om, at Kongsgaarden har ligget paa den angivne Plads længe forud for 1157. Den er bleven bygget her i den fjerne, forhistoriske Tid, da, som Sagnet fortæller, Kong Roar ved Kilden valgte Pladsen for sedes regia Danorum, ved hvilken den Stad, der Aarhundreder igjennem var Rigets Hovedstad, voxede op [4]).

Tillæg (cfr. Side 339).

Ad futurorum memoriam pauca scriptis redigam, qualiter ego Boecius Mathei, nacione Ripensis, possessor altaris trium

[1]) Rodis Vænge strækker sig ud til Olsgade og efter Grundtaxtkortet 1790 til Provstestræde (iflg. Meddelelse af Stiftsfuldmægtig Holst).

[2]) Niels Glob. Vicar til dette Alter (dets Navn, der nu er utydeligt, staar læst i Registranten fra 1756), mageskifter 1578 denne Gaard til Kanniken Jorgen Vensternand mod en Gaard i St. Olsgade, der kaldes Skanderborg (A. M. 31, 3). Denne Gaard var Catharinæ senioris Alters Residents. — Oprindelsen til Gaardnavnet Rodiis er ikke klar.

[3]) Var Sammensætningen Rosen-Kilde oprindelig, havde det ligget meget nær for Ælnoth at anføre denne Etymologi. Han forklarer derimod: „Roskildis, id est fons Roe antiquitus vocabatur". Script. Rer. Dan. III, 337.

[4]) Om Begrebet Hovedstad i Middelalderen se, foruden den cit. Afhandling af Kr. Erslev i Tilskueren, Dagbladet d. 18. Novbr. 1889: „Naar blev Kjøbenhavn Danmarks Hovedstad?"

regum, prior perpetuorum vicariorum Roskildensium, fundum regalem, Kongensgaard wlgariter appellatum, pro residencia altaris prenominati procuraui. Per triennium laboraui apud dominum Olauum Martini, tunc prepositum cancellariumque regis, qui post modum factus est episcopus Roskildensis, et apud Johannem Oxe, regis consiliarium, regique multum familiarem, nam ab eodem in militem post lapsum modicis temporis est creatus; qui quidem Johannis Oxe constudensraterque juratus ac collectaneus fere per triennium exstitit in studio Erfordensi. Habita itaque oportunitate temporis aceptabili et habili ad petendum videlicet bona sexta feria parasceues, cum prenominatis preclaris viris, domino cancellario nec non Johanne Oxe, regiam celsitudinem adii in pomerio iuxta cimiterium sti Lucii ad meridiem tunc temporis deambulantem, et eorum instanciis omnia ad nutum meum et placitum impetraui eodemque die litteram regio sigillo roboratam, Anno dni Mcdl quinto, die parasceues, pro hujusmodi fundo optinui sigillatam, ut cuilibet pateat literam intuenti. Habitoque fundo literamque sigillata (!) magno repletus gaudio ex intimis precordiis delectabar, licet quam plures amici mei pro modico reputabant. Erat enim tunc temporis fundus ille inhabitus et quasi inhabilis ad incolendum, quia erat dispositus ad materiam montis nimium preerecti ex fimis et stercoribus platearum, vicorum, curiarum tam clericorum quam laycorum vndique apportati. Et ergo quidam fundum vilificans dicebat: si molliter quiescerem, pro tali fundo non wellem surgere; alius aiebat: Non optarem, si gratis possem adquirere; alii depreciantes minimo precio videlicet solido grosso vel obulo comparabant. Talibus dictis non obstantibus ad planacionem fundi manu forti aggrediebar, nam infra spacium trium mensium post possessionem fundi vno die plus quam quadraginta laboratores conduxi cum curribus bigis, ceterisque generibus vehiculorum exceptis, clericis, presbiteris, monachis ad spectaculum concurrentibus, qui singuli depositis togis ad tempus pro viribus laborabant, eodemque die tres lagene ceruisie vix poterunt mihi sufficere; nam eas funditus vacuabant. Ceteris vero diebus prime estatis aliquam duos aliquam tres laboratores conduxi. Quantis autem labori-

bus et expensis ad tantam planiciem deueni, non potero faciliter explicare, nam per quinquennium cum juuenibus meis, quos educaui, tempore vacante cum paruis redis vnius rote videlicet hywlæboar persepius ad effusionem sudoris laboraui.

Sequenti vero anno edificaui domum mayorem cum soliis duobus, septem belkerom, ad quam successu temporis apposui duo laquearia ad orientem et vnum appendicium ad aquilonem pro coquina. Deinde construxi bodas quatuor aliis ad locandum ad occidentem, post hoc domum ad braxandum pistriendum cum cellario partim murato, vltimo edificaui domum pro stabulo ad orientem.

Item nota quod subleuaui octoginta florenos de domino Petro de Sawby, quam quidem summam idem dominus Petrus mihi ad manum tradidit in bona et optima fide, quam in me posuit, presentibus domino Trugillo perpetuo vicario necnon domino Johanne Hemmyngi presbitero, vt salutem anime sue ex predicta pecunia prouiderem, quam quidem summam cum consensu predictorum dominorum altari meo videlicet trium regum extra capellam regiam promissa celebranda in die dominica et in ordine assignaui.

Item emi anno domini mcdlxxvij⁰ vnam casulam de oloserico rubei coloris cum suis requisitis pro triginta marci.

Hec autem in scriptis ad memoriam redigeram, vt a successoribus meis pro me ad deum in missis instancius exoretur.

Arnæmagnæanske Diplomsamling Fasc. 48, 12.

Erik Plovpennings Strid med Abel.

Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie.

Af

Kr. Erslev.

Al den historiske Kundskab, som ikke er bygget paa Fortidslævninger, paa gamle Aktstykker, Breve og andre Oldsager, hviler i sidste Instans paa Fortællinger af Øjevidner til Begivenhederne. Naar disse Øjevidner selv har nedskrevet, hvad de har set og iagttaget, har vi egentlige Førstehaandsberetninger; der er imellem os og det skete, hvor fjærnt dette end ligger os i Tid, kun ét eneste Mellemled, Fortællerens Personlighed, der modtager Indtrykket af Begivenheden og gjengiver det i den Skildring, der foreligger os. Det er dog kun sjældent, at Historikeren har Adgang til Kilder af denne Rang, og til Oplysning om Striden mellem Erik og Abel foreligger der ikke en eneste saadan Skildring af Øjevidner. I Stedet maa man da nøjes med de historiske Arbejder, der er forfattede af samtidige, som fortæller om Begivenhederne paa anden, tredje eller fjerde Haand, her maaske støttet til, hvad et enkelt Vidne har meddelt dem, hist byggende paa flere samstemmende eller afvigende Beretninger. Ogsaa senere levende Historieskrivere kan dog for os blive Kilder til Kundskab om

Fortiden. Endnu et Par Menneskealdere efter Begivenheden vil det ikke være vanskeligt for en videbegjærlig Historiker at skaffe sig mere Kundskab end den, han kan læse sig til i de ældre Beretninger; der vil endnu blandt Efterkommerne af de Mænd, der selv have deltaget i Tidens politiske Liv, huskes mangfoldige Enkeltheder, som Historikeren kan opspore og optegne. Gjælder det saa Træk, som har talt til Folkets Fantasi, vil saadanne endnu leve længe efter i Skikkelse af Sagn, flere Menneskealdere, hvis de drejer sig om fremragende Personers Skjæbne, og i endnu meget længere Tid, hvis de tillige knytter sig til et bestemt Sted eller en vis Egn; Mordet paa Erik Plovpenning har for Exempel ved Slien sysselsat Folkets Tanker lige til vore Dage[1]). Ved saaledes at lytte til den mundtlige Tradition og at nedskrive, hvad de hører, bliver senere Historieskrivere for os Kilder til Kundskab om Fortiden, men de kan ogsaa blive dette paa en helt anden Maade. Det er jo langtfra, at alle de Beretninger, der nedskreves i Samtiden, er bevarede lige til vore Dage; adskillige er gaaede tabt paa en eller anden Vis, nogle maaske hurtig, andre først efter længere Tids Forløb. Det kan da være, at en ældre Historiker har benyttet saadanne Beretninger, og idet vi nu kun kjender dem, gjennem hvad han har uddraget deraf, bliver han selv for saadanne Punkters Vedkommende Kilde for vor Kundskab.

Dette er da de Hovedgrupper, hvori Kilderne falder: Øjevidners Skildringer, samtidige Beretninger, den hos senere Forfattere optegnede mundtlige Tradition og endelig Historikernes Gjengivelse af siden tabte Beretninger.

---

[1]) A. D. Jørgensen, Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie S. 98.

Alt dette er Kilder; thi de kjender Begivenhederne umiddelbart eller gjennem Mellemmænd, som vi ikke har Adgang til, og yder os altsaa en Kundskab om, hvad der er sket, som vi i den Skikkelse ikke finder den noget andet Sted.

I skarp Modsætning til de Forfattere, der er Kilder, staar de Historikere, der kun er Bearbejdere. Kildeforfatterne giver os en Opfattelse af det skete, Bearbejderne derimod giver kun en Opfattelse af Opfattelserne, thi de kjender kun Begivenhederne gjennem de Skildringer, der indeholdes i Kilderne. Det er dog meget langt fra, at Bearbejderen blot giver en Kopi af Kilderne; han vil tværtimod stræbe at give en sandere og fuldstændigere Skildring af Fortiden end den, der indeholdes i hans Kilder. Vi har jo i Kildeforfatternes Skildringer ikke Fortiden selv, men kun en Afspejling deraf, og deri ligger det da, at der i de Billeder, som Kilderne giver, vel er noget, som stammer fra Begivenhederne, men tillige noget andet, der kommer fra den fortællendes Personlighed. Selv et Øjevidnes Beretning er mangelfuld: Øjevidnet overser visse Sider af Begivenheden; han misforstaar, hvad han ser; han formaar kun ufuldkomment at gjengive sine Iagttagelser, om han da ikke i sin Fremstilling ligefrem skjuler noget og tilføjer andet. Saaledes er der selv i det heldige Tilfælde, hvor der kun er ét Mellemled mellem os og Begivenheden, mange Muligheder til Fejl, og der bliver endnu flere, naar Forfatteren kun skildrer Hændelserne paa anden Haand; hvert eneste menneskeligt Mellemled, der indskydes, bliver en ny Fejlkilde. Disse Mangler er det, som Bearbejderen maa søge at fjærne, og han maa saa videre sammenarbejde de forskjellige Kilder og deres Efterretninger, han

maa prøve paa at gjøre det anskueligt, som Kilderne maaske kun fortæller tørt og kjedeligt, han maa stræbe efter at trænge ind i Begivenhedernes Sammenhæng og Aarsager.

Saaledes har baade Kildeforfatteren og Bearbejderen videnskabeligt Værd; dog bør det stærkt betones, at deres Værdi er af helt forskjellig Art. Kilderne har Værdi som kundskabsmeddelende; hos Bearbejderne søger vi derimod Fortolkning af Kildematerialet og kun dette. Vi søger ikke Kundskab; thi Bearbejderen har jo af Kundskab ikke mere, end hvad vi selv ogsaa kan læse os til; men vi indrømmer gjerne, at den Opgave ud af Kildernes Meddelelser at skabe en historisk Skildring er saa vanskelig, at vi har god Grund til at søge Hjælp og Vejledning hos tidligere Fremstillere af det samme Emne. Vi staar overfor disse tidligere Bearbejdelser ligesom Tilhørerne, der lytter til en Kunstkjenders Forklaring af et fremstillet Kunstværk; under hans kyndige Ledelse bliver Øjet opladt for meget, som man før ikke kunde se, men vel at mærke, det er dog stadig os, der skal se, og vi tror ikke Kunstkjenderen, naar han paastaar, at der er noget, og vi dog selv ikke kan faa Øje paa det. Saaledes ogsaa med tidligere Historikere; de kan hjælpe os til bedre Forstaaelse af Kildestoffet, men de bliver dog aldrig mere end Fortolkere af dette, og den Fortolkning, der ikke synes os overbevisende, er vi ikke pligtige til at anerkjende. Den ene Historiker er ukyndig, og derved mister hans Fortolkninger deres Værd; en anden er fantastisk, og vi følger ham ikke i hans dristige Ændringer af den givne Kildekundskab; den tredje er alt for skeptisk, og vi

vægrer os imod at tiltræde hans Forkastelse af Kildernes Meddelelser.

I sig selv har Fortolkeren da ingen Avtoritet, Kilden har det derimod. Kildens Beretning kan være misvisende; Kildens Forfatter kan have lagt saa meget til af sit eget, at hans Beretning giver et helt urigtigt Billede af Begivenheden, men det tilkommer os at bevise eller sandsynliggjøre, at det er saa; ellers har vi ikke Lov til at forkaste Kildens Vidnesbyrd. Anderledes med Bearbejderen. Her er det ham, der skal overbevise os, ham, der skal begrunde sin Omtydning af den Kildekundskab, der er fælles for ham og os. Bevisbyrden paahviler os overfor Kilderne, men Bearbejderen overfor os.

I denne store Modsætning mellem Kilder og Bearbejdelser er det, at den moderne Historiegranskningss Methode bunder. I ældre Tid havde man ikke Øje for, hvor væsentlig denne Forskjel var; man byggede med næsten lige saa stor Sikkerhed paa Bearbejdelser som paa virkelige ægte Kilder, og man kom derved til at fæste lige saa megen Lid til senere Historikeres fantastiske Udpyntninger og dristige Omtydninger af det virkelige Kildemateriale som til selve Kildernes Oplysninger. Den moderne Historiegranskning, som begynder med Niebuhr og Ranke, benytter derimod ikke nogen Efterretning, før den har rettet det Spørgsmaal til Forfatteren: „Hvorfra véd du dette?“. Og det, som man ønsker at klare ved dette Spørgsmaal, er først og fremmest, om Forfatteren er Kilde eller Bearbejder, om han har en virkelig Kundskab til Begivenheden eller blot gjenfortæller, hvad andre har sagt derom; thi deraf afhænger, hvilken Avtoritet der tilkommer ham. Det er paa dette Punkt, at den nyere historiske Granskning

adskiller sig fra den ældre: vi prøver Efterretningernes Troværdighed, før vi bygger paa dem; vi driver Kildekritik, før vi begynder paa Sagkritiken.

Det er en omfattende Udrensning, der er foregaaet overalt, hvor Kildekritiken har gjort sit Værk. Mangfoldige Efterretninger, der før stod uomtvistede, er faldne til Jorden som værdiløse; en Række Forfattere, der før nød megen Tiltro, har fuldstændig mistet denne. Naar man hos senere Historieskrivere læser en Mængde Oplysninger og Betragtninger, som ikke findes i Kilderne, vidste man før kun at forklare dette ved at tillægge hine Forfattere en virkelig Kundskab om, hvad der var sket, hentet fra nu utilgængelige Beretninger; Kildekritiken har paapeget, at Forklaringen som oftest er en helt anden. I et Omfang, hvorom man før ikke havde nogen Anelse, har det vist sig, hvorledes selv naive Bearbejdere i Middelalderen ved deres Gjenfortælling af de ældre Efterretninger laver om paa disse, sammenarbejder dem og føjer nyt til, stort og smaat, og naar vi saa kommer ned til Reformationstiden, hvor den egentlige videnskabelige Historiegranskning begynder, har denne Tids Historikere atter underkastet de modtagne Efterretninger en stærk Gjennemarbejdelse og gjort dette med en Dristighed i Konstruktionen, som for os ofte staar som helt ubegribelig. Paa den Maade er det nye kommet frem; det hidrører fra Historikerne, ikke fra Kilderne, det er en Frugt af historisk Bearbejdelse, ikke af virkelig Kundskab om det skete.

Men hvor dette er Tilfældet, mister alle disse Ændringer og Tilføjelser deres Værdi; man kunde tro paa dem, saalænge man mente, at de stammede fra Kildekundskab, men ingen vil falde paa at tillægge disse

Forfattere fra Middelalderen eller Nytidens Begyndelse en saadan Værdi som videnskabelige Bearbejdere, at deres Gisninger og Kombinationer kan have nogen Betydning for os. Det falder os endogsaa vanskeligt at bringe Ordet „Bearbejder“, „Historieskriver“ i Forbindelse med en middelalderlig Aarbogsforfatter eller en naiv Krønikeskriver, og man foretrækker derfor ofte, naar det først er bevist, at en saadan kun er en Gjenfortæller af de Kilder, som ogsaa vi kjender, da at betegne ham som en „afledet Kilde“, opstillet som Modsætning til „Urkilde“, „oprindelig Kilde“. Udtrykket er dog næppe heldigt; er der intet at indvende mod Tillægsordet „afledet“, hvorved netop betegnes, at Forfatteren kun gjenfortæller et givet Stof, saa er Navneordet „Kilde“ her egentlig meget vildledende. En Forfatter, der arbejder paa et for os bekjendt Grundlag, er kun en Bearbejder, hvad enten han lever i det nittende eller i det trettende Aarhundrede, hvad enten han er en methodisk virkende Historiegransker eller en naivt fortællende Krønikeskriver. Hverken den ene eller den anden har nogensomhelst Kildeværdi, men da det maa indrømmes, at den sidstes Værdi som Bearbejder er omtrent lig Nul, er der nogen Rimelighed for at søge et andet Udtryk for denne Klasse Forfattere end just Bearbejdere. Rettest bør man vel saa kalde dem uægte Kilder, siden de netop før er blevet opfattede som Kilder, men i Virkeligheden ikke er det.

Det tør vel næppe betegnes som overflødigt, at jeg her som Indledning til en kildekritisk Undersøgelse har stillet de foranstaaende theoretiske Betragtninger, saameget mere som der overhovedet er skrevet saa lidt om

Historiegranskningens Theori, og jeg vil endda gaa et Skridt videre. For at sætte mine Læsere paa det rette Stade overfor de mere indviklede Kildeproblemer, som jeg skal belyse i det følgende, vil jeg gjerne her fremføre nogle ganske smaa og simple Exempler paa Forholdet mellem ægte og uægte Kilder og vise, hvor stærkt et Lys Kildekritiken her kaster. Det første Exempel stammer fra Norges Historie, de to følgende fra Danmarks.

1. Kong Haakon Haakonsen som Sønnemorder. Den hamburgske Historieskriver Albert Krantz († 1517), der i sine mange historiske Skrifter blandt andet ogsaa omhandlede Norge, fortæller, at Kong Haakon begik den forfærdelige Ugjerning at lade sin eneste Søn dræbe, uden at man véd, om Aarsagen var Afsindighed hos Faderen eller Brøde hos Sønnen. Dette, siger Krantz, skete i Aaret 1240, og Kongen lod ved samme Lejlighed ogsaa ihjelslaa en af de fornemste Hertuger i sit Rige.

De sidste Ord viser, hvad Krantz tænker paa; den Hertug, han hentyder til, er aabenbart Hertug Skule, der jo fandt sin Død i Aaret 1240. Herom haves fyldige Beretninger i den norske Kongesaga og andetsteds, men ingen véd noget om denne Søn, som Kongen ogsaa skal have ladet dræbe, og at det var Haakons eneste Søn, maa jo i alt Fald bero paa en Fejltagelse. Man har da heller ikke tidligere fæstet Lid til denne Fortælling hos Krantz; først en kildekritisk Undersøgelse kan dog opklare, hvorledes han er kommet til sin kuriøse Opfattelse.

Hvad Krantz fortæller om dette Tidsrum i Norges Historie, har han fundet i en Verdenskrønike, der hundrede Aar tidligere blev forfattet i Lübeck af Kanniken Herman Korner, en Bog, der vandt stor Yndest, og

hvoraf Forfatteren derfor selv foranstaltede gjentagne nye „Udgaver“, om man vil bruge dette Udtryk for en Tid, da Bogtrykkerkunsten endnu ikke var opfundet. Korner henter atter sine nordiske Efterretninger fra sin kun lidt ældre Landsmand Detmar, og hvad Detmar véd om Norges indre Historie, det har han læst i en sønderjydsk Aarbog, der i det trettende Aarhundrede blev skrevet i Ryd Kloster. Ad denne Vej er det altsaa, at Notitsen om Kong Haakon og Hertug Skule maa være naaet til Albert Krantz.

Rydaarbogen, der er affattet paa Latin, fortæller nu ganske kort under Aaret 1240:

> Hertug Skule med sin Søn *(cum filio suo)* blev dræbt af Kong Haakon.

Dette er ganske korrekt; en uægte Søn af Skule, Peder, blev som bekjendt dræbt sammen med Faderen.

Detmar gjengiver Efterretningen i sin plattyske Krønike:

> I Aaret 1240 lod Kong Haakon af Norge dræbe Hertugen og hans Søn *(unde sine sone)*.

Her har vi jo en fuldstændig rigtig Gjengivelse af den danske Aarbogsnotits; dog lægger man Mærke til, at der i Detmars Sætning er en Mulighed til Misforstaaelse, som der ikke var i Rydaarbogen. Detmar har gjort Kong Haakon til Grundordet i Sætningen, og naar han derefter taler om: *sine sone,* kan dette rent sproglig forstaas enten som gjældende Haakon eller som henpegende paa Hertugen; det plattyske Udtryk svarer her ganske til det højtyske: *seinen Sohn.* At Detmar har forstaaet sin Sætning paa rette Maade, er der ingen Tvivl om; men saa kom Korner, der læste Detmar uden at kjende hans

Kilde. Han skriver da i en af sine tidligere Udgaver[1]) saaledes:

> Kong Haakon af Norge dræbte en Hertug og sin Søn *(filium suum)*, efter den lybske Krønike.

Her er Muligheden til Misforstaaelse blevet til Virkelighed; ved *„filium suum“* kan Korner, hvis han har skrevet et blot nogenlunde korrekt Latin, kun have ment Kongens Søn. Er det ved denne Sætning dog endnu ikke helt utroligt, at Korner har ment det rette og kun sagt noget andet, end han tænkte — Ordstillingen tyder egentlig stærkt derpaa —, saa bliver Sætningen i Forfatterens senere Udgaver saaledes formet, at der ikke mere bliver Plads for nogen Tvivl. Her hedder det nemlig:

> Kong Haakon af Norge dræbte efter den lybske Krønike sin egen Søn *(filium suum proprium)* tilligemed en anden af sit Riges Hertuger.

I denne Form var det, at Krantz fik Oplysningen om Kong Haakons Daad, og han har af sig selv, afset fra Betragtningerne om Udaadens Aarsag, kun tillagt, at Sønnen var Haakons eneste[2]). Saaledes er da Kong Haakon blevet Sønnemorder blot paa Grund af et uheldig anbragt Stedord!

I vore Dage har som sagt den Oplysning hos Krantz, for hvis Oprindelse her er gjort Rede, ikke gjort nogen

[1]) Den uudgivne Codex i Linköping (oprindelig i Vadstena Kloster), der standser med Aaret 1423, medens den nedenanførte senere Udgave gaar til 1435.

[2]) Professor Daae har i (norsk) Historisk Tidsskrift, 2. Række, V, 250 fremdraget denne morsomme Fejl hos Krantz; dog gjør han urigtig Detmar til Krantz' umiddelbare Kilde og kommer derved til at lade den i Virkeligheden ganske uskyldige Krantz være Opfinder af Fejlen.

Skade; dertil var den i alt for stærk Modstrid med, hvad man ellers vidste om denne Begivenhed, og man har simpelt hen slaaet en Streg over Krantz. I det sextende Aarhundrede derimod søgte den danske Historiker Cornelius Hamsfort paa en anden Maade at komme ud over Vanskeligheden. Han siger:

> Kong Haakon af Norge overvandt den oprørske Skule i Krig og lod ham derefter dræbe af sin Søn *(a filio)*.

Dette er aabenbart et Forsøg paa at faa den Sandhed ud, der efter Hamsforts Mening maatte ligge skjult i Krantz' Omtale af Kong Haakons Søn i Forbindelse med Hertug Skules Død, — et betegnende Eksempel paa Arten af Reformationsaarhundredets historiske Kritik, derimod ikke noget Bevis paa, at Hamsfort her har nyttet en nu tabt Kilde.

2. Findland eller Fjendeland. Under Aaret 1358 fortæller Hvitfeld, at da nogle af Kong Valdemars Krigsskibe laa under Øen Fligøe og ved Baade havde Forbindelse med Land, opkom der en stærk Storm, som drev flere af Baadene over til Finland, hvor Skibsfolkene blev satte i strengt Fængsel.

Af denne Oplysning har Suhm ment at kunne drage den Slutning, at Uenigheden mellem Kong Valdemar og Magnus Smeks Søn Erik endnu vedvarede paa denne Tid; thi Finland, hvor Søfolkene blev saa ilde modtagne, hørte Kong Erik til[1]). Vi derimod begynder med at rette det kildekritiske Spørgsmaal til Hvitfeld: „Hvorfra véd du det?“, og dette er meget let at sige; thi Hvitfeld har i sin Fremstilling af Valdemar Atterdags

[1]) Historie af Danmark XIII, 361.

Historie først og fremmest én Hovedkilde, den samtidige og vidtløftige sjællandske Aarbog. I denne[1]) findes ogsaa hele Fortællingen, blot med den ene Forskjel, at hvor Hvitfeld nævner *„Findland“*, staar der i Krøniken *terra æmulatorum*, ɔ: Modstandernes, Fjendernes Land. Sagen er da aabenbart den, at Hvitfeld eller en af hans danske Forgængere har gjengivet dette Udtryk ved *„Fiendeland“*, og dette er saa siden blevet misforstaaet som Egennavnet *„Findland“*. Derved falder hele Suhms Slutning til Jorden, og det underlige i, at nogle aabne Baade skulde være drevne fra Østersøens allervestligste Del, hvor „Fligøe“ aabenbart maa søges[2]), og helt over til Finland, forsvinder ogsaa.

3. Pedersborg, Paddeborg. Tæt ved Sorø ligger Pedersborg, der har Navn efter Peder Thorstensøn, som levede i Valdemar den stores Dage og her byggede sig en Borg, der senere kom i Sorø Klosters Eje. Denne

---

[1]) I Krønikens sidste Fortsættelse fra 1357—63, udgivet af Lappenberg i Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte der Herzogthümer II, 214. Det bør siges til Undskyldning for Suhm, at denne Fortsættelse endnu var ukjendt paa hans Tid.

[2]) Lappenberg forklarer den sjællandske Krønikes: „terra Fliggø“ som „Øen Flekke ved Ærø“. Denne Ø vil man forgjæves eftersøge paa alle Kort, indtil man faar fat i Videnskabernes Selskabs Atlas og her let indser, hvorfra „Øen“ stammer. Her ses nemlig lige ved Ærøs Østkyst Navnet **Flekke** ret tæt ved en lille bitte Holm, — men det skal rigtignok læses i Sammenhæng med et Par Ord over det, idet der staar:

Marstal By og
Flekke.

Saaledes svinder denne Lappenbergs Ø helt bort. Jeg antager, at Fliggø betyder Flügge, en Landtunge paa Nordvestsiden af Femern, der spiller en Rolle i Erik af Pommerns Krigshistorie og ved den Lejlighed ogsaa kaldes „Ø“ („et prope insulam Vlugge majores naves collocavit“: Presbyter Bremensis Kap. 42).

Borgs sidste Skjæbne fortælles i Almindelighed saaledes, at den paa Valdemar Atterdags Tid faldt i Holstenernes Hænder og saa i Aaret 1346 blev indtaget af Kongen med væbnet Haand[1]); andre mener dog, at det ikke var Borgen, men Pedersborg Kirke, som den Gang var forvandlet til en Fæstning[2]). Efterretningen stammer fra Hvitfeld, hos hvem det kortelig hedder: „Item Kong Valdemar vandt Korsør og Pedersborg, men hvorledes det var kommet fra Sorø Kloster, finder jeg ikke". Hvorfra har imidlertid Hvitfeld den Oplysning?

I den nysnævnte sjællandske Krønike hedder det under 1346: „Kong Valdemar indtog Korsør", og kort efter fortælles det, at ogsaa Vordingborg blev overgivet til ham; lidt forud, sidst ved Aaret 1345, staar der: „Slottet Paddeborg blev indtaget". Paddeborg er den nuværende Herregaard Sparresholm, en god Mil øst for Næstved. — Over et Aarhundrede senere fremstilledes Valdemar Atterdags Historie i den danske Rimkrønike, støttet netop paa den gamle sjællandske Krønike[3]). Forfatteren opregner alle de Slotte, som Kongen indtog, uden dog strengt at holde sig til den kronologiske Rækkefølge. Heri staar nu:

Ther efther fik jeg Worenborg
under myn wern och haffue,
och saa Korsør paa Pædeborig,
saa holt jeg them ved affue.

[1]) Trap, Danmark, 2den Udgave, III, 371.

[2]) Reinhardt, Valdemar Atterdag S. 148, jfr. S. 121, hvor der omtales, at Sorø Kloster et Par Aar før havde faaet Tilladelse til at sløjfe Pedersborg Kirke og Bakken, hvorpaa den stod, paa Grund af den Fare, der kunde true Klostret herfra, „især hvis Kirken af Urostiftere blev forvandlet til en Fæstning".

[3]) Jfr. mine Bemærkninger i Hist. Tidsskr., 5. Række, III, 280.

Hvad Forfatteren har ment med dette „paa“ foran Pædeborig, kan være tvivlsomt (maaske skal det betyde „efter“); at Pædeborig derimod svarer til Krønikens Paddeborg, er jo ganske utvivlsomt og stadfæstes til Overflod ved, at der i den gamle plattyske Oversættelse af Rimkrøniken paa det tilsvarende Sted staar: *„unde Paddeborch“*.

Det underlige Udtryk „Korsør paa Pædeborig“ har imidlertid givet senere Udgivere af Rimkrøniken Lejlighed til at øve deres Skarpsindighed, og allerede i Udgaven fra 1533 er det rettet til: „met Pædersborg“. Ganske den samme Omtydning finder vi i Peder Olsens Fremstillinger af Danmarks Historie fra Midten af det sextende Aarhundrede; i en af disse staar: „Korsør et Pedeborgh“, i en anden: „Korsør et Petersborrig“ [1]).

Fra denne sidste Forfatter er det, at Hvitfeld har faaet sit Pedersborg; da han imidlertid tillige kjender den sjællandske Krønike, har han fra denne ikke blot kunnet hente Aarstallet 1346, der i Kilden rigtignok blot gjælder Korsør, men han har ogsaa, hvad der er morsommere, under 1345 kunnet oplyse, at da „blev det Slot Padeborg i lige Maade vundet“. Saaledes har han da baade det rigtige Paddeborg og dette Pedersborg, som kun beror paa en Omtydning deraf [2]).

[1]) SRD. I, 134; VI, 227. Allerede i den med Rimkrøniken jævnaldrende og med den nært beslægtede plattyske Oversættelse af Thomas Gheysmers Krønike med Fortsættelse er Paddeborg omfortolket til Pedersborg, men her med den Variation, at det er „Pedersborch, dat men nu Korsoor heth“.

[2]) Paa en arkæologisk Udflugt, som det nordiske Oldskriftsselskab i 1888 foretog til Sorø og Pedersborg, har Dr. phil. W. Mollerup oplyst Forvexlingen mellem Pedersborg og Paddeborg. Før jeg vidste noget herom, havde jeg ved mine kritiske Øvelser paa Universitetet benyttet det samme Exempel.

De to sidstanførte Exempler er i al deres Ubetydelighed gode Prøver paa, hvor nødvendigt og frugtbart det er at benytte den kildekritiske Methode. Uden den havde man ikke kunnet indvende stort hverken mod Hvitfelds Findland eller mod hans Pedersborg, og baade det ene og det andet er da ogsaa tidligere blevet modtaget med fuld Tillid. Kildekritiken derimod viser strax, hvorledes „Findland“ kun beror paa en Misforstaaelse af „Fiendeland“, og hvorledes „Pædersborg“ kun er en Bearbejders Forsøg paa at berigtige det ham uforstaaelige „paa Pædeborig“.

Naar Vigtigheden af Kildekritiken og dens skarpe Sondring mellem Kilder og Bearbejdelser er traadt klart frem ved de her meddelte Prøver, saa maa det dog tilføjes, at det er sjældent, at Forholdet saa let kommer for Dagen som i disse Exempler. Det er jo overhovedet ingenlunde altid saa, at en Forfatter helt igjennem enten er blot Kilde eller blot Bearbejder; tværtimod, overfor ældre Forfattere er det almindeligste vel, at de paa nogle Punkter er det ene, paa andre Steder det andet. Selv en Forfatter, der bygger sine Skildringer paa, hvad han personlig har set, vil dog som oftest udfylde sin Fremstilling med Træk, som han har hørt af andre eller maaske læst sig til i andre Fremstillinger af de samme Begivenheder. En lidt senere levende Forfatter vil maaske faa nogle af sine Fortællinger fra den mundtlige Tradition; det meste af sit Stof vil han dog sikkert hente fra de nedskrevne Beretninger, som foreligger ham fra Datiden. Paa den Maade bliver Forholdet mellem Kilde og Bearbejdelse som oftest mere indviklet end i de ovenfor omhandlede Tilfælde, Grænsen bliver vanskeligere at drage, og det bliver ogsaa lettere forstaaeligt, at man

forhen har opfattet som Kilder meget, der ved nøjere Prøvelse viser sig ikke at være det.

Den følgende Undersøgelse skal søge at vise, at man indtil nu overfor Fremstillingerne af Broderstriden mellem Erik og Abel har draget Grænsen paa et galt Sted, og det vil forhaabentlig lykkes mig at godtgjøre, at en Række Forfattere, som man tidligere har tillagt Kildeavtoritet, i Virkeligheden kun er Bearbejdelser, altsaa uægte Kilder.

I. Broderstriden efter de ægte Kilder.

Hvad der paa Forhaand er givet som ægte Kilder til Broderstridens Historie, er kun de samtidige Krøniker og Aarbøger; om der i senere Historieskriveres Arbejder gjemmer sig en ægte Tradition, det kan først fremgaa af en nøjere Prøvelse, som her opsættes. Til de ægte Kilder hører da de Aarbøger, der nedskreves i Danmark i Løbet af det samme Aarhundrede, hvori Erik og Abel levede, og nogle Aarbøger og Krøniker, der i samme Tidsalder forfattedes i Nordtyskland. Paa dette Grundlag skal jeg i dette Afsnit fremstille Broderstridens Gang, idet jeg dog standser umiddelbart før det Drab, hvormed Striden endte.

Af danske Kilder er de vigtigste de to Aarbøger fra Lund[1]) og Ryd[2]) Kloster, der begge er afsluttede henimod Aar 1270; endnu ældre er en Aarbog, der ender med Aar 1254[3]), og gode Efterretninger findes ogsaa i

[1]) Udgivet efter Haandskrift i Erfurt (nu i Kiel) af Waitz i Nordalbingische Studien V, 7, efter Fortsættelsen fra Esrom Kloster i SRD. I, 212.

[2]) SRD. I, 148; Monum. German. hist., Scr. XVI, 386.

[3]) Bedst udgivet af Steenstrup i Danske Saml., 2. Række, IV, 361.

Næstved Klosters Aarbog[1]), om end denne er ført helt ned til Aar 1300. Efterretningerne i disse Aarbøger er aabenbart delvis beslægtede, men jeg kan dog ingenlunde tiltræde den Opfattelse, som Usinger og Schäfer har gjort gjældende, at alle Aarbøgerne skal have øst af en fælles tabt Kilde, de saakaldte *Annales Lundenses majores.* — En ejendommelig Stilling indtager den sjællandske Aarbog[2]); medens den af egentlige Aarbogsefterretninger kun indeholder et Par, som ikke har Betydning, indskyder den en vidtløftig Skildring af Erik Plovpennings Død, støttet paa Meddelelser fra en dalevende. Dertil har denne Aarbog blandt sine Tilføjelser dels et Par vigtige Aarbogsnotitser, dels en mærkelig Skildring af de Begivenheder i Aaret 1250, der gik umiddelbart forud for Mordet paa Kongen.

De samtidige tyske Kilder er Stadeaarbogen[3]), Hamburgaarbogen[4]) og den sachsiske Verdenskrønike[5]). Af disse er de to første paa mange Punkter ordret enslydende, og Slægtskabet strækker sig ogsaa til den tredje, et ejendommeligt Forhold, som den nyere tyske Kildekritik har søgt at forklare paa den Maade, at alle tre Kilder er udarbejdede paa Grundlag af én og samme tabte Fremstilling, nemlig Albert af Stades Historieværk; dette synes da fra Forfatterens Haand at have foreligget i gjentagne og temmelig forskjellige Bearbejdelser[6]), omtrent paa samme Maade som Herman Korner faktisk vides at have omarbejdet sin Verdenskrønike flere Gange. Hvorledes det

---

[1]) SRD. I. 368.
[2]) SRD. II, 602.
[3]) Allerede udgivet i Aaret 1587. sidst af Lappenberg i Monum. Germ. hist., Scr. XVI. 271.
[4]) Quellensamml. d. schleswig-holstein-lauenb. Gesellschaft IV, 397 (ogsaa i SRD. I. 197).
[5]) Monum. Germ. hist., Deutsche Chroniken II. 1.
[6]) Jfr. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. 5. Aufl. II, 401, 415 og de dèr anførte Særundersøgelser.

saa forholder sig hermed, er det i alt Fald sikkert, at vi i de tyske Aarbøger har en aldeles samtidig Fremstilling af Begivenhederne, derimod ikke tre eller to af hinanden helt uafhængige Beretninger.

Der var ikke hengaaet ét Aar efter Faderens Død, før Uenigheden mellem Brødrene begyndte. Aarbøgerne fortæller kortelig, at 1242 „opstod der Krig mellem Kong Erik og Hertug Abel“ [1]); Aaret efter „førte Kong Erik en Hær til Kolding imod sin Broder Abel“ [2]). Dette er alt, hvad der vides om denne første Strid mellem Brødrene; kun ses det, at de i 1244 atter var forsonede, siden de da i Fællesskab paatænkte et Tog til Estland [3]).

Enigheden mellem Brødrene varede dog ikke længe. 1246 opstod der paa ny Krig; denne Gang stod den yngste Broder paa Abels Side [4]), og ligeledes deltog forskjellige tyske Fyrster i Striden. Abel fik saaledes Hjælp af sin Svoger, den kun sextenaarige Grev Johan af Holsten, der paa denne Tid sammen med sin Broder Gerhard vendte tilbage fra et toaarigt Studieophold i Paris og fandt sit Land angrebet af Kong Erik og hans Forbundsfæller; blandt disse var især Venderne *(Sclavi)* og Grev Gunzelin af Schwerin [5]).

---

[1]) Rydaarbogen.

[2]) Saaledes næsten alle Aarbøgerne, den fra Ryd dog under Aaret 1244.

[3]) Lundeaarbogen. Aaret efter foretoges der en Arvedeling mellem Erik, Abel og Kristoffer angaaende Gods paa Als, tilfaldet dem ved deres Frænde Grev Alberts Død. Hasse, Schleswig-holstein-lauenburgische Regesten und Urkunden I, 273.

[4]) Lundeaarbogen. Ogsaa adskillige af Rigets Stormænd synes at have hjulpet Abel; i alt Fald hedder det i samme Aarbog, at Ribe blev erobret „a duce Abel cum melioribus Dacie“.

[5]) Stadeaarbogen. Den samme Kilde fortæller under 1241, at Gunzelin da blev forsonet med Abel for, hvad der havde været

Det første Sammenstød fandt Sted i Aaret 1246, da Abel med en tysk Hær mødte sin Broders Tropper, men Krigen standsedes i kort Tid ved en Stilstand[1]). Lige i Begyndelsen af Aaret 1247 gjorde Abel og hans tyske Forbundsfæller et stort Indfald i Danmark; de trængte frem paa Fyn, hvor Odense By blev brændt af dem[2]), og i Jylland lykkedes det dem at erobre Byen Ribe (28. April), ved hvilken Lejlighed ikke blot flere af Kongens Riddere og Svende *(pueri)* toges til Fange, men endog selve Byens Biskop Esge[3]). Snart kom dog ogsaa den kongelige Hær i Marken, og det sydlige Jylland led svært under de Plyndringstog, som med lige Iver foretoges af begge Parters Tropper. Øm Klosters Munke klager saaledes over Hertug Abel, men ikke mindre over Eriks Dronning, Jutta, som boede paa Skanderborg og

---

deres Fædre imellem, og finder det derfor utaknemligt, at Gunzelin siden stillede sig paa Eriks Side imod Abel. Dette synes dog at være en temmelig partisk Betragtning.

¹) Rydaarbogen.

²) Rydaarbogen; i den næsten samtidige Aarbog til 1254 anføres „Odense Kirkes Brand" forud for Ribes Erobring, hvad der dog ikke er et sikkert Bevis paa, at Begivenhederne er sket i denne Tidsfølge.

³) Ribes Erobring og senere Gjenvinding omtales i Lunde- og Næstvedaarbogen; mere detailleret er en Notits derom, bevaret af Peder Olsen (SRD. I, 184), der i Oversættelse lyder saaledes: „1247, IV. kal. Maji, indtog Hertug Abel Byen Ribe; her fangedes Byens Biskop Esge og mange af Kongens Riddere og Svende. Samme Aar, III. nonas Junii, gjenvandt Kong Erik samme By." Peder Olsen har her aabenbart omsat nogle Helgendagsangivelser til den romerske Kalender, thi Hvitfeld har „St. Vitalis Dag" ved Abels Erobring af Byen, hvilket netop er 28. April. — Til denne Indtagelse af Ribe maa efter Kinchs Mening (Ribe I, 40, 59) en Folkevise med Omkvædet „Erik Konning hin unge" henføres; Visen, der er en blot Dansevise, kan dog intet Bidrag give til Oplysning om Begivenhedens historiske Karakter.

fra Klostrets Gaard i Thyrning bortførte alt, hvad hun vilde. Under en Kamp med nogle tyske Voldsmænd blev selve Abbeden saaret, og Munkene maatte gjemme deres Kostbarheder og Fødevarer i deres nybyggede Kirketaarn[1]).

Krigen tog efterhaanden en for Kongen stedse gunstigere Vending. Allerede den 3. Juni gjenvandt han Byen Ribe; senere besatte han ogsaa Svenborg[2]), medens hans tyske Forbundsfæller sent hen paa Aaret faldt ind i Holsten og her St. Briccii Dag (13. Novbr.) erobrede den vigtige By Oldeslo[3]); Aaret efter (1248) gjorde Erik et Hærtog til Arreskov[4]) paa Fyn, der formodentlig har tilhørt Abel som fædrene Arv. Saaledes „besatte han alle sine Brødres Slotte og Godser“[5]), ja han nøjedes ikke dermed, men baade Kristoffer og Halvbroderen Hertug Knud af Bleking blev fængslede[6]). Kongen gjorde endda med sin Flaade et Tog til Femern[7]); til Søs havde han dog farlige Fjender i Lübeckerne, der havde stillet sig paa Abels og Holstenernes Side[8]), og

---

[1]) Saaledes den jævnaldrende Forfatter af Øm Klosters Historie (SRD. V, 260); det hele Stykke er meddelt i Oversættelse i Bache, Nordens Hist. II, 413 f.

[2]) Rydaarbogen. Detmar har udskrevet denne Efterretning, men arbejdet den sammen med den umiddelbart forudgaaende Notits om Odenses Ødelæggelse af Tyskerne; derved er det blevet Erik, der flygter til Svenborg, medens Rydaarbogen siger: „opidum Svineborg occupavit“.

[3]) Stadeaarbogen.

[4]) Lundeaarbogen.

[5]) Lundeaarbogen.

[6]) Næstvedaarbogen under 1248.

[7]) Tilføjelserne til sjællandske Aarbog og Aarbogen til 1323 (SRD. II, 526); maaske er Aaret fejlt, thi i 1249 vides Erik at have været paa Femern (Brev af 24. Juli i Codex Esromensis S. 63—64).

[8]) 22. Febr. 1247 havde de holstenske Grever overtaget Skytsfogediet over Lübeck og overdraget Staden Taarnet ved Trave-

som ofte gjorde Plyndringstog til de danske Kyster. De overfaldt bl. a. det faste Slot Stegeborg paa Møn, hvor netop Hertug Knud sad som Fange, og saaledes blev han befriet[1]). Ogsaa Kristoffer er vistnok snart sluppet ud af sit Fangenskab, thi det omtales ved denne Tid, at han indgik Ægteskab[2]) med en pommersk Hertugdatter, den siden saa navnkundige Margrete Sprænghest.

Krigen mellem Kongen og hans Brødre havde nu varet paa tredje Aar, om end den rimeligvis en Gang imellem havde været afbrudt paa kortere Tid af Udsoningsforsøg og Vaabenstilstande. Vi véd bl. a., at en Datter af Valdemar Sejr, Sofia, der var gift med Markgrev Johan af Brandenburg, i Efteraaret 1247 rejste op til Danmark for at mægle mellem sine Brødre[3]); hendes

---

münde: Urkundenb. d. Stadt Lübeck I, 120, sml. 121. Et fjendtligt Forhold mellem Erik og Lübeckerne spores allerede i et Pavebrev af 8. Septbr. 1246: smstds. 115. — 3. Septbr. 1247 skrev en pavelig Legat i Tyskland til Lübeckerne, beklagede deres Fejde med Kong Erik og opmuntrede dem til at søge Fred eller Stilstand: smstds. 124.

[1]) Stadeaarbogen under 1247. Det maa staa hen, om den sjællandske Aarbog har Uret i at henføre Knuds og Kristoffers Fangenskab til det følgende Aar, eller Stadeaarbogen under 1247 har fortalt det følgende Aars Begivenheder, hvad der egentlig synes ret rimeligt, siden Prinsernes Fængsling og Lübeckernes Søtog fortælles efter Oldeslos Indtagelse, skjønt denne først foregik i Novbr. Naturligvis er det dog heller ikke umuligt, at Knud kan være fanget og atter sluppet løs i 1247, derpaa atter fængslet Aaret efter. Hvor Kildestoffet er saa fattigt som her, er Mulighedernes Rige stort.

[2]) Tilføjelserne til sjællandske Aarbog (efter Hærtoget til Femern).

[3]) Den brandenburgske Markgrevekrønike, bedst udgivet af Sello i Forsch. zur brandenburg. und preuss. Gesch. I, 11: „Sophia uxor Johannis obiit in Dacia, quo iverat ad concordandos fratres suos regem Dacie Ericum et ducem Abel, et sepulta Ripis apud fratres minores a. D. 1247 IV. non. Novembris“. Selve Krøniken existerer ikke mere, men den er udnyttet af flere Anna-

Mellemkomst førte dog næppe til noget Resultat, og hun døde selv i Flensborg, hvor hun begravedes sammen med et nyfødt Barn[1]). Først et Aar efter standsede Broderkrigen; det maa da være kommet til en Forsoning mellem Brødrene, uden at vi dog véd nogetsomhelst nærmere herom[2]).

---

lister og Historieskrivere og kan derfor med Sikkerhed rekonstrueres. Af Benytterne har alle de ældre Aar og Dag som ovenfor angivet; en tysk Historiker fra det sextende Aarhundrede, Brotuff, har derimod: „1248 tercio nonas Novembris", hvad der aabenbart beror paa, at Forf. i Cifrene MCCXLVII, IIII (non. Novembr.) har trukket et I fra Dagsangivelsen over til Aarstallet. Brotuffs fejle Aarsangivelse kom imidlertid med Hvitfeld ind i Danmarks Historie og har siden holdt sig uanfægtet; jfr. endnu A. D. Jørgensen, 40 Fortæll. S. 96—97.

[1]) Markgrevekrønikens Angivelse, at Sofia blev begravet i Ribe, synes at være urigtig; i alt Fald findes eller fandtes i Flensborg en Ligsten over hende (Trap, Slesvig II, 422, jfr. Haupt, Die Bau- u. Kunstdenkmäler d. Prov. Schlesw.-Holst. I, 275). Denne Sten skal efter Traditionen være sat af Statholder Henrik Rantzau, da Byens Graabrødrekloster blev nedbrudt og Markgrevindens Lig flyttet til Nicolai Kirke. Indskriften er ofte omtalt i Literaturen, men om dens Indhold er der meget forskjellige Angivelser; efter nogle stod der baade Sofias Dødsaar og hendes Dødsdag, efter andre kun Aaret, der saa angives oftest som 1247, undertiden som 1248, en enkelt Gang som 1249. Indskriften er imidlertid nøjagtig aftegnet af Abildgaard i 1777 (Antikvarisk-topografisk Arkiv), og Forklaringen paa de afvigende Opgivelser er da den simple, — at der slet ikke findes nogen Tidsangivelse i Indskriften; Abildgaard omtaler endda denne Mærkelighed i nogle paa Afbildningen skrevne Bemærkninger og formoder, at der heller ikke stod noget Aarstal paa den oprindelige Sten, som Rantzau „renoverede", hvad der dog er lidt usandsynligt. Indskriften lyder: „Obiit domina Sophia, marchionissa de Brandenborch, filia quondam regis Woldemari secundi, hic sepulta cum prole sua de novo ædita".

[2]) I Begyndelsen af Aaret 1249 var der i det mindste Fred mellem Erik og Abel; den sidste ses 16. Febr. at have været i Ribe (SRD. VIII, 182), og 28. April var han i Kjøbenhavn (Codex

Under de roligere Forhold, der nu indtraadte, optog Kong Erik atter sin gamle Tanke om et Tog til Estland, og det var vistnok med dette Maal for Øje, at han i Begyndelsen af Aaret 1249 paabød Udskrivningen af den Skat, der har givet ham sit Tilnavn, Plovpengene. Skatten vakte imidlertid megen Modstand i Skaane, hvor det i Foraaret kom til et ligefrem Bondeoprør, der dog hurtig blev kuet[1]). Toget til Estland kom alligevel ikke i Stand, og Forholdene i Hjemlandet var ogsaa saa urolige, at Kongen kunde have god Grund til ikke at fjærne sig for langt fra Danmark. Det er uklart, om Stridighederne med Abel atter er udbrudte i dette Aar, men det synes netop at være i den samme Sommer, at Lübeckerne gjorde et dristigt Tog til Kjøbenhavn, som

Esromensis S. 62—63), netop samtidig med at Broderen ogsaa var i Egnen heromkring. —

Der er ved denne Tid nogen Uklarhed over de tyske Kilders Kronologi. Stadeaarbogen beretter under 1247 om Oldeslos Erobring (13 Novbr.), om Kongens Fængsling af sine Brødre og Lübeckernes Søtog; derefter meddeler den under 1249, at Abel da blev Ven med Erik, hvorved et Hærtog af Ærkebispen af Bremen og Greven af Holsten blev forgjæves. Den sachsiske Verdenskrønike fortæller derimod under 1247 om, at Abel, hjulpet af Grev Johan, Bispen af Bremen og Staden Lübeck, erobrede Ribe; Kongen vandt Byen tilbage, og et Forsøg fra Abels og hans Forbundsfællers Side paa at gjenvinde den strandede paa Kongens tapre Modstand og Mangel paa Levnedsmidler. „Saa udsonede Kongen og Hertugen sig, og de andre Fyrster blev udenfor"; derefter nævnes Lübeckernes Plyndringstog. Den omtalte Stilstand maa vel nærmest formodes at være den samme, som Stadeaarbogen anfører under 1249, saaledes at ogsaa Verdenskrøniken har fortalt to eller tre Aars Begivenheder under ét Aar. Selv har Forf. af Verdenskrøniken dog aabenbart ment, at denne Stilstand gik umiddelbart forud for Kongens Død, som man ser af hans Ytringer under 1250, og umuligt er det heller ikke, at dette er det rette, jfr. ndfr.

[1]) Lundeaarbogen.

under Bispens Landflygtighed var i Kongens Eje. Det lader til, at der blev gjort god Modstand, adskillige gejstlige blev i alt Fald dræbte, men Resultatet var dog, at Byen blev indtaget og den af Absalon opførte Borg nedbrudt [1]).

I Aaret 1250 brød Striden mellem Brødrene atter ud, og Kongen havde stor Fremgang; det lykkedes ham at erobre selve Staden Slesvig ved et pludseligt Overfald [2]), og Abel var nødt til fuldstændig at underkaste

---

[1]) At Kjøbenhavn blev plyndret (vastata), meddeles under 1249 i Aarbogen til 1254 og i den sjællandske Aarbog, hvoraf den første er nedskrevet samtidig med det Aar, hvormed den slutter. Næstvedaarbogen har det samme Aar og tilføjer, at det var Tyskerne, der gjorde det. Rydaarbogen siger derimod, at Kjøbenhavn 1248 blev brændt af Lübeckerne, hvad der herfra er gaaet over i et Par senere Aarbøger. Herefter synes Aaret 1249 at være det rette. Dertil henpeger ogsaa, at Paven i et Brev af 27. Juli 1249, der nævner Kjøbenhavns Slot, ikke taler om dette Lübeckernes Angreb, der derimod snart efter bliver Gjenstand for hans Paatale, jfr. Kjøbenhavns Diplomat. I, 10, 14—15. — I de samtidige tyske Aarbøger nævnes denne Lübeckernes Bedrift ikke; derimod kjender Detmar den, og han har den mærkelig nok under 1249, skjønt hans danske Kilde er Rydaarbogen, der jo har 1248. Dette tyder maaske paa, at han her har haft en tysk Tradition at bygge paa, men i Enkelthederne har han aabenbart forblandet Kjøbenhavns Erobring med Stadeaarbogens Beretning om Stegeborgs Erobring, hvad Koppmann rigtig har indset (Die Chroniken der niedersächsischen Städte, Lübeck I, 93).

[2]) Næstvedaarbogen 1250: „Sleswic capta est a rege Erico et iterum reddita duci Abel". Den sjællandske Aarbog refererer den Samtale, der fandt Sted i Slesvig mellem Erik og Abel lige forud for Drabet, og paaberaaber sig som Kilde „en Mand, der paastod at vide Besked herom". Abel sagde til Kongen: „Du bør huske, at da du i forrige Aar (anno transacto) plyndrede denne By, saa maatte min Datter søge Skjul blandt fattige Kvinder." Denne Ytring viser Overfaldets Karakter, men man tør næppe bygge saa fast paa hvert Ord, at man paa Grund af Udtrykket „anno transacto" opgiver Næstvedaarbogens Aarsangivelse. Aaret

sig sin Broder. „Tvunget gav Hertugen sit Liv og Gods i Kongens Hænder, og saaledes blev de Venner, som det syntes; 20 Adelsmænd og Riddere besvor paa Hertugens Vegne Sonen og lovede, hvis Hertugen nogensinde modsatte sig Kongen, at forlade ham og sværge Kongen Troskabsed" [1]). Paa saadanne Vilkaar fik Abel Slesvig tilbage[2]), men ved denne Lejlighed har han, som det tør formodes, overgivet Kongen det vigtige Slot Rendsborg[3]),

---

1250 støttes desuden af en Aarbogsnotits, som Peder Olsen har bevaret (SRD. I, 185), hvorefter Kong Erik i dette Aar erobrede Slesvig By og plyndrede Bispegodset, fordi Bisp Eskil var en Tilhænger af Hertug Abel. At Erik Plovpenning har tilføjet Slesvigs Domkirke Tab, berøres ogsaa i et Brev af 1259: Hasse, Regesten II, 80.

[1]) Tilføjelserne til sjællandske Aarbog ved Aar 1250.

[2]) Næstvedaarbogen, se ovfr.

[3]) Man er hidtil gaaet ud fra, at det var aldeles sikkert, at Rendsborg, som ved Valdemar Sejrs Frigivelse 1225 blev givet tilbage til Holsten, atter blev erobret Aaret efter og siden forblev i den danske Krones Eje, i det mindste indtil Abels Tid, se sidst A. D. Jørgensen, Den nordiske Kirkes Grundlæggelse, Tillæg XII. — Sikkert er dette dog ingenlunde. Af ægte samtidige Kilder ser vi kun to Ting: at Valdemar Sejr gjenerobrede Rendsborg 1226, og at Slottet i Avgust 1250 var i Erik Plovpennings Hænder; — om dets Skjæbne i Mellemtiden vides umiddelbart absolut intet. Nu synes det vel at ligge nær at slutte af de to nævnte Fakta, at Rendsborg fra 1226 uafbrudt var i dansk Eje, siden Kilderne hverken fortæller, at Holstenerne tog Slottet tilbage, eller at Erik Plovpenning atter vandt det; men en Slutning fra Kildernes Tavshed er altid usikker, og den er det ganske særligt her, hvor Kildematerialet er saa overordentlig fattigt; man huske blot, at Valdemars Erobring af Rendsborg kun omtales i en eneste Kilde, den sachsiske Verdenskrønike, derimod hverken i Stadeaarbogen eller Hamburgaarbogen, for slet ikke at nævne de danske Annaler. Hvis Rendsborg havde overgivet sig til Holstenerne umiddelbart efter Valdemars knusende Nederlag ved Bornhoved, er det saare let at forstaa, at dette ikke er blevet omtalt; underligere er det vel, at en mulig Erobring af Rendsborg i

og Hertugen var derved afskaaret fra sine tyske For-

Erik Plovpennings Tid ikke skulde være fremhævet, men selv dette er dog langt fra utroligt og kan desuden maaske forklares paa anden Maade. Enhver maa da indrømme, at en Slutning om Rendsborgs Skjæbne ud fra Kildernes Tavshed i det mindste maa kaldes usikker.

Dertil kommer nu, at af ydre Grunde maa Slutningen betegnes som meget usandsynlig. Ser man paa, hvad der faktisk skete i Tiden 1226—1250, saa er der heri meget, der synes mig at gjøre det helt utroligt, at Rendsborg i denne Tid var i dansk Eje. Det er allerede underligt, at Holstenerne efter Bornhovedsejren skulde have ladet Valdemar beholde den vigtige Borg, hvorpaa Kongen ved Freden udtrykkelig havde givet Afkald; det er mærkeligt at se, at Grev Adolf snart bliver Ven med, ja Forbundsfælle af Valdemar, om denne stadig skulde have haft hans fædrene Borg i Eje. Endnu vanskeligere bliver det at forstaa, hvorledes Rendsborg skulde have kunnet holde sig i Erik Plovpennings Hænder under denne Konges Kampe med Broderen i Sønderjylland og Greverne af Holsten: der kæmpes ved Kolding og paa Fyn, Kongens Modstandere tager Ribe fra ham, og saa skulde Rendsborg midt imellem Abels og Holstenernes Lande stadig have været kongelig. Borgen maatte jo have været Gjenstand for idelige Angreb, — og at Aarbøgerne ikke nævner et Ord derom, det bliver i Virkeligheden en Tavshed, der er meget vanskeligere at forklare end det, at de ikke skulde have omtalt en Overgivelse af Rendsborg lige efter Bornhøvednederlaget.

Af disse Grunde er jeg temmelig overbevist om, at Rendsborg i Virkeligheden ikke har været i Kong Eriks Hænder før i Aaret 1250, da dets Gjenerobring strax blev et Hovedmaal for Holstenernes og deres Venners Anstrengelser. Men hvorledes er Borgen kommet i Kongens Hænder? Naar man nu husker, at Abels Enke og Børn senere (1260) pantsatte Rendsborg til Holstenerne, altsaa havde en eller anden Art af Ejendomsret derover, saa ligger det nær at formode, at Rendsborg har været i Abels Haand allerede i dennes Hertugtid, maaske som Medgift med Mechtilde, som Pant for Medgiften eller lignende, og at Slottet da er blevet taget fra ham af Kongen eller snarere, at han har maattet afstaa det, da han sluttede den ydmygende Stilstand med Broderen. Det sidste synes endda at forklare meget nemt det eneste Punkt, hvor Kildernes Tavshed var noget paafaldende; det var underligt, om de ikke havde om-

bundsfæller hinsides Ejderen[1]). Det var en stor Sejr, Kongen havde vundet, og han lader til at have villet forfølge den videre ved at vende sig mod Friserne, hvad der dog ikke fik et heldigt Udfald; Friserne sejrede over hans Hær, og med stort Tab maatte Erik trække sig tilbage[2]).

Abel var besejret, derimod ikke hans tyske Venner, og de holstenske Grever havde endda faaet en ny Grund til at fortsætte Kampen, ved at deres gamle Slægtbesiddelse Rendsborg nu var gaaet over fra deres Svogers Eje i Kongens Hænder. Der rustedes derfor i Holsten, og Grev Johan fik ogsaa Hjælp fra sine mødrene Frænder, Ærkebiskop Gerhard af Bremen og Biskop Simon af Paderborn; de havde 1400 Ryttere, og i de første Dage af Avgust Maaned rykkede de frem mod Rendsborg, som Kongen havde befæstet stærkt og besat med udvalgte Tropper. Tyskerne havde imidlertid kun ligget

---

talt en Erobring af Rendsborg, men det er højst forstaaeligt, at de ikke har omtalt en Overgivelse af Rendsborg, fastsat ved den Stilstand, hvorved Abel efter den danske Kildes Udtryk „gav Liv og Gods i Kongens Hænder“. Det er da den Opfattelse af Rendsborgs Skjæbne, hvortil de virkelig ægte Kilder synes mig at føre, naar man ser uhildet paa dem. Hvad de uægte Kilder fortæller om Rendsborg, er derimod her ladet helt ude af Betragtning, jfr. derom ndfr.

[1]) Hvis man vil henføre den sachsiske Verdenskrønikes Meddelelse om en Stilstand, inden de tyske Fyrster kom til, til denne Tid (jfr. ovfr. S. 381), stemmer dette jo for saa vidt godt med Overfaldets Pludselighed og Rendsborgs formodede Overgivelse til Kongen.

[2]) Nederlaget omtales i Lundeaarbogen; paa hvad Tid af Aaret det fandt Sted, kan ikke nærmere siges, men det synes at have sin naturligste Plads dér, hvor det ovenfor er omtalt. A. D. Jørgensen, 40 Fortællinger S. 97 henfører det imidlertid til den foregaaende Vinter.

faa Dage foran Borgen, da der begyndte at opkomme Rygter om, at der var overgaaet Kongen en stor Ulykke; nogle sagde, at han var blevet fanget, andre, at han var død[1]). Det sidste var det rette, og snart vidste alle at fortælle om den Rædselsdaad, der i Nattens Mørke var blevet øvet paa Slien.

Jeg har hermed udtømt, hvad der i de samtidige Kilder findes om Eriks Strid med Broderen. Sikkert vil mange spørge med Forundring, om der virkelig ikke er mere; den, der kjender blot lidt til Erik Plovpennings Historie, vil savne baade dette og hint. Hvor er Eriks to store Krigsbedrifter, hans Søtog til Lübeck og hans Korstog til Estland? Hvor er det natlige Overfald paa Byen Slesvig 1248 og saa mange andre velbekjendte Enkeltheder fra Broderkrigen, og hvor er først og fremmest alt det, der er Stridens hele Baggrund: Eriks Forsøg paa at lægge Holsten under Danmark, hvorved han møder sin Broder og Lensmand som Grevernes Formynder og Forsvarer, og dernæst det egentlige Stridsspørgsmaal mellem Brødrene selv, Hertugdømmets Stilling til Kronen, Spørgsmaalet om Abel blot er Broderens Lensmand eller har sit Land som Arvegods? Ja, hvor er alt dette og hvor er meget andet? Jeg nøjes foreløbig med at svare: det findes ikke i de samtidige Kilder.

---

[1]) Avgustfelttogets Historie fortælles fra tysk Side i Stadeaarbogen, fra dansk i Tilføjelserne til den sjællandske Aarbog.

II. Fra de ægte til de uægte Kilder.

Erik Plovpennings Strid med Broderen frembød i sine Enkeltheder ikke noget, der særlig kunde fæstne Interessen, uden netop den tragiske Afslutning, og deri laa det da, at naar den senere Historieskrivning vilde fremstille disse Begivenheder, var den udelukkende henvist til de Beretninger derom, som allerede Samtiden havde nedskrevet, kun hvad selve Kongens Død angaar, var der noget at hente fra den levende mundtlige Tradition[1]). De forskjellige Aarbøger, der forfattedes i Danmark i det fjortende Aarhundrede, har derfor intetsomhelst nyt at fortælle om Brodertvistens Gang eller Udvikling, og selv den ret ejendommelige Forfatter, hvis Danmarkskrønike gaar under Thomas Gheysmers Navn[2]), og som ivrig stræber at fremdrage de Træk fra Fortiden, der havde holdt sig i Traditionen, finder kun noget nyt at berette om Drabsnattens Begivenheder og Kongeligets senere Skjæbne; om Eriks Liv fortæller han derimod kun kortelig, at Erik førte mange Kampe med sin Broder, og at han ligeledes stredes med Lübeckerne, der til Gjen-

[1]) Netop dette har været en Hovedgrund for mig til i denne Undersøgelse ikke at medinddrage Broderstridens endelige Katastrofe. Naar denne udelades, bliver Kildeforholdet saa særdeles simpelt, og af de to Maader, paa hvilke senere levende Historikere kan blive Kilder (se ovfr. S. 360), bliver her slet ikke Tale om den ene, den, at de kan optage noget nyt fra den mundtlige Tradition. Kun den anden Mulighed er da tilbage: at Historikerne kan have benyttet skrevne Beretninger, der ikke mere er tilgængelige for os.

[2]) Thomas Gheysmer var en Borger i Odense, der i Aaret 1431 lod en Skriver forfærdige et Haandskrift af meget forskjelligartet Indhold, deriblandt ogsaa et Udtog af Saxo med Fortsættelse til 1340. Det er denne Danmarkskrønike, hvortil der ovenfor hentydes.

gjæld afbrændte Kjøbenhavn [1]). Den nævnte Forfatter, der skrev i Valdemar Atterdags første Aar, blev Grundlaget for, hvad det femtende Aarhundrede vidste om Danmarks Historie; hans Krønike blev endog trykt i en plattysk Oversættelse henimod Aarhundredets Slutning, og noget før havde den været Hovedkilden for den danske Rimkrønike. Saaledes var al mundtlig Tradition om Brodertvisten forlængst uddød, og Kundskaben til Eriks Liv sammenskrumpet til, hvad der kunde siges paa et Par Linier, da den danske Historieskrivning med Humanismen og Reformationen vaagnede til nyt Liv.

I Tyskland var det gaaet noget anderledes med Kjendskabet til Erik Plovpennings Historie. Her var vel i den senere Historieskrivning næsten ikke kommet noget nyt til udover, hvad de samtidige Kilder indeholdt, men den gamle Kundskab var blevet optaget af de senere Forfattere i ret fyldigt Omfang, og hvad der var vigtigere, de forskjellige Kilders Beretninger var blevet sammenstillede og sammenarbejdede. Dette gjælder allerede Detmar, Lübecks fortrinlige Historieskriver i de sidste Aartier af det fjortende Aarhundrede. Han kjendte ikke blot de ældre tyske Historieskrivere, men han benyttede ogsaa — som jeg ovenfor har berørt i

---

[1]) SRD. II, 387. Forf. bygger her som ellers paa Rydaarbogen, men man lægge Mærke til, hvorledes han dog ved at sammendrage Aarbogens spredte Efterretninger er kommet til at sige noget nyt. I Aarbogen er det kun Lübeckerne, der angriber Kjøbenhavn; hos Thomas Gheysmer staar: „Erik angreb Lübeckerne, men de . . .“ Ved en Vending, der næsten kun er stilistisk, er Erik blevet den angribende; det er det første Led af en Udviklingsrække, der udmunder i, at Hvitfeld lader Erik foretage et Krigstog mod selve Staden Lübeck, se ndfr.

en anden Sammenhæng — en enkelt dansk Krønike, Rydaarbogen nemlig, og kunde derved udstyre Eriks Historie med Træk, som selv de samtidige tyske Kilder ikke havde Kundskab om [1]). Fra ham gik denne Kundskab over til hans yngre Landsmand, Kanniken Herman Korner, der forfattede en stor Verdenskrønike, som han med utrolig Flid omskrev atter og atter og snart gjengav paa Latin, snart paa Plattysk. Korners Nøjagtighed svarede nu ikke ganske til hans Flid, og netop under hans hyppige Omskrivninger gled der mange Fejltagelser og mange mer eller mindre uskyldige Tilføjelser med ind; vi har ovenfor set et Bevis derpaa i hans Notitser om Hertug Skules Død. Erik Plovpennings Historie slap dog forholdsvis godt igjennem denne Skærsild; af Fejltagelser, som skyldes Korner, er det kun værd at mindes, at han lader Kong Erik dø i 1251 [2]), og af Tilføjelser er den vigtigste, at Kong Erik faar Skyld for at have paadraget sig Lübeckernes Vrede ved at lade en Del fredelige Hansekjøbmænd fange i Skaane [3]); saaledes havde i Forfatterens egen Levetid Erik af Pommern jo gjort, og det laa da nær for Korners dristige Fantasi at lade hans Forgænger af samme Navn handle paa samme Vis, især da Lübeckernes Plyndring af Kjøbenhavn derved fik den bedste Forklaring. — Saaledes stod Historieskrivningen i Tyskland, da Humanismen ogsaa her bragte nyt Liv.

---

[1]) Detmar udskriver i det hele sine Kilder temmelig korrekt; dog har han en vis Lyst til at skrive bredt og lægger derfor undertiden lidt til de oprindelige Efterretninger. Sjældnere passerer det ham at sammenarbejde to i sig selv selvstændige Kildemeddelelser; et Exempel herpaa er meddelt ovfr. S. 378, Anm.

[2]) Korner hos Eccard, Corp. hist. medii ævi II, 894.

[3]) Smstds. 893.

Det sextende Aarhundredes Historieskrivning kom i Tyskland hurtig til Blomstring, i Danmark derimod udvikledes den ganske langsomt, og det hænger sammen netop med de Forhold, vi nu har set. I Danmark var der intet andet Grundlag givet end de faa Ord, som Rimkrøniken og den plattyske Thomas Gheysmer indeholdt om Eriks Regering, og da Povl Helgesen i Aarhundredets Begyndelse skrev den lille Danmarkshistorie, hvortil hans Forfatterskab først nylig er blevet paavist, vidste han heller ikke mere at fortælle om Erik Plovpenning[1]). — Helt anderledes i Tyskland. Her kunde Albert Krantz øse med fulde Hænder af Korners fyldige Skildringer, og han forøgede den dér foreliggende Kundskab ved Hjælp af andre Kilder; han kjendte saaledes ikke blot den saa meget yngre holstenske Krønike (Presbyter Bremensis), men havde ogsaa Adgang til en virkelig samtidig Kilde, den gamle Stadeaarbog. Paa dette brede Grundlag skrev han da sine livlige Skildringer af Sachsens, af Vendlands og af Danmarks Historie; han forlod ganske den tørre Aarbogsform, han udelod mange kjedelige Enkeltheder, men de store Linjer traadte desto skarpere frem, og som god Humanist stræbte han altid med Iver efter at forklare Aarsager og Sammenhæng. Hans Bøger blev først trykte efter hans Død, Danmarkskrøniken endog ikke før i 1545, men de vakte saa den største Interesse og blev et lysende Forbillede for, hvad man i Danmark skulde stræbe henimod.

I Danmark havde imidlertid den stærkt vakte Interesse for Fædrelandets Fortid bragt det til, at man ikke

[1]) Rørdam, Monumenta 2. Række II. 435.

mere behøvede at nøjes med den minimale Kundskab, der fandtes i Rimkrøniken. Den flittige Klosterbroder Peder Olsen (Petrus Olai) havde begyndt sit store Samlerarbejde; ved at granske i Landets Bogsamlinger havde han fundet de gamle Aarbøger og derved fremdraget det, som endnu er Hovedkilden til Datidens Historie. Han kjendte næsten alle de Aarbøger, som vi endnu er i Besiddelse af, ja, han havde maaske et Par Stykker til, som siden er gaaet tabt, eller, hvad der vel oftere var Tilfældet, han fandt rundt om i Klosterhaandskrifterne spredte Notitser om enkelte Begivenheder, især af lokal Interesse. Til den sidste Art hører for Erik Plovpennings Tid nogle Oplysninger om Bispeskifter, om Ildebrand i Byer o. l.; hentede fra en hel, nu ukjendt Aarbog er derimod muligvis et Par vigtige Efterretninger om Ribes Skjæbne i Aaret 1247 og en Notits om Slesvigs Erobring i 1250, som allerede ovenfor er benyttede blandt de ægte og gode Kilder. Paa dette Grundlag skrev han selv adskillige Gange Danmarks Historie og viste derved en helt anderledes Kundskab til Erik Plovpennings Regering, end hans Forgængere havde haft inde. Med god Grund holdt han sig til Aarbogsformen; det var jo i Virkeligheden næsten ugjørligt af disse spredte Aarbogsefterretninger at faa andet ud end en ny Aarbog, der kunde overgaa enhver af de gamle ved sin Rigdom paa Efterretninger, men hvori hvert enkelt Træk maatte staa for sig uden Sammenhæng med det næste.

Peder Olsen havde vist Vejen til en flittig og nøjagtig Indsamling af Fortidens Kilder, og hans Exempel blev fulgt af adskillige Forfattere i den følgende Tid. Højst naaede i denne Retning den yngre Cornelius

Hamsfort, som annalistisk fremstillede ikke blot Danmarks, men ogsaa hvert enkelt af de danske Bispedømmers Historie, og som tillige blev banebrydende ved at være den første, der i større Maalestok udbyttede en helt ny Art Kilder, Breve nemlig. Af saadanne kjendte han dog intet, der kunde give Oplysning om Striden mellem Erik og Abel, og i det hele er hans Kundskab om dette Spørgsmaal ingenlunde af større Omfang end Peder Olsens. Han har haft en Del af de Aarbøger, som vi endnu er i Besiddelse af, han har kjendt de tabte Aarbogsnotitser, som ogsaa Peder Olsen har udskrevet, men flere Kilder, end denne kjendte, har han ikke haft.

Disse Aarbogsskrivere fra det sextende Aarhundrede har indlagt sig den største Fortjeneste. Det er dem, vi skylder, at der endnu er bevaret saa mange middelalderlige Aarbøger, og de har selv benyttet Aarbogsstoffet paa en i det hele ret besindig Maade. Nogle Fejltagelser er naturligvis løbne med ind, men de er ikke af stor Betydning, og de flittige Samlere har selv givet os Midlerne i Hænde til at rette dem ved saa ofte at indskrænke sig til blot at afskrive de gamle Aarbøger. Sammenligner man den Kundskab, der var nedlagt i Hamsforts Værk fra Slutningen af det sextende Aarhundrede, med hvad Povl Helgesen vidste i Aarhundredets Begyndelse, saa er Forskjellen umaadelig, saa stort og rigt var det Stof, som man efterhaanden havde samlet sammen.

I én Retning er der dog snarest et Tilbageskridt fra Povl Helgesen til Hamsfort: Povl Helgesens korte Danmarkshistorie er læselig og sammenhængende; Hamsforts store „Chronologia“ er derimod netop kun en Kro-

nologi, en Sammenstilling Aar for Aar og ofte Dag for Dag af spredte Notitser. Hvor nyttig en saadan Kronologi end kunde være for Videnskabsmanden, saa var den til ringe Glæde for den store Almenhed, som ønskede en forstaaelig og levende Fremstilling af Fædrelandets Historie. Her var da en stor Opgave at løse, og gjennem hele det sextende Aarhundrede gjordes der ogsaa atter og atter Forsøg paa at skabe en virkelig Danmarkshistorie, men det er indlysende, at Vanskelighederne ved at løse denne Opgave var meget store. Det gik let med Begyndelsen, hvor man kunde bygge paa den nu fremdragne Saxos fyldige Skildring; det gik ogsaa nogenlunde med Slutningen, med de sidste Menneskealderes Historie, hvor man kunde øse i rigt Maal af den levende Tradition. Men fra Knud den sjette, hvor Saxo hørte op, og saa ned til den Tid, der endnu levede i Mands Minde, dèr var der en Tid af flere Aarhundreder, i hvilken der i Danmark kun var skrevet tørre Aarbøger og magre Krøniker. Hvorledes skulde det kunne lykkes paa et saadant Grundlag at skrive Midten af Danmarks Historie med den Anskuelighed, hvormed man kunde fortælle Begyndelsen og Slutningen?

Det var naturligt, at man satte sig denne Opgave, men det er ikke mindre klart, at det var umuligt virkelig at løse den, og det gjorde man heller ikke. Naar vi derfor fra Aarbøgerne og Aarbogsskriverne gaar over til det sextende Aarhundredes Historieskrivere, saa kommer vi netop fra de ægte Kilder og fra de Bearbejdelser, hvis Karakter som saadanne er uomtvistelig, til *de uægte Kilder*.

III. De uægte Kilder.

Den første danske Mand, der i det sextende Aarhundrede gjorde Forsøg paa at give en læselig Danmarkshistorie, var Kristjern Pedersen. Opgaven laa ham nær efter hele hans Interesse for folkelig Oplysning, og da han havde udgivet Saxo, tog han siden fat paa at skrive en Fortsættelse deraf, „Den danske Krønike fra Saxonis Tid indtil Kong Kristjern den første“ [1]). Han udarbejdede dette Værk i Kristjern II's sidste Regeringsaar [2]), og da Peder Olsen endnu paa den Tid ikke havde begyndt sit banebrydende Studium af de gamle Aarbøger, vidste Kristjern Pedersen om Striden mellem Erik og Abel i Virkeligheden ikke mere end Povl Helgesen, nemlig hvad man kunde læse i Rimkrøniken eller den trykte Oversættelse af Thomas Gheysmer, men hvad hans nærmeste Forgænger havde gjengivet i et Par Linjer, lykkedes det Kristjern Pedersen at brede ud til næsten en hel Side. Han fortæller saaledes [3]):

> „Erik blev Konge her udi Riget efter sin Fader Valdemar. Hertug Abel, hans Broder, begyndte strax at sætte sig op imod ham og drog mange af Ridderskabet hemmelig til sig. Her holdt og mange af de ypperste med Erik tvært imod; de førte store Krige og Orlog med hverandens, saalænge de levede sammen; dermed fordærvede de al Ridderskabet og al Almuen her i Riget. Den samme svare Skade rakte og til den hellige Kirke, thi meget af hendes Gods lagdes øde for samme Orlogs Skyld; de store sloge mange svare Slag og gjorde hverandre ubodelig

---

[1]) Chr. Pedersens Danske Kroniker, udgivne af Brandt S. 128.

[2]) Jfr. Brandt, Chr. Pedersen S. 110.

[3]) Jeg meddeler dette Citat saavel som de følgende af Svaning og Hvitfeld i Nutidens Sprogform.

Skade; dermed lagdes der mange Byer aldeles øde. Alle disse mange fordærvelige svare Slag og store Blodsudgydelse, som de gjorde hverandre her i Riget, da blev alle Riger saa godt som øde, thi her laa da flere Agre usaaede end de, som pløjede vare. De fordærvede skammelig Land og Rige med Krig og Orlog, som deres Fader og andre Konger havde før vundet til Kronen med stor Umag og fanget derfor stor Pris og Ære i andre Lande og Riger. Her kunde da ingen sige eller skrive til visse de mange fattige Enker her sad i Riget med deres faderløse Børn, som da havde mistet deres Husbonder i den farlige Krig. O, hvor mange faderløse Børn her gik i Riget for hver Mands Dør at bede deres Brød, som de havde ikke gjort før Behov, mens deres Forældre levede. Andre Herrer og Fyrster og mange Sørøvere her omkring de toge fast paa Riget paa alle Sider, dèr de spurgte, at Kongen kunde ikke forsvare det for sin egen Broder. Dermed led den fattige Almue stor Tvang. Kong Erik førte længe Krig mod de Lybske og gjorde dem stor Skade. Paa det sidste stjal de dem hemmelig hid i Riget og brændte Kjøbenhavn ned i Grund. Dèr de fornumme, at Kongen kom til Stede igjen, da rømte de strax tilbage."

Jeg har indført dette Citat fuldstændigt, og jeg beder mine Læsere ikke at springe det over; thi vi hører i Kristjern Pedersens Skildring for første Gang den Tone anslaaet, som siden gaar igjen hos de følgende Historieskrivere, og forstaar man ret, hvorledes han er kommet til sin Skildring, saa er man derved paa den rigtige Vej til ogsaa at forstaa hans Efterfølgere.

Og det er jo i Virkeligheden meget let at forstaa og værdsætte, hvad Kristjern Pedersen har sagt. Ingen kan sige andet end, at det er sandt alt, hvad der staar. Hvem vil tvivle om, at Broderkrigen lagde Land og Byer øde? Er noget vissere, end at mange Mænd blev ihjelslaaede under Kampen, og at de da efterlod sig „fader-

løse Børn" og „fattige Enker"? Er det ikke utvivlsomt, at nogle af „de ypperste" holdt med Erik, og at andre af „Ridderskabet" holdt med Abel? Jo, det er sikkert og vist alt sammen, men ligesaa vist er det, at alt dette, der fylder saa stærkt op i Kristjern Pedersens Skildring, det har Forfatteren ikke læst sig til i nogen Kilde; det har kun sin Rod i hans egen Fantasi. Hans virkelige Kundskab indskrænker sig til det, at der var en mangeaarig Krig mellem Brødrene, og at Lübeckerne brændte Kjøbenhavn ned. Dette og dette alene er det positive Indhold af hans Skildring; alt det andet er kun en bred Udmaling af den Tilstand i Landet, der kan anes bagved disse tørre Fakta, det er Gjætninger af Kristjern Pedersen, ikke Kildeoplysninger.

Det vilde sikkert være Ordspild, hvis jeg vilde dvæle mere ved dette. Her kan ingen Tvivl være: Kristjern Pedersen er kun en uægte Kilde til Forstaaelse af Erik Plovpennings Historie.

En Menneskealder efter Kristjern Pedersen finder vi Hans Svaning i fuldt Arbejde med at løse den samme store Opgave. Det lykkedes ham virkelig at fuldføre en fuldstændig Danmarkshistorie lige ned til Kong Hans' og Kristjern II's Tid, men af dette store, paa Latin skrevne Værk har man nu, som bekjendt, kun de to sidste Kongers Historie; derimod har Svaning paa Dansk skrevet Erik Plovpennings og hans nærmeste Efterfølgeres Historie, og dette Stykke er endnu bevaret, om end hidtil ikke udgivet[1]). I dette sidste Skrift gives en

[1]) En Afskrift, der har tilhørt Vedel, findes i Gml. kgl. Saml. 4to, 2441. Jfr. herom Wegener, And. Sør. Vedel. 2den Udgave S. 222 og Rørdam, Historieskrivn. i Danmark I, 100.

Fremstilling af Eriks Stridigheder med Abel, som fylder næsten lige saa mange Sider, som der er Linjer i Kristjern Pedersens Skildring deraf, og det Grundlag, paa hvilket Svaning arbejder, er ogsaa et ganske anderledes bredt. Kjendskaben til de middelalderlige Aarbøger var nu begyndt, og vi har i et Svaningsk Haandskrift[1]) Bevis for, at han personlig har været ivrig for at fremdrage de Skatte, der her laa gjemte; dertil kjendte han ikke blot alle Krantz' Arbejder, men ogsaa de forskjellige svenske Historieskrivere, hvis Meddelelser saa ofte kunde kaste Lys over Danmarks Historie.

Jeg skal meddele et Par Prøver paa Svanings Fremstilling, og jeg hidsætter først hans Skildring af det Forlig, der blev indgaaet mellem Brødrene efter det første Udbrud af deres indbyrdes Strid. Efter at have fortalt om Kong Eriks Tog til Kolding fortsætter Svaning saaledes:

„Men det skete, at der var dog mange gode Herrer og Fyrster hos paa baade Sider, som ikke vilde tilstede, at disse tvende Brødre skulde komme til Slag, og en Part holdt med Hertug Abel og vare befrygtende, om han tabte Slaget, at Kong Erik skulde da faldet ind i Lante Holsten og taget Landet fra de unge Herrer, Grev Adolphi Sønner, fordi at Otto af Lüneburg og Hertug Albret af Sachsen med deres Anhængere og gjorde da rede at falde ind udi Holsten imod Hertug Abel, Kong Erik til Bistand. Dermed kom nu denne Fejde til en god Ende og Forligelse, og de Fyrster lagde sig mærkeligen dèr iblandt og forligte Kong Erik og hans Broder Hertug Abel foruden Slag, og de svore hveranden Broderskab at holde under høj Forpligtelse, enddog at det ikke længe varede. Og

[1]) Rostgaards Saml. paa Univ. Bibl. 4to, 42. Jfr. herom Hist. Tidsskr. 5. Række III, 306.

samme Tid bleve de unge Herrer, Grev Gunzelinus af Schwerin og Burevinus af Meklenburg, som da holdt med Hertug Abel, vel forligte med Kong Erik, fordi at de befrygtede sig storligen, at Kong Erik skulde det i Fremtiden hævne paa dem, hvilket deres Fader med sin Broder, Grev Henrik af Schwerin, brugte imod hans Fader Kong Voldemar, den Tid de saa længe holdt ham udi Fængsel, som tilforn sagt er. Derfor vare de nu ogsaa meget glade, at de bleve forligte med Kong Erik, og de svore ham Lydelse og tro Tjeneste, ihvor han dem behøvede, hvilket de og trofasteligen beviste ham, saalænge han levede, og Hertug Burevinus tog siden Kong Eriks Datter til Hustru, som hed Margrete, med hvilken han avlede trende Sønner ved Navn Henrik, Erik og Voldemar."

Hvilket Fremskridt er her ikke sket siden Kristjern Pedersen! Det er ikke mere en blot Udmaling af den historiske Situation; her er en i Enkeltheder gaaende Skildring af alle Begivenhederne. Vi erfarer Navnene paa bestemte Fyrster, der har hjulpet Kongen, vi faar at vide, hvorledes Forliget blev afsluttet, og vi hører, at Udsoningen ikke blot gjaldt Brødrene, men at ogsaa de meklenburgske Fyrster inddroges deri, og hvorledes dette førte til, at den ene af disse „Hertuger" siden blev gift med Erik Plovpennings Datter. Om alt dette vidste Kristjern Pedersen intet, kunde intet vide efter sine Kilders Fattigdom. Vi kan føle nogen Medlidenhed med den uvidende Kristjern Pedersen; — men maa vi dog ikke først og fremmest beklage os selv? Vi har jo nys studeret Eriks Strid med Abel efter de samtidige Kilder; møjsommelig har vi draget alle de gamle Aarbøgers Efterretninger frem for Lyset, og hvad véd vi om alt dette, hvorom Svaning fortæller saa meget? Ærlig talt, slet intet. End ikke at der overhovedet blev sluttet

noget Forlig mellem de to Brødre, staar der egentlig i de gamle Aarbøger; kun fordi vi læser, at Brødrene i det ene Aar førte Krig indbyrdes, og at de Aaret efter i Fællesskab vilde gjøre et Krigstog, slutter vi, at de er blevet forsonede. Hvor lykkelig er derimod ikke Svaning! Om dette Forlig, om dets Forhistorie og dets Følger har han saa mange positive Underretninger, og der synes da kun at være én Forklaring mulig: Svaning maa have kjendt en for os ubekjendt Kilde, en god og gammel, vidtløftig og indgaaende Skildring af Datidens Historie. Tabet af denne Kilde maa vi i høj Grad beklage, om end vi bør glæde os over, at Svaning har haft den og meddelt os, hvad han har læst i den.

Ja, det er den Forklaring, som man forlængst har givet, naar man i Hvitfelds Krønike læste en lignende Skildring af dette første Forlig mellem Brødrene; men er denne Forklaring nu virkelig rigtig?

Lad os se lidt nærmere paa, hvad Svaning her fortæller. Altsaa: Samtidig med Broderforliget blev ogsaa Gunzelin og Burevin forsonede med Kongen, og Svaning meddeler os, at disse to Fyrster var Brødre. Dette sidste kan han nu i alt Fald ikke have læst sig til i nogen god gammel Kilde, thi de var slet ikke Brødre, ja hørte end ikke til samme Slægt; Burevin var Herre af Meklenburg og af gammel vendisk Fyrsteæt, Gunzelin var af tysk Herkomst og Greve i Schwerin. Og selve Udsoningen da? Ja, Svaning har faaet sin Kundskab fra Krantz; denne fortæller rigtignok kun, at Gunzelin blev udsonet med Kongen[1]), men da han i samme Sætning ogsaa

[1]) Vandalia VII. 24. Efterretningen beror i øvrigt hos Krantz paa en helt fri Udlægning af, hvad Stadeaarbogen fortæller under 1241, jfr. ovfr. S. 376 Anm.

nævner Burevin, har Svaning ved Flygtighed forstaaet, at Forsoningen ligeledes gjaldt ham[1]). Krantz giver efter Sædvane ikke noget Aarstal for denne Udsoning; han har imidlertid hentet den fra Stadeaarbogen, der fortæller derom under 1241, og den vedkommer saaledes ikke det Forlig mellem Erik og Abel, der først blev sluttet et Par Aar efter. Urigtigt er det fremdeles, at Grev Gunzelin var en Brodersøn af den Grev Henrik, der i sin Tid havde fanget Valdemar Sejr; han var netop Grev Henriks Søn, opkaldt efter Farbroderen, og at gjøre denne sidste delagtig i, hvad Grev Henrik kan have forsyndet imod Valdemar Sejr, kan Svaning ikke have fra nogen god Kilde; thi den gamle Gunzelin var jo død længe før. Urigtigt er det endelig, at Burevin siden tog en Datter af Erik til Ægte; hans Hustru var, som det synes, en Datter af den unge Valdemar, Eriks ældre Halvbroder, og hun hed heller ikke Margrete, som Svaning angiver, men Sofie

Se, saaledes forholder det sig med den sidste Halvdel af vor Forfatters Beretning om Forliget mellem Brødrene. Her er der aabenbart ikke Tale om nogen tabt Kilde; hvad Svaning her fortæller, beror altsammen paa Kombinationer, der alle er byggede paa Kilder, som vi ogsaa er i Besiddelse af, og endvidere paa Kilder, der ikke er gode, tværtimod slette Anden- og Tredjehaands-

[1]) Krantz' Burevin har heller ikke hjemme i de ægte Kilder. I Stadeaarbogen fortælles under 1246, at Eriks Forbundsfæller var Grev Gunzelin og „Sclavi"; dette gjengiver Krantz i Saxonia VIII, 15 ganske korrekt med: „domini Wandaliæ"; i Parallelstedet i Vandalia er disse vendiske Fyrster derimod blevet til: „Burevinus junior cum fratribus, Magnopolenses principes".

bearbejdelser af de gamle, ægte Kilder. Følgen har derfor ogsaa været, at alle Kombinationerne er faldet uheldig ud, noget, som det er let at paavise for os, der har Adgang til de oprindelige Kilder, men som ikke skal lægges Svaning videre til Last. I dette Stykke repræsenterer Svaning da sikkert ikke nogen tabt Kilde. Hvad han har gjættet sig til, det har han her fremstillet, og derved har han været i sin gode Ret; saaledes er ogsaa vi jo nødte til at bygge vor Fremstilling ikke blot paa, hvad Kilderne umiddelbart meddeler, men ogsaa paa, hvad vi kan faa ud af dem ved Sammenstilling og Kombination. Man mærke kun nøje, at der er en stor Forskjel paa den Maade, paa hvilken Svaning gjengiver sine Gjætninger, og den Maade, vi anvender i lignende Tilfælde. Vi stræber at antyde, hvad der i vor Fremstilling beror paa Gjætning; vi indskyder et „formodentlig“, „vistnok“, „rimeligvis“ eller lignende. Det gjør Svaning ikke; hvad han har gjættet sig til, det fremsætter han i en ligesaa positiv Form som det, han ligefrem har læst sig til i sine Kilder. Der er ingen Grund til at dadle ham derfor; thi det er en stilistisk Maner, som han har til fælles med næsten alle andre Historieskrivere i det sextende Aarhundrede; man skal blot huske paa, at han bruger denne Maade, og man skal ikke tillægge hans Meddelelser større Værdi, fordi de stilistisk fremtræder som sikre Underretninger. De faar derved et Skær af at være Kildemeddelelser, men Skæret er falsk; Svaning er her kun en uægte Kilde.

Dette Resultat, som er saa klart og utvivlsomt overfor den sidste Halvdel af det her meddelte Stykke af Svaning, det kan nu trygt overføres paa den første Halvdel, som jo oven i Kjøbet er forholdsvis fattig paa posi-

tive Enkeltheder. Svaning har ligesom vi sluttet ud fra Aarbøgernes Notitser, at det ved denne Tid er kommet til en Udsoning mellem Erik og Abel; om Forligets Indhold véd han kun at fortælle, at man „tilsvor hinanden Broderskab at holde“, og det ligger jo saa temmelig i Sagens Natur. At der var nogle fremmede Fyrster, som hjalp hver sin Part og siden mæglede Brødrene imellem, er ogsaa en nærliggende Gjætning, og de to Navne paa Fyrster, som Svaning nævner, har han faaet fra Krantz, der rigtignok blot omtaler dem uden at mælde noget om deres Indblanding i Broderstriden[1]).

Som en anden Prøve paa Svanings Fremstilling skal jeg meddele, hvad han har om det nye Udbrud af Broderkrigen henved Aaret 1246:

„Og det skete imidlertid, at de unge Herrer, Grev Johan og hans Broder Grev Gert af Lante Holsten, spurgte disse Tidender til Frankrige, at Kong Erik og hans Broder Hertug Abel førte saadan Krig og Orlog iblandt dem selv indbyrdes, og derover finge de Holster, som vare deres Undersaatter, stor Skade, hvilket de Indbyggere lode dem ogsaa hemmelig give til kjende. Derfor bleve de Grever ikke vel tilfreds herom og gav dem strax hjem igjen til Landet, og de Holster vare meget glade af deres Tilkommelse; men Hertug Abel forklarede sin Sag saa trædskeligen hos de unge Herrer, ligervis som Kong Erik havde ført den samme Fejde for deres Skyld, at naar som han havde først overvundet ham, saa vilde han siden taget Lante Holsten fra dem og draget for Lybke og Hamburg. Derved bleve de Grever meget vrede og gjorde strax Forbund med

[1]) Saxonia VIII, 7: „Saxonia interim sub Ottone Brunswickeensi et Alberto Saxoniæ ducibus conquievit“. Da Albert var Erik Plovpennings Svigerfader og Otto hans Fætter og Valdemar Sejrs gamle trofaste Ven, laa den Gjætning snublende nær, at disse to havde understøttet Kongen.

de Lybsker og Hertug Abel imod Kong Erik og sendte ham Undsigelse og gjorde mange Anfald ind paa Danmark paa alle Sider udi nogle Aar, hvor som de saa deres Belejlighed, endog Kong Erik gjorde dem Modstand, det bedste han kunde, til saa længe han fornam, at hans Broder Christoffer begyndte nu ogsaa at bruge Falskhed imod ham og havde nu givet sig til Hertug Abel, og de baade tilsammen vare nu faldne ind udi Sønderjylland og toge en Part ind udaf Landet og fore til Ribe og toge Staden ind og vunde Slottet, og de fangede dèr og grebe Biskop Esge og mange Riddere og Kong Eriks Børn og førte dem med sig til Lante Holsten og satte dem paa Segeberg i Fængsel; dèr sad de i 9 Maaneder, til om Julen de bleve løsgivne, som herefter skal beskrives, og da lod Hertug Abel brænde Vejle Kjøbstad og Randers og mange Bondebyer. Derfor lod nu Kong Erik indtage Laaland og alle de Slotte og Forleninger, som hans Broder Christoffer havde i Riget, og siden drog han fremdeles ind udi Jylland til Ribe og tog Staden ind igjen og fangede dèr mange af Hertug Abels bedste Adel og Riddere, som han dèr havde beskikket til Statholdere at bevare Byen og Landet. Og samme Tid fik han ogsaa Hertug Abels egne Børn og lod dem føre til Sjælland, og selv fôr han ind i det Hertugdømme Slesvig og brændte Kolding, Haderslev, Aabenraa og mange Bondebyer. Og Hertug Abel kunde da ikke gjøre ham nogen stor Modstand, fordi at Kong Erik havde tilforn dette saa beskikket med de unge Fyrster af Meklenburg, Gunzelino og Burevino, som vare da besvorede med ham, at naar som de fornumme, at de unge Herrer af Lante Holsten fore ind udi Sønderjylland med Hertug Abel, da skulde de strax falde ind udi deres Land paa den anden Side, hvilket og skete, at strax som de formærkede, at Hertug Abel var udi Ribe med de Holster, da fore de hasteligen ind udi Lante Holsten med stor Magt udaf Venden og vunde Todeslo og gjorde dèr stor Skade i Landet alle Vegne og sloge ihjel og forjagede alt det Folk, som de Fyrster havde dèr beskikket til

Landeværn, til saa længe at Hertug Abel og samme Fyrster af Holsten nødtes da til at drage tilbage imod dem. Dermed havde nu Kong Erik saa meget des større Fremgang i det Hertugdømme Slesvig, som nu tilforn sagt er."

Nogle af de her meddelte Træk vil man allerede kjende fra den Fremstilling, som jeg ovenfor har givet paa Grundlag af samtidige Kilder til Tidens Historie. De holstenske Grevers Hjemkomst, Abels Erobring af Ribe og Kongens senere Gjenvinding af Byen, Kristoffers Indblanding i Striden og Gunzelins Erobring af Oldeslo, alt det er Ting, som ogsaa findes i de oprindelige Kilder. Men Svaning har desuden adskillige positive Enkeltheder, som de ikke kjender noget til; fremfor alt har han en Udredelse af Begivenhedernes Sammenhæng, som vi ikke paa den Maade har kunnet læse ud af de samtidige Aarbøger, og alt hvad han meddeler, fremsættes i den mest positive Form som sikre og utvivlsomme Fakta. Nu, jeg antager, at den første Prøve paa Svanings Fremstilling har været saa overbevisende, at man ikke overfor denne anden Prøve strax vil begynde at gjætte paa tabte Kilder som Aarsag til Svanings tilsyneladende saa store Kundskab. I Virkeligheden er der heller ikke her nogen Grund til at tænke paa saadant; paa et Hovedpunkt ser vi strax, at det nye og overraskende hos vor Historiker i Virkeligheden har en helt anden Oprindelse.

Forfatteren fortæller os, at Aarsagen til, at Abel ikke kunde holde sig i Ribe, det var at „Brødrene" Gunzelin og Burevin faldt ham i Ryggen og angreb Oldeslo. Begge Begivenheder skete ganske vist i Aaret 1247, men Abel mistede rigtignok Ribe i Juni Maaned, og Angrebet paa Oldeslo fandt først Sted i November. At det sidste kan

have været Aarsag til det første, er da kronologisk umuligt; Svaning kan ikke have fundet denne Aarsagssammenhæng i nogen gammel Kilde, men han har gjættet sig til, at det var saa, og det var slet ikke nogen urimelig Gjætning af ham; thi naar vi kjender Dagen for Oldeslos Erobring fra Stadeaarbogen, saa kunde Svaning ikke hos Krantz finde en saadan bestemt Tidsangivelse.

Dette ene Exempel er vel tilstrækkeligt til at vise, at vi ogsaa i dette Stykke af Svaning ligesom i det forrige kun har at gjøre med en uægte Kilde. Det tilsyneladende nye stammer ikke fra, at Forfatteren har vidst mere end vi; tværtimod det har sin Grund i, at han vidste mindre, og det samme gjælder om alt, hvad Svaning fortæller; det er overalt ligesom det før aftrykte Stykke et Resultat af hans Fantasi og Kombination, kun at han her har haft nogle flere positive Fakta at bygge paa; — tabte Kilder er der ikke noget Spor af. Naar Svaning fortæller om Abels Erobring af Ribe og Biskop Esges Tilfangetagelse, har han her aabenbart benyttet de Notitser om Ribes Skjæbne, som vi i deres ægte Form kjender fra Peder Olsen, og naar han tilføjer, at ved den Lejlighed fangedes ogsaa „mange Riddere og Kongens Børn“, saa vil allerede den underlige Ordstilling vise, at her blot foreligger en urigtig Oversættelse af Kildestedets *„milites et pueri“*. Og denne Urigtighed har saa atter avlet en Meddelelse om, at disse Kongebørn kom til at sidde paa Segeberg, dette holstenske Fangetaarn, som saa ofte fremtræder i den følgende Tids Historie, og Svanings frodige Fantasi har endvidere ført ham til at lade Erik gjøre Gjengjæld og ved Gjenerobringen af Ribe tage Abels Børn til Fange.

Ellers vil moderne Læsere vel i Svanings Frem-

stilling kun kunne lade sig imponere af, hvor god Besked Forfatteren véd om, hvilke Byer den ene og den anden af de stridende Fyrster har brændt i Jylland. Forundringen vil dog sikkert svinde, naar man læser videre hos Svaning og hører om Fyrsternes Felttog i Danmark, hvorved de ikke blot kom til Fyn og brændte Odense, men ogsaa „samme Tid vare inde udi Sjælland og brændte Sorø“; thi paa dette Sted har Forfatteren været saa skikkelig at tilføje en lille Randnote, der viser, paa hvilken Maade han er naaet til sin Slutning. „Nu véd man ikke“, skriver han heri, „om dette skete af Vaadeild, eller om de Lybsker brændte Sorø, den Tid de brændte Odense; quæras ergo veritatem.“ Hvis Svaning derfor har haft noget som helst Grundlag for sine Meddelelser om, at Vejle og Randers blev brændte af Abel, Kolding, Haderslev og Aabenraa af Kong Erik, saa har det sikkert kun været nogle spredte Aarbogsnotitser om Ildebrand i disse Byer; ogsaa vi véd, at Randers nedbrændte i 1244, og Svanings kronologiske Letsindighed er saa stor, at det godt kan være denne Efterretning, der har staaet ham for Hovedet, naar han nævner Randers. Hvad de andre Byer angaar, er jeg rigtignok mest tilbøjelig til at tro, at han ene og alene har gjættet sig til, at Krigen mest gik ud over dem. Kristjern Pedersens brændte „Byer“ er ved Historieskrivningens Fremadskriden blevet til de og de Kjøbstæder og „mange Bondebyer“ (et af Svanings stereotype Udtryk).

Saaledes turde det da være klart, at vi heller ikke i dette Stykke har Grund til at tro paa Benyttelsen af vigtige tabte Kilder, og man vil have faaet nye Exempler paa den stilistiske Maner hos Svaning, som det først og fremmest gjælder at forstaa, den, at han meddeler sine

Gjætninger i samme positive Form som sin virkelige historiske Kundskab. Herpaa skal jeg dog endnu meddele et eneste, særdeles slaaende Exempel, nemlig Svanings Oplysning om, hvad der var Anledningen til Striden mellem Kongen og Biskop Niels Stigsøn. Grunden var efter Svaning ingen anden end Bispens Optræden, da Lübeckerne erobrede Kjøbenhavn. Efterdi „at Biskoppen beviste sig ikke trofasteligen imod Rigets Fjender de Lybsker, den Tid de brændte Kjøbenhavn og anden Steds vare i Lande, da blev Kong Erik noget vred og havde i Sinde at kalde ham i Rette for Rigens Raad. Derved blev han noget forskrækket og rømte af Sjælland til Norge *anno domini* 1245." — Se, det er jo en klar og tydelig Besked, men uheldigt er det, at Kjøbenhavns Indtagelse først fandt Sted 1249, fire Aar efterat Biskoppen var flygtet fra Danmark!

Jeg tør ikke ofre mere Plads paa Svanings Fremstilling af Erik Plovpennings Historie; de Prøver, der her er meddelte og analyserede, vil ogsaa være tilstrækkelige til at klare, hvilken Kildeavtoritet der kan tillægges denne Historiker. Det første Indtryk, man fik af Forfatterens fyldige, paa Enkeltheder saa rige og saa godt sammenhængende Fremstilling, var, at der her forelaa en Skildring, der maatte være baseret i stor Udstrækning paa Kilder, der nu ikke mere er tilgængelige; — dette Indtryk forsvandt imidlertid ganske ved en mere indtrængende Prøvelse. Naar Svanings Meddelelser gjorde Indtryk af god positiv Kundskab, har dette vist sig kun at være et Blændværk. Paa alle de Punkter, hvor det var muligt at øve Kontrol, traadte det skarpt frem, at Forfatteren saa langt fra havde benyttet særlig gode Kilder, at han tværtimod havde bygget paa dels færre og dels slettere

Kilder end dem, vi har Adgang til, færre, naar han af danske Aarbøger ikke kjender nær saa mange som vi, slettere, naar han fik den tyske Tradition gjennem Krantz, d. v. s. en Tredje- eller Fjerdehaands Omskrivning af de oprindelige Kilder. Paa dette tarvelige Grundlag havde Svaning imidlertid stræbt at naa til en sammenhængende og anskuelig Fremstilling; han havde derved anvendt dristige Kombinationer, og han havde benyttet den allerede af Kristjern Pedersen brugte Maade, at udstyre hver Situation med Enkeltheder, der kunde være rimelige og sandsynlige, men som han ikke umiddelbart havde læst ud af nogen Kilde. Og alt hvad han havde læst sig til, kombineret sig til eller gjættet sig til, fremtraadte i én Støbning, alt i samme positive Form, og netop dette sidste gav mere end noget andet hans Skildring Karakter af at være Kilde. Men ved nærmere Prøvelse fremtraadte rundt om Beviser nok paa, at Svaning ikke var Kilde; den ene Fejl ved Siden af den anden, de umulige Gjætninger, de urimelige Kombinationer, alt viste det klart nok, og skjønt der naturligvis i hans Fremstilling var nogle Træk, hvis Rigtighed ikke umiddelbart kunde modbevises, saa stod disse i den Grad i nøje Forbindelse med andre Træk, hvis Urigtighed er utvivlsom, at det er umuligt at fastholde den Tanke, at der bag ved denne Fremstilling ligger en god tabt Kilde, en vidtløftig Skildring af Broderstriden mellem Erik og Abel. Umuligt i det mindste overfor de her nærmere analyserede Stykker, — og derved er det jo i Virkeligheden allerede givet, at det samme ogsaa gjælder de andre Dele af Svanings Skrift; naar han ved Aarene 1243—45 og 1246—47 viser sig at have et meget tarveligt Kildegrundlag, saa er det mer end usandsynligt, at

han skulde være umaadelig vel underrettet overfor de følgende Aar. Og det er Forf. saa vist heller ikke; det fremgaar allerede af den aldeles forvirrede Kronologi, der sluttelig udmunder i, at han lader Kong Erik dø i Aaret 1251, noget, der ikke stammer fra Overvisdom, men ene hidrører fra, at Svaning har troet mere paa Krantz end paa de danske Aarbøger.

At Svaning skulde have kjendt en vidtløftig Skildring af Erik Plovpennings Historie, rig paa Enkeltheder, ja endog oplysende Begivenhedernes Sammenhæng og Personernes Motiver, den Tanke haaber jeg nu er slaaet ihjel. Noget ganske andet er det derimod, om Forfatteren ikke hist og her har haft nogle spredte Aarbogsnotitser, som vi ikke mere er i Besiddelse af; den Mulighed er naturligvis ikke udelukket ved, hvad der er paavist i det foregaaende. Vi har set, at Peder Olsen har kjendt nogle saadanne, og hvorfor skulde Svaning ikke have kjendt nogle andre af samme Slags? Det kan dog paa Forhaand siges, at store Sager kan det ikke have været. Vi véd jo nemlig, at Cornelius Hamsfort ikke har kunnet fremdrage mere positivt Stof, end hvad vi kjender fra Aarbøgerne og fra Peder Olsen, og denne Granskers Flid og Sporsans var saa overordentlig, at det er ganske utroligt, at han ikke skulde have kjendt nogenlunde det samme som Svaning en Menneskealder før. I Virkeligheden er de Steder da ogsaa faa, hvor der er Grund til at antage, at Svaning har haft Oplysninger, som vi ikke kjender, ja med Sikkerhed tør det vel kun siges om en eneste af hans Meddelelser. Han fortæller et Sted, at en Biskop Peder af Aarhus blev ordineret paa St. Calixti Dag (14. Oktober); Aaret synes efter Sammenhængen at dømme at være 1248. Se, denne Oplysning er vel

sikkert hentet fra et eller andet gammelt Haandskrift; det er et lille Guldkorn, der kan uddrages af Svanings store Dynge Sand. Noget mere tvivlsomt er det derimod, om Svaning har haft nogen Kilde for sig, naar han fortæller om en Stilstand, der skal være sluttet mellem Brødrene paa St. Thomas Dag (ɔ: 21. Decbr., vel nærmest i Aaret 1247) og have varet til Philippi og Jacobi Dag (1. Maj), eller naar han henimod Slutningen af Kong Eriks Historie omtaler et Slag mellem denne og Lübeckerne i Øresund Hellig Korsdag inventionis (3. Maj). Jeg siger noget mere tvivlsomt; thi om end det skulde synes os forsigtige Historieskrivere utroligt, at Svaning selv skulde have opfundet disse bestemte Dagsangivelser, saa er der paa den anden Side dog noget ret mistænkeligt ved hans Notitser. Disse Efterretningers kronologiske Plads er det næsten umuligt at forstaa efter Svanings Fremstilling, og det er meget underligt, at hverken Hamsfort eller de andre Samlere, som virkede i den nærmeste Eftertid, har medtaget disse Angivelser; naar fremdeles Hvitfeld vel optager Efterretningen om Stilstanden, men derimod ganske rolig udelader Fortællingen om Søslaget den 3. Maj, saa tyder dette rigtignok paa, at han ikke har haft megen Tillid til Svanings Meddelelse derom. Dette skal jeg dog lade staa hen; jeg har i alt Fald hidtil ikke kunnet opdage, hvilken Ideforbindelse der kunde have ført Svaning til at fabrikere disse Dagsangivelser, og jeg har derfor intet imod, om man her vil fastholde Troen paa en tabt Kilde. Men Hovedsagen er den, at hvis Svaning har benyttet tabte Kilder, saa har det været spredte Notitser, hvoraf ingen har gjennemgribende Betydning, ikke derimod en sammenhængende Fortælling fra Samtiden, som tillader at se

Broderstriden i et helt andet Lys end Aarbøgernes tørre Efterretninger.

Der gaar atter en Menneskealder, saa løses endelig den store nationale Opgave: Arild Hvitfeld skriver sin Danmarks Riges Krønike. I alle Retninger overgaar han sin Forgænger Svaning. Han kjender de danske Kilder i langt videre Omfang, støttet af det store Samlerarbejde, som Hamsfort og andre i Mellemtiden har udført; han medinddrager efter største Maalestok ogsaa Nabolandenes Historie, og fremfor alt, han henter fra Arkiverne denne utrolige Mængde af Breve, der kaster et hidtil uanet Lys over hele den senere Middelalders Historie. Det var et Kæmpeværk, som Hvitfeld udførte, og aldrig har hverken før eller senere Kjendskabet til Danmarks Fortid gjort et saa umaadeligt Skridt fremad som ved hans Arbejde. Jeg fremhæver dette stærkt, fordi jeg her kun skal dvæle ved hans Behandling af Eriks og Abels Historie, og fordi netop her ingen af Hvitfelds store Fortrin ret kan spores. Her var ingen Breve at finde; af indenlandske Aarbøger var der her ikke meget nyt at fremdrage, og Udlandets Historikere gav heller ikke synderlig Oplysning, om end Hvitfeld foruden Krantz ogsaa kjender selve den gamle Stadeaarbog, der var blevet udgivet i Tyskland i Aaret 1587.

Svanings Samlinger og Udarbejdelser kom igjennem Vedel til Hvitfeld, og denne har gjort stærkt Brug af dem, som han jo overhovedet for at løse den kolossale Opgave, han havde sat sig, ofte skød Gjenvej ved en udstrakt Anvendelse af sine Forgængeres Arbejder. Hans Fremstilling af Erik Plovpennings Historie maa i Virkeligheden betegnes som en fri Bearbejdelse af Svanings

Skrift herom. Lange Stykker af dette har Hvitfeld optaget uden Ændring; ofte har han dog omstillet sin Forgængers Sætninger eller udvidet hans Skildringer; sjældnere er han helt gaaet bort fra sit Grundlag. Hvad jeg ovenfor har anført til Belysning af Svanings Kildeværdi, vil da paa Forhaand ogsaa afgive gode Bidrag til Værdsættelsen af Hvitfeld; har hidtil vel alle i hans Fremstilling ment at kunne spore ældre tabte Kilder af stor Betydning, saa tør denne Opfattelse nu allerede siges at være rokket i sin Grundvold.

Til nærmere Belysning af Hvitfeld ligger det nær at benytte de samme to Punkter, som jeg allerede i Svanings Fremstilling har gjort til Gjenstand for mere indgaaende Behandling, det første Forlig mellem Brødrene og den ny Broderkrigs Udbrud og Begyndelse.

Hvad det første Punkt angaar, slutter Hvitfeld sig meget nøje til Svaning; Ord for Ord gaar dennes Fremstilling igjen hos ham, men noget er ændret og andet føjet til. Ændringerne er temmelig ubetydelige; dog kan man lægge Mærke til, at Hvitfeld nok ligesom Svaning gjør Gunzelin og Burevin til Brødre, men at han dog ikke har den yderligere Fejl at gjøre Grev Henrik til Gunzelins Farbroder i Stedet for Fader. Vigtigere er hans Tilføjelser. Medens Svaning kun lader de udenlandske Fyrster blande sig ind i Striden af politiske Grunde, tilføjer Hvitfeld, at nogle Fyrster gjorde det, fordi „de ikke gjerne saa, kristeligt Blod skulde udgydes eller Brødre, som vare fødte under et Hjærte, af ens Forældre, skulde som Kajn og Abel myrde og omkomme hverandre“. Hvis denne Motivering gjør Hvitfelds Følelser Ære, behøver man for at forstaa den dog ikke at gjætte paa tabte Kilder. Hvitfeld har fremdeles ikke villet slaa sig

til Ro med de noget farveløse Oplysninger, som Svaning har om Forligets Indhold; Brødrene nøjedes ikke med at tilsværge hinanden Broderskab, men Abel skulde ogsaa nedlægge Statholderskabet i Holsten. „De unge Holster Herrer, Grev Adolphi Sønner Johannes og Gert, skulde igjen fordres af Frankrige, hvor de vare in studiis, og selv forestaa deres Regimente.“ Se, dette klinger jo mere positivt, og dog viser heller ikke dette, at Hvitfeld har haft nogen tabt Kilde; tværtimod, det beviser ene og alene, at han følger den samme stilistiske Maner som Svaning og fremsætter sine Gjætninger med samme Sikkerhed som sin virkelige, paa Kilderne byggede Kundskab. Denne Stilstandsbestemmelse kan nemlig umulig være aftalt hverken i 1242, under hvilket Aar Hvitfeld anbringer Stilstanden, eller Aaret efter, da Brødrenes Udsoning i Virkeligheden synes at have fundet Sted; thi Abel havde nedlagt sit Formynderskab i Holsten allerede 1241[1]), og de unge Grever rejste ikke til Paris før i 1244[2]).

Overfor det senere Afsnit af Broderstriden i Aarene 1246 og 1247 slutter Hvitfeld sig ikke saa nær til Svaning; han benytter dennes Fremstilling, men han flytter stærkt om paa dens enkelte Led og indsætter nye Træk, hentede især fra de danske Aarbøger. Ved den Lejlighed er han bl. a. blevet af med den urigtige Aarsags-

[1]) Stadeaarbogen angiver endogsaa Dagen, da Abel nedlagde Formynderskabet, 8. Novbr. 1241. Den ældste af Grevesønnerne var da vistnok 12 Aar gammel og dermed myndig efter Lensretten.

[2]) Den samme Kilde oplyser, at Greverne i Novbr. 1246 kom tilbage fra et „over toaarigt“ Studieophold i Paris. Det ses i Virkeligheden af Breve, at Greverne var i Tyskland endnu i August 1244 (Hasse I, 286—87).

sammenhæng, som Svaning havde faaet lavet imellem Gunzelins Erobring af Oldeslo og Abels Tab af Ribe; maaske er det Hvitfelds Kjendskab til Stadeaarbogen, der her har gjort Nytte, maaske, siger jeg kun, thi han anbringer alligevel uheldig nok Oldeslos Indtagelse forud for Kampen om Ribe, skjønt den i Virkeligheden fandt Sted et halvt Aar senere[1]). Fra Svaning har Hvitfeld derimod optaget Fortællingen om, hvorledes Abel brændte

[1]) Svanings smukke strategiske Tanke om Sammenhængen mellem Kongens sejrrige Fremgang og hans Venners Anfald i Ryggen paa Holstenerne og Abel har i øvrigt ført ham til at konstruere Felttoget 1248 efter samme Regel, og her har Hvitfeld ikke fundet Grund til at gaa bort fra sin Forgænger: Meklenburgerne falder ind i Holsten, Abel hjælper Grev Johan imod dem, men imens har Erik stor Fremgang i Sønderjylland. Om alle disse Begivenheder har de ægte Kilder absolut intet; det er Gjengangere fra Aaret før og Anticipationer af senere Begivenheder (Slesvigs Erobring i 1250), knyttet sammen af Svanings Fantasi. Jeg bemærker dette, især fordi jeg her kan anføre et Bevis fra en moderne, grundig og kritisk Historieskriver paa, hvor let man føres til dristige Kombinationer; naar man ser det, vil man vel bedre forstaa, at Svanings og Hvitfelds Fantasi har virket saa stærkt ind. A. D. Jørgensen fortæller dette Felttog fra 1248 efter Hvitfeld (40 Fortællinger S. 96), og at han bygger paa denne som Kilde, skal jeg i denne Sammenhæng ikke indvende noget imod. Men han indskyder: „Kongen drog hærgende gjennem Landets Byer; Kolding, Haderslev, Aabenraa og Flensborg brændtes til Hævn for forrige Aars Ødelæggelse i Kongeriget“. Heraf har Hvitfeld nu kun, at Kongen brændte Flensborg („og mange Bondebyer“); har da Jørgensen benyttet en tabt Kilde? Ja, det havde man strax sagt, hvis han havde levet i det sextende Aarhundrede, men nu lever han i vor Tid, og saa er der ingen, der falder paa den Løsning. Sagen er da ogsaa ganske simpelt, at Jørgensen her har indført de tre Byers Brand, som Hvitfeld udtrykkelig nævner under Felttoget 1247, heri følgende Svaning (ovfr. S. 403). Det er en Gjætning af Jørgensen, fremsat i hans folkelige Skildring i den positive Form, som han ikke vilde have anvendt i et strengt videnskabeligt Arbejde, men som var den eneste, Svaning og Hvitfeld kjendte.

nogle Byer og Erik andre. Mere ejendommelig er den Maade, hvorpaa han har stillet sig til sin Forgængers Meddelelse om, hvorledes i Ribe Abel først fangede Eriks Børn og Erik derefter Abels Børn. Det sidste har Hvitfeld udeladt, hvad der afgiver et godt Bevis paa, at Svanings Oplysning kun er en Frugt af fri Fantasi, som hans forsigtigere Efterfølger her har underkjendt. Efterretningen om, at Eriks Børn blev fangne i Ribe, har Hvitfeld derimod optaget, ja han har ført den videre, idet han oplyser, at det var „to Konning Eriks Døtre, som han aatte med Judita, nemlig Sofia, som siden fik Kong Voldemar udi Sverige, og Ingeborg, som fik Kong Magnus udi Norge". Naar man husker, at Svaning kom til at sige „Kongens Børn" ved en Misforstaaelse af sin Kildes *pueri*, er det ret komisk at se disse „Drenge" hos Hvitfeld blive til Pigebørn, men takket være Svaning som Mellemled vil man dog sikkert ikke her gjætte paa en tabt Kilde[1]).

Jeg skal endnu omtale ét Punkt i Hvitfelds Skildring af Erik Plovpennings Historie, en ret væsentlig Bedrift, som han for første Gang har tillagt denne Konge, nemlig det mislykkede Angreb paa Lübeck, som Erik skal have foretaget i Aaret 1246. Svaning kjender ikke dette Krigstog; som sædvanlig har Hvitfeld dog taget sit Udgangspunkt fra, hvad Svaning fortæller. Denne

[1]) Hvitfeld har for øvrigt ogsaa benyttet Kildestedet om Ribes Erobring i dets ægte Form (jfr. ovfr. S. 377) og taler derfor baade om Kongens „Riddere og Svende" — Kildens: *milites et pueri* — og om Kongens Børn — efter Svanings Ide, men i Virkeligheden kun en Gjenganger af hine *pueri*. Det er et lille Exempel paa, hvorledes én Ting kan blive til to, ganske som vi ovenfor saa, at Padeborg i Tidens Løb blev til Pedersborg.

taler nemlig lige i Begyndelsen af Kong Eriks Historie om et Sammenstød, som Kongen skal have haft med Lübeck; Hovedpunkterne er disse: **1.** Kong Erik lader de lybske Borgere i Danmark fængsle; **2.** Lübeckerne viser stor Falskhed, thi de sender en Sendefærd til Danmark, som giver Kongen gode Løfter, og derved samt ved mange Fyrsters Mægling faar de deres Borgere frigivne: **3.** men strax efter overfalder de Danmark med en stor Flaade, plyndrer rundt om og **4.** sluttelig indtager de Kjøbenhavn[1]; **5.** herved foranlediges Uvenskabet mellem Kongen og Biskop Niels Stigsøn, som saa flygter 1245. Den sidste Gisnings Umulighed er allerede tidligere omtalt (ovfr. S. 407); Fortællingen om Lübeckernes Fængsling i Danmark har Svaning hentet fra Krantz, og han har naturligvis ikke kunnet ane, at dette Træk hører til de mange uægte Blomster, hvormed Korners Fantasi har beriget Historien, og som fra Korner er gaaede over til Krantz (sml. ovfr. S. 389). Mellemleddet **2:** Sendefærden og Mæglingen, ja hvem det behager, kan jo deri ane en tabt Kilde, men saa faar han rigtignok Hvitfeld imod sig.

Hvitfeld slutter sig i meget til, hvad Svaning har sagt; han optager Punkt **1:** de lybske Borgeres Fængsling og Punkt **3:** Lübeckernes Plyndring i Danmark, men han udelader for det første Punkt **4:** Kjøbenhavns Erobring, der ikke passer med det Aar 1246, hvor han

[1]) Svanings Ord fortjener at anføres som en sidste Prøve paa, hvor god Besked den Mand véd om alt; man glemme ikke, at det nu staar fast, at Slottet i Kjøbenhavn aldrig har heddet hverken Axelhus eller Stejleborg, og saa læse man: (Lübeckerne) „rovede Staden og vandt det Slot Steckelborg, som de da begyndte det at kalde og ikke vilde tilstede, at det skulde hedde Axelborg, endog Biskop Absalon havde det selv ladet opbygge nogen Tid tilforn“.

anbringer disse Fakta, dernæst naturligvis Punkt 5, eftersom han allerede har fortalt Biskoppens Flugt det foregaaende Aar, og saa endelig ogsaa Punkt 2: Lübeckernes Falskhed med alt Tilbehør. Hvorfor dog ogsaa dette? Ganske simpelt, fordi Hvitfeld har en langt bedre Overgang fra de lybske Borgeres Fængsling til Lübeckernes Plyndringstog; her indsættes nemlig som et nyt Punkt 2: et Angreb af Erik paa selve Staden Lübeck. Kongen sejler med „Skibe og Folk af Styrishafn" til Trave, opkaster her tvende Skanser og spærrer Floden med en Kjæde. Til alt Uheld kommer saa nogle svenske Skibe og løber Kjæden sønder. „Derover maatte Kong Erik lade sit Forsæt falde imod Lybke; al Ting var gjort til forgjæves; dèr Fetaljen var fortæret, forløb Folket." Dette Angreb bliver saa for Lübeck en god Grund til det store Plyndringstog til Danmark.

Vil man saaledes tro paa Hvitfeld, maa man opgive Troen paa Svanings Sendefærd[1]), men man faar jo en god Erstatning i et helt dansk Krigstog til Lübeck, udstyret med Enkeltheder, der synes at maatte faa enhver Skepsis til at forstumme. Ja, Enkelthederne er gode, thi ved Hjælp af dem kan vi netop komme efter, hvorledes Hvitfeld har faaet Ideen til dette Tog, som den opfindsomme Svaning endnu ikke havde opdaget. Toget er nemlig virkelig foregaaet, de af Hvitfeld meddelte Enkeltheder er nogenlunde rigtige; der er blot det at rette, at Toget foregik 1234, ikke 1246, og foretoges af Valdemar Sejr, ikke af Erik. Dette Valdemars Tog forløb efter de lybske Kilder ganske, som Hvitfeld an-

[1]) Hans Kilde, Krantz, siger: „liberatis per quamcunque occasionem civibus". Det var jo som en Opfordring til Svaning om at udfolde sin Gjætteevne.

giver; vi hører om de to Skanser, om Jernkjæden paa tværs af Trave, om de fremmede Skibe, der sprænger Kjæden, kun at disse Hjælpere ikke kommer fra Sverige, men fra Reval. Saaledes fortælles det hos Detmar; Beretningen naar videre igjennem Korner til Krantz, og da Hvitfeld kjender sin Krantz, kommer den ogsaa til ham, første Gang i Valdemar Sejrs Historie[1]). Men saa dukker Fortællingen atter op som en Dobbeltgænger i Eriks Historie, og dette har en meget simpel Grund. Forud for Hvitfeld var nemlig den gamle lybske Beretning ogsaa vandret over til Sverige, og den fortælles her f. Ex. af Olaf Persson[2]) saaledes: „Ved samme Tid (Forfatteren har lige omtalt nogle Begivenheder i 1244 og 1248) var Lübeck Stad belejret af Kongen i Danmark og Greven i Holsten, og da kom de Svenske Lübeck til Undsætning og løb med deres Skibe sønder en Kjæde, som Kongen havde ladet gjøre over Trave, at de af Staden ikke skulde komme ud i Søen med deres Skibe. For samme Undsætnings Skyld have de Svenske altid været toldfri i Lübeck, eftersom man af et gammelt Rygte ofte har hørt.“ Skjønt jeg ikke kan gjøre Rede for, hvorledes Skibene fra Reval er blevet til svenske Skibe, er det jo sikkert nok, at det er Valdemars Angreb paa Lübeck, der omtales her; det fremgaar klart deraf, at Greven af Holsten nævnes med, thi Grev Adolf var netop Valdemar Sejrs Forbundsfælle i hans sidste Strid med Lübeck, og da Adolf nedlagde sin Grevemyndighed, før Erik Plovpenning blev Enekonge i Danmark, er det ogsaa derfor umuligt, at Olaf Perssons navnløse „Konge

[1]) S. 148—50 (Folioudg. S. 202 f.) ved Aar 1238, et fejlt Aarstal, der gaar middelbart tilbage til Korner (hos Eccard II, 878).
[2]) Olai Petri Svenska Krønika, utg. af Klemming S. 72.

i Danmark" kan være Erik. Men fra de svenske Historikere har Hvitfeld netop, som han selv siger[1]), faaet Ideen til sin Beretning om Eriks Krigstog til Lübeck; han har ladet sig narre af den Plads, som Beretningen har faaet hos Olaf Persson, og for at redde Begivenheden for Kong Eriks Tid har han saa slaaet en Streg over denne Greve i Holsten, der passer saa daarlig som Forbundsfælle til Erik Plovpenning. Nu, det var god historisk Kritik i det sextende Aarhundrede, og vi bør ikke dadle Hvitfeld af den Grund; men hvis vi af Hvitfeld kan lære at kaste Vrag paa Svanings Sendefærd, er det for moderne Kildekritik en nem Opgave at gjøre det af med Hvitfelds Lübeckertog fra 1246[2]).

Værdsættelsen af Hvitfelds Fremstilling af Broderstriden behøver efter det anførte ikke mange Ord; hvad der allerede er sagt om Svaning, kan i alt væsentligt ogsaa overføres paa hans Efterfølger. Det er sandt, at Hvitfeld langt overgaar Svaning, at han har større Kundskab, arbejder nøjagtigere, viser noget mere Kritik. Men disse Fortrin vedkommer Historieskriveren, Bearbejderen, de vedrører ikke Hvitfelds Værdi som Kilde. Denne er

[1]) S. 149 (Folioudg. S. 203) om Begivenhederne i Valdemar Sejrs Tid: „Den svenske Historie siger, det var Svenske dennem kom til Hjælp ... Men det skete siden under Kong Erik". — Den egentlige Fader til dette Krigstog er for Resten næppe Hvitfeld, men den samtidige Historiker Magnus Matthiæ i hans utrykte: Series regum Daniæ.

[2]) At dette Tog beror paa en Misforstaaelse, har allerede Lagerbring anet; selv den skikkelige Suhm har sin Tvivl, Dahlmann udelader Toget, efterfulgt af Hammerich. Helt forsvundet af Historieskrivningen er Eriks Bedrift dog ikke (se f. Ex. Bache, Nordens Hist. II, 412), men en kildekritisk Tydning af, hvorledes Hvitfeld er naaet til sin Skildring, er heller ikke blevet givet før nu.

faldet til Jorden i det Øjeblik, det er eftervist, at han ikke har benyttet nogen for os ukjendt ældre Kilde, og til en saadan har der ikke vist sig nogetsomhelst Tegn. Ja, Hvitfelds Kildeværdi er endda mindre end Svanings. Hos denne fandt vi dog i det mindste én, maaske et Par ægte Kildenotitser, for hvis Bevarelse man er Forfatteren takskyldig; hos Hvitfeld er der derimod, saavidt jeg kan se, intetsteds noget Spor af et Kjendskab selv blot til saadanne spredte Aarbogsnotitser.

Den største Ejendommelighed ved Hvitfelds Fremstilling af Stridighederne mellem Erik og Abel er endnu ikke berørt. Den ligger i det Indblik, man igjennem ham faar i, hvad der var Aarsagerne til Striden; til fuld Forstaaelse af dette vil det imidlertid være nødvendigt at gribe længere tilbage.

IV. Aarsagerne til Broderstriden.

Samtidens Aarbøger fortæller kort og fyndig hver Begivenhed; derimod søger de ikke at forbinde de enkelte Fakta med hverandre, og de kommer derfor sjældent ind paa Aarsager eller Motiver. I Virkeligheden findes der da hverken i de danske eller tyske Aarbøger et eneste Ord, der umiddelbart angiver Aarsagen til Striden mellem Erik og Abel. En Oplysning herom er dog bevaret fra Samtiden; den fremtræder i en mærkelig Tilføjelse til den sjællandske Aarbog, hvori fremstilles de Begivenheder, som gaar umiddelbart forud for Kongens Drab, og det med Træk, som vi finder stadfæstede andensteds fra, saaledes at det hele Stykke aabenbart stammer

fra god Kilde[1]). Denne Tilføjelse indledes nu med nogle mere almindelige Bemærkninger. Kong Erik, hedder det, „var en meget smuk Mand og en meget mild Ridder; overmaade vennesæl var han mod alle, og han udrettede mangen smuk Daad. Mellem ham og hans Broder Hertug Abel var der stor Uenighed, som varede længe. Thi Abel var gift med en Søster til Greverne af Holsten, og disse vilde Kongen paa enhver Maade bringe under dansk Herredømme, men for at forsvare dem satte Hertug Abel sig imod sin Broder og kæmpede mange Gange imod ham, hjulpet af en tysk Hær.“ — Denne Oplysnings Avtoritet er meget stor; men et andet Spørgsmaal er det, om Kong Eriks Planer mod Holsten har været den første Aarsag til Striden mellem ham og Abel. Det kan ikke sluttes med Sikkerhed af dette Stykke, der jo kun staar som Indledning til en Skildring af Begivenhederne i selve Aaret 1250, og naar vi spørger de andre samtidige Kilder til Raads, kan vi heller ikke i de Begivenheder, som de fremstiller, finde noget Bevis for, at Erik har haft fjendtlige Planer mod Holstenerne før tidligst ved Aaret 1246. Da i dette Aar de holstenske Grever kom hjem fra deres Studieophold i Paris, fandt de deres Land angrebet af Kong Erik, som det hedder i Stadeaarbogen. Men allerede i 1242 var der Uenighed mellem Brødrene, og at denne Strid skulde have netop den samme Aarsag som den senere Del af Broderstriden, det finder ingenlunde Støtte i Tilføjelsen til sjællandske Aarbog[2]).

---

[1]) Jfr. ndfr. S. 431—2.

[2]) Træffende siger A. D. Jørgensen, 40 Fortællinger S. 94: „Hvad der var den første Anledning til Spliden mellem Brødrene, derom er der intet overleveret os“.

Gaar vi nu fra de ægte Kilder over til de uægte, saa er det, efter hvad vi før har set, let at forstaa, at disse yngre Historieskrivere, som saa gjerne ønsker at forklare Begivenhedernes Sammenhæng og at forstaa de optrædende Personligheders Motiver, netop herved fandt de største Vanskeligheder at overvinde.

Det var ganske naturligt, at den Aarsag, som Historikerne først lagde Vægten paa, det var denne Kong Eriks Stræben efter at underkaste sig de holstenske Grever, som virkelig udtaltes i en gammel Kilde. Allerede Peder Olsen anfører da dette som Grund til Broderstriden; han anfører det med Ord, der ganske svarer til dem, som den sjællandske Krønike har, men vel at mærke, han stiller disse Bemærkninger hen lige i Begyndelsen af Kong Eriks Historie, saaledes at Eriks Planer mod Holsten bliver Aarsag allerede til Broderstridens første Udbrud. At dette ikke ligger i Kildens Ord, er allerede bemærket.

Af de egentlige Historieskrivere er Svaning den første, der gaar nærmere ind paa Aarsagen til Striden. Mærkeligt nok forkaster han ganske den Aarsag, som Peder Olsen havde betonet saa stærkt, hvilket hænger sammen med, at Svanings Sympathi afgjort staar paa Kong Eriks Side; han ønsker derfor ikke at lævne den mindste Tvivl om, at al Skyld for Tvisten udelukkende maa falde paa Abel[1]). Hovedgrunden til Striden er da efter Svaning, at Abel hadede sin Broder, „fordi han vilde selv være Konge og var nu blevet hovmodig og fordristede sig meget paa sin Magt, fordi han var nu

[1]) Hos Svaning existerer Eriks Planer imod Holsten kun i Abels Tanker, der bagtaler sin Broder for at ophidse de holstenske Grever imod ham. Jfr. Citatet ovfr. S. 402.

Statholder over Holsten og Hamburg paa de unge Herrers Vegne, Grev Adolphi Sønner, som endnu vare i Frankrige til Studium. Derfor lagde han sig meget efter at fordrive og ødelægge sin Broder Kong Erik og vilde gjerne tage Riget fra ham, og hængte han derved, det længste han kunde.“ Denne Aarsag til Striden hører vi intet om i de ægte Kilder, og Svanings Ytringer om Abels Statholderskab og de holstenske Grevers Studieophold i Paris, anbragt her lige i Begyndelsen af Kong Eriks Tid, er endog i den skarpeste Strid med det virkelige Sagforhold (jfr. ovfr. S. 413). Det kan imidlertid ogsaa oplyses, hvorledes Svaning har faaet denne Ide, at Abel stræbte efter selv at blive Konge i Danmark; han har simpelthen taget den fra Krantz, men blot udeladt dennes Motivering. Sagen er den, at Krantz i sin Kilde, Korner, læste, at Valdemar Sejr i sit andet Ægteskab med Beringaria havde 3 Sønner, nemlig Erik, Abel og — vel at mærke — Valdemar, og tillige fik at vide, at Faderen i sin egen Levetid tog Valdemar til Medkonge[1]). Krantz er fornuftig nok til at se det højst mærkelige i, at netop den yngste Søn paa den Maade drages frem; han forklarer, at Valdemar Sejr havde en „utrolig Kjærlighed“ til sin yngste Søn, og slutter ikke uden Grund, at de ældre Sønner med Vrede saa paa deres Tilsidesættelse. Saa dør imidlertid den unge Valdemar allerede før Faderen, Erik bliver Konge, og hvem forstaar ikke, at nu føler Abel sig tilsidesat. Han mente naturligvis, at da den yngste Søn var død, burde Raden nu komme til ham som den næstyngste. Heri finder da Krantz den rette Aarsag til, at Abel bekæmper

[1]) Korner hos Eccard, II, 855.

Broderen[1]). — Denne nærmere Motivering er det, Svaning har udeladt; hvor lidet kritisk han end var, saa har hele denne Tankerække dog forekommet ham for urimelig, men han har ikke forstaaet, at naar Begrundelsen tages væk, falder Slutningen med den.

Hvitfeld har nu paa dette Punkt været klogere end sin Forgænger; han er ganske gaaet bort fra den Tanke, at Abel stræbte efter at faa Riget, og han bringer i Stedet igjen den Aarsag til Ære, som Peder Olsen havde fremdraget. Ogsaa hos Hvitfeld hører vi, at Kong Erik lige efter sin Tiltrædelse tænker paa at erobre Holsten, og at dette volder Striden mellem ham og Abel; efter sin Vane udmaler han det hele noget mere, men de samme urigtige Enkeltheder, som allerede Peder Olsen havde — Abels Formynderskab og de unge Grevers Fraværelse —, gaar igjen hos Hvitfeld og viser klart, at der ikke kan tillægges hans Detailler nogen Kildeværdi.

Hvitfeld kjender dog ogsaa en anden Aarsag til Striden imellem Brødrene. For ham, der selv har oplevet den store Strid i det sextende Aarhundrede om Slesvigs Lensforhold til Kronen, ligger det nær at ane en lignende Strid bagved disse gjentagne Fejder mellem Kong Erik og Hertug Abel, og efter sin Sædvane fremsætter han sine Gjætninger i den mest positive Form og udstyrer dem med Enkeltheder, der giver hans Oplysninger et tilsyneladende Skær af at være Kildemeddelelser. Da han under 1244 fortæller om et nyt Udbrud af Striden mellem Brødrene, véd han, at det var „ikke for Holstens Skyld, men for Slesvigs, hvoraf Kong Erik vilde, at Abel skulde bekjende ham som en

[1]) Dania VII, 20–21.

Herre med Ed og Pligt; den anden mente, fornævnte Fyrstendømme hørte ham frit til arveligen". Da der i 1247 er Strid mellem Kongen og alle hans tre Brødre, drejer det sig atter om Lensspørgsmaalet; „Hertugerne" [1]) mente, at de havde deres Lande som Fædrenearv, ikke som Len. Det ender dog med, at Kongen faar sat sin Opfattelse igjennem ved det store Forlig, der efter Hvitfeld skal være sluttet sidst i 1248; efterat Kongen forud har erobret Byen Slesvig, bliver det fastsat, at Brødrene skal beholde deres Hertugdømmer, men kun som Len af Kongen; „derpaa gjordes Breve og blev sat 20 Riddere og gode Mænd til Gidsel for paa hver Side, med den Besked, at hvilken ikke holdt, hvis som dagtinget blev, da skulde de 20 Riddere drage fra den Part til den anden og holde med ham. Herved vare alle glade."

Jeg bestrider nu ingenlunde, at det er yderst sandsynligt, at Striden mellem Brødrene for en stor Del har drejet sig netop om deres indbyrdes Forhold og Rettigheder; men jeg hævder paa det bestemteste, at hvad Hvitfeld fortæller derom, ikke stammer fra nogen Kilde, at Forfatteren ikke har vidst en Smule mere derom, end hvad vi véd eller kan gjætte os til. At Hvitfeld i det hele ikke har bygget sin Skildring af Eriks Strid med Abel paa en stor tabt Kilde, det turde være bevist i det foregaaende, og deraf følger jo allerede, at hvad han meddeler om Lensforholdet heller ikke har en saadan Oprindelse; thi man kan dog umulig tænke sig, at der skulde have foreligget ham en ren statsretlig Afhandling fra det trettende Aarhundrede. Men netop det samme

[1]) Kristoffer førte i Virkeligheden ikke Titel af Hertug; han var blot „Herre" (dominus) over Falster og Laaland.

fremgaar ogsaa deraf, at alt hvad han meddeler om Lensforholdet, hos ham fremtræder i den uløseligste Sammenhæng med Træk, der bevislig er urigtige. Den Krig i 1244, hvorved han først berører Lensforholdet, tilhører i Virkeligheden 1243; den stammer ene og alene fra, at Rydaarbogen 1244 har en Notits om Kongens Tog til Kolding, som i alle de andre Aarbøger anføres ved 1243[1]). Og denne Erobring af Slesvig med samt det derefter følgende store Forlig mellem Brødrene, som Hvitfeld anbringer under 1248, den hører jo i Virkeligheden først hjemme i Aaret 1250. De 20 Riddere som Gidsler har Hvitfeld faaet fra den sjællandske Aarbog; at der gjordes „Breve“ om Forliget, er en meget tilladelig Gisning, men heller ikke mere. Havde Hvitfeld kjendt saadanne Breve, ja, saa vilde han sikkert have aftrykt dem Ord til andet; det vilde jo have været Aktstykker af første Rang, indeholdende de vigtigste Oplysninger om det Spørgsmaal i Danmarks Historie, der mer end noget andet ligger Hvitfeld paa Hjærte, og som for hans Samtid har ikke blot theoretisk Interesse, men den største politiske Betydning. — Heller ikke her er der da Grund til at tro paa, at Hvitfeld har siddet inde med Oplysninger, som siden er gaaede tabt. Det er hans Ære som Historieskriver for første Gang at have gjættet, at der bagved Abels Uenighed med Broderen ligger en Strid om Hertugdømmets Forhold til Kronen[2]), men det er en

[1]) Sml. ovfr. S. 376 Anm.

[2]) Tanken i sin Almindelighed er for øvrigt udtalt før Hvitfeld; i en Aarbog, der ses at være skrevet i Aaret 1579, staar nemlig: „Anno 1242 ortum est funestum bellum inter Ericum regem et fratem Abelem de jure Slesvicensis ducatus et aliis ...“ — Jeg tor endnu ikke opstille nogen Formodning om, hvem Forfatteren til dette særegne Arbejde er; derimod kan jeg

Misforstaaelse at betragte ham som Kildeavtoritet paa dette Punkt mere end paa andre; kan vi end slutte os til hans Formodning i dens store Almindelighed, tør vi ingenlunde fæste Lid til eller bygge videre paa de Enkeltheder, hvormed han har udstyret sin Gjætning.

---

5. Hvitfelds „tabte Kilder“.

Hvis man paa et tidligere Stadium har kunnet undre sig over, at der i min Fremstilling af Broderstriden, saaledes som den oplyses ved de samtidige Kilder, savnedes saa mange Træk, der var vel kjendte fra andre Behandlinger af det samme Emne, saa er denne Gaade nu løst. Det ligger i, at man før ved at fremstille disse Forhold har fæstet Lid til de senere Kilder og især til Hvitfeld, og da dennes Fremstilling er fyldigere og mere sammenhængende end de gamle Kilder, har man endog som oftest taget mest fra ham. Og bagved denne Benyttelse har lige fra Suhm [1]) og ned til Velschow [2])

oplyse, at den Afskrift i Hamburg, hvorefter Lappenberg har udgivet Aarbogen i Asmussens Archiv II, 227, er en Kopi efter den yngre Stephanius' Afskrift i hans: „Chronologiæ Danicæ Systema“, som gjemmes i Upsala Universitetsbibliothek; en anden Afskrift findes i Lucoppidans Kopibog (Ny kgl. Saml. Fol. 561), og her strækker Aarbogen sig helt ned til Kristjern II's Afsættelse.

[1]) Hist. af Danm. X, 16: Hvitfeld „havde visseligen en gammel nu forloren eller forstukket Skribent at gaae efter“. Smstds. 25: Hvitfeld „har uden Tvivl havt en nu forloren eller skiult Krønike at gaae efter“. Lignende Ytringer S. 76, 108.

[2]) „Er ist bekanntlich sehr häufig der Fall, dass die ältere Quelle, woraus Hvitfeld geschöpft hat, verloren gegangen ist, oder in irgend einem Winkel noch verborgen liegt. Hvitfelds Chronik muss daher sehr oft als Quelle benutzt werden, wo er nur

og A. D. Jørgensen[1]) ligget denne fælles Tanke om Hvitfelds tabte Kilder.

Det er gaaet underligt med Hvitfelds Avtoritet. Efterat den havde staaet urokket i mere end et Aarhundrede, rettede Hans Gram et forfærdeligt Angreb imod den og viste ved mange Exempler, hvorledes et Studium af samtidige Breve og gamle Krøniker kunde føre til en langt rigtigere Opfattelse af Danmarks Fortid end den, man kunde læse sig til hos Hvitfeld. Tanken blev frugtbar; i den bundede Langebeks og Suhms store Samlervirksomhed; men den kritiske Evne, som Gram havde haft i en saa mærkelig Grad, arvedes ikke ned til hans Efterfølgere. Der gik atter et Aarhundrede, hvor Hvitfelds Avtoritet var stærkt respekteret, og først

einer älteren verlorenen oder unbekannten Quelle nacherzählt hat.“ Saaledes i de danske Grænsereguleringskommissariers Indlæg 1851 (den trykte Beretnings Bilag S. 34), hvor disse Sætninger i øvrigt indleder nogle meget kritiske Betragtninger om de mange Urigtigheder, Hvitfeld har faaet fra sine „tabte Kilder“. Kommissariernes skeptiske Kritik hidrører dog især fra, at deres tyske Kontraparter fremfor alt byggede deres Paastand om, at Rendsborg hørte til Holsten, paa en af Hvitfeld omtalt Voldgiftskjendelse af 1252.

[1]) Selv denne udmærkede Gransker, der staar som den egentlige Banebryder for den moderne Kildekritik i Danmark, har ikke undgaaet Troen paa Hvitfelds tabte Kilder. Jeg har ovfr. S. 414 anført et Exempel paa, hvorledes han bygger paa, ja bygger videre paa Hvitfeld-Svanings Udmalinger og Gjætninger, og i hans Redegjørelse for Spørgsmaalet om Rendsborgs Skjæbne (Den nord. Kirkes Grundlæggelse, Tillæg XII) forsvarer han mod Velschow den Dom, der efter Hvitfeld skal være fældet i Abels Tid herom. I Virkeligheden er det dog højst usandsynligt, at Hvitfeld her har haft nogen Kilde til Grundlag; han skal forklare, hvorfor Rendsborg, hvis Skjæbne interesserer ham meget, er kommet til Holsten, og han laver da denne Voldgiftskjendelse, der sammenknyttes med en fra Krantz laant (og urigtig) Sætning om Rendsborgs tidligere Skjæbne.

i vor Levetid er den blevet underkjendt, af Allen for den senere Unionstid, af Reinhardt for Valdemar Atterdags Historie, af mig selv ved Dronning Margretes. Ved intet af disse Tidsrum anerkjender man mere Hvitfeld som Kildeavtoritet; her er man ganske kommet bort fra hans talrige „tabte Kilder“. Men mærkelig nok er Hvitfelds Fremstilling af Tiden forud for Valdemar Atterdag endnu undgaaet en kritisk Prøvelse, og deraf kommer da det underlige, at han her stadig i høj Grad respekteres, ved et Tidsrum altsaa, der ligger tre Aarhundreder før hans egen Levetid, medens han ikke mere anerkjendes overfor Tider, der dog er hans egen Tidsalder meget nærmere. Det skal indrømmes, at Hvitfelds Fremstilling af disse fjærne Tider, f. Ex. af Erik Plovpennings Historie, har noget meget bedaarende ved sig. Denne Fylde af Enkeltheder, disse talrige Positiviteter, dette Kjendskab til Aarsager og Motiver, og alt fremsat, uden at Forfatteren nogensinde selv antyder nogen Tvivl om Rigtigheden af, hvad han meddeler. — man forstaar godt, at det maatte vække Respekt, og da den Tanke, at Hvitfeld ved mundtlig Overlevering skulde vide noget om en saa fjærn Fortid, dog var saa temmelig udelukket, saa var der ingen anden Udvej at gribe til end den om de tabte Kilder.

En tabt Kilde, bevaret gjennem en senere Historieskrivers Fremstilling, det er for Historikeren som Guldet, der drages frem dybt nede fra Bjærgenes værdiløse Sten. Hvor stor er ikke Kritikerens Glæde ved at fremdrage og rense dette Guld, men hvor vanskelig er ikke ogsaa

---

Efterretningen er af samme Karakter og samme Værdi som saa mange andre Enkeltheder hos Hvitfeld om Slesvigs statsretlige Forhold, jfr. ovfr. S. 427.

denne Opgave! Intet Under da, at disse Forsøg paa at finde tabte Kilder, som endnu volder den saa højt udviklede Kildekritik de største Vanskeligheder, fuldstændig maatte mislykkes for den ældre Tids mere barnlige Kritik. Man gik frem paa den simpleste Maade. Naar man hos Hvitfeld fandt en positiv Oplysning, der ikke var i den mest aabenbare Modstrid med, hvad man ellers vidste, saa tog man den for god, saa sagde man, her har Hvitfeld en Oplysning fra en Kilde, der er os ubekjendt[1]). Man lukkede ganske Øjnene for, hvor mange andre Meddelelser hos Hvitfeld der var nye, men som man dog ikke kunde tiltræde, fordi de var i altfor stærk Modsætning til, hvad man i Forvejen havde slaaet fast efter de virkelig gode Kilder; man glemte rent, at naar man i Hvitfelds Eftersætning mente at finde en god og gammel Efterretning, saa viste netop Forsætningen, at Hvitfeld her havde bygget paa en sen og slet Kilde. Nej, ad den Vej kan det aldrig lykkes at konstatere tabte Kilder hos en Forfatter, der lever saa sent, at han ikke i sig selv kan være Kilde. Saaledes gaar man ikke mere frem i Historiegranskningen, saa lidt som vi gjør det i det daglige Liv overfor vore samtidige. Naar en Mand fortæller mig fire Anekdoter om en samtidig Personlighed, og jeg kan indse, at de to af dem viser et meget daarligt Kjendskab til Personligheden, saa bilder jeg mig ikke ind, at de to andre, om hvilke jeg intet véd, indeholder den nøjagtigste Sandhed. Og naar en Mand giver mig en Fremstilling af et og andet, og jeg klart kan se, at de to Led i denne Fremstilling beror paa dristige Gjætninger, bygget paa en daarlig Anden-

[1]) Suhm X, 16: „Jeg vil følge Hvitfeld, dog saa at jeg viger fra ham, naar han modsiger den samtidige Albert af Stade“.

haands Kundskab til Sagen, saa føler jeg ingen Grund til at bøje mig i Støvet for Resten af Forklaringen.

I Modsætning hertil har den moderne Kildekritik adskillige Methoder til at paavise tabte Kilder; jeg kan dog her lade mig nøje med at omtale én af disse, fordi denne netop i det givne Tilfælde vil være tilstrækkelig til at paavise, om der er eller der ikke er tabte Kilder i Hvitfeld. Et Par Exempler vil bedst vise, hvori denne Methode bestaar.

Om Folkevisen om Niels Ebbesen er samtidig med Begivenheden eller meget yngre, kan ikke bevises ud fra Visen selv, der jo først foreligger i Optegnelser fra det sextende Aarhundrede og for saa vidt godt kunde være digtet paa denne Tid. Den sidste Mulighed kan heller ikke modbevises ved, at der i Visen er Træk, som stemmer med den samtidige Skildring af Niels Ebbesens Daad, som foreligger hos den saakaldte Thomas Gheysmer; thi denne Forfatter var jo godt kjendt i Eftertiden, og Ligheden kunde altsaa bero paa, at Visens Digter havde laant noget fra Historikeren. Men nu findes der i Visen Træk, som nøje stemmer med, hvad der fortælles i den samtidige tyske Beretning om Grev Gerts Død i Detmars Krønike, — og disse Træk afgiver saa det afgjørende Bevis for, at Visen i sin oprindelige Skikkelse er digtet i Niels Ebbesens Tid. Thi Detmars Krønike var ikke kjendt i Danmark hverken i det sextende Aarhundrede eller før, og fra den kan Folkevisen altsaa umulig have laant noget.

Et andet Exempel kan hentes netop fra Erik Plovpennings Historie. Vi finder i en Tilføjelse til den sjællandske Aarbog en Skildring af de Begivenheder i Aaret 1250, der gik umiddelbart forud for Kongens Drab. Her

er det nu paa Forhaand umuligt at sige, om dette Stykke er forfattet i Samtiden eller meget senere; Haandskriftet er brændt med Universitetsbiblioteket 1728, den forinden af Arne Magnusson foranstaltede Udgave giver ikke tydelig Oplysning om, hvorledes denne og andre Tilføjelser har været skrevne. Nu er det imidlertid saa, at noget af hvad der i dette Stykke meddeles, det berøres ogsaa i den gamle tyske Stadeaarbog, og begge Kilder stemmer nøje overens. Deraf fremgaar da med Sikkerhed, at det danske Aarbogsstykke er affattet af en velunderrettet samtidig, og ogsaa de Underretninger deri, som vi ikke er i Stand til at kontrollere, kræver derfor Tiltro.

Regelen bliver da denne: Naar en Forfatter lever saa sent eller en Optegnelse er nedskrevet saa længe efter den Begivenhed, den omhandler, at man af den Grund ikke paa Forhaand tør tillægge Beretningen Kildeværdi, saa beror dens Værdsættelse paa en Prøve; man sammenligner, hvad Beretningen meddeler, med hvad vi andensteds fra véd om den samme Begivenhed, med hvad vi véd derom fra Kilder, som Forfatteren faktisk ikke kan have benyttet, og er der saa Overensstemmelse, ja, saa er det et fuldgyldigt Bevis paa, at Forfatteren har haft Adgang til Kilder, der er os ukjendte.

Denne Vej er det, man maa gaa, hvis man i Hvitfeld vil paavise Benyttelsen af en eller flere vidtløftige Fremstillinger af Danmarks Historie i det trettende Aarhundrede, og Materialet er her saa stort, Forholdene saa særlig gunstige, at man tør sige, at Beviset maa kunne føres paa denne Maade, ja, at hvis det ikke kan føres, saa er dermed til fulde godtgjort, at det modsatte er Tilfældet, at Hvitfeld ikke har haft saadanne for os utilgængelige Kilder. Sagen er nemlig den, at vi har Ad-

gang til en hel Kildegruppe til Tidens Historie, som Hvitfeld og de andre danske Historikere i det sextende Aarhundrede kun kjendte igjennem en sen, kortfattet og stærkt fordærvet Gjengivelse. Hvad man i Nordtyskland havde optegnet, det kjendte Hvitfeld og hans samtidige kun igjennem Albert Krantz og hans trykte Bøger[1]); vi kjender det samme Stof i dets ægte Skikkelse, saaledes som det foreligger i Stadeaarbogen, i den sachsiske Verdenskrønike, i Hamburg- og Lübeckaarbogen, og ikke blot det, men vi kan ogsaa tydelig forfølge, hvorledes denne Kundskab ændres og forvanskes ved at gaa igjennem Korners Hænder og derfra endelig naa ned til Krantz. Alt dette gjør, at Forholdene er særdeles heldige for at føre det antydede Bevis for eller imod Hvitfelds tabte Kilder. Han har faaet mange forvanskede Efterretninger gjennem Krantz, det er sikkert, men har han haft nogle gode, ukjendte Kilder, saa maa disse dog sikkert paa et eller andet af de utallige Berøringspunkter træffe sammen med Oplysninger i de ægte tyske Kilder, som vi kjender og Hvitfeld ikke. Vi saa, at denne Prøve slog til blot ved den lille Tilføjelse i den sjællandske Aarbog; det er umuligt andet end, at den ogsaa maa slaa til ved de mangfoldige Begivenheder, som Hvitfeld omhandler; ikke blot et, men adskillige Steder maa han, hvis han har tabte Kilder, kunne sige noget, hvis Rigtighed fremgaar af Kontrolprøven, og hvis saadanne Steder ikke findes, ja saa maa under disse Forhold Tanken om større tabte Kilder ganske opgives.

---

[1]) Hvitfeld benytter dog desuden, som ovenfor omtalt, én af de ægte Kilder, Stadeaarbogen, der imidlertid slutter allerede med Aaret 1252.

Et saadant Bevis for Existensen af disse meget omtalte tabte Kilder hos Hvitfeld er imidlertid aldrig blevet ført, og jeg tror heller ikke, at det vil lykkes at præstere det. Ved Erik Plovpennings Historie er Prøven gjort i det foregaaende; intetsteds har vi hos Hvitfeld eller hans Forgænger Svaning fundet noget, der blev stadfæstet ved Sammenligningen med de utvivlsomt ægte Kilder, rundt om derimod Beviser paa, hvorledes Krantz med sine ofte saa stærkt forvanskede Meddelelser havde ydet hine Forfattere, hvad de vidste om den tyske Tradition. Og hvad angaar Hvitfelds Fremstilling af de følgende Menneskealderes Historie, vil en nærmere Undersøgelse vistnok føre til det samme Udslag, det tror jeg at turde sige, om end jeg endnu ikke paa alle Punkter har ført mine Hvitfeldstudier til deres endelige Afslutning.

Der er en anden Betragtning, der ligeledes gjør det helt utroligt, at Hvitfeld eller Svaning skulde have udnyttet tabte Kilder efter stor Maalestok. Hvad der er det nye i deres Fremstilling, er jo sjældent eller aldrig en særlig mærkelig Begivenhed af den rent ydre Historie, et stort Slag for Exempel. Det, der forundrer os hos dem, er dels deres Kundskab til Detailler, den Maade, hvorpaa de ved talrige Enkeltheder kan anskueliggjøre en Hovedbegivenhed, som kun er os bekjendt i sine Grundtræk, dels og især det Indblik, de giver os, snart i Begivenhedernes Sammenhæng, f. Ex. i et Felttogs Gang, snart i de handlende Personers Tanker og Bevæggrunde; hos Hvitfeld kommer dertil yderligere en Række statsretlige Oplysninger om Lensforhold og lignende. Se, at de to Historieskrivere paa et eller andet enkelt Punkt vidste mere end vi, deri vilde der ikke være noget

underligt; at de havde spredte Aarbogsnotitser, ja selv en eller anden Aarbog, der ikke kjendtes mere, deri vilde der paa Forhaand ikke være noget utroligt. Men at de helt igjennem skulde vide bedre Besked, det kunde kun forklares ved Benyttelsen af en eller flere store Skildringer af Datidens Historie, og hvorledes maatte disse Kilder ikke have været for at yde Svaning og Hvitfeld det, der nu møder os hos dem som nyt! Disse Kilder maatte have den Karakter, som ovenfor er angivet, maatte have været rige paa malende Enkeltheder, maatte have været raisonnerende, ja pragmatiske, forklarende Aarsager og Sammenhæng. Og nu er Forholdet jo saaledes, at disse Karaktertræk ikke findes hos en eneste af de forskjellige Aarbøger og Krøniker, som vi kjender fra Danmark og Nordtyskland i det trettende Aarhundrede, at disse Egenskaber tværtimod staar i fuldstændig Modsætning til alle de ægte Kilders Natur, til dette saa skarpt udtalte Særpræg, som alle Aarbøgerne er i Besiddelse af. En Kilde som den, Svaning og Hvitfeld maatte have benyttet, vilde være et Unicum i hin Periode af Middelalderen og vilde nøde os til helt at ændre vore Anskuelser om, hvorledes man i den Tid skrev Historie. I Sandhed, for at faa os til at tro dette, maatte en Bevisførelse være i høj Grad tvingende.

Og endnu ét. De, der vil hævde Hvitfelds og hans Forgængers Benyttelse af store tabte Kilder, de glemme ikke, at de derved rejser en Beskyldning mod Hvitfeld, der vil veje tungt ved Værdsættelsen af ham som Videnskabsmand og Menneske. Vi véd, at han stod i et fortroligt Forhold til de Granskere, som samtidig med ham dyrkede Fædrelandets Historie; Mænd som den yngre Hamsfort og Superintendenten Magnus Matthiæ meddelte

ham med gavmild Haand, hvad de fandt, og paa mange Punkter byggede Hvitfeld i sin Krønike paa det Stof, som disse hans Venner havde sammenstillet. Nu er det imidlertid et Faktum, at i disse historiske Samleres Arbejder finder man intet Spor til disse tabte Kilder, hvoraf Svaning og Hvitfeld skal have hentet saa megen Kundskab, og hvorledes vil man forklare dette? Har Hvitfeld aldrig følt Trang til at gjøre Gjengjæld for den Hjælpsomhed, som han fandt hos sine videnskabelige Venner, har han med nærig Gjerrighed holdt sine Skatte tilbage kun til eget Brug? Jeg ser ikke, man kan undgaa denne Konsekvens.

Paa alle Maader føres vi saaledes bort fra den Tanke, at der i det trettende Aarhundrede skulde være skrevet fyldige Skildringer af Danmarks Historie, og at disse endnu skulde være bevarede langt ned i det sextende Aarhundrede og da være benyttede af Svaning og Hvitfeld. Tanken derom er født af den Karakterforskjel, der er imellem Hvitfelds og Svanings sammenhængende Skildring og de middelalderlige Historikeres annalistiske Fremstilling, men Forklaringen paa denne Forskjel har man søgt paa et galt Sted. Forklaringen ligger ikke i, hvad hine to Mænd har faaet ude fra; den kommer inde fra, fra deres egen Karakter og deres videnskabelige Stræben. Kristjern Pedersen, Svaning og Hvitfeld stræbte efter at være Historieskrivere. Det er disse Mænds Ære at have indset, at det danske Folk af Historikerne krævede Oplysning om sin Fortid; det er Hvitfelds udødelige Fortjeneste, at han gav Danmark et Historieværk saa omfattende og indtrængende, som faa Lande paa hin Tid var i Besiddelse af. Det er denne Stræben, som gav disse Mænds Fremstillinger af Fædrelandets Historie

deres Karakter; ved Gisninger og Kombinationer søgte de at udfylde Rummet mellem Aarbøgernes spredte Efterretninger, og de var nødte til at gjøre saa, maatte gjøre det, hvis de vilde naa deres Formaal. De kunde sætte som Motto paa deres Skrifter de Ord, som Albert Krantz anvender paa sin Historieskrivning: Vi søger det sande, vi fortæller det sandsynlige.

Hvitfeld maa sættes højt som Historieskriver, maalt med sin Tids Maalestok, og højere endnu, naar man bortkaster denne Ide om hans talrige tabte Kilder; des mere maa man beundre den Flid og Kunst, hvorved han har faaet saa meget ud af et saa tarveligt Materiale. Et andet er, at hans Betydning for os dog ikke bliver stor, at hans Gjætninger og hans Udmalinger kun i ringe Grad kan tjene til Vejledning for os ved vor Rekonstruktion af Danmarks Middelaldershistorie. Hvitfeld er i sin Granskning og i sin Fremstilling i høj Grad paavirket af Humanismen og gjennem den af Oldtidens rhetoriske og raisonnerende Historieskrivning; vi er uendelig mere kritiske og forsigtige ved vort Granskningsarbejde. Hvor Hvitfeld er overbevist om at udtale en sikker Slutning, naar vi ikke videre end til at anerkjende en vis Sandsynlighed; hvor han dristig udfylder Hullerne i Overleveringen, indskrænker vi os til at indrømme vor Ikkeviden.

Som Historieskriver, som Kildefortolker har Hvitfeld for os kun ringe Avtoritet, og naar man da maa opgive i ham at finde Kilder gjemte, som vi ikke har Adgang til, saa betyder dette et reelt Tab i vor Kundskab til Middelalderen. Vi har set dette ved Erik Plovpennings Historie; mangfoldige Enkeltheder fra Broderkrigen og fremfor alt den hele Forstaaelse af Stridens Aarsager og Gang stod ene paa Hvitfelds Avtoritet og maatte bort-

kastes med ham, og som det gaar her, vil det gaa rundt om i det trettende Aarhundredes Historie. Vi maa beklage, at det er saa, men det kan ikke ændres, og bedre er det dog altid at vide lidt med Sikkerhed end at have en stor og blot indbildt Kundskab.

VI. Resultatet.

Den Paastand, hvori denne Undersøgelse udmunder, er altsaa denne, at hverken Svaning eller Hvitfeld er ægte Kilder til Danmarks ældre Historie. Vel kan dette kun siges her at være bevist for Broderstridens Vedkommende, ja endda kun for nogle Punkter af denne. Jeg har været nødt til at lade meget ligge, som det vilde kræve alt for megen Plads fuldstændig at oplyse; jeg har ikke talt om Eriks Korstog til Estland, som først Svaning har gjættet sig til, ikke om denne Henrik Æmeltorp, som Svaning gjør til „Høvedsmand paa Rendsborg“, skjønt han i de ægte Kilder ene og alene har Plads i Kristoffer den førstes Historie, og der kunde nævnes endnu mere. Men hvad der er fremdraget her, turde dog for enhver, der kjender noget til Hvitfelds Karakter som Historieskriver, ramme saa fuldstændig i dennes Midtpunkt, at der ikke kan være Tvivl om, at vi i hans Fremstilling af Erik Plovpennings Historie ikke har faaet fat i en Undtagelse, men netop i Regelen. Og hvad der især synes at være stillet i klart Lys, det er denne stilistiske Maner, som Hvitfeld har tilfælles med Svaning og mange andre i Datiden, denne ejendommelige Maade, at de fremstiller deres Gjætninger og Kombinationer med den store Sikkerhed, som i Eftertidens Øjne har givet dem Karakteren af virkelige Kilder.

Eftertiden har misforstaaet den Hvitfeldske Historieskrivnings Natur; jeg har dog allerede indrømmet, at Misforstaaelsen var nærliggende og fristende, og jeg bør endnu tilføje, at det overhovedet er meget vanskeligt ret at værdsætte Hvitfeld, naar man ikke forud studerer Svaning, og af dennes Værk er jo kun bevaret et Brudstykke, der hidtil ikke har været benyttet[1]). Svaning er Nøglen til at forstaa Hvitfeld. Det samme, som Hvitfeld har, det træffer vi allerede hos Svaning, men vi træffer det her i en mere uudviklet Form, og derfor bliver dets Karakter lettere at erkjende. Medens Hvitfeld faktisk har budt over et stort Kildeapparat og deriblandt ogsaa haft nogle enkelte Breve og en enkelt stor Brevbog, der siden er gaaet tabt[2]), saa er Svanings Kildegrundlag

[1]) Allerede Wegener har vel gjort opmærksom paa, at Hvitfeld ordret har udskrevet store Stykker af det Svaningske Haandskrift; dettes ganske enestaaende Betydning for Forstaaelsen af det sextende Aarhundredes Historieskrivning og dennes Behandling af vor Middelalders Historie er derimod aldrig blevet belyst for i nærværende Undersøgelse. Maaske vil det derfor heller ikke være ubeskedent, om jeg ytrer det Ønske, at det maa være mig forbeholdt at udgive hele Krønikebrudstykket, saa meget mere, som dettes Værd kun kan fremtræde, naar det paa ethvert Punkt sammenstilles med de middelalderlige Kilder paa den ene, med Hvitfeld paa den anden Side, eller med andre Ord, ved en kildekritisk Udgivermaade, som hidtil ikke er anvendt her hjemme.

[2]) Til Forstaaelse af, hvorfra Hvitfeld har faaet sine Breve, er der nylig fremkommet et vigtigt Bidrag, uden at dettes Betydning i denne Sammenhæng dog hidtil har været paavist. S. B. Smith har i sit Skrift om Universitetsbibliotheket (S. 167) meddelt den yngre Stephanius' Indholdsliste over et 1728 brændt Haandskrift, der kaldtes „Cancellariæ veteris episcopalis liber“, og som indeholdt en Samling Breve, der især vedkommer Erik Menved og Danmarks politiske Forhold i hans Tid. Hvor kort Indholdsangivelsen end er, viser det sig nu klart, at det netop er fra denne Brevbog, at Hvitfeld har hentet den uendelige Mængde Breve, han har fra hin Konges Tid, og han har

yderst begrænset, og netop derfor bliver det ved ham lettere at opklare, hvad der stammer fra hans egne Gjætninger og Kombinationer. Svaning er langt naivere end Hvitfeld; han er mindre kritisk, utrolig letsindig, f. Ex. hvad Begivenhedernes Tidsfølge angaar, og dette gjør ogsaa Værdsættelsen af ham forholdsvis let. Endelig er Svanings Arbejde ikke helt fuldendt; i Randbemærkninger, der nu staar i Haandskriftet, men vilde være forsvundne, naar det var blevet trykt, føres vi hist og her ind i den Tankegang, der har ført ham til den Fremstilling, der findes i hans Text, og vi ser da, hvorledes Fremstillingens Sikkerhed er ganske tilsyneladende. Et Exempel paa en saadan Randbemærkning har jeg anført ovfr. S. 406; et andet skal tilføjes her. Det stammer fra Begyndelsen af Erik Glippings Historie, hvor Svaning udvikler, at „Rigens Raad“ nødte Kongen til at frigive Ærkebisp Jakob Erlandsen og Bisperne af Odense og Ribe, og slutter med en Bemærkning, der med sin Randnote ser saaledes ud:

Therfor bleffue nu de besper løszgiffne at beholde deris stiicht foruden ærchebiscop Jacop, hand vilde thaa heller wige udaff rigett ind y Suerrigh, fordi hand wor thaa saa stiff, at hand ville iche oplade Borenholm fra Lunde domkiercke thill kronenn effter kongenns begiering.

Om thisze bisper komme løsz aff Ribe oc Oens, finder mand dog icke klarligenn, *nisi per conjecturam*: men at ærchebispenn kom løsz, finder mand, dog iche, om thet skede met konges villie eller oc for rigens raads bøns skyld, *nisi per conjecturam. Quæras ergo veritatem.*

---

herved bevaret Kjendskabet til den mærkeligste Brevsamling, der har existeret hos os fra Middelalderen. Herved er imidlertid det gaadefulde Forhold opklaret, der tidligere har været ved Hvitfelds „tabte Breve“; thi udenfor det nævnte Tidsrum er der hos ham kun temmelig faa Dokumenter, som ikke findes endnu, og af disse er atter de færreste egentlige Statsakter.

Det sidst anførte Sted, som ikke trænger til nogen Kommentar, beviser nu ogsaa, at Svaning og efter ham Hvitfeld ingenlunde selv har delt den Indbildning, at de havde Adgang til overordentlig rige Kilder; det har været dem fuldt bevidst, at de har opført deres store Bygning paa et overordentlig skrøbeligt Grundlag. Efter Tidens Skik har de ikke i Enkelthederne gjort Rede for, paa hvilke Kildesteder de har baseret deres Fremstilling, men de har dog givet en almindelig Karakteristik af de Kilder, de har kjendt, og derved i det mindste antydet, i hvor høj Grad de har været nødsagede til ved Slutninger og Udmalinger at udfylde de gamle Kilders Huller. Lige i Begyndelsen af Erik Plovpennings Historie udtaler Svaning sig saaledes om de niaarige Broderkampe: „Dog finder man ikke retteligen beskrevet, hvorlunde disse Krige ere skete og tilgangne med hveranden, som man plejer at beskrive store Kongers Handel og Historier, fordi at vore Forfædre have herudi været meget forsømmelige“. Hvitfeld optager denne Sætning og tilføjer: „Ellers finder vi kortelig antegnet, hvad sket er aarligen“. Dette er da det Syn, som Svaning og Hvitfeld har paa deres Kilder, og deres Karakteristik er yderst træffende; men den fører langt bort fra enhver Tanke om, at de to Forfattere skulde have benyttet Kilder, der i Omfang og Natur var helt forskjellige fra dem, som vi kjender. Hvis disse to værdige Historikere fra det sextende Aarhundrede kunde rejse sig fra deres Grave, vilde de sige til os: „Nej, vi har ikke svælget i Overflod, hvor I kun har tarvelige Rester; tværtimod, vi har kun vidst lidt om, hvad der skete i hin fjærne og dunkle Tidsalder, meget mindre end I, vore heldigere

stillede Eftermænd. Men af det lidet, vi vidste og kunde vide, har vi søgt at faa det frem, som vor Tid tiltrængte, og som ingen Tid kan undvære: Forstaaelsen af Fædrelandets Historie og Fortid. Vi har sat alt ind paa at naa dette Maal, og vi har naaet det saa vidt, at et helt Aarhundrede ikke har haft stort at føje til, hvad vi udrettede. Det synes vi, er Ære værd, og den Ære, men ikke nogen falsk Glorie, kræver vi for os.“ Saaledes vilde de tale, og de vilde tale Sandhed.

Litteratur og Kritik.

Fortegnelse over dansk-historisk Litteratur fra Året 1889

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **W. Christensen.**

I. Tidsskrifter m. m.

Danske Magazin. 5. Række. 1. Bd. 4. H. S. 289—396 + VI S. 2. Bd. 1. H. S. 1—96. Kbh. 4⁰.

5. R. I: S. A. Sørensen. Om Kronborgs Erobring 1658. S. 289—331. — H. F. Rørdam. Aktstykker til Universitetets Historie i Tidsrummet 1621—60. S. 332—54. — A. Heise. Henrik Blome. Lensmand paa Hald, og hans Stridigheder med den danske Adel. S. 355—72. — Smaastykker. J. A. Fridericia. Rigsraad Christen Skeels Instrux for sine to Døtre 1653. S. 372—75. J. A. Fridericia. Et Brev fra Esaias Pufendorf om Forholdene i Danmark 1662. S. 375—77.

5. R. II: H. F. Rørdam. Aktstykker til Universitetets Historie i Tidsrummet 1621—60. S. 1—28. — O. Nielsen. Levninger af Stubbergaards Arkiv. S. 28—38. — O. Nielsen. De „rige Bønder" i Nordsjælland i Kristiern den Andens Tid. S. 38—52. — J. A. Fridericia. Nogle af Griffenfelds Ungdomsbreve. S. 52—69. — J. A. Fridericia. Nogle Breve fra Korfits Ulfeldt og Leonora Christina. S. 69—83. — Kr. Erslev. Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409—15). S. 83—96.

Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift, 1—5. Række, 1839—1887. Kbh. 36 S.

Historisk Tidsskrift. 6. Række. 2. Bd. 1. H. Kbh. S. 1—218.

Af Indholdet bemærkes: J. Paludan. Holbergs Forhold til det ældre tyske Drama. S. 1—66. — L. Koch. Bidrag til censurens historie under Frederik V. S. 67—94. — Litteratur og Kritik. G. L. Wad. F. Olsen: Det danske Postvæsen, dets Historie og Per-

soner indtil dets Overtagelse af Staten 1711. S. 119—37. — A. Jantzen. A. D. Jørgensen: Johannes Evald. S. 137—51. — E. Holm. H. L. Møller: Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode S. 152—60. — P. Lauridsen. F. Geerz: Historische Karte von Dithmarschen, Eiderstedt, Helgoland (etc.). og F. Geerz: Historische Karte von den Nordfriesischen Inseln Nordstrand, Pellworm, Amrum, Föhr, Sylt etc., der continentalen Marsch zwischen Hever u. Königsau, sowie von der Friesischen Vorgeest. S. 161—65. — W. Christensen. Fortegnelse over dansk historisk Litteratur fra Aret 1888 vedrørende Danmarks Historie. S. 166—86. — W. Christensen. Fortegnelse over fremmed historisk Litteratur fra Aret 1888 vedrørende Danmarks Historie. S. 187—213. — Smaastykker. J. A. Fridericia. Statistiske Notitser fra Aarhus Raadstue-Arkiv. S. 214—18.

Personalhistorisk Tidsskrift. 2. Række. 4. Bd. Kbh. 334 + 46 S.

L. Bobé. Bidrag til dansk Personalhistorie under Christian V og Frederik IV. Uddrag af St. Petri Kirkes Begravelsesregnskaber for Aarene 1667—1725. Udg. med Anmærkninger, væsentlig efter utrykte Kilder. (Slutning.) S. 1—38. — M. Sundt. Familjen Sundt. S. 39—100. — F. Krarup. Rettelser og Tillæg til Artiklen om Jørgen Carstensen og J. L. Castenschiold. S. 101—3. — G. L. Grove. Om Oberst Søren Brinck. 1668—1743. S. 105—23. — E. A. Thomle. Hvis Datter var Fru Brynhilde Benkestok til Lunde og hvis Søn hendes angivelige Fader Trond Benkestok til Hananger? En genealogisk Undersøgelse. S. 124—41. — P. C. B. Bondesen. Fyenske Familier i ældre Tid. S. 142—62. — S. Bauditz. Susanna Bauditz. S. 163—73. — Smaastykker. L. Daae. Et localiseret Epigram. S. 174. C. V. Langkilde. Optegnelser af Niels Banner om nogle af hans Børns Fødsel. S. 175. — A. Collett. Gaarde Mandtal udi Christiania, taxerit og forfattedt den 14. 15. oc 16 Augusti Anno 1661. S. 177—210. — F. Crone. Uddrag af en gammel, geistlig Skifteprotokol. S. 211—22 (fra Vinding Herred c. 1700). — F. Barfod. Uddrag af nogle breve fra Ingemann og hans kone. S. 225—40. — H. J. Huitfeldt-Kaas. Familien Moldenit. S. 241—51. — G. L. Wad. Indskrifter paa Ligkisteplader. S. 251—64. — H. W. Harbou. Et Par Bidrag til en fuldstændigere Stamtavle over Mur-Kaaserne. S. 265—79. — M. Sundt. Efterskrift til „Familjen Sundt". S. 280—85. — G. L. Wad. Til Familien von Klenow's Stamtavle. S. 286—97. — Smaastykker. G. L. Wad. En Embedsbesættelse under Kong Christian VI. S. 298—300. — Tillæg. O. A. Schleisner. Dødsfald i Danmark 1888. S. 1—20. — O. G. Lundh. Dødsfald i Norge 1888. S. 21—46.

Mémoires de la société royale des antiquaires du Nord. Nouv. Série. 1888. Copenh. S. 307—70.

Indhold: G. Storm. Studies on the Vineland voyages.

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1889. II. Række. 4. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: H. Petersen. En Altertavle som Mindesmærke om Biskop Jens Andersen Bældenak. S. 89—100. —

Kr. Erslev. Unionsbrevet fra Kalmarmødet 1397. S. 101—48. — Kr. Bahnson. Nefrit- og Jadeitsager i Europa. S. 149—69. — S. Hansen. Om forhistorisk Trepanation i Danmark. S. 170—85. — I. Undset. Om den nordiske Stenalders Tvedeling. S. 186—98. — V. Boye. Maglehøi-Fundet. S. 317—40.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 2. Række. 2. Bd. 1.—2. H. Aalborg. S. 1—240.

V. Bang. Jakob Frederik Kinch. S. 1—15. — J. Kinch. To Aktstykker vedkommende Ribe. S. 16—23 (fra 1692 og 1791). — J. Kinch. En Lærekontrakt af 1682. S. 24—25 (fra Ribe). — J. Kinch. Joh. Ad. Løvenstierne. S. 26—35. — J. Kinch. Af Hr. David Grønlunds Kopibog. S. 36—40. — J. Kinch. Et Drab 1687. S. 41—45. — V. Fribert. Historiske Efterretninger om Havnø og dens Ejere. (Sluttet.) S. 46—124. — O. Nielsen. Hans Hansen i Skjærup. S. 125—36. — V. Bang. Brødrene Palladius's Fader. S. 137—42. — V. Bang. Alterbægeret i Brørup Kirke. S. 143—44. — E. Flindt. Friherren paa Herningholm. S. 145—89 (Sigfred v. Reinschatt i 16. Arh.). — J. Richter. Rektor Johan Schmidt i Grenaa. S. 190—200. — A. C. Nielsen. Nogle historiske Efterretninger om Hovedgaarden Kongstedlund i Sønder-Kongerslev Sogn. S. 201—7. — V. Bang. Ole Borks Fader. S. 208—14. — D. H. Wulff. Meddelelser fra Aalborg Bispearkiv. (1. Lavhævd angaaende Neest (Nejstgaard) Endels Mark med mere Gods i Hørmested Sogn. 2. Kaldsbrev for en Præst paa Gjøl. 3. Til Albæk-Voer Præstekalds Historie. 4. Kongedom om Jord, som er givet til Øsløs Præstebol. 5. Til Tømmerby-Lild Præstekalds Historie. 6. Et Kongebrev om 3 Pund Korn til Blistrup Kirke og 3 Pund Korn til Præsten af Blistrupgaard paa Mors.) S. 215—39.

Kirkehistoriske Samlinger. 3. Række. 6. Bd. 5. H. S. 721—843. 4. Række. 1. Bd. 1. H. S. 1—176. Kbh.

3. R. VI: L. Koch. E. Pontoppidan som universitetets prokansler. S. 721—42. — D. H. Wulff. Meddelelser fra Aalborg Bispearkiv. S. 743—65. — V. Bang. Udvalg af Jens Worms efterladte Samlinger. S. 766—85. — Smaastykker. H. Olrik. Et bidrag til Søren Lintrups ungdomshistorie. S. 786—90. H. F. Rørdam. Et Haandskrifts Historie. S. 790—92 (om Handskriftet i den Kallske Saml. 472, 4to). F. Barfod. Nogle præstelige bogsamlinger. S. 792—97 (fra c. 1700). F. Barfod. Uddrag af Vesteregede gamle kirkebog. S. 797—802. Til den indbyrdes Undervisnings Historie. S. 802—5 (et Brev fra 1823). H. F. Rørdam. Tillæg til Efterretningerne fra Kornerup og Svogerslev. S. 805—7. Et Par Gravskrifter over Præster. S 807—9. — Udsigt over Indholdet af Kirkehistoriske Samlinger. 3. Række, I—VI. Bd. S. 833—43.

4. R. I: H. F. Rørdam. Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen. S. 1—40. — Tillæg: Uddrag af Hans Povlsen Resens Jubilæumsskrift Lutherus triumphans. S. 40—55. — C. Neergaard. Bidrag til Danmarks Klosterhistorie. S. 56—90, jfr. 172. — H. F. Rørdam. Nogle Præstebiografier. S. 91—124 (af Præster fødte i Tiden 1677—1712). — V. Bang. Udvalg af Jens Worms efterladte Samlinger. S. 125—42. — Smaastykker. D. H. Wulff. Om Skolediscipler Frihed for at høre under verdslig

Domstol. S. 143—50. F. Barfod. Præsterne i Ørslev og Bjerre. S. 150—56. H. F. Rørdam. De tidligste Spor af Missionsbestræbelser hos os efter Reformationen. S. 157—62. H. J. J. Sørensen. Om Vilslev og Darum Præstekald ved Ribe. S. 162—64. Brev fra Præsten Johan Grundtvig. S. 164—65. Fra Helligaandsklosteret i Aalborg. S. 165—66. Den efter Enevældens Indførelse anordnede Superintendent-Ed. S. 167—68. H. F. Rørdam. Om Sværmeren Holger Paulli. S. 168—72. — H. F. Rørdam. Fra Pietismens Tid. S. 173—76.

Meddelelser fra Krigsarkiverne. 4. Bd. 1.—5. H. Kbh. S. 1—480.

Omhandler Tiden Septbr. 1808 - Decbr. 1809.

Vort Forsvar. 9. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: J. Meyer. Slaget paa Rheden d. 2. April 1801. Nr. 210. — De Meza. Nr. 212 A. — H. V. Clausen. Sprogkort over Sønderjylland. Nr. 222. — A. Larsen. Lidt om Danevirke. Nr. 226. — T. Lund. Danmark i Aaret 1700. Nr. 227. — H. L. Møller. Povl Vendelbo Løvenørn. Nr. 230—31. — J. Meyer. Slaget i Kjøgebugt den 1ste Juli 1677. Nr. 232—33. — O. Vaupell. Georg Vilhelm Caroc. Nr. 233. — En Udtalelse af Kong Frederik den Sjette om Kjøbenhavns Befæstning. Nr. 235 (fra Året 1809). — Desuden en Mængde Bidrag til de to slesvigske Kriges Historie.

Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi. Redaktion: C. Bruun, A. Hovgaard, P. F. Rist. 1.—2. H. Kbh. S. 1—128.

Af Indholdet bemærkes: R. Mejborg. Sydslesvigske Bondergaarde. S. 1—10. — En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864. Breve fra Pastor N. L. Feilberg i Ullerup. S. 11—40. 81—113. — J. Paludan. Frederikshald. Et Reiseminde. S. 41—52. Af Carl Bernhards Erindringer. Det Rosenkrands'ske Hus og Carl Bernhard. S. 65—80. — L. Bobé. Fra Griffenfelds Dage. Et historisk Tidsbillede. S. 114—27 (om Christian Lentes forlovede Elisabeth Margrethe Rheinfrank). — Smaating. H. W. Harbou. Lidt om Hertug Vilhelm af Glücksborg. S. 128.

Danskeren. Tidsskrift for Land og By, udg. af F. Nygård og L. Schrøder. I. Bd. S. 205—400. II. Bd. III. Bd. S. 1—194. Kolding.

Af Indholdet bemærkes i 1. Bd.: F. Nygård. Hans Agerbæk. Fynske præstevirksomhed og hjæmliv. S. 205—51. — A. D. Jørgensen. Et højskoleskrift af N. F. S. Grundtvig. S. 273—84. — L. Schrøder. Johannes Evald og hans samtid. S. 316—31. — F. Nygard. Rasmus Lund. Født 9. januar 1827 — død 23. januar 1889. S. 388—94; — i 2. Bd.: H. P. Hanssen-Nørremølle. Den nordslesvigske Skoles gradvise Fortyskning. S. 20—39. — C. Spleis. Et Par Uddrag af „Oddens Præstekalds Bog", som den 20. Juni 1767 blev „authoriseret" af Biskop Harboe. S. 51—53. — L. Schrøder. Bernhard Severin Ingemann. S. 65—88. — H. Rosendal. Et

Besøg hos Ingemann. S. 88—96. — L. Schrøder. Hvordan Grundtvig blev præst ved Vartov. S. 182—89. — N. A. Hansen E. Tesdorpf. S. 193—207. — H. Lunddahl. Kaptajn Ludvig Fr. A. Lunddahl og hans Rapport om Fredericia-Slaget. S. 208—16. — L. Schrøder. Hvad skal afløse papirfabriken i Silkeborg? S. 287—94 (om tidligere Jærntilvirkning i Danmark). — F. Nygard. Minder om Grundtvigs præstevirksomhed i Kjøbenhavn 1813—15 og 1822—26. S. 363—83; — i 3. Bd.: L. Schrøder. Paul Dons' første Ungdom, oplyst efter hidtil utrykte Breve fra ham til Chr. Molbech. S. 1—21. — L. Mouridsen. Thomas Bruhn, Rydberg. S. 47—58 (f. 1801, † 1889). — L. Schrøder. Brudstykker af Breve fra P. Dons til A. Molbech. S. 65—77.

Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. VI. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: V. Bang. En Nytaars-Prædiken for 200 Aar siden. S. 556—85 (af en Pastor N. C. Lorenzen). — F. Wedel. Hans Tausen. I. S. 586—631.

Dansk Kirketidende. 1889. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Br.: Nytaarsaften 1838. Sp. 17—20. — C. J. Br. Tre Dødsfald. Sp. 81—84 (R. Lund, R. Th. Fenger og H. B. Berg). — Lillelund. Til Minde om Valg- og Frimenigheds-Præsten Rasmus Lund. Sp. 97—111 (jfr. Sp. 132—36). — C. J. Brandt. Af min Farfaders Papirer. Sp. 182—90, 201—6, 214—20, 276—86 (Farfaderen var Skipper og senere Kjøbmand i Svendborg, hvor han døde 1840). — Br.: Hans Kasper Brandt og Søren Hempel. En Episode af Kirkekampen 1827. Sp. 225—32. — Vartov frie Menighed. Sp. 353—55. — J. Holm. Dansk-amerikansk Mission, dens Historie og Betydning i korte Træk. Sp. 525—31. — Fr. N.: Et Par Smaabidrag til Konvents-Salmebogens Historie. Sp. 737—39.

Nordisk Ugeblad for katholske Kristne. 37. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Den h. Kjeld's 700-aarige Mindedag. (11. Juli.) S. 449—57. — Danmark og Ermland. S. 485—90 (om Forbindelsen mellem Danmark og Jesuiterkollegiet i Braunsberg). — Pastor Vilh. Plenkers. S. 545—47.

Højskolebladet. 1889. 14. Aarg. Kolding.

Af Indholdet bemærkes: K. Kristensen. Uldum Højskole og dens mangeaarige Forstander E. M. Rottwitt. Nr. 1. L. Maltesen. Niels Stensen. Nr. 17—20, 22—25. — M. Sørensen. Frejas „Katte". Nr. 17. — E. Trier. Minder fra Ingemanns Hus. Nr. 21. — J. Borup. Bernhard Severin Ingemann. Nr. 21. — P. Steffensen. Af Løjtnant L. Steffensens Dagbøger. Nr. 24—26 (fra Krigen 1864). — P. Steffensen. Nogle Optegnelser om Seminaristernes og andre Folks Skansegravertog fra Jælling til Vejle den 10., 11. og 12. Marts 1864. Nr. 29—30. — J. G. Pinholt. Af en Soldats Dagbog. 1863—64. Nr. 40—43. — N. Vad. Jørgen Hansen. Nr. 47 (en dansk i Amerika). — H. B.: Om Slaget ved Helgoland. Nr. 49.

Tidsskrift for Kunstindustri. 5. Aarg. 1889. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: P. Brock. Emaillesager i vore Museer. S. 1—19. — F. R. Friis. Kronborgfontænen. S. 19—30. — F. J. Meier. Nogle faa Efterretninger om danske Perlestikkere. S. 37—52. — B. Olsen. Danske Lavssager. S. 65—77, 173—91. — C. Nyrop. Danske Sølvarbejder i Rusland. S. 97—104 (mest fra Christian IV.s Tid).

Industriforeningens Tidsskrift. 1889. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: C. Nyrop. Malermester Ernst Schmiegelow. Sp. 131—40. — Niels Lunde Reiersen. Sp. 152—54. — J. E. A. Hansen. Industrielle Arbejdere. I. Mekanikus Johannes Friis. Sp. 163—66. — J. E. A. Hansen. Meteorologiske Instrumentmagere i Kjøbenhavn. Sp. 211—17, 227—33.

Tidsskrift for Skovvæsen, udg. af C. V. Prytz og A. Oppermann. 1. Bd. 1889. Kbh.

Af Indholdet bemærkes i Række A: A. Oppermann. J. G. v. Langens Testamente. S. 140—44. — A. Oppermann. J. G. v. Langens Opfattelse af Sædskiftets Betydning for Skovbruget. S. 145—46.

Tilskueren. 6. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: P. Lauridsen. Flensborg. S. 33—57. — Tre hidtil utrykte Breve fra Søren Kierkegaard. (Meddelte af C. With.) S. 156—62. — J. Westrup. 1864: Preussiske Forhold og preussisk Krigshistorie. S. 250—77, 507—39. — Kr. Erslev. Naar blev København Danmarks Hovedstad? S. 311—20. — Th. Graae. Uwe Jens Lornsen. S. 425—40, 546—58. — Breve fra Trolddoms Forfatter, Etatsraad Vilhelm Jacobsen. Med biografisk Indledning ved B. A. Duurloo. S. 459—79, 670—84, 943—56. — P. Eberlin. Den første og den sidste Ekspedition paa Grønlands Indlandsis. S 482—90, 660—69 („den første Ekspedition" er Major Paarss's 1729). — Camilla Collett. Et gammelt Minde fra Kjøbenhavn. S. 888—91 (om H. C. Andersen). — O. Borchsenius. H. V. Kaalund og „Fulvia". S. 899—904.

Ny Jord. Nordisk Tidsskrift for Literatur, Videnskab og Kunst. Redig. af C. Behrens. 3. Bd. (Januar—Juni 1889.) Kbh.

Af Indholdet bemærkes: G. Brandes. Den Heibergske Æsthetik. S. 1-23. — A. Aumont. Teater-Jubilarer. Spredte Bidrag til dansk Teaterstatistik. S. 443—48, 571—72 (Rollebesætningen i Oehlenschlägers Dronning Margareta, Overskous Pak, Heibergs Syvsoverdag og Ibsens Et Dukkehjem). — To utrykte Breve fra Edvard Storm og Tode. (Angaaende Selskabet for Efterslægten.) S. 488—93.

Literatur og Kritik. Et Tidsskrift, udg. og ledet af C. Riis-Knudsen. I.—II. Bd. Kbh.

Af Indholdet bemærkes i 1. Bd.: K. Mantzius. Om Oprindelsen til Erasmus Montanus. S. 612—19. — N. Bogh. Anton Vilhelm Wiehe. En Skildring. S. 768—845; — i 2. Bd.: P. A. Rosenberg. Bernhard Severin Ingemann. S. 237—57.

Af Dagens Krønike. Maanedskrift for Literatur, Kunst og Politik. Redig. af P. Nansen. 1889 (Juli—December). Kbh.

Af Indholdet bemærkes: E. v. Qvanten. Kong Karl XV.'s Unionsforslag. En Episode af Nordens Historie. Belyst ved Erindringer og Korrespondance. S. 1—49, 170—201, 301—27, 432, 605—19. — S. Schandorph. Den Brandes'ske Bevægelse. S. 134—46. — E. Elberling. „De 22.000 og Han selv". S. 202—5. — J. Hoffory. Om Solens Sale og Maanens Magt. S. 393—400. — Fru C. Recke-Madsen. Lumbye'ske Erindringer. S. 403—14. — ***. En glemt Forfatter. S. 415—18 (Christian Juul, † 1854). — P. Hertz. „Amors Genistreger" og „Indkvarteringen". (Henrik Hertz' Korrespondance med det kgl. Teater.) S. 478—87.

Illustreret Tidende. 30. Bd. (1. Oktbr. 1888—30. Septbr. 1889.) Kbh.

Af Indholdet bemærkes: M. G.: Vilhelm Bissen. Nr. 1. — Chr. Bl. For hundrede Aar siden. Nr. 1, 3—4, 7. — Jón Arnason. Nr. 4. — S. B. Thrige. Kong Christian IX's Aarbog. Nr. 6. — V. Falbe-Hansen. Danmarks materielle Udvikling. 1863—1888. Nr. 6. — E. Frederiksen. Danmarks Landbrug 1863—1888. Nr. 6. — C. Nyrop. Den danske Industri 1863—1888. Nr. 6. — Hidtil utrykte Breve fra Lord Nelson om Togtet mod Kjøbenhavn 1801. Nr. 7. — Cab. Otto Frederik Suenson. Nr. 9. — H. Høffding. Viggo Drewsen. Nr. 9. — E. F.: Professor B. S. Jørgensen. Nr. 11. — Fra Dagene omkring 2den April 1801. Brudstykker af en utrykt Dagbog. Nr. 16. — L. Swendsen. Kong Frederik II af Danmark. Nr. 16 (ɔ: Frederik II som Stamfader til næsten alle Europas nu regerende Konger). — Professor Rovsing. Nr. 18. — Tilbagetoget fra Dannevirke. Nr. 18. — P. Abrahams. Fra Februardagene 1864. Nr. 18—19. — Biskop Engelstoft. Nr. 19. — Gudbrandur Vigfusson. Nr. 20. — Frederik Ferdinand Tillisch. Nr. 21. — Valkendorfs Kollegium. (1589—1889.) Nr. 21. — C. Blangstrup. Løjtnant Benzelstjernas Brandstiftelsesforsøg paa Kjøbenhavns Red i Februar 1789. Nr. 21—22. — Landstingsmand Hasle. Nr. 22. — Biskop Fog. Nr. 23. — Den 11te Marts 1864. En lille Episode fra Krigen. Nr. 23. — V. Bokkenheuser. Minder fra Dybbøl. Nr. 28—29. — Gehejmekonferensraad Quaade. Nr. 28. — Rektor Berg. Nr. 29. — Den 9de Maj 1864. Nr. 31. — E. Frederiksen. Gehejmekonferensraad E. Tesdorpf. Nr. 32. — Dr. phil. Emil Chr. Hansen. Nr. 33. — Blomstermaler Hammer. Nr. 33. — V. Vedel. B. S. Ingemann. Nr. 34. — Fru Ingemann. Nr. 34. — Prinsesse Augusta. Nr. 43. — Stigaard. Nr. 44. — Th. H.: Biskop Jørgen Hansen. Nr. 49. — C. V. Nielsen. Professor Hetsch og hans Elever. Nr. 49. — H. B.: Generaldirektør Holst. Nr. 50. — H. Olrik. Borchs Kollegium. Nr. 51.

Nutiden i Billeder og Text. 13. Aarg. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: S. B. Thrige. Danmark i de sidste 25 Aar. Nr. 634. — V. Møller. Af Kongens Sangkrønike. Nr. 634 (om Digte til Kong Christian IX). — J. Davidsen. Anna Nielsen. Bidrag til en Karakteristik. Nr. 642. — V. M.: Biskop H. Stein. Nr. 16. — Smaatræk om Tesdorph. Nr. 19. — V. M.: Ved Ingemanns Hundredaarsfest. Nr. 21. — V. M.: Med Portrætet. Nr. 22

(omhandler Georg Brandes). — Fr. H.: Krigsraadet i Vejlby d. 4. Juli 1849. Nr. 26. — Prinsesse Augusta. Nr. 30. — L. Budde. Barndomsminder. Nr. 31. — Hans Lauritz Frederik Stigaard. Nr. 31. — V. M.: Fru Nyrops Jubilæum. Nr. 35. — F. A.: Generaldirektør for de danske Statsbaner, Etatsraad N. H. Holst. Nr. 36. — Øhlenschläger—Ryge Rosenkilde. Af P. L. Møllers Papirer. Nr. 37.

Danmark. Illustreret Kalender for 1890. 4. Aarg. Udg. af Journalistforeningen i Kjøbenhavn. Kbh.

Af Indholdet bemærkes: Minderuner 1889: A. Thorsøe. Frederik Ferdinand Tillisch. S. 17—25. H. R. Hiort-Lorenzen. Jørgen Hansen. S. 26—29. C.: Chr. T. Engelstoft. S. 30—34. J. Meincke. Edward Tesdorpf. S. 35—41. E. Bøgh. J. M. Mork. S. 42—45. — C. Bruun. Den første danske Journalist. S. 49—66 (om Anders Bording). — C. Hostrup. Hvorledes „Gjenboerne“ blev til. S. 115—21.

Sønderjydske Aarbøger 1889. Udg. af H. P. Hanssen-Nørremølle, G. Johannsen og P. Skau. Flensborg.

Af Indholdet bemærkes: A. D. Jørgensen. Gråstens ældre historie. S. 1—43. — Folkeviser fra Sønderjylland, meddelte af A. Olrik. S. 58—84. — P. Lauridsen. Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede. S. 87—124. — H. R. Hiort-Lorenzen. Cimbria. En Episode af Foreningslivet i Nordslesvig. S. 125—36 (i Året 1842). — H. P. Hanssen-Nørremølle. De nordslesvigske Optanter. S. 137—51. — G. Johannsen. Nordslesvig i 1888. S. 152—60. — P. Lauridsen. Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse. S. 161—201. — A. C. C. Holdt. Minder fra Flensborg Kirkegaard. S. 202—17. — A. D. Jørgensen. Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovins. (Haderslev 1528.) S. 218—45. — A. Olrik. Om Sønderjyllands folkeviser. S. 246—96. — N. Hanssen. Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig. S. 297—310 (Indberetningen er dateret 29. April 1841). — H. P. Hanssen-Nørremølle. Nis Hanssen Bondeson. S. 311—13 (N. Hanssen fødtes 1808, døde 1866).

Tímarit hins íslenzka bókmentafjelags. 10. árgangur. 1889. Reykjavík.

Af Indholdet bemærkes: J. Jónsson. Rannsóknir í fornsögu Norðrlanda. S. 70—137. — Brjef frá Bjarna Vigfússyni Thorarensen til Baldvins Einarssonar. S. 138—49 (et Brev fra August 1831). — Kvæði eptir Magnús konferensráð Stephensen, ort í Björgvin 1. febr. 1809. S. 149—52. — Bréf frá Baldvin Einarssyni til Bjarna amtmanns Thorsteinsons. S. 241—52 (et Brev fra Septbr. 1832).

O. Lütken. Søkrigshistoriske Smaating. Kbh. 159 S.

Af Bogens Indhold, der har været trykt før på forskjellige Steder, bemærkes: Peter Willemoës. S. 7—23. — Paa Reise i Norge i Begyndelsen af Aarhundredet. Af Admiral Dahlerups efterladte Papirer. S. 26—37. — Kampen ved Helgoland den 9de Maj 1864. S. 38—54. — Af Admiral Dahlerups efterladte Papirer. S. 115—23.

II. Særskilt udgivne Skrifter.

H. Weitemeyer. Dänemark. Geschichte und Beschreibung, Litteratur und Kunst, sociale und ökonomische Verhältnisse. Unter Mitwirkung namhafter Schriftsteller hrsg. Mit einer Karte in Farbendruck. Kopenhagen. VII + 333 S.

Bogen er også udkommen på fransk.

G. H—e. Danmarks Tilblivelse og Opkomst samt Kjøbenhavns Historie i kronologisk Orden. Kbh. 452 S.

L. C. Müller. Danmarks Historie fortsat. (37.—39. H.) 5. Dels 5.—7. H. Danmark-Norge under Adelsvælden. Udg. under Ledelse af J. T. A. Tang. Khh. 192 S.

A. Fabricius. Illustreret Danmarkshistorie for Folket, gjennemset af *V. A. Bloch.* 4.—19. (sidste) H. Odense.

Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger („libri datici Lundenses"), paa ny udg. ved *C. Weeke* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Historie. Paa Carlsbergfondets Bekostning. 2. H. Kbh. S. 161—376 + XX S.

Regesta diplomatica historiæ Danicæ. Cura societatis regiæ scientiarum Danicæ. Series secunda. Tomus prior. VI. Ab anno 1522 ad annum 1536. Kbh. S. 1273—1746 + XXIII S. 4°.

Malmø-Beretningen om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Paa ny udg. af *H. F. Rørdam.* Kbh. 76 S. (Skrifter fra Reformationstiden Nr. 4.)

Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558—1660. Udg. ved *V. A. Secher* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Hist. 2. Bd. 1. H. Kbh. 160 S.

10. Jan. 1576—11. Juni 1580.

A. Larsen. Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbh. 256 + 7 S. 4°.

Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. Udg. ved *C. F. Bricka* og *J. A. Fridericia* af Selsk. for Udgiv. af Kilder til dansk Hist. 15. H. (1623—1625.) 198 S. 16. H. (1626—1628.) 160 S. Kbh.

Generalerne Friderich og Carl von Arenstorff. Oplysninger og Berigtigelser efter trykte og utrykte Kilder samlede og udgivne af *C. J. von Arenstorff*[1]). Kbh. XVI + 211 S. Ikke i Boghandelen.

H. L. Møller. Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Et Bidrag til dansk Historie i det attende Aarhundrede. Kbh. 248 S.

Anmeldt af Prof. Holm ovenfor S. 152 ff.

P. Hansen. Bidrag til det danske Landbrugs Historie: Jordfællesskabet og Landvæsenskommissionen af 1757. Kbh. 175 S.

C. Blangstrup. Begivenhederne i Norden i Efteraaret 1788. En historisk Skitse. Kbh. 126 S.

S. B. Thrige. Danmarks Historie i vort Aarhundrede. 5.—19. H. Kbh.

---

[1]) Naar Udgiveren, Hr. Kammerjunker C. J. v. Arenstorff, i Forordet ytrer, at den nuværende Redaktør af Hist. Tidsskrift har gjort saadanne Vanskeligheder ved at optage en Imødegaaelse af Biografisk Lexikons Artikler om Generalerne Carl og Fred. v. Arenstorff, at han maatte anse det for rettest at opgive at overvinde denne Modstand og lade Udgivelsen finde Sted paa egen Regning, har han mærkelig nok glemt — i al Fald at omtale — den meget væsentlige Omstændighed, at de Vanskeligheder, han mødte, skreve sig fra, at han ønskede Imødegaaelsen optagen i et bestemt Hefte. 7. Januar 1888 modtog jeg fra Udg. en Afhandling til Forsvar for Fred. v. Arenstorff, hvilken han ønskede optagen i Hist. Tidsskrift, naar den var helt færdig, hvad den da endnu ikke var, men hvorom foreløbig min private Mening æskedes. Denne udtalte jeg to Dage senere, og samtidig gjorde jeg opmærksom paa, at jeg ikke kunde sætte Manuskriptet i Cirkulation blandt Bestyrelsens øvrige Medlemmer, før det var færdigt, og at det, hvis det blev af større Omfang, næppe kunde faa Plads i det først udkommende Hefte. 3. Marts s. A. bragte Udg. mig Afhandlingen i færdig Stand, 24 skrevne Ark, men da han hørte, at den i alle Tilfælde ikke kunde komme med i det under Trykning værende Hefte (der udkom i Maj 1888), tog han det tilbage med sig for nærmere at overveje, hvad han vilde bestemme sig til. Senere hørte jeg intet til Afhandlingen, før jeg en Gang den følgende Vinter spurgte Udg., om han saa vilde indlevere den, hvorpaa jeg fik til Svar, at den skulde udkomme som en selvstændig Bog. Det gjorde den saa i Marts 1889. Den Hast, det havde et Aar tidligere med Udgivelsen, synes saaledes ikke at have været meget presserende. *Red.*

F. Oldenburg. Tre politiske Problemer. Medio Marts 1889. Kbh. 271 S.

Indeholder S. 64—145 en Oversigt over det slesvigske Spørgsmål, især i det 19. Årh.

Frederik den sjettes fortrolige Brevvexling med Norge i Aaret 1809. Udg. af *C. Th. Sørensen.* Kbh. 219 S.

Alle Brevene have tidligere været trykte i „Meddelelser fra Krigsarkiverne".

V. Falbe Hansen. Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 2. Del. Tiden fra 1807 til Nutiden. I. Landbruget i Pengeforvirringens Tid. — II. Landbrugs-Krisen. III. Samlede Oversigter. — IV. Slutning. Kbh. 162 S. 4°.

A. Thorsøe. Kong Frederik den Syvendes Regering. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848—1863. 39. H. (Slutning). Kbh. 2. Del S. 1057—1100.

N. Neergaard. Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848—1866. Med Portræter af ledende politiske Personligheder. 1.—2. Lev. Kbh. 128 S. og 2 Portrætter.

F. Holst og *A. Larsen.* Felttogene i vore første Frihedsaar. Illustreret af Samtiden. 4.—22. H. Kbh. 4°.

P. A. Schleisner. Til Belysning af Dagshistorien efter Frederik den Syvendes Død. Kbh. 294 S.

O. Vaupell. Kampen for Sønderjylland. Krigene 1848—1850 og 1864. 6. H. Kbh. 2. Bd. S. 289—424 + X S.

Indeholder Slutningen af Krigen 1864.

F. C. Schiøtt. „1864" i Billeder og Text. Med farvetrykt Titelbillede og Vignetter, tegnede af K. Hansen Reistrup. Kbh. 208 S. 4°.

Dybbølstillingens Forsvar 1864, skildret af Deltagere, udg. af *M. Gjørup.* Kbh. 187 S.

O. Lütken. Offenes Sendschreiben an den Kaiserl. deutschen Contre-Admiral a. D. B. v. Werner. Kopenhagen. 14 S.

Omhandler Træfningen ved Helgoland.

V. Bokkenheuser. Fra Ejderen til Als. Et Minde om 18. Regiment i 1864. Med to Kort og med Tegninger af P. Fischer. Kbh. 150 S.

W. Dinesen. Fra ottende Brigade. Kbh. 89 S.

V. Edsberg. Minder fra 10. Batteri 1864. Kbh. (uden År). 82 S.

S. Albrectsen. Fra Den tyske Invasion i 1864. Et Bidrag til Okkupationens Historie. Randers. 37 S.

C. Bredsdorff. Paa Feltfod. Breve fra en dansk Soldat til Hjemmet under den sidste slesvigske Krig. Med 125 Illustrationer af A. Schmidt. Kbh. 244 S. 4⁰.

C. Eckardt. Mit Fangenskab i 1864. Afskrift af min i dette Aar førte Dagbog. Veile. 14 S.

J. H. Schrøter. Den danske Forfatningskamp. Kbh. 71 S.

Nordslesvig i 1888. Med et Forord af *H. R. Hiort-Lorenzen.* Kbh. 48 S.

Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere, udg. af *M. Galschiøt.* 31.—36. Lev. Kbh. Folio. 2. Bd. S. 147—290.

E. Brandes. Langeland. S. 147—50. — C. Govertz Jensen. Lolland-Falster. S. 151—202. — V. Bergsøe. Bornholm. S. 203—58. — Th. Sørensen. Færøerne. S. 259—90.

Tegninger af ældre nordisk Architektur. Udg. af *O. V. Koch, V. J. Mork-Hansen* og *E. Schiødte.* 2. Saml. 3. Række. 4.—5. H. Kbh. 6 Blade i Folio.

O. Nielsen. Kjøbenhavn i Aarene 1660—1699. 3. H. (Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. 5. Dels 3. H.) Kbh. 196 S.

Hermed er 5. Del sluttet.

C. Bruun. Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. 23.—26. Lev. Kbh. 2. Del S. 417—608.

E. Biering. En Administrationshistorie. Et Tidsbillede fra 1858—1889 (efter opbevarede Aktstykker). Kbh. 31 S.

Omhandler et ærøsk Anliggende.

D. H. Wulff. Bidrag til Aalborg Handels Historie. Aalborg. 116 S.

E. T. Kristensen. Nogle Efterretninger om Herregaarden Lerchenfeldt's (Bonderup's) ældre Historie. Udg. med Understøttelse af det jyske historisk-topografiske Selskab. Viborg. 104 S.

Meddelelser om Grønland, udg. af Commissionen for Ledelsen af de geologiske og geographiske Undersøgelser i Grønland. 8.—9. H. Kbh. 1889. 10. H. Kbh. 1888.

Af Indholdet bemærkes i 8. H. Beretning om forskjellige Undersøgelser af Grønlands Vestkyst i de senere Aar: — i 9. H.: K. J. V. Steenstrup. Om Østerbygden. S. 1—51. — G. Holm og V. Garde. Beretning om Konebaads-Expeditionen til Grønlands Østkyst 1883—85. S. 53—143. — 10. H. indeholder Bearbejdelser af Resultaterne af den østgrønlandske Expedition 1883—85.

Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537—1814. Udg. af *C. F. Bricka.* 17.—24. H. (3. Bd. Brandt—Clavus.) Kbh. 642 S.

H. R. Hiort-Lorenzen og *A. Thiset.* Danmarks Adels Aarbog. 1890. 7. Aarg. Kbh. XXI + 526 S. 16⁰.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. B. Smith.* 1. Bd. 1611—1667. 1.—2. H. Kbh. 160 S. 4⁰.

Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1886—88. Kbh. XXI + 398 S.

Indhold: Arkivmeddelelser 1886—88. S. 1—62. — Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848. S. 63—398.

Jubelfesten den 23. Oktober 1889 for Studenterne fra 1839. Kbh. 11 S.

Indeholder korte biografiske Notitser om Studenterne fra 1839.

Mindefest for Studenteraaret 1849 den 24. Oktober 1889. Kbh. 8 upaginerede Sider.

Indeholder korte biografiske Notitser om Studenterne fra 1849.

Fortegnelse over Studenterne fra 1863 med biografiske Notitser. Kbh. 23 S.

B. Benediktsson á Staðarfelli. Sýslumannaæfir. Með skýringum og viðaukum eptir *J. Pjetursson.* II. b. 1. h. Reykjavík 1888. 149 S.

Benedicte Arnesen-Kall. Livserindringer 1813—1857. Kbh. V + 383 S.

C. Steenbuch. Christen Thomsen Barfoed. (Archiv for Pharmaci og technisk Chemi. 43. Bd. S. 435—39.)

Bille-Ættens Historie. 2. Del af *F. Meidell.* 9.—13. H. Kbh. 286 S. og 1 Stamtavle.

Til Minde om Christian Christiansen. (Trykt som Manuskript for Venner.) Kbh. (uden År). 36 S.
Indeholder, foruden Ligtaler, en kort Biografi ved V. Barfod.

F. Grønvald-Orning. Stamtavle over Familien Grønvald. Manuscript. Kbh. 7 S.

H. Heiberg. Gerhard Heiberg, Sognepræst til Sogndal. En biografisk Skizze. Ringkjøbing. 27 S.
G. Heiberg døde 1778.

Stamtavle over Familien Hoskiær. 1889. Kbh. 17 S.

R. Petersen. Mindeskrift om Bernhard Severin Ingemann i Hundredaaret efter hans Fødsel. Kbh. 210 S.

C. V. Langkilde. Stamtavle over Familien Langkilde. Kbh. 85 S.

E. Bøgh. Anton Melbye. (Aaret rundt. Maanedsskr. f. Hjemmet. Aarg. 1889. S. 173—76.)

Elias Olsen Morsing og hans Observationer. Ved *F. R. Friis.* Med 4 Tavler, indeholdende Facsimiler af Tyge Brahes, Elias Olsen Morsings og Anders Sørensen Vedels Haandskrifter. Kbh. 28 S.

H. J. Møller. Apotheker, Assessor pharm. Jacob Møller og hans Slægt. Med forkortede Stamtavler over Familierne: Albeck, Bagge, Berling, Crone, Hansen (fra Thisted), Heiberg, Heilmann, Mac-Dougall, Münster, Schytz, Skibsted og Storm. Trykt som Manuskript. Kbh. 167 S. 4°.

E. Collin. Fra Phisters Kunstnerliv. Anekdoter og Smaatræk. (Da Capo! Theaterkalender 1889—90. 2. Aarg. S. 65—95.)

Mathilde Reinhardt. Familie-Erindringer. 1831—1856. Trykt som Manuskript. Kbh. VIII + 231 S.

H. P. Holst. Carl Andreas Reitzel. (Fortegnelse over C. A. Reitzels Forlags- og Kommissions-Skrifter. Afsluttet den 4. Oktober 1889. Kbh.)

O. B. Wroblewski. Ti Aar i C. A. Reitzels Boglade. Trykt som Manuskript. Kbh. 59 S.

Stamtavle over Familien Roulund fra Store Hesbjerg i Fyen. (Trykt som Manuskript for Familien.) Kbh. 12 S.

S. Schandorph. Oplevelser. Kbh. VII + 335 S.

J. Schjørring. Pastorinde Marie Schjørring (1824—1889). Et Mindeskrift. Trykt som Manuskript. Kbh. 75 S.

Jón Sigurðsson, the Icelandic patriot. A biographical sketch. Published by one of his relatives. Reykjavík 1887. 63 S.

A. la Cour. Edward Tesdorpf. (Tidsskr. f. Landøkonomi. 5. Række. 8. Bd. S. 617—63.)

O. Westengaard. Oplysninger om Familien Westengaard. Trykt som Manuskript. Kbh. 70 S.

Notarius publicus *Rasmus Æreboes* Autobiografi (1685—1744), udg. af *G. L. Grove.* Kbh. VII + 260 S.

L. Holberg. Dansk Rigslovgivning. Forholdet mellem Vederlagslov og Rigslov. Rigslovene i Perioden 1241—1282. Kbh. XI + 288 S.

Anmeldt af M. Pappenheim i Krit. Vierteljahrsschr. f. Gesetzgeb. u. Rechtswissensch. N. F. XIII. S. 32—81.

H. Matzen. Danske Kongers Haandfæstninger. Indledende Undersøgelser. (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation. Kbh. XII S. + S. 1—174. 4⁰.)

C. Kjer. Om Overdragelse af Eiendomsret over faste Eiendomme for Tiden indtil Chr. V.' Lov. Et Bidrag til dansk Retshistorie. Aarhus. 136 S.

V. A. Secher. Fortegnelse over Den danske Rets Literatur og danske Forfatteres juridiske Arbejder 1884—88 med Tillæg til Fortegnelsen for 1876—83. (Ugeskr. f. Retsvæsen. 1889. S. 1073—94.)

F. Olsen. Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711. Kbh. 233 S.

Anmeldt af G. L. Wad ovenfor S. 119 ff.

V. Guðmundsson. Privatboligen på Island i sagatiden samt delvis i det øvrige Norden. Kbh. 270 S.

Doktordisputats. — Jfr. H. Hildebrand: Det germanska huset, i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 7. bd. S. 192—214, og K. Kalund i det Letterstedtske Tidsskrift for 1889 S. 260 - 66.

J. Davidsen. Kjøbenhavnerliv i ældre og nyere Tid. (Et Supplement til „Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn“ og „Fra vore Fædres Tid“.) Med Illustrationer af K. Gamborg. Kbh. IV + 387 S.

H. F. Feilberg. Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vestjylland. Med 49 Figurer og et Tillæg. Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. Kbh. X + 394 S.

L. Koch og *H. F. Rørdam.* Fortællinger af Danmarks Kirkehistorie fra 1517 til 1848. Kbh. XII + 320 S.

Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov (1536—1683), udg. af *H. F. Rørdam.* 3. Bd. 3. H. Kbh. S. 385—576.

4. Novbr. 1655—23. Juni 1683.

C. J. Brandt. Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Historie. (Smaaskrifter til Oplysning for Kristne, udg. af F. Nielsen. IV. 2.) Kbh. 75 S.

F. Nielsen. N. F. S. Grundtvigs religiøse Udvikling. Et Mindeskrift. Med et Træsnit efter H. V. Bissens Buste. Kbh. 338 S.

(J. Plenge.) Oversigt over Det Brittiske Bibelselskabs 33-aarige Virksomhed i Danmark. Kbh. 15 S.

Menigheds-Budskabet. Festnummer i Anledning af De danske Baptisters 50-Aars Jubilæum. Udg. af Baptistmenigheden i Kjøbenhavn. (Kbh.) 12 S.

Festskrift i Anledning af Borchs Kollegiums 200-Aars Jubilæum. Kbh. 378 S.

Af Indholdet bemærkes: H. Olrik. Borchs kollegiums historie i de første 40 år. 1689—1728. S. 1—162. — H. Olrik. Borchs kollegiums eforer og alumner indtil 1889. S. 163—80.

H. Olriks Tale ved Kollegiets Jubilæumsfest er trykt fuldstændig i Dagbladet for 20. Septbr. 1889.

Fra den Tid, Selskabet for Efterslægten stiftede sin Skole. Aktstykker fra Selskabets Arkiv. (Vor Ungdom. 1889. S. 1—26, 417—35.)

L. Schrøder. Den danske Folkehøjskole. Et Brev til en engelsk Lærer. Kbh. 32 S.

Omhandler bl. a. Folkehøjskolens Historie.

Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling. Udg. af kommissionen for det arnamagnæanske legat. 2. h. Kbh. S. 337—771.

Hermed er 1. Bd. sluttet.

O. Kalkar. Ordbog til det ældre danske sprog (1300—1700). 15.—16. h. Kbh. 2. Bd. S. 433—576. (Jade—kollats.)

Danmarks gamle Folkeviser. Udg. af *S. Grundtvig.* 5. Dels 3. H. Efter Forarbejder af S. Grundtvig udg. af *A. Olrik.* Kbh. 192 S. 4°.

100 gamle jyske Folkeviser, samlede af Folkemunde ved *E. T. Kristensen.* Kbh. 388 S. (O. m. T.: Jyske Folkeminder. 10. Samling. Viborg.)

G. Brandes. Essays. Danske Personligheder. Kbh. 306 S.

Indhold: Ludvig Holberg. S. 1—48. — Adam Oehlenschläger. S. 49 135. — J. L. Heiberg. S. 136—85. — B. S. Ingemann. S. 186—218. — H. V. Kaalund. S. 219—29. — H. Brøchner. S. 230 55. — R. Nielsen. S. 256 68. — J. P. Jacobsen. S. 269—84. — W. Dinesen. S. 285 - 306.

J. Þorkelsson. Nokkur orð um kveðskap Íslendinga á miðöldunum. (Ísafold 1889 Nr. 42—47 og 55.)

Imødegår Melsteðs Anmeldelse i Hist. Tidsskr. 6. R. I af Þorkelssons Doktordisputats.

J. C. H. R. Steenstrup. Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). Et Festskrift udg. af den danske historiske Forening i Anledning af dens halvhundredaarige Bestaaen den 14de Februar 1889. Kbh. 438 S.

J. Petersen. Ugeskrift for Læger 1839—1889. Et skizzeret Bidrag til den nyere danske Medicins Historie. (Ugeskr. f. Læger. 4. Række. XIX. Bd. S. 489—534.)

J. Lehmann. Reformbevægelsen paa vor civile Medicinalforfatnings Omraade. En historisk Oversigt udarbeidet til Brug for det kgl. Sundhedskollegium. Kbh. 166 S.

J. B. Løffler. Danske Gravstene fra Middelalderen. Med 34 kemityperede Tavler. Kbh. VIII + 40 + VIII + VI S. Fol. (O. m. T.: Pierres tumulaires danoises du moyen-âge.)

F. C. Krohn. Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m. m. 1. Del, udg. af *P. Krohn.* Kbh. V + 351 S.

Indhold: 1. Afsnit. Raderinger m. m. af Konstnere, fødte før Aar 1800. 2. Afsnit. Satiriske Blade. I. Blade vedrørende Caroline Mathilde og Catastrophen af 17de Januar 1772. II. Satiriske Blade, 1740—1840.

Det kongelige Kunstakademi i de sidste 25 Aar. Særskilt Aftryk af „Berlingske Tidende“. Kbh. 18 S.

P. Hansen. Den danske Skueplads. Illustreret Theaterhistorie. 1. H. Kbh. 50 S.

L. Bobé. Operahusets Brand paa Amalienborg den 19de April 1689. Et Mindeskrift, samlet efter trykte og utrykte Kilder. Kbh. 66 S.

A. Aumont. Det kongelige Theater 1874-75—1888-89. Kbh. 240 S.

J. C. la Cour. Udskiftningen i Danmark. (Den nordiske Landbrugskongres ved Industri-, Landbrugs- og Kunstudstillingen i Kjøbenhavn 1888. Udg. af det til Kongressens Forberedelse og Ordning nedsatte Udvalg. Kbh. 1888. S. 189—201.)

C. Christensen, Hørsholm. Herregaardsdriften i Sjælland ved Udgangen af det attende Aarhundrede. (Tidsskr. f. Landøkonomi. 5. Række. 8. Bd. S. 312—27.)

E. Dalgas. Fire af Middelalderens større Skove i Ribe Amt, ødelagte i det 16de Aarhundrede og gjenfødte i vor Tid; et lille Hedebillede. (Hedeselskabets Tidsskr. 10. Aarg. 1889. S. 153—56.)

A. Oppermann. Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786—1886. (Tidsskr. f. Skovbrug. 10. Bd. 356 S.)

Mindeblade fra det Schultziske Bogtrykkeri. 1792—1886. Trykt som Manuskript. Kbh. 1887. 188 S.

P. F. Rist. Hærens og Flaadens Historie fra 1660 til 1800 i den danske Literatur med en Fortegnelse over danske Skrifter, som vedrøre Hærens og Flaadens Historie i dette Tidsrum. (Militært Tidsskr. Tillægshefte til 18. Aarg. S. 1—55.)

P. H. W. Lange. Den danske Generalstabs Historie, udarbejdet ved Generalstaben. 2. H. Kbh. S. 99—165. 4°.

Katalog til 18. Bataillons historiske Portrætsamling. Kbh. 27 S. 4°.

H. D. Lind. Kong Kristian den fjerde og hans Mænd paa Bremerholm. Kbh. 449 S.

B. W. Jordening. Efterretninger om de af den danske Flaade udgaaede Skibsclasser. Historisk Forsøg. (Fortsat.) V. Linieskibe. (Tidsskr. f. Søvæsen. Ny Række. 23. Bd. Kbh. 1888. S. 185—305.)

H. Degenkolv. Den danske Flaade 1807—1889. En Haandbog. Kbh. 126 S.

Præstø Amts Landboforening. 1839—1889. Faxe. 23 S.

A. Sørensen. Studenter-Sangforeningen 1839—1889. Nogle Mindeblade. (Udg. paa Foreningens Foranledning og trykt som Manuskript for Medlemmer.) Med 28 Illustrationer. Kbh. 249 S.

F. Arntzen. Ved 25 Aars Jubilæet i Handelsforeningen af 5. Juni 1864. Kbh. 96 S.

L. N. Hedelund. Historisk Museum i Aalborg. 1889. Aalborg. VII + 65 S.

Smaastykker.

2.

Om Ophavsmanden til Hr. Peder Klavsens Portræt i Valle Kirke.

Af C. F. Bricka.

I Valle Kirke i Søndre Undals Præstegjæld i det sydvestlige Norge hænger et samtidigt Portræt af den som Sagaoversætter og historisk-topografisk Forfatter bekjendte Peder Klavsen (Friis), der virkede her som Sognepræst fra sit 21. Aar (1566) indtil sin Død i Aaret 1614. Den Kirke, der nu staar, er imidlertid ikke den, hvori Hr. Peder prædikede, thi denne blev nedreven 1792 efter at have staaet i lidt over 200 Aar. En Tavle, som Hr. Peder havde anbragt i denne sin Kirke, indeholdt Oplysninger om dens Tilblivelse og Udsmykning: den var bygget „af ny" 1577, til Dels paa hans Bekostning, 1591 var Koret bygget til, og 1608 arbejdede et Par Malere i den, den ene paa en Altertavle og et Maleri ved Døbefonten, den anden i Kor og Vaabenhus. Fra sidstnævnte Aar var ogsaa Tavleindskriften. Da Portrætet formentlig fremstiller Peder Klavsen i en Alder af omtr. 60 Aar, har man antaget, at ogsaa det skriver sig fra 1608 og skyldes den Kunstner, som da malede „Tavlerne" i Kirken[1]).

[1]) Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis, udg. af Gust. Storm, Krist. 1881, S. xxxxv. Sammesteds S. xxxx f. findes Indskriften paa Tavlen meddelt.

Portrætet, som oftere er gjengivet, har ved den Dygtighed hos Kunstneren, hvorom det vidner, ved sin Ælde og ved sin Gjenstand tildraget sig Opmærksomhed, og nylig har en norsk Videnskabsmand, Professor i Kunsthistorie ved Christiania Universitet L. Dietrichson, opkastet og forsøgt at besvare det Spørgsmaal, hvem der har malet det[1]). Ved forskjellige Kombinationer mener han at kunne identificere den hidtil oversete Kunstner med en i Kunstens Historie ikke ganske ubekjendt Mand; men hvor sindrige disse Kombinationer end tage sig ud for den, der ikke er nøjere inde i Datidens Brug af Navne, vil en Historiker let se, at de ikke holde Stik, idet de bero paa en tilsyneladende, men ikke virkelig Navnelighed. Dette Indlæg bliver derfor en Indsigelse.

Ligesom Prof. G. Storm antager Prof. Dietrichson, at Billedet er fra 1608 og skyldes en af de to Malere, som nævnes i Tavleindskriften. Om de Arbejder, Peder Klavsen lod udføre i Kirken 1608, hedder det her: „Anno 1608 haffuer jeg med min herre Biscops M: Lauritz Claussens S: bevilning ladet giøre den Taffle paa Alteriet och den wed Fonten med denne. er de formalet af Peter Reimers, men Corit och Vaabenhuuset malede Lydke Diriksen.“ Prof. Storm har, som berørt, udtalt den Formodning, at den første af disse Mænd, den, der har malet de to „Tavler“, ogsaa er den, der har malet Stedets Sognepræst; men Prof. Dietrichson, der vel indrømmer, at det ved første Øjekast ser ud, som om Peter Reimers har været en Kunstner, medens den anden har udført en Væggestrygers Arbejde, kommer dog til det Resultat, at den anden, Lytke Diriksen, er Manden. Hans Argumentation, der røber den kyndige Kunsthistoriker, skal her gjengives i Korthed.

Først gjøres gjældende, at Datiden lagde Vind paa Kirkevæggenes Udsmykning med ornamentale Malerier og Billeder, der ofte ere udførte af „ret dygtige“ Hænder, og paa Forhaand kan man derfor ikke betegne Lytke Diriksen som en

[1]) Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen, 1889, S. 568 ff.

slet og ret Haandværker. Det er altsaa nødvendigt at undersøge, om man ellers véd noget om de to Mænd. Peter Reimers's Navn gjenfindes i en anden norsk Kirke (Kinservik), hvor han i Tiden mellem 1608 og 1615 med temmelig grelle Farver har malet Frelseren og de kristelige Dyder paa Prædikestolen. Han kaldes her Peter Reimers Neustad, men det er ogsaa alt, hvad der vides om ham. Rimeligvis har han været en tysk omrejsende „Stafferer". Lytke Diriksen derimod turde ikke være saa ubekjendt. I sin Dagbog for 1618 anfører Christian IV, at han 10. Marts gav „den lille Dirik Kontrafejer" 200 Rdl. for nogle Portræter, han havde malet i Sverige, og i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede levede i Hamborg den nederlandske Kobberstikker Jan Diriksen, som i 1611 eller 1610 har stukket et stort Prospekt af Kjøbenhavn, og som tillige var Portrætmaler. Allerede Hamborger-Historikeren J. M. Lappenberg[1]) og senere Kunstnerbiografen Ph. Weilbach[2]) have udtalt, at denne Kobberstikker utvivlsomt er den samme som Christian IV's „lille Dirik Kontrafejer", og dette tiltrædes ganske af den norske Kunsthistoriker, kun at enhver Tvivl nu næsten forsvinder for ham, idet Indskriften i Valle Kirke hæver Formodningen „saa godt som til Vished", „thi Lytke er intet Navn, men kun den plattyske Oversættelse af „lille". Tillægget „den lille" gives altsaa her til den Kunstner, der ellers hedder „Diriksen", mens vi i 1618 have set det føjet til Fornavnet „Dirik". Det tør saaledes anses for vist, at Portrætmaleren Jan Diriksen, sædvanlig kaldet „lille Dirik Kontrafejer", der endnu i 1618 rejste som Portrætmaler i Sverige, i Aaret 1608 har været i Undal og der malet Koret og Vaabenhuset — sandsynligvis med Ornamenter og maaske Figurer." Da nu Forholdet er dette, at Peter Reimers ikke vides at have malet Portræter, medens Jan Diriksen gav sig af hermed, taler Sandsynligheden for, at det er denne sidste, som har malet Peder Klavsen.

---

[1]) Zeitschrift des Vereines für hamburgische Geschichte V (Neue F. II) 261.

[2]) Ph. Weilbach, Dansk Konstnerlexikon S. 133.

Naar Prof. Dietrichson i de indledende Bemærkninger til sin lille Afhandling ytrer, „at Sandsynligheden for at kunne tillægge en i sin Tid bekjendt Mester dette mærkelige Værk vil springe saa vidt klart frem, at der kun endnu behøves et nærmere Kjendskab til denne Mands Arbejder, end vi for Tiden besidde, for med fuld Sikkerhed at kunne tilkjende eller frakjende ham Arbejdet", har han imidlertid overset ét, nemlig at foruden Kunsthistorien og Kunstkritiken ogsaa Personalhistorien kan have et Ord at sige i denne Sag, og den vil ikke lade de Præmisser staa uanfægtede, hvorefter hine Fag opfordres til at fælde Dom.

Det lader sig nemlig ikke gjøre at identificere de tre: Jan Diriksen, Lytke Diriksen og „lille Dirik Kontrafejer". Efter Navnene at dømme maa det være tre forskjellige Personer, hvis da ikke en af dem har skiftet Navn, en Forudsætning, som, da den mangler ethvert Støttepunkt, er saa usandsynlig, at det ikke er værd at dvæle ved den. Hvad saa den oprindelige Betydning af Lytke (Lydke) har været, var det paa den Tid og i de Lande, hvorom her er Tale, et Navn. Nogle Exempler ville lægge dette klart for Dagen. 1599 tager en Lytke Gertsen Borgerskab i Bergen, og et Par Aar tidligere var det samme sket med Johan Lytkesen og Peter Lytkesen[1]). I Rigsraaden Eske Brocks Tjeneste stod 1608 en Lydike Berider[2]). Noget længere tilbage i Tiden træffe vi i Kjøbenhavn en Mester Lytke 1552, en Lytke Bager 1473, en Lytke Bundtmager o. 1510 og en Lytke Skomager 1453[3]). Ingen vil kunne nægte, at Lytke her er et Navn;

[1]) Bergens Borgerbog 1550—1751, udg. af N. Nicolaysen, S. 18, 15, 16.

[2]) Vedel Simonsen, Eske Brocks Levnetsbeskr. I. 61.

[3]) O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatar., Reg. En ikke ganske ubetydelig Mand var den ovfr. nævnte Mester Lytke, som 1550 sendtes til Malmøhus for at give Lensmanden Raad om den Vandkunst, som skulde indrettes der (Dsk. Mag. 4. R. VI. 163), og hvem der 1552 blev skrevet om for at hente ham over til Kongen i Jylland (Nielsen, Kjøbenhavns Dipl. IV. 537). 1558 nævnes han i Forbindelse med Kjøbenhavns Vandforsyning

men ingen, som er fortrolig med Datidens Navnebrug, tør heller paastaa, at en Mand, som hedder Lytke Dirik*sen* (ↄ: Dideriksen), kan være identisk med En, der kaldes (lille) Dirik (Diderik) Kontrafejer. Det er en ren Umulighed. Endestavelsen sen havde paa faa Undtagelser nær[1]) sin bestemte, naturlige Betydning, og man kan derfor ikke uden videre slaa en Streg over de tre Bogstaver og erklære Diriksen for det samme som Dirik, lige saa lidt som man kan gjøre det nu, da —sen-Navnene ere blevne faste Efternavne. Senere Tider have jo indskrænket Brugen af Fornavnet alene til fortrolig Tale, men sæt, at man havde bevaret Fortidens Skik og f. Ex. kunde have betegnet den som Kunstner og af sit tragiske Endeligt bekjendte Erik Pauelsen († 1790) som Erik Kunstmaler, hvor forhastet vilde det dog saa ikke være, om man antog ham for at være samme Person som den noget ældre samtidige Portrætmaler Vigilius Eriksen. Hvad „lille Dirik Kontrafejers" Fader har heddet, vides ikke, men at sammenblande Sønnen med Lytke Diriksen, som 1608 fær-

(Lassen, Doc. til Kiøbenhavns Befæstnings Hist. S. 97 f.). Om han er den Vandkunstmester, der ved samme Tid var syg (Kancelliets Brevbøger 1556—60 S. 207), kan ikke afgjøres. Derimod taler Sandsynligheden for, at det er ham, hvem der 1564 paa ny tillagdes et aarligt Deputat af Levnetsmidler og Brændsel fra Kjøbenhavns Slot (Nye Dsk. Mag. V. 69). 1567 klagede han over, at han havde lidt stor Nød, siden han kom af med Vandkunsten og Møllen ved Kjøbenhavns Slot, og at han aldeles intet havde at leve af, hvorfor der tilstodes ham en Understøttelse (Kbhvns Dipl. IV. 588). Alle Vegne betegnes han blot som Mester Lytke, i og for sig ikke den heldigste Maade at betegne en Mand paa, thi samtidig levede der ogsaa en Mester Lytke i Helsingør, men han var Bartskær (Nyt hist. Tidsskr. I. 196).

[1]) Saaledes havde Rigsraaden Niels Klementsen († 1518) Sønnen Rasmus Klementsen. Den berømte Niels Hemmingsens Søn hed Hans Hemmingsen; i Regelen bruges den latinske Form Hemmingius, men ogsaa den danske Form Hemmingsen kjendes (Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Hist. 1537—1621 IV. 263).

dedes i Norge, og med Jan Diriksen, som da maaske sad i Hamborg [1]), gaar efter det her udviklede paa ingen Maade an.

Medens det snarest maa blive norske Historikeres Sag at give nærmere Oplysninger om Lytke Diriksen [2]), skal her, for ikke at blive staaende ved noget rent negativt, gjøres et lille Forsøg paa at besvare Spørgsmaalet om, hvem „lille Dirik Kontrafejer“ er, skjønt Svaret ikke vil blive meget positivt. Navnet Dirik eller Diderik hørte ikke til de almindeligste, men alligevel var der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede to Malere i Kjøbenhavn af det Navn. Dette forklarer, at Kongen betegner den Maler, hvem han 1618 giver de 200 Rdl., som lille Dirik, thi han har derved villet skjelne ham fra den anden. I Christians IV's Tjeneste som „kgl. Majestæts Maler“ stod med en aarlig Besolding af 40 Rdl. fra 1602 til sin Død 1622 Diderik Moll, der 1596 var kommen fra Lybek til Kjøbenhavn i Anledning af Kroningen her. Han benyttedes en hel Del, han fulgte f. Ex. 1606 med Kongen til England, men, saa vidt vides, haves der ingen Efterretning om, at han gav sig af med at male Portræter [3]). Det gjorde

Livlægen Peder Sørensens Søn Dr. Frederik Pedersen kaldes Fr. Severinius. For at nævne et Exempel endnu kan henvises til, at den norske Præst Mag. Iver Pedersen Adolphus († 1665) var en Søn af Dr. Peder Alfsen. De to sidste Exempler vise imidlertid, at den danske Sprogbrug holdt stærkere fast ved det overleverede end den latinske.

[1]) I Følge den ovfr. cit. Afhandling af Lappenberg (Zeitschr. f. hamb. Gesch. V. 261) er Jan Diriksen, som var født i Kampen, ikke truffen i Hamborg før 1613, da en Søn af ham fødtes der. Det er muligt, at han 1611(10) opholdt sig i Kjøbenhavn, da han stak det af Maleren Johan v. Wick udførte Prospekt af den danske Hovedstad (Danske Saml. VI. 121. Weilbach, Dansk Konstnerlex. S. 739), men sikkert vides intet herom.

[2]) En Person af dette Navn forekommer 1599–1600 i Helsingørs Tingbøger (i Rigsark.), uden at man derfor tør sige, at det er samme Mand.

[3]) Grundtvig, Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, S. 194. Friis, Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthis. S. 12 f., 203, 236. Rentemestr. Regnskaber i Rigsark.

derimod den anden Dirik, nemlig Dirik van Eigen, som i Januar 1619 fik en Betaling af 25 Rdl. for et Portræt af den afdøde Dronning Anna Kathrine, og som ved den Lejlighed betegnes som Kontrafejer og Indvaaner i Kjøbenhavn[1]). Nærmere kjendes ikke til denne Mand, men foreløbig tør man vel opstille den Formodning, at han maaske — mere end et „maaske" er man ikke berettiget til — er identisk med Christian IV's „lille Dirik Kontrafejer" [2]).

Dog denne Hypothese være nu rigtig eller ikke, fast staar det, at tre Personer med Urette ere blevne slaaede sammen til én, og hvad Portrætet af Peder Klavsen angaar, bliver det rigtigst at vende tilbage til den af Prof. Storm udtalte Formodning, at det, hvis det virkelig hidrører fra 1608, er udført af den Maler, der malede „Tavlerne" i Kirken, Peter Reimers[3]), idet den andens Kandidatur maa betragtes som bortfalden, i hvert Fald saa længe, som ikke nye Oplysninger lægge et Lod i Vægtskaalen til Fordel for ham. At Portrætet imidlertid skriver sig fra Aaret 1608, er dog næppe hævet over enhver Tvivl. Som Aarene afsætte forskjellige Spor i de forskjellige Menneskers Ansigtstræk og Ydre, saaledes gjøre ogsaa de forskjellige Tidsaldre sig gjældende paa forskjellig Maade med en tidligere eller senere indtrædende Affældighed[4]). Om Billedet fremstiller Peter Klavsen i hans 63. Aar, er derfor meget usikkert.

---

[1]) Rentemestr. Regnsk. 1618—19 S. 449.

[2]) Svenske Kilder kunne mulig give de manglende Oplysninger.

[3]) Hans Fremstillinger af Christus og de kristelige Dyder paa Prædikestolen i Kinserviks Kirke karakteriseres som „ret godt malede" i Aarsberetn. fra Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring f. 1880, S. 73.

[4]) Jvfr. Hist. Tidsskrift 4. R. VI. Lit. S. 161 ff.

Hist. Tidsskr. 6. R. 2. Bd. 2. H. 1890.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith.* 1. Bd. 1611—1667. 2. H. Gyldendalske Boghandel.

H. D. Lind, Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm. Gyldendalske Boghandel.

Johan Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedr. Udg. 16—17. H. (lærisonr—náliga). Krist., den norske Forlagsforening.

J. B. Halvorsen, Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 24. H. (Ibsen—Johansen). Krist., den norske Forlagsforening.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 3. Række. 1. Bd. 2. H. Krist.

Claus Pavels's Dagbøger for Aarene 1812—1813. Udg. for den norske historiske Forening af *Ludvig Daae.* 2. H. Krist.

Rikskansleren *Axel Oxenstiernas* skrifter och brefvexling, utg. af kongl. Vitterhets-, historie- och antiqvitets-akademien. Senare Afdeln. 2. Bd. Hugo Grotii bref, 1633—1639. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. Red. af *Oscar Montelius* under medverkan af *C. M. Guldberg* och *Julius Lange.* Ny följd. 1889. 7—8. H. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 9. Årg. 1889. 4. H. — 10. Årg. 1890. 1. H. Sthm.

Riksrådet grefve *Anders Johan von Höpkens* Skrifter, saml. och i urval utg. af *Carl Silfverstolpe.* Förra Bd. (Minnes-anteckningar, tal, bref). Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll från och med år 1719. 12. D. 1740—41. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Forschungen zur hamburgischen Handelsgeschichte. I. *Ernst Baasch,* Die Islandsfahrt der Deutschen, namentlich der Hamburger, vom 15. bis 17. Jahrhundert. Hamb., Herold'sche Buchhdl.

Dette Blad bortskæres ved Indbinding.

Richard Ehrenberg, Hamburg und Antwerpen seit dreihundert Jahren. Zwei Vorträge, gehalten im Vereine für hamburgische Geschichte. Hamb., Herold'sche Buchhdl.

Report af prof. *Joseph Henry*, secretary of the Smithsonian Institution, for the y. 1866—72, 1874—76. Washington.

Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede.

Af

J. A. Fridericia.

— —

De i det følgende meddelte Undersøgelser have haft til Formaal at naa til en fyldigere og navnlig mere exakt Besvarelse af visse Spørgsmaal vedrørende de agrariske Forhold i det 17de Aarhundredes Danmark end den, som hidtil har været givet. Methoden har været en Forening af den almindelige historiske Forskning med statistiske Opgjørelser, saaledes at det i væsentlige Henseender ikke saa meget blev Exempler, hvorfra der sluttedes til Helheden, som tilnærmelsesvis alle Enkeltheders Samling til en Masse, hvorpaa der byggedes. Som Midtpunkt for Undersøgelserne staar Danmarks Tilstand i det sidste Tiaar før Enevældens Indførelse. Det har nemlig først og fremmest været Opgaven at komme til Klarhed over flere til Belysning af denne Tilstand vigtige Forhold. Afhandlingens første Afsnit gaar derfor ud paa en Bestemmelse af Bønderjordbrugenes Antal og Fordelingen af Ejendomsretten over dem paa det nævnte Tidspunkt. Hovedvægten er lagt paa Løsningen af det vel tidligere ofte

omhandlede, men langtfra udtømte Problem: hvilken Del af Bønderjorden ejedes henholdsvis af Kronen, Gejstligheden, Adelen og de jordegne Bønder? Ved Siden heraf er der tilstræbt Klarhed over, hvor stor en Part af Bøndergodset Adelen havde opnaaet Skattefrihed for. Behandlingen af de herhen hørende Spørgsmaal har været overvejende statistisk i den Betydning, at Grundlaget har været et Massestof og Øjemedet at belyse Tilstanden, som den var paa et enkelt Tidspunkt; men den historiske Interesse herved er hentet derfra, at dette Tidspunkt betegner Afslutningen paa en lang Periode, Adelsvælden, som man endnu med Rette kan kalde den, naar Eftertrykket lægges paa de social-politiske Forhold, selv om der efter de nyere Undersøgelser maa trækkes noget fra denne Betegnelse, naar man udelukkende ser hen til Statsmagtens Fordeling mellem de forskjellige Myndigheder. I det andet og tredje Afsnit staar det historiske og statistiske Hensyn lige mod hinanden. Opgaven har nemlig i den Forstand været rent historisk, at Sigtet er taget paa en Sammenligning mellem Tilstanden ved det 17de Aarhundredes Midte og Tilstanden, som den var paa den ene Side 60—80 Aar tidligere, paa den anden Side 30—40 Aar senere, dels med Hensyn til Jordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen, dels (i Forhold til den ældre Tid) med Hensyn til Antallet af de skattepligtige Bønder. Men Methoden har dog ogsaa her været overvejende statistisk, idet det i denne Del af Undersøgelsen ligeledes har været Massetallene, hvorpaa der byggedes, for saa vidt som disse have kunnet skaffes til Veje. Med det fjerde Afsnit træder derimod det rent historiske Synspunkt i Forgrunden, thi Opgaven har her været at undersøge

Aarsagerne til den i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede stedfundne Formindskelse i Antallet af de skattepligtige Bønder, med særligt Hensyn til de politiske, sociale og juridiske Forhold, der have fremkaldt denne Formindskelse og betinget denne Side af den almindelige historiske Udvikling.

I. Bønderjordbrugenes Antal og Fordelingen af Ejendomsretten over dem kort før Enevældens Indførelse.

De Undersøgelser, der hidtil ere fremkomne i Literaturen angaaende disse Spørgsmaal, have væsentlig taget deres Udgangspunkt fra de saakaldte Dureels Lister. Som bekjendt udgjøre disse Lister en Del af den store, i flere Henseender værdifulde Relation om Forholdene i Danmark, som den svenske Resident i Helsingør Magnus Dureel 1653 eller 1654 indsendte til sin Regering, og det tiltrækkende ved dem er, at de indeholde Opgjørelser for ethvert dansk og norsk Len over de forskjellige Klasser af den uprivilegerede Landbefolkning. De bleve for første Gang trykte i det Udtog af den hele Relation, som findes i Suhms Samlinger til den Danske Historie 2. Bd. 3. Hefte (1784), og ere siden ofte blevne benyttede til historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Tilstand umiddelbart før Enevældens Indførelse, især af Fr. Hammerich [1]) og Kammerraad C. Christensen [2]). Disse

[1]) Hist. Tidsskr. 3. R. II, 37 ff.
[2]) Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. III ff.

og andre Forskere (f. Ex. Tyge Becker) indsaa hurtig, at den trykte Gjengivelse var fejlfuld, de brugte derfor bedre herværende Afskrifter og længtes efter at faa selve Originalen udgivet. I Virkeligheden vilde en saadan Udgave ikke have nogen Værdi; thi Ønsket om den beror paa en Misforstaaelse af Listernes egentlige Karakter, og en Bestemmelse af denne turde derfor gjøre Ende paa en hel Del Forvirring.

Dureels Lister, som jeg i Aaret 1888 har gjennemgaaet i den originale Relation, der findes i Rigsarkivet i Stockholm, ere kun Afskrifter og det langtfra fejlfri Afskrifter af Aktstykker, som vi have her i vort Rigsarkiv i en langt brugbarere og værdifuldere Skikkelse. Saa ofte som der udskreves almindelige Landskatter, og det vil for Christian IV's og Frederik III's Tid sige omtrent hvert Aar, indsendte Lensmændene til Rentekammeret Skattemandtal, hver for sit Len. Det er Kopier af Opgjørelserne i saadanne Mandtal for hvert Len og for et enkelt Aar, som det er lykkedes Dureel, uden Tvivl ved Bestikkelser, at komme i Besiddelse af. Men fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede ere selve de originale Skattemandtal bevarede den Dag idag paa meget faa Undtagelser nær[1]). At trykke Dureels Lister vilde saaledes være at gaa over Bækken efter Vandet. Hertil kommer, at Dureels Lister slet ikke stamme fra hans egen Tid. Da han opnaaede Afskrifter fra Rentekammeret, har hans Hjælper for saa vidt narret ham — eller er maaske selv bleven narret —, som Forlægene skrev sig fra Aarene 1612—13 og ikke fra de nærmeste Aar før

[1]) Ogsaa enkelte ældre ere bevarede; jvfr. nærmere herom Afsnit III.

1653[1]). Hvad vi faa gjennem den svenske Residents Relation, er altsaa et Bidrag til Belysning af Forholdene i den første Del af Christian IV's Tid og ikke af Tilstanden i Begyndelsen af Frederik III's Regering. Men baade for den ene og den anden af de to Perioder have vi en meget bedre Kilde i de her bevarede originale Skattemandtal.

Det maa derfor slaas fast, at Dureels Lister ere et endog temmelig daarligt Surrogat for Oplysninger, der haves i en meget bedre og fyldigere Skikkelse; ingen Forsker, der er i Stand til at foretage Arkivstudier, bør derfor for Fremtiden bygge nogen Undersøgelse paa dem. Vi forlade dem altsaa for at vende os til deres Forlæg, og den næste Opgave bliver at bestemme Karakteren af de Angivelser, disse indeholde. Hammerich mente, at Dureels ɔ: Skattemandtallenes Rubriker omfattede hele Landbefolkningen med Undtagelse af Adelen og dens Tjenerskab, Gejstligheden med Degnene, hele Embedsstanden, Soldaterne og Beboerne af Officers-, Underofficers- og maaske Soldatergaarde, Kammerraad Christensen opfatter dem som kun omhandlende Krongodset. Begge Opfattelser ere urigtige. Hovedmassen af Skattemandtallene, og herimellem Forlægene for Dureels Afskrifter, ere Lister over den Del af Landbefolkningen, der svarede de almindelige Landskatter, hvad enten disse ydedes i Penge eller i Korn, altsaa Lister først og fremmest over

[1]) Hammerich har (anf. St. S. 38) allerede bemærket, at enkelte Opgivelser hos Dureel maatte stamme fra ældre Tid, men han har ikke draget nogen videre Konsekvenser deraf. Hvad der udtales ovfr. i Texten, støtter sig til en Sammenligning for en Række Len fra forskjellige Provinser imellem Dureels Lister og Skattemandtallene.

de allerfleste jordegne Bønder, over alle Kronens og Gejstlighedens Fæstebønder samt over dem af Adelens Fæstebønder, der erlagde disse Skatter, det vil sige over alle dem, der ikke i Egenskab af Adelens Ugedagsbønder vare skattefri; hertil komme Haandværkere og Møllere samt Husmænd, Inderster og Tjenestekarle hos de skattepligtige Bønder. Ved Siden af disse Fortegnelser over hele den skattepligtige Del af Landbefolkningen findes en anden Art Skattemandtal, nemlig de for de saakaldte Baadsmandsskatter, der udelukkende svaredes af Kronens og Gejstlighedens Bønder, men ikke af Adelens.

Det Kildestof, som findes i dette omfattende Materiale, er af stor historisk Værdi, og vi skulle senere (i Afsnit III) komme tilbage dertil. Men til en Beregning af Bønderjordbrugenes Antal og til en Bestemmelse af Ejendomsfordelingen kan det kun bruges i ringe Grad eller i alt Fald med talrige Forbehold. Skattemandtallene lade os nemlig først og fremmest i det hele i Stikken med Hensyn til Adelens skattefri Ugedagsbønder, og dernæst frembyde Listerne kritiske Vanskeligheder, der kun delvis kunne overvindes. Kun sjeldent kan man lade sig nøje med de summariske Opgjørelser, der slutte hvert Mandtal. Man maa for det første tage Hensyn til de saakaldte Afkortninger, der som oftest, og hyppigere og hyppigere jo længere man kommer ned i Tiden, følge efter Opgjørelserne, og som bringe disses mere formelle Resultater i Overensstemmelse med Virkeligheden; efter det Formaal, man har for sin Undersøgelse, maa man subtrahere alle de i Afkortningerne nævnte Gaarde eller blot de øde Gaarde eller blot de Gaarde, der vare gaaede over til at blive skattefri. Dernæst maa man ved en Undersøgelse af Opgjørelsens Methode se, om

f. Ex. halve Gaarde ere holdte for sig eller ere slaaede sammen til en Skatteenhed af en Gaard, og i det hele stadig erindre, at man har en Opgjørelse for sig, der skal gjengive en Skats Totalbeløb og dette Beløbs Fremkomst, ikke en Opgjørelse, hvis Forfatter har tænkt paa Statistik. Og forlader man Opgjørelserne og ser paa selve Listerne, saa er der adskillig flere Indvendinger at gjøre end den, som beror paa, at man har at bestille med Skattelister ɔ: Lister, der efter deres Natur snarest indeholde for faa Personer; man skuffes desuden, naar man foretager den byrdefulde Sammenlægning af de enkelte Gaardbesiddere, halve Gaardbesiddere, Bolsmænd osv., fordi uden Tvivl ogsaa her Dele ikke sjeldent ere slaaede sammen til Helheder, og fordi Rubriker omfatte forskjellige Kategorier, som man netop maatte ønske adskilte, men som ere tagne under et, fordi de betalte samme Skattesats.

For at naa til det Maal, som denne Undersøgelse havde, Bestemmelsen af Jordbrugenes Antal og Fordelingen af Ejendomsretten over dem kort før Enevældens Indførelse, maatte altsaa vælges helt andre og nye Veje. Det viste sig ogsaa heldigvis muligt at benytte saadanne, der kunde føre til ret paalidelige Resultater. I Præsternes Indberetninger om Ejendomsforholdene i deres Sogne fandtes et brugeligt Grundlag for den tilsigtede Undersøgelse.

---

21. Febr. 1651 udgik der fra Kancelliet følgende Kongebrev til de forskjellige Bisper i Kongeriget: „Vi bede og naadigst ville, at I med forderligste ved Præsterne udi Eders Stift lade forfærdige en kort, dog rigtig Specifikation paa hvor mange Decimantes, hele og halve Gaarde og Bol de udi ethvert af deres underhavende

Sogne have, med rigtig Specifikation derhos, hvor mange os og Kronen og hvor mange andre og hvem tilhørige, hvilken form. Designation I siden med forderligste udi vort Kancelli haver at indskikke"[1]). 6—7 Aar senere, 27. Oktbr. 1657, fik Bisperne over Sjællands, Fyns og Skaanes Stifter en lignende Skrivelse, der lød saaledes: „Vi bede Eder og naadigst ville, at I strax uden noget Ophold i vort Kancelli indskikke rigtig Fortegnelse paa hvor mange Herreder, Sogne og Gaarde i Eders Stift findes og det paa efterskrevne Maner, nemlig: udi N. Herred ere N. Sogne, ere N. Herregaarde saa og N. hele Gaarde, N. halve Gaarde, N. Bols- og Fjerdingsgaarde, N. Huse; deraf tilkomme Kongl. Maj. og Kronen saa mange og Adelen saa mange hele Gaarde, saa mange halve Gaarde, saa mange Bols- og saa mange Huse etc., hvilken Fortegnelse I ved hver Sognepræst have at lade forfærdige, saa som de selv dertil ville svare, om ikke ret, som forskrevet staar, bliver angivet"[2]).

Det var ikke første Gang, at saadanne Indberetninger krævedes af Regeringen. 26. Juni 1568 var der udgaaet en lignende Befaling til Bisperne[3]), og 1598 maa der i alt Fald for Dele af Landet være fordret lignende Opgivelser. Desuden havde Kongen 1. Maj 1645 i Anledning af den Hovedskat, der skulde paalægges, forlangt, at Præsterne skulde affatte Fortegnelser dels over alle Tiendegivere, dels over alle Personer i deres Sogne[4]).

---

[1]) Rørdam, Danske Kirkelove III, 362. Jfr. Sjæll. Tegn. XXXII, 28.

[2]) Rørdam, Kirkelove III, 403. Jvfr. Sjæll. Tegn. XXXIV, 192. At Brevene ikke siges at være udgaaede til andre Bisper end de nævnte, havde naturligvis sin Grund i Krigsforholdene; men der maa dog enten paa samme Tidspunkt eller snarere noget tidligere være udstedt en lignende Ordre i alt Fald til Bispen over Aalborg Stift.

[3]) Rørdam, Kirkelove II, 110.

[4]) Rørdam, Kirkelove III, 319 f.

Men hvad der er bevaret af de i disse Anledninger indsendte Beretninger synes kun lidet. Vi kjende i hvert Tilfælde hidtil fra 1568 kun Angivelserne fra Vendelbo Stift og fra Fuglse Herred paa Laaland, fra 1598—99 dem fra de samme Landsdele og desuden fra Nørre og Sønder Herred paa Laaland[1]), og fra 1645 have vi kun fuldstændige Folketal fra ganske enkelte sjællandske Sogne[2]). Ganske anderledes stiller Forholdet sig heldigvis 1651 og 1657. Fra disse Aar have vi et saa rigeligt Antal af de af Præsterne indsendte Beretninger om Forholdene i deres Sogne, at de kunne tjene som et særdeles godt Grundlag for en Undersøgelse[3]). Idet Beretningerne havde til Formaal at efterkomme Regeringens Befalinger, kunne vi af dem erholde Oplysninger om Jordbrugenes Antal og om hvem de tilhørte. Vi ville nu først provinsvis se, hvor mange Sognebeskrivelser der ere bevarede og hvor mange af dem der i væsentlige Henseender ere mangelfulde. Dernæst ville vi betragte de Hovedmidler, vi have til at erstatte de manglende Beskrivelser og til at udfylde Hullerne i de existerende, og endelig ville vi kaste et Blik paa hele det fremskaffede Materiales Karakter og Værdi. Efter denne ind-

[1]) Nyt hist. Tidsskr. III, 539 ff. Wulff, Stat. Bidrag til Vendelbo Stifts Hist. i det 16. og 17. Aarh. S. 199 ff. Rogerts Saml. til Laalands Hist. (i Kgl. Bibl., Thott, Fol., 730; jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. VI, 401 ff.).

[2]) Jvfr. ovfr. S. 246 Anm. 1. Selve de bevarede Hovedskatlister medtage som Regel ikke de adelige Ugedagstjenere, gjøre ofte ingen Forskjel paa Gaardbesiddere og andre Klasser af Landbefolkningen og give ingen Meddelelser om Jordbrugenes Ejere (jvfr. Grundtvig, Medd. fra Rentekammerarch. 1872 S. 208 ff.).

[3]) De fleste af de her udbyttede Sognebeskrivelser findes i Rigsarkivet. Hist og her ere de benyttede i Literaturen, f. Ex. i flere af Dr. O. Nielsens Herredsbeskrivelser fra Jylland; men en samlet Bearbejdelse er ikke tidligere forsøgt.

ledende Undersøgelse ville vi gaa over til en Redegjørelse for de Resultater, der kunne uddrages af Materialet.

Vi begynde med de skaanske Provinser, se bort fra det 1645 faktisk afstaaede Halland[1]), men medtage det under Lunde Stift hørende Bornholm. Der fandtes dengang i Skaane 22 Herreder[2]) med 385 Sogne[3]), i Bleking 4 Herreder med 26 Sogne, paa Bornholm 4 Herreder med 16 Sogne. Fra 1657 er der for disse Landsdele af originale Sognebeskrivelser bevaret 316 for Skaane, 25 for Bleking, men ingen for Bornholm; fra 1651 findes derimod ingen af de oprindelige Indberetninger. Ikke desto mindre stiller Forholdet sig endnu gunstigere for 1651 end for 1657. Der opbevares i Malmøhus Lens Landskontor en Protokol, som ikke vides tidligere at være bleven benyttet i Literaturen, undtagen for saa vidt som den en enkelt Gang er nævnet som „Decimantbogen fra 1638“[4]). Ved Velvilje af Landskamereraren for Malmøhus Len Hr. Cavalli har jeg haft denne Protokol til Laans, og det viste sig da, at dens hidtidige Navn var en senere og urigtig Betegnelse[5]). I Virkeligheden er Protokollen en herreds- og sognevis

[1]) En Opgivelse om Jordbrugenes Antal og Ejendomsforhold i Lenene i denne Provins fra c. 1660 findes i Samlingar, utg. för de skanska landskapens hist. förening V, 12 ff. Jeg har tilføjet Hovedsummen i en Note efter Redegjørelsen for Forholdene i Skaane og Bleking.

[2]) I det følgende ses helt bort fra Birkerne, der medregnes til Herrederne.

[3]) Her og i det følgende forstaas stadigt ved Sogne Landsogne.

[4]) Falkman, Upplysn. om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster uti Skåne, Halland och Blekinge I, 169.

[5]) Som det ses af en Randbemærkning et Sted i Protokollen, er Benævnelsen fremkommen ved, at en Benytter af den har bemærket, at et omtalt Ejendomsforhold ikke kunde være ældre end 1638.

ordnet Extrakt af Præsteindberetningerne fra 1651 [1]) og indeholder for 384 skaanske, 26 blekingske og 16 bornholmske Sogne Besvarelser af de af Regeringen stillede Forespørgsler. Det traf sig nu oven i Kjøbet saa heldigt, at for det ene manglende Sogn (Skiberup i Ljunits Herred) er den originale Beskrivelse fra 1657 bevaret, og saaledes have vi altsaa de ønskede Oplysninger for alle Sognene i de skaanske Provinser; dog ere Ejendomsforholdene ikke helt klare for Bornholm.

Sjælland (med Hven og Møn) var delt i 28 Herreder med 378 Sogne. Fra 1657 er bevaret 241 og fra 1651 ikke mindre end 371 originale Sognebeskrivelser. Savnet af de 7 Sogne fra 1651 spiller ingen videre Rolle for de 4, idet vi for disse have Beskrivelser fra 1657. En egentlig Mangel er kun til Stede for St. Ibs Sogn paa Hven, Birkerød S. (i Lynge H.) og Skjellebjerg S. (i Løve H.). Angivelserne for disse Sogne ere vi altsaa nødte til at udfylde paa anden Maade. For St. Ibs S. have vi en tilfældig Opgivelse fra 1659 [2]); for de andre 2 holde vi os til en saakaldet Landebog fra c. 1570, der senere (i Afsnit II) skal blive nærmere omtalt.

For Samsøs 5 Sogne have vi ingen Sognebeskrivelser [3]), men de kunne nogenlunde erstattes dels ved, at Hovedskatlisterne fra 1645 for denne Ø give Tallet paa de bosiddende Bønder, dels ved at Skatte-

[1]) Tidspunktet fremgaar af Angivelserne om Hovedgaardenes Ejere. Desuden viser en Sammenligning mellem Extrakten og Indberetningerne fra 1657, at den ikke kan være udarbejdet paa Grundlag af disse.

[2]) Samlingar, utg. för de skånska landskapens hist. förening V, 26.

[3]) Øen behandles her allerede af denne Grund særskilt, skjønt den hørte under Kalundborg Len.

mandtallene ere ret brugelige her, hvor der ingen Ugedagsbønder var.

Fra **Falster** (med 2 Herreder og 28 Sogne) og fra **Laaland** (med 4 Herreder og 70 Sogne) er der heller ikke bevaret nogen Sognebeskrivelse.

For **Fyn og Langeland** (med 15 Herreder og 192 Sogne) stiller Forholdet sig ogsaa temmelig ugunstig. Kun fra 4 Sogne [1]) er der opbevaret de oprindelige Indberetninger, hvilke paa Grund af deres Isolerethed ere uden videre Værdi for en almindelig statistisk Undersøgelse. For 115 Sogne savnes ganske Oplysninger af denne Art; derimod findes der for Nyborg Lens 5 Herreder (Hindsbo, Vinding, Gudme, Sunds og Salling) med deres 77 Sogne en Extrakt af Sognebeskrivelser, der synes affattede 1658 [2]).

Vi komme nu til **Nørrejylland**, hvor vi holde os til Landet Nord for Kongeaaen og ikke medtage de Syd for denne til Ribe Stift hørende Herreder [3]). Nørrejylland var delt i 80 Herreder med 958 Sogne foruden Læsø med dens 3 Sogne. Forholdet stiller sig her mere indviklet end ved de andre Landsdele. Der er fra 1651 bevaret originale Sognebeskrivelser fra 18 Herreder (Anst, Brusk, Elbo, Holmans, Jerlev, Slavs, Tørrild, Nørvang, Malt, Gjørding, Skadst, Vester-, Øster- og Nørre-Horne,

---

[1]) Næraa, Aarslev, Skaarup og Tvede. Beretningerne ere daterede 1658.

[2]) Tidspunktet er ikke klart; Kirstine Munk, der døde i April 1658, omtales som død, men ved Anders Bille, der døde i Novbr. 1657, er der ikke gjort nogen lignende Bemærkning. Opgivelserne om Skaarup og Tvede Sogne stemme ikke helt med de ovfr. nævnte originale Indberetninger; men paa den anden Side er Extrakten ubetinget ældre end 1661.

[3]) Der er for disse Herreder bevaret Beskrivelser af 1651 for Frøs (med 5 Sogne), Hvidding (med 9), Højer (med 3), Kalvslund (med 5), Lø (med 7), Nørre Ravnstrup (med 5) og Gram (med 3).

Hammerum, Bølling, Ginding og Hjerm) og fra 1657 fra 2 Herreder (Børglum og Refs); tilsammen udgjorde disse 20 Herreder 213 Sogne, af hvilke der mangler Indberetninger fra 10[1]), men findes fra 203; dog savnes Oplysninger om Ejendomsfordelingen ved 1 Sogn[2]). Ved Siden heraf er bevaret en paa Fuldstændighed sigtende Extrakt af Indberetningerne fra 1651 for 11 Herreder (Ning, V. Lisbjerg, Hasle, Vor, Tyrsting, Hjelmslev, Framlev, Sabro, Gjern, Vrads og Lysgaard); af disses 117 Sogne mangler der kun Oplysninger for 6[3]) og findes altsaa for 111. Endvidere existerer der en anden Extrakt ligeledes af Beretningerne fra 1651 for 16 Herreder i Viborg Stift (Sønderlyng, Middelsom, Nørlyng, Rinds, Fjends, Gislum, Hindsted, Hellum, Fleskum, Aars, Hindborg, Rødding, Nørre, Harre, Hornum og Slet); denne Extrakt giver Oplysninger om Jordbrugenes Antal samt ogsaa om Ejendomsfordelingen gruppevis, men specificerer ikke de enkelte adelige Ejere; de 16 Herreder omfattede 217 Sogne, hvoraf dog 5 mangle[4]),. men 212 findes[5]). Endelig findes der en tredje Extrakt af Sognebeskrivelserne

---

[1]) Hvejsel og Givskud (Nørvang H.), Tvis, Vilbjerg og Sunds (Hammerum H.), Brejning (Bolling H.), Bording (Ginding H.), Maabjerg (Hjerm H.), Lyngby (Børglum H.) og Heltborg (Refs H.).

[2]) Bur (Hjerm H.).

[3]) Tunø (Ning H.), Elsted og Elev (V. Lisbjerg H.). Vedslet (Vor H.), Grædstrup (Tyrsting H.) og Ejstrup (Vrads H.).

[4]) Hornbæk (Sønderlyng H.), N.- og S. Tranders og Dal (Fleskum H.) og Aalborg Landsogn (Hornum H.).

[5]) Jeg har først efter at have fuldført mine Undersøgelser bemærket, at Dr. Heise i Kirkehist. Saml. 3. R. V, 513 lejlighedsvis har omtalt, at der i Viborg Stiftsarkiv findes Indberetningerne for Stiftet fra 1651. Da de imidlertid ere fordelte i Pakker for de forskjellige Herreder, vil Eftersøgelsen vanskelig kunne udføres uden paa Stedet, og jeg har derfor ment at kunne forsvare at holde mig til Extrakten.

fra 1657 over de 11 Herreder Nord for Limfjorden; fra 2 af disse Herreder (Børglum og Refs) haves, som ovenfor sagt, de originale Indberetninger fra 1651; hvad angaar de øvrige 9 (Hvetbo, Horns, Ø.- og V. Han, Jerslev, Vennebjerg, Hassing, Hundborg og Hillerslev), er der den Mangel ved Extrakten, at den sammenfatter de forskjellige Jordbrug til nominelle Gaarde ɔ: sammenlægger dem til Gaarde af 1 Gaards Værdi. Man kan derfor ikke ad denne Vej lære Jordbrugenes virkelige Antal at kjende, men kan dette Maal naas paa anden Maade, vil man ved en Forholdsregning tilnærmelsesvis kunne komme til Klarhed om Ejendomsfordelingen. De 9 Herreder omfattede 115 Sogne, hvoraf kun 1 mangler[1]).

En Opgjørelse for hele Landet af Forholdet mellem Sognenes Antal og de enten i Original eller i Extrakt bevarede Sognebeskrivelser fra 1651 og 1657 (dog Samsø medregnet fra 1645) giver herefter følgende Resultat:

	Sogne.	Beskrivelser over forskjellige Sogne.	
		Fuldstændige.	Ufuldstændige.
Skaane	385	385	
Bleking	26	26	
Bornholm	16	16	
Sjælland med Hven og Møn	378	376	
Samsø	5	5	
Falster	28	„	
Laaland	70	„	
Fyn og Langeland	192	77	
Nørrejylland	961	313	327
Ialt . . .	2061	1403	327

[1]) Sejlstrup (Vennebjerg H.).

Det viser sig altsaa, at medens det ved Sognebeskrivelserne tilvejebragte Materiale i kvantitativ Henseende maa betegnes som fortræffeligt for de skaanske Provinsers og Sjællands Vedkommende, er det kun mangelfuldt for Resten af Danmark.

Spørgsmaalet bliver da, paa hvilken Maade og i hvilken Grad Materialet kan supleres. Tilsyneladende ligger Svaret lige for. I Løbet af Aarene 1661 og 1662 udarbejdedes der for hele Riget for første Gang en Matrikel, og dennes Protokoller ere bevarede for største Delen af Landet[1]). Ganske vist mangle Protokollerne for adskillige af de sjællandske Amter[2]) og for nogle enkelte af de jydske Amter, men for Falster, Laaland, Fyn med Langeland og den overvejende Del af Jylland[3]) have vi Matriklerne, og disse give ganske lignende, ja tilmed i flere Henseender langt udførligere Oplysninger end de tidligere Sognebeskrivelser. Der er imidlertid her et overordentlig vigtigt Forhold at lægge Mærke til. Omtrent fra 1650 var der begyndt en Udvikling, der fik den største Betydning for Ejendomsfordelingen i Landet,

---

[1]) Foruden disse Protokoller findes i Rigsarkivet tillige en stor Masse originale Jordebøger, indsendte i Anledning af Matriklens Udarbejdelse, en Del Beretninger fra Præsterne om Udsæd og Landgilde i deres Pastorater samt adskillige Matrikelsextrakter.

[2]) I Rigsark. er kun bevaret fuldstændige Matrikelprotokoller for Roskildegaard, Holbæk, Dragsholm, Kalundborg, Sæbygaard og Ringsted Amter. Rimeligvis findes flere af de andre i Amtsarkiverne, men en yderligere Efterforskning har der ikke været Anledning til ved denne Undersøgelse, der ikke bygger paa de sjællandske Matrikler.

[3]) Nemlig for Hanherrederne, Thy, Mors, Vendsyssel, Himmersyssel og følgende Amter: Hald, Skivehus, Aarhusgaard, Kalø, Mariager, Silkeborg, Stjernholm, Aakjær, Skanderborg, Koldinghus og Riberhus, samt for Galten og Hovlbjerg Herreder.

nemlig den store Udlægning af Krongods til Statens Kreditorer. Opgaven for den her foretagne Undersøgelse har nu været at komme til en saa vidt mulig Klarhed over Tilstanden før denne Udlægning for derigjennem at faa et Billede af hvad man kunde kalde den normale Tilstand før Enevældens Indførelse. Det er ogsaa en Hovedgrund til, at hvor der har været noget Valg muligt, de ældre Sognebeskrivelser fra 1651 ere foretrukne for de yngre fra 1657; Udlægningen mærkes endnu kun i ringere Grad 1651, da den ikke var fuldt iværksat, og man kan ved at regne de Jordbrug, der anføres som pantsatte, under Pantgiverens ɔ: Kronens Omraade nogenlunde, om end ikke fuldstændig, gjenindføre den normale Tilstand. Men 1661 begyndte et nyt Stadium i Udlægningerne, der allerede i Løbet af dette og det følgende Aar særlig i store Strækninger af Jylland vendte helt op og ned paa Ejendomsforholdene. Som Følge heraf har jeg kun ment at kunne benytte de jydske Matrikler til Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, der kun i ringe Grad kan have forandret sig i Tiden fra 1651 til 1661. For dette Punkts Vedkommende kunde Supleringen af Sognebeskrivelserne finde Sted for 12 jydske Sogne[1]), der laa i Herreder, som for de øvrige Sogne havde Sognebeskrivelser, samt for 29 Herreder (Bjerge, Hatting, Nim, Hads, Hids, Mols, Sønder, Nørre, Ø. Lisbjerg, Sønderhald, Galten, Støvring, Rugsø, Gjerlev, Hovlbjerg, Onsild, Nørrehald, Mors Sønder og Nørre, Kjær og de 9 Herreder Nord for Limfjorden, der omtaltes ovfr. S. 482),

[1]) Nemlig Hvejsel, Givskud, Elsted, Elev, Vedslet, Grædstrup, Ejstrup, N.- og S. Tranders, Aalborg Landsogn, Lyngby og Heltborg.

hvor Matriklerne gave Oplysning for 358 af 363 Sogne[1]). Derimod har jeg med Hensyn til Ejendomsfordelingen for Jyllands Vedkommende maattet give Afkald paa ved direkte Hjælp af Matriklerne at udfylde Hullerne i Sognebeskrivelserne; ad andre Veje og gjennem en Beregning, for hvilken senere nærmere skal redegjøres, har jeg derimod forsøgt at bestemme Ejendomsfordelingen i dens store Træk for de Dele af Provinsen, hvor ingen Sognebeskrivelser haves. Bedre stiller Forholdet sig for Falster, Laaland og Fyn med Langeland. Udlægenes Omfang var i disse Landsdele ikke saa stort som i Jylland og i sin Helhed lettere overskueligt. Jeg har derfor ment med et vist paa hvert Sted taget Forbehold at kunne bruge Matriklerne for disse Provinser til Bestemmelse baade af Jordbrugenes Antal og af Ejendomsfordelingen.

Omstaaende Tabel giver en samlet Opgjørelse af det Materiale, der kan hentes baade fra Sognebeskrivelserne fra 1651 og 1657 (for Samsø fra 1645) og fra Matriklerne fra 1661—62. Det bliver derefter kun for 2 sjællandske og 65 jydske Sogne, at vi ganske mangle Opgivelser fra Aarene 1645—62. Vi have allerede før nævnet Maaden, hvorpaa vi suplere de 2 sjællandske. Med Hensyn til de jydske skal det bemærkes, at de 51 af de 65 Sogne fordele sig i 2 Grupper med 3 paa Læsø og 48 paa de 4 Herreder (Hind, Ulvborg, Skodborg og Vandfuld), fra hvilke der hverken findes Sognebeskrivelser eller den gamle Matrikel. I Mangel af bedre benytte vi

[1]) De 5 manglende Sogne ere Anholt samt 4 Sogne (Skovsgaard, Skjellerup, Hvornum og Snæbum) i Onsild Herred, hvor Matriklen er saaledes medtagen af Tiden, at ikke alle Jordbrugene kunne ses.

med Hensyn til Antallet af Jordbrug i de 65 Sogne den yngre Matrikel fra 1690[1]).

	Sogne.	Sogne, hvor kan bestemmes: Jordbrugenes Antal.	tillige Ejendomsfordelingen fuldstændig.	i Grupper, men ikke de enkelte adelige Ejere.	tilnærmelsesvis, men kun ved Beregning.
Skaane	385	385	385		
Bleking	26	26	26		
Bornholm	16	16	16		
Sjæll. med Hven og Mon	378	376	376		
Samso	5	5	5		
Falster	28	28	28		
Laaland	70	70	70		
Fyn og Langeland	192	192	192		
Norrejylland . . .	961	896	313	213	114
Ialt . . .	2061	1994	1411	213	114

Fra Materialets Kvantitet gaa vi over til en Undersogelse af dets Kvalitet. Det skal her strax bemærkes, at der ved en Udfyldning af Sognebeskrivelserne fra 1651 med dem fra 1657 eller med Matriklerne fra 1661—62 er Betænkeligheder ud over dem, som bero paa Krongodsets Udlæg. Der fandt ikke sjeldent Sammenlægninger eller Udstykninger Sted af Jordbrug (hvad vi senere lejlighedsvis komme tilbage til i Afsnit IV), hvorved disses Antal kunde forandres fra Aar til Aar, og en endnu større Forandring fandt naturligvis da som altid

[1]) For Kortheds Skyld betegnes den i Løbet af Firserne affattede Matrikel med dette Aar. Om den benyttede Extrakt af denne Matrikel se nærmere Afsnit II.

Sted selv under normale Forhold med Hensyn til Ejendomsfordelingen ved Kjøb og Mageskifter. En Sammenblanding af forskjellige Aar forrykker saaledes Billedet af den øjeblikkelige Tilstand noget[1]). Hertil kommer, at selvfølgelig ikke alle Indberetninger ere lige klart affattede eller lige egnede til at indrammes i en skematisk Opstilling eller endelig lige paalidelige; dog bør for det sidste Punkts Vedkommende fremhæves, at det af forskjellige Sognebeskrivelser kan ses, at Præsten har taget kyndige Mænd fra Sognet med til Hjælp. Det har imidlertid sikkert heller ikke kunnet undgaas, at der er Fejl i min Del af Arbejdet. Trods al anvendt Omhu og Revision kan næppe først en Sammenlægning saa at sige af Jordbrug for Jordbrug i henved 2000 Sogne og dernæst en Bearbejdelse af det store Materiale være foregaaet uden Fejlregninger, jeg haaber dog kun mindre, og uden visse Uoverensstemmelser i den anvendte Methode. Alt i alt haaber jeg dog at kunne gaa ud fra en tilnærmelsesvis Brugbarhed og Paalidelighed af Kildestoffet og dets Bearbejdelse i raa Materie.

Vi have hidtil talt noget ubestemt om Jordbrug. Der er Anledning til at se noget nærmere paa dette Udtryk og den Betydning, hvori det tages i denne Undersøgelse. Principet har været at medtage alt hvad der nogenlunde vilde svare til vore Dages Bøndergaarde og Huse med et ikke ganske ubetydeligt Jordtillæg, for saa vidt som disse Jordbrug kunde skjønnes at danne et selvstændigt og afsluttet Hele. Her er altsaa udeladt baade de saakaldte Gadehuse inde i den egentlige Landsby

[1]) En fuldstændig Overensstemmelse findes derfor langtfra altid, naar man har Opgivelser om samme Sogn fra forskjellige Aar.

og de spredte Huse, der laa paa Markerne enten paa en Hovedgaards eller en Bondegaards Grund eller tilhørende selve Landsbyen, selv om der til dem har hørt en Have, en Kaalgaard eller et andet meget ringe Jordstykke[1]); dog maa det bemærkes, at de forskjellige Slags Huse ikke altid have kunnet skilles ad[2]). Da Opgaven ikke har været nogen Bestemmelse af Folketallet, men af Jordbrugenes Antal, er der endvidere intet Hensyn taget til, hverken om flere Jordbrug tilfældig besades af samme Fæster eller om en og samme Gaard besades og beboedes af adskillige Bonder. I Østdanmark lige til Lille Bælt have disse sidste Omstændigheder ikke spillet nogen overordentlig stor Rolle; ganske vist findes ikke sjeldent flere Jordbrug bortfæstede til samme Bonde og

[1]) Undtagelsesvis have Sognebeskrivelserne fra 1651, som Regel de fra 1657 samt Matriklerne Opgivelser ogsaa om de jordløse Huse, men jeg har ikke udvidet mine Undersøgelser dertil. Jeg skal blot bemærke, at Sognebeskrivelserne fra 1657 indeholde talrige interessante Vink om Husmændenes Stilling og om Ejendomsforholdet over Husene. Til sine Tider ejede Landsbyen Huse, hvor Bymændene samledes, og hvor Boligen ikke sjeldent var overladt til Krøblinge. Husmændene svarede i Reglen Arbejde eller Leje af Huset; Afgiften erstattedes dog ogsaa paa anden Maade, saaledes skulde Besidderen af et til Tølløse liggende Hus forsyne Hovedgaarden med Koste. Engang imellem bortfæstedes øde Gaarde til Husmænd. Mange af disse vare Ugedagstjenere til Hovedgaardene. — En Opgivelse af Husenes Antal vilde kun i ringe Grad give Oplysning om, hvor mange Husmandsfamilier der fandtes; dette varierede stærkt, Husene vare f. Ex. langtfra altid beboede (se Bemærkninger fra Ramløse S. i Holbo H.), og i en Sognebeskrivelse (Jemgyde) fra Bleking hedder det, at Husene kunde hugges op og flyttes til andre Sogne. Forskjellen mellem Husmænd, der beboede særlige Huse, og „Gaardmænd“, der havde deres Ophold paa Bondegaarden, var ogsaa meget vaklende.

[2]) Hvor der i Skaane i ganske enkelte Tilfælde tales om „Bol eller Gadehuse“, ere de medregnede, da Benævnelsen Bol vel forudsætter et Jordtillæg.

endnu hyppigere flere Bønder besiddende samme Gaard, men det maa dog i det store hele betegnes som Undtagelser. Anderledes stillede Forholdet sig i Jylland, særlig i Syd- og Vestjylland og i Egnene Nord for Limfjorden, hvor samme Gaard hyppig besades af flere. Nu er det ganske vist saa, at Sognebeskrivelserne ikke heller altid ere klare paa dette Punkt, men som Helhed have de dog set paa Sagerne ud fra en lignende Opfattelse som den, der har været den ledende for denne Undersøgelse. Derfor har det ogsaa været muligt at lægge det nævnte Princip til Grund. Annexpræstegaarde ere i næsten alle Tilfælde medtagne, Møller derimod i Reglen ikke, da de kun sjeldent havde Jordtilliggende.

Saavel i Sognebeskrivelserne som i Matriklerne deles Jordbrugene i Reglen i forskjellige Klasser efter deres Størrelse og Værdi. For de større og middelstore Jordbrugs Vedkommende ere de fælles Betegnelser saa godt som over hele Landet hele og halve Gaarde; kun i en enkelt Egn af Sjælland og paa flere Steder paa Fyn kaldes de største Gaarde for Brydegaarde, halve Gaarde for Landbogaarde[1]). Disse Betegnelser vare imidlertid ingenlunde saa konstante, at det kunde have Interesse at fastholde denne Deling i hele og halve Gaarde. Medens Arent Berntsen siger, at de Gaarde regnes for hele, hvis Landgilde gaar op over 1 ℔ Hartk.[2]), hedder det f. Ex. i Præsteindberetningen fra Pedersborg S. i Alsted H., at de, der give 2 ℔ Hartk. eller ½ Td. Smør, menes at have hele Gaarde, og ligeledes i den fra Asmindrup S. i Merløse H., at for hele Gaarde regnes de,

[1]) Jvfr. Christensen. Agrarhist. Studier I. 103, Hist. Tidsskr. 5. R. VI. 663 f. og Sognebeskrivelserne fra Lynge Herred paa Sjælland.
[2]) Danmarks og Norges frugtbare Herlighed II, 17.

som skylde 2 ß. Ogsaa Overgangen fra halve Gaarde til Betegnelserne for de mindre Jordbrug var i høj Grad flydende og vaklende endog i de samme Egne. Værdien af Benævnelser som Tredings-, Fjerdings- og Ottingsgaarde maatte naturlig afhænge af, hvad der forstodes ved hele og halve Gaarde. Ved Siden heraf kom saa Betegnelser som Gaardsædegaarde, Bol, Fæster og lignende; heller ikke disse Navnes Værdi er enstydig eller i de givne Tilfælde klar. I Skaane kaldtes de mindste Jordbrug i Reglen for Bol eller Fæster, paa Fyn er Betegnelsen Bol den almindelige, og det samme er Tilfældet i Jylland, men her kaldes ogsaa i alt Fald i den sydlige Del jordløse Huse for Bol (eller Bolshuse)[1]). Paa Sjælland er Afvexlingen i Udtryk størst. Benævnelsen Bol er ikke almindelig[2]); i de Sognebeskrivelser, hvor den bruges, hedder det gjerne til Forklaring, at der derved forstaas det samme som i Jylland, nemlig Huse, der have lidt Sædeland i Bymarken[3]). Derimod tales der paa denne Ø (og ligeledes paa Falster og Laaland) meget hyppig om Gaardsæder eller Gaardsædegaarde. Begrebet Gaardsæde havde i Løbet af det 16de og 17de Aarhundrede for en stor Del af de paagjældende skiftet Karakter fra hvad der tidligere forstodes derved. Oprindelig havde Gaardsæderne som Regel ingen Ager-

[1]) Jvfr. om Udtrykket Bol Jacobsen, Det danske Skattevæsen under Christian III og Frederik II S. 46—8.

[2]) I Alsted Herred har man i Reglen ved Siden af Angivelsen af de enkelte Jordbrug tillige gjort Rede for, hvor mange Bol de udgjorde i den gamle Betydning af Ordet som Værdibestemmelse. Som Modsætning dertil hedder det ved Lynge S. i det nævnte H., at i Byen Eskildstrup regnes Jorden ikke i Bol, men kaldes af Bønderne Gribsjord, i Byen Suserup Tokkejord.

[3]) Saaledes f. Ex. ved flere Sogne i Flakkebjerg H.

jord; de boede enten paa en Hovedgaards eller en almindelig Bondegaards Grund[1]); i den Tid, vi her behandle, forstodes derimod ved Gaardsæde meget hyppig en lille, men selvstændig Jordbesidder. Udstykningen af større Gaarde havde medvirket til at skabe disse mindre Jordbrug, der snart vare saa ubetydelige, at de ingen Landgilde svarede, men dog i Reglen Tiende, snart dog forholdsvis saa store, at der tales under et om halve Gaarde eller Gaardsædegaarde[2]).

Under denne Forvirring i Begreberne og Betegnelserne er der i den herværende Undersøgelse kun benyttet to Kategorier, Gaarde og mindre Jordbrug, men selv denne Fordeling giver, som allerede bemærket, ingen bestemt

---

[1]) Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 87. Rasmussen, Gisselfeld S. 25. For den senere Unionstid se Allen, De tre nord. Rigers Hist. IV, 1, 37 og for den anden Halvdel af det 16. Aarh. Jacobsen, anf. Skr. S. 39—44.

[2]) Fra Raklev S. (Arts H.) hedder det om en Gaardsæde, at han besad den ene af to Gaarde, som i tidligere Tid havde været én Gaard; Besidderen af den anden Gaard kaldtes for Bomand. I Beretningen fra Refsnæs S. (samme H.) siges, at Gaardsæderne regnes for Husmænd og skylde intet, eftersom de i to Aar kun saa en ringe Udsæd og det tredje intet. Fra Bromme S. (Alsted H.) hedder det: 6 Gaardsæder gjøre kun Ugedagsarbejde, men give ingen Landgilde. I Lynge H. regnes Gaardsædegaarde snart lig Fjerdings-, snart lig Ottingsgaarde. I Ramløse S. (Holbo H.) kaldes Gaardsædegaardene ogsaa Ottingsgaarde med 8 Skpr. Skyld, i Skibby S. (Horns H.) skylder en 18 Skpr. I Alslev S. (Faxe H.) regnes halve Gaarde og Gaardsædegaarde under et. I Højby S. (Ods H.) gjøres Forskjel paa Gaardsæder og „halve eller gaaende Gaardsæder“. — Mærkes kan en Ytring fra Butterup S. (Merløse H.) om 18 smaa Gaarde, som vare Ugedagstjenere til Birkholm, at en Del af dem i gammel Tid havde været Gaardsæder, men nu havde Øvrigheden paa Birkholm ladet Marken rebe, saa at de nu alle vare lige paa Skyld og Landgilde. — Af Tryggevælde Lens Skattemandtal for 1596 fremgaar, at der var Gaardsæder, der havde Husmænd paa deres Grund.

indbyrdes Grænse. Den er derfor heller ikke opretholdt for Falster, Laaland og Fyn, hvor Matriklerne, der have en Maalestok i Landgilden, ikke altid selv give Gaardene et vist Navn, og i det hele kun ved den almindelige Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, ikke ved Specialiseringen under Ejendomsrubrikerne. At finde en Værdienhed, hvorefter alle Jordbrug kunde bestemmes, har i det hele ikke været gjørligt. Ganske vist er i adskillige af Sognebeskrivelserne, især af de sjællandske, Landgilden opgivet for hver Gaard, og dette er jo ogsaa Tilfældet i Matriklerne, hvor Udsæden ligeledes findes anført; men et Forsøg paa en Kategorisering og Opsummering af disse Tusinder af Detailler vilde have været ganske uoverkommeligt. Resultatet, som denne Undersøgelse forhaabentlig skulde naa til, er altsaa et kvantitativt, Antallet af selvstændige Jordbrug. Men for enkelte Dele af Landet kan dog dette Resultat supleres ved de Opgjørelser af Hartkornsstørrelsen for Bønderjorden, der findes i Matriklerne og Matrikelsextrakterne.

Et vigtigt Spørgsmaal, nemlig om hvor mange af Gaardene der vare ubesatte, har det ikke været muligt at oprede for hele Landets Vedkommende. Ubesatte Gaarde kaldtes i Datidens Sprog for øde Gaarde, men som det bl. a. fremgaar af Skattemandtallene og Tingsvidnerne mellem Bilagene til disse, betød øde Gaarde ogsaa Gaarde, hvis Besidder ikke havde formaaet at bringe Udsæd i sin Jord. Derfor er man ofte i Usikkerhed, om Begrebet øde Gaard i Virkeligheden betyder en ubesat Gaard. Hertil kommer, at for alle de Dele af Landet, hvor Matriklerne have været Grundlaget for denne Undersøgelse, vilde det være ganske vildledende at benytte Angivelserne over Antallet af øde Gaarde ved en Under-

søgelse, der fortrinsvis søger at bestemme Tilstanden omtr. 1650, thi mellem dette Aar og Matriklernes Affattelse ligge de to Krige, der bragte saa forfærdelige Ødelæggelser. Derimod synes man efter flere Kriterier at turde gaa ud fra, at Sognebeskrivelserne fra Skaane og Sjælland ved øde Gaarde virkelig forstaa ubesatte Gaarde, og Opgivelserne fra disse Provinser ere derfor medtagne.

Hvad Ejendomsfordelingen angaar, skal det først bemærkes, at det ikke er muligt ved Hjælp af Sognebeskrivelserne at fastslaa Antallet paa de jordegne Bønder[1]) eller, som vi pleje at kalde dem, Selvejerbønderne. Ganske vist findes mange saadanne nævnte baade i sjællandske og især i jydske Indberetninger, og i den skaanske Extrakt fra 1651 skjelnes for flere Herreders Vedkommende mellem Kronens Tjenere ɔ: de jordegne Bønder og Kongens Tjenere ɔ: Fæstebønder under Krongaardene. Men det Tal, vi ad denne Vej naa til, er sikkert for lille. En Grund hertil var rimeligvis den, at Forskjellen paa en jordegen Bonde og en Fæstebonde i det daglige Liv mærkedes i saa ringe Grad, at Præsterne ofte ikke have skaffet sig tilstrækkelig Oplysning om dette Forhold. Der existerede sikkert ikke nogen jordegen Bonde, der var fuldstændig fri[2]),

---

[1]) Udtrykket betegner tydelig det Forhold, at Bonden ejede Jorden. Selve Bygningen, Gaarden, ejede jo ogsaa Fæstebønderne paa flere Steder.

[2]) Jvfr. Kongens og Rigsraadets Dom 1599: „Efterdi alle jordegne Bønder gjøre Ægt og Arbejde“ osv. (Secher: Kongens Retterstings Domme 1595—1604 S. 269). Og denne Dom gjaldt særlig Jylland, hvor Arent Berntsen (II, 408—11) sikkert med Urette vil hævde en Del af de jordegne Bønder en næsten fuldstændig Frihed.

enten havde Kronen eller en Adelsmand Herligheden over dem, fik Afgifter og Arbejde af dem. Landgilden var ganske vist ringere end Fæstebøndernes allerede derved, at den jordegne Bonde enten selv ejede sin Bondeskyld (Skjæppeskyld) eller en Part af den eller i uheldigste Tilfælde svarede den hele til en uprivilegeret Ejer, f. Ex. en Borger[1]). Den mest gjennemgribende Fordel for den jordegne Bonde, var dog den, at hans Gaard gik i Arv, men dette viste sig jo kun en Gang i den enkelte Ejers Liv. Derimod var der en anden Forskjel paa ham og Fæstebonden, som var en Byrde for ham, den nemlig, at han betalte Landskatten dobbelt mod denne. Denne Byrde gjør det imidlertid netop muligt for os paa en sikrere Maade end ved Sognebeskrivelserne at komme til Klarhed om de jordegne Bønders Antal, idet Lenenes Skattemandtal udsondre dem særskilt. Ganske vist faa vi ogsaa her kun et mindre Tal end det virkelige, fordi flere Gaarde kunne være sammenregnede til en, og fordi der ogsaa var jordegne Bønder, som vare Ugedagstjenere under adelige Hovedgaarde og derfor skattefri, men meget forskjelligt fra Virkeligheden bliver Minimumet dog næppe. Vi kunne altsaa tilnærmelsesvis bestemme de jordegne Bønders Antal Len for Len, men vi kunne ikke, da Beregningsgrundlaget er forskjelligt, subtrahere dem fra Tallene i de andre Ejendomsrubriker; de ville tillige optræde i disse under Herlighedsejeren; denne var dog i de allerfleste

[1]) Medens kun en af Arvingerne kom til at besidde Gaarden, deltes Bondeskylden, saa at alle Arvingerne fik deres Part, der atter kunde sælges. Et ret vejledende Bidrag til Bestemmelse af Bondeskylden og Forholdene ved den, findes i de Værdsætninger af de jordegne Bondergaarde, som foretoges ved deres Udlæg til Soldatergaarde i Anledning af Landmilitsens Oprettelse 1614 (Akter om denne Sag i Rigsark.).

Tilfælde Kronen, kun undtagelsesvis (mest vistnok i Riberhus Len og paa Taasinge) Adelige[1]).

Se vi bort fra de jordegne Bønder, er Ejendomsforholdet ellers i det overvejende Antal Tilfælde temmelig let at bestemme. Baade Sognebeskrivelserne og Matriklerne angive for hvert Jordbrug, hvem der ejede det eller hvilken Gaard det laa til eller hvem der havde Herligheden over det[2]). I de efterfølgende Opgjørelser deles Ejerne i 3 Rubriker, Kronen, Gejstligheden og Adelen. Under Kronen opføres (foruden de jordegne, som den havde Herligheden over) Fæstebønderne til de kongelige Slotte og Ladegaarde samt Gaarde, der ejes af Borgerlige; disse sidste ere nemlig ikke udsondrede i nogen særskilt Rubrik, dels fordi de ere saa faa, og dels fordi man selv 1651 ikke altid kan afgjøre, om de ikke ere komne i Borgerliges Besiddelse ved Krongodsets Udlæg. Under Rubriken Gejstligheden falder en Del forskjellige Institutioner, der kunde have fortjent en nærmere Specialisering, hvis ikke Hensyn til Arbejdets Overkommelighed og Overskuelighed havde bevirket dens Opgivelse. Først og fremmest er her Tale om Kapitlernes Fæstebønder, dernæst om Universitetets, Sorø Akademis, Sorø og Herlufsholm adelige Skolers samt andre lærde Skolers, endvidere om Hospitalernes og endelig om Kirker-

[1]) Om de senere Matriklers Behandling af Selvejerne se Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne II, 93 f.

[2]) Som bekjendt tilhørte Landgilden og Herligheden ikke altid den samme; saaledes havde f. Ex. ofte en Kirke Landgilden fra en Gaard, men en Adelig Herligheden over den. Hvor Forskjellen har været til at bemærke, er Landgilden her gjort til det afgjørende, fordi den maa siges mere at være et Udtryk for Ejendomsretten end Herligheden. Jvfr. om hele Spørgsmaalet Falkman, Upplysn. om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster uti Skane I, 54 ff.

nes og Præsternes Bønder. I Steden for den omtalte Specialisering er paa forskjellige Steder anført, hvilken Institution der ejede den største Part af Gejstlighedens Jordbrug. Det maa dog bemærkes, at der ikke altid med Sikkerhed kan skjelnes mellem Gejstlighedens og Kronens Bønder [1]); der kan ogsaa hist og her have fundet en Forvexling Sted ved Bønder, med Hensyn til hvilke det ikke bestemt kan ses, om de tjene en Adelig som Hovedgaardsbesidder eller som Indehaver af et Kanonikat, og i de Dele af Jylland, hvor Ejendomsfordelingen kun kan bestemmes i store Træk, har Adskillelsen mellem Krongods og gejstligt Gods maattet opgives. Som tredje Rubrik optræder endelig Adelen med dens Fæstebønder (og de jordegne Bønder, den havde Herligheden over).

Der lægges i det følgende i flere Henseender Hovedvægten paa den sidste Rubrik. Historisk set har den vel ogsaa den største Interesse, fordi der til den knytter sig Spørgsmaalet om Adelsgodsets Størrelse, medens Fordelingen mellem Krone og Gejstlighed er mindre vigtig, fordi Kronen gjennem Forleninger med Kanonikater og Præbender og gjennem sit Herredømme over Kirke og Skole havde i alt Fald en middelbar Indflydelse over det gejstlige Gods. Hertil kommer, at der for Rubriken Adelens Vedkommende kan foretages en særdeles vigtig Specialisering. I de allerfleste Tilfælde indeholde nemlig Sognebeskrivelserne og i alle Tilfælde Matriklerne ikke alene en Opgivelse af, at vedkommende Bønderjordbrug tilhørte Adelen, men tillige af, hvilken Adelig der ejede det eller hvilken adelig Hovedgaard det laa til eller tjente

[1]) I flere Sogne (f. Ex. Asmindrup og Grandløse i Merløse H.) siges udtrykkelig i Indberetningerne, at Gejstlighedens Gods er indbefattet under Kronens.

til. Tillige finder man, især i Sognebeskrivelserne af 1657 og i Matriklerne, angivet, hvilken Hovedgaard der laa i Sognet og hvem den ejedes af, og hvor en saadan Angivelse mangler, kan man i Reglen udfylde Manglen paa anden Maade [1]). Derved bliver det for de Sogne, i hvilke der fandtes adelige Hovedgaarde, muligt at faa Vished om, hvor mange Bønderjordbrug der laa til vedkommende Hovedgaard. Kundskaben herom, som for den store Mængde af Hovedgaardene kun kan erhverves ad denne Vej [2]), har sin store Interesse i to Hovedretninger. For det første lærer man derigjennem, til hvilket Punkt den almindelig anerkjendte Bestræbelse hos Adelen efter at samle eller arrondere dens Bøndergods ved Hjælp af Kjøb og Mageskifter var naaet for Hovedsognets Vedkommende omtrent ved Enevældens Indførelse. For det andet faar man at vide, hvor mange de efter Vedtægt og Lov skattefri adelige Ugedagsbønder vare. Selve Spørgsmaalet om de adelige Ugedagsbønders Retsstilling skal senere behandles nærmere (i Afsnit IV). Her skal blot bemærkes, at man med en til Vished grænsende Sandsynlighed, der oven i Kjøbet kan stadfæstes ved en Sammenligning i det enkelte mellem Sognebeskrivelserne og Skattemandtallene, kan gaa ud fra, at med uhyre faa Undtagelser [3]) var ethvert Bondejordbrug, der laa i samme Sogn som den adelige Hoved-

[1]) Hr. Arkivsekretær Thiset har med sædvanlig Velvilje hjulpet mig i flere Tilfælde.

[2]) Hvis man da ikke vil gjennemgaa Jordebog for Jordebog, og disse ere da i hvert Tilfælde kun nogenlunde fuldstændig bevarede (eller i det mindste hidtil samlede) fra Tiden efter 1660.

[3]) For de følgende Beregninger i deres Helhed spille disse Undtagelser ingen Rolle, da de opvejes ved de enkelte Gaarde, om hvilke man ingen Oplysninger har, og som derfor ikke ere medregnede.

gaard eller Ladegaard, som det tjente til, frigjort i Egenskab af Ugedagstjener fra at betale Landskat til Kronen. Dog faa vi kun et Minimum med, thi, som det senere skal ses, var der flere skattefri Ugedagstjenere end de, som laa i Hovedsognet. Her skal imidlertid blot det tilnærmelsesvis sikre Minimum fastslaas.

Efter denne Undersøgelse af det benyttede Materiales Omfang, Karakter og Værdi gaa vi over til Redegjørelsen for de Resultater, der kunne uddrages af det. I Detailler ere disse Resultater væsentlig fremstillede i tabellarisk Form i Bilagene til denne Afhandling. Tab. I, III, IV, VI, VII, IX, XI—XVI angive for de forskjellige Landsdele (Jylland er delt i flere Tabeller) Jordbrugenes Antal og saavidt mulig Ejendomsfordelingen, bestemt ved de tre ovfr. omtalte Rubriker, Kronens, Gejstlighedens og Adelens Jordbrug, samt de jordegne Bønder og de adelige Ugedagsbønder. Kun Bornholm og Samsø ere ikke medoptagne i Tabellerne paa Grund af Ensartetheden af Forholdene paa disse Øer. Tabellerne fremstille Resultaterne efter Len og Herreder; Ordningen er væsentlig fra Øst til Vest og Syd til Nord; kun i Skaane er anvendt en Ordning fra Vest til Øst, idet Sundet er tænkt som et Slags Midtpunkt for Riget[1]). Tab. II, V, VIII og XVII angive for alle Landsdele undtagen for Dele af Jylland

[1]) Naar her og i det følgende Lenene ere fremstillede som bestaaende af Herreder, er herved tænkt paa den administrative Deling, der beroede paa Skatteopkrævningen, gejstlig Jurisdiktion og lign., og som ogsaa er fulgt i Erslevs Skrift, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660 (nogle enkelte Berigtigelser af Delingen i dette Skrift ere anførte paa vedk. Sted); derimod fulgte det under vedkommende Len hørende Krongods ikke altid Herredsgrænserne.

de adelige Hovedgaarde og de selvstændige adelige Ladegaarde, deres Beliggenhed i Herred og Sogn, Antallet af Bønderjordbrug i vedkommende Sogn samt Antallet af dem af disse, der laa til vedkommende Hoved- eller Ladegaard. For Skaane, Sjælland og Dele af Jylland er tillige medtaget Navnene paa de Adelige, der besad Hovedgaardene 1651, idet væsentlig Sognebeskrivelsernes Indhold er udbyttet hertil. I det følgende sammendrages Hovedresultaterne af Tabellerne med Betragtninger derover. Til Afslutning fremstilles et Totalbillede for hele Landet.

Tab. I fremstiller **Skaane** 1651. Med afrundede Tal (hvilke ogsaa bruges i det følgende for de andre Provinser) fandtes der paa den Tid 14900 Bønderjordbrug. Heraf tilhørte 5200 Kronen, 1600 Gejstligheden og 8100 Adelen. Kronen ejede altsaa c. 35 p. C., Gejstligheden c. 11 p. C. og Adelen c. 54 p. C. af det samlede Antal. Adelen var altsaa den største Jordbesidder[1]). Af jordegne Bønder fandtes 1160 ɔ: c. 8 p. C.

Topografisk taget stillede Forholdet sig efter Lenene gunstigst for Kronen i Malmøhus Len, gunstigst for Adelen i Landskrone Len og i de smaa Len Froste og Jerrestad. Nøjere bestemt ses det, at Kronens Godsomraade var forholdsvis størst i de to Herreder Nord paa ved Hallands Grænse, Bjerge og Nørre Asbo, og dernæst i den sydvestlige Spids, Skyts Herred. Hvad Gejstlighedens Gods angaar, tilhørte den allerstørste Del deraf selvfølgelig Lunde Kapitel, og heraf fulgte, at dens Besiddelser væsentligst samledes i de Herreder, Bare, Torne, Har-

[1]) I et Brev fra Lensmanden paa Helsingborg Ove Gjedde til Kongen af 9. Jan. 1657 udtaler han, at det bedste Mandskab i Skaane findes paa Adelens Gods (Skaanske Indlæg).

jager og Froste, der laa i Nærheden af Kapitlets Hovedstad Lund. Adelen havde Overtaget dels i de to Herreder, som laa umiddelbart Nord og Nordøst for Helsingborg, Luggude og Sønder Asbo, dels i den midterste og den sydøstlige Del af Provinsen. I de nordøstlige Herreder, Gønge og Villands i Kristiansstad Len, stod Forholdet omtrent lige mellem Adelen paa den ene og Kronen og Gejstligheden paa den anden Side. De jordegne Bønder vare stærkt repræsenterede i Helsingborg Len og navnlig i Kristiansstad Len, hvor Hovedmassen atter faldt paa det store Gønge Herred.

Hvad Adelens Bøndergods angaar, viser det sig ved en Betragtning af Sogn for Sogn, at i 31 Sogne af de 385 ɔ: 8 p. C. var hele Sognet Adelsgods, i 40 ɔ: 10 p. C. næsten det hele (nemlig 90 p. C. eller derover af Jordbrugene), og i andre 185 ɔ: 48 p. C. tilhørte over Halvdelen af Jordbrugene Adelige; kun i 27 Sogne ɔ: 7 p. C. fandtes slet intet Adelsgods.

Af adelige Hoved- og selvstændige Ladegaarde fandtes, som Tab. II udviser, 120. Ved 11 af disse var Samlingen af Gods skreden saa vidt frem, at hele Sognets Bøndergods laa under Hovedgaarden, ved 14 næsten det hele[1]) og ved 49 andre over Halvdelen af Jordbrugene. 35 Hovedgaarde vare ikke naaede op til Halvdelen; 7 gaa i Beregningen sammen med andre, fordi de laa i samme Sogn som disse og ejedes af samme Ejer; om 4 savnes Oplysninger.

De skattefri Ugedagsbønder beløb sig til 3260 og udgjorde saaledes ikke mindre end c. 22 p. C. af det hele Antal Jordbrug og 40 p. C. af Adelens Jordbrug.

---

[1]) Dette Udtryk bruges her og i det følgende for 90 p. C. og derover indtil 99 p. C.

Af ubesatte Jordbrug fandtes 900 ɔ: 6 p. C. af det hele Antal.

Af Tab. III ses Forholdene i **Bleking** 1651. Af 1750 Jordbrug[1]) tilhørte de 1480 Kronen og Gejstligheden (kun c. 10 denne sidste) og de 270, altsaa ikke mere end 15 p. C., Adelen, der kun havde et nogenlunde stort Bøndergods i Lister Herred. Af jordegne Bønder var der et forholdsvis betydeligt Antal, nemlig c. 400 ɔ: 23 p. C. Der fandtes ingen egentlige Herregaarde, men kun nogle Bøndergaarde, hvorpaa der boede Adelige; dog hedder det i Skattemandtallet fra Sølvitsborg Len for 1651, at der førtes Proces med Jørgen Svabe om 15 Gaarde i Melby S. i Lister H., som han vilde have skattefri som sine Ugedagstjenere[2]).

Paa **Bornholm** fandtes 1651 vistnok omtrent 950 Jordbrug. Omtrent 900 af disse tilhørte Kronen, mindst omtr. 20 Gejstligheden; Resten har maaske tilhørt de bornholmske Frimænd, der dog ikke kunne regnes for rette Adelige[3]). Af jordegne Bønder fandtes efter Skatte-

[1]) I Skattelisterne for Kristianopel og Sølvitsborg Len opgives mærkelig nok 1651 et større Antal Gaarde, nemlig for det første Len 485, for det andet 1367, ialt 1852. Det maa vel bero paa, at nogle af Gaardene vare saa store, at de regnedes for flere i Forhold til Skatten.

[2]) Den tredje skaanske da faktisk afstaaede Provins **Halland** havde omtrent paa samme Tid (se ovfr. S. 478 Anm. 1) i 86 Sogne 4085 Jordbrug, hvoraf de 2546 tilhørte Kronen (og Gejstligheden?), de 1539 Adelen.

[3]) Tallene for Bornholm ere dog noget tvivlsomme. Efter Extrakten af 1651 fandtes der foruden de nævnte 950 Jordbrug omtr. 400 saakaldte Udbyggere, der dog vist have været jordløse. Extrakten angiver, i alt Fald efter mine Uddrag, intet om Ejendomsforholdene. Derimod udviser Hammershus Lens Jorde-

mandtallene ikke mindre end 680 ɔ: 70 p. C.; Fæstebønderne kaldtes paa Bornholm, som bekjendt, Vornede, skjønt der jo intet Vornedskab fandtes i Ordets almindelige Forstand.

Tab. IV fremstiller **Sjælland med Hven og Møn** 1651. Jordbrugenes Antal var 15310. Heraf ejede Kronen de 8560 ɔ: c. 56 p. C., Gejstligheden de 2580 ɔ: c. 17 p. C. og Adelen de 4170 ɔ: c. 27 p. C. Kronen og Gejstligheden tilsammen havde saaledes mellem 2 og 3 Gange saa mange Bønderjordbrug som Adelen, hvilket viser en mærkelig svag Stilling for denne Stand paa Vornedskabets Hovedø. Af jordegne Bønder fandtes kun 140, ikke engang 1 p. C. af det hele Antal Jordbrug.

Det træffer sig for Sjællands Vedkommende saa heldigt, at det kan paavises, at den Ejendomsfordeling, som de anførte Forholdstal fremstille igjennem en Opsummering af Jordbrugene, svarer særdeles godt til de Resultater, som en omtrentlig Hartkornsberegning fører til, naar man stiller Adelens Gods i Modsætning til Kronens og Gejstlighedens. Herved er det altsaa godtgjort, at Jordbrugenes Antal med Hensyn til en forholdsvis Bestemmelse af Ejendomsfordelingen har mere end en kvantitativ Værdi og ogsaa kan benyttes som en Areal- og Værdibestemmelse. En Extrakt af sjællandske Jordebøger fra Decbr. 1660 angiver nemlig det samlede Beløb Tønder Hartk. til 121011[1]); heri er dog vist medregnet Kronens og Adelens Hovedgaarde og Ladegaarde, saa at man for kun at vurdere Bøndergodset bør nedsætte Tallet til

bog fra 1664 680 Skattebønder og 220 Vornede foruden omtr. 20, der betegnes som Kirkens Vornede. — Om de bornholmske Frimænd se Hist. Tidsskr. 5. R. IV, 702 ff.

[1]) Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., 4., 786.

en rund Sum af 120000 Td. Nu findes der fra 1648 en Opgjørelse af Jordebøgerne over de sjællandske Len ɔ: Krongodset uden de kongelige Ladegaarde; den samlede Sum heraf er 70833½ Td. Hartk.[1]). Roskilde Kapitels Jordegods opgives samtidig til 3077 Td. og Universitetets til 9201 Td.[2]); hertil maa imidlertid lægges adskilligt andet gejstligt Gods, og den samlede Sum for denne Rubrik tør af denne Grund vistnok sættes til ialt c. 15000 Td. Trækker man nu Kronens og Gejstlighedens Gods fra den hele Sum af 120000 Td., bliver der c. 34000 Td. tilbage for Adelen, hvilket netop svarer til c. 27 p. C. Paa Kronen vilde der ganske vist falde c. 59 p. C. i Steden for 56 p. C. og paa Gejstligheden c. 12 p. C. i Steden for 17 p. C., men denne Forskjel skriver sig maaske kun fra, at der i Kronens Gods er medregnet en Del, som ved Jordbrugenes Bestemmelse er regnet til en eller anden af de gejstlige Institutioner.

Ejendomsfordelingen stillede sig meget ulige i de forskjellige Egne. Kronen var saa godt som eneraadende i hele den nordlige og nordøstlige Del; saaledes fandtes i Ods, Holbo, Strø, Lynge, Ølstykke, Sokkelund og Smørum Herreder enten aldeles intet eller kun meget lidt adeligt Bøndergods, og kun i de to sidstnævnte Herreder traadte det gejstlige Gods, nemlig Roskilde Kapitels, frem

---

[1]) Sjæll. Tegn. XXXI, 4. For de enkelte Len fordele Summerne sig saaledes: Kronborg: 5290½ Td., Frederiksborg: 5953, Kjøbenhavn: 8804, Roskilde og Svenstrup: 4868, Tryggevælde: 2169, Vordingborg: 6209½, Ringsted: 3824, Korsør: 1446½, Antvorskov og Sæbygaard: 12149, Holbæk: 773, Abrahamstrup: 1138, Dragsholm: 6597, Kalundborg: 8130 og Møn: 3482. Om Sorø Birk findes under et af Lenene eller ikke er medregnet som væsentlig henlagt til Sorø adelige Skole, tør jeg ikke afgjøre.

[2]) Nielsen, Kjøbenhavns Diplom. V, 322.

i et ikke helt ringe Omfang. Paa lignende Maade stillede Forholdet sig paa Møn, i Vordingborg Egnen (Baarse Herred), til Dels ogsaa omkring Antvorskov gamle Kloster (Slagelse Herred) og endelig i den nordvestlige Spids, Kalundborg Len (Skipping og Arts Herreder); det gejstlige Gods, som var her, laa tilmed overvejende til Kirkerne og stod saaledes i et meget nært Forhold til Kronen. Af de gejstlige Institutioner havde Roskilde Domkapitel Overtaget i Egnen omkring Svenstrup og Roskilde, nemlig i Tune, Ramsø, Sømme og Voldborg Herreder. Hovedmængden af Universitetets Gods laa mere mod Vest i Flakkebjerg, Løve og Tudse Herreder. Saa godt som hele Alsted Herred laa til Sorø adelige Skole, der desuden havde Strøgods i andre Egne.

Adelens Besiddelser vare derimod de største dels i et Bælte fra Øst til Vest lidt Syd for Øens Midte (Bjeverskov, Faxe, Tybjerg og Flakkebjerg Herreder), dels i Partier af de nordvestlige Egne (Merløse og Tudse Herreder). Den ulige Ejendomsfordeling ses ogsaa stærkt, naar man betragter de enkelte Sogne. I 166 af de 378 Sogne ɔ: 44 p. C. fandtes slet intet adeligt Bøndergods; derimod var i 21 Sogne ɔ: 6 p. C. hele Sognet Adelsgods, i 40 ɔ: 10 p. C. ejede Adelen næsten hele Sognet, og i andre 93 ɔ: 25 p. C. var over Halvdelen af Jordbrugene i adelige Hænder.

I Følge Tab. V fandtes der paa Sjælland 85 adelige Hovedgaarde og Ladegaarde. Arronderingen af Gods omkring disse indenfor Hovedsognet stillede sig saaledes: 10 Hovedgaarde ejede hele Sognet, 9 næsten det hele, andre 25 over Halvdelen; 3 gaa i Beregningen sammen med andre, der laa i samme Sogn, om 6 savnes tilstrækkelige Oplysninger. Af skattefri Ugedagsbønder

fandtes 1770, altsaa c. 11 p. C. af det hele Antal Jordbrug, c. 42 p. C. af Adelens. Indenfor sit ringere Omraade var den sjællandske Adel altsaa fuldt saa godt stillet som den skaanske med Hensyn til sine Bønders Skattefrihed.

Af øde Jordbrug angives c. 230, kun c. 1½ p. C. af det hele Antal, et meget gunstigere Forhold end i Skaane. Er Angivelsen nogenlunde paalidelig, maa til dens Forklaring erindres, at Skaane havde været haardt medtaget af Krigene, og at der paa Sjælland herskede Vornedskabet, som gjorde det langt lettere at faa Gaardene besatte.

Samsø havde efter Hovedskatten af 1645 313 bosiddende Bønder, medens Skattemandtallet fra 1651 viser 339 hele Gaarde og 11 halve Gaarde og Gaardsæder, ialt 350, hvilken sidste Opgivelse vel snarest bør følges, allerede fordi Gaardsæderne i Hovedskatten ere regnede sammen med Husmændene. Alle Jordbrugene tilhørte Kronen, og ingen jordegen Bonde anføres i Skattemandtallet[1]).

Paa **Falster** fandtes 1662 1470 Jordbrug (Tab. VI). Heraf havde Kronen de 1270 ɔ: 87 p. C., Gejstligheden (aldeles overvejende Universitetet) de 150 ɔ: 10 p. C., Adelen kun omtr. 50 ɔ: 3 p. C. Allerede i Middelalderen havde Kronen særlig store Besiddelser paa Falster[2]), hvilke yderligere vare blevne udvidede ved Inddragelse af

[1]) Jvfr. om de forviklede Ejendomsforhold paa Samsø Steenstrup, Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 396 f. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 56.

[2]) Steenstrup, anf. Skr. S. 426.

Bispegodset efter Reformationen[1]). Kronen værnede ogsaa saaledes om sine Ejendomme paa denne Ø, der anvendtes til Livgeding for Enkedronningerne eller Enkeprinsesserne, at der her i Modsætning til de andre Dele af Landet intet Gods udlagdes. Derfor kan man ogsaa uden større Forbehold overføre Ejendomsfordelingen 1662 til 1651. Efter Matriklen var Øens Landgildehartkorn 14554 Td., hvoraf Kronen og Gejstligheden havde 14037 Td., Adelen de 517, hvilket falder sammen med den ved Jordbrugenes Antal bestemte Ejendomsfordeling. Der fandtes (efter Skattemandtallet) kun 2 jordegne Bønder og kun én adelig Hovedgaard, Bellinge (i S. Alslev S. i Sønder H.), hvilken muligvis havde 4 Ugedagstjenere.

Forholdene paa **Laaland** ere fremstillede i Tab. VII paa Grundlag af Matriklen af 1662. Dog ere Tallene for saa vidt omsatte til at passe til Tilstanden 1651, som det eneste store Godsudlæg, der i Mellemtiden foretoges af Kronen, nemlig af en Del Gods i Sønder Herred til Frederik Barnewitz, er beregnet til Kronens Part. Herefter kan Kronen 1651 antages at have ejet de 2050 af de 3430 Jordbrug ɔ: 60 p. C., Gejstligheden de 250 ɔ: 7 p. C. og Adelen de 1130 ɔ: 33 p. C. Af Gejstlighedens Gods tilhørte den overvejende Del Sorø Akademi, som 1621 havde faaet det tidligere Maribo Klosters Gods. De jordegne Bønders Antal var forholdsvis stort, nemlig 520 ɔ: 15 p. C. af Jordbrugene.

Med Hensyn til Adelens Besiddelser var der 1662 4 Sogne af de 70, som helt vare Adelsgods, 1 var det næsten, og i 17 andre ɔ: 24 p. C. ejede Adelen over

[1]) Sørupgods i Nørre H. (Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh. S. 101).

Halvdelen af Jordbrugene. Der fandtes 30 adelige Hovedgaarde, men Afrundingen af Godset til dem var kun skredet temmelig ringe frem; ikke mere end 2 Hovedgaarde ejede (i Følge Tab. VIII) hele det vedliggende Sogn, 2 næsten det hele og 4 andre over Halvdelen, saaledes at 22 af de 30 Hovedgaarde ikke vare naaede til at eje Halvdelen af deres Sogn. Dog fandtes der 1662 530 skattefri Ugedagsbønder, 1651 vel kun c. 500, der altsaa udgjorde 14 p. C. af det hele Antal Jordbrug og 44 p. C. af Adelens.

Tab. IX over **Fyn med Langeland** er for Nyborg Lens Vedkommende udarbejdet efter Lister fra c. 1658, for de øvrige Len efter Matriklen af 1662. Jordbrugenes Antal, 7630, kan uden videre overføres til 1651, hvilket jo derimod ikke kan gjøres med Ejendomsfordelingen. Protokollerne over Krongodsets Udlæg[1]) tillade paa Basis af et dog kun omtrentligt Overslag den Antagelse, at der er udlagt mindst noget over 600 Td. Hartk. til Adelige i Tiden fra 1650 til 1661. Regne vi hvert af de udlagte Jordbrug til en Gjennemsnitsværdi af 8 Td. Hartk.[2]), maa der for at faa et Billede af Tilstanden 1651 henholdsvis lægges 80 til Summen af Kronens Jordbrug og trækkes 80 fra Adelens. Herefter bliver Kronens Part 1651 2690 ɔ: c. 35 p. C., Gejstlighedens 360 ɔ: 5 p. C. og Adelens 4580 ɔ: c. 60 p. C. En Hartkornsberegning støtter nogenlunde det fremkomne Resultat for Krongodsets Vedkommende. Efter Matriklen fandtes der paa Fyn og Langeland c. 61200 Td. Hartk. Bøndergods, og

[1]) I Rigsarkivet.
[2]) Tallet fremkommer ved Forholdet mellem Jordbrugenes Antal og Bøndergodsets Hartkorn.

fra Septbr. 1647 er der bevaret en Opgivelse fra fynske Rigsraader[1]) om, hvor mange Karle hvert Len kunde stille til Fæstningsarbejde, naar 200 Td. Hartk. skulde stille 1 Karl. Karlenes Antal blev i alt 100, og Kronens Gods var altsaa derefter c. 20000 Td. ɔ: 33 p. C. af det samlede Bøndergods. Sandsynligvis var dog Rigsraadernes Opgivelse meget afrundet og sikkert snarere for lav end for høj, hvorved Forskjellen mellem de 35 og 33 p. C. formindskes. — Imellem de gejstlige Institutioner vare Assens og Odense Provsti de forholdsvis rigeste paa Gods. — Af jordegne Bønder fandtes 550 ɔ: 7 p. C. af det samlede Antal Jordbrug. De fleste fandtes i Nyborg Len.

Topografisk set var Krongodset kun større end Adelsgodset i Øens to midterste Herreder, Odense og Lunde, samt paa Langeland. Ellers havde Adelen et afgjort Overtag, og særlig gjaldt dette de 3 sydøstlige Herreder, Gudme, Sunds og Salling. Dens stærke Magt viser sig ogsaa derved, at i ikke mindre end 31 Sogne af de 192 ɔ: 16 p. C. var den Enebesidder og i 20 ɔ: 10 p. C. saa godt som eneraadende; i andre 69 ɔ: 36 p. C. havde den over Halvdelen af Jordbrugene. Kun i 10 Sogne fandtes intet Adelsgods, og heraf faldt de 5 paa Odense Herred. Derimod var Salling Herred saa udpræget adeligt, at af 27 Sogne ejede Adelen de 14 helt og de 7 næsten helt[2])

Som det fremgaar af Tab. X, var ogsaa de adelige Hoved- og Ladegaardes Antal meget stort, idet det beløb

[1]) Erklæring af 27. Septbr. 1647 (Indk. Breve til Kancelliet).

[2]) Det maa dog bemærkes, at de her nævnte Tal støtte sig til Angivelserne fra 1658—62, der ikke i det enkelte kunne omsættes til 1651.

sig til ikke mindre end 124. Arronderingen af Godset var dog maaske ikke skreden saa vidt frem for Flertallet af Hovedgaardene, som man kunde vente. Kun 8 Hovedgaarde ejede hele Sognet, 12 næsten det hele og 26 andre over Halvdelen; 5 gaa i Beregningen sammen med andre; om 1 vides ikke noget bestemt. Derimod svarede der naturligvis til det meget store Antal Hovedgaarde et særdeles betydeligt Antal Ugedagsbønder; de beløb sig 1662 til 2130, men kunne 1651 vel næppe sættes højere end 1900 ɔ: 25 p. C. af alle Jordbrugene og 41 af Adelens.

For **Nørrejyllands** Vedkommende nøder det forskjelligartede Kildestof til en Deling i Grupper efter de mere eller mindre righoldige Oplysninger, vi have.

Tab. XI fremstiller de 29 Herreder i Koldinghus, Riberhus, Lundenæs, Aarhusgaard, Skanderborg og den største Del af Silkeborg Len, fra hvilke vi have fuldstændige Sognebeskrivelser fra 1651, og for hvilke derfor alle de sædvanlige Oplysninger kunne meddeles.

Tab. XII giver Herrederne Nord for Limfjorden, dels de to Herreder (Børglum og Refs), for hvilke der er bevaret Sognebeskrivelser fra 1657, dels de 9 Herreder, hvor Jordbrugenes Antal bestemmes ved Matriklen af 1662, men Ejendomsfordelingen beregnes efter Extrakten af 1657. Kronens og Gejstlighedens Gods tages i alle 11 Herreder under et.

Tab. XIII, der omfatter Mariager og Skivehus Len samt Dele af Dronningborg, Hald og Aalborghus Len, er bygget paa en Extrakt fra 1651. Denne tillader kun en gruppevis Bestemmelse af Ejendomsfordelingen. Den derved fremkomne Mangel af Antallet paa adelige Uge-

dagstjenere vove vi dog at erstatte ved en Beregning, der i alt Fald næppe vil give et for stort Tal. I de 29 jydske Herreder, hvor den fuldstændige Ejendomsfordeling nøje kjendes, fandtes 99 adelige Hovedgaarde med omtr. 1750[1]) Ugedagstjenere, og Gjennemsnitstallet var altsaa omtr. 17 paa hver Hovedgaard. Dette Gjennemsnitstal falder omtrent sammen med det for de 11 Herreder Nord for Limfjorden og med det for Laaland og Fyn[2]). Da der i de her omhandlede 16 Herreder fandtes 90 Hovedgaarde, kan der antages at have været 1530 Ugedagstjenere.

Tab. XIV og XV behandler Resten af Nørrejylland, nemlig dels de 20 Herreder i Stjernholm, Aakjær, Silkeborg, Kalø, Dronningborg, Hald og Aalborghus Len, fra hvilke vi kun have Matriklen fra 1662, dels de 4 Herreder i Bøvling Len og den for øvrigt til Aalborghus Len hørende Ø Læsø, hvor vi i Mangel af bedre maa benytte Matrikelextrakten af 1690 og se bort baade fra de Forandringer, der have fundet Sted i de mellemliggende Aar, og fra den Omstændighed, at den sidstnævnte Matrikelextrakt maaske opfører en Del Huse med et ikke ganske ringe Jordtillæg under den her ikke medtagne Rubrik „Huse". Medens Tab. XIV kun giver Jordbrugenes Antal, er der i Tab. XV fremstillet Resultaterne af en Beregning, der har haft til Formaal tilnærmelsesvis at angive Ejendomsfordelingens store Træk. Hvad Læsø angaar, tilhørte Øen helt Viborg Kapitel[3]).

---

[1]) Her er lagt c. 100 til for de 7 Hovedgaarde, for hvilke der mangler Opgivelser.

[2]) Paa Sjælland var derimod Gjennemsnitstallet 21, i Skaane endog 27.

[3]) Jvfr. Steenstrup, Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 397 f.

I de 24 Herreder fandtes omtr. 128 Herregaarde, der ved samme Slutning som ovenfor kunne antages at have haft c. 2150 Ugedagstjenere. Trække vi disse fra Jordbrugenes samlede Antal, have vi de skattepligtige Jordbrug og ere derved paa det Omraade, der gaar ind under Lenenes Skattemandtal. Af de ovfr. S. 474 f. angivne Grunde kunne vi ganske vist ikke benytte selve disse Lister til en nøjagtig Bestemmelse af Jordbrugenes Antal, og de give heller ikke umiddelbart nogen Oplysning om, hvilke der ejedes af Kronen, Gejstligheden eller Adelen. Men idet de almindelige Pengeskatter ydedes af alle de skattepligtige, Baadmandsskatterne derimod kun af Kronens og Gejstlighedens Bønder, kunne vi naa til et omtrentligt Forholdstal mellem Kronens og Gejstlighedens Jordbrug paa den ene Side og Adelens paa den anden Side, og dette Forholdstal er da benyttet til Beregningen[1]).

I Tab. XVI ere derefter de forskjellige nørrejydske Grupper sammenstillede. Hovedresultatet bliver, med en foretagen mindre Forandring for de Dele, hvor vi støtte os til Sognebeskrivelser fra 1657, at der i Nørrejylland 1651 fandtes c. 29800 Jordbrug, hvoraf de c. 14700 ɔ: 49 p. C. tilhørte Kronen og Gejstligheden, de c. 15100 ɔ: 51 p. C. Adelen, der saaledes havde lidt over Halvdelen af Provinsens Jordbrug. Gejstlighedens Del kan kun bestemmes for de i Tab. XI og XIII behandlede Herreder, hvor den havde c. 16 p. C. af de Jordbrug, der tilhørte den og Kronen tilsammen. Af jordegne Bønder

[1]) Jeg har gjort en Prøve med Lundenæs Len, hvorfra der baade haves fyldige Sognebeskrivelser og begge Slags Skattemandtal, og Resultatet har været tilfredsstillende.

fandtes omtr. 1350 ɔ: c. 5 p. C. af det samlede Antal Jordbrug.

Materialets Mangler tillade i topografisk Henseende kun en Fremdragning af de for Ejendomsfordelingen mest karakteristiske Træk. Det var i det sydlige, navnlig det sydøstlige Nørrejylland, dernæst i Midtjylland fra en Kyststrækning ved Kattegat Nord for Horsens Fjord ind i Landet til Egnen Nord for Silkeborg, at Kronens Omraade især var det største. I Anst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder, de saakaldte Indherreder under Koldinghus Len, var den saa godt som fuldkommen eneraadig; det samme gjaldt Hads Herred eller Aakjær Len Nord for Horsens Fjord; i Ning og V. Lisbjerg Herreder under Aarhusgaard var Kronen ogsaa den overvejende stærkeste, men delte dog Magten med Aarhus Kapitel. Vest derfor blev den atter den ubetinget største Godsbesidder i Egnene omkring Skanderborg og Silkeborg og op mod Hald (Hjelmslev og Framlev, Gjern og Lysgaard Herreder). Det skal i Forbigaaende bemærkes, at denne Ejendomstilstand væsentlig var en Følge af Christian III's og endnu mere Frederik II's store Kjøb og Mageskifter, der saa at sige havde fejet Adelen bort fra de ikke ringe Distrikter i disse Egne, den før havde inde[1]). Men hermed var ogsaa Kronens væsentlige Styrke udtømt; ganske vist havde den i adskillige andre Herreder Flerheden af Jordbrugene, men det var dog kun i enkelte, der laa i Nærheden af Kongsgaardene,

[1]) Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 134. Jvfr. Saml. t. jydsk Hist. VI, 1 ff. Om de ganske lignende Forhold i Haderslev Amt Syd for Kongeaaen se P. Lauridsens Afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 161 ff.

som Fleskum Syd for Aalborg og Refs omkring Vestervig, at den kunde siges overvejende at have Magten.

Af det gejstlige Gods ejede naturligvis Kapitlerne det overvejende, hvoraf igjen det meste laa i Naboegnene til deres Residenser. Ribe Kapitel var Nord for Kongeaaen stærkt repræsenteret i Gjørding og Skadst Herreder[1]), Aarhus i Hasle Herred i Domkirkestadens nærmeste Omegn og Viborg Kapitel i Nørlyng Herred omkring Viborg. Som bekjendt besad Sorø Akademi store Godser i Børglum Herred.

Hvad Adelen angaar, havde den mod Syd et stærkt Overtag i Stjernholm Lens 3 Herreder, der skilte Kronens Besiddelser i Sydjylland fra dem i Øst- og Midtjylland. Længere Nord paa havde Adelen den overvejende Del af Kalø Len, stod omtrent lige med Kronen i Dronningborg Len, men havde det meste af Bøndergodset i Hald, Skivehus, Lundenæs og Bøvling Len samt i den største Del af Aalborg Len Syd for Limfjorden. Kom man endelig Nord for denne, var Adelens Godsomraade det ubetinget største undtagen i ganske enkelte Egne.

Af de jordegne Bønder faldt det overvejende Antal paa de Strækninger, hvor Krongodset var størst, saaledes i Koldinghus, Aarhusgaard og Skanderborg Len. Derimod fandtes overordentlig faa af dem i Lenene Nord for Limfjorden; her havde Grevefejdens Følger ryddet dem næsten helt af Vejen.

Der fandtes i Nørrejylland omtr. 390 adelige Hovedgaarde. Kun for den i Tab. XI behandlede Gruppe af 29 Herreder kunne vi angive Antallet af deres Ugedags-

[1]) Jvfr. Opgivelserne om Ribe Kapitels Gods i ældre Tid i Nykirkehist. Saml. I. 69 ff.

bønder, hvilket er specificeret i Tab. XVII. Det samlede Antal af Ugedagsbønder tør, naar Hensyn tages til, at noget af Materialet stammer fra 1657, for 1651 vel ikke sættes højere end til 6500 ɔ: 22 p. C. af det samlede Antal Jordbrug og 43 p. C. af Adelens.

Vi have saaledes gjennemgaaet de enkelte Provinser og hidsætte nu en Tabel over Bønderjordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen i **hele det daværende Kongerige Danmark**, idet de enkelte Summer opføres med de før angivne afrundede Tal, og saaledes at de kunne formodes alle at passe tilnærmelsesvis paa Aaret 1651.

	Jordbrug.	Heraf					
		Kronens.	Gejstlighedens.	Kronens og Gejstligh.	Adelens.	Adelens Ugedagsbønder.	Jordegne Bønder.
Skaane	14900	5200	1600	6800	8100	3260	1160
Bleking	1750	1470	10	1480	270	„	400
Bornholm	950(?)	930(?)	20(?)	950(?)	„	„	680
Sjælland, Hven og Møn	15310	8560	2580	11140	4170	1770	140
Samsø	350	350	„	350	„	„	„
Falster	1470	1270	150	1420	50	4(?)	2
Laaland	3430	2050	250	2300	1130	500	520
Fyn og Langeland	7630	2690	360	3050	4580	1900	550
Nørrejylland	29800	?	?	14700	15100	6500	1350
Ialt	75590	?	?	42190	33400	13934	4802

Afrunde vi atter disse Tal, fandtes der altsaa i Kongeriget Danmark omtr. 1651 75600 Bønderjordbrug, hvoraf de 42200 ɔ: 56 p. C. tilhørte Kronen og Gejstligheden, de 33400 ɔ: 44 p. C. Adelen. Adelens skattefri

Ugedagsbønder beløb sig til 13900 ɔ: 18 p. C. af det samlede Antal Jordbrug og 42 p. C. af Adelens egne. De jordegne Bønder talte 4800 ɔ: 6 p. Ct. af det hele Antal Jordbrug.

Betragte vi Jordbrugenes Antal i Forhold til de enkelte Landsdeles Fladeindhold, ses det, at Samsø stod højst med 175 Jordbrug pr. Kvadratmil. Derefter kom Falster med 173, Laaland med 156, Skaane med 150, Fyn og Langeland med 126 og Sjælland med 115. Et betydeligt Spring nedefter var herfra til Bornholm med 89 og Bleking med 68. Lavest stod Jylland med 65[1]).

Med Hensyn til Ejendomsfordelingen stod Kronen gunstigst paa de mindre Øer (Bornholm, Samsø, Falster og Laaland) samt i Bleking. Paa Sjælland havde den over Halvdelen af Jordbrugene, men i Jylland var den, selv medregnet Gejstlighedens Gods, nede under Halvdelen; uheldigst stillede Forholdet sig dog for den i Skaane og paa Fyn. Paa den sidstnævnte Ø var Adelens Omraade forholdsvis størst, men ogsaa i Skaane og Jylland ejede den over Halvdelen af Jordbrugene. De jordegne Bønder indtog kun paa Bornholm en betydningsfuld Plads; derefter fulgte, men med et stort Mellemrum, Bleking; endnu færre var der paa Sjælland, for ikke at tale om Samsø og Falster, hvor der slet ingen eller næsten slet ingen var. Adelens Ugedagsbønder vare forholdsvis talrigst paa Fyn og derefter i Skaane og Jylland; men i alle de Provinser, hvor de i det hele fandtes i et omtaleværdigt Antal, var Forholdet mellem Tallet paa

[1]) Rækkefølgen er nu til Dags for de nuværende danske Provinser ikke forandret undtagen for Fyns Vedkommende, der er kommet op over Laaland, og Falster over Samsø. 1885 havde Falster 593 Jordbrug pr. Kvm., Samsø 555, Fyn og Langeland 538, Laaland 459, Sjælland 443, Bornholm 280 og Jylland 248 (jvfr. Statistisk Tabelværk 4. R. Litr. C. Nr. 5.).

dem og paa Adelens Fæstebønder som Helhed næsten ganske det samme (fra 40—44 p. C.).

Af de Træk, som i topografisk Henseende karakterisere Ejendomsfordelingen hele Landet over, skulle vi fremdrage et Par enkelte for Krongodsets Vedkommende. Som let forstaaeligt, havde det en Tilbøjelighed til at koncentrere sig om de forskjellige Kongsgaarde. Men ved Siden heraf spillede den kongelige Vildtbane en overordentlig stor Rolle. I et Kongebrev af 9. Febr. 1633 til de Lensmænd, „som Vildtbanen vedkommer", nævnes de herhen hørende Len, nemlig: paa Sjælland: Frederiksborg, Kronborg, Kjøbenhavn, Dragsholm, Kalundborg, Antvorskov, Vordingborg, Møn, Ringsted Kloster og Roskilde, samt i Jylland: Skanderborg, Silkeborg, Hald og Koldinghus [1]). Det vil ses, i hvor høj en Grad Vildtbanen og det vidtstrakte Krongods faldt sammen i de største Dele af Landet. Der er næppe heller nogen Tvivl om, at Hensynet til Jagten har indtaget en særdeles fremragende Plads i Kronens Godspolitik og særlig i Valget af de Egne, den gjennem Kjøb og Mageskifter bestræbte sig for at gjøre saa godt som til sine Enemærker. Vildtbanen havde vistnok været en Ledestjerne baade for Frederik II, naar han som før omtalt, samlede Gods i Nørrejylland, og, om end i ringere Grad, for Christian III, naar han udkjøbte Adelen af Ods Herred [2]). Hermed skal dog ikke være nægtet, at ogsaa andre rent økonomiske og vel ogsaa politiske Hensyn have været forbundne hermed. Men en nærmere Redegjørelse for Kronens

---

[1]) Sjæll. Tegn. XXV, 122. Jvfr. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed I, 40.

[2]) Bricka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 337. Juridisk Tidsskrift XVIII, 227 f.

Godspolitik ligger udenfor denne Afhandlings Grænser. Det samme gjælder strengt taget et andet Punkt, som dog løselig skal berøres.

Naar det i det foregaaende er blevet fastslaaet, at Adelen ejede c. 44 p. C. af Bønderjordbrugene, er der Grund til at erindre om, at dette Tal ikke repræsenterer den Del af Landet, Adelen ejede. Bortset fra, at Jordbrugenes Areal ikke behøver at have staaet i et absolut Forhold til deres Antal — skjønt Forskjellen, efter hvad der fra forskjellige Dele af Landet kan bevises, ikke har været stor —, maa det ikke glemmes, at det Jordegods, der dreves under de adelige Hoved- og Ladegaarde, var betydelig større end det, som dreves under Kronens Slotte og Ladegaarde. Efter en omtrentlig Beregning fandtes der over 7 Gange saa mange adelige Hoved- og Ladegaarde som Kronens Slotte og Ladegaarde, nemlig omtr. 740 mod omtr. 100. Det er imidlertid næsten ikke muligt at komme til en paalidelig Bestemmelse af Hovedgaardenes Jorder. Ganske vist ansattes de baade for Rostjenestens Skyld og for visse extraordinære Kontributioner[1]) samt endelig ved Matrikuleringen 1661—62 til et vist Antal Tønder Hartkorn, men man kan end ikke forholdsvis gaa ud herfra. Hartkornsberegningen var nemlig for det første noget forskjellig for Hovedgaarden og Bøndergodset, idet Hovedgaardens beregnedes direkte efter Udsæden, Høavlen, Svinsolden af Skovene og flere Poster (det saakaldte Ejendomshartkorn), Bøndergodsets efter Landgilden (Landgildehartkornet)[2]), og hertil kommer, at imellem de antydede flere Poster, som medregnedes til

[1]) Jvfr. Opgivelser fra 1638 i Danske Mag. 5. R. I, 163 ff.
[2]) Jvfr. Arent Berntsen, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed II, 385 ff.

Hovedgaardshartkornet, fandtes Værdier, der intetsomhelst havde med Hovedgaardsjordernes Areal at gjøre, saaledes de til Patronatsrettigheder hørende Tiender; en forholdsvis lille Herregaard kunde paa den Maade ved at have Patronatsret til sin Sognekirke faa et uforholdsmæssig stort Antal Tønder Hartkorn. Et paalideligere Grundlag for en Sammenligning mellem Størrelsen af Kronens Gaarde, de adelige Hovedgaarde og Bondergaardene afgiver Udsæden. Med rigtig Følelse heraf har Kammerraad Christensen foretrukket Angivelsen af Udsæden for den af Hartkornet og væsentlig efter Matriklerne givet en Tabel over Udsæden paa 38 af Kronens og 294 af Adelens Hoved- og Ladegaarde[1]). Herefter var Middeltallet for Udsæden af alle Kornsorter paa de 38 af alle Kronens Gaarde 169 Tdr., for de 294 af Adelens 77 Tdr., idet Kronens Gaarde overvejende vare større end Adelens. Benytter man disse Middeltal ogsaa for de af Christensen ikke beregnede Gaarde, ville Kronens Hovedgaarde have haft en Udsæd af c. 16900 Tdr., Adelens af c. 57000 Tdr. Tilbage staar Spørgsmaalet om hvad der gjennemsnitlig kan regnes for et Bondejordbrugs Udsæd. Det træffer sig saa heldig, at man for betydelige Egne af Jylland i Matriklen har Opgivelse af Udsæden alene for Bønderjordbrugene. Heraf have vi udtaget 4 Herreder, de 3 i Aarhusgaard Len, nemlig: Ning, Hasle og V. Lisbjerg, samt Ø. Lisbjerg i Kalø Len, og samstemmende fundet 10—11 Tdr. som Gjennemsnitsudsæden. Da disse Egne vel tør antages for at være af de bedre, tør vi ikke benytte et højere Tal end 10 Tdr. for hvert Bondejordbrug.

[1]) Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. LXIII ff. Der findes nogle mindre Fejl i disse Lister, men de spille ingen videre Rolle i Totalresultatet.

Vilde man nu omsætte Kronens og Adelens Hoved- og Ladegaarde i Enheder af Bondejordbrug, vilde paa den Maade Kronens Godsomraade forøges med c. 1690 Bønderjordbrug, Adelens med c. 5700. Beregnet herefter vilde Kronen og Gejstligheden have ejet de 53 p. C., Adelen de 47 p. C. af Landet, naar bortses fra Kjøbstæderne. Lidt under Halvdelen af Kongeriget tilhørte altsaa Adelen.

Hvor overordentlig betydelige Adelens Besiddelser vare, fremgaar bedst ved en Sammenligning med Ejendomsforholdene i Hertugdømmerne og i Sverig. Omtrent paa samme Tid, fra hvilken Hovedgrundlaget for denne Undersøgelse, Sognebeskrivelserne af 1651, stammer, udarbejdedes i Slesvig og Holsten den reviderede Matrikel, hvis Enhed var den saakaldte Plov[1]). Stiller man af dens Tal de adelige Godser i Modsætning til Kongens, Hertugens, de afdelte Herrers og de gejstlige Stiftelsers Gods, viser det sig, at Adelen i Slesvig kun havde c. 19 p. C., i Holsten kun c. 33 p. C. af det samlede Plovantal. Og dog var, som Kieleromslag noksom udviste, den slesvig-holstenske Adel rigere end den danske! Hvad Sverig angaar, er der en kolossal Forskjel paa Adelens Jordegods i Slutningen af det 16de og i Midten af det 17de Aarhundrede. 1566 ejede den svenske Adel kun c. 17000 af de 107200 Bønderjordbrug ɔ: c. 16 p. C., 1652 beregnes vel „det gamla frälset“ kun lidt højere, nemlig til c. 17450, men hertil var saa kommet solgt Gods c. 8100, „doneret under Allodialret“ c. 2050 og „doneret under Norrköpings Beslutning“ c. 16050[2]). Derved var Adelens

[1]) Ipsen. Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein S. 260 f. Kjøbstædernes Plovtal har jeg ikke medtaget i Beregningen.

[2]) Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den Förste I, 73 ff.

Gods altsaa i alt steget til c. 43650 Jordbrug, det er, hvis det samlede Antal Jordbrug forudsættes uforandret fra det 16de Aarhundrede [1]), henved 43 p. C. Men selv saaledes havde den svenske Adel dog ikke naaet den danske, og det skjønt den allerede havde haft den Fordel af Krongodsets Udlæg, som først senere Turen kom til i Danmark, og skjønt Donationerne efter Norrköpingsbeslutningen strengt taget slet ingen Ejendomsret medførte [2]).

II. Bønderjordbrugenes Antal og Ejendomsfordelingen i Midten af det 17de Aarhundrede sammenlignet med Tilstanden i det 16de Aarhundrede og i Slutningen af det 17de Aarhundrede.

Værdien af de Oplysninger, der i det foregaaende ere søgte tilvejebragte, vilde utvivlsomt forøges betydelig, hvis man var i Stand til at sammenligne dem fuldt ud med Forholdene paa tidligere Tidspunkter, saa at den Udvikling, som havde ført til Resultatet, derigjennem kunde blive klar. Nu er det saa, at man maaske tilnærmelsesvis kan komme til Klarhed over Folketallet i Midten af det 13de Aarhundrede [3]), og at man omtrentlig

[1]) Axel Oxenstjerna opgav ganske vist c. 1642 Beløbet af Jordbrug kun til 96000 (Odhner, Sveriges inre historia u. drottn. Christinas förmyndare S. 350), men der er vel ingen Grund til at antage en større Nedgang i Jordbrugene, da dog Folkemængden samtidig var stegen (jvfr. Hist. Tidsskr. 5. R. V, 571).

[2]) Odhner, anf. Skr. S. 228 f.

[3]) Se Prof. Erslevs og Prof. Scharlings Afhandlinger i Hist. Tidsskr. 5. R. V, 516 ff. og 6. R. II, 264 ff. Det skal bemærkes, at Erslev i sine Bemærkninger (5. R. V. 549 f.) om Folkemængden i Halland 1642 efter Skattemandtallene har undladt at tage Hensyn til Ugedagsbønderne.

véd, at Statsomvæltningen 1536 har tredoblet Kronens Gods [1]), men om Bønderjordbrugenes Antal i de enkelte Provinser eller i hele Riget foreligge hidtil lige saa lidt sikre Undersøgelser som om den nærmere Ejendomsfordeling. Hvad der fremstilles i det følgende om disse Spørgsmaal, er ogsaa Brudstykker, der kun for enkelte Landsdele og for et Tidspunkt, som ikke ligger særlig fjernt fra Midten af det 17de Aarhundrede, har nogen større Værdi med Hensyn til Jordbrugenes Antal. Muligvis ville dog fremtidige Forskninger kunne i højere Grad kaste Lys over den ældre Tid, end Tilfældet er med det Udbytte, det her har været muligt at vinde.

Den eneste ældre bekjendte Opgivelse om Bønderjordbrugenes Antal i hele Danmark er Frederik II's Udtalelse i en Proposition til Rigsraadet af 21. Septbr. 1565, at han ikke tvivlede paa, at „udi dette ganske Rige findes mere end hundred tusinde bosiddende Bønder" [2]). Nogen egentlig statistisk Værdi kan der dog ikke tillægges denne Opgivelse. Skjønt Samtiden ikke ganske savnede Materiale til en Bestemmelse af denne Natur [3]), er Materialet næppe blevet bearbejdet, og Prof. W. Scharling har i sin Kritik af Opgivelsen med Rette henvist til Datidens Mangel paa Ævne til at danne sig et statistisk Skjøn over et større Hele [4]), men nogen meget stor Fejl har Kongen dog næppe begaaet [5]).

[1]) Erslev, Konge og Lensmand i det 16. Aarh. S. 110.

[2]) Jacobsen, Det danske Skattevæsen u. Christian III og Frederik II S. 194.

[3]) De strax ndfr. S. 522 omtalte Indberetninger fra Præsterne i Vendelbo Stift fra 1553 og 1555 have næppe været enestaaende.

[4]) Falbe-Hansen og Scharling, Danmarks Statistik I, 401.

[5]) Gaar man ud fra, at Jordbrugenes Antal ikke har forandret sig i høj Grad fra 1565 til 1651 og lægger man til de 75600 fra 1651 først Halland (c. 4100) og Gotland og dernæst de

Vi maa altsaa give Afkald paa noget enkelt Tal, og, ligesom for Midten af det 17de Aarhundrede, vende os til, hvad der haves af Detailangivelser for enkelte Landsdele.

I kronologisk Række skal her først bemærkes nogle Tal, der skrive sig fra almindelige Landskatter i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, nemlig dels Opgjørelser over et Skatteregister fra Kong Hans' Tid for 6 Herreder paa Fyn, dels nogle Optegnelser vedrørende Landehjælpen af 1525 for Laaland og Falster. Idet disse Angivelser af Jordbrugenes Antal hidrøre fra Skatteansættelser, maa de modtages med et vist Forbehold, men have dog i Mangel af bedre deres Interesse og kunne benyttes med større Sikkerhed end senere Skattemandtal, fordi Ugedagsbøndernes Antal ogsaa ere angivne[1]).

Dernæst følge Opgivelser om Tiendegivernes Antal i Indberetninger af 1553 til 1555 fra Præster paa Mors og 12 Herreder Nord for Limfjorden; kun ved ganske enkelte Sogne savnes de herhen hørende Tal[2]). For de samme Dele af Landet samt for Fuglse, Nørre og Sønder Herreder paa Laaland findes, som ovfr. S. 477 nærmere omtalt, lignende Opgivelser fra 1568 og 1598—99[3]).

Bønder, som sad flere end en paa en Gaard, naar man op mod ca. 90.000.

[1]) Danske Mag. 4. R. II, 58. (Norsk) hist. Tidsskr. 2. R. III, 288. De af Prof. J. E. Sars paa det sidstnævnte Sted medtagne andre Opgivelser ere ikke fuldt brugbare, da de ikke omhandle Ugedagsbønderne.

[2]) Wulff, Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Hist. i det 16. og 17. Aarh. Aalborg 1872—74.

[3]) Fra det 17. Aarh. skal nævnes Opgivelser om Tiendegiverne ligeledes i Fuglse Herred fra 1624 (Trojel, Gamle Efterretninger om Fuglse Herred i Laaland, 1—2 Hefte i Odense Kathedralskoles Indbydelsesskrifter 1811) samt Angivelser om Gaardene i en stor Del skaanske, blekingske og bornholmske Sogne ogsaa fra 1624 (Suhms Samlinger I, 1, 97 ff. I, 2, 32 ff.).

Langt vigtigere end disse spredte Opgivelser ere dog de Kilder, vi for Sjælland samt de skaanske Provinser og Bornholm have fra omtrent 1570.

I Aaret 1567 lod Stiftsbefalingsmanden over Sjællands Stift, Bjørn Andersen, maaske efter kongelig Ordre[1]), Stiftsskriveren, Mikkel Pedersen, affatte en Fortegnelse over alle Kirkernes Ejendomme, Landgilde og andre Indtægter, og i denne Fortegnelse optoges for hvert Sogn en Angivelse af Tiendeydernes (Decimanternes) Antal; til de egentlige Tiendeydere eller Bomænd føjedes ofte Antallet af Gaardsæder, sikkert dog kun saadanne, der havde Jordbrug. En noget defekt Afskrift af denne Fortegnelse er bevaret paa Universitetsbiblioteket[2]). To Aar efter, 11. Aug. 1569, udgik der et Kongebrev til Herredsprovsterne over hele Riget om at affatte ganske lignende Registre og indsende dem til Stiftets Superintendent, for at denne derefter kunde lade gjøre en Jordebog for hele Stiftet[3]). Saadanne Jordebøger, de saakaldte Landebøger, ere nu bevarede i alt Fald for Sjællands og Skaane Stift, forfattede i den nærmeste Tid efter den kongelige Ordre; ogsaa i disse findes Opgivelser om Tiendegiverne i hvert Sogn. Landebogen for Sjællands Stift, er bevaret, uvist om i Original eller i en samtidig Afskrift, men lidt defekt, i Rigsarkivet[4]); dens Opgivelser falde næsten ganske sammen med Stiftsskriverens lidt ældre Bog, og idet vi

---

[1]) Jvfr. en lignende Ordre til Stiftsskriveren i Lunde Stift (af 1568?) hos Falkman, Upplysningar II. 31.

[2]) Rostgaardske Saml., Fol., 67. Notitser fra den findes i Kirkehist. Saml. 3. R. III, 117. V, 421 f.

[3]) Hübertz, Aktstykk. til Bornholms Hist. S. 325. Rørdam, Danske Kirkelove II, 123.

[4]) I Histor.-geneal. Arkivs Saml., Fol., 87 (jvfr. Falkman, Upplysningar I, H. Knudsens Fortale).

suplere de to Kilder med hinanden, bliver der kun 8 Sogne tilbage, hvor vi af en eller anden Grund lades i Stikken om Tiendegivernes Antal. Skaane Stifts Landebog er bleven underkastet en indtrængende Behandling af Falkman i hans i det foregaaende oftere nævnte Skrift: Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660[1]). Forfatteren oplyser deri, at den oprindelig har bestaaet af 2 Dele, men senere er bleven opløst i 3 Hefter, som nu findes henholdsvis i Malmøs, Kristiansstads og Karlskronas Landskontorer. Af disse Hefter har jeg (ligesom ved Extrakten af Sognebeskrivelserne fra 1651 ved Landskamereraren Hr. Cavallis Velvilje) haft Lejlighed til at gjennemgaa det, som opbevares i Malmøs Landskontor. Det omfatter 12 Herreder af Skaane (Skyts, Oxie, Bare, Torne, Vemmenhøgs, Ljunits, Herrestad, Harjager, Rønneberg, Færs, Ons og Luggude), i hvilke Herreder der kun mangler Opgivelser om Decimanterne i 8 Sogne, desuden Hallands 8 Herreder, hvor de omtalte Opgivelser ligeledes kun mangle for 8 Sogne, samt endelig Bornholm[2]). Derimod maa jeg overlade til fremtidige Forskere at benytte de to andre Hefter, der omfatte Skaanes 10 øvrige Herreder samt Bleking.

Ved Hjælp af disse Kilder er det altsaa muligt at faa oplyst Antallet af Tiendegivere ɔ: bosiddende Bønder i den største Del af Skaane, hele Halland og hele Sjælland[3])

---

[1]) I. 133 ff. II. 165 ff.

[2]) Hele Afsnittet om Bornholm er trykt i Hübertz, Aktstykk. til Bornholms Hist. S. 326 ff.

[3]) For de enkelte manglende Sogne indsættes ved Sammenligningen i Sjælland og Skaane Tallene fra 1651.

samt paa Bornholm omtr. 1570. Det kan endvidere antages, at Antallet paa besatte Jordbrug og paa Tiendegivere saa omtrent falder sammen i disse Landsdele, hvilket som Regel bekræftes ved dem af de sjællandske Sognebeskrivelser fra 1651, hvor der baade angives Tallet paa Decimanter og Jordbrug. Trækker man altsaa de øde Jordbrug fra det samlede Antal 1651, er en Sammenligning mulig med Hensyn til Jordbrugenes Antal mellem to Tidspunkter, der have 80 Aar imellem sig.

For Fyns Vedkommende er der vel, saa vidt vides, ingen Landebog bevaret, men i Biskop Jakob Madsens Visitatsbog, der skriver sig fra omtrent Aar 1600[1]), er Antallet af Decimanter angivet for de fleste Sogne; dog mangler det for 30 Sogne foruden for Langelands 14. Ved Siden heraf findes en Totalopgivelse, der stammer fra samme Biskop[2]), over Antallet af Bøndergaardene paa Fyn, men uheldigvis stemmer denne Totalopgivelse ikke med det Beløb, man kommer til, naar man til de i Visitatsbogen angivne Decimanter føjer for de omtalte 30 Sogne Opgivelserne i Matriklen af 1662. Totalbilledet bliver altsaa derved meget tvivlsommere for Fyn end for Sjælland og de andre østlige Provinser.

Opgjørelserne, som vi indskrænke os til at give provinsvis og ikke herredsvis, give følgende Resultater:

	c. 1570.	c. 1651.	Forøgelse.
De 12 skaanske Herreder .	6987	6481	÷ 506
Halland.	3920	4085	+ 165
Bornholm	905	950?	+ 45?
Sjælland	15442	15082	÷ 360

[1]) Udg. af Crone, Odense 1853. Det yngste Aarstal i Visitatsbogen er 1605.

[2]) I den skaanske Biskop Poul Mortensens Visitatsbog (tidligere

Tallene for Halland ere af tvivlsom Værdi, da vi ikke vide, om c. 1660[1]) de øde Gaarde ere medregnede eller ikke, og det samme er Tilfældet med Bornholm, hvor Tallet fra 1651 ikke er helt sikkert. Derimod er det af Interesse at se den Tilbagegang, der har fundet Sted i de skaanske Herreder og i Sjælland, og som maa antages at have sin Grund i Krigene og økonomiske Ulykker samt i Nedlæggelser af Bøndergaarde.

For Falster have vi kun Opgivelser i Skattelisten fra 1525. Efter den skulde der være 1162 Bønder mod 1470 Jordbrug 1662; men i de 1470 fandtes sikkert mange øde, saa at der ikke kan bygges sikkert paa disse Tal. Det samme gjælder Laaland, hvor der 1525 opgives 2849 Bønder, men 1662 3430 Jordbrug. Paa begge Øer synes man dog i det hele at kunne gaa ud fra Fremgang, naar de 126 Aar tages under et. Derimod er der en stærk Ensartethed, naar vi se paa Opgivelserne fra 3 laalandske Herreder 1568, 1598 og 1662; de stille sig nemlig saaledes:

	1568.	1598.	1662.
Fuglse Herred . . .	850	850	838
Sønder — . . .	„	842	841
Nørre — . . .	„	658	682

Har der altsaa været en Fremgang paa Laaland, maa den i alt Fald for Halvdelen af Øen falde i Tiden mellem 1525 og 1568.

Hvad vi vide om Fyn, er, som allerede sagt, ikke synderlig sikkert. 6 fynske Herreder (Bjerge, Aasum, Lunde, Skam, Odense og Skovby) havde i Begyndelsen af

i Kgl. Bibl., Thott, 4., 1586, nu i Rigsark., Gejstlige Sager) er paa et af de første Blade noteret nogle Tal, der anføre som Kilde Biskop Jakob Madsens Beretning.

[1]) Se ovfr. S. 501 Anm. 2.

det 16de Aarhundrede 2215 Bønder, 1662 2412 Jordbrug (incl. de øde); derimod fandtes der paa hele Øen c. 1600, naar man lægger Visitatsbogen til Grund, c. 7010 Tiendegivere, men efter Jakob Madsens Totalopgivelse kun 6452 Bøndergaarde[1]) mod 6880 Jordbrug i Aaret 1662 (incl. de øde).

De 12 jydske Herreder Nord for Limfjorden vise en stærk Stigning, nemlig 1553: 5356, 1599: 5436 og 1657—1662: 6011. Stigningen maa vistnok mest forklares ved en stedse stærkere Udstykning.

Udbyttet af den foretagne Sammenstilling af Jordbrugenes Antal tør vistnok kun siges at have givet et positivt Resultat med Hensyn til en Nedgang i største Delen af Skaane og i Sjælland i Tiden fra 1570 til 1650. Resultatet overrasker ikke.

Hvad angaar Ejendomsfordelingen, give de her benyttede Kilder kun meget faa Oplysninger. Paa Laaland iagttages i Fuglse Herred en Nedgang i Tallet paa Kronens Jordbrug og omvendt en Opgang i Tallet paa Adelens. Kronen havde 1568 577, 1598 560 og 1662 kun 534, Adelen 1568 273, 1598 290 og 1662 304. Men i Nørre Herred er en modsat Bevægelse, Kronen havde 1598: 390 og 1662: 502, Adelen 1598: 268 og 1662: 180[2]). Derimod se vi en stærk Stigning i Tallet paa de skattefri adelige Ugedagsbønder i de Egne, hvor vi kunne kontrollere dette Forhold. I de omtalte 6 Herreder paa Fyn siges

---

[1]) Forskjellen kan dog delvis skrive sig fra, at Totalopgivelsen maaske ikke medtager Øerne, f. Ex. Taasinge.

[2]) For de 12 Herreder Nord for Limfjorden vil der kunne foretages en Sammenligning ved Hjælp af selve Haandskrifterne, der bevares i Aalborg Stiftsbibliothek; jeg har dog ikke benyttet dem, men holdt mig til Molbechs og Wulffs Uddrag, der ikke i denne Henseende give sikre Data.

der i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede at være 59 „Ugedagsmænd, Gaardsæder eller Plovmænd under Herregaardene“, medens Ugedagsbønderne 1662 kunne beregnes til ikke mindre end 478. Hertil svarer Forholdet paa Laaland, hvor der 1525 opgives 194 skattefri Ugedagsmænd og Gaardsæder, medens der 1662 var 531. Derimod var der et omvendt Forhold paa Falster; her fandtes 1525 30 og 1662 højst 4 adelige Ugedagstjenere, hvilket naturlig forklares ved, at Kronen 1662 var bleven omtrent eneraadende paa denne Ø. Hele denne Sammenstilling maa dog ses i Lyset af den Forandring med Begrebet Ugedagsmænd, der foregik i Tidernes Løb, saaledes som det nærmere skal blive paavist i Afsnit IV.

Medens Sammenligningen mellem Forholdene i Midten af det 17de Aarhundrede og dem i det 16de Aarhundrede kun delvis har kunnet gjennemføres, haves der et bedre Grundlag for en Jævnførelse mellem Midten og Slutningen af det 17de Aarhundrede. I Løbet af Firserne foretoges, som bekjendt, en ny Matrikulering, og en Extrakt af dens Resultater, den saakaldte Rosenkreutzske fra 1690, giver Opgjørelser, der, omend næppe fuldt nøjagtige, alligevel ere brugelige[1]). Dog maa det bemærkes, at der fra Matrikelextrakten kun er medtaget Gaarde, medens der under dens Rubrik: Huse dog maaske findes Huse med et ikke ganske ringe Jordtillæg.

[1]) Extrakten findes i Original paa Landbohøjskolens Bibliothek; jvfr. Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne II, 92. De Tal, der findes i Texten for Jylland, ere fremkomne ved en Reduktion, der har subtraheret de under Ribe Stift hørende sønderjydske Sogne, som jeg ikke har medtaget her lige saa lidt som 1651.

Idet vi afrunde Tallene for Matriklen, stiller Forholdet sig saaledes:

	1651—62 Jordbrug.	1690 Gaarde.
Bornholm	950?	960
Sjælland m. Møn . . .	15280	15660
Samsø	350	320
Falster	1470	1600
Laaland	3430	3300
Fyn m. Langeland . .	7630	8000
Nørrejylland	29800	30050
Ialt . . .	58910	59890

Tabellen viser næsten hele Landet over en lille Fremgang i de 30—40 Aar, kun Laaland og Samsø danne Undtagelser. Alt i alt er Jordbrugenes Antal steget med 980 ɔ: 1,7 p. C. Har der altsaa været en Tilbagegang i Tiden fra 1570 til 1650, synes den omtrent udjævnet ved Udgangen af det 17de Aarhundrede. Nærmere bestemt maa dette forstaas, som at Nedlægning og Sammenlægning paa den ene Side, Opdyrkning af raa Jord og Udstykning paa den anden Side saa nogenlunde have holdt hinanden Stangen i de c. 120 Aar, Talen er om[1]).

Om end den Rosenkreutzske Matrikelextrakt ikke giver Oplysninger om Ejerne af Bøndergaardene — Oplysninger, som dog en ny Bearbejdelse af selve Matriklen vil kunne skaffe til Veje —, er det desuagtet muligt ved

[1]) 1885 fandtes der i Danmark (Ærø ikke medregnet) 74624 Gaarde og 150140 Huse med Jord, i alt 224764 Jordbrug (Statistisk Tabelværk 4. R. Litr. C. Nr. 5. Sammendrag af statistiske Oplysninger ang. Kgr. Danmark Nr. 10 S. 46 f.). Af Huse opgives 1690 N. f. Kongeaaen 18885 (jvfr. dog Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen II, 106), 1885 fandtes 36406 jordløse Huse.

Hjælp af den at vurdere Ejendomsfordelingens store Træk ved Aaret 1690 og anstille en Sammenligning med Forholdet ved Aarhundredets Midte. Der er i det foregaaende ved flere Exempler tilvejebragt en Sandsynlighed for, at der ikke har været nogen væsentlig Forskjel paa den Ejendomsfordeling mellem Adelen paa den ene, Kronen og Gejstligheden paa den anden Side, som viser sig i Antallet af de til hver Part hørende Bønderjordbrug, og saa den Ejendomsfordeling, som vi kunde gaa ud fra, hvis vi bestemt kjendte Størrelsen af det Hartkorn, hver af Parterne ejede. Nu giver Matrikelextrakten af 1690 en Opgjørelse af Hartkornet, fordelt paa forskjellige Grupper af Ejere, og omend Talen 1662 er for Bøndergodsets Vedkommende om Landgildehartkorn, men 1690 om et lignende Hartkornsbegreb som det, der bruges nu til Dags, er der dog ingen Grund til at antage, at denne Kategoriforandring relativt har medført nogen væsentlig Forskydning.

Naar man benytter de Rosenkreutzske Tal paa Hartkornet, udelader Taxten for de kongelige Slotte og Ladegaarde og for de adelige Hovedgaarde, men udfinder, hvilket Procenttal af Bøndergodsets Hartkorn der tilhørte „Proprietærerne“, og dermed sammenstiller det Procenttal af Jordbrugene, som vi tidligere have beregnet tilhørte Adelen c. 1651, faa vi følgende Resultat:

	c. 1651.	1690.
Bornholm	0 p. C.	6 p. C.
Sjælland m. Møn . . .	27 —	42 —
Samsø	0 —	95 —
Falster	3 —	0,4 —
Laaland	33 —	34 —
Fyn m. Langeland . .	60 —	74 —
Nørrejylland	51 —	76 —

Det vil heraf ses, at kun paa Falster vare Adelens i Forvejen saa smaa Besiddelser gaaede yderligere tilbage. Kronen havde her ved Slutningen af det 17de Aarhundrede naaet det Maal, den længe havde arbejdet paa, at fjerne sine Medbejlere fra denne Kongehusets Livgedings Ø; først ved de store Godssalg i den anden Halvdel af det 18de Aarhundrede forandredes atter Forholdet. Paa Naboøen Laaland var ingen væsentlig Forandring indtraadt. Men ellers var Kronen allevegne den tabende Part[1]). Paa Sjælland, Kronens faste Borg indenfor de større Landsdele, hvor Adelen 1651 kun ejede mellem 1/3 og 1/4 af Bøndergodset, havde den (eller i alt Fald de private privilegerede Godsejere) nu over 2/5 af det, i Jylland var den rykket frem fra Halvdelen til omtrent 3/4, og paa Fyn, hvor den allerede tidligere havde et betydeligt Overtag, var dens Stilling bleven endnu stærkere; saa godt som hele Samsø var desuden gaaet tabt for Kronen. Sammenligner man hele Kongeriget 1690 med de tilsvarende Dele af det c. 1651 (altsaa med Udeladelse af Skaane og Bleking), vare Adelens Besiddelser voxede fra omtr. 42 til omtr. 59 p. C. Forfatteren af denne Afhandling har i en tidligere Artikel[2]) paapeget Aarsagen til denne Bevægelse, der fortrinsvis skyldes det store Udlæg af Krongods til Statens Kreditorer, og tillige søgt at vise den vigtige historiske Betydning, Bevægelsen har haft som medvirkende til Enevældens Svaghed overfor Godsejerne. Først nu træde dog Tallene bestemtere frem.

[1]) Gejstlighedens Gods var ikke gaaet ned.
[2]) Tilskueren 1886 S. 771 f.

III. Antallet paa de skattepligtige Bønder i Midten af det 17de Aarhundrede sammenlignet med deres Antal ved Aarhundredets Begyndelse.

Det er i Begyndelsen af denne Afhandling blevet fremhævet, at Skattemandtallene ikke kunne bruges til nogen fuldstændig Bestemmelse af Bønderjordbrugenes Antal. I en anden Henseende ere de derimod en Kilde af største Værdi. Ved Hjælp af dem er det nemlig muligt at bedømme Bevægelsen indenfor de skattepligtige Bønder, i alt Fald for en stor Del af Riget, idet vi ved at sammenstille de ældste bevarede Skattemandtal med dem fra Midten af det 17de Aarhundrede kunne komme til Klarhed over Tilvæxten eller Nedgangen i de skattepligtige Bønders Antal og til Dels ogsaa over Forøgelsen eller Forringelsen af deres Jordbrugs Værdier.

For at naa til et Resultat om disse Spørgsmaal og især det første er det imidlertid nødvendigt, at man kan gaa ud fra, at de ældste og de senere Skattemandtal for hvert enkelt Len nogenlunde ere affattede efter samme Principer, og særlig at de Rammer, som de skattepligtige Bønder deles i, nogenlunde fastholdes igjennem Tidernes Løb; mindre vigtigt er det derimod, om Rammerne i og for sig ere beregnede paa at omfatte forskjellige Kategorier, naar blot Tanken dermed og Udførelsen af Tanken har været den samme hele Tiden. Det viser sig nu ved en Undersøgelse af Skattemandtallenes Affattelsesmaade, at den stillede Betingelse opfyldes for de allerfleste af Lenene i Sundprovinserne og paa Øerne. Derimod stiller Forholdet sig langt uheldigere med de nørrejydske Len. Her indtræder ofte en saadan til forskjellige Tider uensartet Sammenblanding af Kate-

gorierne (særlig af de halve Gaarde, Inderster, Bol og Huse), at det ikke er raadeligt at drage Slutninger for Jyllands Vedkommende undtagen med Hensyn til de jordegne Bønder, for hvilke Rubrikerne ere holdte omtrent ensartede.

I den følgende Bearbejdelse af Materialet er for Aarhundredets Midte taget det samme Aar, 1651, som har dannet Midtpunktet for denne Undersøgelses første Afsnit; kun ved ganske enkelte Len er, naar Skattemandtallet over den almindelige til Mortensdag forfaldne Pengeskat manglede for dette Aar, et Naboaar traadt i Stedet. Til Sammenligningens modsatte Tal er der som Regel benyttet det ældste bevarede Skatteregister (dog bortset fra de enkelte isolerede alderældste fra de første Decennier af det 16de Aarhundrede). De fleste af disse ældre Skattemandtal falde i Tiden fra 1606 til 1610, nogle enkelte ere ældre[1]) eller yngre[2]). Enkelte af Lenenes Omfang vexlede i Mellemtiden[3]), hvilket har haft til Følge, at i visse Tilfælde Opgjørelser for enkelte Herreder have maattet skilles fra den samlede Opgjørelse over Lenet. Skjønt Samsø ikke udgjorde noget særligt

[1]) Det ældste er fra Helsingborg Len 1584, dernæst kommer det fra Tryggevælde 1596.

[2]) For Kristianstad Len, der først fik sin endelige Skikkelse 1621 (se Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660 S. 3), er taget Mandtallet fra 1622.

[3]) Jvfr. herom Erslevs anf. Skrift, hvis Herredsangivelser jeg allevegne har kunnet følge, undtagen at der til Nyborg Lens Herreder (S. 26) bør føjes Hindsbo eller Hindsholm Herred, der dengang var adskilt fra det under Odense Len liggende Bjerge Herred. Under Dronningborg Len (S. 33) skal læses Sønderlyng H. for Sønderhald. Ved Udlæget 1651 af Sejlstrup Gods (S. 40) henlagdes Børglum Herred til Aastrup Len.

Len, men hørte under Kalundborg Len, er Øen dog behandlet for sig ligesom i første Afsnit.

Skattemandtallene omfatte baade de bosiddende og de ikke-bosiddende Klasser af den uprivilegerede Landbefolkning. Til de ikke-bosiddende Klassser høre Landhaandværkerne og Tjenestekarlene og efter Tidens Forhold og Opfattelse ogsaa Inderster og Gadehusmænd. Da denne Undersøgelse aldeles overvejende har taget Sigte paa de bosiddende Bønder, ere de ikke-bosiddende Klasser ladte ude af Betragtning, og det saa meget mere som deres Hovedbestanddel, Tjenestekarlene, i den Grad opføres med forskjellige Tal Aar for Aar, at der ikke som ved de bosiddende Bønder kan være Tale om at holde sig til Opgivelser for enkelte Aar. Kun i Forbigaaende skal det bemærkes, at der saa godt som over alt er en meget betydelig Nedgang i Antallet af Tjenestekarle (paa fuld Løn) og Tjenestedrenge (paa halv Løn) i Løbet af det omhandlede halve Aarhundrede. Aarsagen hertil kan have været en Nedgang i Folkemængden, men den behøver ikke at have været det, i alt Fald ikke i en tilsvarende Grad; thi sikkert er det, at Bønderkarlene i store Mængder søgte til Kjøbstæderne[1]); hertil kommer saa, at Agerbrugets Forværrelse kan have nødt Bønderne til at holde færre Arbejdere. Til Gjengjæld have de tilbageblivende formaaet at tiltvinge sig bedre Vilkaar; paa denne Maade vil den hidtil uforklarede Stigning af Arbejdslønnen i Landdistrikterne kunne bringes

[1]) Jvfr. om Indvandringen til disse mine Bemærkninger i Hist. Tidsskr. 6. R. II, 215 f. Mærkes kan dog ogsaa Udvandringen fra Dele af Landet. Paafaldende er saaledes den Mængde fattige, der i Hovedskatregistret af 1660 for Magleby Sogn paa Langeland angives at være dragne til Tyskland som Tiggere.

i Samklang med de vitterlig økonomisk slettere Forhold for Husbonderne[1]).

Men, som sagt, vi holde os til de bosiddende Klasser, Bomændene, som man kaldte dem, taget i vid Forstand ned til Gaardsæder og Bolsbesiddere. Disse Klasser falde i de to store Hovedgrupper, jordegne Bønder og Fæstebønder (de sidste betegnede med forskjellige Navne), og denne Deling er opretholdt i den følgende Undersøgelse. Skattelisternes tredje Særgruppe, Ugedagsbønderne ɔ: Ugedagsbønderne til de kongelige Gaarde, er derimod ikke opført for sig i de følgende Beregninger og Sammenstillinger, da deres Tal ikke frembyder særlig interessante Variationer; de ere indordnede henholdsvis under Selvejere og Fæstebønder, naturligvis flest under de sidste. Derimod er hver af de to Hovedgrupper delt i hele Gaarde paa den ene Side og halve Gaarde med mindre Jordbrug paa den anden Side af Aarsager, som senere ville fremgaa.

De Tal, som ere angivne i de følgende Tabeller for de forskjellige Len, falde som oftest ikke sammen med Opgjørelserne i Lenenes Skattelister. Aarsagerne hertil ere allerede berørte ovfr. S. 474 i Indledningen til første Afsnit; men her skal dog dvæles noget nærmere ved den vigtigste af disse Aarsager, de saakaldte Afkortninger, der følge efter de fleste Opgjørelser. Selve Skattelisterne vare nemlig i Reglen holdte meget konservativt for de bosiddende Klassers Vedkommende, man skrev ofte i Aarevis af efter en tidligere Liste eller maaske for Krongodsets Vedkommende efter Jordebøgerne. I Afkort-

[1]) Jvfr. Falbe-Hansen, Forandringerne i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser S. 78 ff. og Brickas Bemærkninger herom i Hist. Tidsskr. 5. R. II, 407.

ningerne gjorde man saa Regnskab for de Forandringer, der havde Indflydelse paa Skattesummen, nemlig dels fuldstændige Fritagelser for Afgiften, dels Nedsættelser i den. Disse Fritagelser eller Nedsættelser beroede paa Forandringer enten i Bondens økonomiske Forhold eller i hans Retsstilling. I den Bearbejdelse af Materialet, som herefter følger, er der ikke taget noget Hensyn til de ved Afkortningerne angivne Forandringer i Bøndernes økonomiske Forhold. Saadanne Forandringer viste sig deri, at Gaardene som øde eller forarmede kom til at betale enten slet intet eller mindre end hidtil. Det har vel sin store Interesse at se, i hvilken Grad de øde og forarmede Gaardes Antal tog til i Løbet af Aarhundredet, og særlig, hvor overvældende dette var Tilfældet efter den ulykkelige Krig 1643—45, men det har ligget udenfor denne Undersøgelses egentlige Formaal at forfølge dette Spørgsmaal nærmere[1]). Thi her er ikke blot ikke Tale om en Bevægelse, der er sikker og konstant, idet Gaarde, der vare øde det ene Aar, kunde være besatte det næste; men endnu vigtigere er det, at Begrebet øde, som allerede ovfr. S. 492 berørt, ikke altid betyder ubesat, men til sine Tider blot meget forarmet, og at man overhovedet ikke — i alt Fald ikke uden en overordentlig i det enkelte gaaende Paapasselighed — kan skille øde og forarmede Gaarde fra hverandre, idet de gaa sammen i Afkortningsregistrene. Øde Gaarde ere altsaa i det følgende medregnede, naar de findes i Hovedlisterne.

[1]) Rent exempelvis skal her anføres nogle Tal paa øde og forarmede Gaarde, der afkortes i Skattemandtallene fra forskjellige Len 1651, nemlig: Kristiansstad: 369, Froste: 282, Landskrone: 732, Antvorskov og Sæbygaard: 330, Dragsholm: 128, Holbæk: 91, Kalundborg: 82, Korsør: 116, Kronborg: 58, Tryggevælde: 28, Halsted: 147, Nykjøbing: 568. Møn viser derimod kun 7.

Heller ikke er der taget Hensyn til alle de Forandringer, der vare en Følge af Retsstillingen, nemlig ikke til dem, der fulgte af, at enkelte Bøndergaarde bleve skattefri, fordi de bleve henlagte til Officersgaarde, eller deraf at andre kom til at betale halv Skat, fordi de fra almindelige Fæstere bleve Kronens Ugedagstjenere. Derimod ere alle de Jordbrug fradragne, der vare blevne skattefri, fordi de gik ud af de skattepligtiges Række ved at blive Adelens Ugedagstjenere.

Resultaterne af Undersøgelsen ere nu fremstillede i Bilagenes Tab. XVIII—XXVIII. Tab. XVIII—XXV vise Forholdene i alle Lenene for hver af Provinserne indtil Lille Bælt; de ere indrettede saaledes, at man kan se de skattepligtige jordegne Bønders og Fæstebønders Antal i det ældste bevarede Skattemandtal og i det fra 1651; hver af de to Hovedrubriker er delt i to Underrubriker, hele Gaarde og halve Gaarde med mindre Jordbrug; tilsidst ere Rubrikerne samlede til én Sum. Ved hvert Len betegner et + eller et ÷ Tilvæxten eller Formindskelsen i Antal. Tab. XXVI sammenstiller de indvundne Resultater provinsvis og sluttelig for hele Østdanmark indtil Lille Bælt. Tab. XXVII er en Procenttabel, der har til Formaal yderligere at illustrere den Bevægelse, som de tidligere Tabeller have vist i positive Tal. Endelig behandler Tab. XXVIII de jordegne Bønder i Nørrejylland[1]).

---

[1]) Hvad det samlede Antal skattepligtige Bønder angaar, beløb det sig for Provinserne Ø. for Lille Bælt 1651 til c. 33500. For Jylland, hvor de enkelte Lens Mandtal, som ovenfor omtalt, ikke give sikre Resultater, findes i Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., 634, en stiftsvis ordnet Opgjørelse, kaldet: Summarum over hele og halve jordegne og Fæste og Ugedagsgaarde i Jylland, som efter en Bemærkning i Randen „blev udskrevet af Mogens Høg i Frederiksodde 4. Juni 1657“. Herefter fandtes der ialt:

De fremstillede Tabeller godtgjøre for Østdanmarks Vedkommende med afgjørende Sikkerhed, at der i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede har fundet en meget betydelig Nedgang Sted i de skattepligtige Bønders Antal, og det saa vel for Fæstebønderne som for de jordegne Bønder, om end procentvis størst for den sidste i Tal dog forholdsvis ringe Klasse.

For de jordegne Bønders Vedkommende var Nedgangen procentvis størst paa Sjælland (32 p. C.), men da deres Antal i de fleste Len allerede ved Aar 1600 var overordentlig ringe, indskrænker Formindskelsen sig i Virkeligheden til 70 Bøndergaarde. Det fortjener at bemærkes, at den aldeles overvejende Part heraf falder paa Tryggevælde Len med en Nedgang fra 120 til 67. Kun i to andre Len, Dragsholm og Vordingborg, spillede de jordegne Bønder nogen nævneværdig Rolle, men her

---

1187½ hele jordegne Gaarde, 219½ halve saadanne, 11754 hele Fæstegaarde og 3971 halve saadanne (kgl. Ugedags medregnede). ialt 17132 Gaarde. Da Opgjørelserne uden Tvivl forudsætte adskillige Sammenlægninger af halve Gaarde til hele, kan man rolig forhøje Tallet til mindst 18500. Paa den Maade skulde der i hele Kongeriget 1651—57 findes c. 52000 skattepligtige Bønder. Lægger man hertil c. 14000 skattefri Ugedagsbønder, faa vi Tallet 66000. Dette er 9600 for lille i Forhold til de ovenfor beregnede Jordbrug. Forskjellen maa vistnok dels bero paa Sammenlægningerne i Opgjørelserne, dels og især paa, at vi til Jordbrugene have medregnet en Del af dem, der i Skattelisterne gaa ind under Kategorien Husmænd og derfor ikke ere medtagne i vore Opgjørelser af dem. — Bag efter den nævnte Opgjørelse for Jylland findes en anden for hele Danmark med Overskrift: Gaarde halve og hele over alt Danmark, som efter Mandtallene give Skat. Derefter fandtes der kun 3323⅛ hele og 591 halve jordegne, 31057⅝ hele og 627 halve Fæstebønder (incl. kgl. Ugedags), ialt kun 35598⁶⁄₈. Men der behøves blot et Blik paa disse Tal for at se, i hvilken Grad her er lagt sammen til hele Gaarde.

var kun en ringe Nedgang. Det falder i Øjnene, at i disse Len var Kronen den største Lodsejer, i Tryggevælde Len derimod Adelen. Efter Sjælland følger Fyn med den næststørste Nedgang. Imellem de fynske Len er Nedgangen igjen størst i Odensegaard Len. Tilsyneladende er her det omvendte Tilfældet af i Sjælland, thi i Odensegaard Len havde Kronen sin Støtte. Men ser man nærmere paa de enkelte Herreder, hvoraf Lenet bestod, viser det sig, at i Odense Herred, af hvilket Kronen ejede den allerværsentligste Part, var der kun en ringe Nedgang (fra 17 til 15), medens den største Nedgang (fra 51—23) faldt paa et Herred, hvor Adelens Besiddelser vare de største, nemlig Skam Herred (med Agernæs Birk). Næst efter Odensegaard Len vare de jordegne Bønder gaaede mest tilbage i Nyborg Len, hvor Adelen fuldstændig havde Overmagten. Paa Langeland, hvor Kronen var den største Besidder, var Tilbagegangen kun ringe. I Rugaard Len var der mærkelig nok slet ingen Forandring indtraadt i de jordegne Bønders Antal.

Med Hensyn til Skaane skulle vi blot bemærke, at medens de jordegne Bønder havde formaaet at hævde sig i Gønge Herred i Kristiansstad Len, skjønt Adelen havde et dog ringe Flertal af Jordbrug der, vare de indenfor Helsingborg Len gaaede mindst tilbage i Bjerge Herred (fra 162 til 158), hvor Kronen var den mægtigste, men mest i Luggude Herred (fra 188 til 111), hvor omvendt Adelen var den største Jordbesidder. Paa Laaland var Forandringen meget ringe, paa Falster vare de jordegne Bønder allerede ved Aarhundredets Begyndelse saa faa (2), at der næsten intet var at tage af, men i de to andre Provinser, som væsentlig tilhørte Kronen, nemlig Bleking og Bornholm, var der snarest en Fremgang.

Det tør saaledes fastslaas, at i Østdanmark var de jordegne Bønders numeriske Tilbagegang størst i de Egne, hvor de fleste Jordbrug tilhørte Adelen.

For Jyllands Vedkommende stillede Forholdet med de jordegne Bønder sig i det hele og store anderledes end paa Øerne og i de skaanske Sundprovinser. Om Resultatet end for hele Provinsen var en Nedgang, saa var denne dog næsten forsvindende ringe. I adskillige Len som Aalborghus, Bøvling, Hald, Silkeborg, Skanderborg, maaske ogsaa Lundenæs, var der endog Fremgang; kun i Kalø, Koldinghus og Skivehus Len var Tilbagegangen af større Betydning.

Vi vende os nu til de skattepligtige Fæstebønder og bemærke her strax, at Tilbagegangen er meget ringe i de Provinser, hvor Adelens Fæstebønder helt igjennem vare de afgjort færreste, saaledes paa Bornholm og Samsø; i Bleking og paa Falster var der endog en Fremgang. Derimod ses en stærk Tilbagegang i Skaane og paa Laaland og Fyn. Paa Fyn har det sin Interesse, at Tilbagegangen er meget lille i Odensegaard Len, størst i Nyborg Len. Særlig oplysende ere dog Forholdene indenfor Sjællands Omraade. Det viser sig nemlig her, at i de Len, hvor Adelen ejede de færreste eller næsten slet ingen Fæstegaarde, var der Tilvæxt for de skattepligtige Fæstere (saaledes i Frederiksborg, Kronborg og Sorø Len) eller i alt Fald næsten ingen Tilbagegang (saaledes i Kjøbenhavns og Møns Len); derimod faldt Tilbagegangen overvejende paa Korsør og især paa Tryggevælde Len, Adelens faste Sæder paa Øen[1]).

[1]) I Holbæk Len er Forholdet, som det ses af Tabellen, ikke sikkert.

Altsaa for Fæstebøndernes Vedkommende har Forholdet stillet sig paa lignende Maade som for de jordegne Bønders. Ogsaa for dem har Ejendomsfordelingens Uensartethed i de forskjellige Egne været afgjørende. Jo flere adelige Fæstebønder, des større Tilbagegang i Antallet af de til Kronen skattepligtige. Men Forskjellen paa de to Klassers Bevægelse er jo den, at medens i alt Fald den allerstørste Del af Selvejerne ved at gaa bort som saadanne i det mindste foreløbig gik over i de skattepligtige Fæsteres Klasse, forsvandt de tabte Fæstebønder ganske som skattepligtige.

Der er endnu et andet Forhold, som Tabellerne belære os om, og som en Betragtning af Skattemandtallene for Jylland med Sikkerhed viser ogsaa fandt Sted i denne Provins, det er et Fald i Bøndergaardenes Skatteævne. I stor Maalestok daler Tallet paa hele Gaarde, medens Antallet af halve Gaarde stiger. En nærmere Undersøgelse af Sagen viser, at her i de allerfleste Tilfælde ikke er Tale om nogen Deling af Gaardene, men at simpelthen Værdien af mange af dem paa Grund af Landbrugets Tilbagegang synker saaledes, at de ikke kunne bære fuld Skat, men enten strax af den skattelignende Lensmand og hans Foged taxeres til kun at kunne svare en Afgift som en halv Gaard eller ved Tingsvidner bevises at være i en saadan mindre god Tilstand. Erindrer man nu tillige den Rolle, øde og forarmede Gaarde spillede, uden at det kan ses af Tabellerne, vil man have et stærkt Indtryk af Landets økonomiske Tilbagegang.

Vi ville imidlertid ikke forfølge dette Spørgsmaal nøjere, men vende tilbage til det, som er Kjærnepunktet for hele denne Undersøgelse, Landboforholdenes politiske

og sociale Side, og her betragte det Hovedspørgsmaal, der paatrænger sig overfor de Resultater, som vi ere naaede til i dette Afsnit, nemlig Aarsagerne til dem.

—

IV. Aarsagerne til Nedgangen i Antallet af de jordegne Bønder og de skattepligtige Fæstebønder i Løbet af den første Halvdel af det 17de Aarhundrede.

Man kan ligesom ved Afkortningerne i Skattemandtallene dele Aarsagerne til Bevægelsen indenfor de skattepligtige Bønders Tal i de økonomiske og de retslige.

En ren økonomisk Rolle spillede den stadig større Tilvæxt af øde Gaarde saavel for de jordegne som for Fæstebøndernes Vedkommende. Dog maa det erindres, at den største Del af de øde Jordbrug vedblev nominelt at optræde i Skattemandtallene og derfor ikke ikke kan have betydet saa overordentlig meget for det Resultat, som vi ere komne til. Imidlertid medførte øde Gaarde ikke sjeldent dels en Nedlægning af dem under Hovedgaardsjorden dels en Sammenlægning af dem med andre. Nedlægningen skulle vi strax komme tilbage til ved Betragtningen af de retslige Forandringer. Hvad Sammenlægningen angaar, kunde den uden Tvivl ogsaa finde Sted, uden at Gaardene behøvede at være øde. I Beskrivelsen fra 1657 over Ramløse Sogn i Holbo Herred hedder det, at 3 halve Gaarde „ere henbyttede og skiftede til andre og opføres derfor ikke“; i Beskrivelsen fra samme Aar over Søndersted S. i Merløse H. siges, at en af Kronens Gaarde er sanket til Hobe af 3. Om Byen

Aagerup i Burlev S. i Bare H. hedder det 1657, at der tilforn var 16 Gaarde, som nu ere gjorte til 8. Hyppigst ere vist dog Gaardene først blevne øde, førend de bleve sammenlagte med andre. Ogsaa herom give Sognebeskrivelserne Oplysning. I Gyrstinge S. i Alsted H. siges 1651 2 øde Gaarde at være fæstede under andre, i Tommerup S. i Arts H. omtales 1651 9 øde Gaarde som fordelte mellem andre, ligeledes vare i Uvelse S. i Lynge H. 1657 3 øde Gaarde lagte under 5 andre. Sandsynligvis have de 8 Gaarde i Bringstrup S. i Alsted H., om hvilke det hedder 1657, at de ere helt afbrudte og lagte til de andre, ogsaa først været øde, og det samme gjælder vel om Forholdene i Vindinge S. i Tune H., naar det i Præstens Indberetning fra 1657 udtales: 4 Husmænd bo paa Pladser, som tilforn have været Gaarde, de gjøre Hoveri til deres Herskab, give Kongen Skat og have dog ikke den Jord i Brug, som laa til Pladsen; Jorden er lagt til de andre Gaarde i Byen.

Det maa imidlertid erindres, at have de øde Gaarde og Sammenlægningen formindsket Antallet af Bondergaarde, saa er denne Tilbagegang i ikke ringe Grad bleven opvejet ved Udstykningen. For Selvejernes Vedkommende havde ganske vist allerede en Ordinans af Frederik I, der senere var bleven slaaet fast baade ved Domme og ved Christian III's Recesser, modvirket dette ved at bestemme, at kun „én Arving og ikke flere“ maatte besidde et Bondegods [1]), men for Fæstebøndernes

[1]) Rosenvinge, Gamle Danske Domme II, 13. 85 f. Secher, Forordninger I, 32. Bestemmelsen var dog næppe strax traadt ud i Livet med bindende Kraft for alle Tilfælde. Af en Rettertingsdom af 1558 ses saaledes, at en Bondegaard, som det synes, medens Frands Brokkenhus var Lensmand paa Nyborg

Vedkommende var Udstykningen meget hyppig. Vi ville strax nedenfor belyse det ved enkelte Tilfælde; her skal kun bemærkes, at den Stigning i Tiendegivernes Antal, som for mange Sognes Vedkommende kan paavises ved en Sammenligning mellem Landebøgerne af c. 1570 og Sognebeskrivelserne af 1651, sikkert væsentlig maa forklares paa denne Maade. Rosenvinge har endog i Udstykningen troet at finde en Hovedgrund til Bondestandens økonomiske Tilbagegang i det 16de Aarhundrede [1]).

Alle disse Forhold tagne i Betragtning, tør man vistnok rolig gaa ud fra, at de økonomiske Aarsager ikke paa nogen Maade tilstrækkelig kunne forklare den store Tilbagegang i Antallet af de skattepligtige Bønder. Men en særdeles vigtig Støtte for denne Paastand er ogsaa den Maade, hvorpaa, som vist i foregaaende Afsnit, Tilbagegangen grupperer sig topografisk. Var den væsentlig foraarsaget ved økonomiske Forhold, vilde den ganske sikkert ikke i den Grad have rettet sig efter Ejendomsfordelingen. Det bliver altsaa de retslige Forandringer, som vi hovedsagentlig maa vende os til.

Hvad de jordegne Bønder angaar, vare de retslige Aarsager til Formindskelsen i Antallet paa dem væsentlig de samme som i det 16de Aarhundrede. Under Christian IV som under Christian III og Frederik II bleve jordegne Bønder Fæstere under Kronen enten ved umiddelbar Overdragelse af Ejendomsret til denne eller ved, at

---

(siden 1542), var skilt i 2 Parter, saa at „hver havde sin Jord og hver sin Ovn og Arne og hver sine Lader og andre Huse og hver især gav sin Redsel til Kongen“ (Rosenvinge, anf. Skr. II, 195). Jvfr. ogsaa Rasmussen, Gisselfeld S. 132.

[1]) Rosenvinge, anf. Skr. II. XXI f.

Ejendomsretten forbrødes; Fæstere under Adelen bleve de ved en Overdragelse af Ejendomsretten, foran hvilken der i de fleste Tilfælde var gaaet en Handel mellem Kronen og Adelsmanden, et Salg eller Mageskifte, hvorved den sidstnævnte Part havde faaet Kronens Ret og Herlighed over Bondegaarden med Tilladelse til at udkjøbe Ejendomsretten efter Bondens i Forvejen givne Samtykke. Idet vi henvise til Kolderup-Rosenvinges Undersøgelse af disse Forhold[1]), undlade vi at gaa nærmere ind paa Detailler. Kun et Par Bemærkninger skulle gjøres. Naar det i det foregaaende Afsnit er paavist, at de jordegne Bønders Tal i det 17de Aarhundrede steg i forskjellige Len i Jylland, var dette ogsaa en Fortsættelse af hvad der var sket i mer end Halvdelen af det foregaaende Aarhundrede. Som en Reaktion imod den store Nedmejning af Selvejergaarde, der var kommen som Straf for Deltagelsen i Skipper Klements Oprør, var paa adskillige Steder fulgt et Gjenkjøb af Ejendomsretten fra Bøndernes Side[2]). Dette Gjenkjøb udslettede naturligvis langtfra Følgerne af Kongemagtens Hævn, men var dog ikke standset med de nærmeste Generationer efter Grevefejden. Var Kronen saaledes vedblivende i Jylland tilbøjelig til engang imellem at give Slip paa sin Ejendomsret, saa synes den heller ikke i det 17de Aarhundrede at have været fuldt saa ivrig til at erhverve den fra Selvejerne, som den i alt Fald til visse Tider var det i det 16de Aarhundrede. Der har nemlig vistnok i dette Aarhundrede været mindst en Periode for-

[1]) Juridisk Tidsskrift XVIII, 193 ff.
[2]) Jurid. Tidsskr. XVIII, 246 f. Erslev og Mollerup, Danske Kancelliregistranter 1535—1550 S. 219. 248 ff. Bricka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 163; 1556—60 S. 345.

uden den ved Grevefejdens Ophør, i hvilken Kronen har sat Kraft ind paa at udvide sit Ejendomsraade paa de jordegne Bønders Bekostning. Efterat Frederik II allerede 1578 havde befuldmægtiget Lensmanden paa Tranekjær til at tilforhandle Kronen Bønderrettighed i en Del jordegne Bønders Gods paa Langeland, udgik der i April 1580 Breve til Lensmændene paa Koldinghus og paa Varberg, som vare omtrent enslydende, og som gik ud paa, at da en Del jordegne Bønder der i Lenene klagede over at være satte for højt for Kroneskyld, hvilket havde bevirket, at mange Gaarde laa øde, skulde de foreholde dem, at dersom de vilde afstaa deres Bønderejendom og lade sig indskrive i Jordebogen for ufri Bønder, skulde deres Landgilde blive nedsat[1]). En lignende almindelig Bestræbelse spores ikke under Christian IV eller Fredrik III. Tvertimod tyder det Faktum, at de jordegne Bønder væsentlig gik over til at blive Fæstere i de Egne, hvor Adelen havde de fleste Jordbrug, paa, at det var forholdsvis faa jordegne Bønder, der bleve Kronens Fæstere. Men naar Kronen saaledes gjennemgaaende har foretrukket at bevare de jordegne Bønder fremfor at gjøre dem til sine Fæstere, saa har Grunden hertil næppe været et Ønske om at bevare en Selvejerbondestand, men den rent fiskale, at de jordegne Bønder betalte dobbelt mod Fæsterne ved de almindelige Landskatter. Ganske vist havde dette allerede været Tilfældet i Christian III's og Frederik II's Dage[2]), men jo mere disse Landskatter bleve en af de

[1]) Jurid. Tidsskr. XVIII, 238 f. Secher, Forordninger II, 157.

[2]) Christensen har vistnok Ret (Agrarhistoriske Studier I, 289) i overfor Allen at fastholde, at Selvejerne ikke betalte dobbelt før Christian III's Tid.

vigtigste faste Indtægtskilder for Statskassen ved at blive aarlige fra 1620 og stadig stige i Beløb, og jo mere paa den anden Side Landgilden formindskedes ved de slette Tider, der fremkaldte stadig større Restancer, des mindre kunde Kronen ønske at tilforhandle sig Bøndernes Ejendom. Noget andet var, at Kongemagten ikke var stærk nok til at modsætte sig Adelens Ønsker om at erhverve jordegne Bønders Gaarde; dog var den paa denne Maade fremkomne Nedgang næppe saa stor som i Frederik II's Dage, der ikke med Urette har Ord for de store Mageskifters Tid, og et saa kolossalt Exempel paa Afstaaelsen af Herlighed over de jordegne Bønder med Ret til at udkjøbe dem som det, der fandt Sted 1573, da Erik Rosenkrands ved Magelæg erhvervede den omtalte Ret og Tilladelse overfor alle de jordegne Bønder paa Taasinge i et Antal af omtr. 160, kan den følgende Tid næppe opvise[1]).

Interessantere Sider frembyder imidlertid en Undersøgelse af de Veje, ad hvilke de skattepligtige Fæstebønder kunde forsvinde igjennem retslige Forandringer i deres eller deres Jordbrugs Forhold. Dette Spørgsmaal hænger nøje sammen med følgende andre: i hvilken Udstrækning fandt der Nedlægning Sted af Bøndergaarde under Hovedgaardene, de være kongelige eller adelige, og i hvilket Omfang gik de adelige Fæstebønder over til at blive adelige Ugedagsbønder?

Det er igjennem en Række nyere Undersøgelser slaaet fast, at Dannelsen af større Hovedgaarde med et umiddelbart under disse drevet Jordtilliggende af Marker

---

[1]) Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 143. I Følge Skattemandtallene fandtes der paa Taasinge 1655 kun 26 jordegne Bønder.

og Enge, der i en betydelig Grad oversteg de største Bondergaardes Areal, i hele Nordeuropa først begynder med Slutningen af Middelalderen og tager Overhaand i det 16de og 17de Aarhundrede, i det hele først skriver sig fra den Tid, da, som det for nylig træffende er blevet sagt, Ridderen blev til Landmand, Krigerstanden til Landaristokrati [1]). Samtidig med at Adelen i langt højere Grad end tidligere afgjærdede sig som en kasteagtig Stand overfor Bondestanden, skærpedes Modsætningen mellem Herregaard og Bondegaard. Jorderne til de i Forvejen bestaaende Hovedgaarde udvidedes i en hidtil ukjendt Maalestok baade ved Opdyrkning af raa Jord og ved Tilegnelse af Bønderjord, medens nye Herregaarde og især nye Ladegaarde rejste sig paa lignende Maade. Med Hensyn til Tilegnelsen af Bønderjord i større Maalestok synes de engelske Herregaardsbesiddere at være gaaede i Spidsen allerede i Løbet af det 15de Aarhundrede [2]). I Nordtyskland tog Udviklingen Fart efter de store Bondekrige paa Reformationens Tid, dog kun for saa vidt som en Følge af disse, som Hadet mod og Modsætningsforholdet til Bønderne var forøget ved disse. Rent direkte var det de socialpolitiske og økonomiske Forhold, der gjorde Udslaget, hvilket ogsaa viser sig derved, at det især var i det nordlige og nordøstlige Tysk-

[1]) G. v. Below i Artiklen Adel i Handwörterbuch der Staatswissenschaften I, Jena 1889, S. 45. Jvfr. Fr. Grossmann. Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg (i Schmollers Staats- u. socialwissenschaftliche Forschungen Bd. 9. H. 4) S. 16 f.

[2]) Nasse, Über die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des 16. Jahrh. in England S. 55 ff. Om isolerede ældre Tilfælde i Polen og Nordtyskland se Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte IX (Zeitschrift für Rechtsgeschichte XXII), 118 f. 122.

land, at Herregaardene voxede paa Bønderjordens Bekostning, medens en saadan Udvikling mindre gjorde sig gjældende i Bondekrigenes Arnesteder i Sydtyskland[1]). I Pommern, Meklenburg og Mark Brandenburg fik hurtig Bøndergaardenes Nedlæggelse, „das Legen der Bauern", som den kaldtes, en stor Udstrækning og en stor økonomisk og social Betydning; de store Godser dannede sig med tidligere uhørte Krav til Fæstebøndernes Arbejde og med Formindskelse af de fyrstelige Kassers Skatteindtægter. Hvad der skete, fremkaldte Protester, først fra Stædernes Side, senere, da disse selv tog deres Part af Bøndergodset, fra Fyrsternes Side, men ingen Protester formaaede at standse Udviklingen[2]). Ogsaa til Holsten kom naturligvis det nye System; herfra forplantede Bevægelsen sig til Sønderjylland, og i begge Hertugdømmer blev den snart en Hovedside af de store Godsejeres Virksomhed[3]).

I Danmark havde der allerede i ældre Tider fundet enkelte Nedlæggelser Sted af Bøndergaarde[4]), men i større Maalestok kom dette Forhold dog først til at spille en Rolle i det 16de Aarhundrede, uden Tvivl i høj Grad under Paavirkning fra Tyskland. Nedlæggelserne gik jævnsides med Opbygningen af nye, større og mere slotsagtige Hovedbygninger og forbandtes vistnok tillige med

---

[1]) Jvfr. Bezold, Geschichte der deutschen Reformation (i Oncken's Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen) S. 510.

[2]) Fuchs, Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften. Nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen S. 68 ff. Zeitschrift f. Rechtsgeschichte X, 384 ff. XI, 29 ff. Grossmann, anf. Skr. S. 27 f.

[3]) Georg Hanssen, Agrarhistorische Abhandlungen I, 394 f. Ipsen, Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein S. 100. P. Lauridsen, Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 169 ff.

[4]) Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 90. Rosenvinge, Gamle danske Domme II, 317.

den dog noget tidligere begyndte vigtige agrariske Forandring, hvorved Hovedgaardenes Jorder udskiftedes som Enemærker fra den i Fællesskab drevne Bymark [1]. Vi ville nu i det følgende søge at fremhæve Hovedtrækkene ved Nedlægningsbevægelsen; dog bliver det ikke nogen samlet Udsigt over hele Landet, vi holde os væsentlig til Sjælland og hidsætte kun enkelte Exempler fra de andre Provinser til yderligere Belysning af Spørgsmaalet.

Det skal nu først bemærkes, at det langtfra alene var Adelen, der drog Fordel af Tidens nye Faktor. Ligesom i Pommern se vi ogsaa i Danmark Kjøbstæderne inddrage Bøndergods i Bymarken. Saaledes fik Ringkjøbing 1551 Kongens Tilladelse til at afbryde 2 af Kronens Gaarde i Velling Sogn [2] og Nakskov 1556 en lignende Tilladelse med Hensyn til Kronens og Kirkens Gaarde i Krogsbølle By [3]. Men en meget større Rolle spillede dog Kronens Tilegnelse af Bøndergods. Det er i det foregaaende set, at Kronens Ladegaarde gjennem-

[1] Christensen, Agrarhistoriske Studier I, 27. Under Gisselfeld benævnedes 1541 Hovedgaardens oprindelige Tilliggende og Valgestrups Gaards Jorder som „Enemærker", men de senere under Hovedgaarden inddragne Jordlodder bleve først samlede langt hen i det 17de Aarhundrede (Rasmussen, Gisselfeld S. 144). At Fæstegaarde ogsaa kunde være udsondrede af Fællesskabet og ligge i Hovedgaardsejerens Enemærker, fremgaar bl. a. af et Kongebrev af 1541 om Stenalt i Jylland (Erslev og Mollerup, Danske Kancelliregistr. 1535—50 S. 196 f.); jvfr. om lignende Forhold i Sønderjylland Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 171. I Sognebeskrivelsen af 1657 over Bavelse S. paa Sjælland, hedder det, at „Herregaarden (Bavelse) ligger som udi Byen", hvilket vel maa forstaas paa den Maade, at dens Jorder ikke vare udskiftede. Langt tidligere havde derimod opdyrket Jord udenfor Bymarken ofte tilhørt Hovedgaarden (Steenstrup, Studier over Kg. Valdemars Jordebog S. 91).

[2] Bricka, Kancelliets Brevbøger 1551—55 S. 77.

[3] Bricka, Kancelliets Brevbøger 1556—60 S. 41.

gaaende havde en langt større Udsæd og derfor ogsaa et større Areal end de adelige Hovedgaarde[1]), og Sandsynligheden taler for, at i alt Fald en ikke ringe Del deraf er indvunden paa Bønderjords Bekostning. Vi skulle nævne nogle sikre Exempler derpaa fra Sjælland. I Skattemandtallet fra Kronborg Len 1613 hedder det om Tikjøb S., at en Gaard er afbrudt og Ejendommen lagt til Kongens Enemærke Egebæksvang, hvis Avl indhøstes til Kronborg Slot, og om Esbønderup S., at 3 Gaarde ere afbrudte og Ejendommen lagt til Esrom, „hvor Kongens Stod gaa". I samme Kilde for Frederiksborg Len 1651 hedder det, at 7 Gaarde ere ganske øde og indelukkede i Vangene ved Slottet. Ved Kjøbenhavn nedlagdes omtrent 1620 den af 8 Gaarde bestaaende Landsby Solbjerg, og dens Jorder henlagdes under den store nye Ladegaard[2]). Vel omtrent samtidig blev en By Islev i Rødovre S., bestaaende af 7 Gaarde, nedlagt til Kongens Enghave ved Kjøbenhavn[3]). I Baarse H. bleve Beldringe Bys Bøndergaarde, som Christian IV 1621 havde tilmageskiftet sig af Jakob Beck til Gladsaxe[4]), to Aar efter sammen med Præstegaarden og Degnestavnen lagte under den ny oprettede Beldringe Avlsgaard[5]). 1643 bleve 9 Gaarde og 9 Huse i Slaglille S. (Alsted H.) ned-

[1]) Forskjellen i Driftens Intensitet kan naturligvis med Hensyn til Udsædens Størrelse have spillet nogen Rolle, men ikke en afgjørende.

[2]) Nielsen, Kblivns Hist. og Beskriv. IV, 396 f. Bricka og Fridericia, Christian IV's egh. Breve I. 175. Christensen, Agrarhistoriske Studier I, Aktst. S. XXIX. Gjellerup, Jens Dinesen Jersin S. 160 f.

[3]) Sognebeskrivelse fra 1657.

[4]) Erslev. Danmark-Norges Len og Lensmænd S. 54.

[5]) Christensen, anf. Skr. I. Aktst. S. XLII. Danske Mag. 3. R. IV, 247. Sognebeskrivelse fra 1651.

lagte og afbrudte til Sorø Klosters Ladegaard[1]). I Krummerup S. (Flakkebjerg H.) dannedes, ogsaa under Christian IV, Ladegaarden Lystager af Landsbyen Ormagers Gaarde[2]). — Af lignende Foretagender udenfor Sjælland skulle vi blot nævne Oprettelsen af Sæby Ladegaard i Rønneberg H. i Skaane, fordi der her viser sig et Exempel paa, at Bønderne have gjort Modstand mod Nedlæggelsen af deres Gaarde. Christian IV havde bestemt, at Landskrone Slots Ladegaard skulde nedlægges og besættes med Bønder[3]); derimod skulde der i det nærliggende Sæby S. oprettes en ny Ladegaard for Lenet. I Skattemandtallet for Landskrone Len 1651 hedder det nu, at skjønt Kongen havde bevilget, at Byen skulde lægges under Ladegaardens Brug, fandtes der endnu 5 Gaarde, 1 Fæste og 1 Bol besatte af Bønder, som ikke havde villet flytte derfra; dog synes Bøndernes Modstand at være bleven brudt i Løbet af de næste Aar, thi i Sognebeskrivelsen fra 1657 siges, at den nye Ladegaard har taget 10 Gaarde i Brug[4]).

Det vil saaledes ses, at Ansvaret for det nye System og for den Skade, der derved tilføjedes Bondestanden som saadan, ikke udelukkende kan lægges paa Adelen. Særlig har Christian IV i sine til Dels mislykkede Be-

[1]) Christensen, anf. Skr. I, Aktst. S. XXXIX. Sognebeskrivelse fra 1657.

[2]) Christensen, anf. Skr. I, Aktst. S. XXXVII.

[3]) Brev fra Lensmanden Knud Ulfeldt af Novbr. 1651 (Skaanske Indlæg).

[4]) Jeg har ikke bemærket noget Tilfælde, hvoraf det ses, at Kronen søgte Bøndernes Samtykke ved Inddragelser til Fordel for den selv; derimod blev uden Tvivl altid Indfæstningen erstattet (se et Brev af 23. Oktbr. 1641 til Lensmanden Niels Krabbe om Nedlæggelse af nogle til Kronen mageskiftede Gaarde under Halmstad Ladegaard; Skaanske Tegn.).

stræbelser for Udvidelsen af Krongaardenes Drift hensynsløst ryddet Bøndergaarde af Vejen, hvor det passede i hans Planer [1]), og de enkelte Tilfælde, hvor Kronens Gaarde eller Ladegaarde nedlagdes eller besattes af Bønder, veje ikke stort op herimod [2]). Men selvfølgelig blev det dog Adelen med dens langt talrigere Hovedgaarde og Avlsgaarde, der tog Broderparten, og for dens Vedkommende kan ogsaa hele Forholdet bedre belyses.

Tilegnelsen af Bondejord kunde ske paa to Maader, enten ved at der toges Jord fra Gaarde, som vedbleve at bestaa, men i forringet Tilstand, eller ved at Gaardene helt afbrødes. Paa den første Maade bar f. Ex. Peder Oxe sig ad, idet han til Fordel for Gisselfeld Hovedgaard inddrog en Del Jorder fra Gaardene i Søtorup By og fordelte Resten til 8 Gaardsæder [3]). Interessant i denne Henseende er ogsaa Sognebeskrivelsen fra 1657 over Søfde S. i Færs H. i Skaane; det hedder nemlig her, at i Søfde By vare tilforn 2 hele Gaarde, men efter at den bedste Eng og Ager er tagen derfra og lagt under Søfde-

---

[1]) Jvfr. Kongens Befaling om at lægge to Byer øde under Lundenæs Ladegaard, hvilken Befaling Iver Vind som Lensmand i Tiden fra 1637 til 1646 dog kun udførte for $1^1/_2$ Gaard (Christensen, anf. Skr. I, 187); men i Afkortningerne til Lenets Skattemandtal 1651 hedder det, at 7 Gaarde, tidligere Kronens Ugedagstjenere, nu bruges under Ladegaarden. — Om Frederik II's Nedlæggelser af Bondergaarde i Jylland, Halland og i Haderslev Amt se Rordam, Kirkelove II, 305. 309. Sønderjydske Aarbøger 1889 I, 200 f. Enkedronning Sofie lod paa Falster en hel By Busseby afbryde og Jorderne ligge ubesaaede (vel til Eng) (Matriklen af 1662).

[2]) Exempler herpaa ere Nedlæggelsen af Landskrone Ladegaard og af Højstrup i Stevns H.; den sidste Gaard, der for øvrigt tidligere var oprettet af 2 nedlagte Byer, Højstrup og Ullerup, deltes i 4 Bondergaarde (Brasch, Vemmetoftes Hist. I, 201).

[3]) Rasmussen, Gisselfeld S. 57. 355.

gaards Avl, er der af de 2 Gaarde gjort 8 Fjerdinger (ɔ: Fjerdingsgaarde); i Togre By er af 4 hele Gaarde gjort 10 Fjerdinger. Det stemmer godt med Omtalen af denne Udstykning, at skjønt Byens Areal var gaaet tilbage, viser Landebogen fra omtr. 1570 43 Decimanter, men Sognebeskrivelsen af 1651 72 Gaarde og den af 1657 73 Gaarde og 2 Fæster.

Efterretningerne om ligefrem Nedlæggelse af Bøndergaarde ere dog langt hyppigere end Meddelelser om Inddragelse af Jord fra Gaarde, der vedbleve at bestaa. Det var naturligvis ofte Gaarde, der i længere Tid havde staaet øde eller som vare vanskelige at bortfæste, hvis Jorder man paa denne Maade gjorde frugtbringende, men en absolut Regel var det dog langtfra. Hvad der gjorde Udslaget, var forskjellige Formaal, nemlig enten Oprettelsen af en Hovedgaard eller en Avlsgaard eller Bestræbelsen efter at forøge bestaaende Gaardes Jordtillæg. Idet vi holde os til Christian IV's og Begyndelsen af Frederik III's Tid, skulle vi nu samle en Række Exempler fra Sjælland paa Bøndergaardes Nedlæggelse, delte efter disse tre Kategorier af Formaal; ved hvert Tilfælde angive vi tillige Antallet af Tiendegivere i Sognet omtr. 1570 og 1651 eller 1657.

Oprettelse af adelige Hovedgaarde. Karisegaard (Karise S. Faxe H.) blev omtr. 1596 oprettet af Christoffer Lindenovs Enke, den holstenske Adelsdame Sofie Pletz, der lagde 2 Gaarde øde og selv tog den tredje til Bolig[1]). 1570 var der i Sognet 60 Tiendegivere, 1651 52 Gaarde. I Begyndelsen af det 17de

[1]) Skattemandtal af 1596 for Tryggevælde Len. Sognebeskr. af 1651.

Aarhundrede oprettedes Fuglebjerggaard (Fuglebjerg S. Flakkebjerg H.) af nogle Bøndergaarde[1]), 1570: 16 Gaarde og 5 Gaardsæder, 1651: 16 Gaarde. 1609 dannede Vilhelm Dresselberg Vindingegaard (Vindinge S. Flakkebjerg H.) af en nedlagt By paa 9 Gaarde[2]), 1570: 76 T., 1651: 67 G. Lisbeth Bille oprettede efter 1612 Gammel-Kjøgegaard af Landsbyen Nørre-Gammelkjøge (Kjøge S. Ramsø H.)[3]), 1570: 13 T., 1651: 5 Gaarde. Om Oprettelsen af Broksø (Herlufmagle S. Tybjerg H.) hedder det i Sognebeskrivelsen af 1651, at „Frands Lykke har ladet 2 Gaarde i Broksø udsige og agter at lægge dem til sit eget Brug[4])".

Oprettelse af adelige Avls- og Ladegaarde. I Strøby S. (Stevns H.) dannede Sofie Rantzau 1645 en Avlsgaard af 2 Gaarde, „som ofte stod øde" [5]), 1570: 56 T., 1651: 54 G. I Roholte S. (Faxe H.) oprettede Knud Ulfeldt 1648 Avlsgaarden Borupgaard af 3 Gaarde[6]), 1570: 70 T., 1651: 52 G. (jvfr. ndfr. S. 556). I Skuldelev S. (Horns H.) „tog Fru Ingeborg Arenfeld 2 Gaarde fra Sognet, holdt derpaa sine Folk og drev sin egen Avl" [7]),

[1]) Danske Atlas III, 36.
[2]) Danske Herregaarde VIII. Fiurendal.
[3]) Carlsen, Efterretn. om Gammel-Kjøgegaard I, 106. Gaarden nævnes ikke i en Fortegnelse over de sjællandske Herregaarde fra 1612 (Skand. Liter. Selsk. Skrifter 1808 S. 134 ff.).
[4]) Frands Lykke havde kjøbt Gaardene kort i Forvejen (Rasmussen, Gisselfeld S. 90 ff.). Lige for Christian IV's Tronbestigelse havde Peter Reetz til Opbyggelsen af Tygestrup (Ondløse S. Merløse H.) „ødelagt" 8 Bøndergaarde (Rørdam, Kirkeløve II, 548), 1570: 80 T., 1651 59 G.
[5]) Tryggevælde Lens Skattemandtal 1645.
[6]) Tryggevælde Lens Skattemandtal 1648. Sognebeskriv. af 1657.
[7]) Sognebeskr. af 1651. Præsten mente naturligvis med at tage fra Sognet: at gjøre dem tiendefri (som hørende til en adelig Gaard).

1570: 46 T., 1651: 39 T., men 33 Gaarde og 29 Gaardsæder [1]).

Forøgelse af Hovedgaardes Jordtilliggende. Til Bregentved (Hasle S. Ringsted H.) nedlagde Sten Brahe c. 1600 Landsbyen Lille Bregentved og 2 Gaarde i Hasle [2]), 1570: 48 T., 1651: 32 G. Til Gjorslev (Holtug S. Stevns H.) nedlagde Just Høg Gjorslev By med Undtagelse af 2 Gaardsæder [3]), 1570: 50 T., 1651: 45 G. og 2 Gaardsæder. Til Knabstrup (S. Jernløse S. Merløse H.) siges Frederik Parsberg at have lagt „nogle smaa Gaarde" [4]), 1570: 44 T., 1651: 39 G. Til Lindersvold (Roholte S. Faxe H.) afbrød Christoffer Lindenov kort før 1657 en hel By Axelhoved med 8 Gaarde og 7 Huse [5]), 1570: 70 T., 1657: 49 G. Under Næsbyholm (Næsby S. Tybjerg H.) dreves 1651 2 øde Gaarde [6]), 1570: 36 T., 1651: 27 G. og 1 Gds. Til Sandbygaard (Sandby S. Tybjerg H.) vare 1610 2 Gaarde nedlagte [7]), 1570: 18 G. og 10 Gaardsæder, 1651: 18 G. og 9 Gds. Herluf Daa forbedrede Snedinge (Ørslev S. Flakkebjerg H.) med 8 Gaarde [8]), 1570: 44 T., 1651: 38 G. Peder Basse til Sørup (Vetterslev S. Ring-

[1]) Kort før Christian IV's Tid var oprettet Gunderup Ladegaard (til Vallø; Herfølge S. Bjeverskov H.) af Landsbyen Overgaarde (Petersen, Vallø S. 323), 1570: 78 G. og 32 Gds., 1651: 98 G. og 2 Huse med Jord.

[2]) Brasch, Gamle Ejere af Bregentved S. 515.

[3]) Sognebeskr. af 1651. I Hartkorn bestod den nedlagte Del af Byen af 36 Td.; Resten, som Joachim Irgens senere nedlagde, var kun 5 Td. og 4 Sk. (Brasch, Vemmetofte I, 220).

[4]) Sognebeskr. af 1651.

[5]) Sognebeskr. af 1657. Jvfr. Brasch, Vemmetofte I, 222.

[6]) Danske Herregaarde VI. Næsbyholm.

[7]) Skattemandtal 1610 for Vordingborg Len.

[8]) Danske Atlas III, 40.

sted H.) fik 1602 kongelig Bevilling til at afbryde den af 2 Gaarde og 8 Huse med Jord bestaaende Landsby Sørup mod en aarlig Afgift for Præstetienden[1]), 1570: 22 T., 1651: 17 G. Om Torbenfeld (Torbenfeld S. Tudse H.) hedder det, at der er opført Gadehuse i Steden for 12 Bøndergaarde, der ere nedlagte, og hvis Jord er lagt til Herregaarden[2]), 1570: 6 G. og 7 Gds., 1651: 3 G. Til Valbygaard (Hellested S. Stevns H.) siges at være nedbrudt 13 Gaarde[3]), 1570: 80 Td., 1651: 61 G. og 12 Gds., 1657 64 G.

Hvad der er anført i det foregaaende, er kun de Nedlæggelser af Bøndergaarde i Sjælland, som der er sikre Data for ere foretagne i Løbet af omtr. 60 Aar. De beløbe sig for Kronens Vedkommende til mindst 40 Gaarde, for Adelens til over 100. Det er endvidere blevet klart af Tiendegivernes Antal i de forskjellige Sogne omtrent 1570 og paa den anden Side 1651 eller 1657, at Nedgangen i dette Antal er i god Overensstemmelse med hvad der paa anden Maade vides om Nedlægninger af Bøndergaarde. Derved er der indvundet en Sandsynlighed for, at man ogsaa ved andre Sogne, hvor der var Herregaarde og hvor der har fundet en Nedgang Sted i Gaardenes Tal i de nævnte 80 Aar, kan gaa ud fra, at denne Nedgang i alt Fald for en ikke ringe Del skyldes Nedlægninger og ikke alene Sammenlægninger eller Overgangen til helt øde Gaarde. Vi ville nævne nogle af de mest karakteristiske Exempler herpaa. Kongsted S. (Faxe H.), hvor der laa Herregaarden Lystrup, gik ned fra 115 Gaarde til 102 G. og 3 Gaardsæder,

[1]) Danske Atlas III, 73. Danske Herregaarde XIV, Sørup.
[2]) Sognebeskriv. af 1651.
[3]) Sognebeskriv. af 1657.

Nørre Jernløse (Merløse H.), hvor Birkholm, fra 45 G. til 40 G., Tostrup (samme H.), hvor Bunderupgaard, fra 78 G. til 61 G. og 4 Gds., Tersløse (samme H.), hvor Tersløsegaard, fra 45 G. og 9 Gds. til 34 G. og 15 Gds., Tølløse (samme H.), hvor Tølløsegaard, fra 90 G. til 75 G. og 4 Gds., Aagerup (samme H.), hvor Eriksholm og Torup, fra 47 G. til 30 G., Ørslev (Ringsted H.), hvor Ottestrup, fra 42 G. til 31 G. samt 3 Huse med Jord, Hjembæk (Tudse H.), hvor Aggersvold, fra 46 G. til 36 G. samt 3 Huse med Jord.

At regne hele Forskjellen mellem Angivelserne fra c. 1570 og 1651 eller 1657 som repræsenterende Tallet paa nedlagte Gaarde vilde være for dristigt; men man kan dog være nogenlunde sikker paa ikke at regne for højt ved at anslaa de nedlagte Gaarde til over 200 for Sjællands Vedkommende i Løbet af omtr. 80 Aar. Og at Forholdene i de andre Landsdele skulde have været forskjellige fra dem i Sjælland, er der ingen Grund til at tro; Nedlæggelser af Bøndergaarde træffes allevegne[1]),

[1]) Fra de skaanske Sognebeskrivelser bemærke vi: Om Fulstofte By i Sognet af samme Navn (Albo H.) hedder det 1657, at Gaardenes Avl med Undtagelse af 4 ligger til Kronevold. Fra Værum S. (Gønge H.) siges 1657, at Øvreskjerninge er bygget for 16 Aar siden af 3 Gaarde. Om Balkager S. (Ljunits H.) hedder det 1651, at 12 hele Gaarde ere øde og Grunden lagt til Borsø Hovgaard (Marsvinsholm); de ere gjorte til Gadehuse og Fiskerboliger. Om Nedlæggelser paa Laaland findes bl. a. interessante Oplysninger i Præsteindberetningerne fra 1624 hos Trojel, Gamle Efterretn. om Fuglse H. I, 15. 21 ff. Karakteristiske ere især Udtrykkene om Havlykkegaard: „I Begyndelsen var Havlykke By den bedste i Sognet (Østofte), men nu den ringeste, 5 store Gaarde ere afbrudte og lagte under Gaardens Frihed, ikke udi velb. s. Lave Becks Tid alene, men og udi denne velb. Mands Tid, som nu ejer Gaarden, velb. Erik Bille til Kjærsgaard i Fyn, som ved Bøndernes Jord formerer Gaardens Ejendom“. Mærkes kan ogsaa et Tings-

og paa Fyn, hvor Adelen var saa mægtig, have de vel snarest været hyppigere end paa Sjælland[1]). Har Storgaardsdriften i Tiden før 1660 end ikke været overvættes betydelig[2]), og er Danmark hverken i denne Henseende eller i de deraf flydende Følger for Bondestanden kommet paa Højde med Nordtyskland, saa have de Ofre, den kostede allerede i dette Tidsrum, og det vel at mærke uden at Hovedgaardsbesidderne bleve rige[3]), ikke været smaa. Det vejede kun lidet op derimod, at adskillige mindre Herregaarde nedlagdes og kom i Bønders Besiddelse[4]).

Spørge vi om Adelens Ret til at nedlægge Bøndergaarde, maa det først bemærkes, at der før Danske Lov ikke fandtes nogen Lovbestemmelse, der positivt forbød det. Der maa imidlertid skjelnes mellem to Arter af

---

vidne fra Laalands Landsting af 1643, hvori omtales, at Øllegaard Pentz har ladet afbryde 8 Bøndergaarde i Rudbjerg, Gammelby og Majbølle og lagt deres Grund og Ejendom under Rudbjerggaards Avl og Brug (Rogerts Saml. i Kgl. Bibl., Thott, Fol., 730).

[1]) Vi kunne saaledes for Salling Herred forfølge en lignende Bevægelse som den paa Sjælland med Hensyn til Nedgang i Gaardenes Tal fra omtr. 1600 til 1658 for 11 Sogne af de 19 i Herredet, hvor der fandtes Herregaarde: Hærringe (hvori Fjellebro) 20—15, Horne (Hvedholm) 150—114, Svaninge (Stensgaard) 76—68, Jordløse (Damsbo og Søbo) 40—32, Lyndelse (Sandholt) 40—25, Rantzauholm (Rantzauholm) 80—53, Espe (Skovsgaard og Lundsgaard) 40—35, Hillerslev (Gjelskov og Nybøllegaard) 60—52, S. Broby (Brobygaard og Ølstedgaard) 44—37, N. Broby (Lundegaard) 60—51, Diernisse (Findstrup) 48—38.

[2]) Jvfr. Christensen, Agrarhist. Studier I, 21.

[3]) Jvfr. Bemærkningerne om den ringe økonomiske Fordel ved Storgaardsdriften hos G. H. Schmidt, Zur Agrargeschichte Lübecks und Holsteins, Zürich 1887, S. 111 ff.

[4]) Exempler herpaa (ogsaa fra Frederik II's Tid): Brasch, Vemmetofte I, 201. Saml. t. jydsk Hist. VI, 1 ff. Kinch, Ribes Hist. II, 124. 1651 var Bjergbygaard paa Sjælland og 1657 Rytseholm i Skaane besiddet af Bønder (Sognebeskr.).

Tilfælde. I den første Art af Tilfælde nedlagdes Gaardene, naar de vare øde eller blot ledige ved Fæsterens Død. Her var det ingen enkelt Bonde, der forurettedes; det var kun selve Bondejorden eller Bondestanden, det gik ud over. Nu er det vel saa, at en aldeles ubetinget Ret over Fæstejorden havde Herremanden ikke. Uden at nogen Lov talte derom, var der en Indskrænkning til Stede, som sædvanemæssig fastslog en Forskjel paa den Ejendomsret, Herremanden havde over sin Hovedgaard og dens Jord og over sin Fæstejord. Landgildens Uforanderlighed var et Privilegium for Bondestanden, et Privilegium, der maaske til sine Tider blev krænket, men som derfor ikke ophørte at være en til Jorden knyttet Ret[1]). Men underlig nok har denne Indskrænkning i Ejendomsretten ikke medført hverken et lovmæssigt eller et sædvanemæssigt Forbud mod, at Fæstejorden ganske kunde forsvinde; her har Hovedgaardsinteressen været den stærkeste, og her har Adelen kunnet henvise til den Passus i Christian III's Recesser af 1547 og 1558, der tillod enhver Riddermandsmand at gjøre sig sit eget Gods saa nyttigt, som han kunde[2]), en Passus, der trods sin Rummelighed ikke ophævede Landgildens Uforanderlighed, men som ganske vist ellers blev et sørgeligt Vaaben i Adelens Hænder, hver Gang det gjaldt Overgreb mod Bønderne[3]). Paa en herfra forskjellig Maade stillede Sagen sig i den anden Art Tilfælde, naar Nedlæggelsen nemlig

[1]) Jvfr. Joh. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 680 ff. 704 f. Jeg er noget mere tilbøjelig end Forf. til at tro paa, at Privilegiet oftere krænkedes, men er enig med ham i den retslige Opfattelse.

[2]) Secher. Forordninger I. 29.

[3]) Secher, Samling af Kongens Rettertings Domme 1605—1614 S. 195. Jvfr. ndfr. S. 579.

iværksattes med en Bondegaard, som var besat, og saaledes at Bonden udsagdes af sit Fæste. Mod en saadan Udsigelse stod det af Frederik I indførte Livsfæste som et Forbud, idet ingen Bonde skulde kunne udvises af sit Fæste, naar han opfyldte sine ved Fæsteforholdet bestemte Pligter[1]). Imidlertid gjorde der sig her den Ejendommelighed gjældende, at Herremanden ved Nedlæggelser af Bøndergaarde til Brug for Hovedgaarden uden Tvivl har anset sig berettiget til at undlade at respektere Livsfæstet og til at opsige Bonden hans Gaard, naar der blot tilbagebetaltes ham hans Indfæstning og vel ogsaa ydedes ham nogen Erstatning. Denne Side af Sagen faar sin bedste Belysning ved, at man betragter lignende Forhold udenfor Danmark. For Norges Vedkommende fandtes der i Christian IV's norske Lov af 1604 en Bestemmelse (VI, 1), som tillod den Jorddrot, der blev husvild og trængte til at bo paa en af ham bortfæstet Gaard, at opsige Fæsteren med et bestemt Varsel. Bestemmelsen havde til Kilde Sætninger i Frostatingsloven (XIII, 2) og Magnus Hakonsens Landslov (VII, 1) og stammede altsaa fra en Tid, da der intet Livsfæste fandtes[2]); men idet den gjentoges, efter at dette var indført, blev den til en Indskrænkning deri. I Nordtyskland stillede Forholdet sig naturligvis langt gunstigere for Herremændene. Hvad enten det, som hidtil almindelig paastaaet, skyldtes den Omstændighed, at Romerrettens Grundsætninger om Statens Expropriationsret overfor Ejendomme, den i visse Tilfælde selv skulde bruge, vare blevne udvidede til ogsaa at gjælde Gods-

---

[1]) Jvfr. Joh. Steenstrup i Hist. Tidsskr. 5. R. VI, 673 og samme Forf.: Den danske Bonde og Friheden S. 68.

[2]) Brandt, Forelæsn. over den norske Retshistorie I, 288.

ejeren som Jorddrot[1]), eller Udviklingen intet havde at gjøre med Romerrettens Reception[2]), saa var der i alt Fald i forskjellige nordtyske Territorier blevet skabt et bestemt juridisk Grundlag for „das Legen der Bauern“. Saaledes blev det i Mark Brandenburg gjentagne Gange i Løbet af det 16de Aarhundrede slaaet fast, at Herremanden havde Ret til at tilegne sig Ejendomsbondejord indenfor den til Hovedgaarden liggende Landsby mod Erstatning til Gaardens Ejer, under Forudsætning af, at han selv vilde bebo den[3]), og i Meklenburg krævedes det med Hensyn til Fæstejord kun, at han skulde ville benytte den til sit eget Brug[4]). I Danmark kunde der ikke være Tale om at gaa saa vidt som i Mark Brandenburg, thi Adelen kunde efter Frederik II's og Christian IV's Hdfstn. § 21 end ikke kjøbe frit Bondegods uden Kongens Tilladelse. Derimod møder der os den samme Tankegang og den samme Retsopfattelse som i Meklenburg. I det, saa vidt vides, eneste hidtil bekjendte Tilfælde, hvor en Adelsmands Udvisning af hans Fæstebonde fra hans Gaard, begrundet paa Adelsmandens Tilegnelse af den, kom for Herredagen, nemlig da en Bonde 1561 i den Anledning havde indstævnet Adelsmanden Niels Andersen Dresselberg til Lyngbygaard, forsvarede denne sig med, at „nu trænger han selv til at besidde samme Gaard“, og Herredagen godkjendte denne Opfattelse[5]). Altsaa Bondens paa Livsfæstet begrundede Ret bortfaldt, naar Herremanden selv vilde besidde Gaarden. Men, som

[1]) Zeitschrift f. Rechtsgeschichte XI, 30. Knapp, Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter I, 39.
[2]) Grossman, anf. Skr. S. 26 ff.
[3]) Zeitschrift f. Rechtsgeschichte XI, 25 ff.
[4]) Zeitschrift f. Rechtsgeschichte X, 388 ff.
[5]) Rosenvinge, Gamle danske Domme II, 314 f.

sagt, nogen dansk Lovbestemmelse hjemlede det ikke. I sagkyndige Kredse har man imidlertid vel været bekjendt med Norske Lovs Bestemmelse; under Paavirkning fra Tydskland har man set bort fra Sætningen om Jorddrottens Husvildhed[1]) og saa overført det hele til at gjælde ogsaa i Danmark. Oprindelig har man kun fastholdt Udsigelses- og Nedlæggelsesretten, naar Herremanden selv vilde besidde Gaarden; men efterhaanden blev denne Forudsætning udvidet til, at Herremanden blot skulde have Brug for den til sin egen Hovedgaard (jvfr. Udtrykkene i den ovfr. S. 555 omtalte Sognebeskrivelse af Herlufmagle S., at Frands Lykke har ladet 2 Gaarde udsige og agter at lægge dem til sit eget Brug)[2]).

Det var imidlertid vistnok sjeldent, at de dømmende Myndigheder, særlig de højere Instanser, fik Lejlighed til at udtale sig om disse Spørgsmaal, og hvad Kongemagten angaar, vides den ikke at have paatalt Forholdet[3]). Medens i Nordtyskland og i Hertugdømmerne Nedlægningerne dannede et Stridspunkt mellem Fyrsterne

---

[1]) Ret betegnende var i Christ. IV's Reces af 1643 Art. 2 i 3die Bog (hvilken Bog handlede om de norske Særforhold) Bestemmelsen ogsaa bleven udtrykt saa spædt som muligt, idet det blot hed: Ingen Bonde skal trænges fra sin Gaard (med mindre Jorddrotten den efter Loven selv vil besidde) osv.

[2]) Man kunde have ønsket, at Prof. Joh. Steenstrup i sine for omtalte Undersøgelser om Livsfæstet var kommen ind paa denne Begrænsning deraf og i det hele paa Spørgsmaalet om Nedlæggelser af Bondergaarde; det vilde dog have været en lille Modvægt mod hans saa lyse Skildring af Bondestandens Stilling i det 16de og til Dels ogsaa i det 17de Aarhundrede.

[3]) Dog gjorde Frederik III i et Brev af 21. Marts 1653 en Henrik Müller given Tilladelse til at lægge en Del Bondejord under den til ham pantsatte Lønborg Bispegaard afhængig af Bondernes Samtykke, lige saa vel som der skulde gives Vederlag til dem (Jydske Reg.).

og Adelen, som atter og atter drøftedes og, omend forgjæves, søgtes jævnet ved Indførelse af Matrikler[1]), ser man ikke herhjemme i Kongeriget Statsmagten røre videre ved denne Sag. Aarsagen var uden Tvivl den, at Syd for Kongeaaen vare alle Adelens Fæstebønder skattepligtige, naar Standen bevilgede en Landskat til Fyrsten, men i Kongeriget Danmark vare Adelens Ugedagsbønder, det er dens Fæstere i det Sogn, hvor Hovedgaarden laa, skattefri. Med Hensyn til Skatterne var det derfor ikke af nogen Interesse for Kronen, om Bøndergaardene nedlagdes, eller om de som besiddede af Ugedagstjenere vare eller bleve skattefri. En økonomisk Rolle spillede Spørgsmaalet med Hensyn til Tienden, hvorfor det ogsaa ved de enkelte Tilfælde, hvor Kronen gav Bevillinger til Nedlæggelser, fastsattes, at der skulde betales en aarlig Afgift i Steden for den[2]), men denne Side af Sagen maatte altid blive underordnet for Kronen, saa meget mere som Herremanden jo ofte havde Patronatsret til sin Sognekirke, og Sognets Tiende i saa Fald ikke kom Kronen til Gode.

Men var Kongemagten saaledes ikke i højere Grad umiddelbart interesseret i at modsætte sig de adelige Hovedgaardes Omsiggriben paa Fæstejordens Bekostning, og betingedes dens Optræden til Fordel for Bondestanden væsentlig af dens egne Interessers Krænkelse, saa rykkede hvad der skete derimod lige ind paa Livet af Gejstligheden. Thi med Bøndergaardenes Inddragelse under de tiendefri

[1]) Fuchs, Der Untergang des Bauernstandes S. 69. Ipsen, Die alten Landtage S. 134. Ogsaa i Sverig gav Inddragelsen af Byer eller Gaarde under adelige Sædegaardes Enemærker, deres Raa og Rør, Anledning til Klager af Regeringen (Eberhardt, Försök till en historia om Sveriges Adel S. 73).

[2]) Jvfr. ovfr. S. 557 om Sørup.

Hovedgaarde formindskedes Præstetienderne. Derfor udstødte Præster ofte Suk derover[1]), derfor androg Fyns Gejstlighed 1645 om Erstatning for den Afgang i dens Indtægter, der var fremkaldt ved, at der „i mange Sogne er afbrudt Bøndergaarde og vel hele Landsbyer“ [2]), og derfor noterede ogsaa Præsterne med Iver Exempler derpaa i de Sognebeskrivelser, de efter Befaling indsendte. Og da Borgerstanden fra Tiden efter Danmarks Deltagelse i Trediveaarskrigen samlede sig til en Opposition mod Adelsstanden, da blev ogsaa Nedlæggelsen af Bøndergaarde under Hovedgaardsavlen et af dens Klagepunkter[3]). Men ikke heller Enevældens Indførelse formaaede at standse den begyndte Udvikling; tvertimod tog denne vistnok Fart i de første Tiaar efter 1660 samtidig med de øde Gaardes Forøgelse som Følge af Svenskerkrigene og med Hovedgaardsdriftens stigende Betydning i Landbruget[4]). Først Danske Lov satte en retslig Skranke derfor. Det har ogsaa med Hensyn til den foregaaende Tids Retsopfattelse sin Interesse at betragte, hvorledes de herhen hørende Bestemmelser kom ind i Loven. I et Udkast fra 1668, betitlet: Konning Friderichs Lov publiceret Anno 1668, hvis Forfatter ikke kjendes[5]), betinges Herremandens Ret til at udsige Fæstebonden af, at han i egen Person vil besidde den paagjældende Gaard (XII, 11). Rasmus Vindings 2det Udkast af 1669 gaar videre, idet det, øjensynlig med Norske Lov af 1604 til

[1]) Rørdam. Kirkelove II, 548. Ny kirkehist. Saml. V, 123.
[2]) Erslev. Aktst. t. Rigsr. Hist. III, 167.
[3]) Suhms nye Saml. I, 199. 202.
[4]) En nærmere Undersøgelse heraf har dog ligget udenfor denne Afhandlings Opgave.
[5]) Universitetsbibl., Rostgaard, Fol. 8 (ikke 57). Jvfr. Aubert. De norske Retskilder og deres Anvendelse I, 316.

Kilde, fastsætter som Betingelse, at Husbonden „intet Værelse“ har at bo udi, foruden at han i egen Person vil besidde Gaarden[1]). I sine Anmærkninger hertil af 1672 gjorde Peder Lassen opmærksom paa, at Bestemmelsen „i egen Person“ vel var billig, men ikke fandtes i nogen ældre Lov[2]). Begge Rasmus Vindings Betingelser optoges dog i Danske Lov 3—13—3, og herved var der altsaa fastslaaet en retslig Norm for de Tilfælde, hvor Livsfæstet skulde kunne bortfalde. Men Lovgivningen gik videre endnu. Da der 1681 var blevet nedsat en Kommission, bestaaende af Jens Juel, Mikael Vibe, Peter Brandt, Peder Scavenius og Povl Nielsen Rosenpalm, for at overveje Midler til Landboforholdenes Forbedring, foreslog den i sin Betænkning af 9. Decbr. samme Aar bl. a., „at ingen nye Sædegaarde herefter indrettes, ej heller nogle Landsbyer eller Bøndergaarde ødelægges for at forbedre Sædegaardens Avling med, hvorved Ed. kgl. Maj. ikke aleneste faar stor Afgang i sine Skatter og Mandtal, men og det hele Land derover depopuleres“[3]). Forslagets første Sætning om Forbudet mod Indrettelse af nye Sædegaarde godkjendtes ikke af Kongen, men derimod optog Fdg. af 28. Jan. 1682 Bestemmelsen om, at herefter ingen Landsbyer eller Bøndergaarde maatte ødelægges for at forbedre Sædegaardenes Avling dermed (§ 4), og denne Bestemmelse gik over i den Aaret efter kund-

---

[1]) Rigsark. Jvfr. Meddelelser fra det kgl. Gehejmearkiv for 1883—85 S. 202.

[2]) Hans Bemærkninger lyde saaledes: „Egen Person æqvum, sed absque lege, v. Rec. Chr. 4. p. 316, item const. de militibus anno 1671. Tu cogita amplius“. Han har altsaa ikke tænkt paa selve Norske Lov, men kun paa den ovfr. S. 563 Anm. 1 omtalte Passus i Recessen af 1643.

[3]) Indlæg til Sjællandske aabne Breve 1682 Nr. 20 (28. Jan.).

gjorte Danske Lov (5—10—48). Saaledes var for første Gang Forbud mod Bondergaardes Nedlæggelse og dermed Fæstetvangen indført i dansk Ret, men selv efter denne Tid var dog Lovens Skranke ikke højere, end at begunstigede Godsejere kunde komme over den [1]).

Nedlæggelsen af Bondergaarde var efter det her udviklede sikkert en ikke uvigtig Faktor i de agrariske Forhold og har haft nogen Betydning med Hensyn til Formindskelsen af de skattepligtige Bønders Antal. Dog er den langtfra i Stand til at forklare Broderparten af denne Formindskelse allerede af den Grund, at Nedlæggelserne for en stor Del ramte de adelige Ugedagsbønder, som i Forvejen ikke fandtes paa Skattelisterne. Det bliver da Overgangen fra skattepligtig Fæster til skattefri Ugedagsbonde, som vi standse ved, og Spørgsmaalet bliver, om denne Overgang har fundet Sted i en saadan Udstrækning, at den kan have muliggjort den største Del af Formindskelsen.

Først ville vi dog betragte selve den retslige Udvikling af Skattefriheden for Ugedagsbønderne.

Ugedagsbøndernes Skattefrihed er en ejendommelig dansk Skik. Udenfor Norden findes den, saa vidt vides, over Hovedet ikke, og heller ikke i Hertugdømmerne sporer man den. Fra Danmark forplantede den sig derimod til Norge. Den naar først til Grænselandskabet Bahus Len; men et helt Aarhundrede kæmper Kongemagten for at hindre, at Retten bliver almindelig Nord for Skagerak,

[1]) Jvfr. E. Holm. Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 II, 316 og om Forholdene i det 18de Aarhundrede Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne I, 40 f. II. 104. — Man maa for øvrigt erindre, at da Ugedagsbøndernes Skattefrihed var bortfalden ved Enevælden, var Statens Interesse stegen med Hensyn til at forhindre Nedlæggelsen af Bondergods.

og først ved Privilegierne af 1646 vinder den norske Adel denne Sejr for hurtig igjen at tabe dens Frugter ved Souverænitetens Indførelse[1]). I Sverig traadte temmelig sent Bestemmelser i Live, der minde stærkt om dansk Paavirkning, men dog ikke vare saa fyldige som de i Danmark. 1569 ansøgte Adelen om Ret til, at dens Fæstere, som boede paa mindre Afstand end en Mil fra Sædegaarden og i samme Sogn som denne, skulde være fri for at svare de Skatter, som Rigsraadet og Stænderne havde bevilget. Men Johan III tilstod ved de i samme Aar udstedte adelige Privilegier ikke nogen saadan Skattefrihed, men kun, at de indenfor den saakaldte Frihedsmil boende Bønder skulde være fri for Udskrivning af Knægte[2]). Det blev først Gustav Adolf, som ved Privilegierne af 1612 og 1617 med visse Begrænsninger indrømmede den ønskede Skattefrihed[3]).

For Danmarks Vedkommende kan Tidspunktet for Privilegiets Oprindelse ikke bestemt fastslaas. Med Sikkerhed kan dog siges, at det ikke er ældre end det 15de Aarhundrede. Før den Tid var end ikke Adelen selv og dens egne Hovedgaarde fritagne for extraordinære Skatter[4]). Om selve det 15de Aarhundredes Skatteforhold vide vi hidtil saa godt som intet, undtagen at det

[1]) Aschehoug. Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814 S. 410 f. Y. Nielsen. Jens Bjelke S. 17. 145 f. 359.

[2]) Ahlqvist. Om aristokratiens förhallande til konungamakten under Johan den tredjes regering I. 13 (i Upsala Universitets arskrift 1864).

[3]) Naumann. Svenska statsförfattningens historiska utveckling S. 242. Jvfr. Stiernmann, Rik-dagars och Mötens Besluth I, 683.

[4]) Steenstrup. Studier ov. Kg. Valdemars Jordebog S. 216 f. I Dronning Margrethes Tid var det dog en Sjeldenhed, at de privilegerede Stænder belagdes med Skat (Erslev, Dronning Margrethe S. 314).

nu blev Rigsraadet og ikke som tidligere en Slags direkte Repræsentation for „Landet“, der bevilgede de extraordinære Skatter. Uden Tvivl er dog i denne Periode selve Hovedgaardenes Skattefrihed bleven fastslaaet, og dermed er fulgt, om ikke strax, saa dog snart, Skattefrihed for de Gaardsæder, der boede paa Hovedgaardens Grund uden at drive Avl, men som gjorde dagligt Arbejde til Gaarden. Thi kun for saadanne daglige Arbejdere gjælder den Skattefrihed, der tilstaas i det ældste bevarede Skattebrev, det fra 1507[1]). Endnu under Kong Hans synes dog de skattefris Kategori at være blevet noget udvidet; i et udateret Skattemandtal vistnok fra hans sidste Aar nævnes for første Gang Ugedagsmænd som skattefri sammen med Gaardsæder eller Plovmænd under Herregaardene[2]), og Udtrykket gjentages omtrent med lignende Ord i Christiern II's Skattebrev af 1515 med det Tillæg, som allerede 1511 havde været knyttet til Gaardsæderne, nemlig at Begunstigelsen kun gjaldt dem, som „af Arilds Tid pleje fri at være“ [3]). Det er dog først under Frederik I, at Udvidelsen af Skattefriheden fra dem, der ikke drev Avl, til dem, der drev Avl, tydelig kan paavises. I Skattebrevet om den store Landehjælp af 1524 fritages kun de Gaardsæder, der uden at drive nogen Avl boede paa Hovedgaardens egen Jord; som Modsætning hertil hedder det udtrykkelig, at andre Gaardsæder og Ugedagsmænd,

[1]) Danske Mag. 4. R. II, 155 f. Jvfr. om Gaardsæderne paa Hovedgaardenes Grund ovfr. S. 491.

[2]) (Norsk) hist. Tidsskr. 2. R. III, 288.

[3]) I Brevet af 1515 hedder det: „Ridderskabs Sædegaardes Ugedagsmænd, Gaardsæder og Tjenere for deres Gaarde, som pleje af Arilds Tid fri at være“ (Suhms Saml. II, 1, 135). I Brevet af 1511 er Udtrykket: „rette Gaardsædemænd, som af Arilds Tid pleje fri at være“ (Danske Mag. 4. R. II, 158).

„som bo for Bispers, Prælaters, Ridderes og gode Mænds Slotte, men drive Avl og give aarlig Landgilde“, ikke vare fritagne; dog kunde deres Husbond selv betale for dem, naar han ikke ønskede dem optagne paa Kongens Register[1]). Skjønt det maa erindres, at denne Landehjælp var af en ejendommelig Art og søgte at faa saa mange med som muligt, synes dog dens Udtryk at tyde paa, at vi befinde os i en Overgangstid. Men to Aar efter har den ny Udvikling sejret, og den Bestemmelse er kommen ind, som bliver Norm for hele den følgende Tid; i Skattebrevet af 1526 hedder det nemlig, at fritagne ere „Gaardsæder og Ugedagsmænd, som bo for Prælaters og gode Mænds Gaarde i det Sogn, som de selv bo udi“[2]). Hovedgaardsgrænsen var altsaa bleven til Sognegrænse.

Men hermed var dog endnu ikke afgjort, at alle Hovedgaardens Fæstebønder, som laa i dens Sogn, skulde være skattefri. Det Spørgsmaal rejste sig nemlig, om Privilegiet kun gjaldt for de Gaarde, som nu engang vare blevne skattefri, eller om det ogsaa tilkom dem, som Hovedgaardsejerne erhvervede ved Kjøb og Mageskifte. Om dette Punkt har der i en stor Del af Christian III's og Frederik II's Tid staaet en lang og haard Strid mellem Krone og Adel[3]). Skattebrevenes Udtryk

[1]) Nye Danske Mag. V, 20 f. Allen, De tre nordiske Rigers Hist. IV, 1, 38. IV, 2, 359. Jvfr. Danske Mag. 4. R. II, 35.

[2]) Nye Danske Mag. V, 111. Allen IV, 1, 38. Om Skatten 1525 vides intet bestemt i denne Henseende, jvfr. Danske Mag. 4. R. II, 58.

[3]) Da Opgaven for denne Undersøgelse kun er at fastslaa Udviklingens Hovedstadier, især for saa vidt som disse ikke tidligere ere blevne skarpt nok belyste, tages her intet Hensyn til de enkelte Tilfælde, hvor Ugedagsbønderne betalte Skat.

variere i flere Henseender og ere adskillige Gange øjensynlig ikke omhyggelig affattede; men to Betingelser træde dog frem som de, ved hvilke Kronen har søgt at opretholde en bestemt Grænse for Skattefriheden. Den ene er, at de skattefri Ugedagsbønder skulde være Adelens Arvetjenere, altsaa ikke erhvervede ved Kjøb og Mageskifte, og tilhøre Adelens Arvegods[1]), den anden, at kun de skulde være fri, som havde været det af Arilds Tid[2]). Det betegnede et Nederlag for Kronen, da med Aaret 1549 Udtrykkene: Arvetjenere og Arvegods forsvandt af Skattebrevene[3]), men strengt taget kunde det være ligegyldigt, hvis den Regel vedblev at gjælde, at kun de skulde være skattefri, for hvem der var erhvervet Hævd ved, at de havde været det „af Arilds Tid". Og denne Bestemmelse vedblev at findes i Skattebrevene igjennem hele det 16de Aarhundrede. Men Ulykken for Kronen var, at den kom til at staa som en formel Rest af noget, der reelt ikke længere havde nogen Betydning. Lidt efter lidt opgav Kronen at hindre den Tilvæxt, som skete ved Kjøb og Mageskifter. Det 16de Aarhundrede var jo den Tid, hvor Adelen begyndte stærkt at afrunde sine Besiddelser omkring Hovedgaardene. De største Adelsmænd

---

men halvt mod andre Fæstebønder, f. Ex. 1535. Jvfr. i det hele Jacobsen, Det danske Skattevæsen u. Christ. III og Fred. II S. 32 ff.

[1]) Se især Skattebrevene af 1537, 1540, 1541, 1542, 1543 og 1545 (Danske Mag. 3. R. VI, 152. 224. 295. 348. 4. R. I, 11. 17 f. 130. 133). Det kan mærkes, at i Følge den koldingske Reces 1558 § 39 skulde Ugedagsmændene ved Arveskifter blive ved Sværdsiden.

[2]) Bestemmelsen findes saa godt som i alle Skattebrevene; 1543 og 1548 findes i Steden for Arilds Tid Kong Hans' Tid (Danske Mag. 4. R. I, 11. 17 f. II, 72).

[3]) Danske Mag. 4. R. IV, 364.

og Kronens første Raadgivere gik i Spidsen for Bevægelsen. Christoffer Valkendorf, Frederik II's og den unge Christian IV's Finansminister, havde stolt ladet opsætte den Indskrift i sin Sognekirke: Jeg haver bekommet al Svindinge Sogn under Glorups Herskab[1], og han og hans Fæller havde hævdet Skattefriheden for alle Sognets Bønder[2]. Her var ingen Modstand længere mulig. Ved det 17de Aarhundredes Begyndelse kom der en lille Forandring, blot et Par tilføjede Ord, ind i Skattebrevene, som kan have haft sin Grund i en Tilfældighed eller en Skjødesløshed i Kancelliets Udfærdigelse, men som ogsaa kan have været mere, og som i alt Fald blev staaende lige til 1660 og var saa karakteristisk, at man fristes til at antage en bestemt Hensigt. Det havde i alle Skattebrevene indtil 1603 heddet, at fri vare kun Adelens egne Ugedagstjenere, som bo for deres Sædegaarde, de holde Avl paa, og ligge udi Sognet, deres Sædegaarde udi ligge, og have været fri af Arilds Tid. Men fra 1603 hedder det, at fri vare kun Adelens egne Ugedagstjenere, som bo for deres Sædegaarde, de holde Avl paa, og ligge udi Sognet, deres Sædegaarde udi ligge, og de, som have været fri af Arilds Tid[3]. Saaledes var nu ogsaa det faktiske Forhold: enhver adelig Ugedagstjener, hvilket saa godt som altid faldt sammen med enhver adelig Fæstebonde, som boede i det Sogn, hvor den adelige Hovedgaard, til hvilken han gjorde Arbejde, laa, var skattefri, selv om Bondegaarden lige i Forvejen

---

[1]) Danske Atlas III, 555.

[2]) I det ældste bevarede Skattemandtal for Gudme Herred (Nyborg Len) af 1610 findes Svindinge Sogn aldeles ikke opført.

[3]) Skattebrev af 12. Juli 1603; jvfr. derimod det af 9. Juli 1600 (Sjæll. Tegn.).

var bleven kjøbt eller tilmageskiftet. Forandringen i Skattebrevenes Udtryk, hvorved gammel Skik eller Hævd ikke længere var knyttet som en Betingelse til Skattefriheden indenfor Sognet, men optraadte som en særlig Hjemmel vel ogsaa for dem, der boede udenfor Sognet, bekræftede kun hvad der i Aartier havde været Tilfældet[1]).

Som sagt, Kronen havde opgivet Kampen herom. Dog vedblev Striden om Ugedagsbønderne, men den havde skiftet Terræn. I bitre Udtryk havde baade Christian III og Frederik II udstedt Forbud mod Udvidelsen af Omraadet for de skattefri Ugedagsbønder[2]), men hvad de fortrinsvis havde sat deres Kraft ind paa, var at hindre Udvidelsen ud over Sognegrænsen samt den Forøgelse af Tallet paa de skattefri, som indtraadte ved Oprettelsen af nye Herregaarde og Ladegaarde[3]).

Det var ogsaa ad disse sidstnævnte Veje, Udviklingen gik videre i Løbet af Christian IV's og Frederik III's Regering. Og Kronens Modstand indtraadte atter nu i et nyt Stadium. Af den Harme, som Christian III og Frederik II ofte havde givet Luft i skarpe Udtryk, spores saa godt som intet under Christian IV; de stereo-

---

[1]) Allerede ved en Rettertingsdom af 1572 havde en Adelsmand faaet en Paastand godkjendt om Skattefrihed udenfor Sognet paa Grund af Hævd. Axel Juel til Villestrup havde nemlig godtgjort, at 4—5 Gaarde i Lille Arden havde gjort Ugedagsgjerning til Villestrup i 40 Aar, og at han 1556 havde taget Laasebrev paa, at de vare hans Ugedagstjenere, skjønt de ikke laa i samme Sogn som Hovedgaarden; i Henhold hertil bleve de kjendte skattefri (Rosenvinge, Gamle danske Domme III, 168).

[2]) Jvfr. især Breve af 1540, 1545, 1565 og 1568 (Danske Mag. 3. R. VI, 224. 4. R. I, 133. Jacobsen, anf. Skr. S. 36. 192).

[3]) Der søgtes ofte i saa Fald særskilt Tilladelse til Skattefriheden (Jacobsen S. 35 f.).

type Udtryk i Skattebrevene om, at Lensmændene skulde paase, at ingen uberettiget regnedes for Ugedagstjener, vare ganske lidenskabsløse. Kun en Gang, nemlig 1629, vides Christian IV overfor Rigsraadet at have udstødt et Suk over de mange fri Ugedagsbønder[1]), og Raadet ilede da med at tale om de „mange høje og kongelige Forskrivninger, som Adelens Ugedagsbønders Frihed er med forsikret“ [2]). Ret karakteristisk er ogsaa Forordningen af 23. Jan. 1635. Ved denne gaves der efter langvarige Forhandlinger mellem Kongen og Rigsraadet med dettes Samtykke en Række Bestemmelser om Lensmændenes Regnskabsaflæggelser, deriblandt ogsaa for de almindelige Landskatter. Der gjentoges en ældre Bestemmelse[3]) om, at enhver Adelsmand skulde have Ret til selv at taxere sine Bønder og til enten selv at oppebære Skatten eller sende Lensmanden en Liste, hvorefter han kunde inddrive den; hvis Adelsmænd viste sig forsømmelige hermed, skulde dog Lensmændene selv have Magt til at sætte Bønderne i Skat efter deres Formue. Derefter hed det: „Og skal Husbonden ikke maatte ved sin Seddel enten paa Fattigdom, ringe Brug e l l e r a n d e t nogen fra forrige gamle Skattepaalæg befri, men formener nogen sine at forurettes, da befri sig dem ved Lov og Dom, som vore Lensmænd ere kaldede imod“. Man lægge Mærke til Udtrykket: eller andet; hvad her tænkes paa, er utvivlsomt Ugedagsforholdet, men Ordet nævnes ikke; det er, som om man ikke har villet gaa lige løs paa Sagen, naar Talen var om et af Adelens kjæreste Privilegier.

Kronen talte altsaa kun lidt derom, den afholdt sig

[1]) Bricka og Fridericia, Christian IV's egh. Breve II. 191.
[2]) Erslev, Aktst. t. Rigsr. Hist. II, 179.
[3]) I Fdg. af 18. Septbr. 1628. Jvfr. Erslev, anf. Skr. II, 137. 146.

fra almindelige Beklagelser eller Trusler, men dermed skal ikke være sagt, at den fuldstændig lod Sagerne gaa deres Gang. Tvivlsomme Skattefrihedsspørgsmaal bleve ofte af Lensmanden bragte for Domstolene, og naar Lensmændene vare forsømmelige, fik de ikke sjeldent Antegnelser af Rentemestrene paa deres Regnskaber.

Mærkeligt nok var under alt dette Ugedagsbøndernes Skattefrihed kun sikret ved Vedtægt og ved hvert enkelt Skattebrev, ikke ved nogen Lovbestemmelse. Ogsaa til en saadan Retsgaranti for Privilegiet naaede dog Adelen, inden det blev for silde. Da Christian IV 1645 under den storartede Finansnød suplerede de almindelige Skatter med en Hovedskat, havde han ønsket, at Ugedagsbønderne skulde deltage i den extraordinære Byrde. Hans Ønske modsatte Adelen sig bestemt[1]), men dets Fremkomst var sikkert den nærmeste Anledning til, at § 9 i Frederik III's Haandfæstning kom til at indeholde den længe savnede Lovhjemmel for Skattefriheden, og det i det ret karakteristiske Udtryk, at Adelens Ugedagstjenere skulde være forskaanede for de af Rigsraadet bevilgede Landskatter, „som af Arilds Tid været haver". Det gamle Udtryk: af Arilds Tid, som oprindelig havde indeholdt en Begrænsning, var nu blevet ophøjet til at være en Slags Hjemmel for Skattefriheden i Almindelighed.

Med denne Baggrund af Hovedstadierne i den retslige Udvikling af Skattefriheden samt i Kronens Holdning overfor Spørgsmaalet ville vi nu for Christian IV's og Frederik III's Tid betragte de faktiske Forhold og de Resultater, som de førte til, noget nærmere. Hvad det

[1]) Erslev, anf. Skr. III, 127 ff. Hist. Tidsskr. 4. R. III, 596 ff.

16de Aarhundrede angaar, tillader Manglen af Skatteregistre ikke nogen indgaaende Undersøgelse.

Med Hensyn til Maaden, hvorpaa Hovedgaardsbesidderne kunde frigjøre deres Bønder, var der aabnet en umiddelbar Vej derved, at Adelen, som anført, havde Ret til selv at taxere sine Bønder og selv opkræve Skatten af dem eller i hvert Fald indsende Skatteregistre. Som det fremgaar af Skattelisterne, benyttedes ogsaa Opkrævningsretten oftere af Adelige, men at der herved er fastslaaet nye Forhold eller sket videre Overgreb, kan dog ikke bevises. Hyppig oplystes Lensmanden om Overgangen til Skattefrihed blot ved Indsendelsen af en Seddel til ham fra vedkommende Adelsmand eller hans Foged, hvori det meddeltes, at den og den Bonde eller de og de Bønder vare blevne Ugedagstjenere og derved skattefri; derpaa indførtes den eller de paagjældende i Afkortningsregistret, og Sedlen lagdes som Bilag. Som ovenfor set, forbød Fdg. af 23. Jan. 1635 en saadan uformel Fremgangsmaade, men det gik med denne Forordning som med saa mange andre, at den ikke overholdtes. Sedlerne vedbleve at gjøre Tjeneste som fyldestgjørende Beviser[1]). Men ligesaa regelmæssig optræde dog ved Siden heraf Tingsvidner om Bondens nye Retsstilling og endelig, naar Lensmanden gjorde bestemtere Indsigelser, Herredstingsdomme.

---

[1]) I Bilagene til Nyborg Lens Skattemandtal af 1638 findes f. Ex. følgende Seddel: „Eftersom Du (Lensmanden) haver opkrævet Skat af Niels Rasmussen udi Nybølle, saa efterdi han er Tjener her til Gjelskov og bor udi Sognet, da formener jeg, at han er skattefri. Actum Gjelskov d. 14. Juni Anno 1638. Erich Qvitzow, eg. Hd." Bonden opførtes derpaa uden videre i Afkortningsregistret. Lignende Exempler fra 1648 i Tryggevælde Lens Skattemandtal med Sedler fra Ridefogederne paa Totterupholm, Gjorslev og Frøslev for ialt 4 Bønder.

Den hyppigste Anledning til Forøgelsen af de skattefri Bønders Tal var naturligvis Kjøb og Mageskifter af Bøndergaarde; ogsaa Selvejergaarde, som Adelsmanden fik Herligheden til uden endnu at have Ejendomsretten over, bleve paa denne Maade Ugedags og skattefri [1]). Men ved Siden heraf spillede to Aarsager en væsentlig Rolle som medvirkende til Forøgelsen af Ugedagsbøndernes Tal, nemlig Oprettelsen af nye Herregaarde og af adelige Ladegaarde.

Mod den Skattefrihed, der erhvervedes ved nye Herregaardes Oprettelse, kunde der ikke siges noget, efter at man i det hele havde opgivet Kravet paa, at Ugedagsbønderne kun skulde være fri, naar de havde været det fra Arilds Tid. Men ofte gik med et Slag paa den Maade ikke faa Gaarde ud af de skattepligtiges Rækker. Saaledes omdannede Korfits Rosenkrands 1648 en Bondegaard i Dreslette Sogn (Baag H.) til en Herregaard Flenstofte og lagde 4 andre Gaarde dertil som Ugedags [2]), og Henning Pogwisch gjorde ved Oprettelsen af Billeshave Hovedgaard i Vejlby S. (Vends H.) i Aaret 1650 ikke mindre end 6 hele og 4 halve Gaarde skattefri [3]). Ud over Grænserne af det strengt lovlige var derimod Skattefrihed for Gaarde, fordi de laa til en adelig Avls- eller Ladegaard, thi Skattebrevene lød jo stadig paa Sædegaarde, og Herremanden residerede jo netop ikke paa Avlsgaardene. Ikke desto mindre blev det efter Haanden et anerkjendt Forhold. Endnu 1625 se vi et Exempel paa, at man har følt sig trykket af Sædegaards-

[1]) F. Ex. 4 Ejendomsgaarde 1642 til Frøslev i Stevns H. (Tryggevælde Lens Mandtal).
[2]) Hagenskov Lens Skattem. 1648.
[3]) Hindsgavl Lens Skattem. 1650.

udtrykket. Mogens Gyldenstjerne til Fulstofte havde 1624 gjort en stor Gaard i Foderup i Froste Herred til sin Ladegaard; da Skatten næste Aar skulde opkræves, lod han optage et Tingsvidne om, at 11 Gaarde vare Ugedagstjenere til den og derfor burde være skattefri. Tingsvidnet lød dog ikke alene paa, at han „selv har ladet saa og høste dertil og holder daglig Udspisning til sine Folk og Tjenere", men det tilføjes: „og derhos foregiver Mogens Gyldenstjerne selv efter Lejlighed, som Tiden kan udfordre, at holde Hus der"; som yderligere Forsvar hedder det, at største Delen af Gaardene for kort Tid siden havde ligget under Bosjøkloster som Ugedagstjenere [1]). Senere synes man gjennemgaaende at have taget Sagen lettere. 1648 oprettede Knud Ulfeldt Ladegaarden Borupgaard i Roholte S. af 3 Bøndergaarde og lagde 12 andre Gaarde til som Ugedags [2]); Herredstingsvidne herom var nok til at gjøre dem skattefri [3]). Og da den senere saa bekjendte Hans Friis byggede en Ladegaard i Dronningborg Len, lød Tingsvidnet af 1651 blot paa, at han brugte Avlingen dertil og holdt Ladegaardsfoged paa den med Kost og Løn samt 2 Røgtere og 6 Tærskere; saa paategnede Lensmanden paa Tingsvidnet, at 6 Gaarde gjorde Hovning dertil, og derved bleve de fri; at de gjorde Ugedagsarbejde, var end ikke bestemt nævnet [4]). Dog er der Exempler paa, at saadanne Tilfælde gik til Doms. Som ovfr. S. 555 omtalt, havde Fru Sofie Rantzau, Enke efter Mogens Gylden-

[1]) Froste Herreds Skattem. 1625.

[2]) Tidligere havde de tjent til hans i et andet Sogn liggende Hovedgaard Totterupholm og havde altsaa betalt Skatter. Jvfr. for øvrigt om Ladegaarden ovfr. S. 555.

[3]) Tryggevælde Lens Skattem. 1648.

[4]) Dronningborg Lens Skattem. 1651.

stjerne til Søholm, ladet oprette en Avlsgaard i Strøby S. i Stevns H., og hun havde lagt ikke mindre end 17 Gaarde dertil som Ugedags. Lensmanden Sigvard Urne vilde ikke uden videre godkjende Forholdet, og Sagen kom for Stevns Herredsting. Men Dommen, der afsagdes 14. Oktbr. 1645, faldt ud til Fordel for Sofie Rantzau; den holdt sig til hendes Indlæg, og i dette var henvist til Bestemmelsen i den koldingske Reces af 1558 om, at enhver Riddermandsmand maatte gjøre sig sit eget Gods saa nyttigt, som han kunde, og karakteristisk nok tillige til det Punkt i Fdg. af 23. Jan. 1635, der lød paa, at Adelige skulde befri deres Tjenere ved Lov og Dom [1]). I Løbet af de paafølgende 3 Aar forøgedes de 17 skattefri Gaarde med 7 andre [2]).

Men adskillige Adelige gik langt videre. Selve Sognegrænsen blev ikke respekteret. Her var dog et Punkt, hvor Kronen nødig lod sig noget byde, og Lensmændene maatte hyppig finde sig i Paategnelser fra Rentekammeret, naar de havde godkjendt Adeliges Overgreb. Et særlig betegnende Exempel er det følgende. Da Skatteregistret for Froste Herred var forfærdiget for den Skat, som skulde opkræves til Mortensdag 1636, gjorde bl. a. Jokum Beck Indsigelse mod Optagelse derpaa af ikke mindre end 12 Gaarde. I Følge et Tingsvidne af 15. Febr. 1637 stævnede

[1]) Tryggevælde Lens Skattem. 1645.

[2]) Mærkes kan dog, at enkelte Gange søgtes der om Tilladelse til Skattefrihed ved nye adelige Gaardes Oprettelse. Saaledes fik Lensmanden paa Malmøhus Otte Thott 16. Maj 1651 Brev om at undersøge Forholdene i Anledning af, at Fru Kirstine Rantzau, Falk Lykkes Enke, havde ansøgt om, at Bønderne til en af hendes Mand bygget Gaard, kaldet Nygaard, maatte være skattefri (Skaanske Tegn.). Men af Brevet kan dog ikke ses, om Bøndergaardene laa i Sognet eller ikke, og flere Akter synes ikke at findes i Sagen.

hans Ridefoged Lensmanden Gunde Rosenkrands til at møde enten selv eller ved Fuldmægtig 14 Dage efter for at forsvare hvad han havde gjort. Ridefogeden nægtede ikke, at de omstridte Gaarde laa udenfor det Sogn, hvor Hovedgaarden Bosjokloster fandtes, men han gjorde gjældende, at denne Herregaard indenfor sit Sogn kun havde 21 Ugedagstjenere; det var umuligt for disse alene at overkomme det Arbejde, der udkrævedes Vaar og Høst, hvis de tillige skulde kunne udrette noget for dem selv; derfor havde han ladet de omstridte Gaarde udenfor Sognet hjælpe dem og gjøre Arbejde som Ugedagstjenere, og hidtil var det gaaet, uden at der behøvedes nogen Lindring for dem; men nu vare de blevne fattige, nogle endog øde, og derfor havde han maattet begjære dette Tingsvidne, „paa det at hans Husbonds Gods ikke skulde ødes, og det i saa Maade ikke alene skulde komme Kgl. Maj. til Afbræk paa Skattens Afgift, men ogsaa hans Husbond til stor Skade paa den Herlighed, han var hos dem berettiget". 4 Bønder, „Naboer og Grander", aflagde Ed paa Rigtigheden af Ridefogedens Erklæring. Lensmanden synes ikke at have svaret, men i Realiteten gav han efter, thi i det følgende Skattemandtal fandtes Gaardene ikke opførte. Dette blev dog Rentekammeret for stærkt; der blev gjort Antegnelser til Regnskabet paa Grundlag af, at Gaardene ikke laa i Hovedgaardens Sogn, og i Lensregnskabet for $16^{37}/_{38}$ opførtes Skatten for de 2 sidste Aar, og i den følgende Tid findes Gaardene atter paa Skatteregistret [1]).

Det var dog langtfra altid, at Udvidelsen af Skattefri-

---

[1]) Froste Herreds Skattem. 1636. Antegnelser ved Lensregnsk. $16^{36}/_{37}$ og $16^{37}/_{38}$. Lignende Indsigelser med lignende Resultat gjordes med Hensyn til 4 Gaarde til Ortofte og 4 til Pugerup.

heden hinsides Sædegaardens Sognegrænse kunde hindres af Lensmanden eller Rentekammeret. Der blev fra Adelens Side anvendt mange Kunstgreb i denne Henseende. I det 16de Aarhundrede havde Peder Oxe i Følge de af Christian III mod ham 1558 fremsatte Klagepunkter i stor Maalestok benyttet et saadant; han havde nemlig nogle Aar forinden taget en hel Landsby paa Laaland fra dens rette Sognekirke og lagt den under Nielstrup Sogn, for at Bønderne, der laa til hans Hovedgaard Nielstrup, kunde blive skattefri[1]). Fra det 17de Aarhundrede kjende vi to Exempler paa, at Hovedgaardsejerne benyttede sig — og det med Held — af, at deres Hovedgaardsjorder strakte sig ind i et andet Sogn end det, hvor selve Gaarden laa; i begge Tilfælde havde de, rimeligvis med Overlæg, skaffet sig Stolestader i det andet Sogns Kirke. Sagen gik til Doms, men Dommen faldt begge Gange ud til Fordel for Adelsmanden, noget der ikke taler til Gunst for Herredstingenes Uafhængighed af Adelen. Det ene Tilfælde er fra Froste Herred i Skaane, hvor Niels Trolle, der ejede Skarholt i Sognet af samme Navn, havde erhvervet sig 11 Gaarde i Nabosognet Strø og 1632 gjorde Fordring paa Skattefrihed for dem. Lensmanden Erik Krabbe vilde ikke godvillig indrømme denne Fordring, men Herredstingsdommen af 26. Septbr. gik ham grundig imod og anerkjendte fuldstændig Niels Trolles Ridefogeds Indlæg, der støttede sig til de ovenfor omtalte Grunde, og hvori det desuden paastodes, at de Gaarde i Strø Sogn, som tidligere havde ligget til Skarholt, af Arilds Tid havde været fri for kongelig Skat og Tynge[2]). Det andet ganske lignende

[1]) Rygе, Peder Oxe S. 144.
[2]) Froste Herreds Skattemandt. 1632.

Tilfælde er fra Salling Herred paa Fyn. Christian Urne til Søgaard (i Søby S.) opnaaede her ved en Dom af 1655 Skattefrihed for alle Sognemændene, i alt 17, i Allested Sogn. Det hed i Dommen, at Christian Urne havde „sin Gaards Avl liggende tillige iblandt Allested Mænds Jord og Grund, hvilken de saaede og pløjede som Ugedagstjenere“, og havde sit Stolestade i Allested Kirke og søgte samme Kirke lige saa fuldkomment som sin egen Kirke Søby. Lensmanden Mogens Kaas's Foged gjorde forgjæves Indsigelse herimod med den Paastand, at de, som tidligere havde besiddet Søby, ikke havde tilholdt sig denne Rettighed; hertil svarede den adelige Foged, at hele Sognet aldrig nogensinde tilforn havde tilhørt Søgaard. Mod denne besynderlige, ganske ulovhjemlede Bevisførelse havde Herredstinget intet at sige[1]). Endnu mærkeligere var dog den Begrundelse, hvormed et paa Froste Herredsting 20. Jan. 1613 udstedt Tingsvidne frigjorde 7 Gaarde, der tilhørte den bekjendte Rigsmarsk Sten Maltesen Sehested til Løberød[2]). Det udtaltes uden Besmykkelse af Kjendsgjerningen, at de ikke laa i Hovedgaardens Sogn (Hammerlund), men derimod i 3 Nabosogne (Gudmandtorp, Hogserød og Harløse); Motiveringen for Skattefriheden var kun den, at de gjorde Ugedagsværk til Løberød, og at „de ligge næst for Løberøds Port nærmere end de andre Ugedagstjenere“. Ganske ugenert satte man sig altsaa her ud over Sognegrænsens Skranke, og Tingsvidnet blev respekteret. Men et endnu fyldigere Indblik i Ringeagten for Sognegrænsen faar man ved at se paa Afkortningsregistrene til Skattemand-

[1]) Nyborg Lens Skattem. 1654.

[2]) Froste Herreds Skattem. 1612. Allerede 1610 opføres de 7 Gaarde i Afkortningslisten, men rimeligvis har Rentekammeret gjort Indsigelse og forlangt Tingsvidne om Forholdet.

tallene i Holbæk Len. Igjennem en Række Aar i Fyrretyverne og Halvtredserne ser man her blot for Merløse Herred opført mindst 30 Gaarde, der vare skattefri som Ugedagstjenere, skjønt de laa udenfor deres Hovedgaardes Sogne. Til Sonnerup, der laa i Hvalsø S. i Voldborg H., afkortes 8 Gaarde i Soderup S. og 4 i Kirke-Eskildstrup S.; i det sidstnævnte Sogn frigjøres endvidere 5 G. til Tygestrup (i Ondløse S.) og 1 til Torbenfeld (i Torbenfeld S.). I N. Jernløse S. frigjøres 1 til Eriksholm (i Aagerup S.), 1 til Knabstrup (i S. Jernløse S.), 2 til Tølløse (i Tølløse S.) og 2 til Aastrup (i Saaby S. i Voldborg H.). Man kan for flere af disse Tilfælde paavise den anvendte Retsgrund i Tingsvidner fra 1636, som Lensmanden Mogens Pachs da havde skaffet sig til Dækning mod Angreb fra Rentekammeret. Disse Tingsvidner gik blot ud paa, at Gaardene ikke havde givet Skat, siden de bleve Ugedagstjenere til vedkommende Gaard eller i forrige Lensmands Tid[1]). Man ser vel her Betydningen af de faa Ord: „og de som“ (af Arilds Tid have været fri) i Skattebrevene fra Christian IV's Tid. Hævd gjorde skattefri trods Sognegrænsen.

Det tør altsaa fastslaas, at ved Kunstgreb og ved Hævd havde Adelen i ikke ringe Grad udvidet Skattefriheden for sine Bønder ud over hvad der var Privilegiets Mening[2]). Hermed er det ogsaa bevist, at naar vi i et

[1]) Holbæk Lens Skattem. 1636.

[2]) Hvor uklar man i det hele var om Berettigelsen til Skattefrihed, fremgaar af et Tilfælde fra 1653. Hans Friis havde søgt om at maatte lægge en Snes af sine Bøndergaarde under sit Birk Klausholm og i Andragendet fremhævet, at Kronen ikke vilde tabe noget derved. I den Anledning erklærede Lensmanden over Dronningborg Len Henrik Thott, at han ikke vidste, om 4 af de omhandlede Gaarde, som hørte til hans Len,

tidligere Afsnit opgjorde Ugedagsbøndernes Antal Landet over paa det eneste mulige statistiske Grundlag, nemlig ved Hjælp af Antallet af de Gaarde i vedkommende Sogn, der laa til Hovedgaarden, ere vi kun naaede til et Minimum.

Som Hovedpunkt i denne Undersøgelse skal dog her fortrinsvis lægges Vægten paa, at efter alt det fremsatte næppe nogen vil tvivle paa, at vi her staa ved det Forhold, som hovedsagentlig forklarer Formindskelsen af de skattepligtige Bønders Antal. Men endnu mere overbevisende bliver dette dog, naar vi forfølge Udviklingen af Tilvæxten af de skattefri Ugedagsbønder i enkelte Len, Herreder og Sogne. Til det Øjemed har jeg fra 1610 til 1651 Aar for Aar og Skatteregister for Skatteregister gjennemgaaet Mandtal, Afkortningslister og Bilag for Froste Len og Herred i Skaane, Tryggevælde Len i Sjælland, som bestod af de 3 Herreder Bjeverskov, Faxe og Stevns, samt Salling Herred i Nyborg Len paa Fyn. I den følgende Tabel er der sammendraget Hovedresultaterne; den første Rubrik angiver Nedgangen i de skattepligtige Bønders Tal i Løbet af de nævnte Aar, den anden Ugedagsbøndernes Tilvæxt og den tredje endelig Antallet af Ugedagsbønder 1651 efter den i Afsnit I foretagne Beregning.

	Nedgang i skattepl. Bønder.	Tilvæxt i Ugedags-bønder.	Ugedags-bønder 1651.
Froste Herred	171	147	215
Tryggevælde Len . . .	215	221	475
Salling Herred	189	235	c. 550 [1])

„ved denne Frihed eximeres“ for at betale Kongen Skat (Jydske Indlæg 1653).

[1]) For at bringe Tallet i Overensstemmelse med Tilstanden 1651, er den Angivelse, vi have fra c. 1658, reduceret noget.

Tilvæxten i Ugedagsbønder er altsaa tydelig nok en aldeles overvejende Aarsag til Nedgangen i Skattebøndernes Tal; naar Tilvæxten i Tryggevælde Len og Salling Herred endog er større end Nedgangen, kan dette hidrøre fra, at enkelte Ugedagsbønder atter ved Salg ere blevne skattepligtige. Endnu klarere bliver dog Forholdet, naar man betragter det sognevis. I Salling Herred var der, bortset fra Øerne Lyø og Avernakø, 6 Sogne, hvor der ingen Herregaarde var. I alle disse Sogne er der ingen Nedgang i Skattebøndernes Tal i Tiden fra 1610 til 1651, og dog var Nedgangen i hele Herredet saa overordentlig stor! Naar man endvidere lægger Mærke til, at den samme Periode har bragt Antallet af Ugedagsbønderne i Tryggevælde Len og Salling Herred op over det dobbelte af hvad det var i Aarhundredets første Tiaar, faar man herved en Tidsbestemmelse for Fremskridtet af Godssamlingen omkring Herregaardene i alt Fald i disse Egne.

Det er ikke vor Hensigt her at fordybe os i topografiske eller personalhistoriske Data; men nogle Iagttagelser af saadan Natur fra Salling Herred ville vi dog ikke holde tilbage. Allerede 1610 laa vedkommende Sogne helt henholdsvis til Rantzauholm, der dengang ejedes af Statholderen i Kjøbenhavn Brejde Rantzau og senere gik over til Familien Lykke, og til Sandholt, der tilhørte Familien Rud. I Tiden fra 1610 til 1651 var det væsentlig Magnater som Rigsraaden Jørgen Brahe til Hvedholm, Fjellebro, Skovsgaard og Lundsgaard, Rigsmarsken Anders Bille til Damsbo, Gehejmeraaden Jørgen Schult til Finstrup og Christian IV's Svigermoder Ellen Marsvin til Lundegaard, der forøgede deres Hovedgaardes nærmeste Fæstegods. Og ret karakteristisk er her Talen om de

samme Herregaarde, til hvilke der i Følge en ovenfor anstillet Sammenligning[1]) er overvejende Sandsynlighed for en betydelig Nedlæggelse af Bønderjordbrug.

For Bonden var selvfølgelig den opnaaede Skattefrihed en Fordel. Men denne Fordel var uden Tvivl som Regel langtfra i Stand til at opveje den Skade, der voldtes ham ved de forøgede Byrder, der fulgte med at være Ugedagstjener. For Krongaardenes Vedkommende overdriver man næppe ved at anslaa Ugedagsbøndernes Hoveripligt til mindst 1—2 Dages Arbejde om Ugen under almindelige Forhold og 3 Dages i Saa- og Høsttiden foruden talrige Kjørsler[2]). Hvad Adelsgaardene angaar, afhang det fordrede Arbejdes Størrelse naturligvis i høj Grad dels af Hovedgaardsjordernes Omfang dels af Ugedagsbøndernes Antal; men gjennemgaaende var det sikkert snarere større end det, der krævedes paa Kronens Slotte og Ladegaarde[3]). Man erindre, at Hovedinteressen for Adelen ved Arronderingen af dens Fæstegods bestod i det forøgede Hoveri, der kunde paalægges de nærmest boende Bønder, og naar den med saa megen Iver vaagede over sine Ugedagsbønders Skattefrihed, saa var Grunden hertil næppe Ønsket om at stille dem bedre end deres Standsfæller, men simpelthen Bevidstheden om Nødvendigheden af Erstatning for det forøgede Arbejde. Vi have jo ogsaa set Ejeren af Bosjøkloster i Skaane 1637 gjøre gjældende, at 21 Ugedagsbønder umulig kunde be-

[1]) S. 559 Anm 1.

[2]) Se den mærkelige Hoveriforening af 1578 for Ugedagsbønderne til Odensegaard (Nye Danske Mag. II, 156 f.).

[3]) Jvfr. Arent Berntsen II, 156. Muligvis har dog Sjælland dannet en Undtagelse paa Grund af Christian IV's store Byggeforetagender og de uhyre Byrder, som derved lagdes paa Krongodsets Bønder.

stride Arbejdet til Hovedgaarden, og at de 12 andre Gaarde, af hvilke han var begyndt at kræve Ugedagsarbejde, skjønt de ikke laa i Hovedsognet, vare i Færd med at blive ødelagte og kun kunde hjælpes ved at opnaa Skattefrihed. Men selv Skattefriheden hjalp langtfra altid. I et Tingsvidne af 1628 fra Froste Herredsting hedder det i Anledning af, at 9 Gaarde vare blevne lagte som Ugedags til Ovsbygaard, at siden Ejeren har faaet dem til Ugedagstjenere, „er der blevet 3 Gaarde øde, som ingen Besidder er paa, formedelst besværlig Ægt og Arbejde, de blive tilsagte til og gjøre til Ovsbygaard“ [1]). Og socialt set var maaske selve Arbejdet ikke det værste. Idet Ugedagsbønderne tilsagdes til at foretage saa godt som alt det paa Hovedgaarden forefaldende Arbejde, bleve de fra forholdsvis selvstændige Fæstere næsten til Herremandens Tyende. Jo flere Ugedagsbønder, desto større Forværring af Bondestandens sociale Stilling.

Men Forøgelsen af Ugedagsbøndernes Antal virkede ogsaa fordærvelig i en anden Retning. Jo flere Ugedagsbønder, desto færre skattepligtige og altsaa desto større Skattetryk paa de tilbageblevne, og da Skattetrykket faktisk ikke kunde bæres, desto færre Indtægter for Kronen. I direkte Linje virkede altsaa Forøgelsen af Hoveriet til de adelige Hovedgaarde skadelig ikke blot for de nærmest paagjældende, men ogsaa for de øvrige Bønder og for hele Staten. Dette skete tilmed paa et Tidspunkt, hvor Landbrugets Kaar bleve slettere og slettere, og hvor Kronen stadig mere søgte sine Indtægter forøgede ikke fra sine Domæner, men netop fra Skatterne, og de, der

[1]) Froste Herreds Skattem. 1628.

medvirkede mest til den uheldige Udvikling, vare Kronens nærmeste Raadgivere. Det var ikke mærkeligt, at det hørte til den oppositionelle Borgerstands Program at klage over Ugedagsbøndernes Tilvæxt, særlig naar den foranledigedes paa den halvulovlige Maade ved Oprettelsen af nye Ladegaarde[1]). Paa dette Punkt skred ogsaa det ved Enevælden skabte nye Statssystem uden Betænkning ind. Ugedagsbøndernes Skattefrihed faldt ved Adelens Privilegier af 24. Juni 1661. Men idet Hoveriet ikke formindskedes, bleve de paagjældende Bønders Kaar snarere forværrede.

[1]) Se Klagerne fra Kjøbstæderne 1629 (Suhms nye Samlinger I, 199. 202. 219) og fra Kjøbenhavn 30. Oktbr. 1660 (Riegels, Christian V's Hist. S. 93). I det sidstnævnte Aktstykke fordredes Afskaffelsen af alle nye optagne „Platgaarde". Det sidste Udtryk har jeg ikke andetsteds fundet paa Dansk, men paa Svensk betyder det adelig Ladegaard (Kreüger, Studier rörande de agrariska förhållandenes utveckling i Sverige S. 62).

Bilag.

Tab. I. Skaane 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedags-bønders J.	Jordegne Bønder.	Øde Jordbrug.
Malmøhus og Børringe Len:									
Skyts Herred	456	110	566	330	122	114	〃		19
Oxie —	412	102	514	207	92	215	18		59
Bare —	501	124	625	164	182	279	198		101
Torne —	591	95	686	270	173	243	132	194 [1]	89
Vemmenhøgs —	662	85	747	241	90	416	245		72
Ljunits —	264	45	309	129	11	169	40		38
Herrestad —	229	92	321	14	23	284	170		30
Ingelstad —	638	172	810	196	61	553	130		46
Landskrone Len:									
Harjager Herred	398	102	500	125	131	244	108		67
Rønneberg —	400	29	429	150	74	205	65	99	37
Færs —	796	11	807	159	49	599	190		55
Ons —	522	44	566	120	75	371	129		45
Helsingborg Len:									
Luggude Herred	964	77	1041	385	58	598	360		18
S. Asbo —	416	81	497	161	16	320	190	368	15
N. Asbo —	506	71	577	339	13	225	136		6
Bjerge —	405	38	443	290	21	132	36		2
Froste Len og Herred	925	44	969	241	162	566	215	88	78
Jerrestad Len og Herred	398	41	439	82	47	310	107	se Anm. 1	52
Kristiansstad Len:									
Albo Herred	340	44	384	33	34	317	85		30
Gers —	826	96	922	331	59	532	221	414	28
Gønge —	1554	211	1765	784	90	891	308		19
Villands —	879	115	994	433	51	510	180		8
Ialt . . .	13082	1829	14911	5184	1634	8093	3263	1163	914

[1]) Herunder gaar Jerrestad Len.

Tab. II. Adelige Hoved- og Ladegaarde i Skaane 1651.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hoved-gaarden.
Skyts Herred		ingen			
Oxie Herred:					
Ingelsted	Sogn	Mogenstrup	Otte Thott	21	18
Bare Herred:					
Hojby	Sogn	Klogerup	Anne Rammel	80	15
Lomme	—	Alnerup	Gunde Rosenkrands	31	20
Lyndby	—	Assertorp	Ingeborg Ulfstand	35	13
Gunnerup	—	Hækkebjerg	Ingeborg Ulfstand	63	58
Bare	—	Torup	Korfits Ulfeldt	42	39
Flakkerup	—	Verpinge	Tage Thott	11	1
Skabersjø	—	Skabersjø	Tage Thott	52	52
Torne Herred:					
Borreby	Sogn	Borreby	Otte Lindenov	28	28
Sandby	—	Fliginge	Axel Sehested	49	27
Irløse	—	Svenstrup	Knud Ulfeldt	17	16
Bunderup	—	Uglerup	Lavrits Galtung	24	4
Blenterup	—	Aagerup	Otte Thott	63	34
Gjødslev	—	Bjørnstrup	Ingeborg Ulfstand	40	23
Vemmenhøgs Herred:					
Skurup	Sogn	Svanholm	Erik Gyldenstjerne	63	49
Anderslev	—	Markiegaard	Ide Skeel	54	15
Solbjerg	—	Torsjø	Henrik Gyldenstjerne	22	9
Kjelstrup	—	Jordbjerg	Iver Krabbe	46	40
Ø. Vemmenhøgs	—	Dybæk	Lave Bille	49	42
Gjerslev	—	Næsbyholm	Lisbet, Margrete og Anne Beck	44	44
Slimminge	—	Braade	Otte Thott	62	46
Ljunits Herred:					
S. Vilje	Sogn	Rydsgaard	Otte Thott	67	12
Skibberup	—	Hortegaard	Lave Bille?	42	12
Balkager	—	Marsvinsholm	Christian og Axel Urne	27	26
Herrestad Herred:					
Herrestad	Sogn	Herrestad	Tage Thott	65	46
Høgested	—	Høgestedgaard	Frands Rantzau	21	19

Herred og Sogn.		Hovedgaard	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Baldringe	Sogn	Baldringegaard	Iver Krabbe	32	28
Trannese	—	Esperød	Christoffer Mormand	31	5
Bjerritsø	—	Bjersøholm Gunderslev	Tage Thott ?	43	18 10
Søvested	—	Kragholm	Iver Krabbe	50	44
Ingelstad Herred:					
Bennested	Sogn	Ørup	Holger Rosenkrands	40	15
N. Spydstrup	—	Kaarsholm	?	33	?
Tostrup	—	Tostrup	Otte Thott	24	22
Ø. Herrested	—	Gersnæs	Kirstine Rantzau	22	7
Bollerup	—	Bollerup	Ide Skeel	25	25
Smidstrup	—	Tyndbyholm Smidstrup	Joakim Gersdorf	53	25
Onslunde	—	Onslunde Ladegd.	Joakim Gersdorf	23	22
Ingelstad	—	Ingelstad	Anne Beck	14	14
Harjager Herred:					
Sallerup	Sogn	Ellinge	Christoffer Valkendorf	69	31
Ørtofte	—	Ørtofte	Henrik Rammel	21	20
Barsbæk	—	Barsbæk	Tage Thott	57	57
Ronneberg Herred:					
Svaløv	Sogn	Axelvold	Knud Urne	37	26
Sirkjøbing	—	Sirkjøbing	Wulf Hier. v. Kratz	39	39
Færs Herred:					
Søfde	Sogn	Søfde Snogholm	Otte Thott	72	55
Løvestad	—	Løvestad	Ove Gjedde	75	58
Øveds	—	Øvedskloster Svansø	Henrik Lindenov	34	34
Skartofte	—	Tulisbo	Knud Paslich	20	13
Vandsted	—	Vandstedtorp	Johan Urne	41	4
Valsø	—	Valsøgaard	Henrik Lindenov	27	26
Ons Herred:					
Stødhave	Sogn	Rønnesholm	Sten Hondorf	59	19
Næs	—	Troldnæs	Otte Thott	29	28
Boserup	—	Ulstrup	Tage Thott	43	27
Torløse	—	Eriksholm	Tage Thott	81	55

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Luggude Herred:					
Krop	Sogn	Rosendal	Staller Kaas	76	55
Mørup	—	Rosenlund	Holger Rosenkrands	28	7
Halmstad	—	Duege Bulstofte	Wulf Hier. v. Kratz	34	25
Kasløse	—	Boserup	Erik Banner	28	23
Alrum	—	Alrum Gundestrup	Margr. Rosenkrands	70	41
Kogrød	—	Knudstrup	Sten Brahe	79	68
Brøndby	—	Krapperup	Ide Skeel	88	48
Egby	—	Gjeddesholm	Rigborg Bille	41	27
Vellinge	—	Røgle	Jakob Grubbe	54	16
Otterup	—	Belteberg Hviderød	Axel Urup	48	43
S. Asbo Herred:					
Kvidinge	Sogn	Tommerup	Ove Gjedde	106	77
Vram	—	Gundestrup Billesholm	Ingeborg Ulfstand	72	70
Stennestad	—	Dragesholm	Ove Gjedde	21	16
Strøbelstrup	—	Vegholm	Iver Krabbe	64	7
Ovsaas	—	Spanderup	Maren Munk	59	20
N. Asbo Herred:					
Graamandstorp	Sogn	Bjersgaard	Lene Gyldenstjerne	71	52
Faringtofte	—	Snilderød	Karen Lykke	33	5
Munkelyngby	—	Skjellinge	Niels Krabbe	51	50
Rytseholm	—	Rytseholm	Niels Krabbe	41	29
Bjerge Herred:					
Barkager	Sogn	Engeltofte	Fam. Kruse	58	36
Froste Herred:					
Gaardstange	Sogn	Hviderup	Henrik Rammel	33	20
Hørby	—	Ovsby	Lene Rammel	103	24
Lyby	—	Søndertogaard	Lene Rammel	58	11
Fulstofte	—	Fulstofte	Iver Krabbe	52	41
Skarholt	—	Skarholt	Korfits Trolle	29	29
Gudmandstorp	—	Pugerup (Bo Hovgaard)	Knud Ulfeldt	60	15
Bosjøholm	—	Bosjøkloster	Jokum Beck	35	27
Harløse	—	Hjulerød	Knud Akeleje	103 (Harløse og Hammerlund)	19
Hammerlund	—	Løberød	Henrik Rammel		40

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Jerrestad Herred:					
Valby	Sogn	Glimminge	Mogens Rosenkrands	43	33
Gladsaxe	—	Gladsaxe	Jokum Beck	40	39
Vemmendlev	—	Gyllebo	Ove Gjedde	51	35
Albo Herred:					
Medelby	Sogn	Svabesholm	?	49	?
Ravslunde	—	Torup	Jokum Beck	38	34
Anderum	—	Anderum	Jokum Beck	51	25
Fulstofte	—	Kronevold	Kirstine Rantzau	51	26
Gers Herred:					
Trannese	Sogn	Ovesholm	Ebbe Ulfeldt	64	33
Sønderslev	—	Maltesholm	Anne Rammel	69	50
Aasum	—	Lillø	Henrik Hvitfeldt	67	56
Vidskølle	—	Vidskølle	Christian Barnekov	61	53
Kjøbing	—	Ugerup	Christoffer Ulfeldt	75	29
Gønge Herred:					
Finje	Sogn	Møllerød	Christoffer Ulfeldt	45	27
Knislinge	—	Biverød	Sten Reedtz	52	9
Brønnested	—	Hofdal	Jokum Beck	61	45
Kvinge	—	Haneskov	Christoffer Ulfeldt	40	12
Gryd	—	Vandaas	Anne Rammel	28	21
Ferlev	—	Ferlev	Christoffer Ulfeldt	77	71
Mejlby	—	Maglo Longerum	Ove Gjedde Frederik Skade	86	34 ?[1]
Vandkive	—	Vandkive	Christoffer Ulfeldt	40	23
Gumløse	—	Sinklarsholm	Jørgen Marsvin	28	21
Værum	—	Øvreskjerninge	Jørgen Urup	42	?
Stouby	—	Hesleholm	Christoffer Valkendorf	66	3
Sandby	—	Sandbygaard	Jørgen Marsvin	34	28
Villands Herred:					
Ivetofte	Sogn	Aarup	Christian Friis	88	11
Kieby	—	Bækkeskov	Henrik Rammel	34	34
Lyngby	—	Lyngbygaard	Christian Friis	82	51
Raabeløv	—	Raabeløv	Bjørn Ulfeldt	22	22
Østersløv	—	Karsholm	Axel Gyldenstjerne	66	62

[1]) Opgivelsen mangler ved en Forglemmelse fra min Side, da jeg benyttede den skaanske Extrakt.

Tab. III. Bleking 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Solvitsborg Len:								
Bregne Herred	362	4	366	298	7	61	"	105
Lister —	256	16	272	165	"	107	"	
Kristianopel Len:								
Medelst Herred	698	11	709	623	"	86	"	291
Øster —	405	5	410	392	"	18	"	
Ialt . . .	1721	36	1757	1478	7	272	"	396

Tab. IV. Sjælland med Hven og Møn 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.	Øde Jordbrug.
Kronborg Len:									
Holbo Herred	360	52	412	411	1	"	"	"	"
Lynge —	718	67	785	751	6	28	"		"
Frederiksborg Len:									
Strø Herred	326	39	365	356	9	"	"	"	4
Kjøbenhavns Len:									
Sokkelund Herred	468	36	504	464	40	"	"	"	30
Smørum —	394	13	407	314	60	33	10		4
Ølstykke —	179	7	186	185	1	"	"		2
Roskilde og Svenstrup Len:									
Sømme Herred	311	20	331	147	160	24	3	1	3
Tune —	258	"	258	80	136	42	"		"
Ramsø —	346	27	373	104	159	110	20		6
Voldborg —	360	65	425	98	144	183	97		7
Tryggevælde Len:									
Bjeverskov Herred	417	49	466	55	55	356	165	59	"
Stevns —	490	14	504	152	100	252	81		12
Faxe —	559	40	599	124	33	442	229		3

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.	Øde Jordbrug.
Vordingborg og Jungshoved Len:									
Baarse Herred	803	75	878	790	25	63	6		12
Hammer —	551	44	595	272	104	219	87	39	4
Tybjerg —	390	37	427	26	87	314	150		6
Ringsted Len:									
Ringsted Herred	613	26	639	308	78	253	71	8	17
Sorø Len:									
Alsted Herred	475	9	484	65	396	23	5	„	13
Korsør Len:									
Flakkebjerg Herred	1182	118	1300	380	255	665	361	„	9
Antvorskov Len:									
Slagelse Herred	579	3	582	450	42	90	?		1
Sæbygaard Len:								2	
Løve Herred	672	23	695	455	108	132	77		12
Holbæk Len:									
Merløse Herred	714	56	770	210	124	436	178	2	18
Tudse —	618	19	637	174	129	334	139		17
Abrahamstrup Len:									
Horns Herred	353	47	400	157	94	149	92	„	20
Dragsholm Len:									
Ods Herred	531	185	716	688	28	„	„	19	3
Kalundborg Len:									
Skipping Herred	480	20	500	442	45	13	„	8	14
Arts —	425	47	472	344	116	12	„		16
Møns Len	596	10	606	559	47	„	„	1	1
Ialt . . .	14168	1148	15316	8561	2582	4173	1771	139	234

Tab. V. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Sjælland 1651.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Holbo Herred	. . . . .	ingen			
Lynge —	. . . . .	ingen			
Strø —	. . . . .	ingen			
Sokkelund —	. . . . .	ingen			
Smørum Herred:					
Sengeløse	Sogn	Raarup	Sigvard Urne	41	10
Ølstykke Herred	. . . . .	ingen			
Sømme Herred:					
Gjevninge	Sogn	Lindholm	Barbara Vittrup	15	3
Tune Herred	. . . .	ingen			
Ramsø Herred:					
Syv	Sogn	Vibygaard	Ove Gjedde	38	15
Kjøge	—	Kjøgegaard	Christen Skeel	5	5
Voldborg Herred:					
Hvalsø	Sogn	Sonnerup	Knud og Jørgen Urne	29	20
Ry	—	Rygaard	Niels Trolle	52	32
Sonnerup	—	Trudsholm	Sten Bille	34	19
Saaby	—	Aastrup	Jørgen Sefeldt	60	15
Sæby	—	Egholm	Oluf Rosenkrands	38	11
Bjeverskov Herred:					
Valløby	Sogn	Vallø	Christen Skeel	19	19
Lidemark	—	Taagerød	Lisbet Bille	23	9
Lellinge	—	Lellingegaard	Kirstine Munk	23	22
Vollerslev	—	Jonstrup	Niels Trolle	22	13
		Herlufstrup	Lisbet Bille		6
Herfølge	—	Gunderup	Christen Skeel	98	96
		Rudholt			
Stevns Herred:					
Magleby	Sogn	Søholm	Sofie Rantzau	65	15
Strøby	—	Strøby Ladegaard	Sofie Rantzau	54	24
Holtug	—	Gjorslev	Anne Lunge	47	14
St. Hedinge	—	Erikstrup	Christen Eriksen	77	"
Frøslev	—	Frøslev	Knud Ulfeldt	31	28
Hellested	—	Valbygaard	Vincents Bille	73	?
Faxe Herred:					
Alslev	Sogn	Alslev	Otte Urne	29	29
Spjellerup	—	Vemmetofte	Karen Krabbe	38	38
Faxe	—	Totterupholm	Knud Ulfeldt	150	61

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Roholte	Sogn	Lindersvold Borupgd. Ladegd.	Karen Gyldenstjerne	62	19
Kongsted	—	Lystrup	Peder Grubbe	105	37
Tureby	—	Turebygaard	Birgitte Thott	28	27
Egede	—	Egede	Christian Sparre	22	18
Baarse Herred:					
Everdrup	Sogn	Bækkeskov	Merete Grubbe	64	6
Hammer Herred:					
Hammer	Sogn	Grevensvænge	Edel Urne	74	?
Rønnebæk	—	Rønnebæksholm	Edel Urne	33	13
Toksværd	—	Sparresholm	Christian Sparre	68	39
Vejlø	—	Gavnø	Henrik Lindenov	60	35
Tybjerg Herred:					
Fensmark	Sogn	Holmegaard	Oluf Daa	21	18
Herlufmagle	—	Ravnstrup	Christian Daa	68	25
Bavelse	—	Bavelse	Korfits Ulfeldt	22	19
Næsby	—	Næsbyholm	Otte Brahe	28	28
Tybjerg	—	Tybjerggaard	Pernille Banner	52	21
Sandby	—	Sandbygaard	Rønnov Bille	27	16
Aversi	—	Assendrup	Pernille Banner	29	23
Ringsted Herred:					
Ørslev	Sogn	Ottestrup	Birte Vind	33	5
Hasle	—	Bregentved	Frederik Urne	32	21
Braaby	—	Gisselfeld	Frands Lykke	26	25
Vetterslev	—	Sørup	Køn Joakim Grabow	17	8
Sneslev	—	Eskildstrup	Niels Parsberg	34	12
Alsted Herred:					
Flinterup	Sogn	Hellestrup	Anne Grubbe	22	5
Flakkebjerg Herred:					
Venslev	Sogn	Trolholm	Niels Trolle	34	33
Ørslev	—	Snedinge	Peder Grubbe	38	8
Tjæreby	—	Basnæs	Marie Ulfeldt	72	52
Magleby	—	Borreby	Jørgen Daa	78	59
Egeslevmagle	—	Gjerdrup	Lorens Cunningham	64	?
Vindinge	—	Vindingegaard	Gunde Rosenkrands	67	31
Førslev	—	Førslevgaard	Lave Beck	58	40
Hyllinge	—	Harrestedgaard	Ingeborg Ulfstand	55	35
Karrebæk	—	Saltø	Korfits Ulfeldt	55	55
Fuglebjerg	—	Fuglebjerggaard	Erik Valkendorf	16	5
Gunderslev	—	Gunderslevholm	Iver Krabbe	54	43

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Slagelse Herred:					
Boslunde	Sogn	Espegaard	Jakob Grubbe	83	?
Løve Herred:					
Sæby	Sogn	Gundetved Katrup	Axel Juel Axel Juel?	83	13 ?
Ørslev	—	Kragerup	Barbara Vittrup	35	34
Vedby	—	Vedbygaard	Lene Rud	30	30
Merløse Herred:					
Asmindrup	Sogn	Søgaard	Tønne Juel	34	16
N. Jernløse	—	Birkholm	Christoffer Pachs	40	14
S. Jernløse	—	Knabstrup	Frederik Parsberg	39	5
Ondløse	—	Tygestrup	Frederik Reetz	59	37
Tostrup	—	Bunderupgaard	Lave Bille	69	5
Tersløse	—	Tersløse	Otte Brahe	49	35
Tølløse	—	Tølløse	Lene Barnekov	79	48
Aagerup	—	Eriksholm Torup	Christoffer Pachs	30	18
Tudse Herred:					
Stifts Bjergby	Sogn	Bjergbygaard	Vilhelm og Manderup Parsberg	27	12[1])
Mørke	—	Mørke	Manderup Brahe	31	17
Hagested	—	Hagestedgaard	Henrik Hvitfeldt	57	38
Hørby	—	Hørbygaard	Frederik Reetz	66	43
Kundby	—	Vognstrup	Frederik Parsberg	95	25
Torbenfeld	—	Torbenfeld	Manderup Brahe	3	3
Hjembæk	—	Aggersvold	Achim v. Breda	36	1
Horns Herred:					
Vellerup	Sogn	Vellerup	Dorethe Banner	8	7
Kyndby	—	Kindholm	Frands Lykke	24	24
Krogstrup	—	Svanholm	Frands Lykke	31	21
Skuldelev	—	Torpegaard	Ingeborg Arenfeld	62	?
Selsø	—	Selsø	Ingeborg Arenfeld	40	40
Ods Herred	......	ingen			
Skipping —	......	ingen			
Arts —	......	ingen			
Møn		ingen			

[1]) Gaarden dreves af Bønder, saa at de til den liggende Tjenere ikke med Rette vare skattefri.

Tab. VI. Falster 1662 (og 1651).

	Antal Jordbrug.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Nykjøbing Len:						
Nørre Herred	732	651	65	16	"	2 (Nørre og Sønder)
Sønder —	739	624	87	28	4 ?	
Ialt . . .	1471	1275	152	44	4 ?	2

Tab. VII. Laaland 1662 (og 1651).

	Antal Jordbrug.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Halsted Kl. og Ravnsborg Len:						
Nørre Herred	682	460	42	180	93	264 (Nørre og Sønder)
Sønder —	841	600	25	216	83	
Aalholm Len:						
Musse Herred	1076	599	46	431	235	254 (Musse og Fuglse)
Fuglse —	838	394	140	304	120	
Ialt . . .	3437	2053	253	1131	531	518

Tab. VIII. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Laaland 1662.

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Nørre Herred:			
Sandby Sogn	Adserstrup	110 (Adserstrup og Grimsted)	1
	Grimsted		42
Vindeby —	Vindebygaard	43	4
Utterslev —	Utterslevgaard	82	28
Halsted —	Sæbygaard	86	18
Sønder Herred:			
Søllested Sogn	Søllestedgaard	37	10
Ryde —	Gammelgaard	37	3
Græshave —	Øllingsøgaard	28	11

39*

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Tillidse	Sogn	Rudbjerggaard	51	47
Vesterborg	—	Pederstrup	61	12
Musse Herred:				
Thoreby	Sogn	Fuglsang Rosenlund	164	28 6
Radsted	—	Krænkerup	61	58
Musse	—	Bramslykke	22	9
Slemminge	—	Nørregaard	51	31
Saxkjøbing	—	Orebygaard	54	23
Huseby	—	Nielstrup Aarsmarke	82	29
Engestofte	—	Engestofte	19	19
Taars	—	Berridsgaard	56	32
Fuglse Herred:				
Fuglse	Sogn	Kjærstrup	49	15
Krønge	—	Soholt	11	11
Taagerup	—	Højbygaard	41	19
Olstrup	—	Lungholm	22	7
Errindlev	—	Bremersvold	49	11
Sædinge	—	Sædingegaard	24	6
Nebbelunde	—	Danstedgaard	36	„
Skjørringe	—	Taastrup	23	12
Østofte	—	Havlykkegaard	120	25
Aageby	—	Olstrup	20	14

Tab. IX. Fyn med Langeland 1662 (og 1658).

		Antal Jordbrug.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbonders J.	Jordegne Bønder.
Nyborg Len:							
Hindsholm	Herred	178	21	„	157	85	183
Vinding	—	580	225	28	327	158	
Gudme	—	550	104	11	435	239	
Sunds	—	647	120	16	511	207	
Salling	—	986	62	16	908	597	

		Antal Jordbrug.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Odense Len:							
Bjerge	Herred	264	64	24	176	65	
Aasum	—	335	88	14	233	112	
Odense	—	545	385	34	126	3	55
Lunde	—	296	177	14	105	59	
Skam	—	345	141	21	183	84	
Hagenskov Len:							
Baag	Herred	786	331	65	390	107	97
Rugaard Len:							
Skovby	Herred	625	269	15	341	155	79
Hindsgavl Len:							
Vends	Herred	749	238	75	436	143	83
Tranekjær Len:							
Nørre	Herred	376	196	17	163	56	49
Sønder	—	364	190	4	170	62	
	Ialt . . .	7626	2611	354	4661	2132	546

Tab. X. Adelige Hoved- og Ladegaarde paa Fyn 1662 (og 1658).

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Hindsholm Herred:				
Viby	Sogn	Brolykke	46	12
		Hverringe		31
Stubberup	—	Eskebjerg	46	42
Vinding Herred:				
Flødstrup	Sogn	Rørbæk	42	10
Skjellerup	—	Hindema	27	9
Kullerup	—	Julskov	26	4
Vindinge	—	Ellensborg	64	36
Ørbæk	—	Ørbæklunde	34	25
Ellested	—	Lykkesholm	18	18
Herrested	—	Ravnholt	50	45
Hellerup	—	Hellerup	15	11
Aarslev	—	Torpegaard	18	"

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Gudme Herred:				
Ringe	Sogn	Boltinggaard	76	28
		Gl. Lammehave		3
		Ny Lammehave		2
Ryslinge	—	Krumstrup	26	6
		Tøjstrup		5
Svindinge	—	Glorup	39	39
Langaa	—	Rygaard	26	23
Hesselager	—	Hesselager	75	38
Vejstrup	—	Tidselholt	28	15
		Vejstrupgaard		13
Gudme	—	Broholm	43	18
Gudbjerg	—	Mullerup	63	49
		Brændeskov		"
Sunds Herred:				
Skaarup	Sogn	Klingstrup	57	17
Egense	—	Hvidkilde	38	24
		Lindskov		13
Ollerup	—	Nielstrup	32	15
Stenstrup	—	Løjtved	41	26
		Skjoldemose		15
Kværndrup	—	Egeskov	63	30
Turø	—	Marsvinsvold	13	13
Bregninge	—	Valdemars Slot	54	54
Salling Herred:				
Diernisse	Sogn	Findstrup	28	26
Aaby	—	Brændegaard	44	27
		Lejholm		5
Aastrup	—	Nakkebølle	40	40
Ulbølle	—	Rødkilde	42	22
Hundstrup	—	Flintholm	35	17
Rantzauholm	—	Rantzauholm	53	53
Herringe	—	Fjellebro	15	13
Gjestelev	—	Nordskov	23	6
Espe	—	Skovsgaard	35	34
		Lundsgaard		
Vejle	—	Vejlegaard	22	13
N. Broby	—	Lundegaard	51	49
S. Broby	—	Brobygaard	37	23
		Ølstedgaard		6

Herred og Sogn.		Hovedgaard	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Ø. Hæsinge	Sogn	Arreskov	31	26
Hillerslev	—	Gjelskov Nybøllegaard	52	19 4
Lyndelse	—	Sandholt	25	25
Jordløse	—	Damsbo Søbo	32	23 9
Haastrup	—	Østrupgaard	38	18
Svaninge	—	Stensgaard	68	31
Horne	—	Hvedholm	114	108
Bjerge Herred:				
Revninge	Sogn	Lundsgaard Jershave	24	12
Rynkeby	—	Skovsbo	38	18
Kolstrup	—	Ulriksholm Østergaard Trellerup	49	22
Marslev	—	Vejstrupgaard	28	8
Birkende	—	Sellebjerg	21	5
Aasum Herred:				
Næraa	Sogn	Taarupgaard	41	13
Rønninge	—	Rønninge Søgaard	29	10
Lyndelse	—	Brangstrup	52	17
Davinde	—	Sanderumgaard	14	13
Søby	—	Søby Søgaard	18	17
Fravde	—	Hollufgaard Fravde	65	19 23
Odense Herred:				
Stenløse	Sogn	Lindvedgaard	30	3
Lunde Herred:				
Østrup	Sogn	Østrupgaard	23	10
Norup	—	Qvitzovholm	43	24
Skeby	—	Gjerskov	32	14
Otterup	—	Ørridslevgaard Nislevgaard	30	3 8
Skam Herred:				
Agernæs	Sogn	Kjørup	39	36
Grindløse	—	Jerstrup	45	27
Uggerslev	—	Uggerslevgaard	30	21

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hoved-gaarden
Baag Herred:				
Vedtofte	Sogn	Vedtofte	25	18
Søby	—	Skovsgaard	24	1
Sandager	—	Orelund	26	„
Gamtofte	—	Brahesborg	52	37
Dreslette	—	Flenstofte	69	?
Haarby	—	Løgismose	63	28
Kjerte	—	Billeskov	49	4
Barløse	—	Barløsegaard	43	„
Tanderup	—	Skjerbæk	45	„
Ørsted	—	Krængerup	34	11
Kjøng	—	Søholm	73	8
Skovby Herred:				
Skovby	Sogn	Harridslevgaard	78	42
Vigerslev	—	Margaard Langesø	85	3 8
Vevlinge	—	Elvedgaard	58	15
Ore	—	Oregaard	45	45
Haarslev	—	Lykkesborg	86	1
Sandager	—	Sandagergaard Enggaard	20	10 9
Søndersø	—	Dallund	65	22
Vends Herred:				
Vejlby	Sogn	Billeshave	83	13
Ørslev	—	Tybrind	36	27
Husby	—	Iversnæs	53	50
Rørup	—	Erholm Søndergaarde	19	10
Fjelsted	—	Billesbølle	36	13
Brenderup	—	Kjærsgaard Holsøgaard	66	29 1
Langelands N. Herred:				
Bøstrup	Sogn	Nedergaard Egelykke	69	14 2
Snøde	—	Stensgaard	75	12
Stoense	—	Nygaard	33	4
Skrobelev	—	Faarevejle	43	17
Fuglsbølle	—	Skovsbo	23	7

Herred og Sogn.	Hovedgaard.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Langelands S. Herred:			
Longelse Sogn	Møllegaard	42	8
Tryggelev —	Lykkesholm	24	3
Fodslette —	Hjortholm	16	13
Humble —	Leggebølle Ladegd.	121	7
	Skovsgaard		8
	Vestergaard		10
Magleby —	Brolykke	90	6
	Holmegaard		7

Tab. XI. 29 nørrejydske Herreder 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Koldinghus Len:								
Anst Herred	278	102	380	357	17	6	4	290
Brusk —	248	45	293	279	14	„	„	
Elbo —	188	82	270	268	„	2	„	
Holmans —	209	31	240	238	2	„	„	
Jerlev —	118	21	139	139	„	„	„	
Slavs —	111	24	135	29	48	58	16	
Tørrild —	247	69	316	38	9	269	162	
Nørvang —	471	145	616	40	24	552	202	
Riberhus Len:								
Malt Herred	240	68	308	27	20	261	117	67
Gjørding —	254	85	339	136	48	155	80	
Skadst —	511	119	630	334	87	209	85	
Vester —	401	149	550	265	56	229	111	
Lundenæs Len:								
Øster Herred	174	77	251	27	65	159	82	104
Nørre —	207	190	397	194	46	157	58	
Hammerum —	336	145	481	160	6	315	82	
Bolling —	305	170	475	230	28	217	40	
Ginding —	227	94	321	46	34	241	147	
Hjerm —	348	168	516	107	14	395	85	

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Aarhusgaard Len:								
Ning Herred	322	42	364	208	80	76	13	
V. Lisbjerg —	133	15	148	95	34	19	„	144
Hasle —	145	11	156	55	88	13	5	
Skanderborg Len:								
Vor Herred	502	28	530	288	1	241	168	
Tyrsting —	188	14	202	155	24	23	11	
Hjelmslev —	254	8	262	240	22	„	„	162
Framlev —	171	13	184	122	27	35	14	
Sabro —	155	27	182	46	24	112	61	
Gjern —	269	21	290	246	14	30	11	
Silkeborg Len:								
Vrads Herred	232	54	286	126	3	157	59	45[1])
Lysgaard —	331	46	377	226	2	149	45	
Ialt . . .	7575	2063	9638	4721	837	4080	1658	812

Tab. XII. Herrederne Nord for Limfjorden 1657—62.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens og Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Aalborghus Len:							
Hvetbo Herred	185	132	317	191	126	14	
Horns —	223	272	495	30	465	330	59[2])
Ø. Han —	216	176	392	112	280	60	
V. Han —	215	207	422	220	202	14	
Aastrup Len:							
Jerslev Herred	384	346	730	244	486	250	
Børglum —	?	?	777	303	474	295	8
Vennebjerg —	298	203	501	170	331	90	

[1]) Heri indbefattet de jordegne i Hids Herred (Tab. XV).

[2]) Heri indbefattet de jordegne Bønder i de andre Herreder under Aalborghus Len (Tab. XIII og XV).

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens og Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders J.	Jordegne Bønder.
Ørum og Vestervig Len:							
Refs Herred	367	134	501	383	118	38	2
Hassing —	289	150	439	195	244	65	
Hundborg —	219	84	303	168	135	40	
Hillerslev —	361	185	546	226	320	30	
Ialt . . .			5423	2242	3181	1226	69

Tab. XIII. 16 nørrejydske Herreder 1651.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.	Heraf: Kronens Jordbrug.	Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Jordegne Bønder.
Dronningborg Len:							
Sønderlyng H.	281	22	303	96	27	180	se Tab. XV.
Hald Len:							
Middelsom H.	234	55	289	107	15	167	54[1])
Nørlyng —	197	49	246	51	110	85	
Rinds —	461	55	516	181	47	288	
Fjends —	370	38	408	119	40	249	
Mariager Len:							
Gislum Herred	349	32	381	147	50	184	2
Skivehus Len:							
Hindborg Herred	230	50	280	166	5	109	28
Rødding —	181	50	231	60	9	162	
Nørre —	253	69	322	53	29	240	
Harre —	215	72	287	180	8	99	
Aalborghus Len:							
Hindsted Herred	386	40	426	119	2	305	se Tab. XII.
Hellum —	305	27	332	74	4	254	
Fleskum —	334	70	404	248	55	101	
Aars —	318	63	381	141	15	225	
Hornum —	524	62	586	194	92	300	
Slet —	385	51	436	141	18	277	
Ialt . . .	5023	805	5828	2077	526	3225	84

1) Heri indbefattet de jordegne paa Mors (Tab. XV).

Tab. XIV. Jordbrugenes Antal i 24 nørrejydske Herreder samt paa Læsø 1662 og 1690.

	Antal Gaarde.	Antal mindre Jordbrug.	Antal Jordbrug ialt.
Stjernholm Len:			
Bjerge Herred	540	49	589
Hatting —	300	1	301
Nim —	155	1	156
Aakjær Len:			
Hads Herred	561	8	569
Silkeborg Len:			
Hids Herred	155	2	157
Kalø Len:			
Mols Herred	280	52	332
Sønder —	378	29	407
Nørre —	361	57	418
Ø. Lisbjerg —	356	26	382
Sønderhald —	479	25	504
Dronningborg Len:			
Galten Herred	295	17	312
Støvring —	166	1	167
Rugsø —	194	1	195
Gjerlev —	312	1	313
Hovlbjerg —	286	25	311
Onsild —	129	8	137
Nørrehald —	245	„	245
Hald Len:			
Mors' Sønder Herred	337	95	432
Mors' Nørre —	306	58	364
Aalborghus Len:			
Kjær Herred	346	242	588
Bøvling Len:			
Hing Herred			502
Ulvborg —			335
Skodborg —			681
Vandfuld —			247
Læsø			287
Ialt . . .			8931

Tab. XV. Ejendomsfordelingen i 24 nørrejydske Herreder samt paa Læsø 1651.

	Kronens og Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders Jordbrug.	Jordegne Bønder.
Stjernholm Len:				
3 Herreder	374	672	187	64
Aakjær Len:				
Hads Herred	534	35	"	58
Silkeborg Len:				
Hids Herred	146	11	"	se Tab. XI.
Kalø Len:				
5 Herreder	818	1225	571	134
Dronningborg Len:				
7 Herreder	860	820	476	77
Hald Len:				
Mors' 2 Herreder . . .	360	436	255	se Tab. XIII.
Aalborghus Len:				
Kjær Herred	200	388	187	se Tab. XII.
Læsø	287	"	"	"
Bøvling Len:				
4 Herreder	632	1133	500	48
Ialt . . .	4211	4720	2176	381

Tab. XVI. Oversigt over Nørrejylland 1651.

	Jordbrug ialt.	Heraf:			
		Kronens og Gejstlighedens Jordbrug.	Adelens Jordbrug.	Adelens Ugedagsbønders Jordbrug.	Jordegne Bønder.
29 Herreder	9638	5558	4080	1658	812
11 —	5423	2242	3181	1226	69
16 —	5828	2603	3225	1530	84
24 — og Læsø	8931	4211	4720	2176	381
Ialt . . .	29820	14614	15206	6590	1346

Tab. XVII. Adelige Hoved- og Ladegaarde i 29 nørrejydske Herreder 1651.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Anst Herred:					
Vamdrup	Sogn	Østerbygaard	Christian Rantzau	45	4
Brusk Herred		ingen			
Elbo —		ingen			
Holmans —		ingen			
Jerlev —		ingen			
Slavs Herred:					
Grindsted	Sogn	Urup	Bendix Norby	49	16
Vorbasse	—	Donslund	Bendix Norby	42	8[1])
Tørrild Herred:					
Bredsten	Sogn	Kjeldkjær Abildgaard	Henrik Thott Jørgen Brahe	45	25 19
Skibed	—	Haraldskjær	Anne Munk	42	3
Gadbjerg	—	Refstrup	Herman Kaas	25	11
Nørup	—	Engelsholm	Jørgen Brahe	51	48
Jelling	—	Faarupgaard	Henrik Thott	49	4
Hover	—	Lerbæk Rugballegaard	Erik Brockenhuus Manderup Abildgaard	26	18 6
Kollerup	—	Brandbjerg Skovgaard	Ingeborg Skeel Christian Rantzau	29	16 12
Nørvang Herred:					
Hornstrup	Sogn	Grundet	Mette Rosenkrands	39	18
Ø. Snede	—	Agersbøl	Jørgen Juel	59	22
Grejs	—	Højgaard	Jørgen Munk?	28	?
Sindbjerg	—	Laage	Jørgen Juel	49	17
Langskov	—	Hovlgaard	Christian Rantzau	25	9
Hvejsel	—	Mindstrup	Chr. Thom. Sehested	63	7
Nykirke	—	Alsted	Lene og Margr. Juel?	34	15
Give	—	Donnerup Sønderhoed	Ellen Skram Sofie Staverskov	46	12 20
Tyregod	—	Hastrup	Jørgen Kaas	50	45
Vester	—	Rørbæk	Jørgen Høg	14	13
Brande	—	Brandholm	Herluf Mormand	59	23
Omme	—	Jullingsholm Omvraa	Erik Juel Edel ell. Sophie Munk?	44	1 „

[1]) Ikke medregnede til Ugedagstjenerne, da Donslund var bortforpagtet af Ejeren.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Malt Herred:					
Føvling	Sogn	Nielsbygaard	Hans Harbo	76	6
Malt	—	Estrup	Manderup Abildgaard	34	33
Folding	—	Sønderskov	Manderup Due	25	25
Vejen	—	Skodborg	Manderup Abildgaard	29	21
Læborg	—	Hundsbæk	Erik Juel	37	32
Gjørding Herred:					
Gjørding	Sogn	Vardho	Christen Lange	54	26
Bramminge	—	Bramminge	Erik Krag	25	22
Hunderup	—	Kjærgaard	Peder Lange	32	32
Skadst Herred:					
Nykirke	Sogn	Endrupholm	Anne Vind	19	18
Sneum	—	Sneumgaard	Wenzel Rotkirch	23	3
Tjæreborg	—	Krogsgaard	Wenzel Rotkirch	30	26
Nebel	—	Ollufgaard	Christence Krag	18	8
Alslev	—	Visselbjerg	Margrete Ahlefeldt	38	27
Guldager	—	Sønderris	Sofie Vognsdatter	48	3
Vester Herred:					
S. Jacobi	Sogn	Lunderup	Bendix Norby	12	2
Lunde	—	Frostrup	Mogens Kaas' Arvinger	30	18
Ovtrup	—	Søvig	Christoffer Hvas	44	7
Lydum	—	Lydumgaard	Erik Krag	24	20
Henne	—	Hennegaard	Christoffer Hvas	77	33
Aal	—	Hesselmed	Christen Lange	66	31
Øster Herred:					
Thorstrup	Sogn	Nørholm	Iver Vind	44	14
Tistrup	—	Agerkrog	Iver Vind	47	30
Olgod	—	Lindbjerggaard	Ide Gjoe	52	38
Nørre Herred:					
S. Bork	Sogn	Skrumsager	Lavrits Pogwisch	39	14
N. Bork	—	Grubbesholm	Jakob Grubbe	27	8
Vium	—	Viumgaard	Gjord Galt	29	13
Lyne	—	Østergaard	Jesper Vognsen	49	23
Hammerum Herred:					
Tvis	Sogn	Tvis Kloster	?	28	?
Avlum	—	Lergrav	Erik Rosenkrands	37	36
Sinding	—	Sindinggaard	Claus Dyre	16	12
Ikast	—	Højris	Mogens Schested	56	9
Herning	—	Herningsholm	Christian Rantzau	23	21

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Snejberg	Sogn	Tanderup	Hartvig Saxe	35	2
Tjørring	—	Ørnhovedgaard	Niels Vognsens Arvinger	10	1[1]
S. Feldring	—	Fruergaard	Frederik Buchwald	31	?
Skarrild	—	Kartoft	Jakob Ulfeldt	23	2
Bølling Herred:					
Brejning	Sogn	Brejninggaard	Gunde og Tyge Lange	49	?
Lem	—	Tredje	Knud Sørensen	35	19
		Holmgaard			1
Dejbjerg	—	Dejbjerglund	Henrik Langes Arvinger	31	9
Hanning	—	Rekkergaard	Henrik Langes Arvinger	29	11
Ginding Herred:					
Estvad	Sogn	Estvadgaard	Frands Rantzau	38	35
Ejsing	—	Landting	Oluf Rosenkrands	50	46
Sevel	—	Stubbergaard	Christence Juel	68	66
Hjerm Herred:					
Borbjerg	Sogn	Abildholt	?	65	?
		Store Hessel	?		?
Hanbjerg	—	Hanbjerg-Hovgaard	Frands Rantzau?	22	?
Hjerm	—	Volstrup	Axel Juel	75	64
Gjemsing	—	Kvistrup	Ingeborg Parsberg	25	21
Ning Herred:					
Maarslet	Sogn	Skumstrup	Niels Friis	48	7
		Mosgaard			
Tulstrup	—	Østergaard	Birgitte Krabbe	16	6
V. Lisbjerg Herred . . .		ingen			
Hasle Herred:					
Kasted	Sogn	Kjærbygaard	Christoffer Skade	10	1
Lyngby	—	Lyngbygaard	Ide Daa	4	4
Vor Herred:					
Birk	Sogn	Urup	Birgitte Brockenhuus	51	47
Hansted	—	Hanstedgaard	Henning Pogwisch	42	22
Vor	—	Stensballegaard	Hilleborg Bille	92	62
Nebel	—	Serridslev	Henrik Mund		9
Sovind	—	Tyrrestrup	Laxmand Gyldenstjerne	48	28
Tyrsting Herred:					
Føvling	Sogn	Væbnersholm	Elisabeth Daa	32	11
Hjelmslev Herred		ingen			
Framlev Herred:					
Sjelle	Sogn	Sjelleskov	Valdemar Skram	17	14

[1]) Ikke medregnet, da Ørnhovedgaard var bortforpagtet.

Herred og Sogn.		Hovedgaard.	Ejer.	Antal Jordbrug.	Heraf til Hovedgaarden.
Sabro Herred:					
Lyngaa	Sogn	Favrskov	Niels Friis	29	18
Folby	—	Nørringgaard	Oluf Parsberg	33	23
Lading	—	Lyngballegaard	Caspar Gersdorf	33	19
Sabro	—	Ristrup	Caspar Gersdorf	10	1
Gjern Herred:					
Hammel	Sogn	Jernit	Oluf Parsberg	12	11
Vrads Herred:					
Hammer	Sogn	Hammergaard	Jørgen Høg	11	11
Tyrsting	—	Mattrup	Korfits Ulfeldt	27	27
Tørring	—	Stovgaard	Chr. Thom. Sehested	28	21
Lysgaard Herred:					
Sjørslev	Sogn	Avnsbjerg	Jørgen Marsvin	23	20
Højbjerg	—	Palstrup	Oluf Parsberg	21	8
Torning	—	Kjærsholm	Tyge Sandberg	48	17

Tab. XVIII. Skattepligtige Bønder i Skaane.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Kristiansstad	1622	402	22	424	1680	632	2312	2736
—	1651	364	50	414	1275	745	2020	2434[1])
		÷ 38	+28	÷ 10	÷405	+113	÷292	÷302
Froste Herred	1606	104	1	105	561	92	653	758
—	1651	63	25	88	299	188	487	575
		÷ 41	+24	÷ 17	÷262	+ 96	÷166	÷183
Helsingborg (og Baastad) (dog ikke Gønge H.)	1584	467	3	470	1364	21	1385	1855
—	1651	274	94	368	656	477	1133	1501
		÷193	+91	÷102	÷708	+456	÷252	÷354

[1]) Tallene ere vistnok noget for høje, da Afkortningen ikke er klar.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Landskrone	1602	127	11	138	1343	436	1779	1917
—	1651	87	12	99	975	512	1487	1586
		÷ 40	+ 1	÷39	÷ 368	+ 76	÷292	÷331
Malmøhus (med Jerrestad og Børringe)	1608	264	"	264	3649	"	3649	3913
—	1651	76	118	194	2260	1029	3289	3483
		÷188	+118	÷70	÷1389	+1029	÷360	÷430

Tab. XIX. Skattepligtige Bønder i Bleking.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Kristianopel og Sølvitsborg	1600	380	7	387	1399	55	1454	1841
Kristianopel	1651	99	6	105	308	72	380	485
Sølvitsborg	1651	287	4	291	999	77	1076	1367
Kristianopel og Sølvitsborg	1651	386	10	396	1307	149	1456	1852
		+6	+3	+9	÷92	+94	+ 2	+11

Tab. XX. Skattepligtige Bønder paa Bornholm.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Hammershus	1610	671	7	678	191	2	193	871
—	1651	680	"	680	184	"	184	864
		+9	÷7	+2	÷7	÷2	÷9	÷7

Tab. XXI. Skattepligtige Bønder paa Sjælland.

Len.		Jordegne Bønder. Hele Gaarde.	Jordegne Bønder. Halve og mindre Gaarde.	Jordegne Bønder. Ialt.	Fæstebønder. Hele Gaarde.	Fæstebønder. Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Fæstebønder. Ialt.	Skattebønder ialt.
Abrahamstrup	1610	"	"	"	286	? [1])	286	286
—	1651	"	"	"	271	"	271	271
		"	"	"	÷ 15	?	÷15	÷15?
Antvorskov og Sæbygaard	1606 1612	3	"	3	1219	"	1219	1222
—	1652	2	"	2	1093	56	1149	1151
		÷1	"	÷1	÷126	+ 56	÷70	÷71
Dragsholm	1612	26	"	26	708	177	885	911
—	1651	19	"	19	513	370	883	902
		÷7	"	÷7	÷195	+193	÷ 2	÷ 9
Frederiksborg	1613	"	"	"	735	c. 50	785	785
—	1651	"	"	"	726	86	812	812
		"	"	"	÷ 9	+ 36	+27	+27
Holbæk	1610	5	"	5	738	? [2])	738?	743?
—	1651	2	"	2	451	329	780	782
		÷3	"	÷3	÷287	+329?	+42?	+39?
Kalundborg (med Undt. af Samsø)	1603	8	"	8	706	? [3])	706?	714?
—	1651	8	"	8	635	77	712?	720?
		"	"	"	÷ 71	+ 77?	+ 6?	+ 6?
Kjøbenhavns	1610	"	"	"	907	20	927	927
—	1651	"	"	"	913	12	925	925
		"	"	"	+ 6	÷ 8	÷ 2	÷ 2

[1]) Gaardsæder ere sammenregnede med Husmænd og Inderster, saa at deres Antal ikke kan ses.
[2]) Ligesom ved Abrahamstrup.
[3]) Ligesom ved Abrahamstrup.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Korsør	1613	2	„	2	802	109[1])	911	913
—	1651	„	„	„	572	100	672	672
		÷ 2	„	÷ 2	÷230	÷ 9	÷239	÷241
Kronborg	1612	„	„	„	504	305	809	809
—	1651	„	„	„	500	337	837	837
		„	„	„	÷ 4	+ 32	+ 28	+ 28
Møn	1610	1	„	1	537	„	537	538
—	1651	1	„	1	496	29	525	526
		„	„	„	÷ 41	+ 29	÷ 12	÷ 12
Ringsted Herred	1606	10	„	10	580	20	600	610
—	1651	8	„	8	527	„	527	535
		÷ 2	„	÷ 2	÷ 53	÷ 20	÷ 73	÷ 75
Roskildegaard (dog ikke Ringsted H.) og Svenstrup	1606	1	„	1	1211	66	1277	1278
—	1651	1	„	1	972	198	1170	1171
		„	„	„	÷239	+132	÷107	÷107
Sorø	1611	„	„	„	365	12	377	377
—	1653	„	„	„	442	„	442	442
		„	„	„	+ 77	÷ 12	+ 65	+ 65
Tryggevælde	1596	120	„	120	1047	59	1106	1226
—	1651	33	34	67	513	339	852	919
		÷87	+34	÷53	÷534	+280	÷254	÷307
Vordingborg og Jungshoved	1610	41	„	41	1468	30	1498	1539
—	1651	39	„	39	1088	336	1424	1463
		÷ 2	„	÷ 2	÷380	+306	÷ 74	÷ 76

[1]) Da Ugedagsmænd og Gaardsæder ere sammenfattede, hører en Del af disse uden Tvivl til de hele Gaarde.

Tab. XXII. Skattepligtige Bønder paa Samsø.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Samsø	1603	"	"	"	353	"	353	353
—	1651	"	"	"	339	11	350	350
		"	"	"	÷14	+11	÷3	÷3

Tab. XXIII. Skattepligtige Bønder paa Falster.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Nykjøbing	1610	2	"	2	1380	3	1383	1385
—	1651	2	"	2	1037	432	1469	1471
		"	"	"	÷343	+429	+ 86	+ 86

Tab. XXIV. Skattepligtige Bønder paa Laaland.

Len.		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Aalholm	1610	278	"	278	955	105	1060	1338
—	1651	254	"	254	781	116	897	1151
		÷24	"	÷24	÷174	+ 11	÷163	÷187
Halsted	1610	291	"	291	1113	"	1113	1404
—	1650	241	23	264	748	214	962	1226
		÷50	+23	÷27	÷365	+214	÷151	÷178

Tab. XXV. Skattepligtige Bønder paa Fyn.

Len.		Jordegne Bønder. Hele Gaarde.	Jordegne Bønder. Halve og mindre Gaarde.	Jordegne Bønder. Ialt.	Fæstebønder. Hele Gaarde.	Fæstebønder. Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Fæstebønder. Ialt.	Skattebønder ialt.
Hagenskov	1600	112	"	112	497	4	501	613
—	1651	90	7	97	363	78	441	538
		÷22	+ 7	÷15	÷134	+ 74	÷ 60	÷ 75
Hindsgavl	1606	95	"	95	543	"	543	638
—	1651	61	22	83	286	175	461	544
		÷34	+22	÷12	÷257	+175	÷ 82	÷ 94
Nyborg	1610	233	"	233	1692	"	1692	1925
—	1651	154	29	183	991	412	1403	1586
		÷79	+29	÷50	÷701	+412	÷289	÷339
Odensegaard	1610	114	"	114	1242	"	1242	1356
—	1651	53	2	55	1000	171	1171	1226
		÷61	+ 2	÷59	÷242	+171	÷ 71	÷130
Rugaard	1610	79	"	79	327	3	330	409
—	1651	71	8	79	176	164	340	419
		÷ 8	+ 8	"	÷151	+161	+ 10	+ 10
Tranekjær	1610	56	"	56	589	"	589	645
—	1651	48	1	49	462	30	492	541
		÷ 8	+ 1	÷ 7	÷127	+ 30	÷ 97	÷104

Tab. XXVI. Skattepligtige Bønder i Østdanmark til Lille Bælt.

		Jordegne Bønder.			Fæstebønder.			Skattebønder ialt.
		Hele Gaarde.	Halve og mindre Gaarde.	Ialt.	Hele Gaarde.	Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Ialt.	
Skaane	c. 1600	1364	37	1401	8597	1181	9778	11179
—	1651	864	299	1163	5465	2951	8416	9579
		÷500	+262	÷238	÷3132	+1770	÷1362	÷1600
Bleking	1600	380	7	387	1399	55	1454	1841
—	1651	386	10	396	1277	149	1426	1822
		+ 6	+ 3	+ 9	÷ 122	+ 94	÷ 28	÷ 19
Bornholm	1610	671	7	678	191	2	193	871
—	1651	680	„	680	184	„	184	864
		+ 9	÷ 7	+ 2	÷ 7	÷ 2	÷ 9	÷ 7
Sjælland	c. 1610	217	„	217	11813	848	12661	12878
—	1651	113	34	147	9712	2269	11981	12128
		÷104	+ 34	÷ 70	÷2101	+1421	÷ 680	÷ 750
Samsø	1603	„	„	„	353	„	353	353
—	1651	„	„	„	339	11	350	350
		„	„	„	÷ 14	+ 11	÷ 3	÷ 3
Falster	1610	2	„	2	1380	3	1383	1385
—	1651	2	„	2	1037	432	1469	1471
		„	„	„	÷ 343	+ 429	+ 86	+ 86
Laaland	1610	569	„	569	2068	105	2173	2742
—	1651	495	23	518	1529	330	1859	2377
		÷ 74	+ 23	÷ 51	÷ 539	+ 225	÷ 314	÷ 365
Fyn	c. 1610	689	„	689	4890	7	4897	5586
—	1651	477	69	546	3278	1030	4308	4854
		÷212	+ 69	÷143	÷1612	+1023	÷ 589	÷ 732

	Jordegne Bønder. Hele Gaarde.	Jordegne Bønder. Halve og mindre Gaarde.	Jordegne Bønder. Ialt.	Fæstebønder. Hele Gaarde.	Fæstebønder. Halve Gaarde og mindre Jordbrug.	Fæstebønder. Ialt.	Skattebønder ialt.
Østdanmark 1600—1610	3892	51	3943	30691	2201	32892	36835
— 1651	3017	435	3452	22821	7172	29993	33445
	÷875	+384	÷491	÷7870	+4971	÷2899	÷3390

Tab. XXVII. Procenttabel over de skattepligtige Bønders Nedgang i Østdanmark[1]).

	Jordegne.	Fæstere.	Ialt.
Skaane	÷ 16	÷ 14	÷ 14
Sjælland	÷ 32	÷ 5	÷ 6
Falster	0	+ 6	+ 6
Laaland	÷ 9	÷ 14	÷ 13
Fyn	÷ 20	÷ 12	÷ 13
Østdanmark	÷ 12	÷ 8	÷ 9

Tab. XXVIII. Jordegne Bønder i Nørrejylland.

Len.		Jordegne Bønder. Hele Gaarde.	Jordegne Bønder. Halve Gaarde.	Jordegne Bønder. Ialt.
Aakjær	1610	64	„	64
—	1651	57	1	58
		÷ 7	+ 1	÷ 6

[1]) Bleking, Bornholm og Samsø ere udeladte, da der i disse Landsdele ikke var indtraadt nogen videre Forandring.

		Jordegne Bønder.					Jordegne Bønder.		
		Hele Gaarde.	Halve Gaarde.	Ialt.			Hele Gaarde.	Halve Gaarde.	Ialt.
Aalborghus	1610	37	„	37	Lundenæs	1610	61	12	73
—	1651	41	18	59	—	1651	104	?[1]	104?
		+ 4	+18	+22			+43	÷12?	+31?
Aarhusgaard	1610	139	7	146	Mariager	1610	5	1	6
—	1651	134	10	144	—	1651	2	„	2
		÷ 5	+ 3	÷ 2			÷ 3	÷ 1	÷ 4
Aastrup og Sejlstrup	1610	13	9	22	Riberhus	1610	71	„	71[2]
—	1651	8	„	8	—	1651	59	8	67[2]
		÷ 5	÷ 9	÷14			÷12	+ 8	÷ 4
Bøvling	1610	39	„	39	Silkeborg	1610	24	3	27
—	1651	48	„	48	—	1651	29	14	43
		+ 9	„	+ 9			+ 5	+11	+16
Dronningborg	1610	105	„	105	Skanderborg	1610	160	„	160
—	1651	77	„	77	—	1651	143	19	162
		÷28	„	÷28			÷17	+19	+ 2
Hald	1610	32	„	32	Skivehus	1610	33	7	40
—	1651	35	19	54	—	1651	28	„	28
		+ 3	+19	+22			÷ 5	÷ 7	÷12
Kalø	1610	150	„	150	Stjernholm	1610	65	„	65
—	1651	134	„	134	—	1651	53	11[3]	64
		÷16	„	÷16			÷12	+11	÷ 1
Koldinghus	1610	326	„	326	Ørum	1610	4	„	4
—	1651	247	33	280	—	1651	2	„	2
		÷79	+33	÷46			÷ 2	„	÷ 2

[1]) Inderster, halve Gaarde og Bol kunne ikke adskilles.
[2]) Desuden 100 jordegne Bønder paa Før.
[3]) Heri nogle Inderster.

		Jordegne Bønder.			Procent.
		Hele Gaarde.	Halve Gaarde.	Ialt.	
Nørrejylland	1610	1328	39	1367	„
—	1651	1201	133	1334	„
		÷ 127	+ 94	÷ 33	÷ 2

Kampen mellem kongerne Sven og Valdemar 1157.

Af

A. D. Jørgensen.

At kong Sven Eriksen efter en uheldig kamp med sin medbejler Valdemar fandt sin død på Gradehede, hvor han tillige blev jordfæstet ved eller i et kapel, er en uomtvistelig kendsgerning. Men når selve slaget påstås at have stået i umiddelbar nærhed af denne grav, på samme Gradehede, da turde en nærmere betragtning af Saxos fortælling vise, at dette er en senere uhjemlet sætning og at det tværtimod med sikkerhed kan siges, at valpladsen må søges fjernt herfra.

Allerede fortællingen om kampens forløb må i den henseende vække betænkeligheder. Der siges, at de to rytterhære skiltes ved et højt markgærde, som fodfolket først måtte hugge ned, da hestene ikke kunde sætte over det[1]). Efter Jydske lov 3, 59, der i slige bestemmelser rimeligvis kun kodificerer ældre ret, måtte rug- og vårsæd-gærderne først nedtages St. Mikkelsdag, 29. September, med mindre sæden var af marken forinden.

---

[1]) Saxo p. 733: Congressuris sepes frugum ambitrix obstabat, quam neutro equitatu propter palorum eminentia acumina transcendere præsumente, Valdemari pedites disjicere aggressi, pugnæ principium ediderunt.

Når da disse gærder endnu stod om markerne den 23. Oktober, er det bevis på, at høsten dette år har været ualmindelig sen. På det samme tyder den omstændighed, at kong Sven natten før slaget lader sine heste fodre på selve marken af dens overflødighed[1]). — Men begge disse angivelser passer ikke til forholdene på heden. Om det end ikke kan bestemt modbevises, at der her fandtes kornmarker lige ved kongens lejr, så er det dog vistnok meget usandsynligt, at man skulde have skånet sådanne lige til den sidste nat, og endnu usandsynligere er det, at rytterhærene i dette flade og vidtstrakte terræn netop skulde støde på høje og faste gærder, som gjorde det umuligt for dem at komme til slag.

Ikke mindre forudsætter den beretning, at Valdemars hær var så stor, at mærkerne ikke kunde ses af tiende delen af den[2]), et terræn med bakker og skove vidt og bredt omkring.

Men også selve fortællingen om Svens fald nødvendiggør antagelsen af en fjern valplads. Efter en kort kamp undflyr han og kommer med få ledsagere til en mose; her mister han sin hest og fortsætter flugten til fods. Snart må han også kaste sine våben (rustningen), der tynger ham, så mosen ikke kan bære. Derpaa må han støtte sig til to af sine ledsagere, indtil også denne vandring bliver ham for tung og han nødes til at sætte sig ned og opgive flugten; kun en af hans ledsagere bliver tilbage hos ham[3]). Når man husker på, at der

---

[1]) Smst. p. 732: At Sveno, castris sata complexus, ex ipsa agrorum ubertate abunde equos refici jubet.

[2]) Adeo quippe copiis creverat (V.), ut ne a decima quidem parte exercitus signorum ordines prospici potuissent.

[3]) Smst. p. 734: S. cum paucis ad palustria forte fuga perveniens, cum, luto desidente, equi vestigia mergerentur, pedes iter

her er tale om en krigsvant høvding i en alder af 30—40 år, bliver dette uforståeligt, med mindre man tænker på en lang og møjsommelig flugt. En undvigelse fra selve valpladsen, i retningen bort fra sejrherren, kan umulig føre til denne situation; kun når man tænker sig mange timers ridt ad vanskelige veje og derefter følgende vandring, forstår man kongens dødstræthed. — Det vil altså være nødvendigt nøje at gennemgå enkelthederne i Saxos fortælling om hærenes bevægelser for at se, hvor han har henlagt sammenstødet. At vi med tryghed kan følge hans fremstilling, fremgår af de nøjagtige beskrivelser, som han giver af alle sammenstødene mellem kongerne i Jylland i denne borgerkrig og hvoraf der synes at fremgå, at han har havt stedkendte øjenvidners beretning at holde sig til.

Da kong Sven fra øerne satte over til Jylland og gik i land i Grenå, lå kong Valdemar med sin hær i Randers. Sven forlod nu flåden, som nogen tid efter blev spredt, og gik med sit rytteri til Viborg. Herfra vendte han sig mod øst imod Valdemar; Esbern Snare påtog sig at sinke hans fremrykning for at Valdemar kunde få tid til at undslippe med hele sin styrke og sine forråd, da han ikke endnu vovede at møde sin fjende i åben mark. At denne Esbern Snares plan udførtes på vejen til Randers ses ikke blot af Saxos udførlige beretning, men stadfæstes også af Knytlingasaga, der nævner Kvorning (Kornung) ved Viborgvejen nord

arripere conabatur. Sed ne sic quidem cœno onus ferente etiam arma deposuit. Postremo, quanquam suorum humeris anniteretur, suprema victus lassitudine, comitibus aufugere jussis in arboris unius radice consedit. Adeo quippe eum vires defecerant, ut ne gradum quidem alieno subnixum adminiculo proferre potuerit.

for Nørå som det sted, hvor Sven blev liggende natten over[1]).

Da Sven dagen efter kom til Randers, var Valdemar gået over åen og havde brudt broen af efter sig; hærene lå nu nogen tid og så på hinanden uden at kunne komme til slag; fra brostumperne blev der vexlet pile, spyd og onde ord.

På dette punkt i fortællingen ligger den afgørende vægt for bestemmelsen af hvor valpladsen må søges. Udgiverne af Saxo siger, at åen kun tilsyneladende er den ved Randers, medens det af slaget (på Gradehede) er klart, at det har været et vandløb i nærheden af Viborg. Men hvilket? Hvor haves der overhoved et vandløb af denne natur og en bro som den her forudsatte uden netop ved Randers? Enhver tvivl i så henseende er desuden umulig, når et lidt senere sted hos Saxo sammenlignes. Der siges nemlig, at kong Svens ven, høvdingen Torbjørn, fralagde sig al delagtighed i Knuds drab i Roskilde[2]), „dengang der kæmpedes ved Randers bro". Knytlinga, der lader Sven stanse ved Kvorning, siger ligeledes, at Valdemar gik over Randersbro og skød den af efter sig[3]).

---

[1]) Saxo p. 730 fl. Knytlinga k. 116.

[2]) Sven havde umiddelbart før overfaldet i kongehallen gæstet Torbjørn, der opfostrede hans datter. Det var i „Torberni vicus, haud procul urbe situs" (Saxo p. 721). Stedet var vistnok lensmandssædet, altså Haraldsborg; thi senere kaldes T., der jo blev Valdemars højt betroede mand og høvedsmand på Søborg, „qvondam Roskildensis præfectus" (Codex Esromensis p. 93). Sml. foran s. 329 ff. 334.

[3]) Saxo p. 732: Valdemarus . . . . junctum vico pontem partim discindi jubet. Pag. 735: cum apud Randrusii pontem dimicaretur. Knytlinga k. 116: V. fór þá yfir Randáróssbru . .

Stillingen var derefter i nogen tid denne, at Sven stod i Randers, Valdemar overfor ham på Gudenåens sydside, idet begge søgte at styrke deres hære og bringe modstanderen til at komme frem til kamp. Den der fik størst tilløb af bønder var Valdemar; hans hær voxede fra dag til dag og han måtte derfor ønske at fremkalde en afgørelse. Dette sætter han i værk ved „at gå over åen på et andet sted“: amne alias superato, hostem appetere statuit. Natten før slaget lod han derpå sine heste stå opsadlede og uden foder; Sven derimod, i hvis lejr der var sædemarker, lod dem æde rigeligt. Dette viser, at også den sidste havde slået lejr på et nyt sted (udenfor Randers), siden han lå i kornmarker. Overvejelsen over, hvorvidt han skulde modtage slaget, som Saxo fortæller bagefter dette træk, må altså være gået forud: beslutningen var nu fattet. Disse overvejelser forløb således, at de udsendte spejdere fortalte om Valdemars uhyre skarer og dertil knyttede det råd at se tiden på og lade dem udtyndes eller spredes af sig selv. Dette råd forudsætter altså, at Sven dengang endnu havde valget, at Valdemar med andre ord ikke kunde tvinge ham til slag; men dette forudsætter atter, at han da endnu havde Nørå mellem sig og sin fjende; var han først gået over den, kunde han ikke mere undgå kampen. Overvejelserne fandt altså sted i Randers, efterat han dér havde iagttaget fjendens bevægelser, overgangen over Gudenå. Imidlertid trådte den ansete høvding Åge Kristjernsøn (historieskriveren Svens fader) frem og gjorde gældende, at han og hans fæller blandt de jydske stor-

---

en er S. kom til Randáróss, þá hafði V. látit skjóta af brúnni. — Jeg har alt påvist dette i For idé og virkelighed 1870, s. 390. 396.

mænd ikke kunde ligge rolig og se på de ødelæggelser, bondehæren nu vilde afstedkomme på deres jorder. Det ses heraf, at overgangen over åen havde lagt nye strækninger af landet åbne for Valdemar, hvad der passer til at han vender sig mod vest og truer med at oversvømme Viborgegnen, medens Sven ligger nord for Nørå. Dette bringer da denne til at modtage slag; han forlader altså sin sikre stilling ved Randers og går over åen imod Valdemar.

Således mødes de to modstandere imellem vandløbene, i Medelsholm (Middelsom) herred: Det er et område, i størrelse omtrent som øen Als, næppe en mil bredt imellem de to åer, men over 4 mile langt i øst og vest; vandløb med kærstrækninger omgiver det på alle sider og gør det til en „Medelholm“. Terrænet er bakket, dengang vistnok tildels skovklædt, med frugtbare marker. Her, om nogen steds, kunde man vente at finde havremarker, høje gærder, der ikke kunde overskrides, og en opstilling af hæren, der ikke tillod mere end tiende delen af den at se mærkerne.

Kampen mellem kongerne var kort; den blev afgjort i et enkelt voldsomt sammenstød af rytterhærene; kun Riber Ulf holdt stand med hovedbanneret og fortsatte modstanden indtil han blev overvældet. Kong Sven undveg og slaget var dermed tabt. Men det er ikke sandsynligt, at det dermed tillige var forbi. Forbitrelsen mellem de modsatte partier var stor og bortsét fra, at man selvfølgelig længe måtte være uvidende om kongens flugt i en stor del af hæren, var det ganske naturligt at slaget fortsattes, hvor det engang var begyndt, sålænge de fjendtlige skarer havde lyst og mod til det; nogen større sammenhæng kunde der efter sagens natur ikke

være i det hele sammenstød. Kong Sven må vel fra først være bleven forfulgt og hans bestræbelse må da kun være gået ud på at undslippe sine forfølgere. Allerede dette kan have været vanskeligt nok og have varet længe. Derpå har han været betænkt på at undkomme ud af riget, hvor der foreløbig intet var at udrette for ham. Hans flåde var tilintetgjort eller opløst; en fortsat flugt nordpå var altså farlig, da han kunde afskæres fra tilbagevejen og hindres i at komme bort til søs. Han selv havde således forhen søgt at hindre Valdemars flugt fra Sjælland og det havde ikke været uden stor fare at det lykkedes denne at forblive uopdaget og slippe bort. Sven vendte sig derfor mod syd for at undkomme fra riget ad den samme vej han tidligere var kommen ind.

På denne flugt langs hærvejen fra Viborg til Dannevirke er det da han segner om, overvældet af træthed og ude af stand til at flytte en fod. Han gribes af bønder, der søger bytte hos den herreklædte mand og fælder hans sidste ledsager. Selv siger han, at han er „kongens skriver“; men han genkendes og sættes til hest for at føres til Valdemar. En bonde springer imidlertid pludselig frem og dræber ham med sin stridsøxe. Almuen jordfæster ham uden højtidelighed i en simpel grav[1]). Efter Knytlinga var det to navngivne høvdinger

[1]) Saxo p. 734: A quo (Svenone) quidam suorum per ignaviam discedere omni fato tristius ratus, ab agrestibus, indagandæ prædæ gratia supervenientibus, ante pedes regis appetitus occubuit. A quibus et Sveno captus, cum, quis esset interrogaretur, regis scribam profitebatur. Agnitus tandem, equoque ob reverentiam majestatis impositus, sive metus sive spei instinctu Valdemaro se præsentari poscebat. Hæc orantis caput agrestium quidam subito advolans securi præcidit. Corpus ejus, nullis funeris impensis honoratum, ignobili sepulturæ popularium cura mandavit.

(Peter Tenja og Gvenmar Ketilsøn), som tog og dræbte ham. Dette strider mod Saxos udtrykkelige angivelse af at det var bønder, medens han meget vel kender de to mænd fra andre bedrifter. Det er da også sandsynligere, at det forholder sig som Saxo beretter. Mødet fandt sted langt fra den egenlige valplads; bondehæren var alt i opløsning, mange var ved at drage hjem, hver til sit, så man kunde møde enkelte hobe på alle de nærmeste veje. Kongen har da vistnok også holdt sig ved siden af hovedvejen; sagaen siger at han toges i et krat. Det er en tilfældig hob, der får øje på ham; slaget har sat lidenskaberne i bevægelse og man er strax rede til at angribe ham for byttets skyld. Så ligger hans udplyndrede lig, til bønder fra de nærmeste gårde tager sig på at begrave det. Som det vides af senere beretninger, var kongen jordfæstet nord for et kapel på Grågårdsmark, nær Havsø, øst for hærvejen, $2\frac{1}{2}$ mil syd for Viborg[1]). Afstanden herfra og til den østlige del af Medelsholm herred er i lige linje godt 6 mil.

Det vil af det her fremstillede tilstrækkelig vise sig, at henførelsen af selve slaget til Gradehede er uhjemlet. Kongen har fået tilnavn af det sted, hvor han faldt og fandt sin grav[2]), og selve slaget er meget snart bleven opnævnt derefter og henført dertil; men dette kan der ikke tillægges nogen betydning overfor Saxos stedkyndige beretning. Overleveringen på selve stedet er først op-

[1]) Se H. Petersens afhandling i Årbøger f. nord. oldkyndighed og historie 1887, 78 fl.

[2]) Efter Suhm findes tilnavnet Grathe først hos Magnus Mathiæ (VI 288). Men i en optegnelse, der henføres til 1386, kaldes han alt „Grateheide“ (Thorsen, Sønderjydske stadsretter, fortalen s. 45. Sml. Dankwerths Landesbeschreibung s. 115).

tegnet henved 500 år efter og altså uden selvstændig avtoritet [1]).

Når der imidlertid fortælles om en kamp i disse egne mellem „Sven Knap“ (den „snare“) og hans „broder“, der blev kronet i Viborg, ligesom der på stedet skal være fundet stridsøxer m. m., da kan oprindelsen hertil være at søge i en noget ældre begivenhed, der på det nærmeste havde netop denne skueplads, nemlig slaget mellem Sven og Knud i året 1151. Om denne vides følgende.

Knud var fra kampen i og om Viborg undsluppen nordpå over Ålborg til Sverige og kom derfra over Polen og Tyskland med saxisk hjælp tilbage til Jylland. Sven havde her sat sig fast i Viborg; han havde befæstet det med en jordvold og lagt en besætning på borgen, desuden var der samlet en antagelig hær, som forsynedes ved en brandskat på modpartiets bønder. Knud vovede efter erfaringerne fra den seneste kamp ikke at angribe selve staden og slog derfor lejr langt fra dens mure, for at se tiden på og derved tvinge Sven til enten at opløse sin hær eller vove et slag med underlegne kræfter. Nogen tid efter svækkedes Knud ved at en af hans tyske høvdinger, en tidligere ven af Sven ved navn Brun, forlod ham og trak sig tilbage til Ribe. Sven nødtes omsider til at vove et slag; han forlod ved nattetid Viborg og nåede efter en lang marche ved daggry sin modstanders lejr, i hvilken man netop var ved at synge ottesangen.

---

[1]) Scr. r. D. I 163. 241. 386. Årbøger 1887, s. 81. — Stederne Gråmose, Grågård, Gråskov, Gråmark og Gråhede kan påvises. I Silkeborg jordebog 1586 kaldes gården Gråskov endnu Grottskouff, senere Graadskouf; derimod skrives Graagaard.

Saxo skildrer så kampen, der især kom til at dreje sig om en bæk, som flød mellem de kæmpende. Det var et uanseligt vandløb, hidtil ubekendt i verden, men berømt ved dette sammenstød. Bredderne var farlige ved mosehuller og der fandtes kun ét vadested, hvor heste kunde sætte over kæret; men dette var kun kendt af Knuds folk[1]). Efter at kampen havde varet en stund, flere af Svens ryttere var sunkne i kæret og der iøvrigt kun kæmpedes med kasteväben og pile, kunde de saxiske ryttere ikke dy sig, men satte over vadestedet, der således røbedes. Dette førte til et dristigt angreb af Valdemar, der med stor livsfare satte over på den modsatte bred og bragte forvirring i fjendens lejr. Knuds tropper flygtede i uorden, da de var vant til at lide nederlag overfor Sven; de tyske ryttere holdt sig derimod samlede og stansede af og til for at opholde forfølgerne. I en af disse kampe faldt den tapre høvding Folrad; han blev dræbt til trods for sin bøn om livet, da Svens folk havde besluttet ikke at skåne nogen: Knuds folk, fordi de havde gentaget en tabt kamp, Tyskerne, fordi de havde blandet sig i en indre dansk fejde. En del af de flygtende slog sig ned i en by og gik i nattekvarter; men forfølgelsen strakte sig også hertil og de blev dræbte i husene. Kong Knud undkom til Tyskland.

Skønt Saxo selv kalder den lille bæk navnkundig fra dette slag, nævner han dog ikke dens navn. Dette findes imidlertid opgivet på to steder, i Knytlingasaga og

---

[1]) Saxo p. 685: S. . . noctu magnis itineribus tacitus ad hostium castra contendit, eosqve mane divina curantes improvidos irrumpit . . . . Medius horum interfluebat rivus occultis voraginibus freqvens, sed uno duntaxat vado meabilis . . . . Exiguus idem et obscurus olim, nunc belli inclytus fama.

i en årbog hos Peder Olsen. Sagaen kalder den Geitsbek og den danske optegnelse Giezbæk[1]). Suhm, som foretrak læsemåden Gierbec, der findes i en nyere afskrift (Scr. r. D. IV 226), søgte stedet i et lille vandløb syd for Viborg, der løber ud i Vedsø, men navnet synes her slet ingen tilknytning at have. Han tænker også på Gedstedå, 3 mil nord for Viborg (VI 91). Der er dog ingen tvivl om, at navnet rettelig må forstås som Gedsbæk; men et sådant findes neppe i Viborgegnen. Derimod findes der en Gedbæk og en Gedbækgård og det kan da vel antages, at der er sigtet til dette vandløb.

Gedbækken findes da også på et sted, som meget vel svarer til hvad der fortælles af Saxo. Den flyder godt 2 mil syd for Viborg og har sit løb øst fra hærvejen ved Knudstrup, nord om Kellerup til Hørup og Levring[2]). Stedet er en halv mils vej fjernet fra kong Svens kapel på Grågårds mark og „Knapdiget“ ved Ravnholtgård. De levninger af våben o. l., som er fundne på Gråhede og henføres til en formentlig kamp her 1157, hidrører altså rimeligvis fra de gentagne kampe på flugten fra Gedbæk. Om byen Vatterup ved denne bæk står i forbindelse med det historiske vadested (Vad-torp) får stå hen til stedlig undersøgelse.

---

[1]) Knytlinga k. 108. Scr. r. D. I 176.

[2]) Bækken er bleven påvist mig på stedet. Egenlig er der to vandløb af dette navn; det ene kaldes på generalstabens kårt Geddebæk og kommer fra Geddekær ved Bøgild, det andet, hovedløbet, er det ovenfor nævnte; det har kærstrækninger langs sit meget bugtede løb. Generalstabens kårt fører dets navn længere nede, Tangå, helt her op. Der findes nu flere vadesteder med veje.

Sognetallet i Jylland i middelalderen.

Af

A. D. Jørgensen.

Blandt de forskellige spørgsmaal, som prof. Will. Scharling bringer på bane i sin afhandling om „kirketallet og folketallet i Danmark i det 13. århundrede“ (foran s. 264 ff.) og som vistnok hvert for sig fortjener den omhyggeligste undersøgelse, har det i overskriften nævnte af flere grunde vakt min særlige interesse. Det er nemlig af stor, både historisk og kulturhistorisk betydning at kunne konstatere sognetallets væxt eller tilbagegang i middelalderens forskellige tidsrum, og især bliver det af allerstørste interesse at undersøge berettigelsen af den påstand, at Slesvig stift i løbet af 300 år (1200—1500) er gået ned fra et sognetal af 420 til 226. Dette forudsætter nemlig et uhyre landetab ved Vesterhavet, eller, da dette strider mod hvad vi véd andetsteds fra, en enestående tilbagegang i kultur, i den skarpeste modsætning til de andre danske lande[1]). Ved siden heraf vil en undersøgelse som den nævnte have sin betydning som et yderligere bidrag til bedømmelsen af Knytlingas eller rettere dens ældre danske kilders troværdighed. Det skal

[1]) H. Olrik, Knud Lavards liv og gerning. s. 162 fl.

derfor i det følgende forsøges ud af den noget vildsomme samling af data, som prof. Scharling opererer med, at udskille hvad der vedkommer sognetallet i Jylland i den katolske tid, da man utvivlsomt med hensyn til dette kan komme til meget værdifulde resultater.

Udgangspunktet må her selvfølgelig søges i opregningen af de jydske sognekirker fra året 1524, som haves i listerne over landehjælpen (trykte i Danske magasin, 4. række, II). Hertil svarer fortrinligt opgivelsen af den slesvigske biskops katedratikum fra 1523 (Diplomatarium Flensborgense, II 163 ff.). Østifterne og Skåne kendes ikke med samme nøjagtighed fra dette tidspunkt og vil derfor kun mere lejlighedsvis blive dragne ind i sammenligningen.

Prof. Scharling har med stor omhyggelighed sammenstillet landehjælpslisterne med andre efterretninger om sogne og kirker fra middelalderens slutning og derved tilvejebragt et fortrinligt statistisk materiale. Kun må overalt „kirketallet“ reduceres til et „sognetal“; thi kloster- og domkirker, der ingen sognemenighed havde, blev ikke satte i skat og kan ej heller antages at være medregnede i sognenes tal: bispedømmets størrelse bedømmes efter dets sognekirker, ikke efter kirkebygninger af alle arter. Med dette for øje fås der af prof. Scharlings materiale følgende tal:

Børglum stift har efter landehjælpslisterne 188 sogne; dertil kommer en forbigået landsbykirke, ialt 189. I Viborg stift nævnes 232 sogne; dertil kommer de 3 på Læsø og en fjerde, som forbigås i listerne, ialt 236. Århus stift siges 1524 at have 356 landsogne, hvortil kommer i stæderne (Århus, Randers og Horsens) samt af forbigåede landsogne 8—10; ialt c. 365. Ribe

stift har efter listerne i sin kongerigske del 235 sogne, medens 6 er forbigåede; i hertugdømmet, hvis sogne ikke deltog i landehjælpen, kan sognetallet med temmelig sikkerhed siges at have været lige 50; ialt således 291. I Slesvig stift fandtes 1523 218 sogne foruden dem i Slesvig og Haderslev, vistnok 6—7; ialt c. 225. — Det ligger i materialets natur, at disse tal ikke er absolut pålidelige, muligvis skal de sættes lidt højere; men det drejer sig herved dog sikkert kun om ganske små tal, enkelte sogne.

Idet vi nu vender os til Knytlingasagas beretning om de danske bispedømmer, må først et par almindelige spørgsmål besvares. Først dette, om tidspunktet for dens opgivelser. Prof. Scharling vil flytte det ned til efter midten af det 13. århundrede, fordi sagaen i sin nuværende form er affattet på dette tidspunkt; men det er tidligere gentagne gange bleven påvist, at der ligger en ældre „Knuds saga“ til grund for det hovedparti af Knytlinga, hvori kapitlet om „landsskipan i Danmörk“ (k. 32) findes. Og dennes danske kilder ligger atter snarere forud for end efter 1200[1]).

Prof. Scharling har dernæst udtalt sig for at opfatte sagaens hundreder som „storhundreder“, altså som 6 snese istedenfor 5 (foran s. 271 fl.). Dette er dog formentlig aldeles utilstedeligt. Af selve sagaens sprogbrug kan der, som prof. S. selv bemærker, intet sluttes; de bevarede håndskrifter er vilkårlige i gengivelsen af tallene, som oprindelig vistnok har været nedskrevne med taltegn. Således siges Slesvig stift at have „halvfjerde hundrede“

[1]) Årbøger for nord. oldkyndighed og historie, 1886, 210 fl. 1887, 147 fl. Kapitel 118 påberåber sig som kilde en mand, der var tilstede i Viborg ved Ditlevs henrettelse 1157.

kirker, medens Viborg har „2 hundrede og 50“, Hjørring „hundrede og 60“; et af disse sidste måtte jo i alle tilfælde være et halvt hundrede, og et enkelt håndskrift gengiver da også tallet for Hjørring som „halvandet hundred“. Men denne betegnelse skyldes da de forskellige afskrivere, der som Islændere ikke kan ansés for kyndige fortolkere af en dansk kilde. Hvad der derimod taler afgørende for at antage sagaens hundreder for 5 snese efter almindelig dansk og evropæisk skik, er selve de opgivne tal. Disse giver nemlig efter denne regning en fremgang af 12 sogne i hele Jylland, fra år 1200 til 1523—24, medens hundredet regnet til 6 snese giver en tilbagegang af 218 sogne. For øernes vedkommende er de tilsvarede tal: en fremgang af c. 34 eller en tilbagegang af 105. — Når prof. S. kommer til det modsatte resultat for Jyllands vedkommende, så opnås dette kun derved at Slesvig stift lades ude af betragtning; de 4 nordlige stifter har da nemlig efter Knytlinga (et hundrede = 120) 1104, medens de samme 1524 har 1117 (s. 290). Men dette er utilstedeligt, så længe der ikke føres mindste sandsynlighedsbevis for, at Slesvig har havt den samlede tilbagegang af 194 sogne (s. 303 ff.).

Et blik på Knytlingas talrække vil endvidere gøre det indlysende, at den ikke er lige nøjagtig i alle sine led. For Lund, Roskilde og Ribe har tallene enere, de andre er „runde“, deriblandt et i hele hundreder, to i halve. Forfatteren har rimeligvis fået sine efterretninger ved erkesædet i Lund[1]), og de stærkt afrundede tal kan neppe tages så nøje som de mere kantede.

---

[1]) I Ribe vilde man næppe have vidst bedre besked med Lund og Roskilde end med de jydske nabostifter, og i Roskilde vilde

Sammenstilles da tallene for de jydske stifter efter Knytlinga og listerne fra 1523—24, vil vi få følgende:

	Sagaen.	1523—24.	
Børglum stift . . .	160	189	+ 29.
Viborg — . . .	250	236	÷ 14.
Århus — . . .	210	365	+ 155.
Ribe — . . .	324	291	÷ 33.
Slesvig — . . .	350	225	÷ 125.
	1294	1306	+ 12.

Som det strax vil ses, er der her et mærkeligt misforhold til stede. Det samlede sognetal er næsten uforandret, medens forskellen i 3 af stifterne ligger mellem 14 og 33, og i de to er henholdsvis 125 og 155. For noget at bøde på dette misforhold foreslår prof. S. at tænke på større omlægninger af stiftsgrænserne, men dette er neppe tilladeligt. Den katolske kirke var i så henseende udpræget konservativ; der behøves på dette sted kun at mindes om Rygens forbliven under Roskilde og Femerns under Odense, tiltrods for de forandrede politiske forhold, som løsrev disse øer fra det danske rige. Hvad særlig angår den i 1396 formentlig foretagne omlægning af 4 herreder (ved Randers) fra Viborg til Århus stift, da strider den mod alle ældre efterretninger, medens den kun er afhjemlet ved et langt senere tingsvidne, som synes at have gået ud på, at stiftsgrænserne oprindelig fulgte sysselgrænserne[1]). Men dette var ej

man ikke have givet den gale besked, at Falster lå til Sjællands stift.

[1]) O. Nielsen, Om sysselinddelingen, s. 56 ff. Sml. Scr. r. D. VI 410. 413. — Århus biskop stævner 1263 bønder fra Onsild og Gerlev herreder til Randers. Smst. V 274. Sml. Glenstrup kloster „i Århus stift". D. Mag. II 134. En stedlig tradition henlægger iøvrigt også Lysgård, Hids og Hovlbjerg herreder til

heller tilfældet med h. t. Mors og Læsø, af hvilke øer den første hørte til Salling syssel men til Børglum stift, den sidste uden al tvivl til Vend syssel men til Viborg stift. Det var den ældste tids filialforhold i kirken, som lå til grund for deslige uregelmæssigheder; i Sønderjylland førte de som bekendt endog til herredernes deling mellem de to bispedømmer[1]).

Man må vistnok gå en ganske anden vej for at forklare de påpegede misforhold i kirkelisten, og det så meget mere, som den af prof. S. forsøgte slet ikke kan anvendes for Slesvigs vedkommende. Det forekommer mig øjensynligt, at sagaforfatteren har forbyttet tallene for Århus og Slesvig og derved afstedkommet den hele forvirring. Ombyttes disse nemlig, så fås der simpelthen en tilvæxt af 15 sogne for hvert af de to stifter, hvad der på det nærmeste falder sammen med forholdene på øerne (Roskilde stift synes at have en tilvæxt af c. 20, Odense af c. 15 sogne[2])).

Under den nævnte forudsætning stiller det sig da således med h. t. fremgangen og tilbagegangen i sognetallet i de danske stifter fra Knytlingas tid til middelalderens slutning:

det oprindelige Viborg stift; det førstnævnte ligger næppe en mil fra bispekirken. Men her er sysseldelingen for Århus.

[1]) A. D. Jørgensen, Den nordiske kirkes grundlæggelse, s. 543 fl. 651 (undtagelserne er her oversete).

[2]) For Roskilde stift haves en fortegnelse fra 1370, efter hvilken prof. S. har beregnet sognetallet til ca. 430, Rygen derunder indbefattet. Dette er ikke meget afvigende fra forholdet i begyndelsen af dette århundrede. For Odense stift, Falster derunder indbefattet, bliver det ved 1524 på det nærmeste 315 sogne. Knytlinga har for disse stifter henholdsvis 411 og 300. Ved år 1070 opgiver Adam af Bremen (IV 7) kirkernes tal hhv. til 200 og 150, altså netop det halve af hvad det var en 3—4 slægtaldre senere og derefter holdt sig på i en 600 år.

Slesvig	+		15.
Ribe	÷		33.
Viborg	÷		14.
Århus	+		15.
Børglum . . .	+		29.
Odense	+	c.	15.
Roskilde . . .	+	c.	20.
Lund	+	c.	176.

Når bortsés fra dette sidste tal [1]), synes forandringerne i løbet af de 3 århundreder ikke at være større end at de meget vel kan historisk forklares. Fremgangen på øerne såvel som i Slesvig og Århus stifter forklares let af udviklingen på alle andre områder, det stærkt stigende antal klostre m. m. At den er forholdsvis betydeligere nord for Limfjorden, ligger ligeledes i sagens natur, når man kan gå ud fra, at denne landsdel endnu stod noget tilbage i Valdemarernes tid [2]).

Dobbelt påfaldende er det da at se en tilbagegang i Ribe og Viborg stifter, og dette turde være det mærkeligste udbytte af den hele sammenstilling.

Hvad Ribe stift angår, da stadfæstes selve tilbagegangen på det mest utvetydige af den i „Ribe Oldemoder“ opbevarede sogneliste fra det 14. århundrede [3]). Efter denne (supleret med enkelte udeladte) fandtes der

[1]) Knytlinga har her 353, medens tallet hos A. Berntsen (1656) er 529. Adam har 300 (se foregående anm.).

[2]) Det får stå hen, om man ved den særdeles store forskel for Skånes vedkommende skal tænke på en sa enestående forøgelse i sognetallet, eller om der her foreligger en skrivefejl i sagaen.

[3]) O. Nielsen, Ribe Oldemoder s. VII fl. XIX. 108 fl. Kinch, Ribe bys historie, I 103 fl. Disse forfattere sætter listen til før 1348, da de går ud fra at den ligger forud for den sorte død; men de indrømmer at skriften er yngre.

dengang i dette stift 301 sogne, medens ikke færre end 15 af kirkerne har senere vedtegning om at være „øde“ (en enkelt gået til grunde i vandflod); af disse var de 4 dog atter tagne i brug før 1524, medens Ribe by i mellemtiden har fået et sogn til. Der var således fra sidste halvdel af 14. århundrede til 1524 en nedgang af 11 landsbykirker, hvorefter c. 22 må være nedlagte fra 1200 til c. 1360[1]).

Tilbagegangen i de to jydske nabostifter Ribe og Viborg går jævnsides med en fremgang af omtrent 90 sogne i de tre andre jydske og de to østifter. Da denne har været nogenlunde jævn over det hele område, kan det med nogen ret siges, at en normal udvikling også burde have forøget de to førstnævnte stifters sognetal efter samme forhold, hvad der vilde have givet dem en tilvæxt af henved 40 istedenfor en tilbagegang af 47 sogne. Denne er da så meget mere påfaldende.

Når man fra en senere tids standpunkt har noget ondt ved at tænke sig en så stor bevægelighed i sognetallet, må der vel huskes på, at denne falder i det tidsrum, da trækirkerne afløstes af stenkirker. Selv om da forsyningen med kirker i forvejen i det væsenlige var tilstrækkelig, ligger det nær at antage, at overgangen til det ny og ulige mere varige og anselige bygningsemne kunde give anledning til sognenes deling, overalt hvor befolkningen levede under lykkelige kår og lysten til at kappes i udførelsen af Gud velbehagelige gerninger frit kunde udfolde sig. Vi ser således også samtidig fremstå en ny række klostre, medens de ældre får stadig nye gaver i jordegods. Forøgelsen af sognetallet falder således vist-

[1]) Sml. prof. Scharling, s. 288.

nok næsten udelukkende i det 13. århundrede og især i dettes første halvdel. Det er afslutningen af den uhyre forøgelse i det foregående århundrede (se foran s. 639, anm. 2).

Men tilbagegangen i de to jydske stifter forklares da også uden vanskelighed af den selvsamme overgang fra træ- til stenbygninger. Hvor befolkningen levede under trange kår, lå det nær at benytte denne overgang til indskrænkning af sognetallet, idet flere menigheder måtte slå sig sammen for at afløse deres ældre skrøbelige trækirker med en stenbygning. Sognetallets nedgang i de to stifter (med godt 8%) tyder altså på en ikke ringe økonomisk tilbagegang, især i Nørrejyllands hedeegne.

At nu en sådan har fundet sted, er ofte bleven påpeget, og den „sorte død“, som hjemsøgte landet 1348—50, er da vel i reglen bleven nævnt som forklaring. Denne er dog aldeles utilstrækkelig. Som det vil erindres er nemlig det største antal kirker nedlagt, før denne farsot traf landet, og det er desuden vistnok usandsynligt, at de tyndt befolkede egne er bleven værre medtagne af en pest end de andre. Kong Erik af Pommern tilskriver da også de holstenske grevers hærtog disse ødelæggelser: „Grev Gert, gr. Henrik og gr. Klaus“, siger han i et stridsskrift af år 1421, „drog tit og mange gange ind i Danmark med rov og brand, — som det ligger klart for dagen i Nørrejylland, hvoraf en stor del endnu ligger øde“[1]. Også denne forklaring er dog uden al

[1]) Diplom. Flensb. I 271: . . wo greue Ghert ere ouerolderuader vnde greue Hinric ere olderuader vnde greue Clawes ere veddere dicke vnde to velen tiden toghen in in Dennemarken myt walt vnde macht vnde roueden vnde branden vnde welde vnde walt deden, alse it noch openbar schin ys in Nort Jutlande, des en grot dell dar aff noch wuste licht . . .

tvivl tagen for snæver, de senere hærgninger har ganske naturlig bragt tidligere i forglemmelse. Alt i Erik Glippings og Erik Menvæts tid led Nørrejylland meget, greverne fortsatte efter stor målestok, Valdemar Atterdag fór ej heller med lempe, og alt imellem rasede den sorte død. Også rigets frugtbare landstrækninger lå til sine tider øde; således fortæller Saxo, at i midten af det 12. århundrede en stor del af øerne og det østlige Jylland var næsten folketomme på grund af Vendernes hærtog. Men medens disse egne snart igen kom på fode, fik Nørrejyllands indre og vestkyst et knæk, som det ikke kunde forvinde i århundreder. Lyngen bredte sig over tidligere marker, og hvor skoven blev brændt af fjenden, kunde den ikke altid komme op igen mod vestenstormen. Mange træk vidner om en større velstand i tidligere tid i Nørrejylland, bl. a. også de gamle stenbygninger på heden og stiftstædernes rigdom; men i enkelthederne må det være fremtiden forbeholdt at oprede alle de herhenhørende forhold, for så vidt som de nu kan opredes. Her må det være nok at have givet et formentlig fast holdepunkt i sognetallets tilbagegang.

Er Niels Ebbesen en Strangesøn eller ikke?

Af

Thiset.

Da jeg for nogle Aar siden i nærværende Tidsskrift [1]) forsøgte en Besvarelse af Spørgsmaalet: „Til hvilken Æt hørte Niels Ebbesen?“, ventede vel Ingen, at jeg ved Hjælp af et enkelt hidtil ukjendt Dokument vilde være istand til at føre et for Alle ubetinget afgjørende Bevis for det fremkomne Svars Rigtighed. Thi det er f. Ex. høist sandsynligt, at end ikke et heldigt Fund af den kun fra Huitfeldt kjendte, i Anledning af Grevens Drab udstedte Sone-Kvittering [2]) vilde have givet os et saadant Bevis i Hænde. Dertil udfordredes jo intet mindre end et Aktstykke med endnu vel bevarede Segl, udstedt af Niels Ebbesen selv, hans Brødre eller Sønner, og hvori hans Navn udtrykkelig nævnedes i Forbindelse med Grev Gerts Drab; manglede den sidste Omstændighed, kunde der ikke foreligge fuld Sikkerhed for, at Talen var om den rette Niels Ebbesen. Enhver forudsaae sikkert, at et Resultat kun kunde naaes ved en Sammenhoben af Facta, der, tagne hvert for sig, kun havde en

---

[1]) 5 R. V. 443 ff.   [2]) Huitf. 469, 505.

forholdsvis ringe Betydning, og selv skal jeg være meget villig til at erkjende, at Bygningen, jeg opførte, mere skulde vække Tillid ved sin Konstruktion end ved det anvendte Materiales Styrke. Resultatet, om hvilket kort efter en fremragende Personalhistoriker i en Anmeldelse udtalte: „Saavidt Anmelderen kan see, bliver der neppe Rum for Tvivl om dette Resultats Rigtighed“ [1]), blev som bekjendt, at den gamle Slægtebogs-Efterretning om, at Niels Ebbesen var af Slægten Bild eller Strangesøn sikkert havde sin Rigtighed, og senere har jeg, ved i en Stamtavle i Danmarks Adels Aarbog [2]) at paavise, at Bild'er og Strangesøn'er kun ere Linier af samme Slægt, yderligere bekræftet Slægtebogs-Efterretningen.

Alle have dog ikke ladet sig imponere af min Bygning. Medens det f. Ex. i den første Udgave af Fabricius' Danmarkshistorie hed om Niels Ebbesen: „hverken kjendes hans Herkomst eller Hjemstavn, men sandsynligvis var han af Hvide-Slægten“ [3]), har den fornylig udkomne Udgave kun tabt Troen paa, at han var af Hvide-Slægten, og indskrænker sig forøvrigt til den magre Meddelelse, at vi hverken kjende hans Herkomst eller Hjemstavn med Vished [4]). Det var ganske vist for mig, som om den nye Udgiver tilraabte mig ligesom fordum den salig Hr. Niels Bugge sin Bygmester: „Mester! Mester! Taarnet helder“, og naar jeg da tog Raabet med samme Ro som hin gamle Bygmester, var det maaske mindre i Tillid til Bygningen selv end i Haabet om, at man fra den Kant, hvorfra Raabet kom, maaske slet ikke havde

---

[1]) Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri 1886 S. 412.
[2]) Aargang 1888 S. 58 ff.
[3]) Fabricius: Illustreret Danmarks Historie I. 568.
[4]) Fabricius: Ill. Danmarks Historie ved V. A. Bloch I. 403.

seet Taarnet, — men nu siges det fra kyndigste Side: Taarnet helder ikke mere, det ligger helt over Ende; jeg maa da saa meget skyndsommere tilbage, som ingen Tilføielse oplyser mig om, hvad der har fældet det — om det overhovedet forholder sig rigtig, at det er faldet.

— — —

I en Biografi i Dansk biografisk Lexikon[1]) udtaler A. D. Jørgensen om Niels Ebbesen, at han uden al Tvivl er forskjellig fra den Niels Ebbesen, som forekommer i Breve fra Vendsyssel faa Aar efter hins Levetid og som paaviselig var af Slægten Strangesøn. Hvorfor — siges ikke, og jeg maa derfor søge Beviset i selve Biografien og altsaa begynde med nedenfor at uddrage alle de Enkeltheder, som vedrøre Niels Ebbesens Person. I et Par Anmærkninger har jeg dertil føiet de Oplysninger af samme Art, som desuden findes i de ældre Kilder til Niels Ebbesens Historie: de gamle danske og holstenske Krøniker, samt Folkevisen, og som sikkert med Villie ere udeladte af Biografiens Forfatter, fordi han ansaae dem for usandsynlige eller upaalidelige. Hensigten hermed er ene at opnaae et saa bredt Grundlag som mulig for en Undersøgelse af, hvad der taler for og hvad mod Niels Ebbesens Identitet med Niels Ebbesen Strangesøn, og der er dermed altsaa ikke tilsigtet det mindste Tilløb til en Kritik af Biografien i sin Helhed; en saadan Kritik ligger ganske udenfor min nærværende Opgave.

Af biografisk Lexikon fremgaaer følgende:

Niels Ebbesen er en jydsk Adelsmand[2]), efter gamle

---

[1]) IV. 393 ff.

[2]) Ovenikjøbet en mægtig Mand, det sige udtrykkelig den bremiske Krønike (Lappenbergs Udgave S. 65) og Huitfeldt, der

Overleveringer, hvis Sandhed der ingen Grund er til at tvivle om, hjemmehørende paa Hovgaard mellem Ris Gaardene i Nørring, Folby Sogn[1]), sandsynligvis den samme Mand, som 1337—38 nævnes i Breve fra Viborg Landsthing og Aabo Sysselthing[2]). Med 47 (eller 60) Mand, hvoriblandt der sandsynligvis var flere Adelsmænd end Niels Ebbesen, hvad der udtrykkelig fremgaaer af adskillige Træk, saa at det endog kan ansees for sandsynligt, at et forholdsvis betydeligt Antal af de Sammensvorne var „gode Mænd“[3]), udføres Overfaldet. De samle sig i Nattens Løb i et Stenhus, selvfølgelig hos en af deres Fæller, de enkelte Hold kom gjennem Byen, som om de vare Vagthold[4]). Da Greven havde lagt sig, efter at have holdt sine „Tider“ med sin Kapellan,

---

kalder ham en fornemme Herremand (S. 467); Visen er aabenbart af samme Mening, da den lader Grev Gert anmode Niels om at ride hans Ærinde til de misfornøiede jydske Herremænd og beskylde ham for at holde 100 Hofmænd i Plade.

[1]) Jvf. nedenfor S. 660 ff.

[2]) Efter den bremiske Kronike har han i sin Tid underkastet sig Grev Gert og efter Korner (Corner apud Eccard II. 1057) endog tjent ham som Kammermester (cubicularius), men, siger den bremiske Krønike, der var, uvist af hvilken Aarsag, kommen Uenighed mellem ham og Greven, og han sagde, at Greven havde forurettet ham og hans; Huitfeldt vil vide, at Niels Ebbesen mente sig at være sket for kort ved en af Greven afsagt Dom i en Trætte, han havde havt med Hr. Stig Andersen. Efter den sjæll. Aarbog (Script. Rer. Dan. VI. 524) har nu Greven dømt Niels Ebbesen fredløs, hvad Visen bekræfter.

[3]) Fortsættelsen af Saxo (Script. Rer. Dan. II. 392) siger: „tantum 47 socios“, lybske Krønike (Detmars Chronik ved Grautoff I. 246): „sammelden sie erer wol sestich kundighe man“, Huitfeldt: „gik ind udi Randers med 63 Karle“. Af Visen kan man vel vanskelig faae andet ud, end at Niels Ebbesen kun ledsagedes af sine egne Svende.

[4]) Dette er efter den lybske Krønike, der siger: „Mer alse wartluden des slapendes heres, treden se to eneme stanhus“.

trænger Niels Ebbesen med sine Fæller ind i Huset: Greven raaber om Hjælp, men dræbes med Kapellanen og tre Svende samt Hr. Henrik von Vittinghof, hvem Raabene havde hidkaldt. Samtidig gjøres Brandallarm, og Tilbagetoget iværksættes med Tabet af kun een Mand[1]) over Randers Bro, hvis i Forveien løsnede Planker afkastes.

Niels Ebbesen er den selvskrevne Høvedsmand for den paafulgte almindelige Reisning af Adel og Almue; 1. Mai ødelægger han en paabegyndt Borg ved Skjern Aa, men falder under Beleiringen af Skanderborg 2. Nov. med to af sine Brødre, og Ligene lægges paa Steile. Da det i Efteraaret 1351 kom til et Forbund mellem den jydske Adel og Grev Gerts Sønner mod Kong Valdemar, betaltes der gjennem gjensidige Tillidsmænd, Stig Andersen og Hans Limbek, en Mandebod paa 500 Mark lybsk, men herved kan der ikke, som Huitfeldt mener, være sigtet til Niels Ebbesen eller andre af de faldne Drabsmænd: Boderne maa være betalte af da endnu levende Deltagere[2]). Resten af Biografien søger at hævde, at det

[1]) Derimod dræbes under Kampen paa Holstenernes Side ifølge den bremiske Krønike en mægtig Mand Hr. Hase fra Jylland (cum uno præpotente viro domino Hasen de Jutzia), hvad ogsaa Visen, der veed, at han var Niels Ebbesens Svoger og hed Hr. Ove Hase, beretter, medens allerede Saxos Fortsætter melder, at der paa Tilbagetoget dræbtes „to fornemme Riddere“ (duos solempnes milites), hvorved vel maa menes Hr. Ove Hase og Hr. Henrik von Vittinghof.

[2]) Det er den lybske Krønike, der først fortæller, at Ligene af Niels Ebbesen, hans to Brødre og de andre faldne Deltagere i Grevens Drab bleve steilede. Den bremiske Krønike og Korner fortælle, at han blev fangen og levende radbrækket. Saxos og sjæll. Aarbogs Fortsættere sige kun, at han faldt, men da Holstenerne vare Herrer over Valpladsen, er det sandsynligt nok, at Steilingen ialtfald af Niels Ebbesens døde Legeme har fundet

patriotiske i Niels Ebbesens Daad er tabt af Syne paa Grund af Folkevisen, der lader „det frie Forbund mellem danske Mænd til Fædrelandets Redning“ forvandles til enkelt Mands Værk, og slutter med en Udtalelse om den forskjellige Maade, hvorpaa tydsk og dansk Historieskrivning altid har opfattet den[1]).

Sted; saa kan ganske vist ikke den 1351 betalte Mandebod opfattes som gjældende for Niels's eget Vedkommende, men S. 505, hvor Huitfeldt nærmest udskriver det paagjældende Brev, og deraf forøvrigt slutter, at Niels Ebbesen ikke er bleven steilet, siger han: „500 Mrk. lybsk, som fornævnte Hr. Stig Andersen havde sonet om med Niels Ebbesens Venner for Grevernes Faders Død,“ og lader altsaa selv Rum for flere Fortolkninger, blandt andet den ovenstaaende, at disse Venner selv havde været Deltagere i Drabet og kun i denne Egenskab bødede.

[1]) Den anførte Fortolkning af Mandeboden turde være den eneste Støtte for Opfattelsen af, at Greven faldt for en Sammensværgelse af jydske Adelsmænd; taler imidlertid ikke Mandebodens forholdsvis ringe Størrelse — f. Ex. sammenlignet med hvad Hr. Jens Nielsen Løvenbalk 1405 maatte bøde for Drabet paa en af sine egne Standsfæller (jvf. Huitf. 628) — nærmest for, at disse Deltagere, om end Adelsmænd, dog have været af saa uanseelig Herkomst og Stilling, at de snarest maa antages at have staaet i Tjenesteforhold til Niels Ebbesen? Hverken Krønikerne eller Folkevisen finder nogen af dem betydelig nok til at nævnes ved Navn (fraregnet naturligvis Visens hidtil uhistoriske Svend Trost), og den Omstændighed, at heller ikke Mandebodskvitteringen synes at have navngivet dem, viser tydelig nok, at de for Samtiden kun have staaet som Niels Ebbesens Følgesvende. Forøvrigt skulde det synes, at der i den Omstændighed, at der overhovedet blev betalt Mandebod for Drabet, maatte ligge et Fingerpeg om, at Samtiden kun betragtede Gjerningen som et simpelt Manddrab; om dettes ubetingede Hæderlighed nærer da selv fra dansk Side en saa fremragende Historiker som Paludan-Müller Tvivl (jvf. Pal.-Müller: Er Oprettelsen af et Hædersminde for Niels Ebbesen tilraadelig?).

Forinden jeg nu gaaer over til i denne Biografi at efterspore de Omstændigheder, der stille det udenfor al Tvivl, at dens Niels Ebbesen er forskjellig fra Niels Ebbesen (Strangesøn), maa det være mig tilladt at opholde mig lidt ved en af de foranstaaende til den knyttede Anmærkninger. Medens jeg nemlig selvfølgelig ikke nærer Skygge af Tvivl om, at alle de øvrige fra Krøniker og Viser hentede Omstændigheder ved Drabet, som jeg har anført i Anmærkningerne, med fuld Føie — vel navnlig paa Grund af Kildernes mere eller mindre plumrede Beskaffenhed — ere udeladte af Biografiens kyndige Forfatter, saa er det mindre klart, hvorfor Biografien, der dog omtaler Hr. Henrik von Vittinghofs Fald, ikke med et Ord berører den ikke mindre betydningsfulde Omstændighed, at der paa Grevens Side falder en mægtig jydsk Herremand, Hr. Ove Hase. Aarsagen kan ikke være Tvivl om Beretningens Rigtighed, thi den omtales jo baade i danske og i tydske Kilder, direkte i den bremiske Krønike og i Folkevisen [1]), indirekte i den ældste og paalideligste Krønike, Saxos Fortsættelse, der siger, at der paa Tilbagetoget dræbtes to fornemme Riddere. Ganske vist kalder nogle Viseopskrifter ham Ove Hals eller Ove Calles [2]), men en Hr. Ove Hals kjendes hidtil slet ikke historisk, hvorimod Hr. Ove Hase er en ret velkjendt Mand, der hyppigt nævnes i Aarene 1320 til 38, men efter 1340 kun en eneste Gang og det paa en saadan Maade, at han da meget godt kan være død; Ove „Hase" er altsaa utvivlsomt det rette Navn [3]). Da

---

[1]) Opskrift C hos Grundtvig.

[2]) Opskrift A, F og B, medens D kun kalder ham Hr. Ove.

[3]) Jeg beklager, at jeg i min foran citerede Afhandling gik ud fra den modsatte Anskuelse, nemlig at Ove „Hals" var det

Manden i Virkeligheden for mig har den største Interesse, skal jeg kortelig meddele, hvad jeg veed om ham.

6. Aug. 1320 fik „Awo dictus Hase“ af Ringsted Kloster i Mageskifte for noget sjællandsk Gods, han havde faaet med sin Hustru Elena, hele Byen Gasæthoft m. m.[1]), og 1325 nævnes han i Forliget mellem Kongen og Hr. Ludvig Albertsen udtrykkelig som Eier af Gaasetofte[2]). Han synes nu at have taget levende Del i Datidens stærke politiske Rørelser, som det synes nærmest som Kong Christoffers tro Mand; han nævnes dog 1327 som en af Kong Valdemars Tilhængere[3]), men 1328 blandt dem, som paany sluttede sig til Kong Christoffer[4]). Aaret efter findes hans Navn i Sonen mellem Kongen og Grev Johan[5]), og 1332 er han en af de Adelsmænd, som paa Kongens og Grev Johans Side medindbefattes i den med Grev Gert sluttede Sone i Kiel[6]). Efter den Tid skulde han saa have sluttet sig til denne Sidste, hvilket harmonerer godt med, at han nu har travlt med at samle Gods i Jylland; 1334 faaer han Gods i Pant i Gjern Herred[7]), 1338 kjøber han alt Tvis Klosters Gods i Tem i Vrads Herred[8]), og 1341 15. Jan. udlægger en Borger i Ribe Gods til Kirken som Vederlag for Gods i Framlev Sogn (og Herred), som han med Biskops og Kapitels Samtykke solgte til Hr. Augho Hase[9]). Baade Gaasetofte og Godset i Tem tilhøre et Par Menneskealdere senere en yngre Hr. Ove Hase[10]), der ogsaa eiede

rigtige Navn, og derfor dengang ikke underkastede Hr. Ove en nærmere Undersøgelse.

[1]) Gaasetofte i Arts Herred (Voss' Saml. Arts H. 10, D. Mag. 1. I. 75).
[2]) Huitf. 426—27. [3]) Diplom. Svec. IV. 32. [4]) Huitf. 442.
[5]) Smst. 448. [6]) Smst. 456. [7]) Ældste Archivreg. II. 49.
[8]) Smst. II. 38. [9]) Ribe Stiftskistes Suppl. 17.
[10]) Voss Saml. Holbæk 5. Ældste Archivreg. II. 41 jvf. 44.

det gamle Dyrnæs i Jul Sø, hvis Voldsted endnu er kjendeligt. Denne Borg havde den yngre Hr. Ove vist giftet sig til med en Datter af Hr. Palle Jonsen, der 1360 kjøbte den af Kong Valdemar[1]), men mon den ikke før havde tilhørt den ældre Hr. Ove Hase og var bleven beslaglagt af Kongen efter 1340? Det vilde ialtfald gjøre det let forklarligt, hvorfor den ældre Hr. Ove saa ivrigt samler Jordegods i de til Jul Sø grændsende Herreder. Han har maaske selv erhvervet eller anlagt Dyrnæs-Borg i denne Sø, en Bolig, der ved sin fortrinlige Beliggenhed ydede langt større Tryghed i urolige Tider end Gaasetofte, for hvilket Gods han mulig ogsaa ved denne Tid havde andet Brug, f. Ex. til et Barns Forsørgelse.

Hvad vi vide om denne Hr. Ove Hase fra paalidelige Kilder taler altsaa i høi Grad for, at han er den Hr. Ove Hase, som falder for Niels Ebbesens Skare hin 1. April 1340 i Randers; men foruden disse for nærværende Øiemed fortræffelige Egenskaber, har han en endnu, jeg havde nær sagt, den bedste af dem alle. Ifølge Folkevisen var Hr. Ove Hase Svoger til Niels Ebbesen, og jeg vil nu, ved at søge at bevise, at dette ikke er grebet ud af Luften, men at der mellem Niels Ebbesen Strangesøn og Hr. Ove Hase virkelig bestod et Svogerskab, der fuldt ud berettiger Visen til at betegne dem som Svogre efter den vidtrækkende Brug, Fortiden gjorde af dette Ord, forhaabentlig ikke blot yderligere støtte denne Folkevises gode Renommé som historisk Autoritet, men ogsaa bringe den Sag, jeg her forfægter, paa endnu fastere Grund. Jeg nævnte for et Øieblik siden, at der i Dronning Margrethes Dage levede en yngre Hr. Ove Hase,

[1]) Ældste Archivreg. II. 44.

der ligesom den ældre eiede Gaasetofte og Gods i Tem samt Dyrnæs. Man vil heraf strax være tilbøielig til at slutte, at de to ere Farfader og Sønnesøn, men denne Slutning vilde være forhastet, thi en Undersøgelse af deres Segl viser, at de føre hver sit Vaaben og altsaa paa fædrene Side ere af forskjellig Herkomst. Af den ældre Hr. Ove Hases Segl findes endnu et, rigtignok temmelig medtaget Exemplar i Rigsarkivet. Det hænger under et Skjøde paa Gods i Arts Herred 1329[1]), som han har beseglet til Vitterlighed, og viser en springende Hare i Skjoldet og Omskriften: S. AVGHO. DICTI. HASŒ. Den yngre Hr. Ove Hase's smukt bevarede Segl, der findes under et Brev af Aar 1400[2]), har intet Skjold med en Hare men derimod — Bild Strangesøn'ernes tværdelte Vaabenskjold. Han er altsaa paa fædrene Side af Niels Ebbesen Strangesøns Æt, paa mødrene Side — som Arvtager saavel til den ældre Hr. Ove Hases Navn som til hans Gods, og naar hensees til begges Levetid — utvivlsomt en Dattersøn af den ældre Hr. Ove Hase. Destoværre kjender jeg ikke den yngre Hr. Oves Fader af Navn; saa tidt han end selv nævnes, er det altid kun som Ove Hase, uden mindste Angivelse af Faderens Fornavn; end ikke i hans ovennævnte Segl staaer der andet end S. AGHE. HASE. MILITIS. Han har vel en Søn af Navnet Palle Hase, men da han selv var gift med Marsk Palle Jonsens Datter Elline[3]), er Sønnen sagtens opkaldt efter sin Morfader, saa der heller ikke af hans Navn lader sig slutte noget med Hensyn til Farfaderens Navn; men ad Omveie kunne vi dog danne

---

[1]) Ringsted H. 116. [2]) Løve H. 152.
[3]) Docum. i Barritskovs Arkiv i Rigsark., jvf. Ældste Archivreg. II. 44.

os en Mening om Hr. Ove Hase den yngres Plads paa den Bild-Strangesøn'ske Slægttavle. Fra Ældste Archivregistraturer[1]) kjendes nemlig følgende tre Breve, den yngre Hr. Ove Hase vedrørende:

Item to Breve, tilsammen bundne, det ene et Pantebrev paa Latin, at Hr. Aage Hase, Ridder, panter Hr. Elloff Elloffsen alt hans Gods i Laffuend og Dyrnes udi Lennow Sogn udi Gjerne Herred. 1401 die omnium sanctorum. Item det andet, at Palle Hase haver kjendet Løsen paa alt det Gods inden Laffuend og Maalerup liggendes. 1423 paa Vor Frue Aften næst for Jul.

Vidisse efter et latinsk Pantebrev, som Hr. Elloff Elloffsen havde paa Aagge Hassis Gods over alt Jylland, og tjener dette Brev til det Gods, Kirken haver udi Tem Sogn og fik af Hr. Erick Huas og Hr. Laurids Huas. 1445 den Torsdag næst for St. Volborg Dag.

Item et latinsk Skiftebrev mellem Fru Elline, Her Aage Hasis Efterleverske, og hendes Svoger Hr. Elloff Elloffsen paa alt det Gods, de havde udi Jylland. 1340 5a feria proxima post assumtionis Mariæ[2]).

---

[1]) II. 44. 41 og 15.

[2]) I Ældste Archivreg. II. 15 betvivles Rigtigheden af Aarstallet 1340, og da der ikke hidtil andetsteds fra kjendes en 1340 levende Ridder Hr. Elef Elefsen, er det en nærliggende Formodning, at Aarstallet er feilskrevet i Registraturen, og at de i Brevet nævnte Personer ere de samme, som sammesteds omtales i en Dom af 1403. Forøvrigt er Datoen 16. Aug. 1340 for den ældre Ove Hases Vedkommende ingen direkte Hindring, da hans Hustru jo, om hun levede, var bleven Enke 1. April 1340, men sandsynligt er det rigtignok ikke, at hun saa kort efter Mandens voldsomme Død, og medens alt stod i Fyr og Flamme hele Jylland over, havde Leilighed til at slutte fredelige Mageskifter. Her er det en uheldig Omstændighed, at saavel den ældre som den yngre Hr. Ove Hase var gift med en Fru Elline.

Hr. Elef Elefsen er som bekjendt selv en Strangesøn; Hr. Ove Hases Enke kalder ham sin Svoger, men da Hr. Ove og Hr. Elef ingensinde kaldes Brødre, ligger Slægtskabet sagtens lidt længere ude; formodentlig ere de Søskendebørn, selvfølgelig paa fædrene Side, da de føre samme Vaaben. De ere aldeles samtidige; Hr. Ove nævnes første Gang 1376[1]) og levede endnu 1412[2]), Hr. Elef første Gang 1374[3]) og sidste Gang 1408, men han maa dog, forudsat at det er ham, der nævnes i ovenstaaende Skiftebrev med Hr. Oves Enke, have overlevet Hr. Ove; begge have det tilfælles, at vi ikke kjende Fader til nogen af dem. Hr. Elef har dog et Forspring i denne Henseende; hans Fader maa jo have hedt Elef til Fornavn og er rimeligvis død før Sønnens Fødsel, siden denne er opkaldt efter ham; altsaa er han formodentlig død som en ung Mand, hvad der saare vel stemmer med, at hans Navn ikke kjendes fra samtidige Aktstykker. Da Hr. Elef Elefsen er en gift Mand 1374, maa han vel være født om ved 1340. Hr. Ove Hase er sikkert født ved samme Tid, om ved 1340, ialtfald kort efter den ældre Hr. Ove Hases Død, da han er opkaldt efter denne, men om hans Fader tør jeg slet ikke sige andet, end at der hverken kjendes nogen Eier af Dyrnæs eller Gaasetofte, som kan være Fader til Hr. Ove junior. Er hans Fader maaske ogsaa død i hans spæde Aar? Hvor nær ligger da ikke den Slutning, at disse to Mænd, hvis Sønner synes at være Søskendebørn og som maa antages at være bortdøde i deres feireste Aar, ere de to Brødre til Niels Ebbesen, der med denne — ifølge den lybske Krønike — faldt ved Skanderborg. Det

[1]) Arts H. 84. [2]) Holbæk 5. [3]) Ældste Archivreg. II. 73.

bliver da endnu lettere at forklare de to Navne „Niels Ebbesen og Eller Ebbesen" i Vestervig Kirke[1]). „Eller" er ikke, som jeg tidligere antog, en Læsefeil for Escer, men for Ellef; Slægten har reist dette Minde ved dens Fællesgrav over de to af de faldne Brødre, efterat Resterne af disses Lig vare førte dertil; at den tredie Broder, den yngre Hr. Oves Fader, savnes, finder en høist naturlig Forklaring ved, at han sagtens med sin Hustru har boet paa Gaasetofte, efter at gamle Hr. Ove var flyttet til Dyrnæs, og at altsaa hans Enke har ladet hans Levninger føre til Sjælland. Støtte for Rigtigheden af disse Formodninger kan søges i den nære Forbindelse, der er mellem Hr. Elef Elefsen og Niels Ebbesen Strangesøns Sønner Tage og Peder Nielsen og Brodersøn Niels Strangesøn[2]).

I Danmarks Adels Aarbog 1888 S. 58 ff. har jeg meddelt en fuldstændig Slægttavle, hvoraf den formentlige Forbindelse imellem Familierne Bild, Strangesøn og Frost fremgaaer, men for at give et bedre Overblik over Niels Ebbesen Strangesøns nærmeste Frænder meddeles

[1]) Jvf. Hist. Tidsskr. 5. V. 456.

[2]) Jvf. D. Mag. 3. V. 88, hvor Hr. E. E. optræder som Mægler for Tage og Peder Nielsen: Nørre Jyll. 187, 153. Molbech og Petersens Dipl. 254, hvor han er Forlover for Niels Strangesen: jvf. Smst. 232, 244, 247, 252. Om det nære Slægtskab mellem Hr. Elef Elefsen og den yngre Hr. Ove Hase vidner ogsaa et Skjøde af 1501, hvorved Nis Mikkelsen i Resendal paa sin Frænde „Jeloff Hasse's" Vegne tilskjøder Hr. Erik Ottesen Jelofs Andele i Kjællinghol (Middelsom H.), som han arvede efter sin Fader „Owe Hasse" og Farbroder „Erick Hasse" (Hist. geneal. Ark.). Denne Ove Hase, der vel maa have levet ved Aar 1460 er trolig en Sønnesøn af den yngre Hr. Ove Hase, og endnu han føler sig saa nær knyttet til Hr. Elef Elefsen, at han opkalder sin Søn direkte eller indirekte efter denne.

her et i sædvanlig Stamtavleform opsat Uddrag, indeholdende de ældste Generationer af Slægten; baade Hr. Elef Elefsen og Hr. Ove Hase ere medoptagne. Selvfølgelig savnes Oplysning om Fødselsaar, oftest ogsaa om Dødsaar, i en Stamtavle fra det 14. Aarh.; for dog at give nogen Veiledning om hver Enkelts Levetid, vedføies da istedet det første og det sidste Aar, hvori Vedkommende er fundet nævnt, men da Adskillige kun kjendes fra et eller to Breve, der for den Enes Vedkommende kunne hidrøre fra hans tidligste Ungdom, for den Andens fra hans høie Alderdom, give disse Aarstal let en saadan Slægttavle et Usandsynlighedspræg, som er ganske ufortjent. For at imødegaa mulige Indvendinger af denne Art imod Rigtigheden af den opstillede Slægttavle, har jeg ved hver enkelt Person vedføiet et med mindre Skrift trykt, supponeret Fødselsaar, der forhaabentlig tilstrækkelig vil godtgjøre, at der ikke paa den er taget Tilflugt til nogensomhelst genealogisk eller chronologisk Usandsynlighed — fraregnet Niels Ebbesens to Sønner Tage og Peder Nielsens Giftermaal med deres Farbroder Esge Ebbesens Døttre, men destoværre tillade Kilderne ikke at ombytte denne Usandsynlighed med mere rimelige Forbindelser[1]).

Hvorfor er det nu udenfor al Tvivl, at den paa omstaaende Stamtavle opførte Niels Ebbesen er forskjellig fra Grev Gerts Drabsmand? Denne skal være en mægtig jydsk Adelsmand og dog peger man paa en Mand, om hvem man intet andet veed, end at han mulig nævnes i et Vidne af Aabo Sysselthing, medens allerede Niels Ebbesen Strangesøns Slægtskabsforhold lade formode en social Stilling, der berettiger til den ovennævnte Betegnelse.

---

[1]) Jvf. Hist. Tidsskr. 5. V. 472—73 og her nedenfor.

Vil man med Holstenerne tro, at Niels Ebbesen har tjent Grev Gert — nuvel! Niels Ebbesen Strangesøn har efter de samme Kilder og Folkevisen Frænder nok i Grevens Gaard — nemlig ikke blot sin Broders Svigerfader Hr. Ove Hase, men og sit eget Næstsøskendebarn Hr. Anders Frost, for ikke at tale om en vis Markvard Skinkel, der fører det velklingende Tilnavn Vossbeen, og i hvis Gods hans Sønner enten paa egne eller paa deres Hustruers, Niels Ebbesens Broderdøttres Vegne, havde Arve- (eller Pante-) ret [1]) — til, at man kan tro om ham, at han ogsaa selv har tjent der. Det ligger dog langt nærmere at antage, at han er Mand for at holde 47, 60, for ikke at sige med Visen 100, Mand i sit Brod end hin Ubekjendte fra Aabo Sysselthing, og ere de 47 Mand en Sammensværgelse af

[1]) Dette ses af følgende Brev:
Eskillus, dei gratia episcopus Ripensis, dilectis nobis amicis nostris Takoni Nichelsz et Cecilie vxori ejus ac Elizabeth vxori quondam Petri Nicholai de Tandorp sinceram in domino caritatem. Ob specialis vestre deuocionis affectum, quem ad nos et ecclesiam nostram geritis, et specialiter intuitu omnis iuris vestri vobis in bonis quondam Marquardi Schinkel in parochia Burris situatis debiti, quorum bonorum possessionem a longis retroactis temporibus ecclesiam nostram ad mensam episcopalem habuisse et ad presens habere dinoscitur, saluo iure dilecti capituli nostri, si quod in predictis bonis habuerint, per vos libere dimissi et resignati, vestri, prout ex condigno tenemur, nolumus obliuisci, sed subuencionem spiritualium operum vobis facere specialem. Idcirco promittimus, quod nos & successores nostri episcopi Ripenses, qui pro tempore fuerint, pro animabus vestris ac Petri Nicholai de Tandorp . . . . . . (et ulæseligt Ord) et dilecti filii vestri Johannis bone memorie dudum defuncti et parentum vestrorum duas missas septimanatim omni anno perpetuis temporibus in ecclesia nostra Ripensi celebrari facere volumus et debemus in remissionem vestrorum peccaminum. In cujus rei testimonium sigillum nostrum vna cum sigillo dilecti capituli nostri est appensum. Datum anno domini m. cdiii. proxima feria quinta ante festum beate Marie Magdalene. (Ribe Stiftskistes Diplomer 139.)

jydske Adelsmænd, mon da ikke Niels Ebbesen Strangesøn nok saa vel som hin anden kan tænkes i Spidsen for dette Forbund? Ikke en eneste af de ovennævnte til Drabet knyttede Begivenheder taler imod, at Niels Ebbesen Strangesøn er Hovedmanden; tværtimod, har der virkelig været to Adelsmænd af Navnet Niels Ebbesen, saa har allerede Folkevisens gamle Forfatter taget feil af dem, thi han synger jo om Hr. Niels Bugge's, Anders Frost's og Poul Glob's Ven og Frænde, Hr. Ove Hase's „Svoger", altsaa Niels Ebbesen Strangesøn, der ifølge originale Dokumenter og efter Slægtebogs-Overleveringer, som ere ganske uafhængige af Grev Gerts Historie — nemlig de gamle Strangesøn-Stamtavler, hvorpaa ikke Niels Ebbesen selv, men kun hans Broder Strange Ebbesen er nævnt —, netop var „Svoger" til Hr. Ove Hase, Næstsødskendebarn til Hr. Anders Frost og Søstersøn af Hr. Niels Bugge, medens Poul Glob ikke blot er hans gode Ven (han nævnes som hans Forlover[1])) men ogsaa maa være ham beslægtet, da han og Hr. Elef Elefsen siden sees at have taget Arv sammen[2]). Jeg kunde endnu minde om den eiendommelige Maade, hvorpaa Niels Ebbesen Strangesøns Broder, Strange Ebbesen, omtales i Mageskiftet mellem Grev Gerts Sønner og Hertug Valdemar 1340[3]), men Opgaven skulde jo ikke saameget være paany at paapege de Omstændigheder, der tale for, at Niels Ebbesen Strangesøn er Grev Gerts Banemand, som at udfinde den eller dem, der tale herimod; — men af dem kan jeg ingen finde, og det er kun af den rene Fortvivlelse herover, at jeg griber til den Udvei, at

1) D. Mag. 3. V. 88. 2) Ældste Archivreg. I. 2.
3) Jvf. Hist. Tidsskr. 5. V. 465—66.

forudsætte, at der ligger en saadan gjemt i, at Niels Ebbesen, „Ridderen af Randers Bro“, jo efter Sigende var Herre til Nørreris eller Norringris i Sabro Herred, medens jeg kun tør hævde, at Niels Ebbesen Strangesøns Brodersøn Hr. Niels Strangesen eiede Hovedgaarden Norringtoft i Thy, der, som saa meget andet af Slægtens Gods, havnede i Vestervig Klosters Besiddelse. Nogen virkelig Indvending kan der nemlig ikke ligge i denne Omstændighed, da det overhovedet slet ikke vides, hvor Niels Ebbesen Strangesøn boede. Han foretog sig Godstransaktioner i Vendsyssel, og hans Slægt hørte hjemme i Thy, men dette udelukker dog ikke, at han efter sin Moder kan have arvet eller med sin ubekjendte Frue have tilgiftet sig Gods længere syd paa i Jylland; det er saa velkjendt af Enhver, der blot er lidt fortrolig med Middelalderens Historie, at en nogenlunde velhavende Adelsmand dengang som oftest havde sine Besiddelser spredte hele Riget over, at det ikke behøver nærmere at paapeges; ei heller vilde vel Nogen af den Omstændighed, at den paa Gaasetofte i Sjælland boende Hr. Ove Hase samler Gods i Jylland, falde paa at hævde, at der da har levet to Riddere Ove Hase, en i Sjælland og en i Jylland. Dog lad os forudsætte, at det er utænkeligt, at Niels Ebbesen Strangesøn kan have boet andetsteds end i Thy, saa bliver der tilbage et skyldigt Bevis for, at Niels Ebbesen, som vog den kullede Greve, har boet andetsteds. Det er sagt i Biografisk Lexikon, at efter gamle Overleveringer, om hvis Sandhed der ingen Grund er til at tvivle, var hans Hjem den saakaldte Hovgaard mellem Risgaardene i Nørring, Folby Sogn; men hvorfor tro paa disse Overleveringer og derimod vrage de i Slægtebogerne bevarede ikke mindre gamle Traditioner, der berette, at

Niels Ebbesen var en Bild eller en Strangesøn [1])? Den Omstændighed, at Slægtebogerne uden at vide det med disse to Navne sigte til een og samme Slægt, taler dog stærkt for, at man enten har kjendt Niels Ebbesens Segl, eller at ogsaa en Tradition om ham bevaredes, saavel hos Bild'er som hos Strangsøn'er, længe efter, at Erindringen om den fælles Herkomst var gaaet tabt, og saa maa det vel erindres, at Slægtebøgernes egentlige Stamtavler Bild og Strangesøn slet ikke indeholde Niels Ebbesens Navn; det er først i Hist. Tidsskr. 5. V. paavist, at der af denne Slægt virkelig har levet en Niels Ebbesen, som er død samtidig med Grev Gerts Banemand. Og Traditionerne om Nørreris — hvad ere de vel værd? De ere knyttede baade til Rinds Herred, der har den Fordel, at der her faktisk findes en Gaard af dette Navn, og til Sabro Herred; en af dem er jo utvivlsomt falsk, hvorfor saa tro saa fast paa den anden? Maaske fordi Hamsfort og Huitfeld kalde Helten henholdsvis for Niels Ebbesen „til Norrengris" og „til Norrerijs"? men netop disse Udtryk vise, at de to Forfattere ikke have skrevet deres Meddelelse ud af en Kilde, men kun gjengive deres egen Kombination i deres egen Tids Sprog; medens en Adelsmand nemlig ved Aar 1600 altid skrev sig „til" en Gaard, om han saa aldrig eiede mere end 1/24 Del af den, saa var dette slet ikke Skik og Brug ved Aar 1340. Af den Grund vide vi end ikke, hvor Landets mægtigste Mænd, som f. Ex. Drosten Hr. Laurents Jonsen eller Marsken Hr. Ludvig Albertsen, have boet, hvor ofte deres Navne end findes i samtidige Documenter, og derfor melder jo heller

[1]) Begge omtales f. Ex. i den 1648 fødte Ludv. Pontoppidans Theatrum Nobilitatis Daniæ (Gen.-her. Selsk. Generalia Fol. 71), men som Gjengivelse af endnu ældre Beretninger.

ikke en eneste af de ældre danske eller tydske Krøniker et Ord om Niels Ebbesens Gaard; — han har saavist aldrig skrevet sig „til“ Norring- eller Nørreris. Baade Hamsfort, Huitfeld og de stedlige Traditioner ere sikkert kun frie Fantasier over — et eneste Vers, der kun findes i en eneste Afskrift af Folkevisen og tilmed slet ikke siger, at Niels Ebbesen boer paa, langt mindre eier Nørringris; thi Verset lyder:

Niels Ebiisonn haund threen tiill sin hest,
thiil Norinsriiss monne hand ride,
thett wiill ieg for sandingen siige,
hand haffde bode angiist og quide.

og saa — er Verset falsk, jeg havde nær sagt: tildigtet af Korner eller en anden Holstener, thi en dansk Digter vilde da vel aldrig paadutte Niels Ebbesen, „den dansker Helt“, baade Angst og Kvide. I en anden Opskrift lyder ogsaa dette Vers saaledes:

Niels Ebbessenn for aff landet,
thill Norge mon hand ride,
det wil ieg for sandhett sige,
hand haffde for undet sin quide.

Dette sidste Vers er der Mening i, og naar jeg holder paa det, er det ikke mindst, fordi Niels Ebbesens Biografi i Lexikonnet er af samme Anskuelse, idet den siger, at den bevarede Folkevise oprindelig lod ham (N. E.) forlade Land og Rige.

At der i de to gamle Original-Dokumenter fra 1337 og 1338[1]) skulde findes Anledning til at formode en særlig Niels Ebbesen til Nørringris, kan jeg ikke see; i det første Brev ligger der end ikke den fjerneste Antydning dertil, det er et Vidne af Viborg Landsthing, hvor Niels Ebbesen Strangesøn fuldt saa vel kan have været nær-

[1]) Ældste Archivreg. III. 365; Voss' Saml. Jylland. unævnt og uvist Gods, 22.

værende som nogen anden Niels Ebbesen, og hvorfor skulde det ikke kunne være ham, der nævnes i det paa Aabo Sysselthing udstedte Brev? Den deri nævnte Niels Ebbesen er jo end ikke Brevudsteder, men giver kun Møde for at aflægge Vidnesbyrd om, at han paa anden Mands Vegne har solgt Stig Andersen Gods der i Syslet.

Som sagt, fremfor af Hensyn til Norringris eller Norreris at forkaste Traditionen om, at Niels Ebbesen var en Strangesøn, turde det ligge nærmere at drage Beretningerne om hans Besiddelse af Nørringris i Tvivl, saa løst et Grundlag hvile de paa. Men har jeg saaledes den største Lyst til at, berøve det gamle Voldsted med „Niels Ebbesens“ ærværdige Eg i Sabro Herred Retten til den Sagnglorie, som omgiver Stedet i den almindelige Bevidsthed, saa skal jeg til Gjengæld levere et virkeligt Bidrag til Stedets Historie, smigrende mig med, at jeg saa er den første, som kan berette noget faktisk om Norringris' Fortidshistorie, i hvilken hidtil ene Niels Ebbesens Navn har lyst i det ravnesorteste Mørke. Mit Bidrag er just ikke saa overvættes gammelt, nemlig fra 6. Febr. 1647, og bestaaer kun i, at Fru Marie Below da til Hr. Oluf Parsberg solgte en Del Gods i Sabro Herred, nemlig i Hummelure 1 Gaard, Noring Risz Hoffgaard, 3 Gaarde, Noring By, 15 Gaarde, en Kirkegaard, to halve Gaarde, Noring Mølle etc. etc. [1]); men gaaer jeg ud fra, at Fru Marie har arvet dette Gods efter sin Moder Lisbet Skram, denne atter efter sin Fader Laurits Skram og Farfader Erik Skram, som kan have faaet det efter sin Moder Anne Olufsdatter Gyrstinge, hvis Fader Oluf Mortensen mulig har arvet det efter sin Moder Johanne Nielsdatter, der

---

[1]) Viborg Skjøde- og Pantebog 1647 Fol. 30.

atter kan have havt dette Gods efter sin Fader Hr. Niels Christiernsen til Kjølby, hvis Fader igjen var Hr. Christiern Nielsen, saa gjør jeg ikke blot den mærkelige Opdagelse, at Nørreriis' Besidderinde 1647 stammer ned fra en Niels Ebbesen, der levede i det 14. Aarh., men jeg faaer ogsaa paa een Gang den hele Eierrække for dette berømte Sted lige fra 1340 til 1647, thi ovennævnte Hr. Christiern Nielsen er den samme, som 1390 med sin Fader Niels Ebbesens Efterleverske Kirstine og sin Broder Jens Nielsen fik visse Fiskerettigheder i Rinds Herred (Skade det ikke er Sabro Herred!). Imidlertid er denne Niels Ebbesen, der maa have været af Slægten Munk, alt før optraadt som Konkurrent til Niels Ebbesen Strangesøn, men er bleven veiet og funden for let, og skulde han nu i Kraft af den ovennævnte Mulighed for, at han kan have eiet Nørreris, ville optræde en Gang endnu, er det ikke vanskeligt at paavise, at han slet ikke egner sig til at gjøre Niels Ebbesen Strangesøn Pladsen som Grev Gerts Bane stridig. Det er nemlig allerede mere end tvivlsomt, om han virkelig hed Niels Ebbesen; i et i Samlinger til jydsk Historie og Topografi IX. S. 335 ff. trykt Thingsvidne af 1483 kaldes han Niels „jebbisøn", og selv om man paa Grund af dette Brevs gyselig slette Gjengivelse af Navne [1]) nok tør forudsætte, at dette „jebbisøn" er urigtig gjengivet, saa kommer han dog ikke til at hedde Niels Ebbesen for det, men derimod Niels Sebbesen; saaledes kaldes han i en Vidisse af et Brev af 1392 [2]), og her er ingen

[1]) Det har Anders twnkjær for Anders Lovnkjær, Law Koldhsøn for Lave Kjeldsen, og slaaer de to Væbnere Tue i Hvam og Elbek sammen til een Person, der kaldes „Twena i hwamme elbek", medens den første senere bliver til „twno i twamme".

[2]) Ældste Archivreg. II. 244.

Feillæsning sandsynlig, thi i et endnu bevaret Brev, udstedt af Enken efter Hr. Palle Jonsen (Munk), hvilket han har beseglet til Vitterlighed, kaldes han ogsaa „Nicholaus sebbison“ [1]). Og saa viser dette Brev til Overflod, at samme Niels Sebbisen endnu levede 1365 og altsaa paa ingen Maade kan gjøre Krav paa at være Grev Gerts 1340 (eller senest 1342) faldne Banemand. Forøvrigt har der samtidig med denne Niels Sebbisen levet en virkelig Niels Ebbesen, som 1377 er med at besegle Kong Olufs Haandfæstning [2]) og mulig er den „N. ebbi“, som 1365 er Medudsteder af et Vidne paa Rinds Herredsthing [3]). Jeg maa altsaa undvære det i min forrige Afhandling anvendte Argument, at der overhovedet ikke kjendes flere end een Adelsmand af Navnet Niels Ebbesen, — men den Stiver kan Taarnet vel nu undvære uden at helde, endsige — falde.

---

[1]) Nørre Jylland 106 a. [2]) Geh. Arch. Aarsber. II. 25.
[3]) Nørre Jyll. 108 b. 1.

Litteratur og Kritik.

H. F. Rørdam: Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser, vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse 1536—1683. 1.—3. Del. Kjøbenhavn (Selskabet for Danmarks Kirkehistorie) 1883—89.

V. A. Secher: Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660, udgivne af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1. Bind og 2. Binds 1.-3. Hæfte. Kjøbenhavn 1887—90.

Naar jeg her ønsker at gjøre de to ovennævnte Værker til Gjenstand for nogle Bemærkninger, er det ikke for at henlede Opmærksomheden paa de rige Skatte af Oplysninger, der gjennem disse Udgiverarbejder er gjorte tilgængelige for Granskning, thi dette er sikkert aldeles overflødigt. Men jeg vil gjerne se lidt paa dem i deres Egenskab netop af Udgiverarbejder, undersøge de Principer, der har været ledende ved deres Udarbejdelse, og prøve, hvor vidt disse Principer er godt gjennemførte. Dette kan nok have sin Interesse i dette Øjeblik, hvor Udgivervirksomheden i Danmark er saa udstrakt, og de to nævnte Værker indbyder særlig dertil, ikke blot ved deres store Betydning, men ogsaa fordi deres Emne paa visse Punkter falder sammen, saaledes at en Sammenligning mellem dem bliver baade let og lærerig.

Naar en Udgiver tager fat paa et større Udgiverværk, vil det være hans første Opgave at klare for sig selv, hvorledes han vil afgrænse sit Emne overfor beslægtede Omraader. Vil det end her som overalt i Livet være umuligt at opstille aldeles faste og skarpe Grænser, saa maa Udgiveren dog for-

søge paa saa nøje som mulig at fastslaa, hvad han vil medtage, og hvad han vil udelade; hvis ikke vil han under Indsamlingen af Materialet atter og atter føres til Tvivlsmaal, og Benytteren af det fuldendte Værk vil altid staa usikker overfor, hvad han kan vente at finde deri.

Dr. Secher har ikke blot for sig selv anstillet Betragtninger om sit Værks Afgrænsning, men han har ogsaa i den fyldige Indledning til sin Lovsamling givet Læseren Oplysning om, hvor han har draget Grænserne; han opregner ikke mindre end 18 Arter af Breve, der er medtagne, og han nævner exempelvis 7 Arter af beslægtede Breve, som han har ment at burde udelade. Det forekommer mig, at de af Udgiveren opstillede Grænser er særdeles velvalgte, og jeg har fundet det stadfæstet ved en Sammenligning med det tilsvarende Tidsafsnit i Rørdams Kirkelove, hvor der efter dette Værks Plan er medtaget langt flere Breve om Kirkeforholdene end hos Secher. Brev for Brev har jeg spurgt mig selv, om dette Stykke skulde med efter Sechers Principer, og det har næsten altid været let at svare paa Spørgsmaalet; med andre Ord, jeg tror, at hans Grænsebestemmelser kan staa deres Prøve i Praxis.

Dr. Rørdam har vel ogsaa før sit Arbejdes Paabegyndelse klaret sig, hvilke Principer han vilde følge, men han har ikke fundet Anledning til at meddele Offentligheden saa udtømmende Oplysninger derom som Secher; hans korte Forord oplyser kun, at han medtager Lovbestemmelser om Skolevæsenet og de fattiges Forsørgelse, fremdeles „en Del“ Synodalbestemmelser og „navnlig for Kristian III's Tid . . . . et fyldigere Udvalg af mere specielle, lokale og personelle Afgjørelser“. Disse Oplysninger forslaar jo ikke meget til nærmere Klarhed over Værkets Afgrænsning, og kun ved at sysle med selve Lovsamlingen kan man faa en præcisere Forestilling om, hvilke Principer Udgiveren har fulgt.

Det ligger saaledes nær at sammenligne Rørdams Kirkelove med Sechers Samling, og skjønt man ikke tør vente meget Udbytte heraf, siden Secher har draget Grænserne for, hvad han medtager af Kirkelovgivningen, meget snævrere, er

der dog noget at lære herved. Man ser derved f. Ex., at Rørdam ikke har medtaget almindelige Stadfæstelser paa Privilegier, ikke hvad der vedkommer Klostrene[1]), ikke hvad der oplyser Kirkeværgernes Regnskaber eller overhovedet Kirkegodsets Bestyrelse[2]). Saavidt synes Udgiveren at være gaaet frem efter et vist Princip, men der findes hos Secher ogsaa andre Breve, der fattes hos Rørdam, og hvis Udeladelse er temmelig uforklarlig. Hvorfor nævnes ikke Fornyelsen 21. April 1566 af Befalingen til at besøge Kirken paa Bededagene, naar selve Befalingen er medtaget? Hvorledes lader det sig forsvare, at et Missive af 17. April 1578 om Stolestaderne i Odense St. Knuds Kirke er optaget, medens et samtidigt Brev af lignende Indhold om Nicolai Kirke i Kjøbenhavn ikke er givet, om end det blot var ved en Henvisning til Kjøbenhavns Diplomatarium IV, 631? Hvorfor medtages et Brev om Kirkeværgerne paa Laaland (Rørdam II, 274), medens et om Kirkeværgerne paa Sjælland (Secher II, 71) ikke har fundet Plads? Hvorfor er Missivet af 6. Jan. 1582 om Tiden for Søgnedagsprædiken i Helsingør udeladt? Hvorfor savner man en halv Snes af de af Secher gjengivne Skattebreve, naar dog 4 andre Skattebreve fra dette Tidsrum er tagne med?

Synes disse Udeladelser at henpege paa en vis Uklarhed hos Udgiveren over, hvad han vil medtage eller udelade, forstærkes dette Indtryk, naar man til Sammenligningen benytter f. Ex. den nye Udgave af Kancelliets Brevbøger 1551—1560. Blot ved Aaret 1551 træffer man her bl. a. et Kongebrev om Oprettelsen af Skoler i 4 Byer (13. Juli) og et aabent Brev om Tiendeydelse (17. Juli), hvis Udeladelse vel umulig kan forklares ud fra noget Princip. Og gaar man ned til de „personelle og lokale Afgjørelser“, ser man, at der er udeladt

[1]) Maribo Kloster: Secher I, 287, 461. Rørdam medtager dog II, 178 et Brev om dette Kloster.

[2]) Secher I, 222, 229, 525, 586, 603, 605, 635, II, 10, 57, 92, 144, 419. Rørdam har dog II, 304 et Brev om Herredsprovsternes Regnskaber. — Et Par Breve om Tiendens Ydelse i Kjærven (Secher I, 445, II, 127) findes ikke hos Rørdam.

meget mere, end der er medtaget: Rørdam har ét Vikariebrev fra 1551 (I, 307), i Brevbøgerne findes der 3 til og fra 1560 (det andet Aar, som jeg har benyttet til Sammenligning) endnu en halv Snes, hvoraf intet er kommet med, medens vi i Rørdams Samling atter finder et Vikariebrev fra 1567. I Aaret 1560 udstedes der flere Bevillinger for Adelsmænd paa Patronatsret; Rørdam har medtaget 2, i Brevbøgerne findes der 6 til. Nu, af de sidste Arter Breve har Rørdam jo kun lovet et „fyldigere Udvalg", men efter hvilke Principer er dette Udvalg gjort? De Breve, der er medtagne, synes ikke i nogen Maade at adskille sig fra dem, der er udeladte, og et Udvalg kan dog vel ikke betyde, at man ganske vilkaarlig tager et og lader et andet ligge; det vilde i alt Fald være at gjøre Principløsheden til Princip.

Naar man erindrer, at her kun er nævnt de Breve eller rettere nogle af de Breve, som jeg har fundet ved at sammenligne Rørdams Lovsamling blot med to Aar af Kancelliets Brevbøger og med Sechers Lovsamling, der hidtil kun omfatter en henved tredive Aar og i saa ringe Grad kongruerer med Rørdams Værk, saa turde dette Bevismateriale være tilstrækkeligt til at vise, at Rørdams Kirkelove i Retning af Valget af Emnet frembyder store Mangler. Eller vil man have yderligere Beviser? Man kan da f. Ex. lægge Mærke til, at Rørdam fra Kristian IV's Tid af Indkaldelser af Gejstligheden til Stændermøder medtager 2 (to), et Antal, der er stort nok til at vise, at den Art Breve gaar ind i hans Plan, men rigtignok meget lille i Forhold til de 12 (tolv), der virkelig findes [1]).

Naar Udgiveren har samlet sit Stof, vil det næste Skridt være, at han klarer sig, paa hvilken Maade han vil meddele det, i hvilken Orden, efter hvilke Kilder, om fuldstændigt eller i Udtog o. s. fr. Om Ordningen er der overfor de to her nævnte Arbejder ikke stort at sige; begge har, som naturligt

[1]) At de to medtagne Indkaldelser er uheldig gjengivne af Rørdam, vil blive berørt nedenfor.

var, valgt at give Lovene i kronologisk Rækkefølge[1]). Desto mere er der at bemærke om Valget af den Text, hvorefter vedkommende Aktstykke skal aftrykkes, da hvert Kongebrev kan findes baade i Koncept, i original Udfærdigelse og i officiel Kopi i Kancelliets Brevbøger, for ikke at nævne Afskrifter eller tidligere Tryk. Det er et rigt Materiale, og det giver Udgiveren meget Arbejde, naar han virkelig vil udtømme det saaledes, at Granskeren ikke mere behøver at gaa tilbage til de haandskrevne Kilder.

Secher har gjort sit bedste for at naa dette Maal. Han citerer ved hvert Stykke alle de Former, hvorunder Brevet er bevaret, forsaavidt som de da repræsenterer en selvstændig Overlevering og ikke blot er Afskrift af en endnu bevaret Original el. lign. Som Grundlag for Udgivelsen benytter han saa som oftest Kancelliets Kopibøger, og han anfører i sin Indledning, af hvilke theoretiske og praktiske Grunde han foretrækker den officielle Kopi fremfor den originale Udfærdigelse; men vel at mærke, han konfererer alle de andre Texter og meddeler deres Afvigelser. Selv om der derfor maaske kan være ulige Meninger om den officielle Kopis Fortrin, faar dette i Praxis næsten intet at sige.

Rørdams Principer i denne Retning kan kun udlæses af selve Samlingen; i Fortalen siges der intet derom. Man ser strax, at hans Kildecitater staar i stærk Modsætning til Sechers, idet han sjældent citerer mer end én Kilde, den altsaa, hvorefter Texten er meddelt, og man forbavses dér først ved blandt disse Kilder temmelig ofte at finde trykte Værker. Hvad

[1]) Jeg skal dog tilføje, at naar man i Rørdams Samling hist og her træffer Vikariebreve, Patronatsbevillinger, Tiendetorleninger o. lign., medens mange flere saadanne er udeladte, saa havde det vel været at foretrække, om Udgiveren i et Tillæg havde sammenstillet alle den Slags Breve, opstillede artsvis. Hvert Brev kunde da være givet paa én Linje, og en saadan Sammenstilling havde knap taget mere Plads end de „udvalgte“ Exempler rundt om i Værket. At en saadan Oversigt havde været særdeles oplysende, er utvivlsomt, medens dette sikkert ikke kan siges om de enkelte spredte Exempler.

betyder dette? Ja, det betyder mange forskjellige Ting, undertiden at Brevet er fuldstændig aftrykt i vedkommende Bog, medens Rørdam kun meddeler et Udtog deraf, i andre Tilfælde, at Forf. kun kjender Brevet efter den anførte Bog, — og for saa vidt kan Bogcitaterne jo være ganske forsvarlige, kun at det havde været mest praktisk for Benytteren, om man udtrykkelig havde faaet oplyst Grunden til, at Bogen er citeret. Men saa kommer en Mængde Tilfælde, hvor et helt aftrykt Brev meddeles med Kilde: Kirkehistoriske Samlinger, Rørdams Universitetshistorie o. s. v. Jeg tilstaar, at hvad dette skal betyde, er mig en fuldstændig Gaade. Man efterslaar Citatet, finder det samme Brev og her ogsaa Henvisningen til den haandskrevne Kilde, som oftest Kancelliets Registranter — men hvorfor tvinge Benytteren til at gaa den Omvej for at finde Kilden? Eller er det Meningen, at Rørdam ved disse Stykker ikke paa ny har søgt tilbage til Kilden, men blot optrykt sin egen tidligere Udgave deraf? En enkelt Fejl, der fra kirkehistoriske Samlinger er sluppet med over i Kirkelovene (se Secher I, 383), tyder paa, at dette undertiden er Tilfældet, men jeg vil dog nødig tro, at dette gjennemgaaende har været Udgiverens Princip. Korrekturen har han dog vel i alt Fald læst efter den originale Kilde, og om han saa forud har ladet Sætteren benytte som Grundlag et Udklip af kirkehistoriske Samlinger, det synes ikke at vedkomme Offentligheden.

Bortset herfra er det ejendommelige hos Rørdam aabenbart det, at han saa sjældent citerer mer end én Kilde. Vi finder da hos ham intet tilsvarende til Sechers nøje Redegjørelse for de Former, hvorunder Brevene er bevarede, og endnu mindre har Rørdam indladt sig paa ligefrem at konferere de forskjellige Texter af Brevene. End ikke ved de allervigtigste Stykker har han ment at burde gjøre dette Arbejde; man se f. Ex., hvor lidt Rørdam oplyser om Kirkeordinansens Textoverlevering, eller man bemærke, at han ved den store Kirkeforordning af 1629, som optager 30 Sider i hans Lovsamling, ikke anfører noget om, at der hertil endnu er bevaret det originale Udkast, affattet af 3 Rigsraader og

3 gejstlige[1]). Hvorledes stikker dette ikke af mod den Fylde af Stof, som Secher har fremdraget ved sine vigtigere Love, ved Koldingrecessen, Haandfæstningen, Søretten o. s. v.!

Den umaadelige Forskjel, der er paa Textbehandlingen i de to Udgaver, faar man dog klarest frem, naar man efterser Frederik II's Ordinans om Ægteskabssager, der findes hos Rørdam II, 339, hos Secher II, 270. Den førstes Kildecitat lyder kortelig saaledes: „Trykt med flere Forordninger 1590". Hos Secher oplyses det, at der fra dette Aar er tre Forordningssamlinger, og det præciseres, hvorledes de senere Optryks og Udgavers Forhold er til disse første Tryk. Men yderligere har Secher fremdraget de oprindelige Kilder: to originale Udfærdigelser, forsynede med Kongens Underskrift og Segl, og dertil den officielle Kopi i Kancelliets Registranter. Paa dette Grundlag er det, han bygger sin Udgave af Forordningen, idet det i alle Enkeltheder opklares, hvilke varierende Læsemaader der findes, medens Rørdam, der kun kjender én Textoverlevering, naturligvis heller ikke til sit Aftryk har nogensomhelst Variant. Man kan næppe finde noget mere slaaende Exempel paa, hvor meget og hvor lidt en Udgiver kan lette Arbejdet for Benytteren.

Naar man som Rørdam kun citerer og meddeler én Text til hvert Brev, bliver Valget af denne Text naturligvis desto vigtigere. Man faar gjennemgaaende det Indtryk, at Rørdam giver Originaludfærdigelser Fortrinet for Kancellibøgerne, og dette lader sig forsvare, men mærkeligt nok synes han ogsaa at foretrække omtrent enhversomhelst Afskrift for den officielle Kopi, og deri kan man vel vanskelig give ham Ret. En fuldstændig uavtoriseret Afskrift kan dog umulig maale sig med den Indførelse af Brevet i Kancelliets Protokoller, der skete umiddelbart efter Koncepten og hvoraf Regeringen siden skulde

[1]) Orig. i Rigsarkivet. Samling af Lovudkast. Det bør maaske tilføjes, at denne Samling allerede existerede, da vedkommende Hæfte af Rørdams Love udkom, hvad der ses af mit Citat i Aktst. til Rigsraadets Hist. II, 213.

ose sin Kundskab til de af den udstedte Breve[1]). Rørdams store Kjendskab til Bibliothekernes Haandskriftsamlinger har her vistnok ført ham til en altfor høj Værdsættelse af denne Art Kilder i Sammenligning med Kancelliets Registre og Tegnelser, der vel er lettere tilgængelige, men derfor ikke mindre vigtige, eller rettere, som er meget vigtigere.

Kan man dog i det mindste forstaa det Fejlsyn hos Udgiveren, der her fremtræder, saa synes det derimod helt ubegribeligt, at Rørdam kan aftrykke vigtige Forordninger efter senere Tryk, naar selve Originaludfærdigelsen er let tilgængelig i Arkivet. At han alligevel gjør dette, saa vi nys ved Ægteskabsforordningen, og derpaa er der flere Exempler; lige foran staar saaledes en Forordning om Adelsmænds Ægteskab med ufri Kvinder, ogsaa aftrykt efter den ovennævnte Samling fra 1590, og derfor fremtrædende med en Læsemaade som: agtet at for Originalens: ægtet og, for ikke at nævne Udeladelsen af Rigsraadernes egenhændige Underskrifter (Secher II, 296).

Jeg berørte ovenfor, at Rørdam synes at foretrække de originale Udfærdigelser for Kopierne i Kancelliets Registre. Naar han imidlertid har fremdraget mange Originalbreve fra Fyns Stiftsarkiv, saa bør det jo bemærkes, at et Brev til Fyns Superintendent f. Ex. ikke i sig selv afgiver Bevis for, at det samme Brev enslydende udgik til Landets andre Superintendenter. Undertiden tilføjer da Rørdam ogsaa: „Lignende Breve udgik til de andre Bisper" (hvortil saa — ikke altid[2]) — føjes et Bevissted fra Kancelliets Kopibøger), men i mange Tilfælde faar man ikke en saadan Oplysning, der dog synes ganske uundværlig. Det samme gjælder, naar Rørdam rundt om citerer en Koncept og kun den; saavist som der ogsaa

---

[1]) Som et enkelt Exempel paa, hvilke Fejl der indkommer i Værket ved at Rørdam foretrækker Afskrifter for de officielle Kopibøger, kan nævnes Rettelserne i Kancelliets Brevbøger 1556—60 S. 463 til Rørdam II, 54.

[2]) Heller ikke altid, hvor Beviset ikke ses af Kancelliprotokollerne under samme Datum, men maa føres ad Omvej. Se f. Ex. Rørdam II, 105, sammenholdt med Secher I, 349.

existerer ubenyttede eller kasserede Koncepter[1]), maa der kræves Garanti for, at Koncepten virkelig er benyttet til en Udfærdigelse, og den faar man først ved et Citat fra Kancelliprotokollerne. Resultatet er da, at den kritiske Gransker staar ganske tvivlende overfor, hvad det hos Rørdam meddelte Brev egentlig betyder, og selv ved et flygtigt Studium af „Kirkelovene“ finder man adskillige Tilfælde, hvor Udgiverens mangelfulde Citering i høj Grad maa vildlede dem, der vil bygge paa hans Værk.

Rørdam meddeler f. Ex. et Brev af 27. Avgust 1570, hvorefter „Borgmester og Raad“ ikke maa paalægge Præsterne Skat, saa længe Krigen varer; han trykker det efter en Afskrift og synes at opfatte det som et Brev gjældende alle Kjøbstæder. I Virkeligheden er det efter Tegnelser over alle Lande alene udgaaet til Odense og Assens (Secher I, 455). — 1631 udgik der Brev til Præsterne i Fyns Stift om at indbetale den bevilgede Skat af 6 Daler for hver Præst; Rørdam aftrykker det efter en Original i Fyns Bispearkiv (III, 197). Kancelliets Kopibøger oplyser imidlertid, at ogsaa de andre Stifters Præster havde bevilget en saadan Ydelse, i Jylland m. m. dog kun 4 Daler for hver Præst[2]). — Ved de to Stænderindkaldelser, som Rørdam, efter hvad der ovenfor bemærkedes, har medtaget fra Kristian IV's Tid, er der ved den ene ikke gjort opmærksom paa, at ogsaa Kapitlerne indkaldtes med, ved den anden ikke, at Brevet udgik til Sjælland ligesaa vel som til Fyn[3]).

---

[1]) Det er en Tradition i Gehejmearkivet, at der i sin Tid blev indlagt store Bunker af kasserede Koncepter i Topografisk Samling, hvilken Rørdam ofte citerer.

[2]) Jfr. Aktstykker til Rigsraadets Historie II, 303. Om denne Skat handler et Sendebrev fra Biskop Jens Dinesen Jersin, som Rørdam aftrykker S. 193—95, men urigtig sætter i Forbindelse med en almindelig Landeskat, der udskreves 22. Juli. At dette er galt, ses ikke blot af Brevets Datum, men ogsaa af dets Ord, „den bevilgede Kontribution, som til Jul skal udgives“.

[3]) Rørdam III, 128, 319 sammenholdt med Aktst. t. Rigsraadets Hist. II, 93, III, 124.

Et særligt betegnende Exempel er følgende: Den 15. Maj 1645 paabyder efter Rørdam Kristian IV en Hoved- eller Mandtalsskat, hvis Taxt for hver enkelt Klasse af de gejstlige Personer meddeles; Citat til Kall'ske Samlinger 472, 4to. Nu udgik Skattebrevene i Virkeligheden ikke før den 22. Maj [1]), og jeg tænkte mig da først, at der forelaa en Datumfejl i den af Rørdam alene citerede Afskrift, men det var at gjøre Afskriften Uret. Denne indeholder nemlig i Virkeligbeden et Sendebrev fra Fyns Biskop til Laaland, hvori meddeles, at de af Rørdam aftrykte Taxter blev foreslaaede paa Stændermødet den 15. Maj og bevilgede af Fyns Gejstlighed Dagen efter [2]), altsaa intetsomhelst om, at Skatten paabødes den 15. Maj, og overhovedet slet ikke noget Kongebrev! — Kan man om de fire først anførte Exempler sige, at Udgiveren ved sine ufuldstændige Meddelelser har gravet en Grav, hvori kommende Granskere let kan falde, saa er han i det sidste Tilfælde selv faldet i Graven ved sin Overvurdering af Afskrifters Værdi og sin Mangel paa Blik for, hvor vigtigt det er at skaffe Klarhed over Textens Karakter [3]).

---

[1]) Sjæll. Tegnelser XXVIII, 358.

[2]) Brevet er gjengivet i Rettelserne til mine Aktstykker til Rigsraadets Hist. (III, 478); jeg kan for saa vidt takke Rørdam for denne Tilføjelse, som jeg uden hans Citat næppe var kommet til at benytte vedkommende Haandskrift.

[3]) Medens Rørdam som det synes sidst og mindst har benyttet Kancelliets Kopibøger, har jeg modsat af Sechers Værk faaet det Indtryk, at denne Udgiver maaske ikke har anvendt tilstrækkeligt Arbejde paa at undersøge Bibliothekernes Afskriftsamlinger; lad være, at hvad der kan findes her kun er Supplementer til Kancellibøgerne, saa er det dog vigtige og uundværlige Supplementer. Det ser saaledes noget underligt ud, at Secher først blandt sine Tillæg omhandler Skibsartiklerne af 1564 (Rørdam, Monumenta II, 510), og det er ogsaa i Dagbladet for 25. Septbr. 1889 blevet berørt, at der i Gl. kgl. Saml. Fol. 1134, Nr. 166 findes en Afskrift af Secher II, Nr. 134 med delvis bedre Læsemaader. Jeg holder heller ikke af, at Secher kun benytter Brevene i Kjøbenhavns Raadstuearkiv eller Konsistoriums Arkiv gjennem O. Nielsens eller Rørdams Aftryk; det passer ikke til hans Udgaves monumentale Karakter.

Hvad nu Formen for Offentliggjørelsen angaar, saa finder vi, at begge Udgivere ikke altid meddeler Aktstykkerne fuldstændig, men overfor de mindre vigtige lader sig nøje med et Udtog. Dette er utvivlsomt aldeles berettiget; kun ved en udstrakt Anvendelse af Udtogsmaneren kan det lykkes at faa den fuldstændige Oversigt over Stoffet, som netop skulde naas ved en systematisk anlagt Samling. Derimod anvender Rørdam ofte en Mellemform, som er noget underlig. Han meddeler Aktstykket fuldstændigt, saaledes dog, at han allevegne bruger Nutidens Sprogformer, eller m. a. O. han meddeler det 16. Aarhundredes Breve ordret, men paa Ny Dansk. Hvis denne Form var anvendt overalt, kunde Meningen dermed være at lette Læsningen af de gamle Aktstykker, men det er den ikke; Aktstykkerne meddeles snart fuldstændig bogstavret, snart i denne ejendommelige Slags Oversættelse, og det har i hvert Fald ikke været mig muligt at opdage, efter hvilket Princip den ene eller den anden Form er bragt i Anvendelse [1]).

Ved de fuldstændig aftrykte Breve kommer det Spørgsmaal frem, om man helt igjennem skal beholde Originalens Bogstavering med dens mange overflødige Dobbeltbogstaver, dens inkonsekvente Anvendelse af store Forbogstaver og dens Interpunktion, eller om man for at lette Forstaaelsen skal foretage mere eller mindre indgribende Ændringer i alt dette. Uden her at ville drøfte dette vigtige Spørgsmaal, der nok fortjente en særlig Undersøgelse, noterer jeg kortelig, at de to Udgivere i denne Retning som i alle andre er hinanden saa

[1]) Brevets Vigtighed synes det i det mindste ikke at have været, der har afgjort Valget. Rørdam II, 99 meddeler saaledes en i de almindelige Former affattet Patronatsbevilling helt bogstavret, medens den Art Breve ellers enten meddeles i korte Uddrag eller helt udelades. — Nærmere at undersøge, hvilke Principer Rørdam har anvendt for, hvad der skal gives i Udtog og hvad fuldstændigt, vilde føre for vidt eller maaske være for vanskeligt. Det er f. Ex. vanskeligt at forstaa, hvorfor Odense Skoles Fundats skal trykkes helt, Frederiksborg Trivialskoles kun nævnes (Rørdam II, 108, 166). Begge er trykte tidligere, saa deri kan Forskjellen ikke ligge.

stik modsatte som vel mulig. Secher tilføjer selv Interpunktionen uden Hensyn til Originalens Skilletegn, sætter store og smaa Forbogstaver efter moderne Regler og foretager i Originalernes Stavemaade ret betydelige Ændringer efter Regler, som han nærmere har udviklet og begrundet i Indledningen til sine Retterthingsdomme. Rørdam derimod er i allerhøjeste Grad konservativ; det eneste, han ændrer, er vistnok den gamle Interpunktion; medens han ellers trofast følger Origiginalerne i alle deres Ejendommeligheder og Kuriositeter, ogsaa f. Ex. i deres Anvendelse af **v** eller **w** for **u** og **j** for **i**, saaledes at Ordet udi kan findes bogstaveret vdi, wdi, vdj, wdj, vdii, wdii, vdij o. s. v. o. s. v. („mit Grazie in infinitum") [1]). — Er der ikke mange Udgivere, der paa dette Punkt er saa radikale som Secher, vil de fleste dog vist være enige om, at Rørdam er altfor konservativ.

Hvad Udtogene angaar, giver Secher saadanne noget fyldigere end Rørdam og slutter sig nærmere til Originalens Udtryksmaade; Rørdams Udtog er dog vistnok tilstrækkelige til hans Formaal [2]). Jeg er tilfældigvis stødt paa nogle Fejl i den sidste Udgivers Udtog; 1568 lader han en Skat blive udskrevet til Betaling af det fremmede Krigsfolk, „naar Freden med Sverig kom i Stand", medens der i Virkeligheden staar, at Kongen er blevet „fordragen" med Svenskerne, og 1570 hedder det i et lignende Brev hos Rørdam: „nu Freden er sluttet", medens Skatten i Virkeligheden motiveres med, at den svenske Konge ikke har villet holde den Fredshandel, som hans Raader havde oprettet med de Danske i Roskilde

---

[1]) For Sikkerheds Skyld vil jeg dog oplyse, at jeg ikke har haft Taalmodighed til at undersøge, om alle disse Variationer paa Ordet udi virkelig findes netop i Rørdams Samling; at de forekommer i Datidens Breve, er udenfor al Tvivl. Alle kyndige er i øvrigt klare over, at Tegnene **i** og **j**, **u**, **v** og **w** ikke er ortografisk, men kun grafisk forskjellige og kan stilles paa lige Trin med kort og langt **s**.

[2]) Derimod ikke f. Ex. til at klare, om Brevet er et Missive eller et aabent Brev, hvad der dog ogsaa er af Interesse og hvad der kunde være opnaaet ved ret simple Midler.

(ɔ: netop den Fred, hvortil der henvises 1568) [1]). Dette er slemme Misforstaaelser; jeg tvivler imidlertid ikke om, at som Regel vil Rørdams Udtog være paalidelige. Kun i én Retning lider de af en mere principiel Fejl; Udgiveren har været ganske inkonsekvent med at medtage eller udelade Brevenes Dateringssted. Ved 1560 f. Ex. anføres Dateringsstedet ved det første Udtog, udelades ved de to næste, medtages ved de fire følgende, udelades ved det næste [2]) — og saaledes rundt om i Værket.

Naar en Udgiver afvexlende anvender Udtogsformen og den bogstavrette Gjengivelse, ligger det nær, at han for ikke at efterlade nogen Tvivl hos Læseren om, hvorvidt det er Originalen eller Udgiveren, der taler, da anvender forskjellig Skrift til det ene og det andet. Secher har gjennemført dette meget skarpt; hos ham betyder Løbeskrift overalt, at det er Udgiverens, staaende Skrift, at det er Originalens Ord; Rørdam derimod gjør ingensomhelst Forskjel. Jeg véd, at der er mange, som har følt sig frastødt af den store Mængde Kursiv, som derved kommer til at fylde Sechers Sider, men hvis Rørdams ensartede Skrift maaske er æsthetisk mere tiltalende, saa føler man dog netop hos ham stærkt Manglerne derved, især fordi han anvender den ovenfor berørte Omskrivning; ved Breve, der meddeles paa denne Maade, har man jo ikke i selve Stavemaaden et Kriterium paa, at det er Originalens Ordlyd [3]). Hist og her anvender Rørdam Citationstegn, men som det synes uden Konsekvens; II, 71 er f. Ex. et Registrantudtog med den gamle Bogstavering forsynet med

---

[1]) Rørdam II, 119, 141, sammenlignet med Secher I, 386, 431.

[2]) Ved de her anførte Exempler kunde man falde paa den Gjætning, at Rørdam ikke anførte Dateringssted, naar Brevet andensteds forelaa trykt. Det var i det mindste et Princip, men man opgiver atter denne Tydning, naar man S. 69, 71, 79, 90 o. s. v. finder Udtog uden Dateringssted af Breve, hentede fra utrykte Kilder.

[3]) Er f. Ex. Rørdam II, 63—4 Udtog eller „Oversættelse"? Man kan heller ikke af Rørdams Udtog se, om f. Ex. Brevet i selve Registranterne kun er indført udtogsvis.

dette Mærke, Side 97 staar et ganske lignende uden Citationstegn.

Det staar endnu kun tilbage at berøre et Punkt af den Udgivermaade, der fremtræder i de her omhandlede Lovsamlinger. Naar man i vore Dage udgiver historiske Kildeskrifter, stiller man det Krav til Udgiveren, at denne ikke blot i Almindelighed skal give Oplysninger om vedkommende Forfatters Avtoritet ved at prøve hans Kundskab og hans Kilder, men ogsaa at han for hver enkelt Efterretning, Forf. meddeler, skal gjøre Rede for, hvorfra denne er hentet. Det er et møjsommeligt Arbejde, men først derved bliver Udgaven, hvad den skal være; den ene Mand, Udgiveren, maa gjøre dette Arbejde, som ellers hver enkelt, der siden vil benytte Udgaven, nødes til at tage op, før han tør bygge paa Forfatterens Meddelelser. Netop det samme kan nu ogsaa kræves af Lovudgiveren: ligesom Historikeren maa finde Kilden til den enkelte Efterretning, maa Juristen paavise, hvorfra en citeret Retssætning er hentet. Efter hvad der allerede er oplyst om de store Krav, som Secher stiller til en Udgiver, og som han selv har stræbt at udfylde, vil man let forstaa, at han ogsaa paa dette Punkt har søgt at gjøre sin Lovsamling saa mønsterværdig som mulig. Naar der i et Kongebrev citeres en Lov eller Anordning, oplyser Udgiveren nøje, hvad der sigtes til; overfor de store kompilatoriske Lovarbejder som Recessen, Søretten, Haandfæstningen o. s. v. er der Paragraf for Paragraf gjort opmærksom paa, hvilke Kilder Lovaffatteren har benyttet og med hvilke Ændringer han har optaget de tidligere Lovbestemmelser i sit Arbejde. Hvad Secher i denne Retning har præsteret, er blevet gjort til Gjenstand for en skarp Kritik af Dr. jur. L. Holberg [1]). Uden her at gaa ind paa Enkeltheder, skal jeg dog udtale, at jeg i sin Tid gjennemgik denne Anmeldelse meget nøje, og at jeg da kom til det Udslag, at Holbergs Anker i Almindelighed var lidet be-

[1]) Ugeskrift for Retsvæsen 1888, S. 129—36, smlgn. Sechers Svar smstds. S. 818—28 og yderligere Udtalelser fra begge Sider S. 881—84, 1189—90.

grundede; han har særlig ikke været klar over, at Sechers Opgave kun har været at oplyse Lovtextens Kilde, ikke at skrive Retssætningens Historie. For øvrigt er Holbergs Kritik overvejende kun rettet mod en særlig Del af Sechers Arbejde, idet denne ved Koldingrecessen og Haandfæstningen har indladt sig paa at nævne ikke blot Textens nærmeste Kilde, men undtagelsesvis ogsaa at følge dens hele Stammeslægtskab i opadstigende Linje. Dette har været en særdeles vanskelig Opgave, især da det ældre Lovstof er saa daarlig udgivet, og Holberg har her paavist nogle enkelte Mangler og Inkonsekvenser i Sechers Kildecitater. Bortset herfra maa det fastholdes, at Secher med fuld Ret anser det for en Hovedpligt for en Udgiver at opklare, hvad der har tjent til Forbillede eller Forlæg ved Affattelsen af den udgivne Lovtext, og at han har udfyldt denne Pligt paa en særdeles tilfredsstillende Maade.

Hos Rørdam finder man intetsomhest, der svarer hertil, hvad der let vil forstaas efter de snævre Grænser, som denne Udgiver overhovedet drager for den Vejledning, han giver Benytteren. Det skal indrømmes, at man heller ikke føler Manglen af Kildeoplysninger saa stærkt i Kirkelovene som f. Ex. i Rørdams Udgave af Krønikerne og Aarbøgerne fra det sextende Aarhundrede i hans „Monumenta“ [1]); men hvad der alligevel kunde være budt Benytteren af Kirkelovene, det ser man bedst af et allerede tidligere anført Exempel, Ægteskabsforordningen af 1582. Hvad Secher her har fremdraget af Kildeoplysninger — Koncipistens Benyttelse dels af Niels Hemmingsens „Libellus“, dels af fremmede Kirkeforordninger, deriblandt en kalvinsk fra Genf — det afgiver endog et vigtigt Bidrag til dansk Kirkehistorie, og det er tilrettelagt paa en

[1]) Herom kan jævnføres Prof. Dietrich Schäfers indgaaende Anmeldelse af dette Værks første Række i Götting. gel. Anzeiger 1877, S. 609–22. Det har overhovedet sin Interesse at sammenligne de Anker, denne kyndige Gransker allerede for 13 Aar siden rettede mod Rørdams Udgivermaade af historiske Beretninger, med hvad der her er anført om hans Behandling af Aktstykker.

Maade, der har kostet Udgiveren stor Møje, men som ingen Læser kan ønske sig bedre.

Jeg har hermed meddelt et lille Udvalg af de Vedtegninger, jeg har gjort til Sammenligning af vore to nyeste større Udgiverarbejder. Kjendsgjerningerne synes mig at tale saa tydeligt, at jeg kan angive Resultatet med kun faa Ord. I Sechers *Corpus constitutionum* har vi faaet en fortræffelig Samling, udarbejdet efter en vel overvejet og nøje motiveret Plan og udført med stor Dygtighed og kritisk Skarphed. Rørdams „Danske Kirkelove“ vidner om Udgiverens store Flid og mange Kundskaber, men store Mangler viser sig rundt om i Værket, i Valget af de meddelte Aktstykker, i Angivelsen af Kilderne, i Behandlingen af Texten. Og disse Mangler er ikke tilfældige; de er en naturlig Følge af, at der i „Kirkelovene“ helt igjennem savnes en fast Plan og methodisk Konsekvens. Secher har stræbt for et Omraade, hvis Grænser er skarpt angivne, helt at udtømme det givne Kildestof og at forelægge Stoffet i en saa fuldt gjennemarbejdet Skikkelse som mulig; at Rørdam ikke har gjort hverken det ene eller det andet, ja, at han end ikke kan siges at have tilstræbt det, derpaa er der vel i det foregaaende givet fuldgyldige Beviser.

Naar jeg i denne Anmeldelse har udtalt mig rosende om Sechers Lovsamling, er dette kun, hvad kyndige Bedømmere andetsteds allerede har gjort. Naar jeg derimod har rettet stærke Indvendinger imod Rørdams Kirkelove, véd jeg ikke, at saadant før er gjort gjældende, og mange vil vistnok i alt Fald mene, at Rørdams Fortjenester er saa store, at de burde have gjort min Bedømmelse af hans sidste Arbejde mere skaansom. Jeg tror imidlertid, at hvad der her er sagt, det bør siges. Det er ganske vist ikke behageligt at fremføre saa skarpe Anker imod en ældre og højt anset Gransker, men det kan være gavnligt at gjøre det. Gavnligt maaske for Rørdams egen Virksomhed, som hans sjældne Energi sikkert vil tillade ham at fortsætte endnu i lang Tid; thi er det sandsynligt, at

det ikke ret har staaet ham selv klart, hvor store Mangler der klæber ved hans Udgivermaade, saa tør man vel haabe, at han vil tage noget Hensyn til den strængt saglige Kritik, der her er rettet imod hans mest omfattende Aktstykkesamling. Gavnligt i alt Fald for dansk Historiegranskning; thi naar en Udgivermaade som den, Rørdam anvender, staar uanfægtet, saa faar den blot ved Udgiverens ansete Navn Karakteren af at være en god Maade, som andre ogsaa har Lov at benytte. Derfor især er det, at jeg har udtalt mig indgaaende om de Mangler ved denne Udgivermaade, som jeg længe har haft for Øje i Rørdams andre Arbejder, men som træder klarest frem i hans „Kirkelove", netop fordi dette Værk er anlagt paa at være en systematisk Samling og dog i saa ringe Grad bærer Præget af den Udgiverteknik, der nu bruges overalt i Evropa og hvorpaa Sechers Lovsamling er et godt Exempel.

Kr. Erslev.

Fortegnelse over fremmed historisk Litteratur fra Året 1889

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **W. Christensen.**

I. Samlinger og Tidsskrifter.

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin hrsg. von *J. Jastrow*. 8.—9. Jahrg. 1885—1886. Berlin.

Dr. H. Schjøth i Christiania behandler Litteraturen om Danmark og Norge (8. Jahrg. II. 266—82 og III. 242—57, 9. Jahrg. II. 270—78 og III. 243—53). Værkets 10. Årgang, der omhandler den historiske Litteratur fra Året 1887, er udkommet, men indeholder intet Afsnit om Danmark og Norge.

C. G. Warmholtz. Bibliotheca historica Sueo-Gothica. Register. Lpz., Uppsala. 126 S.

J. F. Böhmer. Regesta imperii. I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern. 751—918. Neu bearb. von *E. Mühlbacher.* 1. Bd. 5. Lief. Innsbruck. S. 641—788 + CVIII S. 4°.

Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Gesammtausgabe 18. Bd. *Ermoldus Nigellus'* Lobgedicht auf Kaiser Ludwig und Elegien an König Pippin. Ubersetzt von Th. G. Pfund. 2. Aufl. Neu bearb. von W. Wattenbach. X + 121 S. — 2. Gesammtausgabe 22. Bd. Leben der Erzbischöfe Anskar und Rimbert. Übersetzt von J. C. M. Laurent. 2. Aufl. Neu bearb. von W. Wattenbach. XIV + 139 S. — Lief 19. *Helmolds* Chronik der Slaven. Übersetzt von J. C. M. Laurent. 2. Aufl. Neu bearb. von W. Wattenbach. XIII + 271 S. Lpz.

Catalogue of additions to the manuscripts in the British museum in the years 1882—1887. (London.) XX + 1140 S.

S. 281 nævnes et Handskrift af Encomium Emmæ, S. 375 et Handskrift med historiske Notitser, der har tilhørt Jacob Suneson; ligeledes omtales Handskrifter, der mere eller mindre vedrøre dansk Historie under Christian III og i Tiden fra Christian IV til Christian VIII, se Registret, især S. 562—63.

Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the middle ages. 82, Vol. IV. Chronicles of the reigns of Stephen, Henry II., and Richard I. The chronicle of Robert of Torigni, ed. by *R. Howlett.* LXX + 419 S. — 90, Vol. II. *Willelmi Malmesbiriensis* monachi de gestis regum Anglorum libri quinque; historiæ novellæ libri tres. Ed. by *W. Stubbs.* Vol. II. CXLII S. + S. 283—666. — 91, Vol. II. Lestorie des Engles solum la translacion maistre Geffrei Gaimar. Ed. by *T. D. Hardy* and *C. T. Martin.* Vol. II. Translation. XLII + 294 S. — 92, Vol. I. Chronicon *Henrici Knighton* vel Cnitthon, monachi Leycestrensis. Ed. by *J. R. Lumby.* Vol. I. XX + 479 S. London.

82, Vol. IV omhandler i Begyndelsen Normannertogene og det danske Herredømme i England i det 11. Årh. — Om 91, Vol. II, jfr. ovenfor S. 187.

Snorre Sturleson. Konungasagor. Sagor om Ynglingarne och Norges konungar intill 1177. Utg. af *H. Hildebrand.* 2. uppl. af Snorre Sturlesons Konungabok. Sthm. 715 S.

En ny Udgave (mere populær end den første) af Hildebrands Oversættelse af Heimskringla.

Codex diplomaticus Saxoniae regiae. Hrsg. von *O. Posse* u. *H. Ermisch.* 1. Hauptheil. 2. Bd. Lpz. 479 S. 4°. (O. m. T.: Urkunden der Markgrafen von Meissen und Landgrafen von Thüringen. 1100—1195. Hrsg. von *O. Posse.*)

S. 155 et Diplom vedrørende Svend Grathe; S. 160—61 Brudstykker af 2 Diplomer vedrørende Svend Grathe og Knud Magnusson; alle 3 Diplomer have før været trykte. S. 347 nævnes Acer Lundensis prepositus År 1185.

Diplomatarium Norvegicum. Udg. af *C. R. Unger* og *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 13. Saml. 1. Halvdel. Chra. S. 1—416. [C. 1200—1526.]

Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden. Hrsg. von *P. Hasse.* 3. Bd. (1301—1340). 1.—2. Lief. (S. 1—160.) Hamb. u. Lpz. 4°. [1301—14.]

Additamentum primum ad *J. F. Böhmer*, Regesta imperii. VIII. Erstes Ergänzungsheft zu den Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346—1378. Von *A. Huber*. Innsbruck. S. 681—835 + IX S. 4°.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. Bd. VI. Lpz. IX + 655 S. 4°. (O. m. T.: Hanserecesse. Bd. VI.)

1411—18. — Udgivet af K. Koppmann.

Bremisches Urkundenbuch. Hrsg. von *D. R. Ehmck* u. *W. v. Bippen*. 5. Bd. 1. Lief. Bremen. S. 1—168. 4°. [1411—20.]

Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Begründet von F. G. v. Bunge, fortgesetzt von *H. Hildebrand*. Bd. 9. 1436—1443. Riga, Moskau. XXV + 722 S. 4°.

Urkunden-Buch der Stadt Lübeck. Hrsg. von dem Vereine f. Lübeck. Gesch. u. Alterthumskunde. 8. Th. 11.—12. Lief. Lübeck. S. 801—84. 4°.

Hermed er 8. Del (1440—50) sluttet.

Acten zum Neusser Kriege 1472—1475, mitgeteilt von *A. Ulrich*. (Annalen des histor. Vereins f. den Niederrhein, insbesondere die alte Erzdiöcese Köln. 49. Heft. Köln. 191 S.)

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede. Udg. for Det Norske historiske Kildeskriftfond ved *H. J. Huitfeldt-Kaas*. 2. Bd. 1. H. Chra. 1888. S. 1—352.

Indhold: I. Udgifts-Regnskab for Bergens Kongsgaard Vinteren 1520(—21). S. 1—36. — II. Skattemandtal for Throndhjems Erkebispedømme og Bergens Bispedømme 1520(—21). S. 37—258. — III. Skatte- og Sagefalds-Mandtal over Dalerne, Jæderen og Ryfylke. S. 259—352.

Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (dispacci di Germania), hrsg. von der histor. Commission der kaiserl. Akademie der Wissensch. 1. Bd. Wien. XXVII + 769 S.

1538—46. Berører et Par Steder Danmark.

G. V. Forstén. Aktstykker og Breve til det baltiske Spørgsmåls Historie i det 16. og 17. Århundrede. St. Petersburg. VIII + 340 S.

Aktstykker fra c. 1550—1650, hentede fra mange forskjellige europæiske Arkiver, bl. a. fra vort Rigsarkiv; Bogens Titel er på russisk.

Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarfvet 1521—1718. 2. D. I. 1561—1568, utg. af kongl. riksarkivet genom *E. Hildebrand.* Sthm. S. 1—180.

Berättelser om Sveriges krig. 1. 1564—1650. (Kongl. bibliotekets handlingar. 11. Årsberättelse för år 1888. S. 1—128.)

Die Admiralsakten von Pfalzgraf Georg Hans, Graf zu Veldenz. (Mitttheil. aus dem Stadtarchiv von Köln. 18. Heft. S. 1—55.)

Angår Danmarks Historie under Frederik II.

Historical manuscripts commission. 11. report, appendix, part VI. The manuscripts of the duke of Hamilton. London 1887. 261 S. — 12. report, appendix, part II. The manuscripts of the earl Cowper, preserved at Melbourne Hall, Derbyshire. Vol. II. London 1888. 457 S. — 12. report, appendix, part IV. The manuscripts of the duke of Rutland, preserved at Belvoir Castle. Vol. I. London 1888. XXI + 527 S.

Alle 3 Bind omhandle hist og her Danmarks Historie i den første Halvdel af det 17. Årh.

Briefe G. M. Lingelsheims, M. Berneggers und ihrer Freunde. Hrsg. u. erläutert von *A. Reifferscheid.* Heilbronn. XVIII + 1048 S. (Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des siebzehnten Jahrhunderts. I.)

Omhandler på flere Steder Danmarks Historie i Tiden 1621—57; S. 774—76 er aftrykt en Tilegnelse til Holger Rosenkrantz af en Bog af J. Gruterus fra 1623.

Correspondance inédite du comte d' Avaux (Claude de Mesmes) avec son père Jean-Jacques de Mesmes, s[r] de Roissy (1627—1642), publ. par *A. Boppe.* Paris 1887. XXVII + 301 S.

G. Irmer. Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 2. Th. 1633. Lpz. LXXXV + 431 S. (Publicationen aus den K. Preuszischen Staatsarchiven. 39. Bd.)

Rikskansleren *Axel Oxenstiernas* skrifter och brefvexling. Utg. af kongl. vitterhets- historie- och antiqvitetsakademien. Senare Afdeln. 2. Bd. Hugo Grotii bref, 1633—1639. Sthm. X + 678 S.

Svenska riksrådets protokoll, utg. af kongl. riksarkivet genom *S. Bergh.* VI. 1636. Förra häftet. Sthm. S. 1—400. (Handlingar rör. Sveriges historia. 3. serien.)

Memorial histórico Español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades, que publica la real academia de la historia. Tomo XXI. Madrid. XXIX + 494 S.

S. 383, 390, 401 omtales et dansk Gesandtskab i Spanien 1640.

Kriegsberichte des Königl. Dänischen General-Feldmarschalls Ernst Albrecht v. Eberstein aus dem zweiten schwedisch-dänischen Kriege. Hrsg. von *L. F. Freiherrn v. Eberstein.* Berlin. 93 S.

Documents relatifs à l'histoire de Russie. LXVI. LXVII. LXIX.

LXVI indeholder engelske Diplomaters Korrespondance i Årene 1728—33; LXVII (for en stor Del på russisk) omhandler Tiden 1766—67; begge Bindene angå Danmark. I LXIX, der omhandler Året 1727 og helt igjennem er på russisk, nævnes i Registret den danske Gesandt Westphal.

Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen. 17. Bd. Berlin. 479 S. [Maj-Decbr. 1758.]

Claus Pavels's Dagbøger for Aarene 1812—1813. Udg. for den norske historiske Forening af *L. Daae.* 2. (sidste) H. Kra. S. 161—283.

Den svensk-norska unionen. Uppsatser och aktstycken utg. af *O. Alin.* I. Unionsfördragens tillkomst. Sthm. 136 + 363 S.

Anmeldt af N. Höjer i (svensk) Hist. tidskr. 1889 S. 71—86 og af K. Maurer i Tidsskr. f. Retsvidenskab 3. Årg. S. 114—26.

Politische Briefe Bismarck's aus den Jahren 1849—1889. XV + 375 S. — 2. Sammlung. XI + 376 S. Berlin.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 3. Række. 1. Bd. 2. H. Kra.

Af Indholdet bemærkes: G. Storm. Om det gamle Hamar og den gamle „Hamars Beskrivelse“ fra 1553. S. 113—40. — I. Undset. Om antikvaren L. D. Klüwer og hans manuskripter. S. 178—85 (Klüwer var født 1790 og døde i Throndhjem 1825). — A. Taranger. De norske perlefiskerier i ældre tid. S. 186—237 (fra 17. Arh. af). — G. Storm. Rettelser til Afhandlingen „Om Peder Claussøn Friis og hans Skrifter“ foran Udgaven „Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis“. S. 238—43. — L. Daae. Om den gamle Beskrivelse over Hamar. S. 244—69. — G. Storm. Om de Hamarske Krøniker. S. 277—308. — L. Daae. Om de Hamarske Krøniker. S. 309—34. — N. Nicolaysen. Om de norske kjøbstæder i middel-

alderen: deres oprindelse, indretning og bygningsskik. S. 335—62. — G. Storm. Slutningsbemærkninger om de Hamarske Krøniker. S. 369—75. — Smaastykker. (1. A. T.: Griffenfeldts død og begravelse. 3. D. T.: Professor Ole Pihl. 4. G. Storm. En upaaagtet Beretning om Kampe mellem Eskimoer og Nordmænd paa Grønland fra Begyndelsen af 15de Aarhundrede. 5. H. J. Huitfeldt-Kaas. Dragonlieutenant Paul Hansen Tolstads Autobiographi. (P. Hansen Tolstad var født 1652.)) S. 376-84.

Vidar. Tidsskrift for Videnskab, Literatur og Politik. Redig. af *L. Daae* og *Y. Nielsen.* 1889. Chra.

Af Indholdet bemærkes: A. T. Deinboll. Afdøde Provst P. W. Deinbolls „brændte" Dagbøger. S. 173—80 (omhandler bl. a. Striden efter 1814 om Norges Overtagelse af en Del af den dansk-norske Statsgjæld). — Y. Nielsen. Kong Christian den Femtes Reise i Norge 1685. S. 291—332. — Y. Nielsen. Yderligere Bemærkninger om de politiske Dagbøger fra 1821. S. 488—527 (i Anledning af Deinbolls ovennævnte Artikel). — Y. Nielsen. Gamle Optegnelser om Nordland. S. 659—72.

Skilling-Magazin til Udbredelse af almennyttige Kundskaber. 55. Aarg. 83.—84. Bd. Kra.

Af Indholdet bemærkes: A. Collett og Y. Nielsen. Billeder fra det gamle Kristiania. I. Det store Pestaar 1654. Nr. 25. II. Byens ældste Bebyggelse. Nr. 28—29, 31. (III. Akershus Slot.) Nr. 36—38, 47—48. IV. Værtshuse og Hoteller. Træk af Sæderne. Nr. 41—42, 44. — En Rejse i Norge og Danmark for hundrede Aar siden. Nr. 42—44 (en engelsk Dames Beskrivelse af sin Rejse 1793).

Akademiske afhandlinger til professor dr. Sophus Bugge ved hans 25-aars jubilæum den 2den mai 1889 fra taknemmelige elever. Kra. 114 S.

Af Indholdet bemærkes: A. C. Bang. Bidrag til de mythiske Edda-digtes theologi. S. 1—12. — I. Undset. Ældre arbeider med de gamle norske indskrifter. S. 99—114 (de første Arbejder, der omtales, ere fra det 17. Årh.).

Historisk tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 9. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: S. J. Boëthius. Gustaf IV Adolfs förmyndareregering och den franska revolutionen. III, IV. S. 1—44, 275—322. — En plan till Norges besittningstagande 1689. S. 143—49. — A. Hammarskjöld. Ätten von Mengden och Livland under svenska väldet. S. 203—56 (S. 247—49 omtales Christiern I.s Forhold til Estland og Livland). — Hd Hertigarne Johans och Karls tilltänkta samregering år 1568. S. 261—67 (omtaler også Forholdet til Danmark). — J. A. Lagermark. Armfeldts tag mot Trondhjem 1718. (Med en karta.) S. 323—62. — Peder Mikelsson Hammarskjöld om Borgholms eröfring af danskarne 1612. S. 369—72. — Bilaga. K. Setterwall. Förteckning öfver acta Svecica i Calendar of state papers. Sthm. 50 S. (angår også Danmark i det 15.—18. Årh.).

Meddelanden från svenska riksarkivet, utg. af *C. T. Odhner.* XIII. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: Pergamentsbref från medeltiden i Stockholms rådhusarkiv. Förtecknade med angifvande af innehållet. S. 295—305. — P. Sondén. Förteckning öfver rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifvelser till regeringen och rådet nov. 1632—juni 1636 med tillhörande bilagor. S. 306—45.

Kongl. vitterhets historie och antiqvitets akademiens månadsblad. 16. årg. 1887. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: H. Hildebrand Ett medeltidssmycke. S. 1—2 (Fund fra Blekinge). — L. F. Läffler. Om dopfunten i Åkirkeby på Bornholm. S. 13—15. — O. Montelius. Ett fynd från Eskelhems prestgård på Gotland. S. 145—79 (omtaler S. 174 ff. de i Dejbjerg Mose fundne Vogne og deres Bestemmelse). — H. Hildebrand. Om dopfunten i Åkirkeby på Bornholm. S. 179—91.

Svenska fornminnesföreningens tidskrift. 7. bd. 2. h. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: O. Montelius. Förbindelse mellan Skandinavien och vestra Europa före Kristi födelse. S. 124—55. — H. Hildebrand. Det germanska huset. S. 192—214.

Arkiv för nordisk filologi, utg. genom *A. Kock.* 5. bd. Ny följd. 1. bd. Lund.

Af Indholdet bemærkes: S. Bugge. Iduns Æbler. Et Bidrag til de nordiske Mythers Historie. S. 1—45. — S. Bugge. Folkenavnet Daner. S. 125—31. — B. M. Ólsen. Nogle bemærkninger til et vers i Haustlöng. S. 285—88. — *t.* *Þ.* Jón Árnason. S. 297—302.

Ymer. Tidskrift utg. af svenska sällskapet för antropologi och geografi. 9. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: H. Wieselgren. Om stenen i Grönan Dal. S. 60—63. — G. Storm. Den danske Geograf Claudius Clavus eller Nicolaus Niger. S. 129—46.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. Ny följd. 2. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: H. Hjärne. Storpolitiska villobilder från frihetstiden. S. 27—43, 89—102 (i Anledning af Danielsons Die nordische Frage in den Jahren 1746—1751). — R. Steffen. Några germanska myter i ny belysning. S. 291—311. — P. Hansen. Ewald og hans omgivelser. S. 519—38 (i Anledning af A. D. Jørgensens Johannes Ewald). — E. Meyer. En svensk adelsdam på 1600-talet. S. 539—54, 591—608 (ɔ: Beata Rosenhane; et Par Udtalelser fra hende angående Krigen 1658—60 aftrykkes). — L. Dietrichson. Hvem har malet det bekjendte portrait af Peder Claussøn i Undals kirke? S. 568—73 (jfr. her ovenfor S. 462—68).

Ur dagens krönika. Månadskrift för skönliteratur, teater och politik, utg. af *A. Ahnfelt.* 9. årg. Sthm.

Af Indholdet bemærkes: F. H-n. Karolinen från Dybböl. Anteckningar från ett besök i Spandau 1864. S. 455—58 (om K. H. W.

Akerhjelm. svensk frivillig 1864). — E. v. Qvanten. Konung Karl XV:s unionsförslag. En episod ur Nordens historia. Belyst ur minne och korrespondens. S. 521—65, 662—98, 801—39, 960—88 (jfr. S. 423—40, 952). — E. Elberling. Telegrammet om „de 22,000 og Han selv". S. 657—61. — S. Schandorph. G. Brandes och den nyare danska literaturen. S. 736—45.

Historische Zeitschrift. Hrsg. von *H. v. Sybel* u. *M. Lehmann.* Der ganzen Reihe 62. Bd. Neue Folge 26. Bd. München u. Lpz.

Af Indholdet bemærkes: F. Meinecke. Brandenburg und Frankreich 1688. S. 197—241 (S. 212—13, 230 omtales Danmark). — M. Lehmann. Gneisenau's Sendung nach Schweden und England im Jahre 1812. S. 466—517 (omhandler på flere Steder Danmark).

Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte. 19. Bd. Kiel.

Af Indholdet bemærkes: C. E. Carstens. Die Generalsuperintendenten der evangelisch-lutherischen Kirche in Schleswig-Holstein. Von der Reformation bis auf die Gegenwart. S. 1—111. — Antiquarische Miscellen. I. Von H. Handelmann. S. 115—26. II. Von W. Splieth. S. 127—34. — W. Knorr. Über besonders bemerkenswerte Personen- und Geschlechtsnamen in Schleswig-Holstein. S. 135—200. — W. Michael. Das Project eines Nord-Ostsee-Kanals im Jahre 1748. S. 201—8. — Kleine Mittheilungen. A. de Boor. Ambtmans zu Tundern Bericht wegen 3 loser muthwilliger Brueder in selbigem Ambte. S. 217—18 (fra År 1656). Hille. Zur Geschichte des Schleswiger Altarblattes von Brüggemann. S. 219—20. Hille. Tettenborn in Tönning. S. 220—23.

Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte. Neue Folge. 5. Bd. 3. H. Hamb.

Af Indholdet bemærkes: C. F. Gaedechens. Das hamburgische Militär bis zum Jahre 1811. S. 421—600 (i den almindelige Del omtales Kampe med Danmark fra 1420 af). — C. F. Gaedechens. Die hanseatische Legion. S. 601—40 (den deltog i Krigen mod Danmark 1813—14).

Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte. 11. Jahrg. 1888. Hamb.

Af Indholdet bemærkes: A. Wohlwill. Zur Geschichte Hamburgs im Jahre 1813. S. 185—95. — J. Biernatzki. Beziehungen Hamburgischer Conterfeier zum Gottorfer Hof. S. 195—96 (i Årene 1646—50).

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 54. Jahrg., hrsg. von *H. Grotefend.* Schwerin.

Af Indholdet bemærkes: W. v. Schultz. Meklenburg und der 7jährige Krieg. S. 1—84 (S. 25 ff. og 66 ff. omtales Mecklenburgs Forhold til Danmark). — A. Hofmeister. Weitere Beiträge zur Geschichte der Buchdruckerkunst in Meklenburg. S. 181—224 (om-

taler ogsâ Bogtrykkere, der i Reformationstiden have trykt danske Skrifter, bl. a. Ludwig Dietz).

Zeitschrift für deutsche philologie. Begründet von J. Zacher. Hrsg. von *H. Gering*. 21. bd. Halle a. S.

Af Indholdet bemærkes: K. Weinhold. Tius Things. S. 1—16 (om den germaniske Himmelgud). — K. Elze. Zu Saxo Grammaticus. S. 200 (en Konjektur til et Sted i Saxo, Müllers Udgave S. 139). — H. G. Zu Lauremberg. S. 256. — O. Brenner. Der Traktat der Upsala-Edda „af setningu hattalykils". S. 272—80. — J. Bolte. Ein Brief Johann Laurembergs. S. 464—66. — K. Maurer. Jón Arnason. S. 470—72.

Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und literatur, hrsg. von *H. Paul* u. *W. Braune*. 14. bd. Halle a/S.

Af Indholdet bemærkes: E. Mogk. Bragi. S. 81—90. — E. Mogk. Das angebliche Sifbild im tempel zu Guðbrandsdalir. S. 90—93. — E. Mogk. Eine Hǫvamǫlsvísa in der Niála. S. 94. — W. Braune. Vingolf. S. 369-76. — L. Beer. Zur Hildensage. S. 522—72.

Festgabe für Georg Hanssen zum 31. Mai 1889 von *A. Meitzen, K. Lamprecht, K. Th. v. Inama-Sternegg, L. Weiland, J. v. Keussler, W. Lexis, G. Drechsler, J. Conrad, F. Frensdorff*. Tübingen.

Af Indholdet bemærkes: A. Meitzen. Volkshufe und Königshufe in ihren alten Massverhältnissen. S. 1—60 (omhandler ogsâ Danmark). — L. Weiland. Die Angeln. Ein Capitel aus der deutschen Alterthumskunde. S. 119—58.

II. Afhandlinger og særskilt udgivne Skrifter.

A. G. Hollander. Om gotiska folkstammens österländska härkomst, invandring i Skandinavien och äldsta religionsformer. Borås. XVII + 110 S.

Bergens Museum. Den yngre Jernalders Sværd. Et Bidrag til Vikingetidens Historie og Teknologi ved *A. L. Lorange*. Med 8 Plancher. Efter Forf.'s Død og ifølge hans Ønske udg. ved *C. Delgobe*. Bergen. 80 S.

Grundriss der germanischen Philologie, hrsg. von *H. Paul*. 1. Bd. 1.—2. Lief. S. 1—512. 2. Bd. 1. Abteil. 1. Lief. S. 1—128. 2. Bd. 2. Abteil. 1. Lief. S. 1—128. Strassburg.

Af Indholdet bemærkes i 1. Bd.: H. Paul. Geschichte der germanischen Philologie. S. 9—151 (omhandler ogsâ Sprogforskningens Historie i Danmark). — Schriftkunde. E. Sievers. Runen und

Runeninschriften. S. 238—50. — Sprachgeschichte. F. Kluge. Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte. S. 300—406. A. Noreen. Geschichte der nordischen Sprachen. S. 417—512; — i 2. Bd. 1. Afdel.: B. Symons. Heldensage. S. 1—64. — Literaturgeschichte. Nordische Literaturen. E. Mogk. Norwegisch-isländische Literatur. S. 71—128; — i 2. Bd. 2. Afdel.: K. Th. v. Inama-Sternegg. Wirtschaft. S. 1—34. — K. v. Amira. Recht. S. 35—128.

Die deutschen Runendenkmäler, hrsg. von *R. Henning*. Strassburg. VI + 156 S. Fol.

Jfr. E. Brate i Svenska fornminnesföreningens tidskr. 7. Bd. S. 247—62.

H. Handelmann und *W. Splieth*. Neue Mittheilungen von den Runensteinen bei Schleswig, hrsg. von d. schleswig-holsteinischen Museum vaterländischer Alterthümer. Kiel. 15 S.

C. Kurck. Om tvänne nyfunna runstenar i Skåne. Lund 1888. Tryckt som manuskript. 2 + 9 S.

K. Müllenhoff. Beovulf. Untersuchungen über das angelsächsische epos und die älteste geschichte der germanischen seevölker. Berlin. X + 165 S.

S. Bugge. Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse. 1. Række. 3. Hefte. Chra. S. 289—572.

Indhold: Oden i Galgen og Yggdrasels Ask, Tillæg og Rettelser, og Registre. — Foreligger ogsa pa tysk: S. Bugge. Studien über die Entstehung der nordischen Götter- und Heldensagen. Vom Verf. autorisierte u. durchgesehene Uebersetzung von O. Brenner. 3. Heft. (Schluss.) München. S. 289—590. — Anmeldt af I. Undset i det Letterstedtske Tidsskrift 1889 S. 577—84 og i Vidar 1889 S. 275—83. af A. Olrik i Arkiv för nord. filologi VII S. 86—89, af [E. Mo]gk i Literar. Centralbl. f. Deutschl. for 8. Marts 1890 og af M. Bréal i Journal des savants 1889 S. 622—33, 688—97.

V. Rydberg. Undersökningar i germanisk mythologi. 2. delen. Stlm. IV + 628 + XXXVIII S.

Die Edda. Deutsch von *W. Jordan*. Frankf. a. M. IV + 532 S.

J. Hoffory. Eddastudien. 1. Th. Berlin. 173 S.

Indhold: Ueber Karl Müllenhoffs Deutsche Alterthumskunde V. 1. S. 1—69. — Ueber zwei Strophen der Vǫluspá. S. 71—85. — Ueber G. Vigfussons Corpus poëticum boreale. S. 87—142. — Der germanische Himmelsgott. S. 143—73. — Anmeldt af [E. Mo]gk i Literar. Centralbl. f. Deutschl. for 5. Oktbr. 1889.

G. A. B. Schierenberg. Der Ariadnefaden für das Labyrinth der Edda oder Die Edda eine Tochter des Teutoburgerwaldes (mit 4 Abbildungen). Frankf. a. M. XVIII + 96 S.

M. Hirschfeld. Untersuchungen zur Lokasenna. Berlin. 85 S. (Acta germanica. Organ f. deutsche Philologie, hrsg. von R. Henning u. J. Hoffory. I.)

E. H. Meyer. Völuspa. Eine Untersuchung. Berlin. 298 S.

Jfr. A. Noreen i det Letterstedtske Tidsskr. 1890 S. 201—12 og F. Detter i Arkiv för nord. filologi VII S. 89—93.

A. Kock. Var Balder äfven en tysk gud? En mytologisk fråga, belyst af ett svenskt signeformulär. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif. 6. bd. Sthm. 1885—1889. S. CXLVI—CL.)

F. Niedner. Vǫlundarkviþa. (Zeitschr. f. deutsches alterthum u. deutsche litteratur. 33. bd. S. 24—46.)

R. M. Meyer. Die altgermanische Poesie nach ihren formelhaften Elementen beschrieben. Berlin. XX + 549 S.

Anmeldt af F. Jónsson i Arkiv för nord. filologi VI S. 384—91.

P. B. du Chaillu. The viking age: the early history, manners, and customs of the ancestors of the English-speaking nations. Illustrated from the antiquities discovered in mounds, cairns, and bogs as well as from the ancient Sagas and Eddas. Vol. I. XX + 591 S. Vol. II. VIII + 562 S. London.

E. H. Wichmann. Hamburgische Geschichte in Darstellungen aus alter und neuer Zeit. Mit Abbildungen. Hamb. 304 S. 4⁰.

Af Indholdet bemærkes: Gründung des Erzbistums Hamburg. S. 3—13. — Rimbert, Erzbischof von Hamburg 865—888, und seine Nachfolger bis 918. S. 14—16. — Adaldag, Erzbischof von Hamburg 937—988. S. 17—24. — Adolf III., Graf von Holstein, Stormarn und Wagrien, 1164—1201. S. 75—85. — Adolf IV. S. 120—30. — Die Entstehung der Stadt Altona. S. 286—91.

T. Tamm. Die Anfänge des Erzbistums Hamburg-Bremen. Jena 1888. 80 S.

M. Manitius. Deutsche Geschichte unter den sächsischen und salischen Kaisern (911—1125). Stuttgart. XIV + 639 S. (Bibliothek Deutscher Geschichte. Hrsg. von H. v. Zwiedineck-Südenhorst.)

G. Juritsch. Geschichte des Bischofs Otto I. von Bamberg, des Pommern-Apostels. (1102—1139.) Gotha. XVI + 479 S.

S. 342 ff. Ottos Forhold til Ærkebisp Asger af Lund.

E. Winckelmann. Kaiser Friedrich II. 1. Bd. 1218—1228. Lpz. XII + 580 S. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.)

F. Amelung. Die altlivländische Landvermessung mit Bezugnahme auf die Agrarverhältnisse der Ordenszeit. (Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellsch. zu Dorpat. 1888. S. 171—200.)

Kommer også ind på Estlands Forhold i den danske Tid.

G. Berg. Lübecks Stellung in der Hanse bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts. Rostock. 58 S.

K. Koppmann. Der erste Hamburgische Recess, vereinbart i. J. 1410, wiederaufgehoben i. J. 1417. (Hansische Geschichtsblätter. Jahrg. 1887. S. 5—28.)

F. Groenwall. Thomas Kantzow und seine Pommersche Chronik. (Baltische Studien. 39. Jahrg. S. 257—353.)

Aftrykker S. 300 ff. den 9. Bog af Kantzows Krønike i en hidtil utrykt Redaktion.

E. Bapst. Les mariages de Jacques V. Paris. 338 S.

Omhandler bl. a. Planer om Ægteskab mellem Jacob V af Skotland og dels Christiern II.s Datter Dorothea, dels en af Frederik I.s Døtre.

J. Heidemann. Die Reformation in der Mark Brandenburg. Berlin. VIII + 363 S.

Omhandler på flere Steder Kurfyst Joachim I.s Hustru Elisabeths Historie; om Joachims Forhold til Frederik I se S. 160.

Th. Hack. Zur holsteinischen und dänischen Fehde 1547. (Mittheil. des Vereins f. Lübeck. Gesch. u. Alterthumskunde. 4. H. S. 63—64.)

H. Kiewning. Herzog Albrechts von Preussen und Markgraf Johanns von Brandenburg Anteil am Fürstenbund gegen Karl V. Teil I. 1547—1550. Königsberg in Pr. 44 S.

F. Girardet. Der Stettiner Friede, ein Beitrag zur Geschichte der baltischen Frage. Halle a/S. 1888. 30 S.

C. Delgobe. Jan van Monkhoven, capitaine flamand au service de la Suède. (Messager des sciences historiques. Année 1889. S. 45—56.)

Den fra Kalmarkrigen bekjendte Officer i svensk Tjeneste.

A. Gaedeke. Die Ergebnisse der neuern Wallenstein-Forschung. (Historisches Taschenbuch. 6. Folge. 8. Jahrg. S. 1—120.)

R. Schück. Brandenburg-Preuszens Kolonial-Politik unter dem Groszen Kurfürsten und seinen Nachfolgern (1647—1721). Mit einer Vorrede von P. Kayser. 1. Bd. XXXI + 406 S. 2. Bd. XII + 602 S. Lpz.

Omhandler på mange Steder Brandenburg-Preussens Forhold til Danmark.

Ellen Fries. Erik Oxenstjerna. Biografisk studie. Sthm. 374 S.

C. Schefer. Mémoires du marquis de Bonac sur les affaires du Nord, de 1700 à 1710. (Suite.) (Revue d'histoire diplomatique. 3. année. S. 92—116, 385—401.)

A. Stille. Studier öfver Danmarks politik under Karl XII.s polska krig (1700—1707). Akad. afhandl. Malmö. 96 S.

K. Enghoff. Tillståndet i Skåne under Magnus Stenbocks guvernörstid år 1707—1711. Akad. afhandl. Lund. 116 S.

J. Mankell. Slaget vid Helsingborg den 28. februari 1710. (Kongl. krigsvetenskaps-akademiens tidskr. år 1889. S. 481—508, 513—37.)

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Hrsg. von der Abtheil. f. Kriegsgesch. des k. k. Kriegs-Archivs. 14. Bd. Wien. XI + 424 + 335 S. (O. m. T.: Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1712. Bearb. von *H. Siegler Edlen von Eberswald.* 2. Serie. 5. Bd.)

Omhandler også de danske Hjælpetropper.

F. Arnheim. Beiträge zur Geschichte der nordischen Frage in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. (Deutsche Zeitschr. f. Geschichtswissensch. 2. Bd. Jahrg. 1889. 2. Bd. S. 410—43.)

H. Ritter v. Zeissberg. Zur deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs. Ein Beitrag zur Geschichte des Revolutionsjahres 1795. (Sitzungsberichte der philosoph.-histor. Classe der kaiserl. Akademie der Wissensch. 118. Bd. Wien. 136 S.)

Omhandler også Danmark, især S. 98 ff.

Duc de Broglie. La politique de la Russie en 1800 d'après un document inédit. (Revue d'histoire diplomatique. 3. année. S. 1—12.)

Jfr. A. Tratchevski. L'empereur Paul et Bonaparte, premier consul. Sstds. S. 281—86.

Anteckningar och minnen af *H. G. Trolle-Wachtmeister.* I urval ordnade och utg. af *E. Tegnér.* I. VI + 315 S. II. 324 S. Sthm.

Omhandler på flere Steder Sveriges Forhold til Danmark-Norge fra Begyndelsen af dette Århundrede indtil 1814.

H. Forssell. Gustaf af Wetterstedt. Minnesteckning författad för Svenska Akademien. Sthm. 440 S. (Ur Svenska Akademiens handlingar efter 1886, III.)

Jfr. H. W. i (svensk) Hist. tidskr. 1890 S. 85—106, hvorefter Bogen indeholder et Afsnit om „den svenska diplomatiens historia under åren 1810—15".

W. Brehmer. Die Kriegsoperationen, die der Befreiung Lübecks am 5. Dec. 1813 unmittelbar vorausgingen. (Mittheil. des Vereins f. Lübeck. Gesch. u. Alterthumskunde. 4. H. S. 49—52.)

N. I. Gregersen. Foredrag over Norges Historie i 1814, holdt i Throndhjems Forelæsningsforening 1888. Throndhjem. 212 S.

H. v. Treitschke. Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert. 4. Theil. Bis zum Tode König Friedrich Wilhelms III. Lpz. VIII + 753 S. (Staatengeschichte der neuesten Zeit. 27. Bd.)

S. 169 ff. omhandler Schleswigholsteinismen.

W. E. Svedelius. Anteckningar om mitt förflutna lif. Sthm. III + 638 S.

S. 410—24 omhandler „studentmötesfrågan 1844"; flere af de nordiske Studentermøder omtales kortere anden Steds i Bogen.

C. Holmberg, f. Bååth. „Frihetens sångar-ätt" i Sverige på 1840-talet. Literaturhistoriska studier. Sthm. 395 S.

S. 5—74: Gustaf Lorenz Sommelius (Beppo). — S. 75—150: Studentskandinavismen.

H. v. Sybel. Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I. Vornehmlich nach den preuszischen Staatsacten. 1. Bd. XIV + 428 S. 2. Bd. XI + 545 S. 3. Bd. IX + 414 S. München u. Lpz.

1. Bd. omhandler på flere Steder, især S. 217—45 og 374—97, Slesvig og Holsten i Årene 1848—50; 2. Bd. går fra 1850 til 1863; 3. Bd. behandler Krigen 1864 og dens Forhistorie.

A. Tesdorpf. Geschichte der kaiserlich deutschen Kriegsmarine in Denkwürdigkeiten von allgemeinem Interesse. Kiel. V + 379 S.

O. v. K. Kavalerifäktningen vid Aarhus den 31. maj 1849. (Kongl. krigsvetenskaps-akademiens tidskr. år 1889. S. 262—74.)

G. Rothan. Souvenirs diplomatiques. La mission de M. de Persigny à Berlin en 1850. (Revue des deux mondes. 59. année. 3. période. Tome 93. S. 43—68, 354—83.)

Omhandler i Begyndelsen også Danmark.

S. Walpole. The life of Lord John Russell. Vol. II. London. 516 S.

Indeholder S. 368—98 et Kapitel: Schleswig-Holstein.

Ernst II, Herzog von Sachsen-Coburg-Gotha. Aus meinem Leben und aus meiner Zeit. 3. Bd. Berlin. 726 S.

S. 367—430: Schleswig-Holstein (fra Frederik VII.s Død). — S. 431—89: London, Wien und Gastein.

(*D. G. Martens.*) For 25 Aar siden. Erindringer fra Felttoget 1864. (Trykt som Manuskript.) Bergen. 114 S. Ikke i Boghandelen.

G. Thorsander. Dansk-Tyska kriget 1864. Historik och kritik. Sthm. 111 S.

K. Blasendorff. Der deutsch-dänische Krieg von 1864. Nach gedruckten Quellen und eigenen Erinnerungen erzählt. Berlin. VIII + 237 S.

C. Bunge. Aus meinem Kriegstagebuche. Erinnerungen an Schleswig-Holstein 1864. Rathenow (uden År). 119 S.

Vor 25 Jahren. Ein Gedenkblatt für die Erstürmung der Düppeler Schanzen. (Allgem. Militär-Zeitung. 64. Jahrg. Nr. 32—33.)

B. v. Werner. Das Seegefecht bei Helgoland am 9. Mai 1864. (Unsere Zeit. Jahrg. 1889. 1. Bd. S. 430—44.)

Fremkaldte Lütkens Offenes Sendschreiben, jfr. ovenfor S. 453.

K. F. Graf Vitzthum v. Eckstädt. London, Gastein und Sadowa 1864 — 1866. Denkwürdigkeiten. Stuttgart. XX + 523 S.

P. O. Bäckström. Öfversigt af de europeiska staternas politiska historia under åren 1881—1887. Sthm. 319 S.

S. 235—42 omhandler Danmark.

A. E. Nordenskiöld. Facsimile-atlas till kartografiens äldsta historia, innehållande afbildningar af de vigtigaste kartor, tryckta före år 1600. Sthm. 139 S. og 51 Kart. Fol.

Foreligger også på engelsk.

F. Höft. Chronik Rendsburg. Die Eider und die Eiderarme bei Rendsburg, sowie deren Nutzbarmachung für die Bewohner der Stadt. Rendsburg. 143 S.

F. Foss. Arendals Byes Historie udarbejdet med Bidrag af offentlige Midler efter opbevarede Protokoller, Aktstykker og Optegnelser. 1.—6. H. Arendal. S. 1—154.

J. L. Qrisling. Fyresdals Prestegjelds og Presters Historie. Skien 1888. S. 241—422 + IIII S.

Th. S. Haukenæs. Livsskildring eller fødebygd, slegt og selvbiografi. Bergen. 328 S.

Af Indholdet bemærkes: Min fødebygd. S. 17—147 (ɔ: Graven i Hardanger). — Min slegt. S. 148—222.

C. Glückstad. Sundalens og Øksendalens Beskrivelse. Med 5 Billeder. Kra. 122 S.

O. Nicolaissen. Fra Nordlands fortid. Sagn og historie. Kra. 91 S.

E. Baasch. Die Islandfahrt der Deutschen, namentlich der Hamburger, vom 15. bis 17. Jahrhundert. (Forschungen zur hamburgischen Handelsgeschichte. I.) Hamb. 140 S.

A. Baumgartner. Nordische Fahrten. Skizzen und Studien. Island und die Faröer. Freiburg im Breisgau. XIV + 462 S.

En forøget og forbedret Udgave af tidligere Artikler af Forfatteren i „Stimmen aus Maria-Laach“; Bogen indeholder flere Afsnit, som angå den nordiske Mythologi og Islands ældre og senere Historie.

Allgemeine Deutsche Biographie. 28.—29. Bd. Reinbeck — v. Ruesch. Lpz.

Af Biografierne bemærkes i 28. Bd.: F. A. Reinboth, Historiker, Direktør for Vaisenhuset i Slesvig By, † 1749; J. Reinboth, Generalsuperintendent i Slesvig og Holsten, † 1673; K. Reinhardt, Forfatter, levede i en Årrække i Altona, † 1840; E. C. G. Reinhold, 1822 Privatdocent i Kiel, † 1855; K. L. Reinhold, Professor i Kiel, † 1825; D. Reinking, Statsmand, i Frederik III.s Tjeneste, † 1664;

Reinmar von Zweter, Minnesanger, † efter 1252 (?); J. F. Reitemeier, Jurist, Professor i Kiel, † 1839; F. G. Resewitz, en Tid Præst ved Petri Kirke i Kjøbenhavn, † 1806; J. F. Reusz, theolog. Professor i Kjøbenhavn, senere Generalsuperintendent i Hertugdømmerne, † 1777; J. D. Reusz, f. i Rendsburg, Litteraturhistoriker, † 1837; Grev F. K. v. Reventlow, Diplomat, Curator for Universitetet i Kiel, † 1828, og hans første Hustru (Datter af H. C. Schimmelmann), † 1816; Grev F. v. Reventlou, Medlem af den provisoriske Regering i Kiel 1848, † 1874; L. Reventlow, Astrolog, † 1546 (?); S. Reyher, Professor i Mathematik og i Retsvidenskab i Kiel, † 1714; C. D. Rhode, Præst i Holsten, Arkæolog, † 1717; G. Riesser, 1848 Medlem af Frankfurterparlamentet for Lauenburg, † 1863; A. Riis, f. i Løgumkloster, Missionær i de danske Besiddelser pa Guineakysten, † 1854; Ærkebisp Rimbert, † 888; J. Risler, gejstlig, en Tid ansat i Hertugdømmerne, † 1653; Diplomaten J. G. Rist, † 1847; A. H. Ritter, en Tid Professor i Filosofi i Kiel, † 1869; C. Rixen, Pædagog i Holsten, † 1843; — i 29. Bd.: J. Röling, f. i Holsten, Digter, † 1679; F. L. v. Rönne, f. i Holsten, retslærd, preussisk Politiker, † 1865; K. Rosz, f. i Holsten, Maler, Deltager i Oprøret 1848, † 1858; hans Broder L. Rosz, klassisk Filolog og Arkæolog, † 1859; G. v. Rotermund, en Tid i Frederik II.s Tjeneste, † 1603; E. Rubenow, Borgmester i Greifswalde, spillede en fremragende Rolle i Hansestædernes Stridigheder med Valdemar Atterdag; V. Rumpff, Senator og Borgmester i Hamburg, Deltager i Underhandlinger med Danmark under Christian VI, † 1781; H. Runge, Borger og Radmand i Rostock på Erik Menveds Tid; H. Runge, Borger i Rostock på Kong Hans's Tid, † 1491; A. M. Runkel, f. i Altona, Redaktør i Hamburg, † 1866.

Dictionary of national biography, ed. by *L. Stephen.* Vol. XVII—XX. Edward—Garner. London.

Af Biografierne bemærkes (foruden adskillige Deltagere i Expeditionerne mod Danmark 1801 og 1807, deriblandt Lord Gambier) i XVII: Kongerne Edvard den ældre, † 924, og Edvard Confessor, † 1066; H. Elliot, Gesandt i Kjøbenhavn 1782—91, † 1830; Emma, Knud den stores Dronning, † 1052; — i XVIII: Kong Ethelbert, † 866; Alfred den stores Datter Ethelfleda, „the lady of the Mercians“, † 918 (?); Ethelnoth, Ærkebisp af Canterbury, † 1038; Kongerne Ethelred I, † 871, Ethelred II den rådvilde, † 1016 og Ethelwulf, † 858; Sir A. Farquhar, Søofficer, kæmpede mod Danmark i Krigen 1807—14, † 1843; — i XX: Sir A. J. Foster, Gesandt i Kjøbenhavn 1814—24, † 1848.

Chartularium universitatis Parisiensis sub auspiciis consilii generalis facultatum Parisiensium collegit et cum authenticis chartis contulit *H. Denifle*, auxiliante *A. Chatelain.* Tomus I ab anno 1200 ad annum 1286. Parisiis. XXXVI + 713 S. 4°.

Omtaler hist og her danske.

H. Denifle. Urkunden zur Geschichte der mittelalterlichen Universitäten. (Archiv f. Literatur- u. Kirchengesch. des Mittelalters. 5. Bd. S. 167—348.)

Aftrykker S. 232 ff. det bevarede af Registrene over den anglicanske Nation ved Universitetet i Paris for Årene 1333 og 1338—48; blandt de opregnede Personer forekommer en hel Del danske.

Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. Bearb. u. hrsg. von *G. Toepke.* 3. Theil. Register. 1. Hälfte. Heidelberg. 544 S.

Die Matrikel der Universität Rostock. I. Mich. 1419—Mich. 1499. Hrsg. von *A. Hofmeister.* Rostock. XXXII + 296 S. 4⁰.

R. Röhricht. Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande. Gotha. X + 352 S.

Omhandler Tiden efter Korstogenes Ophør og omtaler hist og her danske, især Henrik Ranzaus Rejse 1623.

E. Bodemann. Der Briefwechsel des Gottfried Wilhelm Leibniz in der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover. Hannover. 415 S.

Blandt Leibniz's danske Korrespondenter mærkes Ole Rømer og Otto Sperling d. y.; desuden forekomme ikke få Holstenere og Udlændinge i dansk og holsten-gottorpsk Tjeneste.

H. Wieselgren. Bilder och minnen. Sthm. 566 S.

Omhandler bl. a. Holberg (S. 265—81), N. F. S. Grundtvig (S. 372—76), H. C. Andersen (S. 402—8) og H. N. Clausen (S. 439—45).

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 22.—24. H. Henrik Ibsen — Johansen. (3. Bd. S. 1—160.) Kra.

C. J. Anker. Nordmænd i udenlandske Krige efter 1814. Kra. 1888. 162 S. — 2. Række. Kra. 1889. 91 S.

Omhandler også Nordmænd, der have deltaget i de to slesvigske Krige.

M. Heinzel. Emil Aarestrup. (Die Gegenwart. Hrsg. von Th. Zolling. 36. Bd. Nr. 34.)

W. Bliss. The religious belief of Anne of Denmark. (The English historical review. Vol. IV. S. 110.)

Om Frederik II.s Datter Anna.

Hellwig. Das Missale Raceburgense. (Archiv des Vereins f. die Gesch. des Herzogthums Lauenb. 2. Bd. H. 3. S. 92—99.)

Omhandler bl. a. Gudstjenesten ved Sønderjyden St. Ansverus's Fest.

M. Lehmann - Filhés. Jon Arnason. (Das Magazin f. die Literatur des In- u. Auslandes. 58. Jahrg. Nr. 7.)

P. Lauridsen. Vitus Bering: the discoverer of Bering strait. Revised by the author, and translated from the Danish by J. E. Olson. With an introduction to the American edition by F. Schwatka. Chicago. XVI + 223 S.

O. Gierke. Georg Beseler. (Zeitschr. der Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. 10. Bd. Germanist. Abtheil. S. 1—24.)

Den bekjendte Jurist og Politiker, f. 1809 i Sønderjylland, † 1888 i Harzburg.

A. Favaro. Ticone Brahe e la corte di Toscana. (Archivio storico Italiano. 5. s. III. S. 211—24.)

A. Favaro. Di alcuni nuovi materiali per lo studio del carteggio di Ticone Brahe e delle sue relazioni con Galileo. (Atti del reale istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. 6. s. VII. disp. 2.)

A. Favaro. Supplemento al carteggio di Ticone Brahe con G. A. Magini nell' Archivio Malvezzi de' Medici in Bologna. (Atti e memorie della r. deputazione di storia patria per le provincie di Romagna. S. 3ª. VII. S. 142—53.)

L. L. F. Brun. Stamtavle over Militairslægten Brun. Tildels efter „personalhistorisk Tidsskrift". Bergen 1887. 122 S.

J. Bolte. Der „starke Mann" J. C. Eckenberg. Ein Beitrag zur Geschichte des Berliner Schauspiels. (Forschungen zur Brandenburg. u. Preusz. Gesch. 2. Bd. S. 515—31.)

Den fra Danmarks Theaterhistorie under Frederik IV bekjendte Eckenberg.

C. de Fontenay. Notice sur trois amiraux danois originaires de Couches-les-Mines. (Mémoires de la société éduenne. Tome XVI. Autum 1888.)

Medlemmer af Familien Le Sage de Fontenay.

Stamtavle over familjen Gerner. Trykt som manuskript. Kra. 1886. 26 S.

R. Bergström. Svend Grundtvig. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif. 34. h. 1888. D. Sthm. 1889. S. 15—30.)

L. A. Et lidet Bidrag til Kvindens Retshistorie i Norge. (Tidsskr. f. Retsvidensk. 2. Aarg. S. 144.)

Om en Vejer og Måler Hagerup i Arendal, „hvis Frue haver Succession paa Tjenesten“, År 1767.

B. Hielm. Genealogiske Optegnelser om Slægten Hielm og dens cognatiske Grene. Kra. 48 S.

Optegnelser af Familien Meltzers Stamfader i Norge Clamer Eberhard Meltzer og Hustru Anna f. Hamecken. Trykt som Manuskript. Chra. 14 S.

E. Wolff. Johann Elias Schlegel. Berlin. IV + 219 S.

K. Seeliger. Johann Elias Schlegel. (Mittheil. des Vereins f. Gesch. der Stadt Meissen. 2. Bd. Meissen 1888. S. 145—88.)

Nachgelassene Blätter von *Theodor Storm.* (Deutsche Rundschau. 57. Bd. Berlin (1888). S. 341—46.)

Er Begyndelsen til en Selvbiografi af den bekjendte Digter, der var født i Husum 1817.

Briefwechsel zwischen Theodor Storm und Eduard Mörike. Mitgetheilt von *J. Bächtold.* (Deutsche Rundschau. 58. Bd.)

Blandt Storms Breve findes to, skrevne i Husum 1850 og 1853, af hvilke det sidste omtaler hans tidligere Liv.

C. F. G. Heinrici. D. August Twesten nach Tagebüchern und Briefen. Berlin. IV + 490 S.

Theologen Twesten var født 1789 i Glückstadt, var 1814—35 Professor i Kiel og derefter i Berlin; 1876 døde han.

v. Brunn. Nekrolog auf Guðbrandur Vigfússon. (Sitzungsberichte der philos.-philol. u. histor. Classe der k. b. Akademie der Wissensch. zu München. Jahrg. 1889. 1. Bd. S. 302—4.)

E. Gosse. Gudbrandr Vigfusson. (The Athenæum. January to June, 1889. S. 181—82.)

Jfr. sstds. S. 214.

F. York Powell. Gudbrand Vigfusson. (The Academy. January-June, 1889. Vol. XXXV. S. 131—32.)

Jfr. sstds. S. 149.

H. Göring. Ludwig Franz Adalbert Wimmer, der nordische Sprachforscher. (Rheinische Blätter f. Erziehung u. Unterricht. 60. Jahrg. Frankf. a. M. 1886. S. 241—51.)

C. Goos und *H. Hansen*. Das Staatsrecht des Königreichs Dänemark. Aus Marquardsen's Handbuch des Oeffentlichen Rechts. Freiburg i. B. VII + 169 S.

Indeholder bl. a. en Oversigt over de senere Års Forfatningsstrid.

A. Wetzel. Das Landrecht und die Beliebungen des „Rothen Buchs" in Tönning. Kiel 1888. 35 S.

Indeholder Retsoptegnelser for Eiderstedt, Everschop og Utholm fra Tiden 1466—1549.

K. Lehmann. Verzeichniss der von 1887 bis 1888 erschienenen Litteratur der älteren skandinavischen Rechtsgeschichte. (Zeitschr. der Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. 10. Bd. Germanist. Abtheil. S. 246—48.)

O. A. Øverland. Fra en svunden Tid. Sagn og Optegnelser. Kra. 1888. 192 S.

L. Dolberg. Zur Gründungs- und Baugeschichte der ehemaligen Cistercienser-Abtei Doberan in Mecklenburg. (Studien u. Mittheil. aus dem Benedictiner- u. dem Cistercienser-Orden. 10. Jahrg. S. 36—52, 219—35.)

A. Wiese. Die Cistercienser in Dargun von 1172 bis 1300. Ein Beitrag zur meklenburg-pommerschen Colonisationsgeschichte. Güstrow 1888. 93 S.

Symbolae ad historiam ecclesiasticam provinciarum Septentrionalium magni dissidii synodique Constantiensis temporibus pertinentes. Auctore *L. Daae*. Christianiae 1888. 40 S. 4°.

Et Lykønskningsskrift fra Christiania Universitet til Bologna-Universitetet. Indeholder i Indledningen Fortegnelse over Nordboere, der have studeret i Bologna, efter den nylig udgivne Universitetsmatrikel (Hist. Tidsskr. 6. R. I. 782).

W. Schmitz. Katholischer Gottesdienst in Dänemark zu Anfang des 16. Jahrhunderts. (Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter. 36. Jahrg. 7. H.)

O. Moe. Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen, især i Danmark og Norge. (Theolog. Tidsskr. for den evangel.-luth. Kirke i Norge. 3. R. 3. Bd. 1. H. S. 1—95.)

J. Belsheim. Oversigt over Kirkens Salmesang, dens Historie og om Kirkesalmebøgerne i de nordiske Lande. 2. øgede og rettede Udg. Chra. 119 S.

Anmeldt af V. Bang i Theolog. Tidsskr. f. den danske Folkekirke VI. S. 466—74.

J. H. Höck. Der Ritual- und Agendenschatz der lutherischen Kirche in Schleswig-Holstein. Kropp 1888. 152 S.

K. Lühr. Zur Geschichte des Pfarrwahlrechts in der schleswig-holsteinischen Landeskirche. (Zeitschr. f. Kirchenrecht. 22. Bd. N. F. 7. Bd. S. 353—99.)

Begynder med Reformationstiden.

Rautenberg. Rundschau über die Geschichte der dänisch-sächsischen evangelisch-lutherischen Mission unter den Tamulen. Von Ziegenbalg bis auf die Gegenwart. Lpz. 1888. VI + 195 S.

H. Eckert. Gründung und Entwickelung des Königlich evangel. Schullehrer-Seminars in Tondern. Festschrift f. die am 10. Septbr. 1888 stattfindende Feier des hundertjährigen Bestehens der Anstalt. Schleswig 1888. IV + 242 S. (O. m. T.: Die Seminarien der Provinz Schleswig-Holstein. 2. Bd.: Das Seminar zu Tondern.)

K. Seitz. Actenstücke zur Geschichte der früheren lateinischen Schule zu Itzehoe. I. 56 S. II. 64 S. Itzehoe 1888—89.

Programmer fra Real-Progymnasiet i Itzehoe.

G. Hesz. Übersicht über die Geschichte des Königlichen Christianeums zu Altona. Festschrift zur Feier des 150-jährigen Bestehens der Anstalt. Altona 1888. 34 S. 4°.

Ph. Schweitzer. Geschichte der skandinavischen Litteratur im 19. Jahrhundert. Lpz. (1889). XXII + 420 S. (O. m. T.: Geschichte der Weltlitteratur in Einzeldarstellungen. Bd. VIII. Geschichte der skandinavischen Litteratur. In drei Theilen.)

W. Golther. Die nordischen Volkslieder von Sigurd. (Zeitschr. f. Vergleichende Litteraturgesch. u. Renaissance-Litteratur. N. F. 2. Bd. S. 205—12, 269—97.)

L. F. Läffler. Nunnans dröm (en 600-årig folkvisa). (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif. 6. bd. Sthm. 1885—1889. S. CI—CIII.)

Omhandler Folkevisefragmentet i Runehåndskriftet af skånske Lov. Om Musiken dertil se A. Lindgreen sstds. S. CIII—CVIII.

J. Bolte. Aus dem Liederbuche des Petrus Fabricius. (Alemannia. 17. Bd. S. 248—62.)

W. Pfau. Das Altnordische bei Gerstenberg. (Vierteljahrsschr. f. Litteraturgesch. 2. Bd. S. 161—95.)

R. Haupt. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein mit Ausnahme des Kreises Herzogtum Lauenburg. 3. Bd. Kiel.

Hermed er Værket sluttet.

J. Bøgh. Bergens Kunstforening i femti Aar. Udarbejdet paa Foranstaltning af Kunstforeningens Direktion i Anledning af Foreningens Halvhundredeaars-Jubilæum. Bergen 1888. 120 S.

Indledningen omhandler „Bildende Kunst i Bergen før Kunstforeningens Stiftelse“, også for 1814; sidste Afsnit indeholder „Biografiske Meddelelser om bergenske Malere i dette Aarhundrede“.

J. Bøgh. Bergenske Laugsgjenstande i Bergens Museum. En beskrivende Fortegnelse. (Bergens Museums Aarsberetning for 1888. 16 S.)

J. W. Flood. Norges Apothekere i 300 Aar (1588—1889). Udg. med Understøttelse af den norske Apothekerforening. Kra. 216 S.

J. W. Flood. Kristiania Svaneapotheks Historie. Udg. paa Foranstaltning af W. F. W. Eckell. Kra. 23 S.

V. Ødegaard. Norske jægerkorps's historie 1788 — 1888. 1.—2. hefte. Kra. S. 1—96 og S. 1—32.

G. Ræder. Norges landforsvar i 1814 og i 1887. (Norsk militært Tidsskr. 52. Bd. S. 10—25, 51—83, 141—77, 185—95.)

Indeholder i Begyndelsen en kort Oversigt over Hærvæsenet i Norge i den nærmeste Tid før 1814.

(W. Fiske.) Books printed in Iceland 1578—1844. A second supplement to the British museum catalogue. (Florence.) 28 S.

Smaastykker.

3.

Om tilnavnet Menvæt (Menved).

Af A. D. Jørgensen.

I det biografiske lexikon (IV 550) udtaler prof. Steenstrup om dette tilnavn: „at fortolke ordet som dannet i lighed med det islandske „meinvættr“ en men-vætte, et uhyre, går ikke an, da alle former vise en åben første stavelse og ingen form har „vætte“, alle „vet“, ligesom betegnelsen „et uhyre“ vilde være aldeles i strid med kongens karakter og omdømmet om ham.“ Der sigtes ved denne udtalelse til den forklaring af tilnavnet, som jeg har givet i samme værks 1. bind (s. 34) og flere senere steder, ligesom jeg alt tidligere har fremsat den anden steds. Da det nu ikke vilde se godt ud, om der skulde fortsættes af os og andre forfattere med dobbelte former af samme navn i et og samme værk, tillader jeg mig at foreslå, at vi om muligt enes om opfattelsen af dette ord, der ikke synes at frembyde uoverkommelige vanskeligheder, da det er opbevaret fra selve samtiden. Jeg skal for mit vedkommende selvfølgelig gerne opgive min skrivemåde, hvis der kan føres bevis for, at en anden er rigtigere. For at foranledige en drøftelse heraf, skal jeg begynde med at anføre mine grunde for „Menvæt“ (mén-væt).

Tilnavnet findes første gang i dødebogen fra Lund, i hvilken kongen af en samtidig kaldes Erik Menveet, „vir

austerus et magnus rector" (Weekes udgave s. 289). Den samtidige årbog fra Lund (til 1317) staver det nøjagtig ligedan; en anden samtidig årbog (til 1313) har Menvet. Denne navneform haves også i Århusbogen som tilnavn for en kapellan, der levede samtidig med og var ældre end kongen (Scr. r. D. II 174. IV 25. VI 434). Endvidere bruges den gennemgående af Peder Olsen (I 125. 130. 190. II 215. 258. V 422), der jo i reglen følger ældre kilder. Hamsfort bruger den middelalderlige form Menvetæ (I 294. VII 174), hvis endelse er langt ældre end hans tid[1]).

Den første del af dette navn er ikke, som prof. St. udtaler, „åben"; derom vides der intet. Ordet mén skrives aldrig anderledes i vore love, ej heller sammensætningen „meneth" (mén-ed), eller verbet at „mene" (formene).

Endvidere kan den anden del af sammensætningen umuligt være det nydanske „ved", thi dette hedder ved 1300 ufravigeligt „vith" (vither), aldrig „veth" (træ, pant) eller „vit" (forstand), end mindre „vet". Dette sidste betyder derimod en vætte, et væsen; som i Ivan Løveridder v. 1172: „thin wnde wet" (Brandt, Romantisk digtning I 36); D. Lynsay, Verdens elendige væsen (1591) s. 119; H. J. Ranch har to gange „vat": „den onde watt" (om Goliat s. 33), „ikke som et menneske, men som en vat" (s. 202); Molbechs Dialektlexikon s. 663: „en væt, et hånsord om et foragteligt, ildesindet menneske". Ved siden af haves formen vettæ, vætte o. l.[2]). Sammensætningen haves endelig både på islandsk (meinvættr) og på dansk (Meenvætte, Videnskabernes selskabs ordbog).

Spørgsmålet om Kong Eriks tilnavn er et rent sprogligt. Det er i så henseende af ringe betydning, om hans liv og

---

[1]) Den yngre gavebog i Lund har gjort navnet til Mennewet (Weeke, anf. st.); bispekrøniken i Lund har de to former Menweth og Menvit; P. Olsen har et enkelt sted Mænwet (Scr. VI 627. I 128); Hvidtfeld endelig Mendved (S. 298).

[2]) Væt kan også være lig „vægt", både i vor tids betydning (Henrik Harpestræng 122) og af „veje" i betydning dræbe: „manvæt", manddrab (Skånsk kirkelov 13).

gærning efter vor opfattelse svarer til det eller ej. Når det er samtiden der giver en mand tilnavn, vil dette jo så godt som aldrig indeholde en endelig, vel overvejet folkedom, men kun udtrykket for noget enkelt, tilfældigt eller for en enkelt opfattelse; det vil være en partibenævnelse, om man så vil. Hvor forskelligt vilde vor tids konger ikke blive benævnte, eftersom det var den ene eller den anden stand, som skulde give dem navn![1]) Hvad kong Erik angår, da savner et tilnavn som Menvæt i den af mig antagne betydning sandelig ikke sin tilknytning, om ikke i andet, så i undertrykkelsen af de jydske oprør eller i hans uforsonlige kamp mod de for kongemord domfældte mænd. Peder Olsen siger med rette om ham, at han var „vir rigidus, inimicis suis et regni gravis et durus“ (Scr. I 128). Det vilde ikke have været så underligt, om de fredløse og deres mange venner over hele riget, eller den jydske adel og almue efter hans blodige hævntog, havde kaldet ham for et skarn, et utyske, en ménvæt el. l. At gråbrødrene til gengæld kaldte ham den fromme (pius), kan være karakteristisk både for ham og tiden (Scr. I 294). Eftertidens dom er jo aldeles uafhængig heraf.

---

[1]) Sml. Erik, der først kaldtes Harefod, senere Emune; Erik Lam og Spage; Erik Plogpenning og den hellige; Valdemar „des dages“ og „reprobus“.

Rettelser.

1. Bind.

S. 512 L. 2 f. n.	Soetatens tilgodehavende . . . 2,106,197 rd., læs: Gammel gæld, som i mange år ikke har været affordret, . . . 171,569 rd.
- 527 - 1 —	13,223,799, læs: 13,283,799.
- 764 - 18 f. o.	uu, læs: nu.
- „ - „ —	Bjarnason, læs: Bjarnarson.
- 786 - 10 f. n.	O. Blümcke, Stettins hansische Stellung u. Heringshandel in Schonen findes i Baltische Studien 37. Jahrg. S. 97—288.

2. Bind.

S. 181 L. 15 f. n.	Fimilien, læs: Familien.
- 225 - 2 f. o.	nmelig, læs: nemlig.
- 276 - 7 f. n.	Farstrnp, læs: Farstrup.
- 376 - 6 —	273, læs: 293.
- 612 - 3 f. o.	Vognsens, læs: Mogensens.
- „ - 4 —	Feldring, læs: Felding.

Navneregister.

(Ved L. Laursen.)

Udsigt over den danske historiske Forenings Regnskab for Aarene 1888 og 1889 og Virksomhed i Aarene 1889 og 1890.

Regnskabet for 1888.

Indtægt:

1) Kassebeholdning 1. Jan. 1888	11	Kr. 47	Ø.
2) Medlemsbidrag	3064	— 27	-
3) Solgte Skrifter	201	— 78	-
4) Bidrag fra det Classenske Fideikommis	200	— „	-
5) Bidrag fra den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse til Hjælp ved Udgivelsen af et Festskrift i Anledning af Foreningens 50aarige Bestaaen	600	— „	-
6) Renter af Foreningens Kapital	350	— „	-
7) Renter fra Sparekassen	11	— 59	-
	4439	Kr. 11	Ø.

Udgift:

1) Forfatterhonorarer	1277	Kr. „	Ø.
2) Bogtrykkerarbejde og Papir	2169	— 56	-
3) Bogbinderarbejde	198	— 95	-
4) Budets Løn og Procenter	126	— 37	-
5) Forskjelligt	54	— 29	-
	3826	Kr. 17	Ø.
Kassebeholdning 31. Dec. 1888	612	— 94	-

Regnskabet for 1889.

Indtægt:

1) Kassebeholdning 1. Jan. 1889	612	Kr. 94	Ø.
2) Medlemsbidrag	3332	— 38	-
3) Solgte Skrifter	167	— 91	-
4) Bidrag fra det Classenske Fideikommis	200	— „	-
5) Renter af Foreningens Kapital	350	— „	-
6) Renter fra Sparekassen og Landmandsbanken	9	— 19	-
	4672	Kr. 42	Ø.

Udgift:

1) Forfatterhonorarer	1436	Kr.	17	Ø.
2) Bogtrykkerarbejde	1980	—	„	-
3) Papir	812	—	25	-
4) Bogbinderarbejde	228	—	57	-
5) Budets Løn og Procenter	137	—	97	-
6) Forskjelligt	59	—	51	-
	4654	Kr.	47	Ø.
Kassebeholdning 31. Dec. 1889	17	—	95	-

Foreningen har siden sidste offentlige Meddelelse udgivet:

For 1ste Halvaar 1889: Steenstrup, Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede, samt Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift, 1—5. Række. Februar 1889.

For 2det Halvaar 1889: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 2det Binds 1ste Hefte (S. 1—218). December 1889.

For 1ste Halvaar 1890: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 2det Binds 2det Hefte (S. 219—468). Juni 1890.

For 2det Halvaar 1890: Historisk Tidsskrift, 6te Række, 2det Binds 3dje Hefte (S. 469—791). November 1890.

Paa Aarsmødet d. 21de Maj 1889 udtraadte Prof. E. Holm af Bestyrelsen, men gjenvalgtes. Paa Aarsmødet d. 21de Maj 1890 udtraadte Bibliotheksassistent S. M. Gjellerup af den, men gjenvalgtes. Bestyrelsen bestaar nu i November 1890 af Professor, Dr. jur. J. C. H. R. Steenstrup, Arkivar C. F. Bricka, Bibliotheksassistent, Dr. phil. J. A. Fridericia, Professor, Dr. phil. E. Holm og Bibliotheksassistent S. M. Gjellerup. Af disse er Professor Holm Foreningens Formand, Arkivar Bricka dens Sekretær.

Af de to Mænd, som i en Række af Aar have revideret Foreningens Regnskaber, nemlig Etatsraad, Bankkasserer F. S. Bang og Underbibliothekar J. Hannover, afgik den førstnævnte i Maj 1889 ved Døden. I hans Sted valgtes paa Aarsmødet 1890 Varemægler M. Willer til Revisor.

Den 14de Februar 1889 var der forløbet 50 Aar, siden Foreningen stiftedes. Som et Festskrift i den Anledning udgaves Professor Steenstrups ovenfor nævnte Bog om Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede, og Dagen mindedes desuden ved

en privat festlig Sammenkomst af en Del Medlemmer, som ved Forfatter- eller Embedsvirksomhed vare knyttede nøje til den historiske Videnskab og Foreningen.

Foreningen, som i November 1888 talte 875 Medlemmer, har siden ved Dødsfald mistet 43 Medlemmer, og 47 have udmeldt sig, men til samme Tid er der indtraadt 123 nye Medlemmer, saa at den i November 1890 har et Medlemsantal af 908, af hvilke 190 betale halvt Kontingent, de 130 som Medlemmer af den norske og 60 som Medlemmer af den svenske historiske Forening.

Fortegnelse

over

den danske historiske Forenings Medlemmer.

(November 1890.)

De med * betegnede erlægge som Medlemmer af den norske eller svenske historiske Forening kun halvt Kontingent til den danske Forening.

*Åkerhielm, L. Friherre, Statsraad, Stockholm.
*Aall, D. M., Inspektør, Christiania.
*Aars, J., Skolebestyrer, Christiania.
*Aas, P. N., kgl. Fuldmægtig, Christiania.
*Aas, A. K., Skoleinspektør, Frederiksstad.
Adeler, C. S. T. Baron.
Adler, B. D., Grosserer.
Adolph, Grosserer.
Ahlefeldt-Laurwigen, C. J. F. Greve, Kammerherre, t. Brolykke.
*Alin, O., Professor, Upsala.
*Andersen, S. C., Generalkonsul, Christiania.
Andersen, A. H., Sognepræst t. Ølstykke (Frederikssund).
Andersen, A., Handelsagent.
Andersen, V., Kand., Aalborg.
Andersen, P. O. A., Cand. jur.
Andersen, H. K., Arkivassistent.
Andersen, D., Cand. mag.
Andersen, V., Cand. mag.
Andersen, C. A., Sagfører.
*Andersson, A., Kand., Upsala.
Anger, C., Frøken, Roskilde.
Ankjær, R. A. E., Rektor, Aalborg.
*Annerstedt, C., Universitetsbibliothekar, Upsala.
Arlaud, A., fhv. Kontorchef.
*Arnesen, K. A., Sognepræst t. V. Thoten, Norge.
*Arnet, R. R., Provst, Sognepræst t. Vedø, Norge.

*Arnheim, F., Dr. phil., Berlin.
Arup, P., Læge, Slangerup (Frederikssund).
*Aubert, L., Dr. jur., Professor, Christiania.
Aumont, A., Cand. phil.

Baagoe, Cand. theol., Aarhus.
Bache, C. P. M., Stiftamtmand.
Bache, N., Skoledirektør.
*Bachke, A. S., Geschworner, Ringve, Throndhjem.
Bagger, J. H., Højesteretssagfører.
Bang, J. H., Professor.
Bang, P. C., Oberstlieutenant i Artilleriet.
Bang, H. V. T. F., Sognepræst t. Føvling (Kolding).
Bang, C., Kasserer.
*Bang, A. C., Dr. theol., Professor, Christiania.
*Bang, Th., Stud. mag., Christiania.
Barfod, F.
Barfod, H. P., Hospitalsforstander, Aalborg.
Barth, A., Fuldmægtig.
Bauer, V. L., Skibskapitajn.
Beauvois, E., Corberon, Frankrig.
Bech, P. F., Grosserer.
*Beer, M., Sorenskriver, S. Fron, Norge.
Begtrup, H., Cand. theol., Askov Folkehøjskole.
*Bendixen, B. E., Skolebestyrer, Bergen.
Benzon, V., prakt. Læge.
*Bergh, K., Overretssagfører, Bergen.
*Bergh, J., Højesteretsadvokat, Throndhjem.
*Berghman, G., Dr. med., Stockholm.
*Bergström, P. A., Landshøvding, Örebro.
Bertelsen, G., Grosserer.
Bertouch-Lehn, J. J. S. E. Baron, Kammerherre, t. Sønderkarle.
Besthorn, R., Dr. phil.
Bidstrup, J., Lærer.
Bjerge, P., Højskolelærer, Askov Folkehøjskole.
Bille, C. St. A., Kammerherre, Amtmand, Holbæk.
Bille, F. E., Kammerherre, Gesandt, London.
Bille-Brahe, J. C. Baron, Gehejmeraad, Kammerherre.
Bing, A., Proprietær.
Bing, H., Fabrikant.
Bing, L., Vexellerer.
Bing, H. M., Bankkasserer.
Birch, P. C., Plantageejer.
*Birkeland, M., Rigsarkivar, Christiania.

Bischoff, P. J. J., fhv. Adjunkt, Randers.
*Blackstad, J., Sorenskriver, Eker.
Blangstrup, J. C., Premierlieutenant.
Bloch, V. A., Rektor.
Bloch, J., Arkivsekretær.
Blom, O. E., Oberst i Artilleriet.
*Blom, A., Adjunkt, Christiania.
*Boeck, Th., kgl. Fuldmægtig, Christiania.
Boldt, H. V., Translatør.
Bolwig, J. C., Sognepræst t. Fanefjord (Stege).
Bondesen, J. M. G., Provst, Roskilde.
Bonnesen, E., Cand. phil.
Borch, G. F., Dr. med.
Bornemann, C., Cand. jur.
Borup, L. C., Borgmester.
Boserup, J. J., Læge, Borup.
*Brandt, F., Dr. jur., Professor, Christiania.
Branner, V. J., Kommunelæge.
Branner, C., Cand. mag.
Brasch, C. H., Pastor emeritus.
Bregendahl, K. A., Kammerassessor, Fuldmægtig i det stat. Bureau.
Breinholt, N. B., Proprietær.
Bricka, C. F., Arkivar i Rigsarkivet.
Bricka, G. S., Adjunkt, Frederiksborg.
Brinck-Seidelin, F., Overretsassessor.
Brix, C. C., Etatsraad, Skolebestyrer.
Brix, H., Stud. mag., Varde.
*Brock, A., Skolebestyrer, Throndhjem.
Brock, P., Dr. phil., Slotsforvalter og Inspektør ved Rosenborg.
Brockenhuus-Schack, S. Grevinde, Giesegaard.
Brockenhuus-Schack, L. Greve, Kammerherre, Amtmand, Svendborg.
Bruun, C. W., Dr. phil., Justitsraad, Bibliothekar ved d. st. kgl. Bibl.
Bruun, A., Adjunkt, Herlufsholm.
Bruun, L. J., Kammerassessor, Toldforvalter, Ærøskjøbing.
Bruun, C. A., Journalist.
Bruus, J. C. S., Kapitajn.
Bræstrup, C. L. T., Herredsskriver, Vejle.
Brøndsted, P. O., Læge, Aarhus.
Brønniche, H. F., Skibslæge.
Budde, R., Stud.
Budtz, T. E., Herredsfuldmægtig, Hjørring.
Bugge, G. N., Sognepræst t. Torrild (Odder).
Buhl, C. E. M., Frederikshavn.
Buhl, N. H., Stud. theol.

Busck, A., Cand. polyt.
Busk, Lærer, Odense.
Bøgebjerg, R., Billedhugger.
Bøgh, N., Professor.

Calundan, C. C. F., Arkivsekretær.
Carstens, P. A., Fabrikdirektør, Aalborg.
Carøe, C F., Kredslæge.
*Caspari, J., Cand. mag., Christiania.
Cederfeld de Simonsen, C. C. S., Provst, Randers.
Cederfeld de Simonsen, H. C. J., Kammerherre, t. Erholm og Søndergaarde (Odense).
Christensen, C., Kammerraad, Hørsholm.
Christensen, W., Cand. mag.
Christensen, J., Sagførerfuldmægtig.
Christensen, N. O., Grosserer.
Christensen, P., Premierlieutenant i Ingeniørkorpset.
Christensen, S., Stud. mag.
Christiansen, M. A., Boghandler, Hjørring.
Christiansen, C. S., Stud. mag.
Clausen, J., Stud. mag.
Clausen, E., Translatør, Lærer, Kjøge.
Cold, D. H O., Dr. med., Justitsraad.
*Collett, A., Bureauchef, Christiania.
*Collett, J., Amtmand, Christiania.
*Collin, J., Postexpeditør, Molde.
Crone, M. A. C., Sognepræst t. Herrested (Odense).

*Daae, L., Toldkasserer, Stavanger.
*Daae, L., Dr. phil., Professor, Christiania.
Dahl, F. P. J., Sognepræst t. Kallehave (Vordingborg).
Dahl, Kammerherreinde, Moesgaard (Aarhus).
Dahl, F. J., Stud. jur.
Dahlenborg, J. C. L., Rektor, Aarhus.
Dahlerup, H. V., Pastor emeritus.
Dahlerup, H., Herredsfoged, Roskilde.
*Dahll, L. C., Oberst, Christiania.
Dall, J., Bogholder.
Dall, C. E., Stud. mag.
Damgaard, A. K., Stiftsprovst, Odense.
Danneskiold-Samsøe, O. S. Greve, Gehejmeraad, Nordfeld (Stege).
Danneskiold-Samsøe, H. Grevinde, Gisselfeld,
Delbanco, H. V., Premierlieutenant i Ingeniørkorpset.
*Delgobe, C., Ingeniør, Christiania.

Deuntzer, J. H., Professor ved Universitetet.
Dithmer, L. N. M., Auditør, Odense.
Dons, Kapitajn, Daurup.
Dorph, H. P. K., Pastor emeritus.
Drachmann, A. G., Professor.
Dreyer, F., Kancelliraad, kgl. Hof-Bogtrykker.
Dreyer, H. P., Urtekræmmer.
*Drolsum, A. C., Universitetsbibliothekar, Christiania.

Eckardt, J. C. F., Etatsraad, t. Ørumgaard (Horsens).
Eegholm, H. A., Isenkræmmer.
Ehlers, E. D., Konferensraad.
*Ekstrand, A., Oppebørselskommissær, Stockholm.
Ellinger, Frøken.
Elmquist, A. F., Adjunkt, Nykjøbing p. F.
Elmquist, P., Stud. mag.
Engell, C., Cand. phil.
*Engelschiøn, E. A., fhv. Sorenskriver, N. Aurdal, Norge.
Engelsted, C. S. M. N., Dr. med.
Engelstoft, F. D. T., Sognepræst t. Munkebo (Kjærteminde).
*Erichsen, A. E., Rektor, Tromsø.
Erslev, K., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Erslev, J., Forlagsboghandler.
Esmann, V. A., Provst, Sognepræst t. Hellested (St.-Heddinge).
Estrup, J. B. S., Konseilspræsident, Finansminister.
v. Euch, J., apostolisk Præfekt.

Falkenstjerne, F. F., Folkehøjskoleforstander.
*Falsen, C., Generalkonsul, Arkangel.
Fenger, H. M., Lic. theol., Præst.
Fenger, L. P., Professor, Stadsarkitekt.
Ferslev, H. C. L. V., Protokolfører i Kriminalretten.
Feveile, R. S., Kapitajn, Klokker.
Fibiger, J. H. F., Sognepræst t. Ønslev, Falster.
Finsen, V. L., Dr. jur., fhv. Højesteretsassessor.
Fischer, C., Entreprenør.
*Fliflet, N., Overretssagfører, Hamar.
Fog, B. J., Dr. theol. & phil., Biskop.
Fogh, E., Bogholder.
Forchhammer, J. N. G., Dr. phil., Rektor, Herlufsholm.
Fraas, J. P. C., Overlærer, Ribe.
Fredstrup, Stud. mag.
Fridericia, J. A., Dr. phil., Bibliotheksassistent.
Friederichsen, P., Jægermester, Kjærstrup (Maribo).

Friis, C. C. J., Cand. phil.
Friis, P., Cand. theol., Seminarielærer, Skaarup (Svendborg).
Friis, Elna, Frue.
Frijs, C. E. Krag-Juel-Vind-, Greve, Kammerherre, t. Frijsenborg.
Frijs, M. C. Krag-Juel-Vind-, Greve, Kammerherre.
Frisch, Stud. mag.
*Fritzner, J., Dr. phil., fhv. Provst, Christiania.
Funder, G., Brygmester, Aarhus.
*Fürst, V., Grosserer, Christiania.

Gaardboe, A. P., Sognefoged, Aalbæk (Frederikshavn).
Gad, G. E. C., Universitets-Boghandler.
Gamèl, A., Etatsraad, Grosserer.
*Gamborg, E., Politimester, Drammen.
Geleff, N. K. D., Kommunelærer.
Gertz, M. C., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Gjellerup, S. M., Bibliotheksassistent.
Gigas, V. T., Grosserer.
Gigas, E., Dr. phil., Bibliotheksassistent.
Gislason, K., Dr. phil., Professor.
Goos, A. H. F. C., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Gormsen, N. C. L., Lieutenant, Tandlæge.
Gotschalck, E. G., Ritmester.
Gottschalch, J. L. H., Frue.
Gram, A. V., fhv. Adjunkt.
*Grandinson, K. G., Dr. phil., Lektor, Örebro.
Gredsted, V., Justitsraad, Hospitalsinspektor.
Gregersen, H. P., Skolebestyrer.
Groothoff, A. V. H., Fuldmægtig i Indenrigsministeriet.
Grove, G. L., Arkivassistent.
Grove, C. F., Folkehøjskoleforstander.
Grundtvig, J. D. N. B., fhv. Kontorchef.
Grüner, A. P., Overretsassessor.
Grünfeld, F., Dr. med., Overlæge.
Grønbech, H. E., Stud. mag.
*Gude, H., Professor, Karlsruhe.
Gyth, P. A., Herredsfuldmægtig, Kalundborg.

Haagen, Frøken.
Hage, A., Hofjægermester, Oremandsgaard.
Hage, J., Godsejer, Nivaagaard.
*Hagemann, A., Forstassistent, Alten, Finmarken.
Hagerup, E., Boghandler.
Hagerup, Kand., Kolding.

Halkier, H. B., Højesteretsadvokat.
*Halvorsen, J. B., Bibliotheksamanuensis, Christiania.
Hamann, V., Student.
Hambro, Baron, London.
*Hammar, A. N., Sognepræst t. Allerum (Skaane).
Hammerich, A., Cand. polit.
Hammershaimb, V. U., Provst, Sognepræst t. Lyderslev.
Hannover, J., Underbibliothekar ved Universitetsbiblioteket.
*Hansen, J., fhv. Provst, Christiania.
Hansen, L. C., Provst, Sognepræst t. Ramløse.
Hansen, J. P., Etatsraad, Læge, Hjørring.
Hansen, J. S., Sognepræst t. Husby (Ringkjøbing).
*Hansen, N. S., Overretssagfører, Ibestad, Nordland.
Hansen, C. B. V. F. T., Byfoged, Nykjøbing p. M.
Hansen, H. H. E., Justitsraad, Apotheker, Hobro.
Hansen, C. N., Cand. phil., Kolding (Skive).
Hansen, F., Stud. mag., Lyngby.
Hansen, R., Skoleforstander, Vældegaard (Gjentofte).
Hansen, J. T., Arkitekturmaler.
Hansen, Holger, Søminemester.
Hansen, R. W., Frue.
Hansen, B., Dr. theol., Præst.
Hansen, C., Assistent ved Statsbanedriften.
Hansen, V., Stud. theol., Nykjøbing p. F.
Harbou, F. H. W., Kapitajn.
Harder, F. C. C., Kammerraad, Kancellist i Civillisten.
*Hartmann, H. K., Distriktslæge, Vadsø, Norge.
Hasselager, A. K., Overlærer, Herlufsholm.
*Hauan, J. A., Lensmand, Hammerfest.
Hauberg, P., Inspektør ved Mønt- og Medaillesamlingen.
Hauch, A. G. Ø., Skolebestyrer.
Hedemann, C. E., Kapitajn i Ingeniørkorpset.
Heering, A, Grosserer.
*Heffermehl, A. V., Sognepræst t. Hiso (Arendal).
Hegel, J., Boghandler. *(Foreningens Kasserer.)*
Heiberg, G. T. S. R., Provst, Roskilde.
Heide, A., Cand. jur., Fuldmægtig.
Heiden, F., Præst, Fredericia.
Heise, C. A. L., Dr. phil., Overlærer, Roskilde.
Heise, C., Bryggeribestyrer, Helsingør.
*Helland, G., Kand., Bergen.
Helms, J., Skolebestyrer.
Helweg, M., Frue, Aarhus.
Helweg, H., Læge, Vordingborg.

*Henrichsen, C., Rektor, Bergen.
Henriques, L., Vexelmægler.
Herbst, C. F., Justitsraad. Musæumsdirektør.
Heymann, F., Brygger.
*Hildebrand, H., Rigsantikvar, Stockholm.
*Hildebrand, E., Dr. phil., Lektor, Stockholm.
Hindenburg, G. T., Overretsassessor.
Hjort, J. M. L., Provst, Sognepræst t. Elmelunde.
Hjort, H. J., Grosserer.
Hjort, C., Stud.
*Hiortdahl, T., Professor, Christiania.
Hirschsprung, H., Dr. med., Professor, Kommunelæge.
Holbeck, H. S., Stud. mag.
Holberg, L., Dr. jur., Overretssagfører.
*Holck, O. E., Skoledirektør, Hamar.
Holck-Winterfeldt, G. C. F. Greve, Hofjægermester, t. Stamhuset Fjellebro.
Holm, P. E., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Holm, J. J., Boghandler.
Holm, J. H. T., Læge.
Holm, F. C. J., Grosserer.
Holm, E., Frøken.
Holm, C., Amtsforvalter, Randers.
Holst, J., Boghandlerkommis.
Holstein, L. H. C. H. Greve, Kammerherre, t. Holsteinborg. *(III)*
v. Holstein, C. F. F., Cand. jur.
Holten, J. J., Kammerjunker, Birkedommer, Hørsholm.
Hoppe, J. C., Kammerherre, Amtmand, Randers.
*Horn, J. O., Toldkasserer, Moss.
Hornemann, G. M., Arkivassistent.
Hoskiær, Overretssagfører, Godsforvalter, Frederikslund (Odense).
Hude, A., Frk., Cand. mag.
*Huitfeldt-Kaas, H. J., Arkivfuldmægtig, Christiania.
Hvass, A. N., Overretssagfører.
Hoeg, J. C., Provst, Sognepræst t. Vaalse (Vejle).
Høffding, E., Stud. jur.
Höhlbaum, K., Dr. phil., Professor, Arkivar, Köln.
Høiby, C., Assistent.
*Holaas, A., Statsrevisor, Christiania.
Høst, A. F., Justitsraad, Universitets-Boghandler.
Høst, C., kgl. Hof-Boghandler.

Jacobsen, Godsforvalter ved Stamhuset Tjele (Viborg).
Jacobsen, C., Brygger.

Jacobsen, L. C. E., Fuldmægtig i Finansministeriet.
*Jacobson, L. T., Landmaaler, Eskildshem, Sverrig.
Jansen, C. J., Forpagter, Hverringe (Kjærteminde).
Jansen, P. H. G. T., Kommunelæge.
Jantzen, A. T., Sognepræst t. Gjentofte.
Ibsen, E., Overlærer, Sorø.
Jensen, K., Boghandler.
Jensen, S. H., Distriktslæge, Fanø.
Jensen, C. C., Bogholder.
Jensen, V., Overretssagfører.
Jensen, A., Stud. med.
Jensen, H., Birkefuldmægtig, Rude (Skjelskør).
Jensen, N. F., Askov Folkehøjskole.
Jensen, H., Partikulier, Haraldslund (Aalborg).
Jensen, J. A., Sagførerfuldmægtig, Randers.
Jermiin, H. H., Kapitajn, Stamhusbesidder, Ausumgaard.
Jespersen, E. J. M., Boghandler, Nakskov.
Jetsmark, J., Konferensraad.
*Johansen, S., Stud., Christianssand.
de Jonquières, J. A. F., Justitsraad, Kontorchef.
Jonsson, F., Dr. phil., Docent ved Universitetet.
Jordening, B. W., Intendant i Søetaten.
Isberg, S. V., Etatsraad, Grosserer.
Juel, C. F. A. Baron, t. Mundelstrupgaard (Aarhus).
Juul, C. Sehestedt, Stamhusbesidder, t. Ravnholt (Odense).
Iversen, M., Cand. mag.
Jørgensen, T. A. B., Herredsfoged, Odense.
Jørgensen, A. D., Rigsarkivar.
Jørgensen, C. P. J., Dr. phil., Adjunkt.
Jørgensen, S., Lærer, Kistrup (Faaborg).
Jørgensen, P., Vinhandler.
Jørgensen, J. C., Cand. phil.
Jørgensen, L., Cand. jur.

Kaalund, P. E. K., Dr. phil., Bibliothekar ved den arnemagnæanske Samling.
Kalkar, K. O. H. T., Sognepræst t. Himmelev (Roskilde).
Kall, M. D. N., Postmester.
Kall, R., Premierlieutenant i Artilleriet.
Kalmer, P. E., Dr. med., Landfysikus, Christianssted.
Kampmann, H. C., Postmester, Brønderslev (Aalborg).
*Kardell, S. J., Lektor, Östersund.
*Karlson, K. H., Dr. phil., Stockholm.
Kattrup, F., Kriminalretsassessor.

Kauffmann, H., Adjunkt, Randers.
Kiellerup, J., Etatsraad, Godsejer, Visborggaard (Aalborg).
Kielsen, S. T., fhv. Overlærer, Fredensborg.
Kjer, C. L., Overretssagfører, Aarhus.
Kirchhoff, J. M. H., Kammerherre, Oberst.
Kirk, C., Cand. jur., Odense.
Kirketerp, M. V., Cand. jur.
*Kjær, A., Underbibliothekar, Christiania.
Kiorboe, E., Frøken.
Klein, C. S., Dr. jur., Højesteretsassessor.
*Klemming, G. E.. fhv. Overbibliothekar, Stockholm.
Klubien, A. H. F., Højesteretsadvokat
Knudsen, A., Gaardejer, Kløvetofte.
Knudsen, C., Grosserer.
Knudsen, C., Frøken.
Knudtzon, N. H., Grosserer.
Koch, E. F., Dr. phil., Provst. Sognepræst t. Hovlbjerg (Aarhus).
Koch, J. G. C. F., Etatsraad, Borgmester, Odense.
Koch, P. F., Højesteretsassessor.
Koch, H. L. S. P., Provst, Sognepræst t. Brønshøj.
Koch, P. F., Etatsraad, Godsforvalter, Vemmetofte.
Koch, C. F., Præst, Kjærby.
Koch, H., Stud. theol., Brønshøj.
Koefoed, J. L. R., Stadsraadssekretær.
Kofoed, C., Cand. polit.
Koppel, V., Stud. mag.
*Koren, C. B., Stud. philol., Christiania.
Kornerup, L. F., Skibsbygmester.
Kornerup, N., Frøken.
Krag, Institutbestyrerinde, Fredericia.
Krag, O., Stud. jur.
Kranold, C. J. C. F., Kammerherre, Oberstlieutenant.
Krarup, J. F., fhv. Registrator.
Krieger, A. F., Dr. jur. & phil., Højesteretsassessor.
Krieger, W., Partikulier.
Kring, K. C., Sognepræst t. Kobberup.
Kringelbach, G., Arkivar i Rigsarkivet.
Kristensen, M., Stud. mag.
v. Krogh, C. C., Kammerherre, Ritmester.
Kruse, M., Institutbestyrerinde.
Krüger, C., Skolebestyrer, Helsingør.
Kühle, S. A. v. d. Aa, Kapitajn, Bryggeridirektør.
Købke, J. P., Generalmajor, Generalintendant.

*Langaard, C., Grosserer, Christiania.
Langballe, J. E., Prokurator, Randers.
Lange, N., Frøken.
Langkilde, H. P., Godsejer, t. Juulskov (Odense).
Langkilde, C. V., Partikulier.
Larsen, H. F., Overretssagfører.
Larsen, E. F., Overretsassessor.
Larsen, V. L., Sognepræst t. Seest (Kolding).
Larsen, A., Kapitajn.
Larsen, C. L., Grosserer.
*Lassen, W., fhv. Bureauchef, Christiania.
Lassen, J. M., Oberst i Artilleriet.
Lassen, J. S. V., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Lauridsen, P., Lieutenant, Lærer.
Laursen, L. R., Arkivassistent.
Lautrup, C. L. A., Overretsassessor, Viborg.
Leemejer, J., Inspektør.
Leerskov, N. H., Urmager.
Lesser, J. A. L., Kapitajn i Generalstaben.
Levin, S., Distriktslæge, Farsø.
Levin, P., Stud. mag.
Levy, M., Konferensraad, Nationalbank-Direktør.
Levy, M. A., Grosserer.
Licht, C., Murmester.
Liebe, C. C. V., Højesteretsadvokat.
Liebenberg, F. L., Litterat.
Liisberg, H. C. B., Assistent ved Samlingen paa Rosenborg.
Lillelund, Skolebestyrer, Holstebro.
Lillienskiold, P. A. M., Højesteretsassessor.
Lind, H. Ø., Adjunkt, Randers.
Lind, Th., Boghandler.
Lind, H. D., Sognepræst t. Rynkeby (Odense).
Lindberg, C. J., Etatsraad.
Lindberg, A. V., Etatsraad, Bogholder i Ordenskapitlet.
Linde, T., Overformynder.
*Linder, N., Lektor, Stockholm.
Lindhberg, Konsulinde, Fredensborg.
*Lindholm, A., Cand. phil., Helsingfors.
Linnemann, S., Konferensraad, Nationalbank-Direktør.
Linnemann, A., Overretssagfører.
*Ljunggren, G., Professor, Lund.
Lohse, O. C., Overlærer, Horsens.
Lollesgaard, Proprietær, Hannesborg (Odense).
Lorentzen, L., Assistent ved Statsbanerne.

Lorenzen, M., Cand. mag.
Lorenzen, H. R. Hiort-, Redaktør.
*Lous, K., Højesteretsadvokat, Christiania.
Lund, C. C., Postinspektør.
Lund, H. C. A., Cand. mag.
Lund, T. P., Borgmester, Svendborg.
Lund, T., Dr. phil., Professor.
Lund, T. A., Birkedommer, Silkeborg.
Lund, F. C., Proprietær, Aldersro (Kalundborg).
*Lund, A. D., Forstmester, Namsos, Norge.
*Lund, C., Cand. jur., Christiania.
Lund, W., Godsexpeditør, Aalborg.
*Lundh, O. G., Arkivfuldmægtig, Christiania.
Lunn, V., Ingeniør, Knabstrup (Kalundborg).
Lybecker, J. L., Boghandler.
Lyngbye, C. A., Skolebestyrer.
Lynge, H. H. J., Boghandler.
Lütken, C. F., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Løffler, J. B., Professor.
Løvenskiold, C. L., Gehejmeraad, Kammerherre, Overhofmarskal.
*Løvvig, C., Lensmand, Sveen, Norge.

*Månsson, L., fhv. Rigsdagsmand, Tranemåla, Sverrig.
Mackeprang, C. M., Stud. mag.
Madsen, A. J. C. E., Oberst i Artilleriet.
Magnussen, J., Cand. phil.
Malling, V., Cand. jur.
*Malmström, C. G., fhv. Rigsarkivar, Stockholm.
Mansa, C., Godsejer.
Marstrand, J. N., Bagermester.
Matthiassen, J., Lærer, Bælum Folkehøjskole (Sorø).
Matzen, H., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Mejborg, R.
Meidell, F., Kapitajn.
Meier, F. J., Dr. phil.
Meinert, A. V., Pastor emeritus
Melbye, C. C., Cand. jur., Skjelskor.
Melchior, Grosserer.
Melchior, M., Prokurist.
Meldahl, F., Etatsraad.
Melsteð, B. T., Cand. mag.
Meyer, A., Justitsraad, Amtsvejinspektør, Randers.
Meyer, F., Højesteretsassessor.
*Meyer, T., Grosserer, Christiania.

Meyer, M. A., Overretssagfører.
Meyer, L., Fuldmægtig ved Statsbanerne, Aarhus.
Meyer, C.
Meyer, W., Dr. med.
*Michelsen, J. A., Konsul, Bergen.
Michelsen, P., Exam. jur.
Mohr, H. C., Cand. phil.
Mollerup, W., Dr. phil.
Mollerup, H., Læge.
Moltesen, L., Cand. theol.
Moltke, E. G. Greve, Kammerherre, t. Norager (Slagelse).
Moltke, F. Greve, Kammerherre, t. Bregentved.
Moltke, C. C. H. Greve, Kammerherre, t. Lystrup.
Moltke, F., Overauditor, Birkedommer, Fredensborg.
*Montan, E. V., Dr. phil., Professor, Stockholm.
Moresco, J. A., Kommerceraad, Grosserer.
Mossin, A., Stud. mag., Herlufsholm.
Mouritzen, S. N., Lærer, Morup (Vejle).
*Munk, S., Cand. mag., Christiania.
Müffelmann, H., Proprietær, Lyngby.
Müller, C. L., Dr. phil. & Lic. theol., Etatsraad, Musæumsdirektør.
Müller, H. C. D., Sognepræst t. Herfølge (Kjøge).
Müller, V. C. T., Kontorchef i Overformynderiet.
Müller, C. Paludan-, Godsforvalter, Gyldenholm (Slagelse).
Møller, O. L., Dr. med., Stiftsfysikus, Aalborg.
Møller, E., Grosserer.
Møller, Th., Cand. phil.
Møller, M. L., Lærer, Bælum (Hadsund).
Møller, N., Cand. jur.
Møller, O., Lærer, Annisse (Hillerød).
Møller, H. L., Dr. phil., Skolebestyrer.
Møller, J., Herredsfoged, Førslev.
Møller, F., Grosserer.
Møller, K., Læge, Kirke-Helsinge (Slagelse).

Neergaard, C. C. E., Frue, Svenstrup (Aalborg).
Neergaard, E., Oberst, Nyborg.
Neergaard, G. V., Stud. jur.
Neergaard, C. P., Stud. mag.
Nellemann, S., Højesteretsadvokat.
Nellemann, J. M. V., Dr. jur., Justitsminister.
*Nicoll, J., Cand. jur., Christiania.
Nielsen, O., Dr. phil., Raadstue-Arkivar.
Nielsen, G., Fabrikant.

Nielsen, H., Cand. theol., Aarhus,
Nielsen, H. J., Cand. mag.
*Nielsen, Y., Dr. phil., Professor, Christiania.
*Nielsen, K. K., Overlærer, Lillehammer.
Nielsen, P., Lærer, Ellerup (Svendborg).
Nielsen, F. K., Dr. theol., Professor ved Universitetet.
Nielsen, H. H., Cand. jur.
Nielsen, H., Overretssagfører.
Nielsen, J., Lærer.
Nielsen, Lundsgaard-, Lærer. Højrup (Store-Heddinge).
*Nilsson. A., Lieutenant, Malmö.
Nissen, A., Grosserer.
*Nisson, W., Redaktør, Christiania.
Nortvig, C. P., Fabrikant.
Nutzhorn, H., Cand. theol., Askov Folkehøjskole.
Nyholm, C. C. V., Højesteretsassessor.
Nyrop, C., Professor.
*Nyström, J. F., Docent, Upsala.
Nægler, M. B., Kammerherre, Generalmajor.

*Odhner, C. T., Dr. phil., Rigsarkivar, Stockholm.
*Olbers, M., Kamerér, Göteborg.
Oldenburg, V., Birkedommer.
Olesen, A., Sagfører, Nørre-Sundby.
Olrik, A., Cand. mag.
Olrik, P. C. S., fhv. Konsul.
Olrik, H., Cand. theol.
*Olsen, F., Bibliotheksamanuensis, Christiania.
Olsen, C. C., Postmester, Kolding.
Olsen, F., Postkontrollør.
*Olsen, O., Kæmner, Frederikshald.
Oppermann, A., Lærer ved Landbohøjskolen.
Oxholm, C. A. O'N., Hofjægermester, Rosenfeld.

Paludan, J., Dr. phil., Docent ved Universitetet.
Pappenheim, M., Dr. jur., Professor, Breslau.
Paulsen, A. F. W., Bestyrer for meteorologisk Institut.
*Paus, C., Proprietær, Kjellestad (Brevig).
*Pedersen, S., Klokker, Bragernæs (Drammen).
Pedersen, R., Professor ved Universitetet.
Pedersen, P. C., Lærer, Bælum Folkehøjskole (Sorø).
*Pedroso, Z. C., Professor. Lissabon.
Petersdorff, C. A. Greve, Kammerherre, t. Roepstorff (Odense).
Petersen, H. G., Overpostmester.

Petersen, H. L., Sognepræst t. Dalby (Kjøge).
Petersen, A., Lærer, Kjøge.
Petersen, T. E., Konferensraad.
Petersen, K. T., Apotheker.
Petersen, Lærer, Østermariæ (Nexø).
Petersen, R., Sognepræst t. Grevinge.
Petersen, K. N. H., Dr. phil., Inspektør ved de antikvar. Mindesmærkers Bevaring.
Petersen, L. A., Oberst.
Petersen, H. D., Kapitajn.
Petersen, J., Dr. med., Docent ved Universitetet.
Petersen, E., Stud. mag.
Philipsen, G., Boghandler.
Piper, V. C., Bagermester.
Plesner, J. E., Stud. mag.
Ploug, C. P., Dr. phil.
Plum, P. A., Dr. med., Professor ved Universitetet.
*Posse, A. Greve, Stockholm.
Poulsen, R., Gaardejer, Skjelby (Nykjøbing p. F.).
Povlsen, A., Folkehøjskoleforstander, Ryslinge (Odense).
*Prebensen, N., Politimester, Vardø.

Randrup, F. E. M., Prokurator.
Rasmussen, S. J., Kapitajn.
Rasmussen, O., Gaardejer, Islemark.
Reedtz-Thott, K. T. T. O. Baron, Kammerherre, t. Gavnø (Næstved).
Regenburg, T. A. J., Dr. phil., Stiftamtmand, Skanderborg.
Reinau, C. A., Provst, Sognepræst t. Glumsø (Ringsted).
Reincke, H., Stud. mag.
Reitzel, C., Boghandler.
Reitzel, Th., Boghandler.
Ricard, C. F., Departementschef i Justitsministeriet.
Richter, J. C. L., Sognepræst t. Ringgive (Vejle).
*Rietz, A., Kand., Upsala.
Rimestad, C., Højesteretsassessor.
Ring, H. H., Bankkasserer.
Rist, P. F., Kapitajn.
Ritzau, E. N., Direktør.
Rohmell, O. J., Læge, Roskilde.
Rosendal, Folkehøjskoleforstander, Vinding (Vejle).
*Rosenkrone, G. Hoff-, Stamhusbesidder, t. Rosendal, Norge.
Rosenstand, F. V. F., Geh.-Etatsraad, Kabinetssekretær hos H. M. Kongen.
Rosenørn, M. H., Gehejmeraad, Kammerherre.

Rosenørn-Lehn, E. Baron, Kammerherre, t. Hvidkilde.
Rosenørn-Lehn, O. D. Baron, Udenrigsminister, t. Guldborgland og Lehn.
Rosenørn-Lehn, Baronesse.
Rosenørn-Teilmann, I. C., Frøken, t. Stamhuset Nørholm (Varde).
Rosing, H. P. M., Overlærer, Sorø.
Rothe, V., Konferensraad.
Rothe, P. C., Dr. theol., Stiftsprovst.
Roulund, Frøken.
Rubin, M., Kontorchef under Kjøbenhavns Magistrat.
Ræder, J. G. F., Justitsraad, Kontorchef und. Kjøbenhavns Magistrat.
Rørdam, H. F., Dr. phil., Sognepræst t. Lyngby.
Rørdam, T. S., Dr. phil., Provst.

*Sagen, L. C., Adjunkt, Christianssand.
Salomon, J., Assistent under Kjøbenhavns Magistrat.
Salomonsen, E., Stud.
Sars, J. E., Dr. phil., Professor, Christiania.
Scavenius, C. S., Godsejer, t. Klintholm.
Scavenius, H. S. B. E., Hofjægermesterinde, Basnæs (Skjelskør).
Scavenius, L., Kammerherreinde, Gjorslev.
Schade, A. H., Kjøbmand, Nykjøbing p. M.
*Schartau, E. W. B., Sognepræst t. Strö, Sverrig.
*Scheel, A. V., Højesteretsassessor, Christiania.
Scheel, L. V., Pakhusforvalter.
Scheel, F. C. R. Greve, Kammerherre, t. Stamhuset Rosenkrantz, Rygaard.
Scheuer, A. P. J., Stud. mag.
*Schjelderup, W. M., Overretssagfører, Bergen.
*Schirmer, H. M., Arkitekt, Christiania.
Schiødte, C. C. L., Sognepræst t. Farum.
Schiørring, E., Kjøbmand, Nibe.
*Schjøth, H., Adjunkt, Christiania.
Schlegel, J. F., Gehejmeraad.
Schleisner, P. A., Dr. med., Etatsraad.
*Schmidt, L., Bogtrykker, Laurvig.
Schmidt, L. H., Sognepræst.
Schmidt, V., Dr. phil., Professor.
Schmidt, W. G., Mægler.
Schmidt, C. P. Christensen, fhv. Kollaborator.
Schmidt, L. F., Adjunkt, Horsens.
Schmidt, C. V., Grosserer.
Schoning, Student.
Schousboe, V. C., Biskop, Aalborg.

Schrøder, L., Folkehøjskoleforstander, Askov.
Schurmann, J. C., Dr. theol., Professor, Seminarieforstander, Sognepræst, Skaarup (Svendborg).
Schwartz, L., Frøken, Fredensborg.
Schwartzbrem, L. H. P., Provst, Sognepræst t. Slagslunde.
Schwenn, P. R. H. T., Overretssagfører, Aarhus.
*Schybergson, M. G., Professor, Helsingfors.
Schäfer, D., Dr. phil., Professor, Tübingen.
Schønberg, K., Boghandler.
*Schøning, S. J., Telegrafstationsbestyrer, Namsos, Norge.
Secher, V. A., Dr. jur., Arkivsekretær.
Seedorf, Fabrikant, Aalborg.
Sehested, H., Hofjægermester, Tangegaard (Svendborg).
Sehested, Th., Frøken.
*Silfverstolpe, C. G. U., Kammerherre, Stockholm.
*Simonsen, P., Kjøbmand, Christiania.
Simonsen, Frøken, Besser, Samsø.
Skeel, S. F. E. O., Kammerherre, t. Birkelse (Aalborg).
*Skjoldborg, G., Amtmand, Lillehammer.
Skovboe, C. F., resid. Kapellan, Nyborg.
Skrike, A., Gehejmelegationsraad.
Sloman, E., Skolebestyrer.
*Smerling, C. F., Kancelliraad, Stockholm.
Smith, F. L. E., Læge, Vejle.
Smith, S. B., Universitetsbibliothekar.
*Smith, J. J., Lensnotar, Jönköping.
Smith, A. Leigh-, Kapitajn i Artilleriet.
Sommer, C., fhv. Distriktslæge.
Sporsén, S., Cand. jur.
*Stabell, H., Redaktør, Frederiksstad.
Stadfeldt, S. A. N., Dr. med., Professor ved Universitetet.
Stage, C., Boghandler.
*Stang, E., Statsminister, Christiania.
*Steen, F. M. B., Sorenskriver, Førde, Norge.
Steenstrup, J. C. H. R., Dr. jur., Professor ved Universitetet.
Steenstrup, M. G. G., Dr. phil.
Steffensen, H. C., Generalauditør.
*Steinnordh, J., Dr. theol. & phil., Linköping.
Stemann, C. E., Hofjægermesterinde, Helsingør.
Stephens, G., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Sthyr, H. V., Lic. theol., Biskop, Nykjøbing p. F.
Stoltenberg, R. v. Plade, Frøken.
*Storm, G., Dr. phil., Professor, Christiania.
*Stråle, G. H., Brugspatron, Stockholm.

Struer, H., Laboratorieforstander.
Stryhn, H. C., Stud. mag.
*Strøm, C. A., Lensmand, Throndenæs, Norge.
Strøm, Th., Overlærer, Jægerspris (Frederikssund).
*Strøm, H. M., Sorenskriver, Stavanger.
Strøm, Cand. jur., Marslev Præstegaard (Odense).
Strøm, R., Nationalbank-Direktør.
Strøm, V., Cand. mag.
Stub, C. F., Sognepræst t. Glostrup.
Svegaard, P., Lærer, Sorø.
Sylow, N. C. H., Dr. jur., Borgmester, Korsør.
*Søraas, M. S., Skolebestyrer, Christiania.
Sørensen, S. A., Kapitajn.
Sørensen, C. T., Kapitajn.
Sørensen, A., Cand. mag., Skolebestyrer, Hobro.
Sørensen, N., Lærer, Frederikshavn.
Sørensen, S. K., Lærer, Gjødvad (Silkeborg).

Tang, N., Højskolelærer, Mellerup Folkehøjskole (Askov).
*Taranger, A., Arkivassistent, Christiania.
Tarp, J. S., Sognepræst t. Lunde.
*Taube, B. Friherre, Arkivar, Stockholm,
*Thaulow, F., Læge, Ringerike, Norge.
Theilade, P. A. F., Provst.
Theisen, K., Skoledirektør.
Therkelsen, A., Kontorchef under Kjøbenhavns Magistrat.
Therkelsen, S., Frøken, Horsens.
Thiele, F. A., Borgmester, Skanderborg.
Thiele, J. R., Cand. jur., Assistent ved den kgl. Kobberstiksamling.
Thiset, A., Arkivsekretær.
Thomassen, C. F., Lærer.
*Thomle, E. A., Arkivfuldmægtig, Christiania.
Thomsen, V., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Thorkelin, B. F. J., Oberst.
Thorsen, P. K., Stud. mag.
Thorkildsen, Kand., Porsgrund.
Thorsøe, A., Dr. phil.
*Thrap, D., Sognepræst, Christiania.
Thrige, S. B., Professor.
*Thuesen, J., Sorenskriver, Bergen.
Thygesen, J., Cand. jur., Lykkesgaard (Kolding).
Thyregod, C. A., Lærer.
Tiemroth, C. L. K., prakt. Læge, Nykjøbing p. F.
Tietgen, C. F., Gehejmeetatsraad, Bankdirektør.

Tommerup, P., Sognepræst t. N. Tranders (Aalborg).
Topp. A. L., Grosserer.
Torm, E.. Frue.
Torup. J. F., Cand. philol.
Trier. E., Folkehøjskoleforstander, Vallekilde.
Trier, L., Cand. phil.
Trier, H., Cand. phil.
Trolle, E., Frøken.
*Trolle-Bonde, C. Greve, Trolleholm, Sverrig.
*Trägardh. L. J., Sognepræst t. Kjerstorp, Sverrig.
Tuxen, N. E., fhv. Direktør.
Tuxen. A., Kapitajn, Helsingør.
Tuxen, S. L., Cand. philol.
Tvermoes, R.. Grosserer.

*Ugland, Bankkasserer, Arendal.
*Unger, C. R., Dr. phil., Professor. Christiania.
*Urbye. C. A., Sorenskriver, Stenkjær, Throndhjem.
Urne. A., Fuldmægtig i Finansministeriet.
Ussing. J. L.. Dr. phil., Professor ved Universitetet.

Waage, O., Lic. theol., Provst, Sognepræst t. Herlufmagle (Næstved).
Waage, H., Stud. jur.
*Wachtmeister. H. G., Greve, Årup. Sverrig.
Wad, G. L., Fuldmægtig.
Wad, C. D., Assistent ved Statsbanerne. Fredericia.
Vahl, J.. Underbibliothekar ved det st. kgl. Bibliothek.
Valeur, C. T., Enkefrue.
Warburg, C. A., Fabrikejer.
*Warmuth, C., kgl. Hof-Musikhandler, Christiania.
Wassard, C. S.. Overretssagfører.
*Wedberg, J. O., Justitieråd, Stockholm.
Vedel. E., Kammerherre, Amtmand, Sorø.
Vedel, P. A. F. S., Dr. jur., Geh.-Legationsraad, Direktør i Udenrigsministeriet.
*Vedeler, G. F.. Kapitajn, Horten.
Weeke. F. H. C., Underbibliothekar ved det st. kgl. Bibliothek.
Wegener, C. F.. Dr. phil., Gehejmeraad.
*Weibull. M., Dr. phil., Professor, Lund.
Weitemeyer, H.. Cand mag.
Vestergaard. F. C. B. S., Borgmester, Aarhus.
Westergaard, C. J.. Justitsraad, Fuldmægtig i Krigsministeriet.
Westesen, B. Q.. Pastor emeritus.

*Westling, G. O. F., Rektor, Sundsvall.
*Westrin, T., Dr. phil., Arkivamanuensis, Stockholm.
*Westrum, A., Lærer, Stavanger.
Westrup, J. S., Kapitajn.
*Vibe, J., Overretssagfører, Christiania.
Wiese, G. C. C., Overretssagfører.
Wiese, K., Cand. philol.
*Wieselgren, H., Bibliothekar, Stockholm.
Willer, M., Varemægler.
*Willmann, A., Direktør, Vermdön (Stockholm).
Villumsen, H., Folkehøjskoleforstander, Bælum (Sorø).
Wimmer, L. F. A., Dr. phil., Professor ved Universitetet.
Vind, S. G. H., Hofjægermester, t. Sanderumgaard (Odense).
*Winge, A., Konsul, Christiania.
Winning, M., Frøken.
Vinther, J. N., Lærer, Birkerød.
*Winther, T., Overlærer, Drammen.
Winther, Lieutenant, Hindholm (Næstved).
*Vogt, L. J., Toldinspektør, Frederikshald.
Wroblewski, O. B., Boghandler.
Wulff, L. E., Fuldmægtig i Indenrigsministeriet.
van Wylich, P. F. N., Straffedommer.
*Væringsaasen, H., Gaardbruger, Elverum, Norge.

Zahle, N., Institutbestyrerinde.
Zahle, P. C., Sognepræst t. Vallensved (Næstved).
Zahrtmann, P. T., Forretningsfører.
Zeuthen, L., Overretssagfører.
Zytphen-Adeler, C. Baron, Arkivar i Udenrigsministeriet.

Øllgaard, F. A. M., Borgmester, Hillerød.
Østerberg, F., Cand. phil.
*Østgaard, H. R., Lensmand, Lom, Norge.
*Øverland, O. A., Cand. phil., Christiania.

Kjøbenhavn. Adelig Klub.
Arbejderforeningen af 1860.
Athenæum.
Garnisonsbiblioteket.
Genealogisk Institut.
Generalstaben.

Japetus. Læseforening.
H. M. Kongens Haandbibliothek.
Krigsministeriets Bibliothek.
Kvindelig Læseforening.
Metropolitanskolen.
Musaion. Læseselskab.
Officersskolen.
Regensens Læsestue.
Rigsarkivet.
Rigsdagens Bibliothek.
Skandinavisk Antikvariat.
Statistisk Bureau.
Studenterforeningen.
Studentersamfundet.
Udenrigsministeriet.
Aalborg Garnisons Officers-Bibliothek.
Kathedralskole.
Aarhus Garnisonsbibliothek.
Kathedralskole.
Askov Folkehojskole.
Bergen. Den gode Hensigt, Selskab*.
Kommunebibliothek*.
Musæum.*
Christiania. Athenæum*.
Det Deichmanske Bibliothek*.
Den kgl. norske Marinekommando*.
Det kgl. norske Rigsarkiv*.
Storthingets Bibliothek*.
Studentersamfundet*.
Det kgl. norske Frederiks Universitet*.
Christianssands Stiftsseminarium*.
Christianssunds lærde og Realskole*.
Drammens lærde og Realskole*.
De Unges Samfund*.
Faaborg og Omegns Læseforening.
Fredericia Garnisonsbibliothek.
Frederiksborg lærde Skole.
Frederikshalds Stadsbibliothek*.
Göteborgs Musæums Bibliothek*.
Herlufsholms Skole.
Horsens lærde Skole.
Jellinge Seminarium.
Karljohansværns Marinebibliothek*.
Kolding Latin- og Realskole.

Kronborg Garnisonsbibliothek.
Lund. Den akademiske Forenings Bibliothek*.
Den historiske Forening*.
Smaalands Nations Bibliothek*.
Universitetsbibliotheket.
Nykjøbing Kathedralskole.
Lolland-Falsters Stiftstidende.
Odense Folkebibliothek.
Kathedralskole.
Fyns Stifts Læseforening.
Det militære Bibliothek.
Fyns Stiftsbibliothek.
Randers lærde Skole.
Reykjavik lærde Skole.
Ribe Kathedralskole.
Roskilde Kathedralskole.
Rønne højere Realskole.
Skiens Latinskole*.
Slagelse Realskole.
Sorø Akademi.
Stavanger Kommunebibliothek*.
Stockholm. Högre Lärarinneseminariet*.
Jakobs lägre Elementarläroverk*.
Norra Latinläroverket*.
Det kgl. svenske Rigsarkiv*.
Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademien*.
Östermalms Läroverk*.
Strø og Holbo Herreders Læreres Læseforening (Frederiksværk).
Throndhjem. Det kgl. Videnskabernes Selskab*.
Tromsø kommunale Bibliothek*.
Upsala. Den historiske Forening*.
Smaalands Nations Bibliothek*.
Studenterkorpsets Bibliothek*.
Vemmetofte Klosters Bibliothek.
Vexiö högre allmänna läroverk*.
Viborg Kathedralskole.
Læseselskab.
Vinding Læseforening (Vejle).

Den danske historiske Forenings Vedtægter.

(Vedtagne 10de Maj 1876 paa Foreningens Aarsmøde.)

---

§ 1.

Formaalet for den danske historiske Forening er dels at vække historisk Aand og Interesse i Almindelighed, dels at fremme historisk Kunst og historiske Studier, nærmest med Hensyn til Fædrelandet og dets Litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk Tidsskrift. Dettes Indhold skal fornemmelig bestaa af originale historiske Afhandlinger; tillige kan deri optages historiske Anmeldelser og Kritiker, utrykte Breve, Dokumenter og andre historiske Bidrag. Ved Siden deraf kan særskilt udgives større historiske Arbejder.

§ 3.

Ordentligt Medlem af Foreningen er enhver, som anmelder sig for Bestyrelsen. De ordentlige Medlemmer betale et aarligt Bidrag af 4 Kroner eller en Gang for alle 50 Kroner. De ere stemmeberettigede en Maaned efter Anmeldelsen.

Æresmedlemmer, som ikke erlægge Kontingent, kunne udvælges paa Foreningens Aarsmøder. Medlemmerne erholde de Skrifter, som Foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske Forenings Hovedsæde er i Kjøbenhavn. Her ledes dens Virksomhed ved fem Bestyrere, der vælges paa 5 Aar af Foreningen paa dens Aarsmøder med Flertallet af de tilstedeværendes Stemmer. Hvert Aar udtræder det ældste Medlem. Den udtrædende kan vælges paa ny. Bestyrelsens Medlemmer afgjøre, hvad der skal optages i Tidsskriftet, fordele Forretningerne imellem sig og vælge en Formand. Bestyrelsen samles paa Formandens Indbydelse, saa ofte som et af dens Medlemmer forlanger det.

§ 5.

En af Bestyrelsen antagen Kasserer aflægger aarligt Regnskab, som, efter at være revideret af to dertil valgte Revisorer, fremlægges paa det næste Aarsmøde.

§ 6.

I Løbet af hvert Aars andet Kvartal holdes i Kjøbenhavn efter offentlig Indbydelse fra Bestyrelsen et Aarsmøde. I dette vælges Medlemmer af Bestyrelsen og Revisorer, og Bestyrelsen gjør Rede for Udførelsen af sit Hverv. I dette aarlige Møde afgjøres tillige de Forslag og Andragender fra Medlemmer i Foreningen, som maatte være indsendte til Bestyrelsen inden Marts Maaneds Udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert Bind af det historiske Tidsskrift en nøjagtig Beretning om Foreningens Virksomhed og pekuniære Forhold, ligesom ogsaa en Fortegnelse over dens Medlemmer. Extraordinære almindelige Møder afholdes, naar enten Bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 Medlemmer i en til Bestyrelsen stilet Skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse Vedtægter kunne alene ske i Foreningens Aarsmøder. Forslag til saadanne Forandringer fra Medlemmernes Side maa indgives til Bestyrelsen inden hvert Aars 1ste Marts. Baade i dette Tilfælde, og hvis Bestyrelsen vil foreslaa Forandringer, maa de 14 Dage før Mødet bekjendtgjøres for Medlemmerne. Underændringer til foreslaaede Ændringer skulle anmeldes for Bestyrelsen 3 Dage forinden Mødets Afholdelse. For at give Beslutninger, som forandre Vedtægterne, Gyldighed, maa i det mindste 30 Medlemmer, Bestyrelsen iberegnet, være tilstede i Mødet og $^{2}/_{3}$ af de tilstedeværende billige Forandringen.

§ 8.

Et Exemplar af disse Vedtægter skal medfølge ethvert Bind af Historisk Tidsskrift.

Hist. Tidsskr. 6. R. 2. Bd. 3. H. 1890.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith*. 1. Bd. 1611—1667. 3—4. H. Gyldendalske Boghandel.

Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede, udg. af *Holger Rørdam*. 1. Bd. 1. H. G. E. C. Gad.

Chr. Kjer, Valdemars sjællandske Lov. Et Bidrag til den danske Lovhistorie. Aarhus, Th. Thrue.

Edvard Holm, Danmark-Norges Historie i Frederik IV's sidste ti Regeringsaar (1720—1730). (Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720—1814. 1. Bd.) 1. H. G. E. C. Gad.

Povl Helgesens historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken. Paa Dansk ved *A. Heise*. 1. H. (Skrifter udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse. 2. Række. 1.)

J. B. Halvorsen, Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 26. H. Kieler—Kleven. Krist., den norske Forlagsforening.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand*. 10 Årg. 1890. 2—3. H. Sthm.

Meklenburgisches Urkundenbuch, hrsg. von dem Verein für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 15. Bd. 1360—1365. Schwerin.

Bremisches Jahrbuch, hrsg. von der historischen Gesellschaft des Künstlervereins. 15. Bd. Bremen.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 55. Jahrg., hrsg. von *H. Grotefend*. Schwerin.

Gulielmus Gnapheus, Acolastus. Hrsg. von *Johannes Bolte*. (Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts. Hrsg. von M. Hermann und S. Szamatólski. 1.) Berlin, Speyer & Peters.

Hermann Diemar, Untersuchungen über die Schlacht bei Lützen (16. Novbr. 1632). Inaugural-Diss. Marburg.

Dette Blad bortskæres ved Indbindingen.

